

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԻՄՈՆՅԱՆ ԱՐԱՄ

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ
1917-1920 ԹԹ.**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Ս 504

Սիմոնյան Արամ
Ս 504 Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920 թթ., Ա. Սիմոնյան, - Եր.,
ԵՊՀ հրատ., 2017, 742 էջ:

Գրքում նկարագրված է զանգեզուրցիների անկախության համար մղված գոյապայքարը, նրանց հերոսական խոյանքները, գորավար Անդրանիկի, Արսեն Շահմազյանի և Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ երկրամասի դիմադրական շարժումը թուրք-ազերի նվաճողական քաղաքականության դեմ: Աշխատությունը նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2171-4

© ԵՊՀ հրատ., 2017

© Սիմոնյան Ա., 2017

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

Զանգեզուրը Հայկական լեռնաշխարհի գեղեցիկ անկյուններից մեկն է, որը տարածվում է Հայաստանի Հանրապետության հարավարևելյան մասում:

Լինելով պատմական Սյունիքի մի մասը՝ լեռնավայրը ներկայումս ընդգրկում է նրա երբեմնի 12 գավառներից 6-ը՝ Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք, Կովսական և Արևիք: Այդ գավառների ընդհանուր տարածքը այժմ մոտավորապես համապատասխանում է Սիսիանի, Գորիսի, Կապանի և Մեղրու նախկին վարչական շրջաններին, այսինքն՝ Սյունիքի մարզին:

Զանգեզուրը բնորոշվում է մակերևույթի խիստ մասնատվածությամբ: Այստեղ իրար են հաջորդում բարձրաբերձ լեռներն ու խորունկ կիրճերը, արագահոս գետերն ու շառաչուն ջրվեժները, ժայռերի ստորոտներում ծվարած կանաչ դաշտերը և ամեհի անդունդները:

Արևմուտքում՝ հյուսիսից հարավ (միջօրեականի ուղղությամբ), մոտ 130 կմ երկարությամբ ձգվում է Զանգեզուրի, իսկ արևելքում՝ Արցախի լեռնաշղթան: Հյուսիսից երկրամասը երիզող լեռնաշղթան սկսվում է Սյունիքի բարձրավանդակից և ձգվում մինչև Վայոց ձոր: Զանգեզուրի և Արցախի լեռնաշղթաների հարավային ստորոտներով սրընթաց հոսում է Արաքս գետը, որն այստեղ՝ լեռնային զանգվածներում, իր բուռն հոսանքով ստեղծել է Մեղրու և Խուդափերինի՝ գրեթե ուղղաձիգ ժայռերով կիրճերը: Իր համար ճանապարհ բացելով Մեղրու կիրճով՝

Արաքսը Զանգեզուրի լեռնաշղթան կտրել է Ղարադաղի լեռներից, որոնք հարևան Իրանի տարածքում ձգվում են արևելքից արևմուտք:

Զանգեզուրի լեռնային եզրապատումը պաշտպանության համար հիանալի բնական ամրություն է: Զանգեզուրյան լեռները հազարամյակներ շարունակ հուսալի պատսպարան են եղել այդ վայրերի բազմաչարչար, բայց խիզախ բնակչության համար: Ավելին՝ իր գետերի հոսանքներով ու լեռներով ներկայանալով որպես աշխարհագրական ամբողջություն, Զանգեզուրը բնական ամուր բերդ է, որը Հայաստանը պաշտպանել է արևելքից դարեր շարունակ ներխուժող հրոսակախմբերից:

Զանգեզուրյան լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը Կապուտջուղն է (3906 մետր), որը Հայաստանի Հանրապետությունում Արագածից հետո երկրորդ բարձր լեռն է: Մյուս գագաթներից նշանավոր են Սավվարդը, Խուստուփը, Կազբելը, Օքուզարաթը, Ալանգյազը, Կոմբախը և 3000-3500 մետրի հասնող մի քանի այլ բարձրություններ:

Լեռնային բարդ տեղանքի պատճառով Զանգեզուրն ունի տարաբնույթ կլիմա: Նրա բարձրադիր մասերում անգամ ամռանը տեղ-տեղ կարելի է հանդիպել ձյան հետքերի: Բարձր լեռներում և դրանց շրջակա տարածքներում ամռանը զով է, իսկ ձմռանը՝ բավականաչափ ցուրտ: Շատ ավելի տաք է Զանգեզուրի հարավը, հատկապես Մեղրու հովիտը:

Զանգեզուրի քարքարոտ տարածքը ակոսում են սրընթաց գետերը, լեռներից գահավիժում են ջրվեժները: Ամենամեծ գետը Որոտանն է, որն ունի 179 կմ երկարություն: Սկիզբ առնելով պատմական Սյունիքի Ծղուկ գավառի (Միսիանի շրջանի) հյուսիսային սարերից, հոսելով շրջանի միջով՝ այն Դարբաս (Դարաբաս, նախկինում՝ Ըղուերծ) գյուղի մոտով անցնում է Գորիսի

շրջան: Այնուհետև Տաթևի վանքի ստորոտում գտնվող շրջակա քարափներից բխող հանքային ջրերի աղերից կազմված «Մատանի կամրջի» տակից դուրս գալով՝ Որոտանը մտնում է Հալիձորի խոր կիրճը, հետո սահանքներով ու աստիճանաձև անկումներով անցնում Շինուհայր և Խոտ գյուղերի ներքևում գտնվող այգիներով:

Զանգեզուրի գետերից հայտնի է նաև Ողջին (Կապանի շրջան): Ավելի փոքրերից է Մեղրի գետը: Լեռների բարձրադիր լանջերին կան շատ մանր լճեր, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն արոտային անասնապահության համար: Բազմաթիվ են հորդաբուխ աղբյուրները, որոնցից մի քանիսն ունեն բուժիչ հատկություն: Դրանցից են Տաթևի հանքային աղբյուրները, որոնք վաղնջական ժամանակներից հայտնի էին հատկապես հողացավեր ու մաշկային հիվանդություններ բուժելու հատկություններով: Զանգեզուրի հողատարածքի զգալի մասը ապառաժոտ է, բայց կան նաև երկրագործության և այգեգործության համար նպաստավոր ընդարձակ շրջաններ (Որոտան և Ողջի գետերի հովիտները): Լեռնավայրի բարձրադիր մասերը ծածկված են ալպյան և ենթալպյան ճոխ բուսականությամբ: Հյուսիսում գերիշխում են մարգագետիններն ու տափաստանները, իսկ հարավում՝ անտառը: Առավել տարածված են անտառի չորասեր ծառատեսակները: 19-րդ դարի վերջին գավառում անտառներն զբաղեցնում էին 155000 դեսյատին տարածություն¹:

Լեռնային բարձրավանդակի միջին գոտում աճում են բազմապիսի ծառեր: Փայտանյութը միշտ օգտագործվել է որպես վառելիք և շինանյութ Գորիսի, Կապանի և այլ բնակավայրերի շինարարության համար:

¹ Տե՛ս Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՊԿՊԱ), ֆ. 22, ց. 3, գ. 162, թ. 17:

Զանգեզուրի՝ Արցախին հարող տարածքը կոչվում էր միջնատարածք: Այստեղ իրարից ոչ հեռու, կողք կողքի գտնվում են երկու խոշոր ու երկար ձորեր: Դրանք շատ տեղերում կտրտված են անառիկ կիրճերով, անանցանելի քարափներով, անտառապատ լանջերով, բայց ունեն նաև ծաղկառատ ու կանաչ ոչ մեծ դաշտեր, մեղմ ձորահովիտներ՝ զուլալ ու պաղ ջրերով:

Ձորերից մեկը Զաբուլի ձորն է, որ սկիզբ է առնում միջնատարածքից հյուսիս-արևմուտք ընկած ամենամեծ սարի՝ Քաչալ դաղի (Ճաղատասար, Լիսագոր) արևելյան մասից՝ այսպես կոչված Քոսա մեչիդ լեռան կողքից: Այս վայրերի աղբյուրներից սկիզբ առնող բազում գետակներ, միանալով իրար, ստեղծում են ջրառատ հոսանք, որը սրընթաց անցնում է Զաբուլ ձորի միջով՝ հյուսիսից հարավ:

Մյուսը Հագարի (Աղավնո) երկար ու ձիգ ձորն է: Սրա վերնամասերում Գյոզալդարա կոչվող սարերի լանջերից հոսում են տասնյակ գետակներ, որոնք, միանալով իրար, կազմում են Ագարա (Աղավնո, Հագարու) է՛լ ավելի ջրառատ և մեծ գետը: Հոսելով Մինքենդ (հին հայկական Մննի) գյուղի միջով՝ այդ գետը մոտ քառասուն կիլոմետր գրեթե ուղիղ ընթացքով անցնում է հյուսիսից հարավ: Հագարամյակների ընթացքում, ողողելով իր աջ ափը, Ագարան առաջացրել է բարձր, գահավեժ թեքություններ: Այդ ափում խոր ձորերին հաջորդում են ոչ մեծ կիրճերը: Ագարան իր մեջ է առնում Զաբուլ գետը և սրընթաց շարունակում առաջանալ դեպի հարավ: Նրա արևմտյան կողմից՝ Գորիսի Որոտանի կիրճից դուրս եկող Որոտան հզոր գետը (որը այնուհետև կոչվում էր Բարգուշատ) կարճատև վազքից հետո Քնդադիք (հին հայկական Քնտատիկ, Կնդադիխ կամ Գավդադրդ) գյուղից ցած միանում է Ագարա գետին: Միացյալ գետը ձորերն ի վար

գնում ու խառնվում է Արաքսին, որն էլ, ավերի ժայռերը մաշելով, աղմուկով գնում է դեպի Կասպից ծով:

Մինչև Արաքսին միանալը գետն անցնում է բարեբեր մի հարթավայրով, որը ավարտվում է դեպի Ագարա և Բարգուշատ նայող գահավեժ լանջերով: Այդ տարածքը շրջակա բնակիչների համար միշտ եղել է հացի առատ շտեմարան:

Այս միջնատարածքում էին գտնվում Կովսական, Հաբանդ, Քաշունիք, Քաշաթաղ, Ծարա երկիր գավառները:

Զանգեզուրի բոլոր շրջաններում չկա մի բնակավայր, որտեղ չլինեն հին ջրանցքների ու ջրամբարների հետքեր: Ձուրը հողագործության ամենաանհրաժեշտ պայմանն էր այս երկրամասում, և անցյալում այդ քաջ գիտակցում էին ոչ միայն տեղացիները, այլև օտար նվաճողները:

Հին և միջին դարերում Զանգեզուրը Հայաստանի բնական հարստություններով առավել աչքի ընկած տարածքներից էր: Այստեղ հնագույն ժամանակներից հայտնի են եղել գունավոր մետաղների, հատկապես պղնձի հանքեր: Պղնձաքարի մշակումը հիմնականում կատարվում էր տարբեր չափերի «բովերում»:

Ուշ միջնադարում՝ թուրք-թաթարական արշավանքներից հետո, Զանգեզուրի հայերը տափարակներից քշվեցին լեռների նեղ կիրճերը և ստիպված եղան իրենց վարելահողերի մեծ մասը նվաճել բնությունից՝ հատելով անտառները: Նոր յուրացված հողերը հիմնականում օգտագործվում էին հացահատիկային կուլտուրաների մշակման համար:

Զանգեզուրում պահպանված են ամենատարբեր ժամանակների բազմապիսի հնություններ ու հուշարձաններ՝ նախամարդու քարայր-կացարաններ, ժայռապատկերներ, կիկլոպյան ամրոցների և բնակավայրերի հետքեր, բրոնզեդարյան իրեր, տարբեր երկրների ու ժամանակների մեծաթիվ դրամներ, քաղաքներ-

րի, ավանների ու հզոր բերդերի ավերակներ, հնադարյան վանքեր, տաճարներ ու եկեղեցիներ: Պատմաբանի, հնագետի, զբոսաշրջիկի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Ուխտասարի ժայռապատկերները, հին Գորիսի ու Խնձորեսկի քարայրկացարանները, Կապանի շրջանի Բաղաբերդի, Հալիձորի, Գեղվա, Ձեյվայի, Եղվարդի, Կոթաղի, Շհարջիկի (Քաղաքիկ) բերդերը, Սյունիքի արքունական դամբարանատուն Վահանավանքը, Կապան քաղաքի ավերակները, Երիցավանքը, Սիսիանի շրջանի Շաղաթ գյուղաքաղաքի շինությունների մնացորդները, Սառնակունքի գանձը, Ջորաց քարերը, Տոլորսի հնամենի բնակավայրն ու դամբարանադաշտը, Սյունի վանքը և այլն: Զանգեզուրի սիրտը կազմող Որոտան գետի անդնդախոր կիրճի շուրթերի սեպածն ապառաժներին կառչած են վանքեր, կամուրջներ, բերդեր: Դրանցից նշանավոր են Տաթևի վանքը, գրչության կենտրոն Որոտնա բերդը (18-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Դավիթ-Բեկի և նրա զինակիցների ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը), Հարանց անապատը, Ծիծեռնավանքը, Թովմա առաքյալի, Որոտնա վանքերը, Թանգու կամուրջը և այլն՝

* Սյունյաց աշխարհի աշխարհագրական պայմաններին, նրա պատմությանը, բնակչության զբաղմունքին, նիստ ու կացին են նվիրված մի շարք աշխատություններ (տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, **Ստ. Լիսիցյան**, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1936, **Ստեմել**, Սյունիքը-Սիսական (թոուցիկ ակնարկ), «Հայրենիք», 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 29-37, **Խ. Ավետիսյան**, Զանգեզուրի բնակչությունը և բնակավայրերը 40 տարում, Երևան, 1963, **Քր. Պետրոսյան**, Քարանձավից դեպի լույս, Երևան, 1966, *նույնի՝* Լեռնաշխարհի վերածնունդը, Երևան, 1973, **Տ. Սահակյան**, Սյունիքը XIII-XV դարերում, Երևան, 1973, **Ս. Ումառյան**, Սյունիքը դիցարան, Երևան, 1981, **Ա. Լալայան**, Զանգեզուրյան դրվագներ 1917-1921 թթ., Երևան, 1985, **Հ. Առաքելյան**, Սիսիան, Երևան, 1987, **Ս. Հախվերդյան**, Գորիսի պատմություն, Գորիս, 1996, **Ս. Խաչատրյան**, Լեռնահայաստան, Երևան, 2003 և այլն): Զանգեզուրի հնությունների ու ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրությանը ևս նվիրված են մի շարք աշխատություններ (տե՛ս **Ստ. Մնացականյան**, Հայկական ճարտարապետության Սյունի-

Զանգեզուրցին դարերի ընթացքում ապրել է իր ուրույն կեն-
ցաղով, նիստուկացով, տեղի բնապայմանների համաձայն
ստեղծել և հաջորդ սերունդներին է փոխանցել իր արհեստագոր-
ծական տաղանդի յուրօրինակ արգասիքները՝ տղամարդկանց ու
կանանց հագուստներ (չուխա, անդրավարտիք, գույնզգույն գուլ-
պաներ, շալեր և այլն), գորգեր ու կարպետներ, կավից, փայտից
ու մետաղից պատրաստած բազմազան առարկաներ և այլն:

Կանանց տարագներից խիստ տիպական էր վերնագգեստ-
քուրքը, որը տեղի բնակիչներն անվանում էին «քուլք»: Նրբորեն
պատրաստված այդ զգեստը կարված էր մուգ կարմիր գույնի
թավշյա կտորից, եզրերը և թևաբերանները զարդարված էին կա-
նաչ մետաքսյա ժապավեններիզով և մոտ 10 սանտիմետր լայ-
նության աղվեսի մորթիով: Կաշվե գոտիների վրա ամրացված
էին արծաթյա խաչանման, բուսական և աստղաձև զարդեր, ճար-
մանդ, որի ծայրը ներկայացնում էր երկգլխանի արծիվ: Դրանք
պատրաստում էին տեղի արծաթագործ վարպետները: Նույն
վարպետների ձեռքի աշխատանք էին նաև գլխի հարդարանքի
մասերը, քունքազարդ բոժոժները՝ ամրացված կանաչ մետաքսյա
կտորից եռանկյունաձև կարված ականջակալների վրա: Քունքա-
զարդերը զուգաթելի եղանակով պատրաստված սնամեջ գնդիկ-
ներ էին:

քի դպրոցը, Երևան, 1956, **Ս. Բարխուդարյան**, Դիվան հայ վիմագրության,
Երևան, 1960, 2-րդ պրակ, **Գր. Գրիգորյան**, Վահանավանքի պեղումների նախ-
նական արդյունքները, «Լրաբեր», 1970, թիվ 10, *նույնի*՝ Սյունիքի վանական կալ-
վածատիրությունը 9-13-րդ դդ., Երևան, 1973, *նույնի*՝ **Ստ. Օրբելյան**, Պատմա-
բանասիրական հանդես, 1976, թիվ 4, *նույնի*՝ Սյունիքը Օրբելյանների օրոք,
Երևան, 1981, **Г. Григорян**, Очерки истории Сюника IX-XV вв., Ереван, 1990, **Գր.
Գրիգորյան**, **Ս. Հախվերդյան**, Սյունիքի պատմություն (հնագույն ժամանակնե-
րից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2001 և այլն):

Գորգերը և կարպետները Ջանգեգուրում գործում էին ձեռքով, գորգագործական հաստոցի կամ տորքի վրա, բուսական ներկերով ներկված գունավոր բրդաթելերով: Դրանք գործածվել են որպես սփռոցներ, վրանների ծածկոցներ, գործվածք-գարդեր՝ պատից կախելու համար:

Գորգերն ունեին երկրաչափական ոճավորված բուսական նախշեր, վիշապանախշեր, որոնք նախկինում կապված են եղել ջրի պաշտամունքի հետ, երկգլխանի կենդանիների ու մարդկանց ուրվագծային պատկերներ և արևը խորհրդանշող աստղաձև նախշեր: Ջանգեգուրցի վարպետները լիովին բավարարում էին տեղի բնակչության տնային-կենցաղային առարկաների պահանջմունքները: Լայն տարածում ունեին տարբեր չափերի ու ձևերի պղնձյա թասերը, սարինջները, ջուր խմելու ամանները, կժերը: Նախշազարդ կուժը պատրաստվում էր դրվագման եղանակով. այն դրսի կողմից պատված էր շեղանկյունաձև նախշերով, իսկ բռնակը զարդարված էր հատիկավոր նախշազարդերով: Բազմազան էին կավից ու փայտից պատրաստված իրերը, տնայնագործական առարկաները, գյուղատնտեսական գործիքները՝ մանգաղ, գերանդի, լծասարքեր և այլն: Տեղում էին պատրաստվում ջրաղացների սարքերը (բացի ջրաղացքարերից, որ բերվում էին Արցախից՝ Գանձասարից), ձիթհանների, մրգի մշակման և զինի պատրաստելու, բրուտագործական արհեստանոցների գործիքներն ու դրանց մասերը:

Հին և Զանգեզուրի պատմությունը, հարուստ բազում հերոսական դրվագներով:

Զանգեզուրը Սյունյաց (կամ Միսական) աշխարհի առավել ընդարձակ մասն էր: Սյունիքը տակավին 3-4-րդ դարերից հանդես էր գալիս որպես Մեծ Հայքի ամենահզոր նախարարություն, որի տիրակալները հայոց արևելյան սահմանագլխի կուսակալները և արքունի գորքերի հրամանատարներն էին: Սյունյաց նախարարությունն իր տրամադրության տակ ուներ 19400 այրուձի, շատ ավելի, քան հայոց նախարարություններից որևէ մեկը: Հիմնականում դա էր պատճառը, որ Սյունյաց նախարարը հայոց արքունիքում զբաղեցնում էր առաջին աթոռը:

Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո Սյունյաց նախարարական տունը, շնորհիվ ռազմաքաղաքական հզորության, իր տիրույթների սահմաններում շարունակում էր պահպանել կիսանկախ կարգավիճակ:

Սյունյաց իշխանական տան անդամներից յուրաքանչյուրն ուներ իր ընդարձակ կալվածքները: Իշխանանիստ կենտրոնը սկզբնական շրջանում եղել է Ծղուկ գավառի (Միսական, Միսիան) Շաղաթ գյուղաքաղաքը (այժմյան Սյունիքի մարզի Միսիանի շրջանի Շաղաթ գյուղի մերձակայքում), որը նաև Սյունյաց եպիսկոպոսության աթոռանիստն էր 4-րդ դարի վերջերից մինչև 9-րդ դարը: Շաղաթ գյուղաքաղաքը պատահական չէր ընտրված Սյունյաց իշխանության և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր կենտրոն: Այն գտնվում էր երկրամասի կենտրոնում՝ առևտրական տարանցիկ ճանապարհների հանգույցում, որոնցից մեկը տանում էր դեպի Վայոց ձոր և Այրարատ, իսկ մյուսը՝ Նախիջևան և Վասպուրական: 9-րդ դարում Սյունիքի գահանիստ կենտրոնը Շաղաթից տեղափոխվում է Վայոց ձորի Եղեգիս գյուղաքաղաք:

Տասներորդ դարից Սյունիքի կրթական, գրչական և նկարչական կենտրոնը դարձավ ճարտարապետական գլուխգործոց Տաթևի վանքը՝ որը գտնվում է Տաթև գյուղի մոտ՝ երեք կողմերից զառիվեր լանջեր ունեցող մի գեղատեսիլ սարահարթի վրա: Վանքի գլխավոր տաճարը՝ Պողոս-Պետրոսը, կառուցվել է 11 տարվա ընթացքում՝ 895-906 թվականներին. այն հետագա դարերում մի քանի անգամ նորոգվել է:

Մայր տաճարին կից կառուցվել են նաև ամբարանոցներ (պահեստներ), գործատներ (արհեստանոցներ), գրատներ, սրբատներ, հոգևորականների բնակության համար խուցեր, Սյունյաց իշխանների ու եպիսկոպոսների համար առանձնացված դամբարան և այլն:

Ճարտարապետական առումով Տաթևը մի բարդ համալիր է: Նրա պատերի վրա կան բազմաբովանդակ ու նուրբ քանդակներ, վիմական արձանագրություններ:

Առանձնապես մեծ վարպետությամբ են կատարված գլխավոր՝ արևմտյան մուտքի կամարի աղեղի քանդակները:

* Տաթևի վանքը ավերվեց իր կառուցման օրից 1000 տարի անց՝ 1931 թ. երկրաշարժից: Տաթևի տաճարային համալիրին են նվիրված «Տաթև» գրական-բանասիրական, կրոնաբարոյագիտական, պատմափիլիսոփայական տարեգրքի մի քանի գրքերում զետեղված հոդվածները, որոնցում կան պատմական ու մշակութային մի շարք տեղեկություններ: Տարեգիրքը կազմել և տպագրության է պատրաստել Հալեպի հայոց թեմի առաջնորդ Արտավազդ վրդ. Սյուրմեյանը: Լույս է տեսել 6 ծավալուն գիրք: Առաջին գիրքը հրատարակվել է 1925 թ. Կ. Պոլսում, մյուսները՝ Հալեպում, ամեն տարի՝ մեկը: Առաջին գրքում տպագրված է **Գնել եպսկ. Գալամբերյանի** «Տաթևվու վանքը» ուսումնասիրությունը (էջ 34-41), երկրորդում (1926 թ.)՝ «Սյունյաց դպրոցը» հոդվածը, վեցերորդում (1930 թ.)՝ **Արտակ եպսկ. Սմբատյանի** «Համառոտ պատմություն Տաթևվու վանքի» հոդվածը և այլն: «Հրազդան» հրատարակչությունը տպագրել է **Մ. Զիֆուղայանի** «Տաթև» հանրամատչելի աշխատությունը (Երևան, 2003):

Տաթևը Միջնադարյան Հայաստանի խոշոր դպրոցներից և մշակութային կենտրոններից էր, նրա մատենադարանի հարուստ պահոցներում կար ավելի քան 10000 ձեռագիր:

Սյունիքի մետրոպոլիտությունն ուներ 47 սեփական և 670 հարկատու գյուղ, Տաթևի միաբանությունը IX դարում ուներ 1000 միաբան:

10-րդ դարում Սյունիքում տեղի են ունենում տարածքային վարչաքաղաքական նկատելի փոփոխություններ: Նախկինում Սյունիքի մեջ մտնող Գեղամա լճի ամբողջ ավազանը՝ Գեղարքունի և Սոտք գավառները, անցնում է Բագրատունյաց տերերին: Դրա սահմաններից դուրս է մնում նաև Երնջակ գավառը, իսկ Նախիջևանը մտնում է մե՛րթ Սյունիքի, մե՛րթ Վասպուրականի մեջ՝ երբեմն դառնալով կռվախնձոր:

970 թվականին Սյունիքում կազմավորվում է Բագրատունիների գերագույն իշխանությանը ենթակա ավատական մի իշխանություն՝ Սյունիքի կամ Կապանի (նաև Բաղաց) թագավորությունը, որն ընդգրկում էր Սյունյաց աշխարհի մեծագույն մասը: Մատենագրական աղբյուրների համաձայն՝ Սյունիքի թագավորությունն ուներ 43 բերդ, 48 վանք և 1400 գյուղ:

10-րդ դարի վերջերին Սյունիքի թագավորության կենտրոնը Եղեգիսից տեղափոխվում է Կապան քաղաք, որը գտնվում էր այժմյան Կապան քաղաքից մոտ 7 կիլոմետր արևմուտք՝ Կապան-Քաջարան խճուղու ճանապարհին՝ Ողջի գետի բարձրադիր աջ ափի անտառապատ ու գեղատեսիլ վայրում: Կապանն առաջին անգամ հիշատակվել է 5-րդ դարի վերջերին, սակայն քաղաք է դարձել 10-րդ դարում: Միջին դարերում Կապանը Սյունիքի միակ քաղաքն էր, եթե չհաշվենք ժամանակ առ ժամանակ Սյունիքի կազմում գտնվող Նախիջևան քաղաքը: Սյունյաց մայրաքաղաքը հյուսիսից և հարավից պաշտպանված էր Ողջի գետի անդնդախոր

ձորով ու Մեղրու անմատչելի լեռներով, արևմտյան կողմում գտնվում էին Բաղակու քար և Բաղաբերդ ամրոցները, իսկ հարավարևելյան կողմը պատված էր ամրակուռ պարիսպներով: Կապանը ավատական ոչ մեծ քաղաք էր, հավանաբար 15-20 հազար բնակչությամբ: Այստեղ, հայերից բացի, բնակվում էին նաև որոշ թվով հրեաներ, որոնք ունեին իրենց առանձին թաղը՝ Ջհտաթաղը: Կապանի թաղամասերից մեկը կոչվում էր «Խնձորի գլուխ»:

Կապանի թագավորության գոյության շուրջ 200 տարիների ընթացքում երկիրը հիմնականում ապրել է խաղաղ կյանքով, արձանագրել տնտեսական ու մշակութային նշանակալի վերելք: Ավատական այդ թագավորությունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներին՝ Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի (1040-1051) գահակալության տարիներին:

11-րդ դարի վերջերից Սյունիքը ստիպված էր համառ մարտեր մղել սելջուկյան հորդանների դեմ: 1103 թ. սելջուկներն ավերում են Կապան քաղաքը, որից հետո Սյունիքի թագավորության կենտրոն է դառնում Բաղաբերդ ամուր բերդը, որը կոչվում էր «հոյս եւ ապաւէն՝ Սիւնեաց աշխարհի»: Սելջուկները շարունակում են իրենց հարձակումները և մեկը մյուսի հետևից գրավում Սյունիքի բերդերը, իսկ 1170 թ. զավթում և ավերում են թագավորության վերջին հանգրվանը՝ Բաղաբերդը, հրկիզում այնտեղ եղած 10 հազարից ավելի արժեքավոր ձեռագիր մատյանները: Բաղաբերդի անկումով պատմության ասպարեզից վերանում է Սյունիքի թագավորությունը:

Ինչ վերաբերում է Կապան քաղաքին, ապա այն մի քանի դար շարունակում էր իր գոյությունը՝ որպես սովորական բնակավայր, ապա իսպառ վերանում է: Կապան անունը Ղափան արտաբերմամբ հետագայում դարձել է շրջանի, երկրամասի անուն:

1211 թ. հայ-վրացական միացյալ զորքերը Զաքարյանների

գլխավորությամբ, Օրբելյան ու Պռոշյան Սյունյաց իշխանական տների եռանդուն մասնակցությամբ ազատագրում են Սյունիքը:

Քաղաքական իշխանությունը միջավատական մրցապայքարում աստիճանաբար անցնում է Օրբելյաններին: Իրենց կառավարման տարիներին նրանք վարում են ներքին և արտաքին ճկուն քաղաքականություն: Դրա շնորհիվ ժողովուրդը տևական ժամանակ զերծ է մնում ավերիչ ասպատակություններից ու օտար հարկահանների կամայականություններից, որով նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում մշակութային առաջընթացի համար: Օրբելյան ամենաերևելի իշխաններից էր հմուտ դիվանագետ Սմբատ գահերեցը (1253-1273):

1236 թ. թաթար մոնղոլները գրավում են Սյունիքը: Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ Օրբելյաններին հաջողվում է Սյունիքը դարձնել միայն մոնղոլական մեծ խաներին ենթակա «ինջուական» երկրամաս և այն զերծ պահել ավերածություններից ու կողոպուտից*:

1386-1400 թվականներին Սյունիքը նվաճվում է Լենկ-Թեմուրի հորդաների կողմից:

16-րդ դարի սկզբներից Սյունիքն ապրում է իր պատմության ամենածանր ժամանակներից մեկը: Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև սկսվում են երկարատև, արյունալի պատերազմներ, որոնց գլխավոր թատերաբեմերից մեկը դարձել էր Հայաստանը: Համայն հայ ժողովրդին, այդ թվում Սյունիքի

* 1299 թ. Սյունյաց տոհմի պատմագիր, Սյունիքի մետրոպոլիտ, նախաթոռ արքեպիսկոպոս **Ստեփանոս Օրբելյանը** Նորավանքում ավարտում է «Պատմութիւն տանն Սիսական» կամ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը (այն առաջին անգամ հրատարակվել է Փարիզում 1859 թ., ապա՝ Մոսկվայում 1861 թ. և Թիֆլիսում 1910 թ.): Աշխատությունը «Սյունիքի պատմություն» վերնագրով աշխարհաբար թարգմանել և ընդարձակ ծանոթագրություններով հրատարակության է պատրաստել **Ա. Ա. Աբրահամյանը** (Երևան, 1986 թ.):

հայությանը այդ պատերազմները բերեցին անլուր դժբախտություններ ու տառապանքներ:

1555 թ. և 1639 թ. պայմանագրերով Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Արևելյան Հայաստանը (այդ թվում Սյունիքը) անցավ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Չնայած պարսիկների դաժան քաղաքականությանը՝ Սյունիքի որոշ հատվածներում իրենց գոյությունը կարողացան պահպանել հայկական իշխանությունների մնացորդները՝ մելիքությունները, որոնք հետագայում խոշոր դեր խաղացին մեր ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում:

Հնագույն ժամանակներից մինչև ուշ միջնադար Զանգեզուրի՝ Արցախին հարող տարածքները (միջնատարածք) բնակեցված էին միայն հայերով, դրանց հարյուրավոր բնակավայրերի անունները բացառապես հայկական էին:

Ի սկզբանե լինելով հայաշխարհի և հայաբնակ՝ միջնատարածքն ունեցել է հերոսական պատմական անցյալ: Սրա դերն առանձնապես կարևորվում է 9-րդ դարից սկսած: Սյունյաց իշխանները և Արցախի Առանշահիկները, հերոսական դիմադրություն ցուցաբերելով արաբներին, մեծ ավանդ ունեցան հայոց պետականության վերականգնման գործում: Միջնատարածքի արևմտյան մասը վերամիավորվեց Սյունիքի թագավորությանը (970-1170), իսկ արևելյան մասը մնաց Առանշահիկների տան կազմում:

12-րդ դարում՝ անգամ Սյունյաց թագավորության անկման օրերին, չփոխվեց տարածքի էթնիկական նկարագիրը:

Տարածաշրջանը մասամբ հայազրկվեց միայն 17-րդ դարի սկզբին՝ Շահ-Աբասի ավերիչ տեղահանությունների հետևանքով: Նույն ժամանակ էլ սկսվեց տարածաշրջանի աստիճանական

բնակեցումը մահմեդական վաչկատուն և տարածագում ցեղերով: Սակայն այդ պայմաններում անգամ հայերը կազմում էին բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը՝ պահպանելով իրենց կիսանկախ վիճակը:

17-րդ դարի վերջերին հայերի կոտորածների և արտամղման հետևանքով էլ ավելի ստվարացավ մահմեդականների թվաքանակը: Ալիք առ ալիք այստեղ հաստատվեցին հատկապես Պարսկաստանից տեղահանված դարաչոխլու և քոլանի քրդական ցեղերը: Այդ ամենի հետևանքով շեշտակի պակասեց հայ բնակչության տեսակարար կշիռը: Հայերի մեծ մասը բռնագաղթվեց Պարսկաստանի խորքերը, մյուս մասը, թողնելով հարազատ վայրերը, բնակություն հաստատեց Արցախում և Զանգեզուրի արևմտյան (հայաբնակ) մասերում, իսկ շատերը կրոնափոխ եղան՝ քրդացան կամ թուրքացան:

Օտարամուտ ցեղերը վերջին դարերի ընթացքում փոխեցին գյուղերի ու գյուղաքաղաքների, լեռների ու կիրճերի, անտառների ու գետերի, գավառների ու գավառակների տեղանունները:

Այսպես՝ Տրտու գետի ձախ (արևմտյան) ափին գտնվող Քարվաճառ (կամ Շար) գավառակը ստացավ Քելրաջար անունը, Հագարու գետի ձախ (արևելյան) և աջ (արևմտյան) ափերի տարածքները զբաղեցրած Քաշաթաղը վերանվանվեց Աբդալար (Լաչին), իսկ Բարգուշատ գետի ստորին հոսանքների ձախ (հյուսիսարևելյան) ափին տարածվող Խոժոռաբերդը՝ Կուրաթլի, Ողջի գետի ստորին հոսանքների մոտ գտնվող Կովսական գավառը ստացավ Զանգելան անունը:

Քրդերը բնակություն էին հաստատել Քելրաջար և Աբդալար (Լաչին) գավառակներում, ապա տարածվել նաև Կուրաթլուի և Զանգելանի լեռնային մասերում: Վերջին երկու գավառակների ցածրադիր վայրերը զբաղեցնում էին թուրքերը:

Կարևոր էր Սյունիքի դերը հայ ազատագրական շարժման մեջ: Նրա զանգեզուրյան տարածքի առաջավոր ներկայացուցիչները, Սիսիանի մելիքական տոհմի ներկայացուցիչ Իսրայել Օրին և նրա հետևորդները մեծ ջանքեր գործադրեցին Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու համար: Հայաստանի ազատագրության գաղափարը Օրին հանեց համահայկական շրջանակներից՝ լայն քննարկման հարց դարձնելով եվրոպական և ռուսական արքունիքներում:

Միաժամանակ զանգեզուրցիները եռանդագին նախապատրաստվում էին ապստամբության:

Դավիթ-Բեկի (ծնունդով Գորիսի Շինուհայր գյուղից)¹ գլխավորությամբ 1722 թ. Սյունիքն ապստամբում է և արցախցիների հետ ուս ուսի կռիվ սկսում մահմեդական զավթիչների դեմ: Ազատագրական շարժումը 18-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերին վերաճում է կենաց ու մահու պատերազմների: Կենտրոն ունենալով Հալիձորի՝ բերդը՝ Դավիթ-Բեկը հիմնականում մղում է հարձակողական կռիվներ: Ձինված հայ գյուղացիները մի շարք ճակատամարտերում ջարդում են արտաքին նվաճողներին և 1727 թ. ազատագրում Սյունիքի մեծ մասը՝ մեծ Կապանը:

¹ Տե՛ս Մատենադարանի ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր 7429, թթ. 30-31, **Խ. Բարսեղյան**, Այսպես ապրեցին, Երևան, 1985, էջ 7, 8:

Չանգեզուրի բնատարածքում նախկինում կար երկու Հալիձոր բերդ, որոնցից մեկը, որը հիշատակվում է 10-րդ դարից և համարվում էր Սյունիքի թագավորության հայտնի բերդերից մեկը, գտնվում է այժմյան Գորիսի շրջանում՝ Հալիձոր գյուղի դիմաց՝ շրջապատված մրգատու այգիներով ու թավուտ անտառներով: Մյուս Հալիձորը Կապանի Հալիձորն է, որի ավերակները գտնվում են Կապան քաղաքից 3-4 կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ Ողջի գետի բարձրադիր աջ ափին՝ նույնպես շրջապատված մրգատու այգիներով և անանցանելի անտառներով: Ոմանք այդ երկու Հալիձորները շփոթել են իրար հետ և Դավիթ-Բեկի աթոռանիստն ու հանգրվանը համարել ոչ թե Կապանի, այլ Որոտան ձորի Հալիձորը, որը Դավիթ-Բեկի ժամանակներում վաղուց արդեն դադարել էր բերդ լինելուց և երբեք նրա աթոռանիստը չի եղել:

Թշնամիների դեմ տարած հաղթանակից հետո Սյունիքը հռչակվում է հայկական ինքնուրույն իշխանություն, որի գոյության հետ ստիպված հաշտվում է Պարսկաստանը: Սյունիքը օժտված էր ինքնիշխանության բոլոր հատկանիշներով. Դավիթ-Բեկը նույնիսկ կտրում է սեփական դրամ^{*}:

^{*} Դավիթ-Բեկի ղեկավարությամբ զանգեզուրցիների ազատագրական պայքարին է նվիրված Ղուկաս Սեբաստացու աշխատությունը, որը տարբեր վերնագրերով հրատարակվել է մի քանի անգամ (տե՛ս Ընտիր պատմություն Դավիթ-Բեկի եւ պատերազմաց Հայոցն Խափանու, Վաղարշապատ, 1871, Վենետիկ, 1978, Երևան, 1988, Դավիթ-Բեկ կամ պատմություն դափանցոց, Վիեննա, 1978, Երևան, 1992 և այլն): Այս թեմայով աշխատություններ են գրվել նաև հետագայում (տե՛ս **Մալիկ Թելունց**, Հայ իրավաքաղաքական, պետաիրավական միտքը Հայաստանի ազատագրման ծրագրերում: Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պայքարը 1722-1730 թթ. և Հայկական պետականության վերականգնման ջանքերը, Երևան, 2003, **Ա. Այվազյան**, «Ղափանցվոց պատմություն», հավաստիությունն ու կառուցվածքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, թիվ 1 (134), էջ 85-100, Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ., նույն տեղում, 1991, թիվ 2 (133), էջ 102-114, Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, նույն տեղում, 1991, թիվ 1, էջ 93-100, Իրադարձություններն Սյսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք, նույն տեղում, 1990, թիվ 4 (131), էջ 63-80, Դավիթ-Բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները, նույն տեղում, 1990, թիվ 3 (130), էջ 76-85, 1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ), նույն տեղում, 1990, թիվ 2 (129), էջ 119-134, *նույնի՜* The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal (Yerevan: Center of Policy Analysis, American University of Armenia, 1997), VI+87 pp., with a map and table, The Secret Meeting of Armenians on Lim Island in 1722 (Concerning The Possible Involvement of Western Armenians in an All-Armenian Liberation Movement), in Ja'nos M. Bak and Pe'ter Banyo', eds., Issues and Resources for the Study of Medieval Central and Eastern Europe (Budapest- Cambridge, MA: Department of Medieval Studies, Central European University and the Committee on Centres and Regional Associations of the Medieval Academy of America, 2001) pp. 59-68; 13.1. Iran & the Caucasus, vol. 5, (Tehran: International Publications of Iranian Studies, 2001), pp. 85-92, Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսը (1715-1725) և հայ ազատագրական շարժումը, Էջմիածին (պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան), 2002, թիվ 6-7 (հունիս-հուլիս), էջ 68-76, Demographic Situation in Karabakh in the 1710-1720s, Armenian Mind (journal of the National Academy of Sciences of Armenia), 2001, vol. 5, № 1-2, pp.

Դավիթ-Բեկի մահվանից հետո օսմանյան բանակները ներխուժում են Սյունիք: Նրան փոխարինած Մխիթար Սպարապետի զլխավորությամբ թուրքերի դեմ տեղի են ունենում արյունալի կռիվներ: Մխիթար Սպարապետի դավադրական սպանությունից հետո հայերի դիմադրությունը աստիճանաբար թուլանում է, և թուրքերը ի վերջո վերացնում են Սյունիքի անկախությունը:

Սյունիքը, որոշ ժամանակ թուրքական լծի տակ գտնվելով, թուրք-պարսկական պատերազմից հետո կրկին ենթարկվում է Պարսկաստանի տիրապետությանը:

19-րդ դարի սկզբներին՝ 1805 թվականին, Սյունիքի Կապան-Գորիս հատվածը ազատագրվում է պարսկական լծից և միացվում Ռուսական կայսրությանը:

Դա հաստատվում է Գյուլիստանի 1813 թ. պայմանագրով, իսկ տասը տարի անց, երբ կազմվում է Ղարաբաղի հայկական պրովինցիան, Զանգեզուրը ընդգրկվում է դրա կազմում: Ռուսական իշխանությունը գիտեր, որ հայոց հինավուրց, միմյանց հարևան Ղարաբաղը և Սյունիք-Զանգեզուրը էթնիկական կազմով միևնույն նահանգներն են, ուստի դրանց ընդգրկեց վարչական մեկ միավորի մեջ:

Ռուսաստանին միանալուց հետո նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում Զանգեզուրի տնտեսության առաջադիմության համար:

1868 թ. վարչատարածքային ռեֆորմով կազմվեց Զանգեզուրի գավառը՝ Կապանի, Մեղրու, Գորիսի, Սիսիանի և Սյունյաց լեռներից արևելք ընկած Կովսականի (Զանգեղան), Խոժոռաբերդի (Կուրաթլու) և Քաշաթաղի (Լաչին) գավառակներից (շրջաններից): Գավառը մտցվեց Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ, իսկ գավա-

66-73, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, 2003, 343 էջ):

ռային կենտրոն դարձավ Գորիս գյուղը (պատմական Ձագեձոր, բարբառով՝ Կյորես կամ Շեն), որը Ձանգեգուրի մեծ գյուղերից մեկն էր:

1823 թ. տվյալներով Ձանգեգուրի բնակչության թիվը հասնում էր 10625-ի, որից 7635-ը հայեր էին: 1832 թ. Ձանգեգուրի բնակչության 53%-ը (9679 մարդ), 1855 թ. 63,6%-ը (23940 մարդ), 1873 թ. 75,3%-ը (36908 մարդ) և 1886 թ. 68,8%-ը (52830 մարդ) հայեր էին¹:

Ռուսական կայսրության 1897 թ. առաջին մարդահամարի տվյալներով Ձանգեգուրի գավառի բնակչության թվաքանակը հասնում էր 59207-ի, որի 67,9%-ը հայեր էին, իսկ 1908 թ. գավառի բնակչության թվաքանակը հասնում էր 69939-ի, որի 62,8%-ն էին կազմում հայերը²:

Հին Գորիսի՝ որպես գավառային կենտրոնի ընտրությունը պատահական չէր: Այն գտնվում էր ճանապարհային հանգուցակետում և տեղավորված էր քամիներից պաշտպանված գոգավորության մեջ: Մաքուր օդն ու սառնորակ ջրերը բնակչության հարմար պայմաններից էին: Գյուղը բաղկացած էր ժայռափոր կառուցվածքներից, աստիճանաձև դասավորված գլխատների համակառույցներից: Կենտրոնում եղել է մի հասարակ, հին եկեղեցի, Մելիք-Հուսեինյանների դղյակը: Այնտեղ են գտնվել նաև իջևանատները և համբավավոր շուկան:

Ձանգեգուրի գավառը կազմվելուց երկու տարի անց՝ 1870 թվականին, հին Գորիսի հանդիպակաց հարթության վրա հիմ-

¹ Տե՛ս Գ. Տարկիսյան, Население Восточной Армении в XIX – начале XX в. Этнодемографическое исследование, Ереван, 2002, с. 91, 94, 107, 122, 128:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132, 145: Ձանգեգուրի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1886 և 1897 թթ. տվյալները բերված են նաև Գ. Չուրսինի աշխատության մեջ, բայց դրանք, մեր կարծիքով, թերի են (տե՛ս Գ. Կուրսին, Армяне Зангезура, Тифлис, 1931, с. 229):

նադրվում է Գորիս քաղաքը՝ որպես գավառային վարչական կենտրոն, որն այդ կարգավիճակում մնում է մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումն ու Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը՝ 1920 թ. դեկտեմբեր: Այդ ժամանակ Զանգեզուրի գավառապետն էր մի գերմանացի ռուս պաշտոնյա՝ Պֆեյլեր ազգանունով, որը գերմանական փոքր քաղաքների օրինակով կազմեց Գորիս քաղաքի հատակագիծը: Այն կյանքի կոչվեց նոր գավառապետի՝ Ստարիցկու և նշանավոր գործուհի Մանուշար բեկ Մելիք-Հուսեինյանի ջանքերով¹: Քաղաքատեղը, որն ընկած է լեռնային ընդարձակ փոստրակում՝ ծովի մակերևույթից 1300 մետր բարձրության վրա, ըստ հատակագծի բաժանվեց թաղամասերի՝ ուղիղ փողոցներով ու ծառուղիներով՝ կենտրոնում ունենալով մի լայն ծառաստան այգի²:

Լքելով հին Գորիսը (Կյորեսը)՝ տասնյակ ունևոր ընտանիքներ հաստատվեցին նոր բնակավայրում: Ունևորներն ապրում էին այգիներով շրջապատված իրենց երկհարկանի նորակառույց առանձնատներում՝ «իմ տունը իմ բերդն է» սկզբունքով:

Գավառի վարչական կենտրոն դառնալուց հետո Գորիս քաղաքը դժվարությամբ էր վերածվում Զանգեզուրի տնտեսական և մշակութային լիարժեք կենտրոնի, որովհետև չուներ տնտեսական գրավչություն, ինչպես, օրինակ, Կապանի պղնձահանքերը, չուներ հարմար ճանապարհներ, ինչպես, հարևան Նախիջևանի գավառի հարթավայրային ճանապարհները, որոնցով գավառի Նախիջևան կենտրոնը կապվում էր գավառի բոլոր մասերի հետ:

¹ Տե՛ս **Ե. Լալաեան**, Զանգեզուրի գաւառ, նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Բ հատոր, Զանգեզուր, Թիֆլիս, 1899, էջ 27, **Ստեմել**, Սյունիքը-Սիսական (թռուցիկ ակնարկ), «Հայրենիք», 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 35:

² Տե՛ս **Ստեմել**, Սյունիքը-Սիսական (թռուցիկ ակնարկ), «Հայրենիք», 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 35:

Եվ, վերջապես, Գորիս քաղաքը Զանգեզուրի մյուս շրջանային կենտրոնների համեմատ չունեւ անհրաժեշտ այն մակարդակը, ինչը, ասենք, ուներ Շուշի քաղաքը ոչ միայն համանուն գավառի, այլև ողջ Արցախի համար:

Գտնվելով առևտրական տարանցիկ ուղիների խաչմերուկում՝ Զանգեզուրի գավառի վարչական, տնտեսական և մշակութային կենտրոն Գորիսը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ապրում էր աշխույժ կյանքով: Հարուստ վաճառական Միրումյանը Գորիս քաղաքի միջով աղմուկով հոսող լեռնային Վարարակ գետակի վրա (այն Քարահունջի կիրճով սլանում էր դեպի հարավ՝ ընդառաջ գնալով կատաղի դղրոյունով անցնող Որոտան գետին) 1898 թ. կառուցել էր հիդրոէլեկտրակայան: Դարասկզբին քաղաքի «արդյունաբերական» ձեռնարկություններն էին՝ լիմոնադի փոքրիկ «գործարանը», սալաշինական, օճառ եփող, փայտ և կաշի մշակող արհեստանոցները, երկու-երեք բրուտանոցները, որտեղ պատրաստում էին կոժ, կուլա և կավե գավաթներ, որոնք գնում էին գյուղերից քաղաք եկողները: Գործում էին մի քանի ոսկերչական կետեր, որտեղ զարգյարները (ոսկերիչներ) պատրաստում էին կանացի զարդեր, գոտիներ և այլն: Ավելի ուշ քաղաքում սկսել էր գործել կոճակներ արտադրող փոքր «գործարանը»:

Գորիս քաղաքով էին անցնում Նախիջևանից Շուշի և Մեղանից (Կապան) Շուշի տանող քարավանային ճանապարհները: Առևտրական գործարքներից, կապալառությունից ու վաշխառությունից, մանուֆակտուրայի (գործվածքեղենի) վաճառքից և միջնորդ գործունեությունից դրամ էին հավաքում և հարստանում քաղաքի այսպես կոչված «բեյ»-երը:

Գավառային վարչական կենտրոնի կարգավիճակը նոր կառուցվող Գորիս քաղաքին տալիս էր մի շարք առավելություններ:

Այստեղ էին հաստատվել ցարական գավառային հիմնարկները: Ռուս չինովնիկների և աստիճանավորների թվական աճին զուգընթաց կարիք էր զգացվել կառուցել ռուսական եկեղեցի, բացել դպրոց: Քաղաքում լույս էր տեսնում «Գավառ» անունով թերթը, գործում էր դրամատիկական թատրոն, առաջացել էր քաղաքային դաս:

Իսկ Գորիս քաղաքի դիմաց գտնվող հին Գորիս գյուղի բնակչությունը շարունակում էր կառչած մնալ հազարամյա բնակավայրի «քերժերին»՝ ապրելով ծանր, չարքաշ կյանքով:

Զանգեզուրի մյուս կարևոր բնակավայրը Կապանի հանքերի բանավանն էր, որը կոչվում էր նաև Ղաթարի՝ պղնձահանքեր: Դա Զանգեզուրի միակ արդյունաբերական հանգույցն էր:

Հայկական Զանգեզուրի գյուղատնտեսության զարգացման համար պայմանները միշտ սուղ են եղել՝ հիմնականում սակավահողության պատճառով:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին Զանգեզուրում գյուղն այնպիսին էր, ինչպես եղել էր հարյուրամյակների ընթացքում: Գյուղը աղքատ էր, տնտեսությունը՝ նախնական, գյուղացիների հագուստը՝ տնայնագործական:

Գյուղացիները կտրված էին աշխարհից: Դրա պատճառը հիմնականում գավառի անանցանելի լեռներն էին, որոնց կիրճերում բույն էին դրել գյուղերը:

Զանգեզուրի չորս շրջանները՝ Գորիսը (բուն Զանգեզուր), Սիսիանը, Կապանը և Մեղրին, իրենց ռելիեֆով և բնակլիմայական

* «Ղաթար» պարսկերեն բառացի նշանակում է «քարավան», «գնացք» կամ «շարժում»: Բայց «Կապանի հանքեր» անվան «Ղաթար» տարբերակը կապ չունի դրա հետ: Հավանաբար անունը ծագել է բարձրում գտնվող Կատար կոչվող բարձրագագաթ սարի անունից:

պայմաններով խիստ տարբեր էին, հետևապես խիստ տարբեր էին նաև հողից ստացված արդյունքները:

Գորիսի շրջանում հիմնականում մշակում էին հացահատիկային մշակաբույսեր և կտավատ: Հացաբույսի պահանջը մեծ էր, որովհետև գյուղացին հիմնականում ցամաք հացով էր սնվում¹:

Խոշոր և մանր անասունների գլխաքանակը գյուղացիական տնտեսություններում մեծ չէր, քանի որ ձմռանը դժվար էր լինում անասուն պահել՝ ձմեռային արոտավայրերի խիստ պակասի պատճառով: Հողի մշակությունը, ինչպես ամբողջ գավառում, Գորիսի շրջանում նույնպես կատարվում էր նախնադարյան եղանակներով և հասարակ գործիքներով:

Համեմատաբար ընդարձակ էին Սիսիանի շրջանի հողատարածքները, ուստի այստեղ գավառի մյուս շրջանների համեմատությամբ հացահատիկի արտադրությունը բարձր էր: Բայց Սիսիանում էլ կային գյուղեր, որոնք տառապում էին սակավահողությունից: Օրինակ՝ եղել է դեպք, երբ Սիսիանի Լծեն գյուղում որոշել են կառուցել դպրոցի մի համեստ շենք, բայց շենքի կառուցման համար տեղ չի գտնվել. ոչ ոք չի համաձայնվել իր աննշան հողակտորից մաս հատկացնել: Ստիպված դպրոցի շենքի հիմքերը գցել են գերեզմանոցին հատկացված տարածքում²:

Սակավահողությունից տառապում էին ինչպես Սիսիանին անմիջապես հարող բուն Զանգեզուրի (Գորիսի) շրջանը, այնպես էլ հատկապես Կապանի և Մեղրու շրջանները:

Պատմական հանգամանքների բերումով թուրք-ազերի ազգաբնակչությունը գրավել էր Կապանի հարթավայրերի ամենաջրարբի, հողաշատ ու բերրի մասերը: Օրինակ՝ Կապանի Վերին

¹ Տե՛ս **Յ. Խոջա-Էյնաթեանց**, Գիւղական ցաւեր, «Մուրճ», 1898, թիւ 2-3, էջ 256:

² Տե՛ս «Գրական թերթ», 1972 թ., թիվ 18, 28 ապրիլի:

Հանդ գյուղից մինչև Հանքերը մի հայկական գյուղ չկար, բայց տարածքի ողջ երկայնքով ցաքուցրիվ ընկած էին թուրքական մանր գյուղերը՝ բինաները: Նման գյուղերով լեցուն էին Գեղվա և Գետաթաղի ձորերը:

Երկրագործությունից չստանալով ապրուստի բավարար միջոցներ՝ Կապանի ժողովուրդը հողագործությանը հատկացրել էր երկրորդական տեղ և իր աշխատանքը կենտրոնացրել անասնապահության վրա: Հին ժամանակներից այդտեղ ազգաբնակչության զբաղմունքների մեջ առաջնակարգը խաշնարածությունը և ձիաբուծությունն էր, ինչպես նաև՝ կաթնատնտեսությունը:

Մեղրու շրջանի հողաշատ ու բերրի մասերը և բեգական լավ հողերը գրավել էին թուրքերը:

Իր աշխարհագրական դիրքով ու բնությամբ Մեղրու շրջանը Զանգեզուրի ամենալեռնոտ մասն է համարվում: Այստեղ լեռները մեծ մասամբ բարձրալանջ մերկ ժայռեր են, զուրկ արոտից և, հետևապես, անասնապահության համար ոչ պիտանի: Միայն Մեղրի գետի ճյուղերի վերնամասերը՝ Լիճք-Տաշտուն-Կալեր գյուղերի շրջանները, կարելի է անվանել անասնապահական շրջաններ, որովհետև դրանք հարուստ են կանաչազարդ արոտներով: Այսպիսով՝ շրջանը այդ տեսակետից ներկայացնում է իրարից խիստ տարբերվող մասեր: Տափարակ տեղերում, այսինքն՝ Արաքսի հովտին մոտ վայրերում, համեմատաբար զարգացել էին այգեգործության, գինեգործության, շերամապահության մշակույթները, իսկ շրջանի չորս գյուղերի՝ Մեղրիի, Ալիդարայի, Նուվաղիի և Լեհվազի գյուղացիները զբաղվում էին նաև բամբակագործությամբ, մինչդեռ լեռնային մասերում շատ ավելի զբաղվում էին հացահատիկի մշակությամբ ու անասնապահությամբ: Որպես լեռնային շրջան՝ ակոսված բազմաթիվ ձորերով, զուրկ ոռոգման պայմաններից, հաճախակի ենթակա բնության պատահար-

ներին, տարածքը իր սակավահողությամբ ու ցածրորակ վարելահողերով չէր կարող լրացնել տեղական հացի պաշարը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց տարեցտարի վատթարանում էր Զանգեզուրի գյուղացիության վիճակը: Աստիճանաբար խորանում էր նրա քայքայման գործընթացը՝ հողասակավության, ծանր հարկերի, վաշխառուական կապիտալի զարգացման պատճառով¹:

1862 թ. ցարական կառավարության օրենքի համաձայն, օրենք, որը համատարած էր Ռուսական կայսրության մեջ, Զանգեզուրի լավագույն հողերը հատկացվել էին բեգերին ու խաներին, որոնց գերակշիռ մասը թուրքեր էին: Այդ թվականից սկսած՝ հայ և թուրք-ազերի գյուղացիները տառապում էին փոքրիկ «միապետերի» ձեռքին: Մի կողմում ընչազուրկ գյուղացիական զանգվածներն էին, մյուս կողմում՝ սակավաթիվ փոքր ու մեծ կալվածատերերը՝ բեգերն ու խաները²:

Ցարական կառավարությունը, փոխանակ ազատ հողերից այդ հողերի իսկական տեր-տիրականներին բաժին հաներ, Ռուսաստանի ներքին նահանգներից ռուս մուծիկներ էր գաղթեցնում այնտեղ կամ գերմանացիներով ու մոլդկաններով բնակեցնում³:

Թշվառ վիճակում էր հատկապես չքավոր գյուղացին, որը, հողի պակասությունից դրդված, ստիպված էր հող վարձակալել հողատերերից, որի մշակումից վերցրած արդյունքը շատ հաճախ

¹ Տե՛ս **Անուշ Քալանթար**, Պանդխտութիւնը մեզանում, «Մուրճ», 1890, թիվ 12, էջ 1708, **Յ. Խոջա-Էյնաթեանց**, Գիւղական ցաւեր, «Մուրճ», 1897, թիվ 11-12, էջ 1552:

² Տե՛ս **С. Заварян**, Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг., изд. Армянского культурного союза в Баку, СПб., 1907, с. 7-10, **Վ. Մինախորեան**, Խորհրդային Հայաստանի անասնապահությունը, «Հայրենիք», 1925, ապրիլ, թիվ 6 (30), էջ 70, 71:

³ Տե՛ս «Հնչակ», 1908 թ., թիվ 6-7, հունիս-հուլիս:

ամբողջովին տալիս էր պարտատիրոջը, իսկ ինքը դառնում բաւրակ:

Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիների հողակտորները չնչին էին, ուստի հույսը մնում էր պետական հողերից օգտվելը: Բայց այստեղ էլ նրանց դիմաց կանգնում էին հողատերերը՝ իրենց անհագ ախորժակով, որոնք ձեռք էին գցում նաև պետական հողերը՝ իբրև սեփականություն:

1885 թ. Զանգեզուր է գալիս ռուս ապագա խոշորագույն քիմիկոս Ս. Պ. Զելինսկին՝ հանձնարարություն ունենալով ուսումնասիրել, թե այդտեղ որքան արդյունավետ են օգտագործվում պետական հողերը: Ուսումնասիրության արդյունքները նա ամփոփել ու զեկուցագրով ներկայացրել էր վերադաս մարմիններին, որտեղ նշված էր. «... Զանգեզուրում շատերը հողատիրական իրավունքներ ձեռք բերելու համար միջոցների ընտրության մեջ խտրություն չեն դնում: Կասկած չկա, որ առաջիկա դատական սահմանագծման ժամանակ պետական կալվածքների մեծ մասը կվիճարկվի և, հավանաբար, պետությունը շատ բան կկորցնի, քանի որ նրա կողմում ոչինչ և ոչ ոք չկա, իսկ հակառակորդների կողմում են բազմաթիվ կեղծ վկաներ ու կեղծ փաստաթղթեր»¹:

Եվ, իրոք, խոշոր ու մանր հողատերերը բոլոր արդար ու անարդար միջոցներով Զանգեզուրում պետությունից խլում էին վիթխարի հողատարածություններ: Գյուղացիներն ամենուրեք դիմադրություն էին ցույց տալիս կալվածատերերին: Սակայն հաշտարար դատավորները գրեթե միշտ վճիռներ էին կայացնում պետության հակառակորդների օգտին:

¹ С. Зелинский, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии.- Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том IV, Тифлис, 1886, с. 64.

1885 թվականին Զանգեզուրում եղած 68,443 դեսյատին վա-
րելահողերից 30 տարի հետո պետության ձեռքին մնացել էր
միայն 4,018 դեսյատին: Այսպիսով, ավելի քան 64000 դեսյատին
պետական հող անցել էր կալվածատերերի ձեռքը¹:

Գյուղացիությունը տանջվում էր ցարական ստրաժնիկների,
ուրյադնիկների, պրիստավների ձեռքին: Սրանք հարկերն ու
տուրքերը հավաքում էին պատժիչ ջոկատների միջոցով: Ցարա-
կան իշխանությունների հենարանը գյուղի «գոռքաները», քոխ-
վաները, ազդեցիկ պաշտոնյաներն էին, որոնք հաճախ հափշտա-
կում էին գյուղացիների հողերը:

Առանձին գյուղերում կալվածատիրական դաժան շահա-
գործման դեմ ըմբոստացած գյուղացիությունը հրաժարվում էր
«պարտքերը» վճարելուց: Ցարական պաշտոնյաները փորձում
էին գյուղացիների նկատմամբ ձեռք առնել վարչական միջոցներ,
սակայն դա ավելի էր սաստկացնում գյուղացիների ըմբոստու-
թյունը:

Զանգեզուրի գյուղացու հիմնական սննդամթերքը հացն էր:
Հացով ամենաապահով շրջանը գավառում Սիսիանն էր: Բայց
նույնիսկ այստեղ գյուղերի մի մասի (Բոնակոթ, Լոր, Գետաթաղ)
ստացած բերքը բավականացնում էր միայն 5-6 ամիս, և գյուղա-
ցիները հացի իրենց պաշարը լրացնում էին՝ անասունների վա-
ճառքից ստացած գումարով հացահատիկ գնելով: Ինչ վերաբե-
րում է սակավահող բուն Զանգեզուրի (Գորիս), Կապանի և Մեղ-
րու շրջանների գյուղացիներին, ապա նրանց միայն 1/10 մասն էր
սնվում մաքուր ցորենով, մնացածները հիմնականում սնվում էին
գարիով, կորեկով, կարտոֆիլով: Ամբողջ Կապանում ազգաբնակ-

¹ См. у **Н. Гейдаров**, В горах Зангезура, Воспоминания о годах борьбы за по-
беду и укрепление советского строя. Азербайджанское государственное издатель-
ство, Баку, 1968, с. 20.

չության 70%-ը, հոկտեմբեր ամսից սկսած, ուներ միայն 2-3 ամսվա հացի պաշար, 20%-ը ընդհանրապես ոչինչ չունեին և ապրում էր օրավարձ աշխատանքի փոխարեն ստացած հացով, և միայն 10%-ն էր, որ ապահովված էր 6-12 ամսվա հացի պաշարով¹:

Ամեն տարի սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին Կապանի մի շարք հայկական գյուղերից գյուղացիները ստիպված գնում էին հարևան Զանգեզան՝ տափաստանի թուրքերի համար չալթուկի հունձ անելու: Սովորաբար, իբրև վարձ, այդ հնձվորները ստանում էին 10-15 խրձից մեկը: Զանգեզանից Կապան մտած բրինձն ու ցորենը կազմում էին տարեկան 2-3 հազար փութ, որը եղած պահանջի համեմատ մի աննշան բան էր²:

Պատահական չէ, որ սովը գյուղական բնակչության հիմնական զանգվածների ուղեկիցն էր: 1906 թ. աշնանն անցկացրած հաշվառման տվյալներով Կապանի շրջանի 32 գյուղերում 20 հազար մարդ (բնակչության 37%-ը) կարիք ուներ օգնության: Սիսիանի շրջանում օգնության կարիք ուներ հաշվառված 14 գյուղերի բնակչության 23%-ը, որոնց 8%-ը (1/3) սովյալներ կամ մուրացկաններ էին, իսկ 15%-ը (2/3)՝ չքավորներ: Արդյունքում, բուն Զանգեզուրի 16 գյուղերում հաշվառված 22,5 հազար բնակիչների 9,6%-ը (ավելի քան 3000 շունչ) սովյալներ էին³:

Գյուղացին կքա՞ծ էր ամենատարբեր պարտքերի ծանրության տակ: Նրանցից յուրաքանչյուրը հողի վարձակալության հարկերի պատճառով միջին հաշվով պարտք ուներ 83 ռուբլի: Վաշխա-

¹ Տե՛ս **С. Заварян**, նշվ. աշխ., էջ 71:

² Տե՛ս **Վ. Ղազախեցյան, Ռ. Գրիգորյան**, Երկու զեկուցագիր Զանգեզուրի հարավային շրջանների պատմական անցյալից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1990, թիվ 1, էջ 149:

³ Տե՛ս **С. Заварян**, նշվ. աշխ., էջ 67:

ռուից վերցրած 100 ռուբլու համար գյուղացին պարտավոր էր տարեկան վճարել 20-24 տոկոս: Քանի որ մեծ մասամբ գյուղացիները հնարավորություն չէին ունենում պայմանավորված ժամկետում վերադարձնելու իրենց պարտքը, ապա վաշխառուն, պարտքի վճարումը հետաձգելով ևս մեկ տարի, տոկոսները գումարում էր ոչ թե պարտքի գումարին, այլ տոկոսներին՝ ամբողջ նախորդ տարվա համար: Այս ամենը գյուղացուն դատապարտում էր մշտական ստրկության, կիսաքաղց գոյության¹:

Դրությունը ծանրացնում էր նաև այն, որ հայ գյուղացին մշտապես ենթարկվում էր երկրամասում գործող թուրք և քուրդ ավագակների և ավագակախմբերի ավերիչ հարձակումներին: 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Նախիջևանի և Զանգեզուրի հայերին ահի մեջ էր պահում այսպես կոչված «ղաչաղ» Նաբիի ավագակախումբը²:

Բժշկական օգնության իսպառ բացակայության հետևանքով զանազան հիվանդություններից ամեն տարի գյուղերում վաղաժամ մահանում էին հարյուրավոր մարդիկ: Բուն Զանգեզուրի Խնձորեսկ գյուղում (որն ուներ 1000 ծուխ) 1906 թ. մի քանի ամսում տիֆից մահացել են 300 երեխա և 50 մեծահասակ, նույն ժամանակ Կապանի Եղվարդ գյուղում (120 ծուխ)՝ 37, Ագարակում (130 ծուխ)՝ 15 մարդ և այլն³:

¹ Տե՛ս **С. Заварян**, նշվ. աշխ., էջ 55, 56:

² Տե՛ս «Մուրճ», Զանազան լուրեր, 1896, թիվ 3-4, էջ 529, Զանազան լուրեր, 1897, թիվ 7-8, էջ 1138-1139, **Յ. Խոջա-Էյնաթեանց**, Գիւղական ցավեր, «Մուրճ», 1898, թիվ 2-3, փետրվար-մարտ, էջ 258-260, **Ա. Քալանթար**, Ներքին տեսություն, 1906, «Մուրճ», թիվ 2, էջ 153, **Ե. Իշխանեան**, Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Երևան, 1999, էջ 65-79, **Գ. Առաքելյան**, Գանձակ-Ելիզավետպոլի բնակչությունը XIX դարում, Երևան, 2003, էջ 77, 78:

³ Տե՛ս **С. Заварян**, նշվ. աշխ., էջ 67:

Այդ ամենին ավելանում էին վարչակազմի անօրինական գործողությունները, հատկապես կազակների կողմից պարբերաբար իրականացվող էկզեկուցիաները (պատժամիջոցներ):

Այսպես, 1906 թ. դեկտեմբերի վերջին բուն Զանգեզուրի Շինուհայր գյուղում սպանվում է գյուղապետը: Քննիչը չի կարողանում պարզել սպանության դրդապատճառները և գտնել հանցավորներին, որի համար հատուցում է տեղի անմեղ բնակչությունը: Շինուհայր են ուղարկվում մոտ 100 կազակներ, որոնք 20 օր շարունակ իրենց ձիերով հանդերձ այստեղ ապրում են գյուղի հաշվին: Գյուղացիները պետք է կազակներին տրամադրեին իրենց ունեցած-չունեցածից: Հարկ եղած դեպքում մթերքների նշանակալի մասը նրանք ստիպված էին գնել հարևան գյուղերից կամ Գորիս քաղաքից: 20 օր մնալով գյուղում, ծախսելով գյուղացիներից հարկադրաբար վերցրած 2000 ռուբլու արժողությամբ մթերքը՝ կազակները հեռանում են գյուղից՝ սպանվածի ազգականների օգտին գյուղացիներից վերցնելով ևս 2000 ռուբլի կանխիկ գումար¹:

Զնայած այդ դժվարություններին՝ Զանգեզուրի գյուղացիները իրենց արդար վաստակով ապրող, բարձր բարոյականության տեր մարդիկ էին:

Զանգեզուրի բնակչության ծանր վիճակը աղետալի դարձավ 1905-1906 թվականներին՝ Այսրկովկասում թուրք-հայ ընդհարումների ժամանակ: Կռիվներն ընդգրկեցին նաև Զանգեզուրը: Գավառի հայերը և թուրքերը, բաժանվելով երկու թշնամական բանակների, սկսեցին թալանել, հալածել, կոտորել միմյանց: Երկրագործը թողեց արորը և զենք վերցրեց, հովիվը ոչխարներն արածեցնելու փոխարեն կանգնեց դիրքերում, կինը, թողնելով

¹ Ст'я С. Заварян, նշվ. աշխ., էջ 81:

տնտեսությունը, զբաղված էր կոմպոզիցիան ուսուցելիք և փամփուշտ հասցնելով: Գտնվելով մշտական վտանգի առջև՝ գյուղացին գնդակների սուլոցի տակ հողը հերկում էր հապշտապ, ցանքը կատարում ուշացումով, միայն այն ժամանակ, երբ հնարավոր էր լինում: Այգիները բարձիթողի վիճակում էին, անասունները՝ զուրկ կերից ու անհրաժեշտ խնամքից: Մարդիկ դադարեցին աշխատանքի մասին մտածել. ամբողջ եռանդը, բոլոր մտքերն ուղղված էին այն բանին, թե ինչպես պաշտպանվեն թշնամուց, ինչ միջոցներով պահպանեն կյանքը¹:

Թուրք-հայկական ընդհարումների ծանր հետևանքները տևական եղան, և դրանք իրենց զգացնել տվեցին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառները քննելու համար Նիկոլայ II-ի հատուկ հանձնարարականով Բաքու մեկնեց սենատոր Ալեքսանդր Կուզմինսկու ղեկավարած հանձնախումբը, իսկ փոխադարձ թշնամանքին վերջ դնելուն ուղղված իրական միջոցներ մշակելու նպատակով 1906 թ. փետրվարին փոխարքա Իլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Դաշկովի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ հայ և թուրք պատգամավորների համաժողով: Հայ պատգամավորները ընդհարումների պատճառների թվում մասնավորապես նշում էին քոչի առկայությունը²: Համաժողովը, սակայն, որևէ ազդեցություն չունեցավ. այն չնպաստեց թշնամանքը վերացնելուն:

¹ Զանգեզուրում 1905-1906 թթ. թուրք-հայ ընդհարումների մասին մանրամասն տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր առաջին, Երևան, 2003, էջ 462-472 և հատոր երկրորդ, Երևան, 2003, էջ 26-40: Տե՛ս նաև «Հնչակ», 1908, թիվ 6-7, հունիս-հուլիս:

² Տե՛ս **Ե. Մ.**, Ներքին տեսություն, «Մուրճ», 1906, փետրվար, թիվ 2, էջ 135-172:

Հողագործական անկանոն աշխատանքների, բանող անասունների թվի նվազման պատճառով գործածության մեջ եղած գութանները և արոտները շարքից դուրս էին գալիս, ինչն էլ 1907-1914 թթ. բերում էր ցանքատարածությունների հետագա կրճատման: Շարունակվում էին խարխլվել գյուղացիության տնտեսական ուժերը, ավելանում էին ընչազուրկների, գյուղական պրոլետարների շարքերը:

Գետաշեն գյուղում ծնված և Գորիի ուսուցչական սեմինարիան ավարտած Սարգիս Մուսայելյանը (ապագա հայտնի բուշնիկ, Հայաստանում 1920 թ. մայիսյան խռովության ղեկավարներից մեկը) 1911 թ. Նուխիի ուսումնարանից տեղափոխվել էր Գորիս և ուսուցչություն էր անում քաղաքի ռուսական դպրոցում, միաժամանակ աշխատակցում Ելիզավետպոլում (Գանձակ) 1912-1914 թթ. հրատարակվող «Յուժնի Կավկազ» թերթին: Մոտիկից ծանոթանալով գավառի բնակչության, հատկապես գյուղացիության դառը վիճակին՝ նա այդ թերթի էջերում տպագրում է մի շարք հոդվածներ՝ «Սրբիկ» կեղծանունով: 1912 թ. փետրվարին տպագրած «Հեռավոր Զանգեզուրից» հոդվածում նա գավառի կալվածատերերին մեղադրում էր գյուղացիներին անողոք ու անխիղճ շահագործելու համար: «Երկրագործության համար պիտանի պետական հողերի պակասի պատճառով,- գրում էր Մուսայելյանը,- գյուղացիները ստիպված են հող վարձակալել մասնավոր կալվածատեր-հողատերերից, որոնք նրանց ենթարկում են ամեն տեսակ ստորացումների»¹:

Գավառի հողերի մեծ մասը թուրք բեկերի սեփականությունն էր, բայց հայ կալվածատերերը նույնպես ունեին ընդարձակ հողատարածքներ: Օրինակ՝ Օրբելյանները (Խուդա-Բադիշ Սուլ-

¹ Տե՛ս «Южный Кавказ», 1912, № 92:

թանը, Սամսոն բեկը) տիրում էին Լոր, Լիզին, Սվարանց, Քյուրդլար, Ալիյար գյուղերին և մասամբ Տաթև գյուղին: Բրնձի դաշտերով և մրգատու այգիներով հարուստ Դեմիրչիլար և Դոնդարլու գյուղերը պատկանում էին կապանցիներ Քալանթարովներին և Եփրեմ բեկ Աղախանովին՝ Ագարակ գյուղից¹:

Առաջվա պես ընչագուրկներից շատերը դիմում էին արտագնացության՝ օտարության մեջ բախտ որոնելու:

Կապիտալիստական հարաբերությունների արմատավորմանը, սակավահող գյուղացիների թվի մեծացմանը զուգընթաց տարեցտարի ավելանում էր Զանգեզուրից հեռացողների թիվը: Եթե 1884 թ. 10 ամսում Զանգեզուրից արտագնա աշխատանքի էր մեկնել 2925 մարդ², ապա 1900 թ. միայն Գորիսի շրջանից՝ 1100 մարդ: Ընդ որում այս տվյալները վերաբերում են ուղևորման անձնագրեր ունեցող անձանց: Մինչդեռ շատ տարագիրներ մեկնում էին արտագնա աշխատանքի առանց անձնագրերի³: Օտար քաղաքներ մեկնողները, որպես կանոն, հայրենի գյուղում թողնում էին ընտանիքի անդամներից մեկ-երկուսին՝ օջախի ծուխը վառ պահելու համար:

Գավառը մեծ թվով աշխատուժ էր մատակարարում հատկապես Բաքվի նավթարդյունաբերությանը: Ջևանշիրի, Ջաբրայիլի, Շուշիի, Ղազախի, ինչպես նաև մերձվոլգյան նահանգների, Հարավային (պարսկական) Ադրբեջանի և Դաղստանի գյուղացիների հետ զանգեզուրցիները ողողում էին Բաքուն և աշխատանք որոնում⁴:

¹ Տե՛ս **Н. Гейдаров**, նշվ. աշխ., էջ 18, 19:

² Տե՛ս **С. Зелинский**, նշվ. աշխ., т. I, 1886, с. 103:

³ Տե՛ս **Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան**, Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, 1988, էջ 50:

⁴ Տե՛ս **Անուշ Քալանթար**, Պանդխտությունը մեզանում, «Մուրճ», 1890, թիվ 11, էջ 1539, 1543, թիվ 12, էջ 1707, 1708:

«Գաղթող զանգեզուրցին,- գրում էր «Հնչակ» թերթը,- հենց առաջին քայլից մտնում է Բաքու՝ Բալախանի այդ ոսկե աշխարհը, աշխատավոր դասակարգի սպանդանոցը ... ուր հազարավոր երիտասարդներ, մաշելով իրենց ֆիզիկական ուժը, կորցնելով ամեն ընդունակություն, կա՛մ գոհ են գնում մեքենաների ճանկերին, կա՛մ կմախք դարձած՝ հայրենիք ընկնում՝ այրուն թափելով ... անիծում այն սև օրը, որ հայրենիքից ոտք դուրս դրեց, որովհետև ինքը ոչինչ չի շահել, իսկ իր կյանքի գոհողությամբ շահել է տվել միայն բուրժուային...»¹:

Նավթահանքերում նավթաքաշ բանվորների, յուղողների, խառատների, հորատողների և մյուս բանվորների մի մասը բաղկացած էր զանգեզուրցիներից: Ջանգեզուրի նախալեռնային և լեռնային գյուղերում (թե՛ հայկական և թե՛ ադրբեջանական) չկար ոչ մի չափահաս մարդ, որ մի քանի տարի աշխատած չլիներ Բաքվի նավթահանքերում կամ գործարաններում: 1902 թ. գավառի միայն Խնձորեսկ գյուղից Բաքվում աշխատում էր 1300 հոգուց ավելի: Ջանգեզուրից Բաքու գնացած գյուղացիների մի մասը ընդհանրապես տուն չէր վերադառնում՝ համալրելով պրոլետարիատի շարքերը: Սակայն մյուս մասը, 1-3 տարի աշխատելով և փոքրիկ գումար ետ գցելով, վերադառնում էր հարազատ գյուղ²:

Ջանգեզուրի գյուղացիներին կարելի էր հանդիպել կայսրության ուրիշ մասերում՝ Հյուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում և այլուր:

¹ «Հնչակ», 1908, թիվ 6-7, հունիս-հուլիս:

² Տե՛ս «Մշակ», 1902 թ., թիվ 196, 6 սեպտեմբերի, **Ա. Ա.**, Բաքուա նաւթաշրջանից, «Մուրճ», 1899, թիվ 7-8, էջ 907, 908, **Ե. Լալայեան**, Ջանգեզուրի գաւառ: Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, հատոր Բ, Ջանգեզուր, Թիֆլիս, 1899, էջ 54-56, **Н. Гейдаров**, նշվ. աշխ., էջ 24:

1884 թ. տվյալներով Զանգեզուրի բնակչության 28-30%-ը արտագնա աշխատանքի էր մեկնում¹:

Օտար տեղերում աշխատանք գտած զանգեզուրցի գյուղացիները վաստակած գումարով հազիվ կարողանում էին պահպանել իրենց գոյությունը և որոշ գումար տնտեսել գյուղում մնացած հարազատներին օգնելու համար:

Գորիս քաղաքում հրատարակվող «Գավառ» թերթը 1910 թ. փետրվարի 21-ին տպագրել էր Հայկ Բժշկյանցի հոդվածն այն մասին, թե նյութական ինչպիսի անտանելի ծանր պայմաններում են ապրում գյուղերից Բաքու գնացած և նավթահանքերում աշխատանք գտած գյուղացիները:

Ինչպես արդեն նշեցինք, գավառի միակ արդյունաբերական հանգույցը Կևարանի կամ Ղաթարի հանքերն էին:

Այստեղ լեռնարդյունաբերության ռահվիրաներ էին ռուս մաքսային ծառայող Յակով Ռոզովը, որն իր գործունեությունը սկսել է 1846 թ., և հույն Խարլամպի (Ուստա Ալավերդի) Կոնդուրովը, որը 1850 թ. հիմնել է առաջին պղնձաձուլարանը, տարիներ հետո՝ նաև երկրորդը: Ուգուրչայ գետի մոտի և Հայիձորի տարածքի այս երկու գործարանները, որոնք հետագայում աշխատեցնում էին Կոնդուրովի երկու զավակները (Ա. և Գ. Կոնդուրով եղբայրներ)², օրինակ հանդիսացան պղնձաձուլական նոր գործարաններ կառուցելու համար: Մեկը մյուսի հետևից շարք են մտնում Գ. Կոնդուրովի, Նապոլեոն Ամատունու, Ա. Մելիք-Ազարյանցի, Քրիստափոր և Սաֆրազ Մելիք-Փարսադանովների, Խաչատուր Նազարբեկյանցի (Նազարբեկովի) և Բեգլար բեկ

¹ Տե՛ս Վ. Խոջաբեկյան, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Երևան, 1979, էջ 63:

² Տե՛ս Մ. Шостак, Современное состояние медных рудников и заводов в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии, Тифлис, 1904, с. 6:

Միրզանի, Կարապետ և Հովհաննես Խոջամիրյան եղբայրների, Մ. բեկ Մելիք-Կարակոզովի, Լազարև եղբայրների գործարանները: Ուգուրչայ գետի մոտ՝ բեկերից վարձակալած մասնավոր հողերի վրա, հայտնի մեծահարուստ Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանցը կառուցում է Հանքերի ամենամեծ գործարանը և այն անվանում «Սյունիք»: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Հանքերում գործում էր 6 պղնձաձուլարան, որոնք բոլորն էլ աշխատում էին ջրային շարժիչներով¹:

Ինչ վերաբերում է հանքերին, ապա Ղաթարի շրջանում դրանք 19-րդ դարի վերջին գրավում էին 248 դեսյատին տարածություն: Հանքատերերը հայեր էին, հույներ ու ֆրանսիացիներ:

Տարեցտարի ավելանում էր հանքերի ու պղնձաձուլարանների արտադրանքը: Եթե 1858 թ. ձուլվել էր միայն 2485 փուր սև և մաքուր պղինձ, 1887 թ.¹ 15000, 1898 թ.² 31246, ապա 1900 թ. Ղաթարի շրջանի պղնձաձուլարանները միասին արտադրել էին մոտ 50000 փուր մաքուր պղինձ²: Ըստ որում, նշված բոլոր գործարաններից ամենաառաջավորը, որն ինչ-որ չափով հազեցված էր ժամանակի տեխնիկայով, Ա. Մելիք-Ազարյանցի «Սյունիք» գործարանն էր: Ուստի պատահական չէ, որ հին սարքավորումներով մնացած 5 գործարաններում 1900 թ. ձուլվել է ընդամենը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10, ինչպես նաև Список фабрик и заводов Российской империи, 1910 год, Москва, Санкт-Петербург, Варшава, 1910, с. 948, **Օ. Կարապետյան**, Краткий очерк развития горного дела на Кавказе. Тифлис, 1901, с. 13, 14, **Ի. Կասпарова**, Меднорудная промышленность дореволюционной Армении и иностранный капитал, Ереван, 1961, с. 64, 130, **Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 23, 24, 30, **Ա. Հայրապետյան**, Կապանի հանքարդյունաբերության պատմություն, Երևան, 2003, էջ 15-20:

² Տե՛ս հետևյալ աղբյուրները. **Մ. Շոստակ**, նշվ. աշխ., с. 6, **Յով. Կարապետեան**, Տնտեսական հարցեր. Կովկասի պղնձի արդյունաբերությունը, «Մուրճ», 1903, թիվ 5, էջ 179, **Շ. Յավարյան**, նշվ. աշխ., էջ 46:

11000 փութ պղինձ, իսկ «Սյունիք» գործարանում 197430 փութ հանքաքարի մշակումից ձուլվել է 38840 փութ¹: «Սյունիք» գործարանում հանքաքարի ձուլումից ոչ միայն բարձրորակ պղինձ էր ստացվում, այլև անջատվում էր ոսկի և արծաթ²: Նշենք նաև, որ Կապանի հանքերը ոչ միայն պղնձի, այլև ոսկու ու արծաթի ավելի բարձր պարունակություն ունեին, քան գերմանացիներին (Սիմենս եղբայրներին) պատկանող Կեդաբեկի հանքերը³: Կապանում արդյունահանվող հանքաքարի մեջ պղնձի պարունակությունը հասնում էր 35%-ի⁴:

Շնորհիվ պղնձի մեծաքանակ արտադրության՝ 20-րդ դարի սկզբին Կապանը հայտնի էր դարձել ոչ միայն ամբողջ Այսրկովկասում, այլև Ռուսաստանում:

Բանվորների ընդհանուր թիվը Կապանի պղնձահանքերում տարիների ընթացքում անընդհատ տատանվում էր (տե՛ս ստորև բերվող աղյուսակը). նրանց 1/5-ը կազմում էին պարսկահպատակ թուրքերը (ադրբեջանցիները), իսկ 4/5-ը՝ տեղացի հայերը և ադրբեջանցիները՝ մոտավորապես հավասար թվով⁵:

¹ Տե՛ս **М. Шостак**, նշվ. աշխ., с. 12:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Всеподданнейший доклад министра государственных имуществ по горной части на Кавказе 1883 г., СПб., 1884, с. 8, **О. Карапетян**, Краткий очерк развития горного дела на Кавказе, с. 14.

⁵ Տե՛ս **М. Шостак**, նշվ. աշխ., с. 16:

Բանվորների թվաքանակը Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության մեջ ¹

տարեթիվ	հանքերի թիվը	հանքա- փորների թիվը	պղնձաձուլական գործարանների թիվը	ձուլող բանվորնե- րի թիվը	բանվորների ընդհանուր թիվը
1888	16	228	5	435	663
1890	22	890	5	181	1071
1895	17	784	5	345	1129
1900	9	278	5	116	394
1905	24	765	4	170	935
1910	17	1529	3	154	1683
1916	-	1653	2	203	1856

Պարսկահպատակները հանքերում աշխատում էին ձմռան և գարնան ամիսներին, իսկ ամռանը վերադառնում էին հայրենիք՝ դաշտային աշխատանքներ կատարելու: Նույնպիսի սեզոնային աշխատանք էին կատարում հանքերին մերձակա հայ և թուրք գյուղերի բնակիչները: Այդ պատճառով ամռան ամիսներին հանքերն ու գործարանները կանգ էին առնում²:

Պղնձարդյունաբերության վերելքը երկրում չէր բարեփոխում բանվորների սոցիալ-տնտեսական թշվառ դրությունը:

Անտանելի էր հանքափորների կյանքը: Մուր ու խոնավ խորշերում նրանք օրական աշխատում էին 12-14 ժամ: Հանքախորշերը մշտապես լցվում էին ջրով, որը բանվորները հանում էին՝ տիկերի մեջ լցնելով և մեջքին բարձելով: Օրենքով նախատեսված էր հանքահորերը լուսավորել ձեթի կանթեղներով, որոնք համեմատաբար քիչ էին մուր թողնում, բայց գործարանատերերը դա համարում էին ավելորդ շռայլություն և օգտագործում էին միայն սև նավթով վառ-

¹ Տե՛ս **Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 246-251:

² Տե՛ս **М. Шостак**, նշվ. աշխ., с. 16, նաև՝ **ՌԴ ՊԿՊԱ**, ֆ. 37, ց. 58, գ. 316, թ. 113, **Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 80, 81:

վող կանթեղներ: Արդյունքն այն էր լինում, որ մութ լաբիրինթոսից դուրս գալուց հետո հանքափորի բերանից ժամեր շարունակ մրուր էր թափվում: Հանքափորշերից մեջքով դուրս բերած հանքաքարը գրաստներով (ջորի, ձի) տեղափոխվում էր գործարաններ:

Ծայրահեղորեն ծանր էր նաև գործարաններում աշխատող բանվորների վիճակը: Սրանց աշխատաժամերը նույնպես օրական տևում էին 14 և ավելի ժամ, վարձատրությունը մոտավորապես նույնն էր, ինչ հանքափորներինը: Ըստ որում՝ Պարսկաստանից եկած բանվորները տաժանակիր աշխատանքի դիմաց ստանում էին 30-60 կոպեկ, իսկ տեղացիները՝ փոքր-ինչ ավելի՝ մինչև 80 կոպեկ¹:

Հանքափորները և գործարանների բանվորները ապրում էին գետնափոր կեղտոտ կացարաններում՝ 20-25 հոգով տեղավորվելով մի «սենյակում»: Չնչին զանցանքների համար բանվորները ենթարկվում էին ծեծի ու տուգանքների, իսկ անհնազանդության որևէ նշան ցուցաբերելիս անմիջապես հեռացվում էին աշխատանքից: Հանքերում չկար գործարանային տեսչություն, իսկ բանվորներին հովանավորող օրենքների մասին այստեղ անգամ պատկերացում չունեին: Եթե բանվորները աշխատանքի ժամին զրկվում էին աչքից կամ ոտքից, գործարանատերը կամ կառավարիչը նրանց վախեցնում էր՝ ստիպելով լռել կամ բավարարվել մի քանի տասնյակ ռուբլիներով: Դառնալով անաշխատունակ՝ բանվորները՝ որպես ծանր բեռ, ընկնում էին աղքատ հարազատների ուսերին: Վիրավոր բանվորների 35%-ը 1908 թ. տվյալներով դարձել էր լրիվ կամ մասնակի անաշխատունակ²: 1909 թ. տվյալ-

¹ Տե՛ս **Յով. Կարապետեան**, Տնտեսական հարցեր. Կովկասի պղնձի արդիւնաբերութիւնը, «Մուրճ», 1903, թիվ 5, էջ 180, Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 264, ց. 1, գ. 2912, թ. 81, գ. 3308, թ. 94, գ. 3780, թ. 97, գ. 3901, թ. 76, **М. Шостак**, նշվ. աշխ., с. 16:

² Տե՛ս Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 264, ց. 1, գ. 4100, թթ. 45-46, գ. 4602, թ. 24-25:

ներով Հանքերի բանվորների շուրջ 40%-ը փոքրահասակներ ու դեռահասներ էին¹:

Ըստ օրենքի՝ գործարանատերերը պարտավոր էին իրենց միջոցներով բանվորների երեխաների համար դպրոցներ բացել, մինչդեռ Կապանում խոսք անգամ չկար բանվորական դպրոցների մասին: Բհարկե, միամտություն կլիներ սպասել, որ գործարանատերերը, որոնք բանվորներին հարստահարում էին նաև վերջիններիս տգիտության պատճառով, կաշխատեին նրանց համար դպրոցներ բացել և արթնացնել նրանց գիտակցությունը՝ վառելով ջահեր շրջապատի խավարում:

Ա. Մելիք-Ազարյանցի, Խ. Նազարբեկովի և Ա. ու Գ. Կոնդուրով եղբայրների երեք առավել խոշոր գործարաններից ոչ մեկում չկար բաղնիք, չնայած անտառափայտը հենց ձեռնարկությունների չորս կողմերում էր:

Նախատեսված էր, որ ամեն մի գործարան պետք է ունենար իր բժիշկը, բժշկի օգնականները և հիվանդանոցը: Բայց Կապանի գործարանատերերը միասին գոնե մի բժիշկ չէին պահում: Նշված երեք գործարաններին «սպասարկում» էր միայն մեկ բուժակ, որին մեկ սենյակ էլ չէին տալիս ծանր հիվանդներին պառկեցնելու համար: Եվ դա այն դեպքում, երբ հսկայական էին գործարանատերերի շահույթները:

Այսպես, 100 փութ հանքաքարի արդյունահանումը ձեռնարկատերերի վրա նստում էր 80 ռուբլի, իսկ այդ հանքաքարի ձուլումը՝ 55 ռուբլի, այսինքն՝ 100 փութ հանքաքարի վրա կատարած ամբողջ ծախսը կազմում էր 135 ռուբլի:

100 փութ հանքաքարից Կապանի գործարաններում ստացվում էր միջին թվով 15-20% կամ 16 փութ մաքուր պղինձ, որը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4602, թ. 4, 7:

1905 թ. գներով (փութը 19 ռուբլի) կազմում էր 304 ռուբլի, որից 169 ռուբլին գործարանատերերի մաքուր եկամուտն էր: Ստացած պոնձի արժեքի 1/10 մասը հանքարդյունաբերողները վճարում էին հողատերերին, իսկ ձեռնարկատիրական մաքուր եկամուտը կազմում էր մինչև 152 ռուբլի կամ հանքաքարի մեկ փթից՝ 1 ռ. 52 կոպ.:

1906 թ. դեկտեմբեր ամսին Կապանի երեք գործարաններում (Ա. Մելիք-Ազարյանցի, Կոնդուրովի և Խ. Նազարբեկովի), որոնք ունեին 1200 բանվոր (ածուխը և պղինձը փոխադրողներին չհաշված), միջին թվով օրական ձուլվում էր 1500 փութ հանքաքար: Դժվար չէ հաշվել, որ ամեն օր այդ գործարաններում արտադրվող պոնձի 4560 ռ. ընդհանուր արժեքից 2250 ռուբլին ստացել էին երեք հանքարդյունաբերողները, դրանից 225 ռուբլին մտել էր տեղի մի քանի հողատերերի ու միջնորդների գրպանը, իսկ մնացած 2000 ռուբլին բաշխվել էր 4000 հոգու՝ 1200 բանվորների և 1800 փոխադրողների միջև: Այսպիսով՝ մեկ բանվորի օրական միջին աշխատավարձը կազմում էր 50 կոպեկ, իսկ մեկ ձեռնարկատիրոջ օրական շահույթը միջին թվով՝ 50 ռուբլի¹:

Կապանի հանքեր այցելած Սիմոն Զավարյանը՝ դաշնակցության ակնավոր դեկավար գործիչներից մեկը, տեղում ակնաստես լինելով բանվորության թշվառ վիճակին, գրել է. «Բանվորն այստեղ շահագործվում է՝ ինչպես ոչ մի տեղ Ռուսաստանի և ոչ մի անկյունում»²: Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած 3-4 տարիներին արձանագրվում է մի հետաքրքիր երևույթ. մի կողմից Զանգեզուրից հեռանում էին, մյուս կողմից հեռացողներից շատերը վերադառնում էին հայրենի օջախները: Այդ շրջանում կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան Զանգե-

¹ Տե՛ս **С. Заварян**, նշվ. աշխ., էջ 19:

² Նույն տեղում, էջ 46:

գուրի տնտեսական կյանքում՝ հատկապես Կապանի պղնձահանքերի շրջանում:

Ֆրանսիական մոնոպոլիաների տնօրինության տակ գտնվող «Կովկասյան արդյունաբերական և մետալուրգիական ընկերությունը», որին պատկանում էին Ալավերդու հանքարդյունաբերական շրջանի գրեթե բոլոր պղնձահանքերն ու գործարանները, 1908 թ. Զանգեզուրի կապիտալիստներից գնում է որոշ ձեռնարկություններ և ընդարձակում պղնձի արտադրությունը: Հետագա տարիներին ֆրանսիացի կապիտալիստները աստիճանաբար իրենց ձեռքն են վերցնում նաև արդյունաբերական մյուս ձեռնարկությունները և նոր ձեռնարկություններ հիմնելու նպատակով հողեր են գնում գյուղական համայնքներից: Հին հանքերի հետագա շահագործումը ֆրանսիացիներին ձեռնտու չէր, որովհետև չէին ցանկանում հավելյալ ծախսեր կատարել և նոր տեխնիկա ներդնել¹: Օրինակ՝ բանվորների աշխատանքի պայմանները փոքր-ինչ բարելավելու և արտադրողականությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ էր հանքահորերում ներդնել վագոնիկներ, բայց դա չէր մտնում օտարերկրյա կապիտալիստների հաշվարկների մեջ: Դրա փոխարեն առաջվա պես բանվորները պղնձաքարը հանքահորերից դուրս էին բերում կողովներով: Հանքերից քիչ թե շատ բարվոքը Ղաթարի հանքերն էին, որտեղ պղնձաքարը հանքախորշերից դուրս էր բերվում վագոնիկներով: Առաջվա պես ոչ ոք չէր մտահոգվում հանքահորերում ու գործարաններում տեխնիկական անվտանգության ապահովման հարցերով:

Ճիշտ է, Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության մեջ ֆրանսիական կապիտալի ներթափանցումից հետո որոշ չափով բարելավվեց բանվորների վիճակը (նրանց սկսեցին ապահովագրել,

¹ См. у М. Иосаки, նշվ. աշխ., с. 7, Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

դժբախտ պատահարներից տուժելու դեպքում վարձատրել և վճարել նպաստներ), բայց, միևնույնն է, բանվորների դրությունը մնում էր ծանր¹:

Դարասկզբի համեմատ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Կապանի պղնձահանքերում և ձուլարաններում բանվորների թիվը զգալիորեն կրճատվել էր: 1912 թ. այնտեղ աշխատում էր շուրջ 1000 բանվոր, որոնց մի մասը նորից Պարսկաստանից եկած թուրքեր էին: Չնայած պակասել էր բանվորների թվաքանակը, բայց պղնձի արտադրությունը ոչ միայն չէր պակասել, այլև զգալիորեն ավելացել էր: Ղաթարի շրջանի պղնձագործարանները 1914 թ. միասին արտադրել էին 85000 փութ մաքուր պղինձ՝ 1900 թ. 50000 փթի դիմաց²: Արտադրության ավելացման հիմնական պատճառը հանքերում ու գործարաններում տեխնիկական որոշ ներմուծություններն էին:

Առաջվա նման Զանգեզուրի և Ալավերդու պղնձահանքերն ու պղնձաձուլարանները առաջնակարգ նշանակություն ունեին Ռուսական կայսրության ողջ տարածքում: 1913 թ. դրանք, միասին վերցրած, տվել են կայսրության մաքուր պղնձի պահանջարկի ավելի քան 12%-ը: Կապանի արդյունաբերական հանգույցն ուներ ավելի շատ արտադրանք տալու հնարավորություններ, բայց խանգարում էր այն, որ այդ հանգույցը երկաթուղային մոտակա կայարանից (Եվլախից) գտնվում էր 235 վերստ հեռավորության վրա: Սկզբում պղնձի խմբաքանակները Եվլախ էին տեղափոխվում ուղտերով, ձիերով ու ջորիներով, հետագայում նաև՝ սայլերով:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 195, ց. 1, գ. 288, թ. 89, Ա. Համբարյան, Դ. Մուրադյան, Ա. Միմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

² Տե՛ս «Ուրբաթ», 1990, 12 հոկտեմբեր:

Զանգեզուրում կապիտալիստական հարաբերությունների աստիճանական զարգացումը եթե մի կողմից առաջ էր բերում գյուղացիական լայն զանգվածների սեփականագրվում և սոցիալական շահագործման ուժեղացում, ապա մյուս կողմից մեծապես նպաստում էր, որ գավառի փակ բնատնտեսությունը հաղորդակցվում էր համառուսաստանյան տնտեսությանը, դառնում դրա մասը: Այդ առաջադիմական գործընթացն իր հետ անխուսափելիորեն բերում էր բնակչության կուլտուր-կենցաղային և կրթական մակարդակի ընդհանուր վերելք:

Կապանի պղնձահանքերի ու գործարանների արտադրանքի անընդհատ ավելացումը և մաքուր պղինձը երկաթուղային ամենամոտ կայարան շտապ հասցնելու անհրաժեշտությունը պահանջում էին լրջորեն մտածել Կապան-Գորիս-Շուշի-Եվլախ մշտական ճանապարհի մասին: Մասնավորապես անբարեկարգ և խիստ բարձիթողի վիճակում էր այդ երկար խճուղու Կապան-Գորիս հատվածը: Դրա բարեկարգման համար աշխատանքներ էին տարվել դեռևս 1870-ական թվականներից, բայց դրանք լայն ծավալ ստացան ավելի ուշ՝ 1900-1904 թթ., երբ գավառի գյուղացիությունը ձրիաբար տարիներ շարունակ կոռի կարգով (անվարձ) աշխատեց այդ կառույցի վրա: Չափազանց բարդ ռելիեֆով անցնող Կապան-Գորիս հատվածը 1904 թ. լիովին պատրաստ էր և միացել էր Գորիս-Շուշի-Եվլախ խճուղուն: Միաժամանակ Կապանի հանքերից դեպի Ջաբրայիլ խճուղային ճանապարհ էր կառուցվել՝ Հանքերի պղնձի արտադրանքը այնտեղից նույնպես մոտակա երկաթուղագիծ հասցնելու համար:

1890-ական թվականներից գավառում միջգյուղական ճանապարհները քիչ թե շատ բարվոք վիճակի բերելու որոշ աշխատանքներ էին կատարվել: Չնայած դրան՝ դարասկզբին Կապանի և Մեղրիի շրջանների գյուղերի մեծ մասը զուրկ էր հաղորդակ-

ցության կանոնավոր ճանապարհներից: Գորիսի շրջանում ևս շատ գյուղեր իրար հետ կապված էին կաճաններով, եթե հաշվի չառնենք Կապան-Եվլախ խճուղու Գորիս քաղաք-Քարաշեն-Տեղ հատվածը և Գորիս քաղաք-Սիսիան խճուղին, որը, սակայն, չէր անցնում բնակավայրերով: Ինչ վերաբերում էր Սիսիանին, ապա այստեղ՝ շրջանի որոշ մասերում, համեմատաբար հարթ մակերևույթի շնորհիվ գյուղերից շատերը կապված էին քիչ թե շատ տանելի միջցյուղական ճանապարհներով:

Զանգեզուրի տնտեսական ու մշակութային նկատելի առաջընթացով էր պայմանավորված նաև կապի միջոցների նկատելի զարգացումը:

1874 թ. Գորիս քաղաքում սկսեց գործել գավառում առաջին փոստային կայանը: Ամսվա որոշակի օրերին Շուշիից Գորիս էր բերվում փոստը¹: Կապանից, Սիսիանից և Գորիսից ժամանած փոստատարները փոստային կայանին էին հանձնում իրենց բերած նամակները, դրամական փոխադրումներն ու ծանրոցները և ստանում իրենց շրջանների հասցեներով ստացված փոստը՝ հասցեատերերին հանձնելու համար: Փոստից օգտվելու այդ ձևը Զանգեզուրում տևեց ավելի քան 16 տարի: 1890 թ. Թիֆլիսի փոստ-հեռագրական օկրուգի պետի հրամանով Գորիս քաղաքում բացվեց փոստի բաժանմունք: Երեք տարի հետո՝ 1893 թ., Շուշի քաղաքից անցկացվեց հեռագրալար: Փոստի բաժանմունքում տեղադրվեց «Մորգե» տիպի հեռագրական ապարատ, և այն վերանվանվեց փոստ-հեռագրական բաժանմունք²:

Փոստի և հեռագրի մուտքը Զանգեզուր խոշոր իրադարձություն էր բնակչության տնտեսական և մշակութային կյանքում:

¹ Տե՛ս Ռ. Կոստանյան, Զանգեզուրում կապի զարգացման պատմությունից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1973, թիվ 2, էջ 253:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254:

1904 թ. կապի բաժանմունք բացվեց Կապանի հանքերում: Փոստը Կապան-Սյունիք-Չայգամի-Շուռնուխ-Գորիս ուղիով և հակառակ ուղղությամբ առաքվում էր հիմնականում գրաստով կամ շալակով, երբեմն էլ՝ սայլով: Ինչ վերաբերում է Միսիանի շրջանին, ապա այստեղ փոստային ծառայությունների ծավալը խիստ դանդաղ էր աճում. այստեղ փոստի բաժանմունք բացվեց խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո: Նույնն էր վիճակը Մեղրիում, որն իր փոստը ստանում էր Օրդուբադից: Միայն 1916 թ. Մեղրի գյուղում բացվեց փոստի բաժանմունք:

1911 թ. շահագործման հանձնվեց Գորիս-Կապան հեռագրագիծը, և Հանքերի փոստի բաժանմունքում նույնպես դրվեց «Մորգե» ապարատ, որից հետո բաժանմունքը սկսեց կոչվել փոստ-հեռագրատուն: Կապանը հեռագրով կապվեց ոչ միայն Զանգեզուրի կենտրոն Գորիսի, այլև Շուշիի, Գանձակի և Ռուսաստանի մի շարք քաղաքների հետ:

Մերոպյան գյուտից սկսած՝ հին-հին դարերում բազմաթիվ դպրոցներով հարուստ Զանգեզուրը 19-րդ դար էր թևակոխել՝ ունենալով հատ ու կենտ ծխական դպրոցներ:

Ռուսական կայսրության հետ Արևելյան Հայաստանի միավորումից հետո վիճակն սկսեց աստիճանաբար փոխվել, և դպրոցական կրթությունը կարևոր տեղ գրավեց հայոց հասարակական կյանքում:

Զանգեզուրը, որքան էլ աշխարհագրականորեն մեկուսացված էր Հայաստանի մյուս մասերից, չէր կարող դուրս մնալ այդ ընդհանուր առաջընթացից: 1852 թ. ռուսական տիրապետության պայմաններում բացվում է Զանգեզուրի առաջին թեմական մեկ-դասյա դպրոցը, որին հաջորդում են ուրիշները: Այդ դպրոցներն իրենց բովանդակությամբ ու ենթակայությամբ բաժանվում էին երեք խմբի՝ պետական, ազգային-ծխական և մասնավոր:

1897 թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ 1870-1897 թթ. Զանգեզուրի գավառում գործում էին 15 պետական դպրոցներ՝ Գորիս քաղաքում, Խնձորեսկում, Շինուհայրում, Կուբաթլիում, Տաթևում (բուն Զանգեզուրի շրջան), Շիկահողում, Արծվանիկում, Գյուտկումում (Կապանի շրջան), Շաղաթում, Ղարաքիլիսայում, Բոնակոթում, Բազարչայում, Անգեղակոթում (Միսիանի շրջան), Մեղրիում, Կալադարասիում¹: Բոլոր պետական դպրոցներում դասավանդումը տարվում էր ռուսերեն, թեև ռուս աշակերտների թիվը (բացի Բազարչայից) կարելի էր մատների վրա հաշվել: Պետական դպրոցներում ուսումը վճարովի էր և բավական թանկ: Ուսման բարձր որակով և աշակերտների առաջադիմությամբ առանձնանում էր գավառային կենտրոն Գորիս քաղաքի պետական դպրոցը, ուր սովորում էին ոչ միայն հայ, այլև թուրք և ռուս աշակերտներ:

Այս դպրոցում են կրթվել բազմաթիվ պետական, կուսակցական, մշակույթի և գիտության նշանավոր գործիչներ, որոնք շատ բարձր են գնահատել այդ ուսումնական հաստատության դերն իրենց կյանքում: Այսպես, նրանցից մեկը՝ Ն. Հեյդարովը, տարիներ անց գրել է. «Մեր ընտանիքի համար շատ դժվար էր տարեկան տասը ռուբլի վճարել ուսման վարձ: Բայց, չնայած բոլոր դժվարություններին, մենք այնուամենայնիվ դպրոցն ավարտեցինք, տարրական կրթություն ռուսաց լեզվով ստացանք: Ադրբեջանական շատ գյուղերում ռուսերեն գրագետ առաջին մարդիկ եղել են Գորիսի դպրոցի սաները»²:

Ավելի մեծ թիվ էին կազմում ծխական դպրոցները, որոնք գործում էին գավառի գրեթե բոլոր գյուղերում՝ Տեղ, Խնածախ,

¹ Տե՛ս **Ա. Գրիգորյան**, Նախասովետական Զանգեզուրի դպրոցական կյանքից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1973, թիվ 2, էջ 245, 246:

² **Н. Гейдаров**, նշվ. աշխ., с. 16.

Քարահունջ, Խնձորեսկ, Քարաշեն, Նյուվադի, Շվանիձոր, Շաքի, Շինաթաղ, Մեղրի, Սիսիան, Ախլաթյան, Բոնակոթ և այլն:

Ինչ վերաբերում է մասնավոր դպրոցներին, ապա դրանք սակավաթիվ էին:

1870-1896 թթ. Ջանգեզուրում դպրոցաշինության բավական աշխույժ տարիներ են եղել: Բայց 1896 թ. ցարական կառավարության կարգադրությամբ փակվում են հայկական ծխական դպրոցները, այդ թվում՝ Ջանգեզուրում, իսկ 1898 թ. բռնագրավվում է փակված դպրոցներին պատկանող ամբողջ գույքը՝ դատարկված դպրոցական շենքերում ռուսական դպրոցներ բացելու նպատակով: Հակահայկական գործողությունների բարձրակետը եղավ այն, որ Նիկոլայ II ցարի 1903 թ. հունիսի 12-ի հրամանագրի համաձայն՝ հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավվեց: Այդ բոլոր հակամարդկային գործողությունները, որոնք հետապնդում էին ռուսացման նպատակ, հանդիպեցին հայության (այդ թվում՝ զանգեզուրցի հայերի) ուժգին դիմադրությանը: Արդյունքում ցարական կառավարությունը 1905 թվականին՝ ռուսական առաջին հեղափոխության օրերին, նույն Նիկոլայ II-ի՝ 1905 թ. օգոստոսի 1-ի հրամանագրի համաձայն, ստիպված եղավ թույլ տալ վերաբացել փակված դպրոցները: Ջանգեզուրում ոչ միայն դրանք վերաբացվեցին, այլև հիմնվեցին նոր դպրոցներ, ավելացավ աշակերտների և ուսուցիչների թիվը: Օրինակ՝ 1906 թ. վերաբացված Տաթևի ծխական եռամյա երկսեռ դպրոցում 1914-1915 ուստարում սովորում էր 120, Սիսիանի Բոնակոթ գյուղի ծխական դպրոցում նույն տարում՝ 153 աշակերտ, Քարահունջի ծխական դպրոցը իր վերաբացման հիմնդրոդ տարում՝ 1910 թ., ուներ 89 աշակերտ, իսկ Խնձորեսկի պետական դպրոցը նույն տարում՝ 155 աշակերտ¹:

¹ Տե՛ս Ա. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 249, 250:

19-րդ դարի կեսերից սկսած Զանգեզուրի հայության վրա դրական մեծ ազդեցություն են գործել արցախահայության մշակութային կյանքի բուռն վերածնունդը, հատկապես Շուշի քաղաքի աննախընթաց առաջադիմությունն ու ծաղկումը: Այստեղի բարձրակարգ ուսումնական հաստատությունները և հատկապես հռչակավոր թեմական դպրոցը առատ լույսի աղբյուրներ են եղել նաև զանգեզուրցիների համար. առավել աչքաբաց, ուսումնասեր զավակները կրթվելու էին մեկնում այնտեղ և, վերադառնալով իրենց բնակավայրերը, մեծապես նպաստում էին զավառի բնակչության մշակութային-կրթական մակարդակի բարձրացմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նոր արհավիրքներ բերեց պատերազմող երկրների ժողովուրդներին: Հայ ժողովրդին վիճակվեց ամենաահավորը. թուրք ոճրագործ պետության կողմից նրա արևմտյան հատվածը ենթարկվեց ցեղասպանության, իսկ արևելյանը նույն թուրք ռազմամուլների՝ Այսրկովկաս ներխուժելու օրերին կանգնեց ֆիզիկական լիակատար բնաջնջման սպառնալիքի առջև: Զանգեզուրի հայ բնակչությունը նույնպես կրեց պատերազմի բոլոր դառնությունները: Մի քանի հազար զանգեզուրցի հայ երիտասարդներ զորակոչվեցին բանակ, որոնց մեծ մասը նետվեց արևմտյան ռազմաճակատ: Գյուղական շատ ընտանիքներ, զրկված լինելով աշխատող ձեռքերից, չէին կարողանում վար ու ցանք անել և մատնվել էին սովի ու թշվառության: Դրան ավելացել էր և այն, որ 1918 թ. սկզբներից Կապանի հանքերում դադարեցվել էին աշխատանքները, քանի որ հանքերը լցվել էին ջրով:

Այսպիսով՝ 1917 թ. դրությամբ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը զբաղեցնում էր բավական ընդարձակ տարածություն՝ 7892 քառ. կիլոմետր: Գավառի մեջ էին մտնում Միսիանի, Գորիսի, Կապանի, Մեղրու, Զանգեզուրի, Կուրաթլուի և

Լաչինի շրջանները: Այդ տարածքի վրա նույն թվականին եղել է 2222 դեպատին կալվածք, 1939 դեպատին այգի, 115224 դեպատին վարելահող, 3250 դեպատին խոտհարք, 84625 դեպատին անտառներ և թփուտներ, 130258 դեպատին արոտներ, 141277 դեպատին ամառային արոտավայրեր և 17249 դեպատին այլ հողատարածքներ¹:

Այդ ժամանակ Զանգեզուրի բնակչության թիվը շուրջ 150000 էր, որից 100000-ը հայեր էին²:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ 1917 Թ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ հեղափոխություն, և ցարը տապալվեց: Կազմավորվեց ժամանակավոր իշխանություն՝ իշխան Գ. Լվովի գլխավորությամբ: Իշխանության առանձին մարմին դարձավ նաև բանվորների և զինվորների պատգամավորների Պետրոգրադի խորհուրդը: Այսպիսով երկրում հաստատվեց երկիշխանություն:

Հեղափոխության հաղթանակի լուրը շուտով հասավ ազգային ծայրամասեր: Գնալով բուռն իրադարձություններ էին ծավալվում նաև Այսրկովկասում: Ինչպես ռուսական կայսրության մեջ ամենուր, այստեղ նույնպես պատերազմի և խաղաղության խնդիրները զուգորդվել էին հողի և ազգային ազատության հա-

¹ Տե՛ս **Н. Гейдаров**, նշվ. աշխ., էջ 3, Известия Азербайджанского центрального статистического управления, № 3 (5), Баку, 1922, с. 7:

² Տե՛ս *Lá République arménienne et ses voisins. Questions territoriales. Par la délégation de la République arménienne*, Paris, 1919, p. 16, *Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*. Editor Anita L. P. Burdett, Archive Editions, London, 1998, p. 434, 442, 479, 524.

մար մղվող պայքարին: Աննախընթաց բուռն գործունեություն ծավալած քաղաքական կուսակցությունները և հոսանքները¹ աստիճանաբար քաղաքական ցնցումների մեջ էին ներքաշում բնակչության նորանոր զանգվածների:

Քանի որ Թիֆլիսը Կովկասի փոխարքայության կենտրոնն էր, ուստի քաղաքի դուրման հանձն առավ դիմել ժամանակավոր կառավարությանը՝ խնդրելով ստեղծել երկրամասի ղեկավարման հատուկ մարմին²:

Նիկոլայ II-ի գահընկեցության լուրն այնքան անակնկալ էր, որ առաջին օրերին Ջանգեզուրում ոչ ոք չէր հավատում: Եվ երբ այն հաստատվեց, սկսեցին երկարատև բուռն խրախճանքներ հատկապես Գորիս քաղաքում: Բոլորը սպասում էին իրենց կյանքում աննախադեպ փոփոխությունների: Գավառի միակ բանվորական միջավայրում՝ Կապանի հանքերում, 1917 թ. մարտին ձևավորվեց բանվորական պատգամավորների առաջին խորհուրդը, որի փաստացի նախագահն էր տեղի հեռագրիչ, բոլշևիկ Լևոն Ղազարյանը³:

Նույն գործընթացները տեղի էին ունենում նաև Արցախում, բայց ավելի բուռն ու լայնածավալ: 1917 թ. մարտի կեսերին Շու-

¹ Տե՛ս **Յ. Մելիքեան**, Արեան ճանապարհով, «Հայրենիք», 1924 նոյեմբեր, թիվ 1 (25), էջ 73, **Ա. Գիվխանդանեան**, Անդրկովկասը և Բագուի դեպքերը, «Հայրենիք», 1967 հունվար, թիվ 1, էջ 36-38, **М. Туманян**, Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012, с. 41-42:

² Տե՛ս **С. Сеф**, Революция 1917 года в Закавказье. Документы, материалы, Тифлис, 1927, с. 63, 64:

³ Տե՛ս «Փայլակ», Շուշի, 1917, 5 ապրիլի, «Մշակ», 1917, թիվ 55, 14 մարտի, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 326, 327, «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք երկրորդ, Երևան, 1966, էջ 600-603, **Վ. Մելիքյան**, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 55, 57, **Ս. Սողոմոնյան**, Քաղաքացիական կռիվները Ջանգեզուրում, Երևան, 1958, էջ 7:

շիում ստեղծվեցին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների պատգամավորների առաջին խորհուրդները, որոնք մի քանի ամիս անց միավորվեցին, և կազմվեց բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների՝ Շուշիի խորհուրդը¹:

Մարտի 9-ին ժամանակավոր կառավարությունը որոշում ընդունեց Այսրկովկասյան հատուկ կոմիտե (ՕԶԱԿՈՄ) ստեղծելու մասին, որի մեջ մտան Պետական դումայի հինգ անդամներ՝ Վ. Խարլամովը (նախագահ), կադետներ Մ. Պապաջանովը, Մ. Ջաֆարովը, սոցիալիստ-ֆեդերալիստ Կ. Աբաշիձեն և մենշևիկ Ա. Չխենկելին²:

Մարտի 17-ին ՕԶԱԿՈՄ-ը կարգադրություն հրապարակեց, համաձայն որի՝ Այսրկովկասում ստեղծվեցին գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ, որոնց գլուխ կանգնեցին կոմիսարները: Ջանգեգուրում այդ բոլոր մարմիններում ղեկավար դիրք գրավեցին ՀՅ դաշնակցության Սյունիքի կոմիտեի նշանակած մարդիկ և մուսավաթական վերադաս մարմինների կողմից երաշխավորված թուրքեր և քրդեր³:

Այսրկովկասյան կոմիտեի հատուկ նպատակը և հիմնական խնդիրները հրապարակվեցին 1917 թ. մարտի 18-ին բնակչությանն ուղղված կոչում: Այնտեղ նշվում էր, որ կոմիտեն կազմավորվել է ժամանակավոր կառավարության կողմից՝ «Անդրկով-

¹ Տե՛ս «Փայլակ», Շուշի, 1917, 9, 12, 16, 19 մարտի, **Վ. Մելիքյան**, նշվ. աշխ., էջ 19, 35, 55, **Հ. Աբրահամյան**, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա, 1917-1923, Երևան, 2003, էջ 11-13, **Մ. Սողոմոնյան**, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1968, թիվ 1, էջ 113, 114:

² Տե՛ս **С. С. Сеф**, նշվ. աշխ., էջ 78-83, **Վ. Մելիքյան**, նշվ. աշխ., էջ 30, 31, **Գ. Գալոյան**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 12:

³ Տե՛ս **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեյջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 10, էջ 46, **Վ. Մելիքյան**, նշվ. աշխ., էջ 31, 32:

կայսյան երկրամասի հետագա կարգավորման, նաև Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմի իրավունքով գրաված մարզերում քաղաքացիական ղեկավարման կազմակերպման նպատակով: ... Համապետական նշանակություն ունեցող հարցերը, այն է՝ ազգային, եկեղեցական, ագրարային, բանվորական, կարող են իրենց վերջնական լուծումը ստանալ միայն Սահմանադիր ժողովում: Պատերազմը պետք է շարունակվի մինչև հաղթական վախճանը»¹:

ՕԶԱԿՈՄ-ը նաև հայտարարեց, որ «Անդրկովկասը շարունակում է մնալ Ռուսական կայսրության անբաժան մասը»²:

Հեղափոխությունից հետո առաջին իսկ շաբաթների իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Այսրկովկասի երեք հիմնական ազգությունների՝ հայերի, վրացիների և կովկասյան թաթարների (հայտնի են նաև կովկասյան թուրքեր, ադրբեջանցիներ, ազերիներ անուններով) տնտեսական և հատկապես քաղաքական ձգտումները ոչ միայն չեն համընկնում, այլև հակոտնյա են³:

Դա նկատելի էր երկրամասի բոլոր նահանգներում և գավառներում, այդ թվում՝ Զանգեզուրի գավառում:

Երկրում և Այսրկովկասում տեղի ունեցող քաղաքական ցնցումները, տնտեսական փլուզումը, շարունակվող արյունահեղ պատերազմը իրենց անմիջական անդրադարձն էին ունենում նաև Զանգեզուրի գավառում: Հետզհետե վատթարանում էր ոչ միայն գավառի բնակչության տնտեսական վիճակը, այլև արագո-

¹ ՎՊԿՊԱ, ֆ. 2080, ց. 1, գ. 845, թ. 1, Վ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 31, 32:

² Նույն տեղում, թ. 2, Վ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 31, 32:

³ Տե՛ս Ա. Ահարոնեան, Աւարայրի ոգեկոչումը, «Հայրենիք», 1931 հուլիս, թիվ 9 (105), էջ 106-111, Ա. Աստուածատրեան, Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 օգոստոս, թիվ 8 (378), էջ 44, 45, Ա. Աստուածատրեան, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957 օգոստոս, թիվ 10, էջ 42-44:

րեն լարվում էին ազգամիջյան հարաբերությունները¹:

Երկրամասում շերտընդմեջ ապրող հայերը և թուրքերն ունեին խիստ տարբեր քաղաքական ձգտումներ: Իրենց հավատակիցների հետ համերաշխ և հայերի հետ մշտական հակասությունների մեջ էր նաև Զանգեզուրի կազմում գտնվող, այդ գավառի և Լեռնային Ղարաբաղի արանքում ընկած, հարավից հյուսիս խոր ձորերով ու բարձրաբերձ լեռներով ձգվող նեղ տարածքում (միջնամասում) բնակվող քուրդ բնակչությունը:

Լաչինի շրջանի քուրդ բնակչության մի զգալի մասը, չունենալով ո՛չ բերրի հողեր, ո՛չ էլ ձմեռային լավ արոտավայրեր, սովորաբար աշնանը անասունների հետ քոչում էր ցածրադիր Ղարաբաղ: Դեպի հետ՝ Լաչին, քրդերը վերադառնում էին մայիսից ոչ շուտ և բարձրանում էին Միսիանի սարերը: Լաչինի և Կուբաթլուի շրջաններում քրդերը աղքատիկ հողակտորների և հողագրկության պայմաններում չէին կարողանում ապահովել տանելի կյանք:

Գյուղատնտեսության բնույթի վրա է՛լ ավելի մեծ չափով ազդում էր քոչվորական կյանքի ավանդույթը, երբ թուրքն ու քուրդն ամբողջ ընտանիքով ու տնտեսությամբ փոխադրվում էին այնտեղ, որտեղ անասունները կեր ունեին:

Դա էր թուրքերից ու քրդերից շատերի նստակյաց չդառնալու և հողագործությամբ չզբաղվելու պատճառը: 1850-ական թթ. տվյալներով Այսրկովկասում 45000 քոչվոր ընտանիք կար²:

¹ Տե՛ս **Ս. Մելիք-Յոյչեան**, Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», 1925, թիվ 12 (36), էջ 124, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, «Հայրենիք», 1933 սեպտեմբեր, թիվ 11 (131), էջ 85, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957 օգոստոս, թիվ 8 (378), էջ 44, 45, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 10, էջ 46:

² Տե՛ս **Լեւոն Սարգսեան**, Մի քանի օր Արցախում եւ Միւնիքում, Թիֆլիզ, 1905, էջ 28, 29, **Արտ. Աբեղեան**, Կովկասի ժողովուրդները, «Հայրենիք», 1924

Դեռևս XIX դարում քրդերի մի զգալի մասը Լաչինի և Կու-
բաթլուի շրջաններում սկսել էր խշեմներից դուրս գալ դեպի դաշ-
տերը, մշակել մրգատու ծառեր, աճեցնել շերամ, զբաղվել զանա-
զան արհեստներով: Երկրագործները մշակում էին ցորեն, գարի,
կորեկ, բրինձ: Ավելի ցածրադիր վայրերի այգիներում աճում էին
ծիրան, դեղձ, տանձ, կեռաս, բալ և այլն¹:

XIX դարի վերջին երկրամասի միջնամասի տարածքում
բնակվում էր քուրդ բնակչության հոծ զանգված: 1905-1906 թթ.
Այսրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ
այնտեղ դեռ մնացած հայկական գյուղերի (Մինքենդ, Հարար և
այլն) մեծ մասը թուրքերի և քրդերի կողմից ենթարկվեց բազմա-
թիվ հարձակումների՝ արյունալի հետևանքներով: Հետագա տա-
րիներին այդ տարածքից դուրս մղվեցին հայերի վերջին մնա-
ցորդները, և շրջանը կոչվեց Քուրդիստան:

1886 թ. տվյալներով քուրդ և եզդիի բնակչությամբ գյուղերի թի-
վը հասնում էր 113-ի: Ըստ որում՝ Ջանգեզուրի գավառում դրանք
91-ն էին, մյուսները գտնվում էին Ջևանշիրի (13), Ջաբրայիլի (8) և
Արեշի (1) գավառներում²: 1897 թ. տվյալներով, Ելիզավետպոլի
նահանգում քրդերի թիվը 3042 էր, սակայն սրանք միայն այն
քրդերն էին, որոնք դեռևս խոսում էին իրենց մայրենի լեզվով³:
Քրդական բնակչության մեծ մասն այստեղ վաղուց արդեն խոսում
էր աղավաղված թուրք-ազերի լեզվով: Ինչ խոսք, հետագա 20 տա-

հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 57, **С. Зелинский**, նշվ. աշխ., էջ 17, **В. Худалов**, Закавказье
(Историко-экономический очерк), М.-Л., 1926, с. 90, **Գ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹ Տե՛ս **Н. Гейдаров**, նշվ. աշխ., էջ 6:

² Տե՛ս Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков насе-
ления Кавказа. Елисаветпольская губерния, Тифлис, 1888, с. V, **Գ. Առաքելյան**, նշվ.
աշխ., էջ 69:

³ Տե՛ս Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., том
LXIII. Елисаветпольская губерния, СПб., 1904, с. 2, 3, 62, 63:

րիներին քրդերի թիվը մեծապես աճել էր, քանի որ քուրդ, ինչպես և թուրք ընտանիքներում ծնունդը բարձր էր: Սակայն հարկ է նշել, որ տեղի էր ունենում նաև քրդերի զանգվածային ձուլում մեծամասնություն կազմող թուրք-ազերի բնակչությանը¹: «Իրենց կեանքի եղանակով, պարապմունքով, ընտանեկան և հասարակական նիստ ու կացով,- գրում էր հետազոտողը,- այստեղի (Ջանգեզուրի: - Ս. Ս.) քրդերը թաթարներից չեն տարբերում. չկայ տարբերություն նոյնիսկ նրանց դէմքի և հագուստի մէջ»²:

Միջնատարածքի թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերում լիիշխան տերեր էին մուսուլմանական բեգերն ու աղալարները, ամենուրեք տեղաբաշխված էին մուսավաթական զինված ջոկատներ՝ հիմնականում թուրք հրամանատարների գլխավորությամբ:

Մի կողմից՝ թուրք և քուրդ, մյուս կողմից՝ հայ բնակչության միջև հողի և մանավանդ ամառային արոտավայրերի համար տևական հակամարտությունները ժամանակավոր կառավարության անդրկովկասյան վարչության՝ ՕԶԱԿՈՄ-ի թույլ իշխանության պայմաններում խորանում և վտանգավոր ծավալներ էին ընդունում:

Անիշխանությունը և խառնակչությունները թուրքերի ու քրդերի համար ստեղծել էին թալանի, սպանությունների և առևանգումների բարենպաստ միջավայր³:

¹ Տե՛ս **Էլիզե Ռեկլի**, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճ եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, ի տպարանի սրբոյ կաթ. Էջմիածնի, 1890, էջ 57, 58, **Լ. Սարգսեան**, նշվ. աշխ., էջ 28, 29, **С. Зелинский**, նշվ. աշխ., էջ 14:

² **Ե. Լալայեան**, Ջանգեզուրի գավառ, նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Կ. Բ, Ջանգեզուր, Թիֆլիս, 1899, էջ 57:

³ Տե՛ս **Արտ. Աբեղեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1924 սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 128, 129, **Վ. Մինախորեան**, Խորհրդային Հայաստանի անասնապահութիւնը, «Հայրենիք», 1925 ապրիլ, թիվ 6 (30), էջ 72, **Արտ. Աբեղեան**, Մենք եւ մեր հարեւանները, «Հայրենիք», 1928 օգոստոս, թիվ 10 (70), էջ 115, **Դ. Անանուն**, Ռուսա-

1917 թ. ապրիլ-մայիսից Ջանգեզուրի թուրքական գյուղերում կազմավորված ավագակախմբերը հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի վրա: Գողություններն ու անկարգությունները, ճանապարհներին հայերի սպանությունները պարբերական բնույթ էին կրում¹:

Այդ պայմաններում Ջանգեզուրի հայերին ոչինչ չէր մնում անել, քան դիմել ինքնապաշտպանության, ինչպես 1905-1906 թթ. թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ: Քանի որ ժամանակավոր կառավարության՝ Ջանգեզուրի վարչությունն ըստ էության անգործության էր մատնված, ուստի գավառի հայության պաշտպանության հոգսը հիմնականում իր վրա վերցրեց ՀՅ դաշնակցության տեղի կոմիտեն:

Վերջինս բազմիցս դիմում է գավառի հայերին, որ օգտագործեն հնարավոր բոլոր միջոցները զենք ձեռք բերելու համար: Նկատի առնելով, որ ոչ բոլոր գյուղացիները հնարավորություն ունեին զենք գնելու՝ գյուղական կոմիսարների վրա պարտականություն դրվեց ամեն կերպ աջակցել չունևոր գյուղացիներին: Եվ դա պետք է արվեր հնարավորինս արագ, քանի որ թուրքերը հետզհետե ավելի համարձակ էին դառնում, հայկական գյուղերի վրա հարձակվում էին ամբողջ խմբերով, քշում ու տանում էին հոտերը և նախիրները:

1917 թ. մայիսին, օրինակ, խուժելով Կապանի Ջեյվա (Դավիթբեկ) գյուղ, թուրքերը սպանում են բնակիչներից մի քանիսին:

հայերի հասարակական զարգացումը (1870-1900), հատոր երկրորդ, Էջմիածին, 1922, էջ 34, **Ե. Սարգսեան**, Երևանը 1917 թուականին, «Հայրենիք», 1950, թիվ 9 (296), էջ 95:

¹ Տե՛ս «Ջանգ», 1917, թիվ 8, 1 դեկտեմբերի, «Աշխատանքի դրօշակ», 1917, թիվ 15, 15 դեկտեմբերի, **Ա. Գիլխանդանեան**, Անդրկովկասը և Բագուի դեպքերը, «Հայրենիք», 1967 հունվար, թիվ 1, էջ 40:

Ումանք փախչում են, իսկ մի մասը ապաստան է գտնում եկեղեցում՝ սպասելով իր վախճանին: Առաջին պահին գյուղի՝ շփոթված երիտասարդները, ի մի գալով և հարմար դիրքեր գրավելով, սկսում են ուժգին դիմադրել կողոպտիչներին: Միաժամանակ շտապ սուրհանդակ են ուղարկում Կապանի հանքեր՝ օգնության խնդրանքով: Հանքերում հենց նոր ստեղծված զինված ջոկատը Գերասիմ Աթաջանյանի գլխավորությամբ շտապում է Ջեյվա, փակում գյուղից դուրս եկող ճանապարհները, պատժում գյուղում իրենց խժոժությունները շարունակող թուրքերին, որոնք գլխակորույս փախչում են՝ թողնելով մեծ թվով սպանվածներ ու թալանը:

Այդ դեպքը մեծ հուզում առաջացրեց Կապանի հայության մեջ: Միաժամանակ դա ահագանգ էր առ այն, որ գավառի հայ բնակչությունը իրավունք չունի անհոգ մնալու և պարտավոր է զենքով պաշտպանել իր օջախն ու պատիվը:

Ջեյվայի արյունոտ միջադեպը, բարձրացնելով Կապանի հայերի զգոնությունը, միաժամանակ տեղի թուրք բնակչության մեջ առաջ բերեց ակնհայտ անհանգստություն: Երկյուղ կրելով հայերի վրեժխնդրությունից՝ Կապանի թուրքական մի քանի գյուղերի բնակիչներ, թողնելով իրենց բնակավայրերը, հեռացան Ջանգեզուրի թուրքաբնակ շրջաններ: Հեռանալով նրանք հրդեհում էին սեփական տները՝ հայերին ջարդարարության մեջ մեղադրելու համար:

Ջեյվայի դեպքը Կապանում և Ջանգեզուրի հայկական մյուս բնակավայրերում արագացրեց ինքնապաշտպանական խմբերի ստեղծումը: Առաջին ջոկատները ձևավորվեցին Կապանի շրջանում: Խմբերի կազմակերպման համար գյուղերում հրավիրվում էին հավաքներ, որոնց ընթացքում զենք գործածել իմացող գյուղացիներին բացատրվում էր սեփական բնակավայրերի պաշտ-

պանության անհրաժեշտությունը: Կապանի ամեն գյուղ հանձնարարություն է ստանում ունենալու իր զինված ջոկատը՝ մեծ կամ փոքր: 20-40 տարեկան տղամարդիկ ընդգրկվում էին այնպիսի խմբերի մեջ, որոնք ցանկացած պահի պետք է հասնեին նաև հարևան գյուղերը, իսկ 40 տարեկանից բարձր տղամարդիկ պարտականություն ունեին հսկելու միայն իրենց գյուղերը*:

1917 թ. օգոստոսի 30-ին Թիֆլիսում կազմավորվեց Հասարակական անվտանգության անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, որը Խորհուրդների երկրամասային կենտրոնի աջակցությամբ 1917 թ. նոյեմբերի 14-ին (հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո) ընդունեց որոշում Այսրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծման վերաբերյալ: Նոյեմբերի 15-ին Այսրկովկասյան հատուկ կոմիտեն լուծարվեց: Նորաստեղծ Այսրկովկասյան կոմիսարիատի կազմում ընդգրկվեցին վրաց մենշևիկներ Ե. Գեգեչկորին, Ա. Չխենկելին, Ղ. Տեր-Ղազարյանը, դաշնակցականներ Գ. Տեր-Ղազարյանը, Խ. Կարճիկյանը, Հ. Օհանջանյանը, մուսավաթականներ Մ. Զաֆարովը, Խուդադաթ բեկ Մելիք-Ասլանովը, Ֆ. Խան-Խոյսկին, Խ. Խասմամեդովը, վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստ Շ. Ալեքսեն-Մեսխիսը, էսեռներ Դ. Դոնսկոյը, Ա. Ներուչևը: Այսրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ դարձավ Եվգենի Գեգեչկորին¹:

Այսրկովկասյան կոմիսարիատը հայտարարեց, որ ինքը ժամանակավոր իշխանություն է և «իր առջև նպատակ է դնում

* Ձեյվա գյուղի դեպքերի և Կապանում ինքնապաշտպանական խմբերի ստեղծման մասին տվյալները քաղել ենք Գերասիմ Աթաջանյանի կենսագրությանը նվիրված՝ նրա որդու ձեռագիր աշխատությունից, որը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, 14 նոյեմբերի, “Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии”, Тифлис, 1919, с. 4-8, **Эльде**, Закавказье и единая Россия, Ростов на Дону, 1919, с. 7, **Գ. Գալոյան**, նշվ. աշխ., էջ 18, **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 31:

բնակչության ամենակենսական պահանջների իրականացումը. կարգավորել ֆինանսական համակարգը, փրկել ժողովրդին և բանակը սովից, բարելավել տրանսպորտի և ճանապարհների վիճակը, ապահովել հասարակական կարգունկնդուն, սահմանել վերահսկողություն արտադրության և բաշխման գործում, անհապաղ ստեղծել դեմոկրատական հողային կոմիտեներ, որոնց վարությոն հանձնել ուղելային, եկեղեցական և ուրիշ մասնավոր խոշոր կալվածքները և, որոնք կմշակեն հողային օրենք Սահմանադիր ժողովի համար»¹: Կոմիսարիատը հայտարարեց նաև, որ կկարգավորի ազգամիջյան հարաբերություններն Այսրկովկասում և անմիջապես զինադադար կստորագրի ռազմաճակատում:

Մինչ այդ Այսրկովկասի հայաբնակ վայրերում ազգային կյանքը կազմակերպելու համար ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ: Հոկտեմբերի սկզբին Թիֆլիսում ստեղծվեց Հայոց Ազգային խորհուրդ, որը որոշակի դերակատարություն ունեցավ հայ հասարակության կազմակերպման գործում:

1917 թ. օգոստոսի 15-ին համազանգեզուրյան գործադիր կոմիտեն գավառի ներքին կյանքը կանոնավորելու, կառավարման ոլորտում ծագած անհետաձգելի խնդիրները լուծելու համար ստեղծեց չորս հոգուց բաղկացած դիվան, իսկ Մեսրոպ բեկ Սարատիկյանին նշանակեց գավառապետ²:

Թեև 1917 թ. մայիսին Զեյվայի վրա կատարած հարձակումից հետո թուրք-ազերիները մի ամբողջ տարի (մինչև 1918 թ. մայիս-հունիսը) չհամարձակվեցին հայկական բնակավայրերի վրա նման զանգվածային զինված հարձակում գործել, բայց շարունա-

¹ «Հորիզոն», 1917, 18 նոյեմբերի:

² Տե՛ս **Գր. Գրիգորյան, Ս. Հախվերդյան**, նշվ. աշխ., էջ 201:

կում էին թալանել կամ սպանել պատահական հայ ճամփորդների, առևանգել անասունների հոտեր¹:

Ցարական կառավարությունը Կովկասի թուրք-թաթարներին բանակ չէր զորակոչում: Դրա դիմաց թուրք տղամարդիկ որոշակի տուրք էին վճարում պետությանը: Օգտվելով այն բանից, որ զենք բռնելու ընդունակ հայ տղամարդկանց զգալի մասը մարտնչում էր ռազմաճակատներում՝ թուրքերը զբաղվում էին ավազակությամբ, թալանով, թաքուն սպանություններով՝ մշտական սարսափի մեջ պահելով Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայ գյուղերի խաղաղ բնակիչներին:

Կապանի Շրվենանց գյուղի դպրոցի ավագ ուսուցիչ Գեդեոն Տեր-Մինասյանը (հետագայում՝ Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման նշանավոր գործիչ և այդ դպրոցի հիմնադիր-բարերար) նույն գյուղի ծնունդ, Բաքվում բնակվող նավթարդյունաբերող Գասպար Տեր-Մարգարովին 1917 թ. նոյեմբերի 20-ին ուղարկած նամակում գրում էր. «Թանկագի՛ն Գասպար Իվանովիչ, սովի պատճառով ավազակությունները մեր շրջանում սոսկալի չափերի են հասել: Օրը ցերեկով քշում, տանում են ապրանքը: Թուրքերը զինված են եռագիծ հրացաններով: Մոսինը 1500-2000 ռուբլով, փամփուշտը 3-5 ռուբլով են առնում: Մեր ապուշները վաճառել են բոլոր հրացանները և այսօր անգեն են: Անցյալ օրը ցերեկով մի Վերին Խոտանանցի են սպանել անտառում, իսկ երեկ մեր գյուղացի (Խլաթաղ) մեկի բինայում վիրավորել են երեք տղամարդու և մի կնոջ, քշել տարել են ամբողջ տավարը՝ 16 գլուխ: Ամենուրեք սարսափ է տիրում: Չգիտենք վաղվա օրը ինչպես է լուսանալու: Կամ մեր զինվորները պետք է վերադառնան (ռազմաճակատներից: - Ա. Ա.) և պաշտպանեն

¹ Տե՛ս **Ա. Գիլխանդանեան**, նշվ. աշխ., էջ 40, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 327:

իրենց հայրենիքը, կամ թե զորք պիտի պահանջել: Հացի խնդիրը դժվարացնում է ամեն բան...»¹:

1917 թ. վերջերին Զանգեզուրի ընդարձակ գավառը փաստորեն բաժանված էր երկու մասի՝ հայկական և մուսուլմանաբնակ (թուրք-քրդական):

Մուսավաթականները գավառի թուրքական մասը հռչակեցին Գորիսից անկախ և Դոնդարլու գյուղում կազմեցին առանձին ղեկավար մարմին՝ «Մահմեդական կոմիտե» անունով՝ Ջալիլ բեկ Սուլթանովի նախագահությամբ²:

Թուրքական շրջանների հայերը տեղափոխվեցին հայկական վայրեր, իսկ Գորիսից թուրքերը քաշվեցին իրենց ցեղակիցների մոտ: Դրանց հետևեց հայերի պատասխանը. գավառի հայկական մասում ստեղծվեց հայկական վարչություն: Այդպիսով, Զանգեզուրը պաշտոնապես բաժանվեց իրարից անկախ երկու մասերի³:

Հայկական մասը, որն անվանվել էր «Զանգեզուր», ընդգրկում էր Գորիս (բուն Զանգեզուր), Սիսիան, Կապան, Արևիք (Մեղրի) հատվածները, իսկ մահմեդական մասը՝ թուրք և քուրդ բնակչությամբ, գավառի Գորիս-Կապան-Գենվազ (Մեղրի, Արևիք) գծից արևելք ընկած Զանգեղանի, Կուբաթլուի և Լաչինի շրջանները: Նույն ժամանակ դադարել էր երթևեկությունը նախկին միասնական գավառի երկու մասերի միջև⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 378, ց. 1, գ. 26, թթ. 6-7 և շրջ.:

² Տե՛ս «Ալիք», 1981, 2 հուլիսի, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 327:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թթ. 42-43, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 327, **Г. Чурсин**, Армяне Зангезура, Тифлис, 1931, с. 229, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957 հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 46:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թթ. 42-43, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 327, **Г. Чурсин**, Армяне Зангезура, Тифлис, 1931, с. 229, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957 հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 46:

Բաժանված Ձանգեզուրի երկու մասերում համապատասխանաբար ստեղծվեցին իշխանության տեղական մարմիններ: Հայկական մասում ստեղծվեց երկու ազգային խորհուրդ՝ գավառի կենտրոն Գորիս քաղաքում և Կապան (Հանքեր) ավանում: Կապանի Ազգային խորհուրդն անմիջականորեն ղեկավարում էր այդ շրջանի գործերը, իսկ Գորիսի Ազգային խորհուրդը, որը կոչվում էր «Ձանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդ», տնօրինում էր գավառի ողջ գործերը: Կապանի Ազգային խորհուրդը ենթակա էր Կենտրոնական խորհրդին, Սիսիան և Արևիք (Մեղրի) շրջանները չունեին ազգային խորհուրդներ և ղեկավարվում էին Կենտրոնական Ազգային խորհրդի կողմից նշանակված շրջանային և ենթաշրջանային լիազորների միջոցով: Նման լիազորներ ունեին նաև Գորիսի և Կապանի շրջանները: Գավառի բոլոր գյուղերը ղեկավարում էին համայնքների կողմից ընտրված և Կենտրոնական Ազգային խորհրդի կողմից հաստատված գյուղական կոմիսարները¹:

Եվ այսպես՝ նախկին միասնական Ձանգեզուրը 1917 թ. վերջին արդեն բաժանված էր երկու թշնամական մասերի: 1905-1906 թթ. թուրք-հայկական ընդհարումների կրկնություններից ահաբեկ՝ հայ և մահմեդական բնակչությունը սկսեց տենդագին զինվել:

Հայկական մասի նկատմամբ մահմեդական մասն ուներ մի մեծ առավելություն. այնտեղ բնակչությունը միատարր էր՝ կազմված էրնիկ թուրքերից ու քրդերից, իսկ հայկական մասում հայ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 21, թթ. 10-12, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 330, «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Երևան, 2004, էջ 184, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիվ 5 (149), էջ 80, **Մ. Սողոմոնյան**, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1968, թիվ 1, էջ 114:

բնակչության թիկունքում կային հայերի համար մեծ վտանգ ներկայացնող թուրք ստվար բնակչությամբ տասնյակ գյուղեր՝ հատկապես Սիսիանի և Կապանի շրջաններում:

Այսպիսին էր Զանգեզուրի բնակչության ազգային ու կրոնական ընդհանուր պատկերը: Սրբնթաց զարգացող իրադարձությունների պայմաններում այն չափազանց աննպաստ էր այդ տարածքում ապրող տարազգի հատվածների խաղաղ գոյակցության համար: Ինչպես թուրքերն ու քրդերը, այնպես էլ հայերը տազնապահար նախապատրաստվում էին գալիք արյունահեղ կռիվներին:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ 1918 Թ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ՝ ՄԻՆԶԵՎ ԹՈՒՐԶ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ՆԵՐՖՈՒԺՈՒՄՆ ԱՆԴԴՆՎԿԱՍ

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո պատերազմը դադարեցնելու ուղղությամբ բոլշևիկյան իշխանությունների ձեռնարկած գործողությունների հետևանքով ռուսական բանակները ռազմաճակատում սկսեցին քայքայվել: Դրանում ամենամեծ դերը խաղաց «Խաղաղություն ռազմաճակատում և պատերազմ երկրի մեջ» բոլշևիկների այդ օրերի կարգախոսը: Հեղափոխական գորքը, բավական համարելով «խրամատներում փտելը», թողեց ռազմաբեմը: Նա այլևս ոչ ոքի չէր լսում. ինքն էր իր գլխի տերն ու տնօրենը: Հայրենիքի պաշտպանությունը, երեք տարվա թափած ջանքերը, թշնամու արշավանքի սպառնալիքը առանձնապես չէին մտափոխում նրան: Ռուս զինվորները զանգվածաբար թողնում էին ռազմաճակատը և հեռանում Ռուսաստան: Պարսկաստանի ռազմաճակատից գորքերը հետ էին քաշվում դեպի Բաքու, այնտեղից Դադստանի վրայով մեկնում հյու-

սիս և Զուլֆա-Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղով՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ հեռուներ:

Ռուս զինվորներին զինաթափելու համար թուրք պաշտոնյաների և ավագակախմբերի միջև առաջ եկավ մի կատաղի մրցակցություն: Ռուսական զորամասերի զենքերի մեծ մասն ընկավ նրանց ձեռքը¹:

Պարսկական ռազմաճակատը լքող ռուսական զորքերի շարքերում եղած զանգեզուրցի և դարաբաղցի հայ զինվորները Զուլֆայում անջատվում էին ռուսական զորամասերից և Գողթանի վրայով մեկնում Զանգեզուր, որտեղից դարաբաղցիները, մահացու վտանգների ենթարկվելով, անցնում էին իրենց ծննդավայրերը:

Եթե Զանգեզուրը Վայոց ձորի վրայով գոնե մի փոքր ելք ուներ դեպի Սևանի ավազան և Արարատյան դաշտ, ապա Ղարաբաղը աշխարհագրական տեսակետից գտնվում էր բացառիկ աննպաստ պայմաններում: Այն լիովին շրջապատված էր թուրքական գավառներով, որոնց վրայով էին ձգվում արտաքին աշխարհի հետ երկրամասը կապող գլխավոր ճանապարհները: Երբ ռուսական զորքերը տարերայնորեն բռնեցին տունդարձի ճանապարհը, Ղարաբաղը ամբողջապես կտրվեց դրսի աշխարհից և դատապարտվեց մեկուսացման:

Պարսկաստանից նահանջող դարաբաղցի հայ զինվորները Զանգեզուրի վրայով մի կերպ հասնում էին իրենց երկիր, բայց մյուս ռազմաճակատներում եղածները հնարավորություն չու-

¹ Տե՛ս **С. Сеф**, Правда о Шамхоре 7-12 января 1918 г. Заккнига, 1927, с. 5-57, **Эльде**, նշվ. աշխ., с. 7-9, **В. Худадов**, Современный Азербайджан, “Новый Восток”, книга 3-я, Москва, 1923, с. 183, **Լեռ**, Անցյալից (հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1925, էջ 368, **Ռ. Դարբինեան**, Փոթորիկի օրերուն, «Հայրենիք», 1948, թիւ 1 (264), էջ 22, **Ա. Տօնեան**, Ռուսական բանակի հայ սպայի մը յուշերը, «Հայրենիք», 1964, թիւ 7, էջ 5:

ներին տուն վերադառնալու և կանգ էին առել ճանապարհին: Տեղի հայությանը կառավարելու համար 1918 թ. սկզբին Շուշիում կազմվեց ժամանակավոր մարմին, որը կոչվեց «Միջկուսակցական բյուրո»: Նրա կազմի մեջ տեղ գտան 7 դաշնակցական և մեկական հոգի բոլշևիկներից, մենշևիկներից, էսեռներից ու հայ ժողովրդական կուսակցությունից: Ծանր դրությունը բոլոր հոսանքներին հարկադրեց մի պահ մոռանալ մանր խնդիրները, հանդես գալ միացյալ ուժերով և պաշտպանել երկրամասի հայության ֆիզիկական գոյությունը: «Միջկուսակցական բյուրոն» գոյությունը շարունակեց մինչև 1918 թ. հուլիսի 29-ը:

Ղարաբաղի թուրքերն իրենց հերթին կազմեցին սեփական ազգային ղեկավար մարմին, որը կոչվեց «Միլի կոմիտե»:

Այս երկու մարմիններից գատնազգային հողի վրա ծագած խնդիրները հարթելու համար կազմվեց նաև «Ազգամիջյան կոմիտե» անունով մի մարմին՝ բաղկացած 10 հոգուց՝ երկու կողմերից 5-ական ներկայացուցիչներով:

Հունվարի 25-ին Գորիսում կազմվեց միջկուսակցական մի խորհուրդ ևս, որի 18 անդամների կեսը դաշնակցականներ էին, իսկ մյուս կեսը այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ¹:

1918 թ. սկզբին Թիֆլիսում կուտակվել էին թուրքական և արևմտյան ճակատներից վերադարձող բավական թվով զանգեզուրցի զինվորներ, որոնք նույնպես, ճանապարհները փակ լինելու պատճառով, հաղթահարելով մեծ զրկանքներ ու մահացու վտանգներ, գալիս էին իրենց հայրենի օջախները: Երկարատև պատերազմի բռնկումից անցած, ռուսական բանակի կարգապահական կանոններով առաջնորդվող, զենքի տեսակներին լավ տիրապետող զանգեզուրցի զինվորների, հատկապես տարբեր մա-

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 328:

կարդականերով մարտական գործողություններ ղեկավարելու փորձ ձեռք բերած սպաների վերադարձը մեծ նշանակություն ունեցավ գավառի ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար¹:

Գնալով լարվածությունն ուժեղանում էր, մի կողմից՝ նախկին միասնական գավառի մուսուլմանական և հայկական մասերի միջև, մյուս կողմից՝ հայկական Զանգեզուրի հայ և թուրք ազգաբնակչության միջև: Անտեսելով հայկական իշխանությունների բազմաթիվ նախազգուշացումները՝ տեղի թուրքերը չէին դադարեցնում իրենց դավադիր գործողությունները: Գավառի այն մասերից, որտեղ հայերը փոքրամասնություն էին, նրանք փախչում և ապաստան էին գտնում հայաշատ ենթաշրջաններում: Իրենց հերթին նույնն էին անում թուրքերը՝ տեղափոխվելով մեծամասնություն կազմող ցեղակիցների մոտ: Այդ գործընթացի հետևանքով կազմավորվում է ազգային երկու միատարր գյուղախումբ:

Թուրքերի օր օրի հաճախակի դարձող խժդժությունները Գորիսի ազգային իշխանություններին ստիպեցին դիմել անհրաժեշտ միջոցների: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թուրքերի կողմից հայերի անհատական սպանությունները հիմնականում կատարվում էին ճանապարհներին՝ երիտասարդների զինված խմբերը թե՛ գավառի շրջանները միացնող և թե՛ միջգյուղային ճանապարհների առավել վտանգավոր հատվածներում հսկողություն սահմանեցին: Նաև ռազմաճակատներից վերադարձած զինվորների օգնությամբ ստեղծվեցին զինված ջոկատներ և լրացուցիչ միջոցներ ձեռնարկվեցին՝ զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար: Բոլորը գիտակցում էին, որ զինված մարդը համարձակ ու վստահ է լինում, բայց երբ զենք չի ունենում, պատերազ-

¹ Տե՛ս **Ս. Տոնեան**, Ռուսական բանակի հայ սպայի մը յուշերը, «Հայրենիք», 1964, թիւ 7, էջ 5, թիւ 8, էջ 56, 60:

մական իրավիճակում կորցնում է հոգեկան հավասարակշռությունը:

1917 թ. ամռանից սկսած Այսրկովկասի տարբեր վայրերում կազմավորվել էին ազգային խորհուրդներ, որոնք երկրամասում ազգային-տարածքային հստակ սահմանազատման բացակայության պայմաններում ստանձնել էին իրենց էթնիկ հավաքակա-նությունների ղեկավարման մի շարք պարտականություններ:

Հայկական առաջին Ազգային խորհուրդը ստեղծվել էր Բաք-վում 1917 թ. ամռանը, այնուհետև հետագա ամիսներին մեկը մյուսի հետևից ստեղծվում էին հայ ազգային խորհուրդներ հայ-կական գավառներում և հայաբնակ վայրերում: Որպես կանոն, հայ ազգային խորհուրդների ստեղծման նախաձեռնողը ՀՅ դաշ-նակցությունն էր: Լուծարվում էին Ա. Կերենսկու կառավարու-թյան ստեղծած գործադիր կոմիտեները, և դրանց փոխարեն կազ-մավորվում էին ազգային խորհուրդներ, իսկ գավառապետների և նրանց ենթակա պաշտոնյաների փոխարեն սահմանվում էր գա-վառային, շրջանային և գյուղական կոմիսարների կառավարման համակարգ:

1917 թ. վերջին ՀՅ դաշնակցության Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի ջանքերով Գորիս քաղաքում ստեղծվեց Զանգեզուրի գավառային ազգային խորհուրդ, որին ենթակա էին լեռնավայրի տարածքում գործող քաղաքական և զինվորական կազմակեր-պությունները, այդ թվում՝ Կապանի հանքերում գործող բանվոր-ների պատգամավորների խորհուրդը: Վերջինս 1918 թ. փետրվա-րին պղնձահանքերի և պղնձաձուլարանների փակվելու պատ-ճառով ընդհանրապես դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի կազմի մեջ մտան Մուշեղ Զաքարյանը (նախագահ), Մելիքսեթ Եսայանը (քարտուղար), անդամներ Արշակ Շիրինյանը, Նիկոլայ Հովսեփյանը, Միքայել

(Միշա) Պարոնյանը, Նիկոլայ Դորունցը, Երեմիա Բակունցը, Տիգրան Սազանդարյանը, Սահակ Տեր-Հայրապետյանը:

Զանգեզուրը բաժանվեց վարչական չորս շրջանների՝ բուն Զանգեզուրի (Գորիսի), Սիսիանի, Կապանի և Գենվազի (Արևիք, Մեղրի): Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր խորհուրդը, որը ղեկավարում էր շրջանի գործերը և ենթակա էր Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին: Իր հերթին ամեն շրջան բաժանված էր ենթաշրջանների (օրինակ՝ Գորիսի շրջանում կար երեք, Սիսիանի շրջանում՝ չորս ենթաշրջան): Ենթաշրջանների կոմիսարներն իրենք էին նշանակում գյուղերի կոմիսարներին՝ նրանց թեկնածությունը համաձայնեցնելով գավառի ազգային խորհրդի հետ:

Գավառապետ դարձավ Մ. Պարոնյանը, որին երկու ամիս հետո փոխարինեց Ն. Հովսեփյանը¹:

Ստորև տրված են գավառի չորս շրջաններից մեկի՝ բուն Զանգեզուրի (Գորիսի շրջան) ենթաշրջանների, դրանց մեջ մտնող գյուղերի և գյուղական կոմիսարների վերաբերյալ տվյալները².

Գյուղերի անվանումը	Միսերի թիվը	Գյուղական կոմիսարների անուն, ազգանունը՝
<i>1-ին ենթաշրջան</i>		
Գորիս քաղաք	814	-
Գորիս գյուղ		Սահակ Բաբայան
Հին Գորիս		Նիկոլայ Տոռոզյան
Բուռուն "		Հարություն Վանեսյան

¹ Տե՛ս Գր. Գրիգորյան, Մ. Հախվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 202:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 44:

* Որոշ անուն-ազգանուններ չի հաջողվել ճշտել:

" Այս չորս բնակավայրերը (Գորիս քաղաք, Գորիս գյուղ, Հին Գորիս, Բուռուն) կազմում էին վարչական մի խումբ:

Քարահունջ	174	Մատթեոս Սևյան
Մաղանջուղ	49	Աբգար Գրիգորյան
Գեորգու	97	Բալասան Վարդագարյան
Ալիդուլիշեն	102	Դանիել Հովսեփյան

2-րդ ենթաշրջան

Խոզնավար	98	Լևոն Հարությունյան
Խնածախ	230	Խաչատուր Զախարյան
Բայանդուր	80	Բալասան Մկրտչյան
Տեղ	700	Միքայել Բալաչյան
Քարաշեն	119	Ավանես Սավադյան
Արավուս	35	-
Կոռնիձոր	180	Միքայել Ղարախանյան
Խնձորեսկ	936	Հայրապետ Առուշանյան

3-րդ ենթաշրջան

Խոտ	187	-
Շինուհայր	274	-
Հալիձոր	104	-
Երիցաթումբ	43	-
Տանձատափ	321	-
Տաթև	60	-
Յայջի	110	-

Ընդամենը 4782 ծուխ

Ներկայացնում ենք նաև Միսիանի շրջանի չորս ենթաշրջաններն իրենց հայկական և ռուսաբնակ Բազարչայ և Բորիսովկա գյուղերով.

1. **Բազարչայի ենթաշրջան`** Բազարչայ, Բորիսովկա, Անգեղակոթ, Շաղաթ, Բալաք, Մուխոբուրյան, Ղալաջուղ

2. Բոնակոթի ենթաշրջան՝ Բոնակոթ,
Ղարաքիլիսե, Մազրա, Ուզ, Ալելու

3. Տոլորսի ենթաշրջան՝ Տոլորս,
Աղբենդ, Բնունիս, Թագագյուղ, Ախլաթյան

4. Դարաբասի ենթաշրջան՝ Դարաբաս,
Լոր, Գետաթաղ, Շնաթաղ, Լծեն:

Տվյալ շրջանի ենթաշրջանային և գյուղական կոմիսարները կազմում էին կոմիսարների խորհուրդ, ուր քննարկվում էին ինչպես տվյալ գյուղին կամ գյուղերին վերաբերող, այնպես էլ համաշրջանային հարցեր:

Հեռավորության և հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով գավառի կենտրոն Գորիս քաղաքից Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի ընդունած որոշումները ժամանակին տեղ չէին հասնում, ուստի տեղում հարցերը օպերատիվ լուծելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Կապանի խորհուրդը վերափոխվեց Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին ենթակա Կապանի Ազգային խորհրդի, որի ղեկավարությունը տարածվում էր և՛ Կապանի, և՛ Գենվազի վրա:

Կապանի Ազգային խորհրդի առաջին կազմում ընդգրկված էին հետևյալ անձինք՝ Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյան (նախագահ), Իվան Բեգ Մելիք-Քարամյան (ազգային խորհրդի անդամ, քարտուղար), Սամսոն Բեգ Մելիք-Փարսադանյան, Սողոմոն Համբարձումյան, Եզոր Անտոնյան, Միքայել Էլչիբեկյան, Գեղեոն Տեր-Մինասյան, Հովհաննես Դանիելյան, Գարեգին Աղայան, Խաչատուր Դանիելյան, Ս. Թորոսյան, Ա. Ն.¹, Հ. Տեր-Պետրոսյան¹:

¹ Մեր կարծիքով Ա. Ն.-ն պետք է լինի Ղափանի Վաչագան գյուղի բնակիչ Արշակ Նուրիջանյանը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 364, թ. 1:

Կապանի Ազգային խորհուրդը կազմավորվելուց հետո Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը վերանվանվեց Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդ:

Կապանի Ազգային խորհրդի ստեղծումից հետո խորհուրդներ ունեին միայն բուն Զանգեզուրը և Միսիանը: Բուն Զանգեզուրի խորհրդի նախագահը գավառի Ազգային խորհրդի նախագահն էր, իսկ Միսիանինը՝ Զաքար Տեր-Ղազարյանը:

1918 թ. հունվարին խորհուրդների անդրկովկասյան երկրամասային կենտրոնը ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Երկրամասի կենսական շահերը պահանջում են մոտակա օրերին գումարել Անդրկովկասից և Կովկասյան ռազմաճակատից Սահմանադիր ժողովի համար ընտրված դեպուտատների ժողով, որն առաջին հերթին պետք է ստեղծի ուժեղ, հեղինակավոր իշխանություն՝ երկրամասում հեղափոխական կարգ ու կանոն պահպանելու և հասունացած ռեֆորմներն ի կատար ածելու նպատակով»¹: Այդպիսի իշխանություն պետք է հանդիսանար Այսրկովկասյան սեյմը, որը բացվեց 1918 թ. փետրվարի 10-ին: Սեյմի մանդատային հանձնաժողովի տվյալների համաձայն՝ դեպուտատական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կերպ. 32 մենշևիկ, 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական, 19 էսէռ, 7 դեպուտատ «Մուսուլմանական սոցիալիստական բլոկից», 4 հումմեթական, 3 ներկայացուցիչ «Մուսուլմանությունը Ռուսաստանում» կուսակցությունից, 1 վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստ, 1 դեպուտատ ժողովրդական ազատություն կուսակցությունից, 1 վրացական նացիոնալ-դեմոկրատ: Ընդամենը՝ 125 անդամ²: Սեյմի նախագահ ընտրվեց Ն. Զիսեիձեն:

¹ “Закавказский Сейм”. Стенографический отчет, заседание 13, Тифлис, 1918, с. 4, 5.

² Տե՛ս նույն տեղում, с. 5:

Այսրկովկասյան կոմիսարիատը միառժամանակ՝ մինչև երկրամասի անկախության ազդարարումը, գոյատևեց որպես Անդրսեյմի կառավարություն:

Սակայն ինչպես Այսրկովկասյան կոմիսարիատի, այնպես էլ Մեյմի իշխանությունը Ջանգեգուրում խորհրդանշական էր, բացարձակապես ձևական, քանի որ գավառի բոլոր գործերը վարում էին ազգային իշխանությունները:

Որպես Անդրսեյմի կառավարություն՝ Այսրկովկասյան կոմիսարիատը գոյատևեց մինչև 1918 թ. ապրիլը: Ինչպես արդեն ասվեց, անկախ Այսրկովկասի առաջին կառավարության կազմավորումից հետո կոմիսարիատը լուծարվեց:

Այսպիսով՝ վրացական և հայկական քաղաքական հոսանքների և գործիչների այն հույսը, թե հնարավոր կլինի Այսրկովկասի երեք ազգերի ֆեդերատիվ պետություն ստեղծել երկրամասի անկախությունը պաշտպանելու համար, ի դերն եղավ: Նրանք հաշվի չէին առել դեպի Տաճկաստան մուսավաթականների և ընդհանրապես կովկասյան թուրքերի հսկայական ձգտումը, որն էլ, ի վերջո, վերջիններիս տարավ տաճիկների շարքերը: Հենց դա էլ դարձավ Անդրսեյմի կազմալուծման գլխավոր պատճառը:

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՆԵՐՈՒԺՈՒՄԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆԴՐԲԵԶԱՆԻ
ՎՈՂՄԻՑ ԱՀԱԳՆԱՅՈՂ ՎՏԱՆԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ**

Խախտելով ռուսական և թուրքական պատվիրակություններին միջև 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում կնքված կովկասյան ճակատում զինադադարի պայմանները՝ 1918 թ. հունվարի վերջերին թուրքական բանակն ամբողջ ճակատով անցավ հարձակման: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո ռազմաճակատում օսմանյան զորքերին դեմ հանդիման մնացին միայն հայկական զորամասերը: Չնայած հերոսական դիմադրությանը՝ թուրքերին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց պարտության մատնել հայերին:

Մեկը մյուսի հետևից ընկան Երզնկան, Բաբերդը, Վանը, Արճեշը, Ալաշկերտը, Էրզրումը: Թուրքերն, այդ հաջողություններից մեծապես ոգեշնչված, անցան ռուսական նախկին կայսրության տարածքների գավթմանը: Օսմանյան զորքերը գրավեցին Բաթումը, Կարսը, Արդահանը, ներխուժեցին Արարատյան դաշտ: Սպառնալիքի տակ դրվեց հայ ժողովրդի գոյությունը:

Պանթուրքական գաղափարախոսությունը որդեգրած երիտթուրք պարագլուխների ռազմական ծրագրերը ծավալապաշտական էին: Բաթումի խորհրդաժողովի օրերին հայկական պատվիրակության հետ ունեցած զրույցի ժամանակ երիտթուրք պարագլուխներից մեկը հետևյալ մտքերն է արտահայտել. «Դուք կը տեսնեք, որ ճակատագիրը կը քաշէ Թուրքիան արեւմուտքէն արեւելք. մենք հեռացանք Պալքաններէն, կը հեռանանք նաեւ Ափրիկէէն, բայց մենք պէտք է տարածուինք դէպի արեւելք. հոն է մեր արիւնը, մեր կրօնքը ու լեզուն: Եւ ասիկա տարերային ձգողութիւն ունի. մեր եղբայրները Պաքու, Տաղստան, Թուրքիստան եւ Ատրպէջան են: Մենք պէտք է ճամբայ ունենանք դէպի հոն: Եվ

դուք՝ հայերդ, կանգնած էք մեր այդ ճամբուն վրայ: Պահանջելով Վանը՝ դուք կը փակեք մեր ճամբան դէպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Քուրի հովիտը եւ երթալու Պաքու: Կարսն ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր ճամբան դէպի Ղազախ ու Գանձակ»¹:

Այսրկովկասի վրա սկսած թուրքական ինտերվենցիայի հետևանքով 1918 թ. գարնան սկզբներից Զանգեզուրի և Ղարաբաղի դրությունը գնալով ծանրացավ:

Թուրքական բանակը դեռ 1918 թ. փետրվարի 12-ին 700 կիլոմետր լայնությամբ ձգված ճակատով հարձակման էր անցել՝ նպատակ ունենալով գրավել ամբողջ երկրամասը:

Օրհասական վիճակ ստեղծվեց Այսրկովկասի հայության համար, բայց նրան վերջնական կործանումից փրկեց սեփական ողջ ուժերի զորահավաքը: 1918 թ. մայիսյան ճակատագրական օրերին հայ ժողովուրդը կարողացավ իր մեջ ուժ գտնել, և Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսայում տեղի ունեցած արյունահեղ կռիվներում հայկական կամավորական ջոկատները կարողացան ուժգին հարվածներ հասցնել օսմանյան զավթիչներին և նրանց ստիպել նահանջել:

1918 թ. մայիսի 26-ին Այսրկովկասյան սեյմը լուծարվեց, և երկրամասում ստեղծվեցին երեք ինքնուրույն՝ Վրաստանի (մայիսի 26-ին), Ադրբեջանի (մայիսի 27-ին) և Հայաստանի (մայիսի 28-ին) հանրապետությունները: Հայ ժողովուրդը հայրենիքի մի փոքր տարածքի վրա ազդարարեց իր անկախ պետականության ստեղծումը, որը վավերացվեց Բաթումի հունիսի 4-ի պայմանագրով:

¹ Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը: Բ տպագրություն, Պէրթոթ, 1968, էջ 86:

Սակայն օսմանյան զավթիչները կանգ չառան և, շրջանցելով Հայաստանի մանուկ հանրապետության փոքր տարածքը, ուղղություն վերցրին դեպի Արևելյան Այսրկովկաս: 1918 թ. մայիսի 27-ին ստեղծված «արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետությունը» թուրքերն անվանեցին «Ադրբեջան», որը փաստորեն դարձավ Օսմանյան կայսրության նահանգներից մեկը: Բնորոշ է Ադրբեջանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Ֆ. Խան-Խոյսկու ճառը «խալամի բանակի» հրամանատար Նուրի փաշայի Գանձակ մտնելու առթիվ. «Վերջապես Ադրբեջանի թրքությունը հասնում է իր նպատակին: Նա մտնում է իր սիրելի Օսմանյան խալիֆաթի գիրկը: Վերջապես, իրականանում է համայն մահմեդականության դարավոր իդեալը՝ բոլորի միացումը Սուլթանի կանաչ դրոշի տակ: Թուրք ազատարար զորքերին սրտատրոփ սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թուրքեստանի թուրքերն ու կիրգիզները, Անդրկասպյան երկրի սարտերը, խիվազիները, բուխարացիները և վերջապես Աֆղանստանը և հզոր Հնդկաստանը»¹:

Այսրկովկասի խորքերը գնացող թուրքական զորամասերը մուսավաթականների ակտիվ աջակցությամբ թափանցում էին մուսուլմանաբնակ շրջանները և տեղաբաշխվում: Տաճիկ զինվորական հրահանգիչները, էմիսարները և առանձին զորախմբեր թափանցեցին նաև Դաշտային Ղարաբաղի ադրբեջանաբնակ գրեթե բոլոր գյուղերը և մուսավաթական դոչիների հետ իրենց ձեռքը վերցրին տեղական իշխանությունը: Ղարաբաղի լեռնային հայկական մասը կտրվեց դրսի աշխարհից:

Մուսավաթականների հրավերով թուրքական զորքերը շուտով մտան Գանձակ: Մայիսի 27-ին այնտեղ էր գտնվում թուրքա-

¹ “Бакинский рабочий”, 13 июня, 1918.

կան բանակի շտաբը՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ: Մտնելով Գանձակի նահանգ՝ օսմանյան զորքերը և նրանց միացած տեղական մուսավաթական ուժերը անմիջական սպառնալիք դարձան նաև Արցախի և Զանգեզուրի հայերի համար: Գանձակը դարձավ Արցախը և Զանգեզուրը նվաճելու հենակետ:

Ամբողջ Այսրկովկասը նվաճելու նպատակով երիտթուրքերի օսմանյան կառավարությունը Ադրբեջան փոխադրեց ընտիր զորամասեր՝ թվով վեց դիվիզիա: Բացի այդ՝ տաճկական հրամանատարության տրամադրության տակ էր դրվել այսպես կոչված «խսլամի բանակը», որը կազմավորվել էր Կովկասի մուսուլմաններից և հիմնականում Ելիզավետպոլի նահանգում տեղակայված «վայրի դիվիզիայի» մնացորդներից ու բռնությամբ զորակոչված մահմեդականներից:

Ադրբեջանի Ազգային խորհրդի նախագահ Մահմեդ Ռասուլզադեն հայտարարում էր. «Թուրքիան իր առջև խնդիր է դրել ստեղծել հարավարևմտյան Ադրբեջան՝ Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների մի մասի (Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները) և Ադրբեջանական Հանրապետության տերիտորիայի մասերից, այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանին կմիացվեն հարավարևմտյան Ադրբեջանը, Աջարիան, Թերեքի, Դաղստանի, պարսկական Ղարադաղի, Թավրիզի, Մարանդի մահմեդական ազգաբնակչությունը: Այսպիսով, պետք է ստեղծվի մեծ Ադրբեջան՝ Թուրքիայի խնամակալության ներքո»¹:

Տվյալ պահին տաճիկ-մուսավաթական ուժերի առջև ծառացած հիմնական խոչընդոտը Բաքվի կոմունան էր, որի հերոսական պաշտպանները գերմարդկային ճիգերով փորձում էին կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 318, թ. 76:

Բաքվի կոմունան իր առանձնահատկություններն ուներ: Եթե Ռուսաստանում ծայր առած արյունալի քաղաքացիական կռիվների գաղափարական հիմքը դասակարգային անողոր ռևանզիզմում պայքարի քարոզներն էին, ապա Կովկասում վիճակը նկատելիորեն այլ էր: Ազգային հարաբերությունների բարդությունը ծնունդ էր տվել ազգամիջյան արյունալի ընդհարումների, որոնք զուգորդվում էին դասակարգային կռիվներին և շատ հաճախ առաջնային նշանակություն ստանում: Այդպիսին էր վիճակը նաև Բաքվի կոմունայի պարագայում:

Կոմունան կյանքի էր կոչվել Կովկասի բոլոր ժողովուրդների տառապանքներից, որոնք խորացել էին չորսամյա համաշխարհային պատերազմի անթիվ արհավիրքների պատճառով: Բայց կոմունան ամենից առաջ պատերազմից առավել տուժած Այսրկովկասի հայ զանգվածների, ռուսահայ զինվորականության և իրենց երկիրը թողած արևմտահայ զինյալ մարտիկների պայքարի ծնունդն էր: Պատահական չէ, որ Բաքվի կոմունայի 19 հազարի հասնող զինյալ պաշտպաններից 17 հազարը հայեր էին՝ բոլշևիկներ, դաշնակցականներ, հնչակյաններ, էսէռներ, անկուսակցականներ: Կոմունայի գլուխն էին կանգնած հայ ժողովրդի նվիրյալ շատ զավակներ, որոնք թեև դավանում էին տարբեր գաղափարներ, գտնվում էին տարբեր կուսակցությունների շարքերում, բայց ճակատագրական այդ պահին միասնական էին: Դասակարգային պայքարի դրոշով կյանքի կոչված Բաքվի կոմունան հենց սկզբից ստիպված եղավ գոյապայքար մղել թուրքական բանակների և ադրբեջանցի թուրքերի միացյալ ուժերի դեմ: Փաստորեն կոմունայի պաշտպանները գերազանցապես հայեր էին, կո-

մունայի թշնամիները՝ թուրքեր: Ըստ էության շարունակվում էր թուրք-հայկական կռիվը¹:

Բաքվի կոմունայի ժամանակավոր հաջողությունները հայերի ժամանակավոր հաջողություններն էին, կոմունայի պարտությունը հայերի պարտությունն էր և թուրքերի հաղթանակը:

Հարկ է շեշտել, որ օսմանյան, մուսավաթական ընդհանուր թշնամու դեմ նույն շարքերում մարտնչող հայերի նպատակները, այնուամենայնիվ, բավականաչափ տարբեր էին: Կոմունայի բազմազգ բոլշևիկյան ուժերի հիմնական նպատակն էր թուրքերին և թաթարներին հաղթելու միջոցով կոմունան փրկել և Կովկասում խորհրդային իշխանության հաստատման համար ստեղծել հեղափոխական հենակետ: Ի տարբերություն կոմունայի այլազգի պաշտպանների՝ հայ բոլշևիկ պաշտպանները, սկսած նրա դեկավար Ստեփան Շահումյանից մինչև վերջին հայ կարմիր զինվորը, նաև մտածում ու գործում էին հանուն Բաքվի ու նահանգի հայության փրկության: Ավելին՝ ոչ միայն Բաքվի հայ բոլշևիկները, այլև քաղաքի ողջ հայությունը կանգնել էին կոմունան պաշտպանելու և մինչև վերջ թշնամուն դիմադրելու դիրքերում, այսինքն՝ բոլշևիկների հետ ճակատ էին կազմել ընդդեմ մյուս բոլոր ուժերի:

Կոմունայի բաղկացուցիչ մասը ՀՅ դաշնակցությունն էր՝ իր բազմաքանակ զինված ուժերով: Դաշնակցական զինված ուժերն իրենց թվաքանակով մեծապես գերազանցում էին կոմունայի կարմիր բանակին, որի հրամանատարը և անձնակազմի բացարձակ մեծամասնությունը նույնպես հայեր էին: Դաշնակցության հիմնական մտահոգությունը թուրքերին հաղթելու միջոցով Բաք-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 175-181:

վի և Ադրբեջանի հայությանը փրկելն էր և Հայաստանի Հանրապետության գոյությանը սատարելը:

Դեպի Բաքու տաճկական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի անհագ էր դառնում նորահռչակ Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարների՝ հայկական հողերը զավթելու ախորժակը:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Առաջին աշխարհամարտն սկսվելուց ի վեր Հայաստանի և հայ ժողովրդի գլխով անցել են անօրինակ արհավիրքներ՝ 1915 թ. ցեղասպանություն, օսմանյան զորքերի՝ Այսրկովկաս ներխուժման հետևանքով Արևելյան Հայաստանի տարածքների բռնազավթում և հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ, երկրամասի հայկական զավառների տնտեսության ծայրաստիճան քայքայում, սովի ու տարափոխիկ հիվանդությունների պատճառով օրական հարյուրավոր հայ կյանքերի մարում և այլն, կովկասյան թուրքերը թիկունքից հարվածում էին տաճկական զորքերի դեմ կռվող հայկական պաշտպանական ուժերին, հարձակումներ կատարում հայկական բնակավայրերի և զինվորական մասերի վրա, եռանդով կատարում խափանարար գործողություններ: Այդ ամենը, ի վերջո, հետապնդում էր հեռուն գնացող նպատակներ, այն է՝ կոտորակված ու թուլացած հայությունից խլել նրա ընդարձակ պատմական հայրենիքից մնացած բեկորներն անգամ¹:

Այսրկովկասյան սեյմի ցրումից և երկրամասում ազգային երեք հանրապետությունների ստեղծումից հետո նորաստեղծ Ադրբեջանի Հանրապետությունը, ելնելով Բաթումի 1918 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրից, հենվելով Օսմանյան Թուրքիայի

¹ Տե՛ս **В. Худатов**, Современный Азербайджан, с. 183, 184, **Ռ. Դարբինեան**, Փոթորիկի օրերուն, «Հայրենիք», 1948, թիւ 1 (264), էջ 22, **Ե. Մարգսեան**, Երեւանը 1917 թուականին, «Հայրենիք», 1950, թիւ 9 (296), էջ 94, 95:

բազմակողմանի աջակցության վրա, երկրամասի հայկական տարածքների մեծ մասը պաշտոնապես, կառավարության մակարդակով հայտարարեց ադրբեջանական:

Մուսավաթական կառավարությունը պահանջում էր, որ հայերը ընդմիջտ ձեռք քաշեն Դաշտային և Լեռնային Արցախներից, Ջանգեզուրի գավառից, ավելին՝ ձգտում էր Ադրբեջանին միացնել նաև Նախիջևանի գավառը, Շարուր-Դարալագյազի գավառից՝ Շարուրի գավառակը, Երևանի և Էջմիածնի գավառներից՝ Սադարակի, Վեդիբասարի, Ջանգիբասարի շրջանները, գրեթե ամբողջ Սուրմալուի գավառը մինչև Կարսի մարզը: Նա պահանջում էր նաև տարածքներ Կարսի մարզից, եթե այդ մարզը չանցներ թուրքերին: Մուսավաթականներն իրենցն էին համարում նաև Բասարգեչարի շրջանը¹:

Մուսավաթականները ունեին հեռահար նպատակներ. փորձում էին իրականացնել պանթուրքական ծրագրերը: Նրանք նախատեսում էին իրենց օսման եղբայրների հետ գրավել Դաղստանը, Չեչնիան, Հյուսիսային Կովկասը, Պոլովոժին, Ղրիմը, Միջին Ասիան և շարժվել դեպի Հնդկաստան²:

Այդ հսկայական ծրագիրը թուրքերի համար դատարկ ցնորք չէր և ոչ էլ զառանցանք: Նրանք գտնում էին, որ դա միանգամայն իրատեսական ծրագիր է, և որ այն Հայաստանին վերաբերող մա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 33, գ. 7, թ. 215-ի շրջ. - 216, գ. 235, թթ. 7-17, **Ս. Մելիք-Եօյչեան**, Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 123, 124, **Ա. Աստուածատուրեան**, Ատրպեյճանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, էջ 52, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян, Ереван, 1992, с. 16, 23, 26-28, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 146:

² Տե՛ս Эльдэ, նշվ. աշխ., էջ 11:

սով անառարկելիորեն պետք է կյանքի կոչվի 1918-1919 թվականներին:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանի հարևանությունը կատարյալ դժբախտություն էր Հայաստանի համար: Իր ֆանտաստիկ պահանջներով այդ երկիրը մահացու սպառնալիք էր Հայաստանի Հանրապետության գոյության համար:

Այսրկովկասյան թուրքերի՝ Հայաստանի Հանրապետության, հայ ժողովրդի համար կործանարար ծրագրի իրականացումը սկսվում էր Արցախից և Զանգեզուրից:

Բաքվի ուղղությամբ թուրքական զորքերի հաջողությունները մեծապես ոգեշնչել էին Զանգեզուրի թուրք ազգաբնակչությանը: Գավառի թուրքաբնակ գյուղերում ակտիվ եռուզեռ էր. թուրքերն ամենուրեք գաղտնի թե բացահայտ պատրաստություններ էին տեսնում՝ առաջիկայում իրենց ցեղակիցների հարձակման դեպքում թիկունքից հայերին հարվածելու համար:

Թուրք-ազերի ասկյարները այնքան էին լկտիացել, որ իրենց զորամասերի շարային վարժությունների ժամանակ անընդհատ արտաբերում էին. «Բիր-իքի, բիր-իքի, Կավկազ, բիզիմքի» («Մեկերկու, մեկ-երկու, Կովկասը մերն է»)¹:

Ինչպես ամեն տարի, 1918 թ. գարնան վերջերից նույնպես հարավարևելյան Այսրկովկասի թուրքաբնակ հարթավայրերից տասնյակհազարավոր թուրքեր ու քրդեր իրենց հարյուրհազարավոր անասուններով շարժվում էին դեպի Զանգեզուրի, հատկապես Միսիանի խոտառատ ու զովասուն սարերը: Քոչվորները հայ գյուղերի ճանապարհներով ու տարածքներով անցնելիս իրենց պահում էին սովորականից ավելի հանդուգն, հոտերն ու նախիրները համարձակորեն քշում էին արտերի ու խոտհարքնե-

¹ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 414, **Ռ. Միսոնյան**, Անդրանիկ. Միբիրյան վաշտի ողիսականը, Երևան, 2006, էջ 63:

րի վրայով և հայ գյուղացիների բողոքներին ի պատասխան՝ սպառնում էին ավերել նրանց գյուղերը:

Քոչվորների անվան տակ սարերն էին բարձրանում նաև մուսավաթական զինյալներ, որոնք իրենց հետ տանում էին մեծաքանակ զենք ու զինամթերք՝ գավառի թուրքերին զինելու համար:

Հայության մեջ շերտընդմեջ ապրող Ջանգեզուրի թուրք բնակչությանը Ադրբեջանի կառավարությունը համարում էր իր պահեստագործ՝ հինգերորդ շարասյունը, որը պետք է քայքայիչ աշխատանք տաներ, ներսից հարվածներ հասցնեի հայերի թիկունքին: Մուսավաթական գործակալները և օսմանցի էմիսարները լայնածավալ աշխատանք էին տանում գավառի թուրքերի շրջանում, զինում երիտասարդությանը, նրան սովորեցնում զենք գործածել¹:

Հայը նստակյաց էր: Նա խաշնարածությամբ զբաղվում էր իր գյուղի սահմաններում կամ մերձավոր արոտավայրերում: Հայերն ու քրդերը ապրում էին Ջանգեզուրի լեռնաստաններում, և նրանց համար հիմնականում արոտատեղիներ էին իրենց հողաբաժինների շարունակությունը: Արոտատեղիների հեռավորությունը Ջանգեզուրի հայ գյուղերից հետևյալն էր. Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղից գտնվում էին 3 վերստ հեռավորության վրա, Շնաթաղից՝ 4 վերստ, Բոնակոթից՝ 5 վերստ, Կապանի շրջանի Կավարտ և Առաջաձոր գյուղերից՝ 6-8 վերստ: Այնինչ թուրք քոչվորները սար էին բարձրանում՝ կտրելով հարյուրավոր վերստեր: Ջանգեզուրի արոտատեղիներ հասնելու համար նրանք, օրինակ, Ջևաթի գավառի Ամիրանլար գյուղից կտրում էին 235 վերստ, Հալաջից՝ 240 վերստ, Մուղանլուից՝ 265, Հաջի-Քերիմբեկլուից՝ 290 վերստ: Այստեղ էին գալիս Կարյագինի, Սալյա-

¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 21 հոկտեմբերի, 1919:

նի, Շուշիի գավառների քոչվոր անասնապահները, ինչպես նաև բուն Զանգեզուրի ցածրադիր վայրերի թուրքերը:

Սարագնացությունը և Զանգեզուրի ալպիական մարգագետինների անծայրածիր տարածությունների (141.277 դեսյատին պետական հողեր) օգտագործումը կատարվում էր 1884 թ. հունիսի 29-ի օրենքի համաձայն: Խաշնարածությանը հատկացված այդ հողերը որևէ անձի կամ համայնքի սեփականությունը չէին, այլ պետական հողային ֆոնդ էին, որ կապալով տրվում էր անասնապահներին: Արոտատեղիներից 1899 թ. օգտվելիս են եղել 26038 ծուխ, որոնցից թուրքեր էին 18919-ը, քրդեր՝ 3510-ը, հայեր՝ 3408-ը, թաթեր՝ 201-ը¹:

Առանց երկբայելու կարելի է ասել, որ 1918 թ. Զանգեզուրի սարեր բարձրացող խաշնարածների թիվը պետք է անհամեմատ պակաս լիներ, որովհետև թափառական անասնապահությունը՝ իբրև հետամնաց տնտեսական ճյուղ, գնալով կորցնում էր իր գրավչությունը և նպատակահարմարությունը²:

Մտնելով Զանգեզուրի տարածք՝ թուրք և քուրդ խաշնարածները ոտնատակ էին տալիս հայ գյուղերի ցանքսերն ու մարգագետինները, ջարդում ծառատունկերը, խառնում հայի մոլորված անասունը իրենց խաշներին և այլն: Դրանով նրանք վրդովում էին երկրի հանգիստը և աղետների պատճառ դառնում հարևանների համար: Տեղի էին ունենում կռիվ, ընդհարում, սպանություն, և արդյունքում թշնամությունը խորանում էր:

¹ Տե՛ս ՎՊԿՊԱ, ֆ. 23, ց. 2, գ. 282, թ. 21:

² Տե՛ս **В. Худяков**, Закавказье. ЦУ печати ВСХХ СССР, М.-Л., 1926, с. 91, 92:

* Քոչի մասին ժամանակին մի պոեմ է տպագրել Եղ. Հայպետը (Տե՛ս «Հայրենիք», 1939, դեկտեմբեր, թիվ 2 (206), էջ 55-59), որտեղ պատկերավոր նկարագրված են քոչի սարսափները: Բերենք հատվածներ այդ պոեմից.

Դավիթ Անանունը, անդրադառնալով քոչի խնդրին, գրել է.
«Կարելի է ասել, թե թուրք ժողովրդի բարքերի կոպտությունը,
նրա մեջ արմատացած գողությունն ու ավագակությունն արդ-

Ծաղիկ, աղբիւր կեանք են տաճում
Հայոց բարձրումն էն սուրբ, դրա՛խտ.
Ձգում է մութ օրդուն ցածում՝
Նախանձ բռնած ու տե՛նդ, հրա՛խտ.

Մին էլ օշափն էն խանձ-խոտով՝
Աջ եւ ձախից փոշու թեւեր,
Զանգեզուրի սար ու ձորով
Զը՛նգ-դը նգ սողում է վե՛ր...

Եռ է գալիս, յորդում ափից
Հեղեղն էն գոռ, ագահ, քաղցած.
Եւ աջ ու ձախ շեղում ճամբից,
Արտն է թափում՝ հասկը բացած.

Ա՛խ, ի՞նչ գիտէ վայրի քոչուոր
Պագել, պաշտել եզ ու գութան,
Իւրտ ու ճամբի միայն սովոր,
Սովոր լափել թափան ու թան.

Խոտ է կարծում շքեղ ցանքսեր –
Քրտնոտ Հայի ցորենն էն սուրբ:
Խարտեաշ ու ճոխ հասկի վարսեր,
Խշշո՛ցն իրենց նուագ մի նուրբ.

Ու՛ քանց անգութ մորեխ, կարկուտ,
Ելնում է մեր սար ու ձորով,
Քամուն տալիս Հայի կալ, կուտ
Ձնգում է վեր զօրո վ, զօրո վ...

- Հայ, հա՛յ... գոռաց քոչի գոքան
Թրքոտ, ոջլոտ ու թուք ըռխին.
Իր դէմ ելաւ Գիւքին չոբան.
Զարկե՛ց. ընկաւ ինքն էլ գլխին...

Վա՛յ... որք մնաց անտէր Նազին,
Որ սեւ հագաւ՝ սրտում լեղի.
Թուշը պատռած ու ցեխ մագին,
Յան է լալիս՝ առանց դեղի.

Եարն իր սարի մի նառ չոբան,
Ընկաւ արնոտ՝ խոտ ու ծաղկում.
Զա՛ն, ձիւն-ամպով ծածկուեց օբան,
Ոչխա՛րն էլ որք՝ գէլի ճանկում.

Շապիկն էր լոկ արնով թաթխած,
Որ տուն բերին, իբրեւ կտակ,
Որ որք Նազին գետը կախած՝
Հիպում է պաղ ջրում յստակ...

Կը՛ռ, կը՛ռ... Աշունք... Օշափ օրդուն
Որոտանի կեռ-մեռ ափով,
Գետի նման էն գոռ, յորդուն,
Իջնում է թունդ՝ վայրագ թափով:

Կռիւ է տուել հունձքը Հայի,
Լափել փարթամ ձոր ու ծմակ.
Թո՛ղ մեր սոված գառը մայի՛,
Իսկ իր պոչին՝ մի լեռ դմակ.

Մեր սուրբ սարի գլխին թրքած,
Փէտով մեր հաստ քանդած կաշին,
Ընկնում է մերթ՝ ճարպից կքած
Ու յետ փախչում՝ ձիւնը բաշին.

Իջնում է քոչն Աղունաք փութով,
Ուր որ՝ մոռցած տենդ ու հրախտ,
Շնչում է ճոխ գարնան շուրթով
Զմեռն անուշ – մի նոր դրա խտ...

յունք են թափառական խաշնարածության: Անշարժ սեփականությունը և նստակյացությունը այնպիսի վարք ու բարք են հաղորդում մարդուն, որ չի կարող պատվաստել թափառակաշռչիկությունը, արկածախնդրությունը սարերում ու ձորերում: Թուրք խաշնարածն իր զբաղմունքի գոհն է, թեև շնորհիվ մտավորի սակավապետության այդ չի զգում: Իսկ նրա առաջնորդները՝ Ադրբեջանի գոյության համոզված պաշտպանները, կամենում են իրենց ժողովրդի հետամնացությունը զենք ծառայեցնել հարևան Հայաստանի դեմ ու մշտաբորբոք պահել ազգային կոիվը: Եվ դա այն ժամանակ, երբ Ադրբեջանի տափաստանների ոռոգման, ճանապարհների կառուցման և ճահիճների չորացման հետևանքով կարող են ապրուստ հայթայթել իրենց բնակիչների համար: Այդ շինարար ուղիով չի զարգանում ադրբեջանցիների քաղաքական մտածողությունը, այլ թշնամության ու ներհակության»¹:

Այս պայմաններում Զանգեզուրի հայությունը ստիպված դիմեց հակամիջոցների, ուժեղացրեց ինքնապաշտպանությունը: Դա ամենից առաջ իր արտահայտությունը գտավ հայկական Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի որոշման մեջ: Համաձայն այդ որոշման՝ քոչվորների առջև փակվեցին գավառի ամառային արոտավայրեր տանող ճանապարհները: Դա արվեց ոչ թե քոչվոր թուրքերին տնտեսական վնասներ հասցնելու, այլ գավառի անվտանգության համար: Նպատակն էր թշնամական քոչվոր զանգվածներին և նրանց հետ գնացող հազարավոր զինված մարդկանց թույլ չտալ անցնել հայերի թիկունքը²:

Մայիսի վերջերին Զանգեզուր հասավ Խնուսի, Սասունի ու Վանի գաղթականների մի մասը՝ զինված ուժերով: Այդ ուժերը

¹ «Ուրբաթ», 12 հոկտեմբերի, 1990:

² Տե՛ս **Ե. Իշխանեան**, Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, 1999, էջ 147, 153, 154, 156, 158:

կազմեցին այն կորիզը, որի շուրջ համախմբվեցին զանգեզուրցի մարտիկները:

Հունիսի սկզբներին հազարավոր զինված քոչվորներ խոնվեցին Հազարի գետի ափին՝ պատրաստ զենքի ուժով բանալու սարերի ճամփան: Նրանց օգնության էին եկել Հաջի Սամլուի ու Մուսուլմանլարի թուրքերը: Հարամի Դյուզ վայրում թուրքերի և հայերի միջև տեղի ունեցան արյունալի կռիվներ, և պարտված թուրքերը փախուստի դիմեցին՝ կռվի դաշտում թողնելով բազմաթիվ դիակներ: Կարճ ժամանակ անց Հաջի Սամլուի թուրքերը հարձակվեցին Սիսիանի վրա՝ կամենալով միանալ թուրքական Ջուլ շրջանին և այդպիսով Ջանգեզուրը կտրել Դարալագյազից, բայց ջարդված այդտեղից էլ քշվեցին: Ընդհարումներ եղան նաև Ջեյվա-Ագարակ գծի վրա՝ Մեղրիում. այստեղ ևս թուրքերը չդիմացան ու փախան Օրդուբադի կողմերը:

Այսպիսով՝ Ջանգեզուրն ազատվեց քոչի մղձավանջից¹:

Բայց Ադրբեջանից եկող ընդհանուր վտանգը ոչ միայն չթուլացավ, այլև գնալով ավելի ուժեղացավ:

Գանձակի նահանգի մեծ մասը գրաված տաճկական զորքերի ներկայությունը խանդավառել ու սիրտ էր տվել մուսավաթական Ադրբեջանի իշխանություններին, որոնք չէին էլ կասկածում, որ իրենցն է լինելու հայկական Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը:

Իսկ զանգեզուրցի հայերի մտքով անգամ չէր անցնում, որ իրենք երբևիցե կանցնեն կռվկասյան թուրքերի ու տաճիկների տիրապետության տակ: Նրանք պատրաստ էին կյանքի գնով տեր կանգնելու իրենց երկրին, իրենց ազատությանը:

Ազատ ապրելու համար Ջանգեզուրի հայերը շարունակ կռիվների մեջ են եղել օտար՝ պարսիկ, արաբ, թուրք, թաթար

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 328:

նվաճողների հետ, երբեմն՝ հաջող, երբեմն՝ անհաջող, բայց ամեն անգամ զանգեզուրցին համառորեն, իր շահերի գիտակցմամբ, հանուն հայրենի երկրի պատերազմել է իրենից հզոր թշնամական ուժերի դեմ:

Որո՞նք են եղել Ջանգեզուրի հայության ըմբոստության շարժառիթները: Բազմաթիվ պատճառներից առանձնացնենք մի քանիսը:

1. Այն կացությունը, որի մեջ դարեր շարունակ ապրել է զանգեզուրցին՝ մշտապես կռիվ տալով բնության հետ, ծանր աշխատանքով հոգալով ընտանիքի հոգսը: 2. Նա երկար ժամանակ հալածված է եղել իր հայրենիքում՝ իբրև իրավագուրկ տարր, իբրև եկվորների հպատակ, ուստի միշտ թանկ է գնահատել իր կյանքի ազատ ժամանակները և պատրաստ է եղել արյան գնով պաշտպանել այն: 3. Ջանգեզուրցին միշտ քաջ գիտակցել է, որ մայր Հայաստանի հետ մշտական կապ պահպանելու և հայ մնալու համար ինքը պարտավոր է ամեն ինչ անել, որ Ջանգեզուրի թիկունքը կազմող Նախիջևան գավառը չթոնագրավվի թշնամու կողմից, այլապես դրանով մահացու հարված կհասցնի իրեն: 4. Եթե Հայաստանը զանգեզուրցու համար մայր հայրենիք էր, ապա Արցախը նա դիտում էր որպես բուն հայրենիք: Արցախը Ջանգեզուրի շարունակությունն էր՝ իր տեղադրությամբ ու տնտեսական կյանքով: Դրանք տնտեսական մի ամբողջություն էին, բայց ոչ միայն տնտեսական: Արցախի և Ջանգեզուրի հայերն ունեն նույն կենցաղն ու սովորույթները, նույն բարբառը, հոգեկան նույն կերտվածքը, ազատության համար պայքարի նույն ոգին: Արցախը բաժանել Ջանգեզուրից և Հայաստանից, զանգեզուրցու համար նշանակում էր եղբորը բաժանել եղբորից, իրեն ձգել բախտի քմահաճույքին և ի վերջո դատապարտել ոչնչացման: Բաժանել իրենից Արցախը կամ հարված հասցնել նրան կնշանա-

կեր փշրել իր իսկ ողնաշարը: Ուստի պատահական չէ, որ Զանգեզուրի հայությունը պատմության ընթացքում միշտ մտահոգված է եղել ոչ միայն իր լեռնավայրի ազատությամբ, այլև ուժերը ներածին չափով օգնության է գնացել Նախիջևանի և Արցախի հայերին, աջակցել օտար զավթիչների դեմ նրանց մղած պայքարին: 5. Թվում է, թե համառ, աշխատող ու խնայող զանգեզուրցին միաժամանակ պետք է լիներ բիրտ ու անուս: Բայց իրականում եղել է հակառակը: Քաջ ու անվախ զանգեզուրցին, ի բնե լինելով ուսումնասեր, պաշտել ու փայփայել է ազգային մշակույթը, կրթությունը:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը միանգամայն իրավացի էր՝ գրելով. «Հայաստանի քիչ անկլիններուն մէջ ուսումն ու կրթությունը այնքան հարգի են, որքան Զանգեզուրի մէջ: Կան շրջաններ, ինչպէս Մեղրին, ուր դեռ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ անուս մարդ չէր գտնուէր: Այնպէս որ, եթէ Զանգեզուրը իր մարտական ոգիով նմանեցնենք Չերնակորիային, իր կրթական և մտավոր մղումներով պէտք է նմանեցնենք Զուիցերիային»¹: Ուստի օտար նվաճողներից իր երկիրը, դպրոցը, մշակույթը, ավանդույթները պաշտպանելու համար զանգեզուրցին միշտ ստիպված է եղել զգոն լինել, համատեղել զենքն ու գրիչը:

Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը գավառի հայությանը հիշեցնում էր, որ Բաթումի հաշտության պայմանագրի համաձայն՝ Այսրկովկասում կազմվել են երեք հանրապետություններ՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի, և Երևանի նահանգի հայությունը «ստիպված է եղել խայտառակ հաշտություն կնքելու» հայ ժողովրդի դարավոր ու արյունարբո թշնամու՝ թուրքի հետ:

¹ «Դրոշակ», 1925, դեկտեմբեր, թիվ 6, էջ 168:

Ստեղծված «Հայաստանի Հանրապետությունը» նաև կոչվում էր «Արարատյան Հանրապետություն», և այդ անվանումն առավել ճշգրտությամբ էր արտահայտում հայերի պետության ողբերգական վիճակը: Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ չէին մտնում Ռուսահայաստանի շատ տարածքներ, այդ թվում՝ պատմական Սյունիքը և Արցախը:

Ինչ վերաբերում է տեղական թուրքությանը, ապա նա կամա թե ակամա ապավինել էր տաճիկ բեկերին ու փաշաներին, որոնց օգնությամբ Բաքվի և Թավրիզի ճակատներում կռիվ էր մղում անգլո-ռուսական ուժերի, իսկ երկրի ներսում՝ հայերի դեմ՝ նպատակ ունենալով նախ և առաջ նրանց խեղդել տնտեսապես, ապա նաև ոչնչացնել ֆիզիկապես:

Ստեղծված պայմաններում Ազգային խորհուրդն ընդհանրություններ էր տեսնում հայկական զույգ երկրամասերի և Մակեդոնիայի ու Էլզաս-Լոթարինգիայի ճակատագրերի միջև: «Ինչպես Բուլղարիան երկար ժամանակ մնաց առանց իր Մակեդոնիայի, նշվում էր Ազգային խորհրդի կոչի մեջ, իսկ Ֆրանսիան՝ առանց Էլզաս-Լոթարինգիայի, այնպես էլ Հայկական հանրապետությունից արհեստական կերպով անդամահատել են Արցախն ու Սյունիքը, որոնք Մակեդոնիայի և Էլզաս-Լոթարինգիայի պես շարունակ պիտի ըմբոստանան և հանգիստ կյանք չպիտի ունենան, մինչև որ չվերանան արհեստական բաժանումները ...»¹:

Բաթումի պայմանագրի համաձայն՝ Գանձակի նահանգի հարյուր հազարների հասնող հայությունը, որ գլուխ չէր խոնարհել լենկ-թեմուրների և ալի-արալանների առջև, այժմ պիտի հպատակվեր Ադրբեջանին, ենթարկվեր եկվոր թաթարներին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5:

Կոչում նշվում էր, որ եթե հարևան թաթարները չդիմեին տաճիկների օգնությանը և նրանց միջոցով չուզենային կազմակերպել իրենց Ադրբեջանը, այդ դեպքում հայերը թերևս հնարավորություն կունենային փնտրելու մի ընդհանուր ուղի երկու ազգությունների համար և ստեղծելու համակեցության որոշ տանելի պայմաններ: Բայց մի կողմից՝ իրենց ցեղակից թուրքերին ապավինելը, մյուս կողմից՝ հայերի նկատմամբ ռիսերիմ թշնամությունը, երկար ու ձիգ ամիսների ընթացքում ճանապարհները փակելը, հարյուրավոր հայ անցորդների սպանությունները, բոլոր շուկաներում հայերին բացարձակ բոյկոտ հայտարարելը, զանազան մութ նպատակներով շտապ զորահավաքներ անցկացնելը վկայում են, որ անհնար է հարևանների հետ խոսել մի ընդհանուր քաղաքական լեզվով¹:

Այնուհետև նշվում էր. «Մեր առաջ երկու ճանապարհ կա. կամ պետք է առանց կովի զինաթափ լինենք, հանձնվենք տաճիկին ու թաթարին, մեր աչքերի առջև նրանց բռնաբարելու տանք մեր քույրերին, ապա բոլորս մորթվենք ոչխարի պես, կամ ամենքս միանգամից պետք է պատրաստ լինենք ձեռքն երիս պաշտպանելու մեր գոյությունն ու պատիվը»²:

Ազգային խորհուրդը Ջանգեզուրի բնակչությանը տեղյակ էր պահում, որ Գանձակի նահանգի հայության ամենամեծ հատվածը՝ Գյուլիստանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան և Դիզակը, հրաժարվել են թաթարին հպատակվելու մտքից և վճռել են զենքով պաշտպանել իրենց գոյությունն ու պատիվը: «... Ջանգեզուրի հայ ժողովուրդը չի կարող ուրիշ ճանապարհ բռնել. պիտի գնա իր մեծ եղբոր՝ Ղարաբաղի հայության ուղիով, որովհետև,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5:

² Նույն տեղում:

երթե նույնիսկ ուզենա ուրիշ գործելակերպ էլ բանեցնել, ոչ ոք չի հավատա նրա անկեղծությանը և նա չարաչար կ'ապատժվի»¹:

Արտահայտելով Զանգեզուրի ժողովրդի հաստատուն կամքը՝ Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը կոչ էր անում. «Ուրեմն, գործի անցնենք, կազմակերպենք մեր սեփական գորքն ու զինված խմբերը, ունենանք խիստ կարգապահություն և հավատանք, որ դա է մեր փրկության միակ ճանապարհը»²: Զանգեզուրը օրհասական օրեր էր ապրում, և գավառին անհրաժեշտ էին վճռական իշխանություն և երկաթյա կարգապահություն: Այս առումով Ազգային խորհուրդը հայտնում է Զանգեզուրի ժողովրդին, որ 1918 թվականի սեպտեմբերի 4-ից գավառում մտցվում է պաշարողական դրություն, և երկրամասի զինվորական դիկտատոր է ճանաչվում Շուշիի գնդի հրամանատար, գնդապետ Մելիք-Շահնազարյանը:

Այս օրերին, Բաքվից ստանալով մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք, Լաչինի, Կուբաթլուի, Զանգելանի, Զաքրայիլի տեղական իշխանությունները Ադրբեջանի կառավարության հրահանգներով սկսեցին զորահավաքի ենթարկել զենք բռնելու ունակ թուրք և քուրդ երիտասարդներին և հարձակումներ կազմակերպել Զանգեզուրի տարբեր սահմանային բնակավայրերի վրա:

Պարզ էր, որ ահագնացող վտանգի պայմաններում բացառված չէր, որ դեպի Բաքու շտապող օսմանյան բանակի առանձին զորամասեր ներխուժեին Լեռնային Ղարաբաղ, այնտեղ իրենց միացնեին մուսավաթական զինված ուժերին, հարձակում գործեին Զանգեզուրի վրա և ռազմակալեին գավառը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5:

² Նույն տեղում:

Դժվար է ասել, թե ճակատագրական ու բախտորոշ այդ օրերին ինչ ընթացք կստանար թուրք-հայկական առճակատումը, եթե իր գորքով թշնամիներով շրջապատված Զանգեզուր չմտներ հայ ժողովրդի ազգային հերոս գորավար Անդրանիկը:

1918 թ. օգոստոսից մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը, երբ Անդրանիկն իր գորամասով գտնվում էր Զանգեզուրում, դարավոր թշնամին չկարողացավ մուտք գործել լեռնավայր: Անդրանիկի «Հարվածող գորամասը» և տեղի հայկական ուժերը ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում թշնամուն և դուրս շարտում գավառի սահմաններից¹:

¹ Մանրամասն տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 309-552: Հայ պատմագրության մեջ Անդրանիկի գործունեությունը Զանգեզուրում հավուր պատշաճի լուսաբանված է: Թեման ուսումնասիրել են նաև Հովակ Ստեփանյանը, Եղիշե Քաջունին, Եղիշե Իշխանյանը, Վարդգես Ահարոնյանը, Ստեմելը, Անդրանիկ Չելեպյանը, Հովհաննես Այվազյանը, Համբարձում Կարապետյանը, Ռուբեն Միմոնյանը և ուրիշներ:

Մեր աշխատությունը գրելիս օգտվել ենք նշված հեղինակների (հատկապես Հր. Միմոնյանի) աշխատություններից: Կարող է հարց առաջանալ՝ այդ դեպքում ինչու տողերիս հեղինակը մեկ անգամ ևս անդրադարձել է թեմայի շարադրմանը: Երկու պատճառով: Նախ առանց Անդրանիկի և նրա գորամասի գործունեության անհնար է ներկայացնել Զանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը: Եվ հետո, միշտ էլ գտնվում են առանձին մանրամասներ և եզրահանգումներ, որոնք լրացնում են եղածը: Այդ տրամաբանությամբ էլ առաջնորդվելով՝ սույն աշխատության մեջ կարևորագույն տեղ ենք հատկացրել 1918 թ. հուլիսի վերջ 1919 թ. մարտի վերջ Անդրանիկի և հարվածող ջոկատի գործունեությանը:

ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԶՈՐԱՄԱՍԻ
ԵՎ ՇՈՒՇՎԱ ԳՆԴԻ ՄՈՒՏՔԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ:
ԳԱՎԱՌԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

Յուրաքանչյուր հայի համար Անդրանիկ Օզանյանի կերպարը անձնվիրության և անեզր հայրենասիրության լուսեղեն մարմնացում է: Իր հաղթական սրով նա պաշտպանում էր պաշտելի ժողովրդի պատիվն ու իրավունքը: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության անդաստանում նրա կատարած գործը բացառիկ մեծ է, այն ոգեշնչման ու հավատի աղբյուր է ներկա և գալիք սերունդների համար:

Անդրանիկը չէր ընդունել Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն՝ Հայաստանի կենսագործունեության գլխավոր լծակները դրվել էին թուրք զավթիչների վերահսկողության տակ: Զորավարին հավասարակշռությունից հանել էր այն հանգամանքը, որ իր գորամասը (Հայկական առանձին Հարվածող զորամաս) Բաթումի պայմանագրով փաստորեն պետք է զինաթափվեր ու ցրվեր կամ հեռանար Հայաստանի սահմաններից¹:

Անդրանիկն ընտրում է երկրորդ տարբերակը: Նրա մտքով անգամ չէր անցնում, թե իր ձեռքով կարող է ցրել «Հարվածող զո-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, թթ. 99-100, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 70, **Հ. Ազատյան**, Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002, էջ 87, **Բ. Ուլուբաբյան**, Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994, էջ 28, ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 12, թ. 1, ց. 2, գ. 11, թ. 35, «Նոր հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 18, 11-ը դեկտեմբերի, «Наше время», 3 января, 1919, № 4, «Кавказское слово», 12 декабря, 1918, № 269, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 161, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 1 (89)-2 (90), էջ 320, 326, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 161-165, 182, 183:

րամասը», մանավանդ որ զինվորները, հատկապես ստորաբա-
ժանումների հրամանատարները, որոնց բացարձակ մեծամաս-
նությունը արևմտահայեր էին, հույս ունեին, թե ի վիճակի են ձեռ-
քել Նախիջևանի ու Պարսկաստանի մուսուլմանական պատը,
անցնել Միջագետք, որն արդեն գտնվում էր «դաշնակից» անգ-
լիական զորքերի ռազմակալման տակ, և նրանց աջակցությամբ
մտնել Վանի շրջան ու այնտեղ տեղավորել զորամասին ապավի-
նած հազարավոր արևմտահայ գաղթականությանը¹։ Դիվիզանից
հասնելով Նախիջևան՝ Անդրանիկն իր զորամասով ու գաղթա-
կանների հոծ զանգվածով մտնում է Պարսկաստան, բայց հանդի-
պելով նախօրյակին այնտեղ հասած թուրք բազմաքանակ զորքի
պատնեշին, արյունալի մարտ տալով՝ վերադառնում է Նախի-
ջևան։ Այստեղ նա օրհասական կռիվ է մղում Արարատյան դաշ-
տի կողմից գավառ մտած թուրք գերակշիռ ուժերի դեմ, բայց չի
կարողանում դիմակայել նրանց ճնշմանը։ Նախիջևանի գավառը
թուրքերի ձեռքն անցնելուց հետո Անդրանիկը ստիպված է լինում
իր 3500 զինվորներով Գողթանի վրայով բարձրանալ Զանգեզուր։

Անդրանիկի՝ Զանգեզուր գալը բխում էր տեղի հայության շա-
հերից։ Այդ հանգամանքն ուներ ինքնապաշտպանական կարևոր
նշանակություն, ուստի Անդրանիկին Զանգեզուր հրավիրելու
նախաձեռնություն է հանդես բերում Զանգեզուրի Ազգային խոր-
հուրդը և որպես պատվիրակ նրան ընդառաջ ուղարկում Արշակ

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 23, ց. 2, գ. 11, թ. 36, գ. 14, թ. 45։ «Նոր հորի-
զոն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 18, 11-ը դեկտեմբերի, “Наше время”, 3 января, 1919, № 4,
“Кавказское слово”, 12 декабря, 1918, № 269, «Ժողովուրդ», Կ. Պոլիս, 1919, 6 ապ-
րիլի, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի,
մայիս, թիվ 7, էջ 161, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ»,
1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 70, **Ա. Ամուրեան**, Գասպար Գասպար-
յանի ողիսականը, «Հայրենիք», 1962, նոյ.-դեկտ., թիվ 11-12, էջ 33, «Բանբեր Հա-
յաստանի արխիվների», 1991, թիվ 1 (89)-2 (90), էջ 300, 320, 326, **Հր. Միմոնյան**,
նշվ. աշխ., էջ 182-192։

Շիրինյանին: Պատվիրակության ճանապարհին անցնում էր Կապանով: Այդ ժամանակ Անդրանիկը գտնվում էր Գողթան գավառում: Արշակ Շիրինյանը Գողթան է հասնում և Անդրանիկին ներկայանում Բիստ գյուղում ու Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի կողմից նրան հրավիրում Սյունիք՝ նկարագրելով երկրի բնական ամրությունները, լեռնային օդը, որտեղ կարող էր հանգիստ գտնել տարափոխիկ ու ջերմախոտ հիվանդություններից տառապող նրա զորամասը¹:

Անդրանիկը ուշադրությամբ ունկնդրում է Զանգեզուրի պատվիրակին, բայց անմիջապես իր համաձայնությունը չի տալիս, քանի որ զբաղված էր Նախիջևանի և Գողթանի շրջանում: Արշակ Շիրինյանը վերադառնում է Զանգեզուր և հիացմունքով պատմում Անդրանիկի մասին՝ նշելով. «Ես կարծում էի, թե կհանդիպեմ նախկին հայդուկ Անդրանիկին, բայց տեսա գեներալ Անդրանիկին, ուսադիրներով, որն ավելի ակնաճություն և պատկանելիություն էր տալիս նրա դեմքին»²:

Ջորավարի հետ էր թուրքահայ գաղթականության հոծ զանգվածը, որին միացել էին իրենց տուն ու տեղը, հայրենի երկիրը թողած հազարավոր նախիջևանահայեր: Անդրանիկի հետ գնացող գաղթականների ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 35 հազարի: Գաղթականների մի մասը անկորուստ անցնում է Միսիանի շրջան, բայց 2000 հոգանոց մի խումբ սխալմամբ մտնում է Կապանի թուրքաբնակ Գեղվա ձորը, որտեղ նրանց անխնա կոտորում են թուրք-ազերիները³:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թթ. 23-25:

² ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 12, թ. 1, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, «Հայրենիք», 1962, թիվ 7-8, էջ 13:

³ Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 370, ց. 2, գ. 45, թ. 18, ց. 1, գ. 35, թ. 25, ց. 2, գ. 14, թթ. 29-34, գ. 89, թ. 7: «Նոր հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 18, 11-ը դեկտեմբերի, «Հայկական առանձին հարուածող զորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ», Պոսթոն, 1921, էջ 80,

Մինչև Անդրանիկի Հարվածող զորամասի և գաղթականության Զանգեզուր գալը՝ դեռևս հուլիսի սկզբներին, Նախիջևանից Միսիան էր մտել Անդրանիկի զորքի մի մասը՝ բաղկացած գլխավորապես սասունցիներից, վանեցիներից, և այդ իսկ պատճառով զորամասը կոչվում էր Սասունի կամ Սասունցիների գունդ, որը Մուշեղի հրամանատարությամբ հետագա ամիսներին մեծ դեր խաղաց Միսիանի շրջանի պաշտպանության գործում¹:

Հուլիսի 23-ին, անցնելով ծովի մակերևույթից 4000 մետր բարձրություն ունեցող Կապուտջուղ լեռան փեշերով ձգվող դժվարանց լեռնանցքով, զորքը (հետևակ, հեծելազոր, հրետանի) և գաղթականությունը մտան Զանգեզուր: Լեռնաշղթան կտրելով՝ առաջին հերթին նրանք մտնում են Բաղաբերդի ձորը: Բարձրաբերձ և անդնդախոր ժայռերի արանքում՝ Գեղվա և Կռաթաղի գետակների միացման հովտում, կար կղզիացած բլրաձև մի բարձր ժայռ: Այդ ժայռի վրա կառուցված էր Զելվայի հինավուրց անառիկ բերդը, որի պարիսպները կարծես թե կախված էին օդի մեջ՝ լրացնելով անառիկ ժայռի բնական ամրությունները:

Անդրանիկը հիացմունքով դիտում է այդ բնական ամրությունները և ասում. «Իրավ որ Սյունիքը ետ չի մնա Զեյթունեն և Սասունեն»:

Յով. Ստեփանեան, Անդրանիկը Սիսեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիվ 3, մայիս-յունիս, էջ 74, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 1 (89)-2 (90), էջ 306, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 302, 303, 309, 310, **Հ. Կարապետյան**, Անդրանիկ, Երևան, 1994, էջ 558, **Հ. Այվազյան**, Զորավար Անդրանիկ և Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 2004, էջ 212: Հայկական առանձին հարուստ ող զորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ, էջ 80:

¹ Տե՛ս **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեյջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 47, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 296: ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, թ. 8, գ. 35, թ. 2, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 4 (148), փետրուար, էջ 95, 101, թիւ 5 (149), մարտ, էջ 82, **Ստեմել**, Զանգեզուրի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1960, օգոստոս, թիվ 8, էջ 90:

Ջրախորի էլեկտրական կայանն անցնելով՝ Անդրանիկը հանդիպում է մի պատվիրակության՝ կազմված Շհարջիկ և Աչադու (Աչախու) թուրք գյուղերի հասարակությունից: Մոլլաների ուղեկցությամբ այդ պատվիրակությունը Հալիձորի նախկին պղնձագործարանի մոտ աղ ու հաց է բերում Անդրանիկին:

Թուրք-թաթարական պատվիրակները մնում են ապշած ու սարսափած՝ այդ նեղ ձորերում մեծաքանակ հայկական զորք և հայ զորավար տեսնելով:

Ձորքն անցավ ավելի քան 30 թուրքական գյուղերով, բայց ոչ մի անախորժություն տեղի չունեցավ: Թեև թուրք բնակիչները մնացել էին իրենց գյուղերում, բայց Անդրանիկի ձեռնարկած խիստ միջոցների շնորհիվ ոչ մի թուրք նյութական վնաս չկրեց: Ձորավարն անձամբ հսկում էր զորքի և գաղթականության անցման կարգի մասին իր կարգադրությունների կատարմանը: Հուլիսի 26-ին հասան Կապանի հանքեր, որտեղ սիրավիր ընդունվեցին Կապանի Ազգային խորհրդի կողմից, որի նախագահն էր Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյանը¹:

Ականատեսը գրել է. «Բոլորն ալ հոգնած, փոշոտած, անոթի, սպառուած, սևացած ... գաղթականների մեծ մասը անճանաչելի դարձած են ... կոշիկները պատռուած, գլխամազերը արձակուած, հագուստները փոշոտած, շատերն այլևս չեն կրնար քալել...»²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 89, թ. 7, Հայկական առանձին հարուածող զորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ, էջ 80, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մէջ, էջ 13, 14, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 309-311, 558, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 309-311, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 212: ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 89, թ. 7, “Кавказское слово”, 12 декабря, 1918, № 269, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 74, 75, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 1 (89)-2 (90), էջ 306-307, 321: ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թ. 1, **Ռ. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 124-126:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թթ. 29-34, գ. 19, թ. 8:

Երեք օր հանգստանալուց հետո Անդրանիկը Կապանում թողեց մի փոքր ջոկատ՝ կապիտան Հայկ Բոնապարտյանի, հարյուրապետեր Պանդուխտի և Սարգիս Ջեբեջիի գլխավորությամբ, ինչպես նաև ավելի քան 2000 գաղթական՝ շրջանում տեղավորելու համար, ինքը Հարվածող զորամասով ու շուրջ 33 հազար գաղթականների հետ շարժվեց առաջ և օգոստոսի 4-ին հասավ գավառի կենտրոն՝ Գորիս քաղաք՝ Գավառային իշխանությունները և ժողովուրդը մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին Ջորավարին, նրա զորքին ու գաղթականությանը¹:

Գորիս հասնելով՝ Անդրանիկը իջևանեց Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի նախագահ, բժիշկ Միքայել (Միշա) Պարոնյանի տանը: Նույն օրը քաղաքի իշխանությունները Ջորավարին հանձնեցին նրա անվամբ հիմնադրամը՝ 100 հազար ռուբլի՝ զորքի սկզբնական ծախսերը հոգալու համար: Որոշ ժամանակ անց Անդրանիկը տեղափոխվեց և տևական ժամանակով հյուրընկալվեց քաղաքի առևտրականներից մեկի՝ Մալունց Ղազարի տանը²:

¹ Մինչ Գորիս մտնելը Անդրանիկը Ա. Մելիք-Ազարյանցի հանքերի և գործարանի ճարտարապետ Արամ Ֆեթվաձյանի ուղեկցությամբ եղավ Տաթևի վանքում:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 12, թ. 1, ց. 2, գ. 14, թ. 1, ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թ. 1, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 161, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշույ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիվ 5 (149), էջ 81, *նույնի*՝ Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիվ 3, մայիս-յունիս, էջ 75, **Ստեմել**, Ջանգեզուրի գոյամարտը, էջ 14, 16, *նույնի*՝ Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 14, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 559, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 316, 317: **Ա. Չեկեյան**, Ջորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990, էջ 518:

² Տե՛ս **Ստեմել**, Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 14, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 317, **Ռ. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 127:

Կապանի շրջանի համեմատությամբ դրությունը Գորիսի շրջանում միանգամայն այլ էր: Անդրանիկի այստեղ հասնելու նախօրյակին տեղի էին ունեցել ազգամիջյան ընդհարումներ, խզված էին գավառի երկու ազգությունների հարաբերությունները: Թուրք ազերիները փակել էին Գորիս-Շուշի և Գորիս-Միսիան խճուղիները, որի հետևանքով հայերը փաստորեն ենթարկված էին շրջափակման¹:

Անդրանիկից առաջ մեծաքանակ զենք-զինամթերքով Զանգեզուր էր եկել նաև Արցախյան կամ Շուշվա գունդը, որը կազմված էր 1918 թ. սկզբներին Թիֆլիսում կուտակված կովկասյան ռազմաճակատներից վերադարձած բավականին թվով արցախցի զինվորներից: Գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Միքայել Բեկ Մելիք-Շահնազարյանը: Նրա հետ եկել էր Թիֆլիսի Հայ զինվորական միության վարչության կողմից Արցախի ընդհանուր զինվորական կոմիսար նշանակված Հովակ (Հովակիմ) Ստեփանյանը, որը կատարում էր նաև գնդի կոմիսարի պարտականությունը:

Մեկնելուց առաջ Շուշվա կամ Արցախյան գնդին միացել էր Գանձակի հայ զինվորներից կազմված հրաձգային մի գումարտակ: Այդ երկու զորամասերի նպատակն էր Գորիս հասնելուց հետո անցնել Լեռնային ու Հյուսիսային Արցախ և ուժեղացնել տեղի հայության դիմադրական ուժը:

Վերցնելով մեծ քանակի զենք ու ռազմամթերք՝ Շուշվա գունդը ճանապարհ ընկավ Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Նոր Բայազետ-Դարալագյազ-Զանգեզուր գծով՝ Արցախ անցնելու համար: Մինչև

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 1, «Ժողովուրդ», Երևան, 1918, թիվ 4, 15 օգոստոսի, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 3, 4 սեպտեմբերի, «Զանգ», 1918, թիվ 58, 2 հոկտեմբերի, «Ժողովուրդ», Կ.Պոլիս, 1918, թիվ 47, 19 դեկտեմբերի, **Սարուր (Քիրս Սարուր)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8 (80), էջ 131, **Բ. Ուլուֆաթյան**, նշվ. աշխ., էջ 27, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 324, 325:

Զանգեզուր հասնելը գունդը ճանապարհին կորցրեց ավելի քան երեք ամիս՝ մի քանի տեղ ընդհարվելով թուրքերի հետ¹:

Առաջին ընդհարումը տեղի ունեցավ մարտի կեսերին Ելենովկայի և Նոր Բայազետի միջև գտնվող թուրքական վեց գյուղերի շրջանում: Երբ Հաջի-Մուխան գյուղում Շուշվա գնդի բեռնակիր սայլերի սայլապանները մի քանի տասնյակ զինվորների հետ գյուղի փողոցներում հանգստանում էին, ենթարկվեցին թուրքերի տմարդի հարձակման: Սպանելով հայ երիտասարդ զինվորներին՝ նրանք դիակները նետեցին հորերը: Այդ ուխտադրուժ հարձակմանը դարաբաղցի զինվորներն արագ հակադարձեցին, որի հետևանքն այն եղավ, որ վեց թուրքական գյուղերը՝ Բոլուն, Աֆանդին, Հաջի-Մուխանը, Աղզիբիրը, Աղկայան և Այրիվանքը ավերվեցին, իսկ բնակիչները դիմեցին փախուստի: Այս արգելքը վերացնելուց հետո Շուշվա գունդը բավական ժամանակ կանգ առավ Նոր Բայազետի գավառի հարավային մասում, որովհետև դեպի Դարալագյազ տանող ճանապարհը, որն անցնում էր Սելիմի լեռնանցքով, և որի վրա նույնպես թուրքաբնակ գյուղեր կային, փակված էր: Մինչև հնարավոր եղավ այդ ճանապարհը ևս մաքրել, անցան շաբաթներ²: Ճանապարհին՝ արդեն Դարալագյազում, Շուշվա գունդը հանդիպեց դեպի Նախիջևան

¹ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1934, դեկտեմբեր, թիւ 2 (146), էջ 83-93, 1935, յունուար, թիւ 3 (147), էջ 110-113, փետրուար թիւ 4 (148), էջ 89, 91, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 82, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 190, 191, ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թթ. 278, 279, ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 2, գ. 35, թ. 1, 2, Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), Երևան, 1995, էջ 10, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Դարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8 (80), էջ 131, **Եղիշէ Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 180, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 348, **Հ. Գևորգյան**, Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), Երևան, 2013, էջ 160-161:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ընթացող Անդրանիկի գործառնական և նրա հետ գնացող գաղթականությանը: Գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը այստեղ առաջին անգամ թուուցիկ ծանոթացավ գորավար Անդրանիկի հետ¹:

Գունդը Զանգեզուր հասավ 1918 թ. հունիսին և այնտեղ կանգ առավ: Երկարատև երթի ընթացքում գորամասը որոշ առումներով կազմալուծվեց՝ զրկվելով շուրջ 200 զինվորից: Նրա կազմի մեջ մնաց 400 մարդ²:

Գունդը, ինչպես և խիստ նոսրացած Գանձակյան գումարտակը Գորիսից չկարողացան անցնել Արցախ՝ թուրք և քուրդ ավագակախմբերի կողմից ճանապարհները շրջափակելու պատճառով: Զույգ գորամասերը տեղակայվեցին Գորիսի շրջանում՝ սպասելով բարենպաստ պահի՝ Արցախ մեկնելու համար³:

Մինչև Անդրանիկի Զանգեզուր գալը Շուշվա գնդի հրամանատարությունը ամուրի հարաբերություններ հաստատեց Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի հետ և, միանալով բուն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ինչպես նաև **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, յունուար, թիւ 3 (147), էջ 107-113, փետրուար, թիւ 4 (148), էջ 91, 92, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 191:

² Տե՛ս **Քիրս Սարոտ (Սարուր)**, Ղարաբաղի կռիւների շուրջը, «Ճշդում»ի ճշդումը, «Հայրենիք», 1934, մարտ, թիւ 5 (137), էջ 129, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, յունուար, թիւ 3 (147), էջ 108:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 205, Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), էջ 15-16 (տողատակ), **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, յունուար, թիւ 3 (147), էջ 108, 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 82, ապրիլ, թիւ 6, էջ 106, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիւ 8 (80), էջ 131, *նույնի*՝ Ղարաբաղի կռիւների շուրջը, «Ճշդում»ի ճշդումը, «Հայրենիք», 1934, մարտ, թիւ 5 (137), էջ 129, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մէջ, էջ 16, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 79:

Զանգեզուրի պաշտպանական ուժերին, ակտիվ մասնակցություն բերեց ինքնապաշտպանական կռիվներին¹:

Երբ Անդրանիկն իր գործամատվ հասավ Գորիս, Շուշվա գնդի հրամանատար գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը և գնդի կոմիսար Հովակ Ստեփանյանը գտնվում էին Սիսիանում: Նրանք գնացել էին կազմակերպելու Վայոց ձորում գնդի թողած մեծաքանակ զենք-զինամթերքի փոխադրումը Գորիս քաղաք: Դա դժվարին գործ էր, որի հիմնական ծանրությունն ընկած էր սիսիանցիների վրա²:

Տեղեկանալով Անդրանիկի գալու մասին՝ և՛ գնդի հրամանատարը, և՛ կոմիսարը պատրաստվել էին շտապ մեկնել Գորիս և հանդիպել ու «բարի գալուստ» մաղթել Զորավարին, բայց վերջին պահին որոշել էին, որ Գորիս է գնալու միայն կոմիսարը: Օգոստոսի 5-ի կեսօրին հասնելով Գորիս՝ նույն օրը Հովակ Ստեփանյանը Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի նախագահ Միքայել Պարոնյանի հետ այցելում է Անդրանիկին³:

Գնդի կոմիսարն ամենից առաջ Զորավարին է փոխանցում գնդապետ Մելիք-Շահնազարյանի նամակը, ուր մասնավորապես ասված էր. «... Հիշում եք երևի, որ մենք պատահեցինք Դարալագյազի Քեշիշքենդում: Մինչև այսօր զբաղվում էի ռազմա-

¹ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 77:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 3, **Քիրս Սարոտ (Սարուր)**, Ղարաբաղի կռիվների շուրջը, «Ճշդում»ի ճշդումը, «Հայրենիք», 1934, մարտ, թիվ 5 (137), էջ 129, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 6 (150), ապրիլ, էջ 102, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 27, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 362, 372:

³ Տե՛ս **Քիրս Սարոտ (Սարուր)**, Ղարաբաղի կռիվների շուրջը, «Ճշդում»ի ճշդումը, «Հայրենիք», 1934, մարտ, թիվ 5 (137), էջ 129, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 83:

մթերքի տեղափոխության գործով և նոր միայն, համարյա վերջնականապես, տեղափոխեցի այն: ... Վճռել եմ մինչև վերջին շունչը դիմադրել դարավոր ոսոխին, վճռել եմ թույլ չտալ, որ նա ոտնահարի ասպատակություններից գերծ մնացած մի փոքրիկ շրջան, որի գիրկն են մտել հազարավոր տարագիր քույր ու եղբայրներ: Լիահույս եմ, որ լուր կտաք մեզ Ղափանի դրության մասին, կապ կհաստատենք ու ձեռք ձեռքի տված կշարունակենք գործել մեր տարաբախտ ազգի մնացորդի համար: Այդ հույսով է, որ վաղվանից մենք դուրս ենք գալիս Սիսիանի սարերը»¹:

Զորավարին այցի եկած Մ. Պարոնյանը և Հ. Ստեփանյանը նրան ծանոթացնում են Ջանգեզուրի ներսում և շուրջը ստեղծված վիճակին, իսկ Մ. Պարոնյանը Անդրանիկին խնդրում է հանձն առնել գավառի պաշտպանության ղեկավարությունը: Կոմիսար Հ. Ստեփանյանը Շուշվա գնդի հրամանատարության անունից հայտնում է, որ գունդը ևս կգործի Զորավարի ցուցումներով՝ կատարելով նրա բոլոր կարգադրություններն ու հրամանները:

Այդ օրվանից Ջանգեզուրում գտնված ամբողջ ժամանակաշրջանում Շուշվա գնդի հրամանատարն ու կոմիսարը ամենասերտ հարաբերությունների մեջ են եղել Անդրանիկի հետ, գնդի ունեցած մեծաքանակ զենք-զինամթերքից բաժին հանել Հարվածող զորամասին, անթերի կատարել Զորավարի բոլոր հանձնարարականները²:

Ստանալով Անդրանիկի համաձայնությունը՝ Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը օգոստոսի 7-ին հրավիրում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 10:

² Տե՛ս Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), էջ 10, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 82, 83, 87, *նույնի*՝ Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, մայիս-յունիս, էջ 77:

է շրջանների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, ուր քննության են առնվում գավառի պաշտպանության հետ կապված հարցերը, Անդրանիկին խնդրում ստանձնել գլխավոր հրամանատարությունը և գլխավորել գավառի պաշտպանությունը: Խորհրդակցությունում նաև ընտրվում է հինգ հոգուց բաղկացած ռազմական գլխավոր շտաբ, որի ղեկավարությունը նույնպես ստանձնում է Անդրանիկը¹:

Ստեղծվել էր նոր բարդ իրավիճակ. Անդրանիկի գալով մի կողմից Ջանգեզուրը ունեցավ դիմադրական խոշոր ուժ՝ ընդդեմ թուրքական վտանգի, մյուս կողմից ծագեց ծանր կացություն պարենի ու կենսամթերքի հայթայթման տեսակետից:

Ձորավար Անդրանիկի, Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի և նրան ենթակա շրջանային և գյուղական մարմինների, ՀՅԴ գավառային կենտրոնական կոմիտեի և նրա տեղական կոմիտեների ու բջիջների, մի շարք գյուղերի (առաջին հերթին գավառի ամենամեծ գյուղի՝ Խնձորեսկի) հնչակյան կազմակերպությունների առջև ծառացան կարևոր, ծայրաստիճան դժվարվուծելի խնդիրներ: 1. Անհրաժեշտ է տեղավորել ու կերակրել գաղթականության հսկա զանգվածը, հոգալ հազարավոր զինվորների կարիքները: 2. Պետք է պաշտպանել գավառը տաճկական զորքերի և մուսավաթական հրոսակախմբերի հարձակումներից: Այդ խնդիրներից առաջնահերթն Անդրանիկի համար, իհարկե, գաղթականության տառապանքը մեղմելն էր: Երկու խնդիրներն էլ բախտորոշ նշանակություն ունեին ինչպես բուն զանգեզուրցիների, այնպես էլ ճակատագրի բերումով գավառում հայտնված հայ զինվորների ու գաղթականության հսկա զանգվածի համար:

¹ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 83, 84, 86:

Հագարավոր տնագուրկ մարդկանց (այր թե կին, ծեր թե երեխա) հյուծված ու հոգնաբեկ մարմինները, վերջապես, մի պահ կարծես հանգիստ էին առնում: Նախիջևանյան սարսափներից հետո գորիսեցիների կողմից ցույց տված ընդունելությունը գաղթականության համար անհավատալի շոայլություն էր:

Անդրանիկի զորամասի և գաղթականության՝ Գորիսի շրջան գալու ժամանակ այնտեղ զգացվում էր սննդամթերքի մեծ պակաս, իսկ հոծ գաղթականության և զինվորների ներկայությունը դրությունը դարձրեց աղետալի:

Ճակատագիրը հայ ժողովրդի ազգային հերոս Անդրանիկին բերել էր Զանգեզուր, որի ժողովրդին կենաց ու մահու պայքար էր սպասվում օսմանյան զավթիչների և ադրբեջանական մեծաքանակ հորդանների դեմ: Ազգային հերոսը կանգնեց զանգեզուրցիների ազատամարտի գլուխ և դյուցազնամարտի նոր էջ գրեց լեռնաշխարհի հերոսական տարեգրության մեջ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԹՇՆԱՄՈՒ ՀԵՏ 1918 Թ. ԱՄՌԱՆԸ

1918 թ. ամռանը Զանգեզուրը դժվարին օրեր էր ապրում: Այսրկովկաս ներխուժած օսմանյան զավթիչները և Ադրբեջանի կառավարությունը գավառի հայ բնակչությունից պահանջում էին զինաթափվել և անվերապահ հպատակվել Բաքվի մուսավաթական իշխանություններին: Զանգեզուրը և Արցախը նրանք համարում էին Ադրբեջանի անբաժան մաս՝ ելնելով նրանից, որ այդ տարածքները ցարական կառավարության վարչական բաժանումով մտել էին Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ:

Առավել ծանր էր Արցախի հայության վիճակը:

Մուսավաթական կառավարությունը, թիկունք ունենալով օսմանյան զավթիչներին, շարունակում էր մերժել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը և չեղյալ հայտարարել Շուշիում ստեղծված երկրամասի գործադիր իշխանությունը՝ Արցախի Կոմիսարների խորհուրդը:

Դրան ի պատասխան՝ 1918 թ. հուլիսի 22-26-ը Շուշիում տեղի ունեցած Արցախի հայության Առաջին համագումարը վճռակա-նապես մերժել էր Ադրբեջանին ենթարկվելու պահանջը:

Այդ պատճառով տաճիկները և թուրքերը արցախահայու-թյան նկատմամբ սպառնալիքներից անցան կոնկրետ քայլերի. փակեցին Ղարաբաղ տանող բոլոր ուղիները և նախապատ-րաստվեցին վճռական գործողությունների: Նրանք ոչ մի կասկած չունեին, որ ամենակարճ ժամկետում բռնազավթելու են Արցախն ու Զանգեզուրը:

Այդ ժամանակ Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խոր-հուրդը 1918 թ. հուլիսի վերջին - օգոստոսի սկզբին գավառ եկած զորավար Անդրանիկին տվեց գերագույն զինվորական հրամա-նատարի լիազորություններ: Բայց խորհուրդը առաջվա պես շա-րունակում էր մնալ գավառի բարձրագույն իշխանություն, որի ձեռքին էին կենտրոնացել ներքին, վարչական, պարենավորման և ընդհանուր քաղաքականության գործերը: Անհրաժեշտ էր Հար-վածող զորամասի անձնակազմին բացատրել, թե Զանգեզուրում գտնվելու ժամանակ որն է լինելու նրա դերը:

Անդրանիկի հանձնարարությամբ սպաները զինվորներին հիշեցնում էին, որ թեև Նախիջևանում անհաջող գործողություն-ներից հետո զորամասն այլընտրանք չունենալու պատճառով է եկել Զանգեզուր, բայց քանի որ լեռնավայրը հայոց հայրենիքի պատմական հատվածներից մեկն է, ուստի նրա պաշտպա-

նությունը սրբազան պարտականություն է զորամասի յուրաքանչյուր մարտիկի համար¹:

Հուլիսի 30-ին (օգոստոսի 12-ին) Անդրանիկը հանդես եկավ իր զորամասին ուղղված հրահանգ-հորդորով.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՎԱԾՈՂ ՋՈԿԱՏԻ ՍՊԱՅԱ-ԿՈՒՅՏԻՆ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻՆ

Նկատի ունենալով Երևանի Հայկական Հանրապետության քաղաքական, ռազմական և տնտեսական մեզ համար աննպաստ հանգամանքները, նկատի ունենալով, որ տաճկական և հայկական կառավարությունների հաշտության պայմանագրով՝ վերջինս պետք է ունենա մեկ դիվիզիա զորքից ոչ ավելի, թուրքական զինվորական իշխանության պահանջամբ զինաթափ պիտի արվի ամբողջի ջոկատը», որպես տաճկահայ առանձնահատուկ մի զորամաս, նկատի ունենալով, որ զինաթափ լինելուց հետո տաճկահայ գաղթականության և զորամասի ֆիզիկական գոյությունը վտանգվում է,

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒՄ ԵՄ.

1. Չգնալ Հայկական հանրապետության սահմանների մեջ և ոչ մի պայմանով զինաթափ չլինել, առանց եվրոպական և հայկական պետությունների երաշխիքի:
2. Այն զինվորները, որոնք գտնում են իրենց ֆիզիկական ապահովությունը Երևանի նահանգում, և նրանք որոնք ինչ-ինչ պատճառներով չեն ուզում շարունակել իրենց զինվորական ծառայությունը, այդպիսիները կարող են հեռանալ ջոկատից:

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 331:

^{*} Անդրանիկը նկատի ուներ 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագիրը:

^{**} Նկատի ուներ իր «Հարվածող զորամասը»:

3. Նրանք, որոնք պիտի մնան ջոկատում և պիտի շարունակեն իրենց զինվորական ծառայությունը, պետք է ենթարկվեն զինվորական խիստ դիսցիպլինի, սրբությամբ կատարելով ամեն մի զինվորական հրաման:
4. Երբ երաշխիք տրվեց և երաշխավորվեց եվրոպական պետական հայտնի անձնավորություններով և ներկայացուցիչներով, այդ դեպքում միայն կարող եմ շարժվել իմ ցույց տված վայրը, ուր ապահովված կլինի թրքահայ գաղթականության և գորամասերի ֆիզիկական և բարոյական գոյությունը:
5. Այս պայմանները չընդունելու դեպքում հարկադրված եմ հանուն թրքահայ վերջին մնացած բեկոր գաղթականության և գորամասերի ֆիզիկական և բարոյական ապահովության, զենքը վայր չդնել մինչև վերջին շունչը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՋՈՎԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

1918 հուլիսի 30 (օգոստոսի 12), Գորիս»¹:

Նուրի թուրք փաշան, որին հայտնի էր դարձել, որ «Շուշիի և Զանգեզուրի հայերը գաղտնի ու բացահայտ կապերի մեջ են Գանձակի գավառի լեռնային գոտում բնակվող հայերի հետ»², օգոստոսի 15-ին իր «պարտքը համարեց» Գանձակ քաղաքից Արցախի և Զանգեզուրի հայությանը դիմել մի կոչով, որը լեցուն էր կեղծ արտահայտություններով, սուտ խոստումներով ու սպառնալիքներով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 61, թ. 8 նակ ֆ. 370, ց. 1, գ. 12, թ. 1 (տեքստը մեր կողմից դարձվել է բարեհունչ - *Ս. Ս.*):

² ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 2, գ. 1, թ. 11:

«Ինչ եղել է, այն անցել է,- ասված է փաշայի կոչում: - Իմ Փաղիշահի բարձրագույն հրամանով և իմ կառավարության վստահությունը վայելելով, ես, առաջին անգամ ոտք դնելով Կովկասի սահմաններին, ողջ անցյալը հանձնում եմ Ալլահի դատարանին:

... Ձեր պատրաստությունները Ղարաբաղում և շրջակայքում, Ջանգեզուրի գավառում և Գանձակի գավառի լեռնային մասում ինձ հայտնի են: Ես տեսնում եմ նաև թշնամության այն կրակը ձեր սրտերում, որ պատրաստ է բռնկվել բոլոր առ բոլոր: Երկրի մեջ կարգ հաստատելու ձգտումով՝ անկեղծորեն խորհուրդ եմ տալիս ազգամիջյան թշնամությանը մասնակից անձանց՝ մարելու այդ թշնամության հրդեհը: Բավ է արյուն թափել»:

Ապա հետևում էին սպառնալիքներ: «Իմացե՛ք,- գրում էր Նուրի փաշան,- որ սրանից հետո եղած ձեր ապստամբությունները պիտի ուղղված համարվեն օսմանյան գորքի դեմ: Ափսոսացե՛ք ձեր անմեղ զավակների կյանքը, մի՛ տարվեք խարդախ Անգլիայի ոսկով և բանսարկություններով, որ ողջ մարդկությունը զոհ է բերում իր նվաճողական ցանկություններին, մի՛ դարձեք գործիք վաճառված մարդկանց ձեռքին»: Ապա Նուրի փաշան հույս էր հայտնում, թե «Ադրբեջանի Հանրապետության հայ բնակիչները ... առանց առարկության պիտի կատարեն ... տեղական իշխանությունների բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները՝ անպատասխանատու խաբեբաներին համոզելով դեպի խոհեմություն ու կարգ»¹:

Նուրի փաշայի կեղծապատիբ կոչը չէր կարող թյուրիմացության մեջ գցել Արցախի ու Ջանգեզուրի հայությանը: Ջորավար Անդրանիկի առաջին գործը եղավ գավառի պաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ մինչ այդ ձեռնարկված միջոցա-

¹ «Մշակ», թիվ 38, 18 փետրվարի, 1919:

ռումներին ծանոթանալը: Այդ նպատակով նա գրույցներ էր ունենում ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչների և պատասխանատուների հետ, քարտեզների վրա ուսումնասիրում բնակավայրերի տեղադրությունը, հաղորդումներ լսում զանգեզուրյան մարտիկների բարոյահոգեբանական վիճակի մասին և այլն: Այդ բոլորից հետո նա իր գործամասի ուժերը բաժանեց Գորիսի շրջանի մի քանի կարևոր տեղամասերի՝ Կոռնիձոր, Խնձորեսկ, Տեղ, Խնածախ գյուղերի վրա, իսկ հիմնական ուժերը պահեց բուն Գորիս քաղաքում:

Զանգեզուր մտնելու առաջին իսկ օրերից Հարվածող զորամասը դարձավ գավառում օրինականության և կարգ ու կանոնի երաշխավոր՝ զինվորների ու սպաների անբասիր վարք ու բարքով, բարեխիղճ ու անթերի զինվորական ծառայությամբ:

Հարվածող զորամասի՝ Գորիս քաղաքում տեղակայված մի հարյուրյակի կամավորներից Սարգիս անունով մեկը քաղաքի տերտերի աղջկան փախցնելու անհաջող փորձ է կատարում: Ներկայանալով Ջորավարին՝ տերտերը խնդրում է պատժել անարգ զինվորին: Անդրանիկի այն հարցին, թե կճանաչի արդյոք զինվորին, տերտերը դրական պատասխան է տալիս: Ջորավարի հրամանով հավաքվում են հարյուրյակի բոլոր կամավորները: Նրա թույլտվությամբ տերտերն անցնում է զինվորների շարքի առջև և ոչ մեծ դժվարությամբ ճանաչում Սարգսին: Հենց նույն պահին շարքի առջև նրան ենթարկում են խիստ ծեծի:

Սակայն Ջորավարն էլ ավելի մտահոգ էր զանգեզուրյան մարտական խմբերի կարգապահության խնդրով, քանի որ այն հեռու էր բավարար լինելուց: Տեղի զինվորական մասերում հաճախ էին լինում կարգապահական խախտումներ, նույնիսկ դասավորության դեպքեր: Գավառում դժվար էր զինված մարտիկներին զանազանել զինված այն քաղաքացիներից և գյուղացիներից,

որոնք ընդգրկված չէին պաշտոնական զինական կառույցների (ջոկատ, խումբ, վաշտ, հարյուրյակ) մեջ: Դա հատկապես ցայտուն էր արտահայտված Գորիս քաղաքում, որի գրեթե բոլոր տղամարդիկ զենք էին կրում: Ինչպես սրանք, այնպես էլ գյուղերից տարբեր գործերով քաղաք եկած գյուղացիները, գավառային կենտրոնում միշտ շրջում էին զինված և շատ հաճախ դիմում անիմաստ հրացանաձգության՝ խանգարելով բնակիչների հանգիստը և աննպատակ սպառելով փամփուշտները:

Դիմելով Կենտրոնական Ազգային խորհրդին՝ Անդրանիկը պահանջեց ամենակարճ ժամկետում անհրաժեշտ կարգ ու կանոն մտցնել: Միաժամանակ նա հրամաններ արձակեց գավառում ռազմական ժամանակաշրջանին համապատասխան կարգապահություն հաստատելու մասին:

«Ձանգեզուրի գավառի հայ ազգաբնակչությանը, գաղթականությանը և զինվորականներին.

Ի նկատի ունենալով ներկայիս ծանր և լարված կացությունը, խուսափելու համար ամեն տիպի անկարգություններից, սրանով հրամայում եմ միանգամ ընդմիշտ վերջ տալ հրացանաձգություններին:

Այս հրամանը խախտող յուրաքանչյուր ոք ենթարկվում է զինվորական խիստ պատժի»¹:

Ի կատարումն Ջորավարի հրամանի՝ խստագույն պատիժներ սահմանվեցին նաև այն զինվորների նկատմամբ, ովքեր հանցանքներ էին գործում, ինքնակամ գործողություններով նեղություն պատճառում տեղացիներին: Բնակիչներին բացատրվեց զենքով շրջելու հետևանքները: Գորիս քաղաքի զինվորական պարետ Մ. Ալավերդյանը հանդես եկավ ազդով, որը տպագրվեց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 3, թ. 5:

ու տարածվեց նաև բուն Զանգեզուրի (Գորիսի շրջան) գյուղերում:

«Հայտարարություն

Համաձայն գեներալ-մայոր Անդրանիկի կարգադրության, հրամայում եմ թե՛ քաղաքիս և թե՛ գյուղացիությանը, որ այսուհետև արգելվում է զինված շրջել: Զենք կրողները կենթարկվեն ամենախիստ պատժի ու հետ չի տրվիլ վերցրած հրացանը»¹:

Անդրանիկի առաջարկով Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը իր կազմում ստեղծեց զինվորական ժամանակավոր դատարան՝ գավառում տեղի ունեցող զինվորական հանցանքների դեմ պայքարելու համար:

Եռանդուն աշխատանքներ ծավալվեցին գավառի ինքնապաշտպանության ամրապնդման և հատկապես Գորիսի շրջանի սահմանների պաշտպանության ուժեղացման ուղղությամբ: Մարտական նոր խմբեր ստեղծելու համար զինվորական հրահանգիչները գյուղերում ցուցակագրեցին զենք բռնելու ունակ բոլոր տղամարդկանց, հաշվառեցին բնակիչների մոտ եղած բոլոր զենքերը և փամփուշտները, ինչպես նաև համայնքներին պատկանող զենքերը:

Անդրանիկի հրամանով ոչ միայն Գորիսի, այլև գավառի մյուս բոլոր շրջաններում հայտարարվեց 20-30 տարեկան հայերի տասարդների զորահավաք: Միջոցառումը հաջող էր ընթանում հատկապես Սիսիանում: Այնտեղից կոմիսար Զաքար Տեր-Ղազարյանը Անդրանիկին գրում էր. «Ստացա Ձեր նամակը, վաղվանից սկսում եմ դերս կատարել: Արդեն սկսել եմ գործել դեզերտիրների դեմ ... մոբիլիզացիան խոստանում եմ անցկացնել լուրջ»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 19:

² Նույն տեղում, գ. 34, թ. 42:

Ըստ Անդրանիկի հրամանի՝ զորակոչված յուրաքանչյուր երիտասարդ պետք է ներկայանար սեփական հրացանով և 150-200 փամփուշտով, հագնված լինել վայելուչ, իր հետ բերել փամփշտակալ, շինել, երեսսրբիչ, օճառ, ներքին սպիտակեղեն, ջրաման, բաժակ, գդալ, ափսե, գուլպա, մի գույգ չհագած տրեխ, նաև հացի երեքօրյա պաշար¹:

Ովքեր չունեին այս ամենը, գյուղական համայնքը պարտավոր էր տրամադրել նրանց:

Զորահավաքի արդյունքում ստեղծվեցին զինական նոր ստորաբաժանումներ, փորձված ու քաջարի գյուղացիներից նշանակվեցին պետեր: Սկսվեցին զինավարժություններ, որոնք անցկացնում էին Անդրանիկի զորամասի սպաները:

Գյուղերում կազմակերպված վաշտերի կամավորներից շատերն իրենց ցանկությամբ մտնում էին Անդրանիկի Հարվածող զորամասի մեջ:

Ամեն գյուղի զինված ուժը բաժանվում էր երկու մասի՝ տեղական և թռուցիկ խմբերի: Տեղական խումբը կոչված էր պաշտպանելու գյուղը, իսկ թռուցիկ խումբը՝ նաև օգնության գնալու վտանգված հարևան գյուղերին:

Զորակոչային նշված տարիքից բարձր տարիք ունեցողները, հրամանի համաձայն, ցուցակագրվում էին իբրև տեղական պաշտպանական ուժ և ենթարկվում ենթաշրջանային կոմիսարներին: Նրանք հատկապես գիշերները հերթով էին իրականացնում դիրքապահությունը²:

Զորահավաքի ենթարկվեցին նաև հարյուրավոր տարեց գյուղացիներ, որոնք հարկավոր վայրերում զինվորների հետ փորում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 15:

² Տե՛ս նույն տեղում:

էին խրամատներ, գյուղերի բնական թույլ պաշտպանված մասերում կառուցում փոքր ծավալի ամրություններ:

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց կանոնավոր կապի ստեղծմանը: Ճակատային բոլոր գյուղերը դաշտային հեռախոսներով հաղորդակցվում էին Գորիս քաղաքի և իրար հետ:

Այդ տեսակետից խիստ կարևոր դեր կատարեց Նախիջևանից բերված դաշտային հեռախոսների խմբաքանակը: Դեռևս 1918 թ. հուլիսի սկզբներին, այսինքն՝ մինչև թուրքական զորքերի կողմից Նախիջևանի գավառի գրավումը, Նախիջևանի Ազգային խորհրդի հատուկ կոմիտեի նախագահ, գյուղատնտես Լևոն Մինասյանը Ջուլֆայի Ազգային խորհրդից ստացել էր 25 հեռախոս՝ իր պարագաներով՝ Գորիս ուղարկելու համար, ինչպես նաև երկու հեռագրական սարք՝ Գորիս քաղաքի և Նախիջևանի միջև կապ հաստատելու համար: Նախիջևանից Անդրանիկի զորամասի և գաղթականության նահանջի ժամանակ, հեռախոսները վերցրած, Ջանգեզուր էր անցել նաև Լ. Մինասյանը և Տաթևում դրանք հանձնել էր Անդրանիկին¹: Հեռախոսային և հեռագրական այդ սարքերը մեծ օգնություն եղան զանգեզուրյան պաշտպանների համար ոչ միայն գավառում Անդրանիկի գտնվելու ժամանակ, այլև դրանից հետո՝ ընդհուպ այնտեղ խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Գորիս քաղաքում գտնվող ռազմամթերքի ու զենքի պահեստներից տեղի իշխանությունները բաժին էին հանում Անդրանիկի զորամասին: Օրինակ՝ մի ստացականով Գորիսի զինամթերքի պահեստը բաց էր թողել լեբել հրացանի 50, մոսինի՝ 20, բերդանի՝ 20 արկղ փամփուշտ, անհրաժեշտ քանակի ուրբաձիգ և ռումբ, 600 զինվորի համար հագուստ և կոշիկ, վրաններ և այլն²: Մի այլ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 14, թթ. 1-2:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 15, թթ. 14-15:

ստացականով Հարվածող գորամասը նույն պահեստից ստացել էր հագուստ՝ 500 զինվորի համար¹:

Գավառի (հատկապես բուն Զանգեզուրի) պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ ձեռնարկած միջոցառումները, գորահավաքի հաջող անցկացումը հույս էին ներշնչում, որ թուրքական վտանգը առաջիկայում նույնպես կասեցվելու է հաջողությամբ: Բայց պարենամթերքի խիստ պակասի պատճառով սկսվել էր մի գործընթաց, որը սպառնում էր հարվածել Անդրանիկի գորքի մարտունակությանը, հետևապես՝ խիստ թուլացնել գավառի պաշտպանական ուժը: Այդ գործընթացի կանխումը վեր էր նույնիսկ Անդրանիկի ուժերից:

Դեռ Նախիջևանից Զանգեզուր անցնելու ճանապարհին Հարվածող գորամասում նկատվել էին որոշ տատանումներ, որոնք գնալով ուժեղացան և արդեն գավառում առաջ բերեցին պառակտման և լեռնավայրից հեռանալու իրական վտանգ:

Զանգեզուրից հեռանալու առաջին բացահայտ փորձը կատարվեց Գորիս քաղաքում՝ Սմբատ Բորոյանի գլխավորած գորամասում: Այդ գորամասում էր նաև տարոնցի Պանդուխտը, որը հայտնի էր իր քաջությամբ և մեծ հեղինակություն էր վայելում զինվորների շրջանում: Նա իր շուրջը համախմբել էր մի խումբ մարտիկների, որոնց կենդանի մնացած հարազատները հանգրվանել էին Թիֆլիսում: Նա նրանց համոզում է հեռանալ Գորիսից ու Գանձակի վրայով անցնել հարազատների մոտ: Գաղթականներից նույնպես 400-500 մարդ հարում է այդ մտքին և միանում Պանդուխտի խմբին:

Իմանալով այդ մասին՝ Անդրանիկը չի արգելում ձեռնարկը, բայց զգուշացնում է սպասվող վտանգի մասին: Երբ խումբը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 14, թ. 4:

մտնում է Զաբուղի ձորը, շրջակայքում դարանակալած թուրք-քրդական ուժերը հանկարծակի հարձակվում են խմբի վրա և, առանձին դիմադրության չհանդիպելով, կոտորում մի մասին, իսկ մյուս մասը փախուստով վերադառնում է Գորիս¹:

Երբ Պանդուխտն իր խմբով արդեն Գորիսից մեկնել էր, Սմբատը ժողովի է հրավիրում իր զորամասի սպայական կազմին, ուր ևս որոշվում է ամբողջ զորամասով հեռանալ Երևան: Ժողովից հետո այդ մասին Սմբատը Անդրանիկին գրել էր.

«Այսօր մեր սոթնիի և ռոտնիի կամանտիրներու հետ, իրենց ստիպման վրա, ժողով ունեցանք, նրանք միաձայն որոշեցին յառաջիկա երկուշաբթի մեկնիլ այստեղից:

Շատ զինուորներ, համաձայն ձեր տուած յայտարարութեան, գնացեր են: Մնացածը՝ թե՛ զինուորներն ու թե՛ ղեկավարները մեկնելու ցանկություն ունին՝ նկատի առնելով ներկա պայմանները:

Ի գիտություն քեզ հայտնում եմ:

Սմբատ»²:

Օրեցօր խորանում էին հեռանալու տրամադրությունները Հարվածող զորամասի մյուս ստորաբաժանումներում:

Օգոստոսի 18-ին պորուչիկ Բագրատ Ղազարյանը Անդրանիկին գրում էր.

«Հարգելի՛ փաշա,

1918 թ. հունիսի 8-ից մինչև այժմ ես պարտականություններս կատարել եմ նկատի ունենալով ներկա հանգամանքները՝ թե՛ զինվորական և թե՛ տեղական պայմանները: Տեսնելով զորամասի ցրումը, քայքայումը և բոլոր ընկերների հեռանալը՝ [մտածում եմ, որ] իմ մնալը օգուտ չունի: Խնդրում եմ Ձեզ համարել ինձ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40^ա, թ. 126:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 13, թ. 4:

ազատ, որի համար Ձեզ դիմել էի դեռ Բիստում: Փաշա՛, խնդրում եմ, չնեղանալ ինձնից: Ընտանիքիս անդամների մի մասին կոտորել են Նուխվա գավառի մեր կալվածքներում, մյուսները փախել են Թիֆլիս և այնտեղ շատ ծանր վիճակի մեջ են»¹:

Զանգեզուրից հեռանալու տրամադրությունները արմատներ էին ձգել նաև գավառի մյուս շրջաններում տեղաբաշխված եկվոր զորամասերում: Սասնո գնդի՝ Սիսիանի Մազրա գյուղում տեղաբաշխված ստորաբաժանման հրամանատարը Անդրանիկին գրում է. «Մեր գնդի զինվորների մեջ այժմ մի տրամադրություն է առաջացել՝ գնալ Երևանի շրջան: [Նրանց] հազիվ եմ համոզել, որ մնան: Երևան գնալու ճանապարհը նկատի է առնվում Մազրայից Բազարչայ և Մարտիրոս: Այդ ճանապարհի վրա կան ընդամենը երեք-չորս թուրքական փոքր գյուղեր: Ես չեմ իմանում, թե Դուք դրա վրա ինչպես եք նայում»²:

Զինվորներից և սպաներից շատերը մեկնում էին Երևան՝ նպատակ ունենալով ծառայության անցնել հայկական բանակում: Մյուսների գնալը Զանգեզուրից ժամանակի հարց էր:

Զորավարը վշտացած էր, բայց մյուս կողմից նա զորքը սովից փրկելու ուրիշ ելք չէր տեսնում, ուստի հրամանատարական մի ժողովում նա ուղղակի հայտարարում է, թե քանի պարենամթերքի հարցը չի վճռվում, ցանկացողը կարող է հեռանալ Զանգեզուրից³:

1918 թ. օգոստոսի կեսերից օսմանյան և մուսավաթական զորքերը Զանգեզուրի հայերին հղած սպառնալիքներից անցան կոնկրետ գործողությունների: Հատկապես տագնապալի լուրեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 27, թ. 2 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 5 և շրջ.:

³ Տե՛ս «**Наше время**», 3 января, 1919, № 4:

էին գալիս Զանգեզուրի հարավ-արևմուտքում գտնվող Գողթանի և Գենվազի (Մեղրի) կողմերից:

Երբ 1918 թ. հուլիսին օսմանյան զորքերը գրավել էին Նախիջևանի երկրամասը, նրա Գողթան գավառակի մի մասը, որը հարում էր Կապան և Մեղրի շրջաններին, գերծ էր մնացել կոտորածներից, չնայած գտնվում էր եղեռնի ենթարկվելու մշտական սպառնալիքի տակ: Նախիջևանում տաճկական զորամասի հրամանատար Խալիլ Բեյի հրամանով հուլիսի վերջերին Գողթանի նշված մասի հայերը ստիպված ընդունել էին օսմանյան հպատակություն: Տանակերտցի Քրիստափոր Տեր-Մկրտչյանը տաճիկներին ակտիվ օգնել էր հայերին զինաթափելու և օսմանյան լծի տակ բերելու գործում: Այդ ծառայության համար որոշ ժամանակ անց Խալիլ Բեյը նրան նշանակել էր Գողթանի շրջանի պրիստավ¹:

Զանգեզուրի հարավ-արևմուտքում ամենաթեժ կռիվները տեղի ունեցան Արևիքի (Մեղրի) շրջանում:

Նախիջևանը գրավելուց հետո օսմանյան զորքերի հրամանատարությունը համոզված էր, որ դեպի բուն Ադրբեջան, դեպի Բաքու գնալու ճանապարհին իրենք այլևս չեն հանդիպելու որևէ քիչ թե շատ լուրջ դիմադրության: Բայց այդպես չեղավ:

Բաքվից Վ. Լենինին հղած զեկուցագրերից մեկում Ստեփան Շահումյանը նկարագրում էր Նախիջևանից Զանգեզուրի ուղղությամբ օսմանյան զորքերի առաջխաղացման և այն կասեցնելու ուղղությամբ զանգեզուրցի հայերի ջանքերի մասին: Դեպի Բաքու օսմանյան նվաճողների հարձակման հավանական ուղիներից մեկը նա համարում էր Մեղրու կիրճով անցնող ճանապարհը: Շահումյանը գրում էր. «Երկաթգծի պաստառին զուգահեռ լավ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 10, գ. 5, թ. 6, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 298-299:

ուղի կա Ջուլֆայից Արաքսի ափով և այնուհետև Մուղանով մինչև Բաքու ... Հնարավոր և հավանական է նրանք (տաճիկ զորքերը: – Մ. Մ.) այդ ուղղությամբ կշարժվեն անմիջապես»¹:

Օսմանյան զորքերի հրամանատարությունը Նախիջևանից նամակներ էր ուղարկում Մեղրի՝ առաջարկելով բացել Օրդուբադից Մեղրիի վրայով Զանգեզուր տանող ճանապարհը՝ դեպի Բաքու շարժվելու համար: Մեղրեցիները ամեն անգամ վճռականապես մերժում էին ներկայացված պահանջը՝ ասելով, որ իրենք լիազորություն չունեն ինքնագլուխ գործելու, քանի որ ճանապարհը կառուցել են ռուսները, և այն պատկանում է ռուսական պետությանը, ուստի եթե օսմանյան զորքերը նպատակ ունեն այդ ճանապարհով անցնել Ադրբեջան, ապա պետք է ունենան Ռուսաստանի կառավարության գրավոր թույլտվությունը:

Օգոստոսի երկրորդ տասնօրյակի սկզբին Խալիլ բեյը վերջնագիր է ներկայացնում մեղրեցիներին և պահանջում, առանց որևէ դիմադրության, ընդունել օսմանյան հպատակություն: Մեղրեցիները կտրուկ մերժում են պահանջը, որին հետևում է Էդիֆ բեյի գլխավորությամբ Օրդուբադի կողմից տաճկական մի խոշոր զորամասի հարձակումը Մեղրու շրջանի վրա:

Այդ վճռական պահին Տաշտուն գյուղում հրավիրվում է Լիճք, Վանք, Փուշկազ, Վահրավար, Գուղեմնիս, Կուրիս, Ագարակ, Մեղրի, Շվանիձոր, Մալեպ, Կարճևան և Տաշտուն գյուղերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն. որոշում է ընդունվում մինչև վերջ կռվել թշնամու դեմ: Գյուղերի զինված ջոկատները համախումբ դուրս են գալիս թշնամու դեմ: Կապանից իրենց 52 մարտիկներով Մեղրի են անցնում Անդրանիկի զորամասից անջատված Հայկ Բոնապարտյանը և Սարգիս Զեբեջին: Բոնա-

¹ Մ. Գ. Շահումյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 302:

պարտյանը ստանձնում է Մեղրի շրջանի զինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատարությունը: Հարձակման անցած տաճկական զորքը հանդիպում է ուժգին դիմադրության: Մեղրու և Կապանի միացյալ հայկական զինված ջոկատներն ամուր փակում են Նախիջևանից Ադրբեջան տանող բոլոր ուղիները: Հայերի հերոսական պաշտպանության և շեշտակի հակազորոհների շնորհիվ թշնամին, մեծ թվով զոհեր տալով, ստիպված խուճապահար նահանջում է Օրդուբադ:

Այդ պարտությունից մեկ շաբաթ անց թշնամին, համալրելով իր շարքերը մուսավաթական խմբերով, ուժեղացրեց ճնշումը Արևիքի և Կապանի սահմանների վրա, բայց այս անգամ էլ նրան չհաջողվեց էական հաջողություն ունենալ: Տեղական ինքնապաշտպանական ուժերը, Հարվածող զորամասի՝ Կապանում մնացած ու Արևիք անցած ստորաբաժանումները, խափանելով թշնամու կատաղի գրոհները, ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում նրան:

Նույն ժամանակ թշնամու սպառնալիքների դեմ միակամ ու վճռական էին կապանցիները: Օսմանյան զորամասերը և մուսավաթական հրոսակախմբերը Նախիջևանի կողմից, իսկ տաճիկ սպաների հրամանատարությամբ ադրբեջանական զինված խմբերը Ջանգելանի կողմից անընդհատ հարձակումներ էին կատարում Կապանի սահմանների վրա՝ փորձելով ճեղքել հայերի պաշտպանական դիրքերը և մտնել Ջանգեզուր: Բայց թշնամու բոլոր փորձերը խափանվում էին հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների բուռն հակազորոհներով:

**ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻՍԻԱՆՈՒՄ
ՄՂԱԾ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԵՎ
ՄՈՒՍԱՎԱԹԱԿԱՆ ՀՐՈՍԱԿԱՌՄԲԵՐԻ ԴԵՄ
(1918 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ – ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)**

1918 թ. օգոստոսի վերջերից շուրջ մեկամսյա լայնածավալ տևական կռիվներ տեղի ունեցան հատկապես Զանգեզուրի գավառի Սիսիանի շրջանում¹:

Մինչ մուսավաթական զորքերը արևելքից Զանգեզուր մտնելու նոր ուղիներ էին փնտրում, օգոստոսի կեսերին Սիսիանում լուր տարածվեց, թե Նախիջևանի երկրամասը ռազմակալած օսմանյան ուժերը, որոնք գտնվում էին գնդապետ Խալիլ Բեյի հրամանատարության տակ, մեծ համալրում ստանալով, պատրաստվում են հարձակման անցնել շրջանի վրա:

Սիսիանի շրջանի թուրքական բնակավայրերը, որոնց թիվը հասնում էր 25-ի, 1918 թ. ամռանը այլևս նախկին խաղաղ հողագործ գյուղերը չէին, այլ ներքաշված էին դրացի հայերի հետ ազգամիջյան վեճերի ու կռիվների մեջ: Այդ գյուղերում տաճիկ կոմիսարների, մուսավաթական բջիջների և տեղական զինված հրոսակախմբերի մասնակցությամբ եռանդուն աշխատանք էր սկսվել՝ օսմանյան զորամասի ներխուժելու դեպքում թիկունքից հարվածելու հայերին: Օսմանյան կանոնավոր բանակի սպաները և մուսավաթ գործիչները զենք ու զինամթերք էին բաժանում գյուղացիներին և նրանց հետ զինավարժություն անցկացնում: Վերջիններս հարձակումներ էին գործում հարևան հայկա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 85, թ. 2, **Ա. Չելեպյան**, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, կենսագրական ակնարկ, Երևան, 1990, էջ 522, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 323:

կան գյուղերի վրա, փակում ճանապարհները, թալանում կամ սպանում պատահական հայ անցորդներին, գերում ու անհետացնում հարևան հայկական մի գյուղից մյուսը գնացող մարդկանց, հրացանաձգությամբ խանգարում շրջակա գյուղերին՝ կատարելու գյուղատնտեսական աշխատանքներ¹:

Միսիանի թուրքերը բացեիբաց հայտարարում էին, թե մեկերկու ամիս հետո ոչ միայն շրջանում, այլև ամբողջ Զանգեզուրում ոչ մի հայ չի մնալու²:

Միսիանի շրջանի թուրքաբնակ գյուղերը դարձել էին Զանգեզուրում մուսավաթականների և գերմանա-տաճկական բանակի ամրակետը, իսկ Միսիանի տեղական փոքրաթիվ հայկական ուժերը ի վիճակի չէին միայնակ զսպելու թուրք զինված ավազակախմբերին:

Այս պայմաններում անխուսափելի էին դառնում պատժիչ գործողությունները:

Նկատի առնելով, որ թշնամին գավառին սպառնում է բոլոր կողմերից (նաև ներսից), Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը, խորհրդակցելով Միսիանի շրջանային կոմիսար Զաքար Տեր-Ղազարյանի և շրջանի պաշտպանական ուժերի հրամանատարների հետ, օգոստոսի 10-ին որոշում է ընդունում. օգտվելով գավառի սահմաններում ժամանակավոր հարաբերական հանգիստ վիճակից՝ Գորիսի ուժերով առաջին հերթին զսպել Միսիանի թուրքական գյուղերը և չեզոքացնել ներքին վտանգը³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 1, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 87, 88, **Հ. Կառապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 565, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 324, 325:

² Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 324:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 1, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 85, 86, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 325:

Շուշվա գնդի հրամանատար Միքայել բեկ Մելիք-Շահնազարյանը և գնդի կոմիսար Հովակ Ստեփանյանը, տեղեկանալով Միսիանի թուրք ավագակախմբերի դեմ արշավանք սկսելու որոշման մասին, պատրաստակամություն են հայտնում միանալ ծրագրվող ձեռնարկին:

Բայց այն համոզմունքը չկար, որ առանց Հարվածող զորամասի մասնակցության՝ արշավանքը կարող է հաջողություն ունենալ: Ահա թե ինչու, անկասկած Ազգային խորհրդի թելադրանքով, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գլխավոր լիազոր Հովակ Ստեփանյանը օգոստոսի 12-ին հետևյալ գրությունն է ուղարկում Զորավարին.

«Հայկական հարվածող առանձին զորամասի հրամանատար գեներալ-մայոր Անդրանիկին.

Ի նկատի ունենալով, որ տեղիս Ազգային խորհուրդն ինձ հետ միասին, ինչպես և Շուշվա գնդի հրամանատար գնդապետ Մելիք-Շահնազարյանը, մի շարք պատճառներից դրդված՝ վճռել են զենքի ուժով բաց անել Անգեղակոթից-Գորիս-Շուշի տանող խճուղին՝ ոչնչացնելով ճանապարհի մոտ գտնվող գյուղերը, խնդրում եմ Ձեզ՝ հրահանգել Ձեր զորամասին, որ մասնակցի տեղի ունենալիք ռազմական գործողություններին, որոնց հետևանքների պատասխանատվությունը մեզ վրա է ընկնում»¹:

Միսիանի հայությանը իր զորամասով օգնության գնալու խնդրանքով Անդրանիկին է դիմում նաև Ազգային խորհուրդը:

Զորավարը տալիս է իր համաձայնությունը:

Մինչ այդ՝ դեռ օգոստոսի 8-ին, Անդրանիկի և Մ. Մելիք-Շահնազարյանի ստորագրությամբ՝ նամակ էր ուղարկվել Միսիանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 1:

^{*} Քանի որ խոսքը վերաբերում էր Սասունի գնդին, որը միայն Անդրանիկին էր ենթարկվում, իսկ Մելիք-Շահնազարյանը այդ գնդի վրա որևէ ազդեցություն

Բռնակոթ գյուղում տեղակայված Հարվածող գործարարի Սասունի գունդ՝ սասունցի Մուշեղին, որով առաջարկվել էր պատրաստ լինել ռազմական մեծ գործողության, միաժամանակ նրան հանձնարարվել էր Շուշվա գնդին պատկանող, Բռնակոթում պահեստավորված զենքն ու զինամթերքը դեռ չուղարկել Գորիս, որովհետև դրանք խիստ անհրաժեշտ են լինելու Սիսիանում լայնածավալ գործողություններ իրականացնելու համար:

Անդրանիկին և Մ. Մելիք-Շահնազարյանին հասցեագրած «օգոստոսի 12» թվակիր պատասխան նամակում Մուշեղը գրում էր. «Ստացանք ձեր երկրորդ հրահանգը՝ ապրանքներն այստեղ թողնելու ... մասին: Այսօր՝ ամսոյս 12-ի վաղ առավոտյան, մենք սուրհանդակներ ենք ուղարկել ձեզ՝ նկարագրելով Նախիջևանում կատարվող անցուղարձի մասին»¹:

Նույն Սասունի գնդից Անդրանիկը ստացավ ուրիշ մի նամակ², ուր նշված էր. «... Մեր զինվորական աշխատանքները ընթանում են նորմալ կերպով: Նախիջևանի կողմից խուժանը սկսել է շարժվել այս ուղղությամբ՝ խճուղով: Ասում են, որ խուժանի հետ կան նաև տաճկական զորքեր՝ թնդանոթներով և գնդացիներով, որքան է ճիշտ, չեմ իմանում. պաշտոնական ոչ մի տեղեկություն չունենք: Դրկել եմ խոր հետախուզման՝ մինչև Սալասուզ թուրքական գյուղը, բայց դեռ չեն վերադարձել, արդյունքն անհայտ է: Այս շրջանում թե՛ տեղական և թե՛ եկվոր շատ մեծ ուժ կա. գյուղերը լիքն են զինվորներով, բայց՝ անկազմակերպ ...»²:

չունեն, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, նամակի տեքստը պատրաստել էր Սիսիանում գտնվող գնդապետը և ստորագրելու ուղարկել նաև Գորիսում գտնվող Անդրանիկին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

² Նամակի ստորագրությունից չի երևում հեղինակի ով լինելը:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 5 և շրջ.:

Այնուհետև նամակագիրը Ջորավարին հարցնում էր, թե վտանգի վերջին պահին, երբ «անկարող լինենք դիմադրել թշնամուն, ո՞ր ճանապարհով պիտի նահանջենք՝ դեպի Երևան, թե՞ դեպի Գորիս-Շուշի: Խնդրում եմ՝ այդ մասին Ձեր կարծիքը հայտնեք»¹: Այնուհետև գնդի ներկայացուցիչը գրում էր, որ եթե հրաման լինի չնահանջել, իրենք կկռվեն մինչև վերջին փամփուշտը: «Մենք մեր ամբողջ ուժով պատրաստ ենք գործելու՝ ուր որ կամենաք և որ ուղղությամբ ուզենաք»²:

Վերջում նամակագիրը Ջորավարին հաղորդել էր ավելի մանրամասն տեղեկություններ Միսիանում եղած զենք-զինամթերքի մասին: «Պիտի ասեմ,- գրում էր նա,- որ այստեղ մեծ քանակությամբ մոսինի ու լեբելի փամփուշտներ կան, ինչպես և ամեն կարգի մթերք, նաև՝ երկու դաշտային թնդանոթ ու մի քանի գնդացիր: Դա Շուշվա գնդինն է, որ պիտի տանեն Շուշի և այնտեղ կազմակերպեն (նոր) գունդ: Առայժմ մենք օգտագործում ենք այդ մթերքները, ինչպես և ռազմամթերքը: Այդ հսկա ռազմամթերքով կարելի է ամիսներ կռվել»³:

Նամակագիրը նաև հայտնում էր, որ միջոցներ են ձեռնարկվում Շուշվա գնդի՝ Վայոց ձորում մնացած զենքի և ռազմամթերքի զգալի քանակությունը Միսիան տեղափոխելու համար և այդ նպատակով Սասնո գնդից այնտեղ են ուղարկվել Մուշեղի, Չոլոյի և Մանուկի 300 զինվորներ, որոնք «երեք-չորս օրից կլինեն այստեղ»⁴:

Սասնո գնդի ներկայացուցչի նամակում կային և՛ հուսադրող, և՛ տագնապահարույց հաղորդումներ, բայց մտահոգիչը Նախի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 5:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ջևանի կողմից միացյալ մեծ ուժերով Սիսիանի վրա թուրք-տաճկական հարձակման վտանգն էր: Հենց դա էր պատճառներից մեկը, որ երբ ստացավ դեպի Սիսիան համատեղ արշավանքի դուրս գալու Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անունից օգոստոսի 12-ին Հովակ Ստեփանյանի գրած գրություն-խնդրանքը, Անդրանիկն անհապաղ տվեց իր համաձայնությունը:

Պետք է նշել, որ Հարվածող զորամասի՝ Զանգեզուրից հեռանալու մտադրություն չունեցող հրամանատարների մի մասն այն կարծիքին էր, որ եթե զորամասն անցնի Սիսիան, ապա մուսավաթական ուժերը, ոգևորված դրանից, լայնածավալ հարձակում կսկսեն բուն Զանգեզուրի (Գորիսի շրջան) արևելյան սահմանների վրա, որոնք դեռ կարիք ունեն ամրապնդման և համալրման: Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում էին, որ իր զորքի հիմնական ուժերն Անդրանիկը պետք է կենտրոնացնի Գորիսի շրջանի Տաթևի ենթաշրջանում, որն անմիջականորեն հարում է Սիսիանի շրջանին: Այդ դեպքում այնտեղից հնարավոր կլիներ վտանգի պահին արագ օգնության հասնել և՛ Սիսիանի, և՛ Գորիսի պաշտպաններին:

«Ձեր Տաթև փոխադրվելը,- գրում էին Զորավարին,- շատ կարևոր է: Նախ՝ կենտրոն է, երկրորդ՝ Ձեր ներկայությունը կոզկորի տեղական ժողովրդին, ով գործնականապես ակտիվանալու տրամադրություն և նշաններ է ցույց տալիս: Եթե մեզ հաջողվի ժողովրդի (Տաթևի ենթաշրջանի: - *Ա. Ա.*) ուժերը շարժման մեջ դնել, վստահ եմ, որ մեծ գործ կարելի է տեսնել»¹:

Բայց վճիռն արդեն կայացած էր, և Սիսիան տեղափոխվելու հարցն այլևս վիճահարույց չէր: Սակայն երաշխիք չկար, թե տեղափոխվելու ընթացքում ամեն բան հեշտ ու խաղաղ կանցներ՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 5-ի շրջ.:

հաշվի առնելով Միսիանի շրջանի թուրք գյուղերի բացահայտ խռովարար վիճակը:

Ռազմատենչ ավագակություններով, հանդուգն կողոպուտներով և սպանություններով հատկապես աչքի էին ընկել Միսիան-Գորիս խճուղու մերձակայքի Աղուղի, Վաղուղի և Ուրուտ գյուղերի թուրքերը: Նրանք բացեիքաց հայտարարում էին, որ երբեք չեն ենթարկվի ո՛չ Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին և ո՛չ էլ Անդրանիկին, որ իրենց համար միակ օրինական իշխանությունը Ադրբեջանի կառավարությունն է: Այդ գյուղերի թուրքերը խաղաղ ժամանակ էլ հանգիստ չէին մնում, բայց այժմ, փակելով Գորիս-Միսիան ճանապարհը, դադարեցրել էին հայերի երթևեկությունը, ուստի հաղորդակցությունը ստիպված կատարվում էր Գորիս-Շինուհայր-Յայջի-Դարաբաս-Ղարաքիլիսա կրկնակի երկար ու դժվարին լեռնային կաճաններով, որոնք անմատչելի էին սայլերի համար: Պարզ է, որ Հարվածող զորամասն իր գումակով, հոծ գաղթականության հետ չէր կարող անցնել այդ երթուղով¹:

Հետևաբար անհրաժեշտ էր խճուղին բանալ հայերի համար, և դա դժվարին կացության առջև կանգնեցրեց Անդրանիկին: Նա դեմ էր, որ վերսկսվեն ազգամիջյան կռիվները Ջանգեզուրում, իսկ խճուղին ուժով բանալը կարող էր հանգեցնել այդպիսի կոլի:

Ահա այդպիսին էր դրությունը Միսիանի թուրքական այն գյուղերում, որոնց տարածքներով ստիպված էր անցնել Անդրանիկը:

Զորավարը լավ գիտեր թուրքերի իրական ուժի մասին, գիտեր, որ նրանք շատ թույլ են իր տրամադրության տակ եղած ուժերի համեմատ և եթե փորձեն ճակատել, համոզված էր՝ երկու-երեք ժամ հազիվ դիմանան: Չնայած Անդրանիկն ամեն ինչ արեց, որ խուսափի Միսիանի թուրք գյուղերի հետ ընդհարվելուց, բայց դա նրան չհաջողվեց:

¹ Տե՛ս **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 324:

Միսիան անցնելու որոշումն ընդունելուց անմիջապես հետո Անդրանիկը մշակել էր նաև մանրամասն հրահանգ՝ խճուղով գորամասի և գաղթականության անցնելու կարգի մասին, որը պիտի բացառեր ամեն տեսակ միջադեպ, եթե թուրքերը նույնպես իրենց կողմից բարի կամք դրսևորեին: Հրահանգը կազմելուց հետո Ջորավարը նախապես գրավոր հայտնեց թուրք գյուղերին, որ իր գորամասն անցնելու է խաղաղությամբ և ոչ մի շփում չի ունենալու նրանց հետ: Բացի այդ՝ թուրք գյուղեր ուղարկվեց գործեսցի և սիսիանցի հեղինակավոր ծերունիներից կազմված մի պատվիրակություն, որը, գնալով Միսիանի թուրքական մի շարք գյուղեր, հայտնել էր առանց կովի Անդրանիկին ճամփա տալու մասին: Ջորավարի առաջարկը սկզբում հավանություն էր գտել. Վաղուդի, Աղուդի, Շաքի, Ղզլջուղ և այլ գյուղերի աղսախկալ թուրքերը խոստացել էին ազատ ճամփա տալ գորամասին ու գաղթականությանը, ամեն միջոց ձեռք առնել ընդհարման տեղիք չտալու համար:

Ջորքին խստագույնս հրամայված էր՝ գնալ միմիայն կենտրոնական խճուղով, խիտ շարքերով, թուրք գյուղերի մոտ ոչ մի պատճառաբանությամբ կանգ չառնել: Արգելված էր ճանապարհին ձիերը ջրել, կերակրել, արածեցնել, արտերից բերք վերցնել: Ըստ պայմանավորվածության՝ օգոստոսի 27-ին, այսինքն՝ գորամասի անցնելու օրը, թուրքերը չպետք է աշխատանքի դուրս գային խճուղամերձ դաշտերը: Եվ եթե պատահմամբ թուրքեր հանդիպեին, ապա զինվորներին և գաղթականներին խստիվ պատվիրված էր նրանց հետ խոսքի չբռնվել, որևէ բան չհարցնել:

Մի խոսքով՝ կարծես բոլոր միջոցները ձեռք էին առնված:

Հավատացած լինելով, որ ոչ մի թյուրիմացություն տեղի չի ունենալու, գորամասը հանգիստ, անփույթ առաջանում էր և նոր էր մտել Միսիանի տարածք, երբ, նախապես ձեռք բերած պայմանավորվածության հակառակ, Գորիս-Միսիան խճուղու ձախ կողմում

գտնվող Ադուղի և Վադուղի գյուղերի զինված ավագակախմբերը, որոնք տաճիկ և մուսավաթ սպաների գլխավորությամբ վաղօրոք դիրքավորվել էին ճանապարհի երկու կողմերում և կազմ ու պատրաստ սպասում էին Անդրանիկի զորամասի մոտենալուն, հրացանային կրակ բացեցին¹:

Առաջապահ ջոկատի հրամանատար սերաստացի Զատիկը, սպիտակ թաշկինակը թափահարելով, առաջանում է դեպի թուրքերի դիրքերը և բարձրաձայն կոչ անում դադարեցնել կրակը, քանի որ կար համաձայնություն՝ զորքի ու գաղթականության խաղաղ անցնելու մասին: Սակայն թուրքերը նրան պատասխանում են հայհոյանքներով ու կրակոցներով սպանում վերջինիս: Ջոկատի զինվորներն անմիջապես մարտական դիրք են ընդունում, և սկսվում է կռիվը:

Անդրանիկը մի քանի հոգու հետ կանգնել էր Վադուղու վերևի մի բլրակի վրա, որտեղից մի սայլուղի իջնում է ներքև՝ դեպի գյուղ: Վադուղին երևում էր ինչպես ափի մեջ:

Ամեն կողմից լսվում էր ուժեղ հրացանաձգություն: Ներքևից՝ Վադուղի գյուղի կողմից, բլրակի ուղղությամբ կրակը գնալով ուժեղանում էր: Արդյոք թուրքերը կռահե՞լ էին, որ այդտեղ կանգնած էր ինքը՝ Անդրանիկը, թե դա միայն պատահականություն էր²:

Կռիվը կարճ տևեց: Ուժերը միանգամայն անհավասար էին: Վադուղիի զինյալները, չկարողանալով դիմանալ հայ մարտիկների գրոհներին, թողնելով իրենց դիրքերը, խմբերով սկսեցին

¹ Տե՛ս «Наше время», 3 января, 1919, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 87, նույնի՝ Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիսյունիս, էջ 77, 78, **Ա. Չելեպյան**, նշվ. աշխ., էջ 518-520, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 567, 568, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 335, 336, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 215, 216:

² Տե՛ս նույն տեղում:

փախչել և մտնել գյուղ: Դիրքավորվելով այնտեղ՝ նրանք շարունակեցին հրացանաձգությունը: Անդրանիկի զինվորները նրանց ճնշում էին դիպուկահար կրակով: Քիչ անց գյուղում տեղ-տեղ ծուխ բարձրացավ: Հրդեհվում էին խոտի դեզեր ու շենքեր: Հայ զինվորները դեռ գյուղ չէին իջել, հետևաբար հրդեհողները իրենք՝ թուրքերն էին: Դա նշանակում էր, որ գյուղը դադարեցնում էր դիմադրությունը: Վերջապես գյուղի ծայրից երևացին փախստականները. փախչում էին բաց դաշտով՝ ծանրաբեռնված տնային իրերով, գրկած կամ շալակած երեխաներին, քշելով անասունները:

Փախստականների միջից երիտասարդները մերթընդմերթ կանգ էին առնում, հարմար դիրք գրավում, մի պահ անկանոն կրակում գորամասի կողմը ու նորից վազելվազ գնում միանում իրենց խմբին:

Նրանցից գատվեցին մոտ երկու տասնյակ ընտիր ձիավորներ ու, լքելով ժողովրդին, սրարշավ անհայտացան Որոտանի ձորում: Անշուշտ, գյուղի ղեկավարներն էին և օսմանյան էմիսարները, որոնք, ժողովրդին թողնելով կրակի տակ, փախուստով փրկում էին իրենց կյանքը:

– Խեղճ, անտե՛ր ժողովուրդ,- դառնությամբ ասաց Անդրանիկը և դառնալով դեպի շրջապատը՝ ավելացրեց,- տեսնո՞ւմ եք, ամեն տեղ տուժվողը միշտ էլ ժողովուրդն է:

Ապա, կանչելով սուրհանդակին, հրամայեց սրարշավ հասնել գորամասի ձիավորներին և հայտնել, որ փախչողներին հետապնդելը դադարեցնեն: Անդրանիկի հրամանը վաղուղցիներին հնարավորություն տվեց առանց կորստի հեռանալ կովի դաշտից¹:

¹ Տե՛ս “Наше время”, 3 января, 1919, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 87, *նույնի*՝ Անդրանիկը Միւնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-

Երբ հայ զինվորները մտան Վաղուդի, ոչ ոք այլևս չկար այնտեղ: Բայց շուտով պարզվեց, որ մի խումբ զինված վաղուդցիներ, չհասցնելով կամ չուզենալով փախչել, թաքնվել էին գյուղից ոչ հեռու գտնվող ձորակի այրերում: Առաջարկություն եղավ պաշարել այրերը և ձեռնառումներ նետելով ոչնչացնել նրանց: Անդրանիկը կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը և հրամայեց վերացնել պաշարումն ու հետապնդումը:

– Թող գնան հասնեն իրենց ընտանիքներին,– ասաց Անդրանիկը և քիչ անց կարգադրեց թողնել Վաղուդին ու բարձրանալ Եռաբլուր (Ուշ-Թափա):

Այդ գիշեր Անդրանիկը անցկացրեց այնտեղ՝ իր վրանում: Զինվորական խորհրդակցությունից հետո էլ վրանը լի էր մարդկանցով: Մեղրամոմի աղոտ, բեկբեկուն լույսի տակ հազիվ նշմարվում էին մարդկանց դեմքերը: Տիրում էր մի տեսակ անբացատրելի տխրագին լռություն: Ամենևին չէր զգացվում, որ հաջողություն էին ունեցել¹:

Շարունակելով ճանապարհը՝ Զորավարը կանգ չառավ Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսայում. ուղղություն վերցրեց դեպի Անգեղակոթ: Ճանապարհին զորքը հանդիպեց նաև Շաքիի թուրքերի զինված դիմադրությանը: Զանգեզուր մտնելու նպատակով Խալիլ բեյը Նախիջևանից ամուր կապ էր հաստատել Սիսիանի թուրքաբնակ բոլոր գյուղերի, հատկապես Շաքիի հետ²:

յունիս, էջ 77, 78, **Ա. Չելեպյան**, նշվ. աշխ., էջ 518-520, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 567, 568, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 335, 336, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 215, 216:

¹ Տե՛ս նույն տեղում և ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թթ. 24-30:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 84, թ. 1-3, 13, գ. 85, թ. 1, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 87, *նույնի*՝ Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3,

Հասնելով Շաքի՝ Ջորավարը ճանապարհը բացելու առաջարկ արեց Շաքիի բնակիչներին: Գյուղ մտած հայ պատվիրակները, երբ հանդիպում ունեցան տեղի ուսուցիչ, մուսավաթական գործիչ Աբդուլազիմ Ռուստամովի հետ, վերջինս բացեիբաց ասաց. «Անդրանիկը մեզանից ճանապարհ է ուզում, իսկ օսմանցիները մեզանից պահանջում են ճանապարհ չտալ: Մեր գյուղի մեծատունները որոշել են ճանապարհ չտալ, իսկ տալու դեպքում պահանջել 25 հազար ռուբլի»¹:

Նման հանդգնությունը պետք է իր արժանի պատասխանը ստանա: Ջորավարի հրամանով գորքը գրոհեց և ճանապարհից վերացրեց արգելքը:

Բացի Շաքի գյուղից, որի բնակիչները փորձեցին դիմադրել հայկական զորքին, Սիսիանի մնացած թուրքական գյուղերը գերադասեցին խոհեմություն հանդես բերել և հայտարարեցին Ջանգեզուրի իշխանություններին ենթարկվելու մասին:

Օգոստոսի 29-ին Ջորավարն իր զորքով ու գաղթականներով հասավ Անգեղակոթ և այստեղ ժամանակավորապես հաստատեց իր ռազմակայանը²:

Նույն օրը նա Անգեղակոթից նամակ է գրում՝ ուղղված Գժաձորի, Նորսի և Նորս Մազրայի, Գյոմուրի գյուղական կոմիսարներին, Ազգային խորհրդին և բնակչությանը: Նա կոչ է անում անհապաղ զորահավաք (զորակոչ) հայտարարել և վճռական դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին³:

մայիս-յունիս, էջ 78, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 336, 337, **Հ. Ավագյան**, նշվ. աշխ., էջ 216:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 85, թ. 1:

² Տե՛ս **Ստեմել**, Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 16, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 337:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

Հարվածող գորամասի՝ Միսիան տեղափոխվելուց հետո, բնականաբար, թուլացավ բուն Զանգեզուրի (Գորիսի շրջան) և Կապանի պաշտպանությունը: Իսկ Բաքուն, տեղեկանալով, որ Անդրանիկը հեռացել է Միսիան, որոշեց ուժեղացնել ճնշումը Զանգեզուրի արևելյան շրջանների վրա:

Մինչ հարձակում սկսելը Ադրբեջանի կառավարությունը փորձեր արեց Զանգեզուրին տիրանալ Նախիջևանում օսմանյան զորքերի հրամանատար Խալիլ Բեյի օրինակով:

Բաքվի կողմից Զանգեզուրի գավառի (հայկական և թուրքական մասերի) ընդհանուր պարետ նշանակված կապիտան Իզգահ Բեյը օգոստոսի 27-ին գավառի թուրքական մասի կենտրոն Դոնդարլու գյուղից Զանգեզուրի հայերին ուղղեց մի կոչ, ուր նշված էր. «Մարդասիրական բուռն զգացումով լցված հայտարարում եմ բոլոր զանգեզուրցիներին՝ առանց ազգի և դավանանքի խտրության համախմբվեցե՛ք և այսուհետև համատեղ հոգացե՛ք ձեր գավառի բարօրության ու բարգավաճման մասին, որը հնարավոր կդառնա միայն Ադրբեջանի սահմանների մեջ: Ուստի ես պատրաստ եմ ձեզ մոտ ուղարկել մի հեղինակավոր հանձնախումբ, որը ձեզ հետ կքննարկի այն հարցը, թե Զանգեզուրն ինչպիսի խաղաղ եղանակով պետք է ենթարկվի Ադրբեջանի իշխանությանը: Հանձնախմբի բոլոր կարգադրություններին պետք է հնազանդվել, ինչպես վայել է ամեն մի հայրենասեր քաղաքացու, հակառակ դեպքում հանցավորները կենթարկվեն ամենախիստ պատասխանատվության և պատժի»: Միաժամանակ Իզգահը Զանգեզուրի հայերին խորհուրդ է տալիս «լինել բարի ու հավատարիմ, չըմբոստանալ և չխախտել երկրի անդորրությունը»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 2, գ. 25, թ. 1:

Զանգեզուրցիների համար պարզ էր, որ դա հերթական խորամանկ խաղ է:

Ելնելով ստեղծված վտանգից՝ Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը սեպտեմբերի 4-ին գավառում հայտարարեց ռազմական դրություն և Զանգեզուրի դիկտատոր հայտարարեց Շուշվա գնդի հրամանատար Մ. Մելիք-Շահնազարյանին՝ մինչև Անդրանիկի վերադարձը Սիսիանից:

Այդ մասին տպագրված ազդում ասված էր.

«Ծանր օրեր է ապրում Զանգեզուրը: Դրությունը ժամ առ ժամ օրհասական է դառնում հայ ժողովրդի համար:

Մեզ հարկավոր է ուժեղ և վճռական իշխանություն ու երկաթյա կարգապահություն:

Այդ առիթով Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը հայտնում է ի գիտություն Զանգեզուրի ժողովրդին, որ այսօրվանից գավառում մտցվում է պաշարողական (осадное) դրություն և գավառիս զինվորական **դիկտատոր** է ընտրված Շուշվա գնդի հրամանատար գնդապետ (Միքայել բեկ) Մելիք-Շահնազարյանը»¹:

Հաջորդ օրը Մելիք-Շահնազարյանը տալիս է իր առաջին հրամանը.

«Հրաման Զանգեզուրի գավառին

Հ. 1

Այսօրվանից Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի կողմից ընտրված եմ զինվորական դիկտատոր, որի առթիվ հայտարարում եմ.

1) Զանգեզուր գավառը պաշարողական (осадное) դրության մեջ: Ամեն տեսակի անհնազանդությունը կամ իմ հրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 17:

մանները չկատարողները ենթարկվելու են մահվան պատժի:

- 2) Ի նկատի առնելով ներկա օրհասական ժամանակը, հրամայում եմ նրանց, որոնք ընդունակ են զենք կրելու, իմ հրամանը լսելուն պես պետք է ներկայանան իմ ցույց տված տեղը:
- 3) Իշխանության դեմ եղած ագիտացիան և քննադատությունը կիսեղոյվեն իմ ուժով և միջոցներով:
- 4) Ինձ օգնականներ եմ նշանակում կապիտան Բորտին և քաղաքացի Սաքոյին*:

1918 թ. 5-ին սեպտեմբերի. Գորիս.

Զինվորական դիկտատոր,

Գնդապետ

/ստորագրություն/»¹:

1918 թ. սեպտեմբերի առաջին օրերին Զանգեզուրի սահմաններում հարաբերական հանգիստ էր: Դրա պատճառն այն էր, որ տաճիկները և Ադրբեջանի թուրքերը, իրենց ողջ ուժերը նետելով Բաքվի դեմ, բնականաբար թուլացրել էին ճնշումը Արցախի ու Զանգեզուրի վրա:

Օգտվելով դրանից՝ Անդրանիկը անցավ Հարվածող զորամասի շարքերի վերակազմության, տեղական զինված ուժերի թվի ավելացման ու մարտունակության բարձրացման, շրջանի պաշտպանության ամրապնդման գործին:

Անդրանիկն այդ գործն առաջին հերթին սկսեց հենց Անգեղակոթից: Գյուղը գտնվում էր Նախիջևանից Միսիան եկող ճա-

* Հավանաբար խոսքը վերաբերվել է Համբարձում Սարգիսջանյանին (Յապոնացի Սաքո):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 6:

նապարհի սկզբին՝ Բիչանակ լեռան ստորոտում: Անհրաժեշտ էր փակել ճանապարհի մուտքը և պատնեշ ստեղծել թշնամու առջև: Հարվածող զորամասի մի հարյուրյակ Ջորավարն ուղարկեց Բիչանակ լեռան բարձունքը՝ հսկելու համար ճանապարհը¹:

1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին Անդրանիկը Միսիանի ընդհանուր շրջանային կոմիսար Զաքար Տեր-Ղազարյանի խնդրանքով խորհրդակցության հրավիրեց Միսիանի 4 ենթաշրջանների կոմիսարներին և 14 հայ գյուղերի ներկայացուցիչներին: Օրակարգում դրված էին մի քանի կարևոր հարցեր՝ Հարվածող զորամասի՝ Միսիանի շրջանում մնալու և նրա պահանջներին բավարարություն տալու հնարավորությունները, զորահավաք անցկացնելը, տեղի վաշտերի պարենավորման խնդիրը, Չանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին մասնակցելու համար Միսիանից երկու ներկայացուցիչներ ընտրելը և Միսիանի շրջանի ընդհանուր կոմիսարի ընտրության հարցերը²:

Ջորավարը հանդես եկավ ելույթով, ապա ցանկացավ պարզել՝ Միսիանը կկանգնի՞ իր կողքին, թե՞ ոչ, սիսիանցիները փափագո՞ւմ են Ջորավարին տեսնել իրենց մոտ, թե՞ ոչ: Նրանք կուզե՞ն կռվել, թե՞ խաղաղ ապրել ու ենթարկվել ամեն տեսակ ռեժիմի: Եթե համաձայնեին, որ Ջորավարը մնա, այդ դեպքում պետք է զորահավաք կատարվեր, և ապագայում որևէ դժգոհության տեղիք չտալու համար ի սկզբանե հանձն առնվեր զորամասի պարենավորման հոգսը: Ապրելու համար, շեշտում էր Անդրանիկը, սիսիանցիները պետք է պատրաստ լինեն մեռնել զենքը ձեռքին:

¹ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միսնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 59, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 357:

² Տե՛ս “Наше время”, 3 января, 1919, № 4, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 89, *նույնի*՝ Անդրանիկը Միսնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 59, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 354, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 218:

Ինչ վերաբերում է շրջանի ոռոս մոլոկաններին, ապա նրանք իրենց նախնիների պես չպետք է հրաժարվեն արյուն թափելուց այս լեռների վրա, որը նաև իրենցն է¹:

Պատասխան ելույթում Զաքար Տեր-Ղազարյանը հայտարարեց, որ Միսիանի հայությունը գոհ է և ուրախ, որ Զորավարը ժամանել է իրենց երկրամաս: Նույն միտքն արտահայտեց նաև Դարաբասի ենթաշրջանի կոմիսար Դավիթ Տեր-Մկրտչյանը²:

Առաջին ենթաշրջանի (Բազարչայի) կոմիսար Ռոդիոն Կասմինինը իր ելույթում նշեց, որ իրենից առաջ հանդես եկած երկու կոմիսարների հայտարարությունը, թե Միսիանը պատրաստ է օգնել գեներալին, պետք չէ լուրջ ընդունել. դա նրանց անձնական կարծիքն է: Անհրաժեշտ է ժողովրդի կարծիքն իմանալ, այլ ոչ թե մեկ-երկու դեկավարի: Այդ նպատակով պետք էր ամեն մի գյուղից ընտրել 5-6 ներկայացուցիչ և բոլորի ներկայությամբ քննության առնել շատ լուրջ խնդիրը: «Գեներալի գործառնալի հիմնական ուժին՝ թվով 700 զինվորի մենք չենք կարող կանոնավոր կերակրել»³, - վերջում շեշտեց նա:

Ռ. Կասմինինի ելույթից հետո կրկին հանդես եկավ Զորավարը և նշեց, որ նրա ասածները ճիշտ են, և ինքն էլ խիստ մտահոգ է, քանի որ մինչև այժմ զինվորները մերկ ու քաղցած են, իսկ տեղացիներից ոչ մեկը դեռ ինքնակամ որևէ օժանդակություն ցույց չի տվել: Անդրադառնալով Ռ. Կասմինինի այն առաջարկին, թե որոշում կայացնելու համար պետք է ընդհանուր ժողով հրավիրել՝ Անդրանիկն ասաց. «Ոչինչ, գումարեք ժողովը և որոշում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 5, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, մարտ, թիւ 5 (149), էջ 89, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 354-355, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 218:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 5, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 355:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 355:

տվեք: Իսկ մինչ որոշում ընդունելը պետք է զինվորներին նայեք ու կերակրեք»¹:

Զորավարը առաջարկեց այլևս չշարունակել խորհրդակցությունը, դադարեցնել մտքերի փոխանակումը և օրակարգի բոլոր հարցերը տեղափոխել ընդհանուր ժողով: Որոշում ընդունվեց ընդհանուր ժողովը հրավիրել առաջիկա կիրակի օրը՝ սեպտեմբերի 8-ին, որպեսզի յուրաքանչյուր կոմիսար ժամանակ ունենար ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցել և արդյունքը գրավոր ներկայացնել ժողովի նախագահությանը²:

Միսիան հասնելուն պես Հարվածող զորամասի մի շարք ստորաբաժանումներում իսկական շարժում սկսվեց՝ աստիճանաբար, խումբ առ խումբ Զանգեզուրից տարբեր կողմեր և, առաջին հերթին, Երևան հեռանալու համար³: Թեև Զորավարը ներքուստ շատ ծանր էր տանում տեղի ունեցող այդ գործընթացը, բայց արգելք չէր ստեղծում հեռացողների համար: Նա հատկապես խոր ապրումներ ունեցավ, երբ 1500 զինվորներով Զանգեզուրը թողեց Սմբատը: Վերջինս իր մեկնելը պատճառաբանում էր Հայաստանի Հանրապետությանը ծառայելու ցանկությամբ: Նպատակը թեև ազնիվ էր, բայց Անդրանիկի սրտով չէր: «Չնայած գոնե կարճ ժամանակով ինձ հետ մնալու իմ խնդրանքներին, նրանք չլսեցին ինձ»⁴, - դառնությամբ ասել է նա:

Զանգեզուրից հեռանալու տրամադրությունները համակեցին նաև Շուշիի և Գանձակի գնդերին: Գանձակի գնդի հրամանատար պողպորուչիկ Մ. Հովհաննիսյանը Անդրանիկին գրում է

¹ ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5-ի շրջ., **Հր. Միսունյան**, նշվ. աշխ., էջ 356:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Հր. Միսունյան**, նշվ. աշխ., էջ 349-353:

⁴ «Наше время», 3 января 1919, № 4, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 16:

հետևյալ զեկուցագիրը. «Պատիվ ունեմ զեկուցելու Ձեզ, որ գնդումս (իրականում՝ գումարտակ: - *Ս. Ս.*) եղող սպաները և զինվորները դիմել են ինձ և խնդրել միջնորդել Ձեր առաջ, որ Դուք թույլատրեք նրանց վերադառնալ Երևան, մտնել հայկական գնդերը կամ թե հնարավորություն ստեղծեն այնտեղից վերադառնալու հայրենիք (այսինքն՝ Գանձակ), որովհետև տարուց ավելի կտրված են ընտանիքից և հայրենիքից: Բացի դրանից, սպայությունը և զինվորությունը աչքի առաջ ունեն, որ այստեղով անցնելը Շուշի, ապա՝ Գանձակ, հարցական է, իսկ վերահաս ձմեռը ստիպում է նրանց օր առաջ տեղափոխվել»¹:

Զորավարին մեծ ցավ պատճառեց նաև Մասունի գնդում Մանուկի գլխավորած շարժումը: Թեև այս դեպքում նույնպես Անդրանիկը որևէ արգելք չհարուցեց, բայց, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար գտավ նախատինքի մի քանի խոսք ուղղել նրան: Մեպտեմբերի 2 (15)-ին Անգեղակոթից Մանուկին գրած նամակում կար սրտի ցավով թղթին հանձնած այս տողերը.

«Մանուկին.

Ամենի հայտնածի համաձայն որոշած եք եղեր մեկնել այս շրջանէն և անցնիլ Դարալակեազ: Միսիան մնալ որոշելէ վերջ չեմ հասկնար ինչու այտ նոր որոշումը. երևի կամք ըսուած բանը չկայ Ձեզ մոտ: Ինկած այնքան նահատակներու անունով ես Ձեզ առաջարկում եմ մնալ: Մեր գործը արդեն որոշ չափով յաջողութեան մեջ է: Հակառակ պարագային եթէ համառիք ու մեկնիք, այն ատեն իրավունք ունիք Ձեզ նկատելու ոչ թէ յեղափոխական տեմպերամենտ ու վրեժի ծարավ ունեցող հայեր, այլ լոկ ավանտիւրիստներ»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 27, թ. 5:

² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 16:

Զանգեզուրի խնդիրը գնալով դառնում էր ավելի տագնապահարույց, ինչպես գավառի ողջ հայության, այնպես էլ անձամբ Անդրանիկի համար: Ուստի լեռնավայրից ամեն մի զինվորի հեռանալը մի հարված էր նրա պաշտպանության գործին:

Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը, Շուշվա գնդի հրամանատար գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը և Հովակ Ստեփանյանը Անգեղակոթ հղած նամակում գրում էին, որ եթե Զորավարը որոշել է առայժմ մնալ Սիսիանում, պետք է փորձի լուծել բուն Զանգեզուրի համար խիստ կարևորություն ներկայացնող մի շարք հարցեր, այն է՝ Հարվածող զորամասի միջոցով Գորիսի համար Մալիշկայից տեղափոխել տա Շուշվա գնդի այնտեղ մնացած երկու թնդանոթները և արկերը, ինչպես նաև նույն գնդին պատկանող Սիսիանում գտնվող ռազմամթերքը առաքի Գորիս: Նաև հարց է բարձրացվում, որ Սիսիանում Հարվածող զորամասի ստորաբաժանումներից կազմվի մի գումարտակ և ուղարկվի Գորիս, որպեսզի միջոցը կամ առիթը ներկայանալու դեպքում Շուշվա գնդի հետ զենք ու զինամթերք հասցվի Արցախ:

Անդրանիկը պատասխանում է. «Խնդիրներից ոչ մեկը հնարավորություն չունեմ կատարելու, որովհետև Սմբատը իմ բանակի մեծ մասի հետ մեկնել է Երևան: Ինձ մոտ հիմա ընդամենը ունեն 300 ձիավոր և նույնչափ հետևակ, որոնց կազմակերպման խնդրով եմ զբաղված: Եթե ձեզանից մարդ կա այդ խնդիրներով զբաղվելու, ես հնարավորության սահմաններում կօժանդակեմ ձեզ: Սասնա պուլիի հարցը առ այժմ առկախ է. նրանք ևս գնալու տրամադրություն ունեն»¹:

Հարվածող զորամասից Զանգեզուրում մնացել էր զորքի միայն մեկ երրորդը՝ ընդամենը 1200-1300 հոգի, բայց դա բավա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 26:

կան եղավ, որ Ձորավարը ձեռնարկի Միսիանի շրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Մնացողները ազգային հերոսին մինչև վերջ նվիրված մարդիկ էին, որոնք պատրաստ էին նրա հետ դիմակայել բոլոր վտանգները և կիսել դժվարությունները: Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին և Մ. Մելիք-Շահնազարյանին սեպտեմբերի 4-ին Անգեղակոթից գրած նամակով Ձորավարը կրկին հիշեցնում էր, որ երկու թնդանոթները՝ իրենց արկերով, Մալիշկայից Գորիս հասցնելու համար առաջին հերթին պետք է հոգա ոչ թե Միսիանը, այլ Գորիսը: Նա ավելորդ չէր համարում զգուշացնել, որ թնդանոթներից մեկի անիվը չկա, հետևապես այն շատ դժվար է լինելու փոխադրել: Անդրանիկը պահանջում էր առաջադրանքը կատարելու համար Դարալագյազ ուղարկել շտաբ-կապիտան Յակով Ռոմանովիչ Բորտին կամ Հովակ Ստեփանյանին՝ խոստանալով նրանց ուղեկցելու համար տրամադրել մեկ հարյուրյակ զինվոր: Միաժամանակ, թնդանոթները և արկերը տեղափոխելու համար նա հրահանգում էր բուն Զանգեզուրի 22 գյուղերից մոբիլիզացնել 350 ձի¹:

Սեպտեմբերի 6-ին Անգեղակոթում Անդրանիկը տվեց իր առաջին հրամանը, որը վերաբերում էր Հարվածող զորամասին: Քանի որ զորամասից հեռացել էր ստորաբաժանումների հրամանատարների կեսից ավելին, և Ձորավարը նշանակել էր նորերի, ուստի հրամանի առաջին կետով զորամասի ողջ զինվորական կազմին տեղյակ էր պահվում, թե ովքեր են ստորաբաժանումների նորանշանակ հրամանատարները: Ձորամասի բոլոր պաշտոնյաներին հրամայվում էր անհապաղ ստանձնել պարտականությունները: Ձորավարը պահանջում էր խիստ կարգապահություն հաստատել ինչպես սպայակազմի մեջ, այնպես էլ բոլոր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 16, թ. 14:

ստորաբաժանումներում: Սպաները պարտավոր էին մարզանքներ կատարել շաբաթական երեք անգամ, իսկ այրուձին և հետևակը՝ ամեն օր, ըստ որում, հեծյալները՝ մեկ ժամ, հետևագորայինները՝ երկու: Հրամայված էր խստորեն հետևել աստիճանահարգությանը. բոլոր սպաներն ու զինվորները պարտավոր էին պատիվ տալ իրենց մեծավորներին: Հրամանով կարգավորվում էր հրամանատարությանը ստորաբաժանումներից տեղեկություններ տալու գործը, լուծվում էին պահակային ծառայության հստակեցման, անձնակազմի սննդի կազմակերպման և այլ հարցեր: Հրամանի պահանջները չկատարողները ենթակա էին խիստ պատիժների:

Հրամանը, որը բաղկացած էր 11 կետից, կարևոր նշանակություն ունեցավ Հարվածող զորամասի խիստ նոսրացող շարքերում ստորաբաժանումների զինվորական կարգապահությունն ամրապնդելու, անձնակազմի մարտական ոգին բարձրացնելու համար¹:

Պահը թելադրում էր առավելագույնն անել տեղական ուժերի շարքերի ընդլայնման ու ամրապնդման համար: Զորավարը համոզված էր, որ Սիսիանի պաշտպանությունը շարունակելու է վտանգված մնալ, եթե տեղական զինվորական ուժերը մնան խղճուկ վիճակում: Հայ գյուղերի մի մասի երիտասարդները խուսափում էին զինվորական ծառայությունից, իսկ վաշտերի մեջ ընդգրկվածները ծառայությունը կատարում էին անփույթ, ավելին՝ նրանցից շատերը փախչում էին տները և դրա համար որևէ պատասխանատվություն չէին կրում:

Մինչև Զորավարի Սիսիան գալը գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը փորձել էր որոշ կարգ ու կանոն մտցնել տեղական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 11, թ. 17-18:

վաշտերի շարքերում, բայց դրանից ոչինչ չէր ստացվել: Այդ ուղղությամբ մեծ ջանքեր էր գործադրել նաև Զաքար Տեր-Ղազարյանը, բայց դարձյալ սպասված արդյունքը չէր եղել:

Անդրանիկը ստացել էր Բազարչայի վաշտի հրամանատարի զեկույցը, ուր ասված էր, որ իր վաշտից տուն են փախել համարյա բոլոր զինվորները (թվով 109-ը), որ Զաքարն անցել է գյուղերը՝ դասալիքներին հավաքելու համար, բայց ոչինչ չի ստացվել¹:

Շատ գյուղերում հայտարարված զորահավաքը նույնպես սպասված արդյունքը չէր տվել:

Սեպտեմբերի 7-ին Անդրանիկն Անգեղակոթից Սիսիանի շրջանի չորս ենթաշրջանների կոմիսարներին հրաման արձակեց՝ զորահավաք կազմակերպելու և այն անթերի անցկացնելու մասին, համաձայն որի զորակոչվում էին 25-30 տարեկան երիտասարդները: Նրանց բոլոր կարիքները պարտավոր էին հոգալ գյուղական համայնքները: Զինծառայության կանչվածները իրենց հետ պիտի բերեին երեք օրվա հաց: Զորահավաքի ենթակա չէին Սիսիանի շրջանային խորհրդի անդամները, Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները, շրջանային ու գյուղական կոմիսարները, գյուղական դատավորները, գյուղի զինվորական խմբապետը և տան միակ նեցուկ աշխատավորը: Եթե ընտանիքում կար երկու արու զավակ, ապա զորակոչվում էր նա, ով մինչ այդ ծառայել էր, երեք և ավելի զավակների դեպքում չէր զորակոչվում ամենավոքորը: Զինվորական ծառայության կանչվածների ցուցակները կազմելու էին գյուղերի կոմիսարները: Իսկ գյուղական խմբապետերը պիտի ցուցակագրեին գյուղերում եղած բոլոր զենքերը, փամփուշտները և առհասարակ ռազմամթերքը, ռազմաճակատներից բերված պետական բոլոր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 27, թ. 3:

իրերը¹: Հրամանի համաձայն՝ շրջանում գորակոչված բոլոր երիտասարդները սեպտեմբերի 10-ին պետք է հավաքվեին Ղարաքիլիսա գյուղում: Վերջում հրահանգվում էր. «Որոշեալ ատենին չներկայացողները պիտի նկատուին դասալիքներ և պիտի ենթարկուին մահապատժի»²:

Զորահավաքը թեև մեծ դժվարությամբ, բայց ընդհանուր առմամբ հաջողությամբ կատարվեց: Զորակոչիկներով համալրվեցին շրջանի նոսրացած վաշտերը, կազմակերպվեցին տեղական զինական նոր խմբեր: Եթե մինչ այդ տեղական ինքնապաշտպանական բոլոր ուժերը ենթարկվում էին Զաքար Տեր-Ղազարյանին, ապա զորահավաքից հետո դրանք միավորվեցին մի գումարտակի մեջ, որի հրամանատար նշանակվեց փոխգնդապետ Հայկ Գրիգորյանը³:

Զինվորական խմբապետերի հրամանով գյուղացիները հարկավոր վայրերում դիրքեր էին փորում: Հատկապես գիշերները հերթով պահպանում էին դիրքերը: Բոլոր գյուղերի և շրջանային կենտրոն Ղարաքիլիսայի միջև ստեղծվեց կանոնավոր կապ:

Նորաստեղծ վաշտերն անմիջապես գրավեցին Բազարչայ-Գյումուր-Գժաձոր-Բնունիս-Թազագյուղ-Ախլաթյան-Ալիլու ռազմագծերը⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 7, նույն տեղում, թ. 14 և շրջ.: «Наше время», 3 января, 1919, № 4, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, ապրիլ, թիւ 6 (150), էջ 101:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 7 և թ. 15:

³ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 64, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 363:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 64, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 363:

Միսիանին սահմանակից Նախիջևանում անարգել իշխող տաճիկ Խալիլ բեյը և տեղական մուսավաթական դոչիները աչք էին տնկել հայկական հարուստ շրջանի վրա: Տաճկական հրամանատարությունը սիսիանցիներին փորձում էր ահաբեկել՝ հայտարարելով, թե հարձակման համար արդեն պատրաստ է 20 հազար ասկյար¹:

Նախիջևանի կողմից թուրքական զորքերի հարձակումը պետք է զուգակցվեր Միսիանի թուրք բնակչության զինված գրոհի հետ²:

Հարվածող զորամասի՝ Բնունիս գյուղում տեղակայված ստորաբաժանման հրամանատար Դ. Աղախանովը Թագագյուղի զորամասի հրամանատարին դեռ սեպտեմբերի 1-ին գրել էր. «Գյոմուրից մեզ հաստատ աղբյուրից հաղորդել են, որ Ղազանչու վրայով մեծ զինված ուժեր են շարժվել՝ հարձակվելու Ձեր գյուղի և Ախլաթյանի վրա, ուստի հայտնում ենք Ձեզ, որ ձեր դիրքերը գիշեր ու ցերեկ պաշտպանեք, նույնը և հայտնել ենք Ախլաթյանին: Մենք էլ մեր դիրքերն ենք պաշտպանում»³:

Անդրանիկն իր հերթին տեղեկություն էր ստացել, որ Նախիջևանի տաճիկ իշխանությունների կողմից Գյոմուրի, Գժաձորի, Նորսի և Նորս Մազրայի գյուղական կոմիսարներին զինաթափության առաջարկ է եղել: Նույն օրն իսկ՝ սեպտեմբերի 7-ին, Զորավարը Անգեղակոթից նամակ է գրում նշված գյուղերի կոմիսարներին և պահանջում վճռական դիմադրություն ցույց տալ տաճիկ զորքերին, եթե նրանք փորձեն ներխուժել իրենց տա-

¹ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միսիանց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 61, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 365:

² Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 5 (149), էջ 87, 88, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 365:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 6:

րածքները: Նամակում ասված էր. «Հրամայում եմ անմիջապես մոպիլիդացիա ընեք ու մի երկու բոտայով բռնեք ձեր սարերն ու դիմադրեք ... Այստեղ որոշուած է մոպիլիդացիա ընել: Միսիանը որոշում է կովել: Ձեր կողմանէ անձնատուր և զինաթափ ըլնելը ամբողջ Ձանգեգուրը այդ գործը պիտի նկատե դավաճանութիւն հայ ազգի դէմ և, ի սեր հակառակորդներու, երկար ժամանակ պիտի հետապնդէ (ձեզ)»¹:

Անդրանիկը առաջնահերթ խնդիր համարեց Նախիջևանի սահմանին հարող Արավուսի և Շխլարի ձորերի Ջոմարդլու, Օրթաքյուզ, Արավուս գյուղերի հնազանդեցումը և սահմանի այդ վտանգված հատվածի ամրապնդումը: Օսմանյան հրամանատարությունն արդեն գորքեր էր մտցրել այդ գյուղերը²:

Հետախուզական տեղեկությունների համաձայն՝ թուրք-մուսավաթական ուժերը Միսիանի վրա պետք է հարձակվեին սեպտեմբերի 15-ին, ուստի Ջորավարը որոշեց կանխել թշնամուն և նախահարձակ լինել: Նա պարզ տեսնում էր, որ եթե տաճկական ուժերին հաջողվի հիմնավորվել այդ գյուղերում, որոնք իրենց դիրքով իշխում են դաշտերի վրա, ապա նշանակում է հենց սկզբից նախաձեռնությունը տալ թշնամուն և վտանգի ենթարկել ամբողջ շրջանը³:

Ջորավարը սեպտեմբերի 7-ին երեք հոգուց բաղկացած մի պատգամավորություն է ուղարկում Ջոմարդլու և Օրթաքյուզ գյուղերը՝ օսմանցիներից գաղտնի բանակցություններ վարելու տեղացիների հետ, որպեսզի նրանք ձեռնպահ մնան հայկական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 15, թ. 24:

³ Տե՛ս **Քիրս Սարոտ (Մարութ)**, Ղարաբաղի կռիվների շուրջը, «Ճշդում»ի ճշդումը, Հայրենիք, 1934, մարտ, թիվ 5 (137), էջ 30, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միսենաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 61, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 219:

Միսիանի վրա հարձակվելուց, բայց գնացած պատգամավորները հետ չեն դառնում, քանի որ թուրքերը նրանց սպանում են¹:

Սեպտեմբերի 9 (22)-ին Անդրանիկի հրամանով կայացավ Միսիանի հայ գյուղերի ներկայացուցիչների ժողով, որը քննության առավ վերը նշված թուրքաբնակ երեք գյուղերի խնդիրը: Հարցը ներկայացրեց Ջորավարը և մանրամասն բացատրեց այդ գյուղերի ռազմավարական նշանակությունը: Նա շեշտեց, որ գործողությունը ծրագրվում է զուտ ռազմագիտական նկատառումներով, որովհետև տաճկաց ռազմական ուժերի Միսիան մտնելու միակ հարմար ճանապարհը անցնում է այդ գյուղերի տարածքներով: Գործողությունը հաջող իրականացնելու դեպքում, ասում էր Ջորավարը, հայերի ձեռքը կանցնի ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող ճանապարհը, և ըստ այդմ տաճիկ հրոսակները կգրկվեն Միսիան ներխուժելու և տեղի հայությանը ոչնչացնելու հնարավորությունից: Հակառակ դեպքում կիրականանա թուրք-մուսավաթական ուժերի ծրագիրը, մանավանդ որ շրջանի մեծաքանակ թուրք զանգվածն իր բարբարոսություններով ոչնչով չի տարբերվում տաճիկ զավթիչներից²:

Եթե թուրքերին հաջողվեր Նախիջևանից Միսիան ներխուժել Արավուս-Շխլար ուղղությամբ, ապա նրանք կմտնեին Աղուղի ու Վաղուղի թրքաբնակ գյուղերը, և Միսիանը կկտրվեր Գորիսից³:

Ժողովականների մի մասը այն կարծիքին էր, թե նշված թրքաբնակ գյուղերի վրա հարձակման դեպքում ուրիշ տեղերից կարող էին գալ և Նախիջևանում գտնվող թշնամական զորքերին

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 15, թթ. 24-25:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 7 և շրջ., **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 62, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 367, 368:

³ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 62, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 366:

միանալ տաճկական ուրիշ գործառնաքեր ու համատեղ ուժերով ներխուժել Միսիան: Այդ դեպքում շրջանը չէր կարող կանգնեցնել թշնամու մեծաքանակ զորքը, ուստի հայությունը ստիպված կլիներ, տուն ու տեղ թողած, փրկություն որոնել Գորիսում, Կապանում կամ Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի գրեթե հացագուրկ գավառում:

Ջորավարը վճռականորեն հանդես եկավ այդ տեսակետի դեմ՝ ասելով. «Միննույն է, ես իմ գործառնաքով սկսելու եմ արշավանքը և եթե սիսիանցիները ամուր կանգնած լինեն իմ թիկունքում, ապա թշնամական գյուղերի տեղահանումը մեկ-երկու օրվա հարց է: Ինչ վերաբերվում է Աղուղու և Վաղուղու ձորին, [ապա] առանց ձեր կարծիքը հարցնելու՝ պիտի ավարտին հասցնեմ կիսատ թողած գործս և ավերեմ այդ գյուղերը»¹:

Այնուհետև Անդրանիկն ասում է, որ Շխլար ձորի երեք գյուղերը գրավելուց հետո եթե նախիջևանցի հայ գաղթականները համաձայնեն ապրել այնտեղ, ապա նրանց ինդրանքը անմիջապես կբավարարվի, իսկ եթե ոչ, Օրթաքյուզը և Ջոմաթլուն կպահպանվեն հետագա վերաբնակեցման համար, իսկ Արավուսը... կմատնվի կրակի²:

Թրքաբնակ երեք գյուղերի մասին երկար բացատրությունից հետո Անդրանիկը հեռանում է՝ ժողովականներին հնարավորություն տալով ազատորեն վճիռ կայացնելու: Ժողովը որոշում է Շխլարի ձորը թուրքերից մաքրել տեղացիներից կազմակերպված նոր վաշտերի միջոցով, բայց Հարվածող գործառնաքի աջակցությամբ³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 7-ի շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 7-ի շրջ., **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 367, 368, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 219, 220:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 7-ի շրջ.:

Սակայն Զորավարը, հաշվի առնելով խնդրի լրջությունը, նպատակահարմար գտավ գործողությունն իրականացնել բացառապես իր զորամասի ուժերով:

Արդեն մանրամասն ուսումնասիրած լինելով շրջանի տեղանքը՝ Անդրանիկը, նախքան նշված թուրքաբնակ գյուղերի վրա արշավանք ձեռնարկելը, կարգադրեց ամուր փակել Նախիջևանից Սիսիան եկող բոլոր ուղիները:

Սեպտեմբերի 10 (23)-ին Անդրանիկի գլխավորությամբ Հարվածող զորամասի ստորաբաժանումները շեշտակի հարվածով մտան նշված գյուղերը: Կարճատև դիմադրությունից և մի քանի տասնյակ զոհ տալուց հետո թուրք և տաճիկ զինված խմբերը ջախջախվեցին ու քաշվեցին սահմանից այն կողմ¹: Փախան նաև այդ գյուղերի թուրք բնակիչները, որոնք սերտորեն համագործակցել էին օսմանյան ուժերի հետ: Զոհերի թիվը մեծ չէր, քանի որ հայկական զորամասերի առջև դրված խնդիրը բնավ էլ այդ գյուղերի բնակիչներին ջարդելը չէր: Այնուամենայնիվ, թշնամու պարտությունը կատարյալ էր²:

Այդ գործողությանը հետևեց Սիսիանի թուրքական ևս 14 գյուղերի տեղահանումը, որոնց բնակիչները անցան Մինքենդ և Քելբաջարի շրջան կամ Նախիջևանի երկրամաս: Այսպիսով՝ վնասագերծվեցին գավառամասի առավել վտանգված վայրերը: Շրջանում մնացած թուրքական գյուղերն այլևս չէին կարող խառիսի ծառայել Նախիջևանից հարձակվելու պատրաստվող տա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 21:

² Տե՛ս **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 162, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշույ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 6 (150), ապրիլ, էջ 102-104, *նույնի*, Անդրանիկը Սիսեանց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 62, 63, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 17, **Ա. Չելեպյան**, նշվ. աշխ., էջ 522, 523, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 368, 369, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 220:

Ճիկների և մուսավաթականների համար: Նրանք խիստ նախագգուշացում ստացան: Անդրանիկը թուրքերին կոչ արեց հանգիստ մնալ և թշնամություն չանել հայերի հետ: Միսիանի թուրք գյուղերի մեծ մասը ստիպված էր, գոնե խոսքով, ընդունել Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի իշխանությունը¹:

Թուրքական անհնազանդ գյուղերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները բարենպաստ իրադրություն ստեղծեցին Միսիանի շրջանի և ողջ Ջանգեզուրի համար՝ թե՛ քաղաքական-ռազմական, թե՛ հաղորդակցական-տնտեսական տեսակետից:

Ջումարդլու, Օրթաքյուզ և Արավուս գյուղերից հետո հերթը հասավ Ուրուտ թուրք գյուղին, որի գրավման գործը Անդրանիկը հանձնարարեց Դարաբասի ենթաշրջանի կոմիսար Դավթ Տեր-Մկրտչյանին՝ խոստանալով օգնություն ուղարկել Հարվածող գորամասի մեկ վաշտ:

Դարաբաս գյուղի տեղական ուժերը Դ. Տեր-Մկրտչյանի զլխավորությամբ պաշարեցին Ուրուտը: Թուրքերը, նկատելով այդ, հարձակում գործեցին Դավթի ջոկատի վրա: Դարաբասցի զինվորները համարձակ գրոհով նրանց հանեցին դիրքերից, մտան գյուղ: Մեչիդից և երկու տներից թուրքերը կրակ բացեցին, որի հետևանքով սպանվեց մեկ, վիրավորվեցին երեք հոգի:

Անդրանիկին ուղարկած զեկուցագրում Դ. Տեր-Մկրտչյանը գրում էր. «Այդ պահին հայ տղաները բարձրացան մեչիդի կտուրը, երդիկով ռումբ գցեցին, և թուրք զինյալները հանձնվեցին: Մութը վրա հասավ, և անձրև սկսվեց, և ես տղաներիս հետ քաշեցի: Այժմ գյուղը դատարկ է, առավոտյան նորից մտնելու ենք գյուղ: Սպասում եմ Ձեր կարգադրությանը»²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 84, թ. 10:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 6, թ. 23:

Այնուհետև նա հաղորդում է, որ իրենք պատրաստ են հարձակվելու նաև Վաղուդի գյուղի վրա և խնդրում է Ջորավարին շարժվել դեպի Վաղուդի՝ համատեղ ուժերով գյուղը գրավելու համար: «Սպասում ենք անհամբեր վաղը մաքրված տեսնել Վաղուդու ձորը Ձեզ հետ միասին: Չգիտեմ՝ ինչ փոփոխություն եղավ, որ չեկաք: Գրեցե՛ք, խնդրում եմ»¹:

Թե ինչու Անդրանիկը զինվորներ չուղարկեց՝ դարաբասցիներին միանալու և համատեղ գրոհելու Վաղուդին, մեզ հայտնի չէ, քանի որ արխիվներում չկան այդ մասին վկայություններ: Ենթադրում ենք, որ Ջորավարը մտածում էր, թե ինքն անպայման վերադառնալու է Գորիս և ճանապարհին, միևնույնն է, ընդհարվելու է Վաղուդիի թուրքերի հետ և այդ ժամանակ էլ իր գորամասի հիմնական ուժերով գյուղը մաքրելու է հրոսակախմբերից:

Ինչպես վերը նշվեց, Անդրանիկի հրավիրած խորհրդակցությունը նախատեսել էր սեպտեմբերի 8-ին հրավիրել համաշրջանային ժողով, բայց այն նշանակված օրը տեղի չունեցավ, քանի որ գյուղերի կոմիսարները Անդրանիկին խնդրել էին 3-4 օրով հետաձգել՝ Միսիանում Հարվածող զորամասի մնալու մասին ժողովրդի հիմնավոր կարծիքը իմանալու համար:

Սեպտեմբերի 12-ին Անգեղակոթի եկեղեցում տեղի ունեցավ Միսիանի հայ և ռուս 14 գյուղերի կոմիսարների ու 20 ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողով, որին ներկա էին նաև Հարվածող զորամասի և Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի պատվիրակները:

Օրակարգի առաջին հարցը Հարվածող զորամասի Միսիանում մնալու կամ չմնալու հարցն էր: Նախագահ ընտրվեց Հովակ Ստեփանյանը, քարտուղարներ՝ Ռոդիոն Կասմինինը և Եղիշե

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 23-ի շրջ.:

Քաջունին: Նախագահը հայտնեց, թե Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդը և Շուշվա գնդի հրամանատարը Անդրանիկին խնդրել են չհեռանալ գավառից և պաշտպան կանգնել զանգեզուրցիներին, ավելին՝ հույս են հայտնել, որ Ջորավարը օգնության ձեռք կմեկնի նաև Արցախին: Պարզաբանելով օրակարգի հարցը՝ զորավար Անդրանիկն ասաց, թե ինքը և իր զինվորները չեն եկել, որ վրդովեն ժողովրդի հանգիստը և վնասեն նրան: Եթե սիսիանցին փափագ հայտնի, որ զորամասը մնա, այն կմնա, բայց անհրաժեշտ է նախ զորահավաք անել, բավարարել զորքի պահանջմունքները:

Սասունի գնդի ներկայացուցիչ Արմեն Սասունին իր գնդի անունից հայտնեց, որ եթե իր զորամասը մնա Սիսիանում կամ Ջանգեզուրի մի ուրիշ շրջանում, այլևս դա չպիտի լինի հնի պես, այլ պետք է բավարարվեն նրա բոլոր պահանջները: Նույնը վերաբերում է նաև մյուս զորամասերին:

Շրջանային կոմիսար Ջաքար Տեր-Ղազարյանը հայտնեց, թե Սիսիանի ժողովուրդը փափագում է, որ Ջորավարն իր զորքով մնա շրջանում, և խոստացավ բավարարել զորքի կարիքները:

Գեղեժն Տեր-Մինասյանը խոսեց Ջանգեզուրի շուրջը ստեղծված քաղաքական վիճակի մասին, նշեց, որ Այսրկովկասը բաժանվել է երեք պետությունների, և իրենց ուզում են զենքի ուժով ենթարկել Ադրբեջանի կառավարությանը: Արցախի շրջանները որոշել են չենթարկվել թուրքերին: Հիմա հերթը Սիսիանինն է, որը պետք է որոշի՝ ուզում է ենթարկվել Ադրբեջանին, թե ոչ: Իսկ դա նշանակում է՝ սիսիանցին պետք է որոշի՝ փափագում է արդյոք, որ Ջորավարը մնա Սիսիանում:

Դարաբասի ենթաշրջանային կոմիսար Դավիթ Տեր-Մկրտչյանը գտնում էր, որ խնդիրը միայն զորամասի մնալը չէ, այլ նաև այն, որ առանց Անդրանիկի լուրջ միջամտության հնարավոր չի

լինի Միսիանում ստեղծել տեղական ամուր զինվորական կազմակերպություն:

Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Արշակ Շիրինյանն այն տեսակետը հայտնեց, որ Միսիանի շրջանն ամեն պարագայում անձնատուր չի լինելու: «Միսիանը կռվող շրջան է, և շատ լավ կարելի է կռվել, եթե կազմակերպված լինի: Հայի և մոլոկանի միջև էլ թուրքերը տարբերություն չեն դնելու, եթե կարողանան հաղթահարել Միսիանի ուժը»¹:

Հավանություն տալով Ա. Շիրինյանի խոսքերին՝ Անդրանիկն ասաց, որ մեր լինել-չլինելու հարցը կախված է մեծ պետությունների պայքարի արդյունքից: «Կրնայ ըլլալ որ մեր ցեղը բնաջնջուի, բայց գեթ Ղարաբաղը (նկատի ունի Զանգեզուրը: - *Ս. Ս.*) պետք է լավ անուն թողնի: Կռուինք թե չկռուինք պիտի միանանք: Մեր ուժերով մեծ յաղթանակ չենք կրնար տանիլ, բայց մենք մեր սկզբունքներին շեղելու չենք. եթե Ղարաբաղը մեկ տիպիզիա հանձնվեց ամիս ալ կապրի, իհարկե հարձակողական ձևով չէ, այլ ինքնապաշտպանութիւն պիտի կազմակերպուի»²:

Օրակարգի առաջին հարցի առթիվ ժողովն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ժողովը միաձայնությամբ որոշեց ոչ մի կերպ չհամակերպվել Ադրբեջանի կամ տաճիկ իշխանության զինաթափության հնարավոր առաջարկին և դիմադրություն ցույց տալ մինչև վերջ: Հետևաբար խնդրել գեներալ-մայոր Անդրանիկին, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 7-10, գ. 33, թ. 8, **Ե. Քաջունի**, Հայկական առանձին Հարուածող զօրամասը: Ժեներալ Անդրանիկ, Պոսթոն, 1921, էջ 101, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 6 (150), ապրիլ, էջ 100, 101, *նույնի*՝ Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 60, **Ստեմեյ**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 17, **Ա. Չելեպյան**, նշվ. աշխ., էջ 520, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 570, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 357, 358:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 8:

իր և մյուս զորամասերը մնան Միսիանում կամ այն շրջաններում, որոնք ռազմական տեսակետով հարմար կնկատվեն զինվորական իշխանության կողմից: Իսկ խառը (տեղացի և դրսի) զորամասերի պարենավորման ծանրությունը պիտի բաժանվի Ղափանի, Գորիսի և Միսիանի շրջանների վրա՝ համեմատական չափով: Միաժամանակ ներկայացուցիչները պարտավորվում են զորամասերի կարիքների համար առձեռն հավաքել, Շրջանային կոմիսարների միջոցով, 6000 փութ ցորեն, 1000 փութ գարի և 50 փութ յուղ, որոնց կենտրոնացման վայրը ցույց կտա գեներալը»¹:

Անցնելով օրակարգի երկրորդ խնդրին՝ նախագահող Հովակ Ստեփանյանը հայտնեց, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել զորահավաք, ստեղծել զինվորական ուժ, որպեսզի Շուշվա գնդի համար Վայոց ձորից բերվելիք զենքերն ու ռազմամթերքը նպատակային գործածվեն: Այդ զորահավաքի համար Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը որոշ սկզբունքներ ուներ. եկած զենքերն ու ռազմամթերքը համապատասխան ձևով բաշխելու էր շրջանների վրա:

Այնուհետև համաշրջանային ժողովը որոշեց հայտարարել նոր զորահավաք՝ նախ զորակոչելով 20-25, ապա՝ 25-30 տարեկաններին: Յուրաքանչյուր զինվոր իր հետ պետք է բերեր իր հրացանն ու որոշ թվով փամփուշտ: Եթե զինվորը հրացան չունենար, այն դեպքում տարիքավորների հրացանները տրվելու էին երիտասարդներին²:

Կրկին հանդես գալով՝ Զորավարն ասաց, որ շրջանի ամբողջ ժողովուրդը պետք է բարեխղճորեն հրապարակ բերի բոլոր ինչ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 8-ի շրջ., «Наше время», 3 января, 1919, № 4, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 6 (150), ապրիլ, էջ 101, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 360:

² Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, թիւ 6 (150), ապրիլ, էջ 101:

քերը՝ ցորեն, տրեխ, գուլպա և ունեցած պետական գույքը, ու այն հանձնի զինվորական իշխանությանը, որպեսզի զորակոչված հանրությունը օգտվի դրանից¹:

Անդրանիկից հետո խոսք վերցրեց Ռոդիոն Կասմինինը և առաջարկեց, առանց տարիքային սահմանափակման, յուրաքանչյուր գյուղից պահանջել որոշ թվով զինվորներ:

Հովակ Ստեփանյանը, պատասխանելով Կասմինինին, նշեց, որ առավելագույն արդյունք կարող է տալ տարիքային սկզբունքով կատարվող զորահավաքը: Նա տեղեկացրեց, որ զորահավաքից կազատվեն դատավորները, պաշտոնյաները, միլիցիոներները, ընտանիքի միակ աշխատավորը, գյուղի զինվորները, խմբապետերը, կոմիսարը, Ազգային խորհրդի անդամները, շրջանային կոմիսարները:

Ներկաների հետ միահամուռ համաձայնություն ձեռք բերվեց՝ ընդունել Հովակ Ստեփանյանի առաջարկած պայմանները և Ջորավարի հայեցողությամբ գլուխ բերել զորահավաքը:

Նկատի ունենալով, որ ընդունվել է թե՛ Հարվածող զորամասի Միսիանում մնալու, թե՛ պարենավորման և թե՛ զորակոչի հարցերը, ժողովը այլևս ավելորդ նկատեց պարենավորման խնդրի հատուկ քննարկումը²:

Օրակարգի 3-րդ խնդրին անցնելով՝ նախագահողը զեկուցեց. «Մեզ համար պետություն չունենալով՝ անհրաժեշտ է ունենալ կենտրոնական իշխանություն: Այդպիսի մի մարմին կա Գորիսում՝ հանձին Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի, որը, սակայն, թերի է: Նրանում չկան մի քանի տեղերի ներկայա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 9, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միսեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 60, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 358:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 8-9, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 360:

ցուցիչներ, ինչպիսինը Միսիանն է»։ Եվ Հ. Ստեփանյանը առաջարկեց նույն պահին ընտրել այդ ներկայացուցիչներին։ Նա նաև շեշտեց, որ Ազգային խորհուրդը ամենից առաջ պետք է զբաղվի զինվորական գործերով։

Նախքան Ջանգեզուրի կենտրոնական խորհրդի համար ներկայացուցիչների ընտրությունը՝ ժողովը հարմար գտավ, որ Միսիանի չորս ենթաշրջանների կոմիսարները միասին կազմեն Միսիանի շրջանային խորհուրդ, որը միջնորդ կլինի Ազգային խորհրդի և ժողովրդի միջև։

Այս ժողովը ձեռնարկեց գաղտնի քվեարկությամբ ընտրելու Միսիանի շրջանի Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամներին։ Քվեների մեծամասնությամբ ընտրվեցին Հակոբ Տերունին՝ անդամ, Ալեքսան Ալեքսանյանը և Հակոբ Բադալյանը՝ թեկնածուներ։

Այնուհետև ժողովն անցավ Միսիանի շրջանի ընդհանուր կոմիտեի ընտրությանը։ Բաց քվեարկությամբ, միաձայն, շրջանի կոմիսար ընտրվեց Զաքար Տեր-Ղազարյանը։ Որոշվեց, որ այսուհետև ենթաշրջանային կոմիսարների ընտրությունը պետք է կատարվի շրջանային ընդհանուր կոմիսարի միջոցով¹։

Ժողովից անմիջապես հետո Արշակ Շիրինյանը մեկնեց Երևան։

1918 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսին Ջանգեզուրի թուրքաբնակ բնակչության հակահայկական ըմբոստացումը և խժոժությունները թնակոխել էին ամենաեռուն շրջանը։

Ինչպես Գորիսում, Միսիանում նույնպես ոչ միայն ղեկավարները, այլև բնակիչները արտահայտում էին խոր դժգոհություն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից, որը շարու-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 9-ի շրջ., **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 358։

նակում էր կրավորական կեցվածք՝ տաճիկների հետ նոր բարդություններ չստեղծելու զգուշավորությունից դրդված: Այն, ըստ էության, ոչ մի աջակցություն չէր ցուցաբերում հայկական այդ երկու երկրամասերին: Զանգեզուրի, Արցախի, մասնավորապես սիսիանցիների՝ Երևանի հանդեպ ունեցած տրամադրությունները, ինչ խոսք, համահունչ էին այն խիստ բացասական վերաբերմունքին, որ Անդրանիկը տածում էր Հայաստանի կառավարության և դաշնակցական ղեկավարության նկատմամբ:

Եվ ահա, Ա. Շիրինյանը, մեկնելով Երևան, նպատակ ուներ հանրապետության կառավարությանը համոզել փոխել անտարբեր վերաբերմունքը Զանգեզուրի ու Արցախի հանդեպ և օգնության ձեռք մեկնել նրանց:

Երևանում Ա. Շիրինյանը անձամբ համոզվել էր, թե կառավարությունը ինչպիսի անբարյացակամ վերաբերմունք ունի արցախ-զանգեզուրյան խնդրի նկատմամբ:

Սեպտեմբերի 20 (7)-ին Արշակ Շիրինյանը Անդրանիկին գրում էր.

«Սիրելի՛ փաշա

Դժբախտաբար իմ գալը մի քանի օրով ևս դանդաղում է, դրածս խնդիրներին տեղիս կառավարության և ընկերների անբարիացակամ վերաբերվելու պատճառով: Այստեղ ստեղծված է ստրկական մի մթնոլորտ, որը ամեն կերպ աշխատում է սիրաշահել տաճիկներին, ինչ գնով էլ ուզում է լինի: Այդպիսի քաղաքականության շարունակության դեպքում մենք ստիպված ենք ևս խաչ դնել հայկական հանրապետության վրա և խզել մեր հարաբերությունները, որը կորստաբեր կարող է լինել մեզ երկուսիս համար: Ամբողջ հայությունը պիտի ունենա մի քաղաքականություն և նրա բոլոր հատվածների վրա պիտի համահավասար ուշադրություն դարձնել և ոչ թե ամբողջ շրջան, ինչպիսին Ղա-

րաբաղն ու Զանգեզուրն է, զոհ բերել հանրապետության շահերին, որը ավելի մինիատուր է... (մեկ բառ չի հասկացվում: - Ս. Ս.) քան ինքը Ղարաբաղը:

Սիրելի՛ փաշա, մի փոքր համբերություն ևս և բոլորովին կորոշվի մեր անելիքը:

20 (7).. 18

Երևան»¹:

Զանգեզուրը հույսը ամբողջովին կապել էր Անդրանիկի, նրա Հարվածող զորամասի և իր քաջագուն զավակների հերոսական սխրանքների հետ, որը տվյալ իրավիճակում ամենաիրատեսականն էր:

ՂԱՐԱՂՇԼԱՂԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ: ԲԱՔՎԻ ԱՆԿՈՒՄԸ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԶՈՐԱՄԱՍԻ ՄՈՒՏՔԸ ՇՈՒՇԻ

Այս ժամանակ էր, որ տեղի ունեցավ Ղարաղշլաղ* հայկական գյուղի ավերումը:

Նախորդ էջերում նշվել է, որ Զանգեզուրից Շուշի տանող ճանապարհը նախ իջնում է մի խորունկ ձոր, որտեղ գալիս խառնվում են Զաբուղ և Հազարու գետերը, ապա սկսվում է վերելք դեպի Ղարաբաղի լեռնաշղթան, որի ողնաշարի վրա է գտնվում Թթու ջուրը՝ Լիսագորսկը: Այս շրջանը թուրքաբնակ էր: 1918 թ. սկզբներից թուրքերը սկսել էին վտանգել ճանապարհը: Զանգեզուրի հայկական Տեղ գյուղից մինչև Շուշի ձգվող 70 վերստ ճանապարհը միանգամայն անանցանելի կդառնար, եթե չլիներ դեպի Թթու ջուր տանող վերելքի վերջին բարձունքների վրա թա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թթ. 2-3:

* Այժմ՝ Բերդաձոր:

ռած, 6-7 գյուղից բաղկացած, շուրջ 5 հազար բնակչություն ունեցող Ղարաղշլաղ մեծ գյուղը: Թուրքական զազանաբարո միջավայրում իրենց գոյությունը պահպանելու համար դարաղշլաղցիները միշտ ի հայտ էին բերում արտակարգ տոկոսություն:

1918 թ. օգոստոսի 2-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը նոր համագործակցության և փոխօգնության մասին նամակ է հղում Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին, սակայն այն մնում է անպատասխան:

Օգոստոսի 11-ին Արցախի ղեկավարությունը Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին նոր նամակ է հղում՝ նշելով, որ օգոստոսի 2-ին Գորիս ուղարկած նամակով բարձրացվել էին մի շարք կարևոր հարցեր, որոնց տարօրինակ անտարբերությամբ ոչ մի պատասխան չի տրվել: Այդ ծանր, տագնապալից օրերին Արցախի ղեկավարությունը կրկին դիմում է Զանգեզուրի ղեկավարությանը՝ խնդրելով անհապաղ պատասխանել իրենց նամակին:

Առաջին հարցը, որ բարձրացնում էր Արցախի ղեկավարությունը, Շուշվա գնդին հնարավորինս շուտ իրենց մոտ տեսնելն էր կամ գոնե գնդի ռազմապաշարներից Արցախ հասցնելը: «Մենք կանգնած ենք ճակատագրական անխուսափելի անակնկալների առաջ և եթե մինչև ամսոյս 25-ը ռազմամթերքի պաշար չստանանք, կարելի է վճռականապես և հաստատ ասել, որ մենք կորած ենք»¹:

Շուշվա գնդի երկու սպաներ դրանից երկու շաբաթ առաջ կարողացել էին Գորիսից անցնել Շուշի և գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանի ու Հովակ Ստեփանյանի անունից առաջարկել, որ համապատասխան փոխադրամիջոցներ ուղարկեն Գորիս՝ ռազմամթերքը Արցախ տեղափոխելու համար: Քանի որ Արցա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 1:

խը կռվող ուժերի և հատկապես ռազմամթերքի խիստ կարիք ունեն, ուստի Արցախի ժողովրդական կառավարությունն առանց ուշացնելու ձեռնամուխ եղավ փոխադրամիջոցների կազմակերպման գործին: Կազմվեց փոխադրամիջոց, որը բաղկացած էր 200-ից ավելի սայլերից, մոտ 200 ձիերից և ջորիներից: Այս աշխատանքի համար ներգրավվեց մոտ 900 մարդ¹:

Նախատեսվում էր, որ մոտավորապես օգոստոսի 18-20-ը այդ փոխադրամիջոցը հասներ Ղարաղլաղ: Դրանից հետո հնարավոր չէր լինի առաջ շարժվել, եթե Գորիսից ընդառաջ չգար Շուշվա գունդը կամ գոնե նրա մեծ մասը: Սակայն գնդի գալը գաղտնիք չէր տեղի թուրքերի և քրդերի համար: Նրանք նախապատրաստվում էին խափանել գնդի առաջշարժումը, հարձակվել փոխադրամիջոցի վրա: Այդ նպատակով նրանք նույնիսկ գորակոչ էին հայտարարել:

Շուշիից այդ մասին նախազգուշացնում են Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին և Մ. Մելիք-Շահնազարյանին, ինչպես ամենակարճ ժամանակահատվածում իրագործել հետևյալ միջոցառումները.

Առաջին՝ որոշել և Շուշիից նամակը Գորիս բերած սուրհանդակի միջոցով գրություն ուղարկել և հայտնել, թե որ օրը (18-ին, 20-ին թե՞ 21-ին) փոխադրամիջոցը կարող է շարժվել Ղարաղլաղից դեպի Գորիս:

Երկրորդ՝ սահմանային Տեղ գյուղում կենտրոնացնել 500-600 զինվոր՝ գնդացիներով և թնդանոթներով: Այդ ուժը պետք է զբա-

¹ Տե՛ս **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 372, 373: Հ. Ստեփանյանը կասկածի տակ էր առնում վերը նշված թվական տվյալները, համոզված լինելով, որ հազիվ 120 մարդ էր գնացել Շուշիից: Արխիվային մի փաստաթղթում զինվորների թիվը նշվում է 150 (տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 205): Իր հերթին Քիրս Սարտըր Ղարաղլաղում կռվող հայ զինվորների թիվը հասցնում է 620-ի (ի հակառակ Ե. Իշխանյանի նշված 1800-ի): Տե՛ս «Հայրենիք», 1933, թիվ 11, էջ 87:

ղեցներ Զաքուդ և Հագարու գետերի միջև տարածված լեռնաշղթան, ինչպես նաև Տեղից Զաքուդ գետն իջնող սարահարթը, որպեսզի այդ կողմից ապահովեր փոխադրամիջոցի անվտանգությունը¹:

Երրորդ՝ այդ անհրաժեշտ պայմանները կատարելուց հետո հարկավոր էր որոշել, թե ինչ ազդանշանով (լուսագդանշան, ձայնագդանշան և այլն) պետք է իմաց տրվի փոխադրամիջոցին, որ Ղարաղլաղից առաջ շարժվի²:

Դրանից բացի՝ Շուշիից նախագգուշացնում էին, որ փոխադրամիջոցի վրա հարձակումը կարող է լինել երկու կողմից՝ վարից և վերից: Ուստի նշում էին, որ «Հագարու գետի մեր ափի անտառոտ լեռնաշղթան ղարաղլաղցիների աջակցությամբ մենք կաշխատենք բռնել՝ ապահովելու տրանսպորտի անցը այս կողմից և դիմավորել գնդին»³:

Բայց սայլերն ու գրաստները չկարողացան տեղ հասնել, որովհետև այդ միջոցին Ղարաղլաղի վրա շարժվեցին մի կողմից Հաջի Սամլու կոչվող շրջանի քրդերը՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովի ղեկավարությամբ (հետագայում Բաքվի կողմից Ղարաբաղ-Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակված բժիշկ Խոսրով բեկ Սուլթանովի եղբայրը), իսկ մյուս կողմից՝ սարերից իջնող զինված թուրք և քուրդ քոչվորները, որոնց ղեկավարում էին մուսավաթական սպաներ ու զինվորներ⁴:

Ղարաղլաղը չցանկացավ դյուրությամբ տեղի տալ և, հենվելով իր անառիկ լեռներին, հինգ օր քաջաբար դիմադրեց թշնամուն: Բայց նա մենակ էր, իսկ թշնամու ուժերը գնալով ավելա-

¹ Տե՛ս **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 374:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 2-ի շրջ.:

³ Նույն տեղում, թ. 1-ի շրջ.:

⁴ Տե՛ս **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 377:

նում էին: Ուստի համառ ու հերոսական դիմադրությունից հետո Ղարաղլաղը ի վերջո տեղի տվեց, և սեպտեմբերի 17-ին Ջանգեգուր ուղարկվող սայլերի ու գրաստների վրա բարձելով իր գույքի մի մասը՝ Ղարաղլաղի համայնքը անցավ Շուշի¹: Գործիսում գտնվող Շուշվա կազմալուծվող գունդը Ջանգեգուրից փորձեց օգնության հասնել Ղարաղլաղին, բայց դա ևս չհաջողվեց: Գյուղախումբը մենակ մնաց և ավերվեց թուրքերի ու քրդերի կողմից: Լիովին խզվեց կապը Ջանգեգուրի և Արցախի միջև²:

Վրաստանում հայկական դիվանագիտական առաքելությանը կից ինֆորմացիոն բյուրոյի պետին փոխարինող Ա. Մելիք-Քարամյանը Թիֆլիսից Երևան է հղում մի գաղտնի տեղեկագիր, ուր մեծ ուշացումով նշված էր.

«Ելիզավետպոլից եկածները հաղորդում են, որ ադրբեջանական իշխանությունները ստացել են զեկույց Ջանգեգուրի՝ գավառապետից՝ հետևյալի մասին. գյուղի մոտ մարտեր են գնում հայերի և թաթարների միջև, որոնց մասնակցում է նաև Անդրանիկը իր զորամասով: Գավառապետը խնդրել է ուղարկել պատժիչ էքսպեդիցիա՝ նկատի ունենալով մուսուլմանական բնակչության ոչնչացման վտանգը:

Ելիզավետպոլից ուղարկված է թուրքական զորամաս՝ հնագանդեցնելու (հայերին)»³:

¹ Տե՛ս «Наше время», 3 ноября, 1919, № 4, նաև Քիրս Սարոտի հոդվածը (Ղարաբաղի կռիվների շուրջ, «Ճշդում»ի ճշդումը, «Հայրենիք», 1934, մարտ, թիվ 5, էջ 129), որպես պատասխան Ե. Իշխանյանին:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թթ. 275, 278: Ղարաղլաղի ավերման մանրամասն նկարագրությունը տրված է Միրզա Տեր-Սարգսյանի անտիպ գրվածքում՝ «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1923 թթ.», **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 377: Տե՛ս նաև **Ստեմեղ**, Անդրանիկը Ջանգեգուրի մեջ, էջ 16, 17:

^{*} Խոսքը Ջանգեգուրի ադրբեջանական հատվածի մասին է:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 49, թ. 38:

Թուրքերին հատուկ խաբեալությամբ հայկական գյուղի ոչնչացման մեղքը ադրբեջանական իշխանություններն ամբողջովին բարդում էին հայերի վրա:

Ղարաղշլաղի ավերումը թևեր տվեց Զաբուղ և Հագարու ձուրերի թուրքերին ու քրդերին, որտեղից նրանք սպառնալից գրություններ էին ուղարկում բուն Զանգեզուրի իրենց ծանոթ հայերին և պահանջում ենթարկվել Բաքվին՝ այլապես խոստանալով շրջանի բնակավայրերը ենթարկել Ղարաղշլաղի բախտին:

Օրինակ՝ Զանգեզուրի թուրքական մասի կենտրոն Դոնդարլու գյուղից այդ տարածքների մուսուլմանական Ազգային խորհրդի նախագահ Սուրիսայ բեկը Գերենգուր (Կոռնիձոր: – *Ա. Ս.*) գյուղի բնակիչ, իր հին ծանոթ «քիրվա» Գալուստին ուղարկել էր ռուսերեն գրված հետևյալ բովանդակությամբ նամակը՝, որը շատ բնորոշ էր այն օրերի սահմանակից տարածքների թուրքերի տրամադրություններին ու հոգեբանությանը.

«Առաջին տեղամասում հայերի գործած գազանությունները մուսուլմանական բնակչության նկատմամբ, վերջապես, լցրել են նրանց համբերության բաժակը: Քեզ, իհարկե, հայտնի է, որ նրանք օրերս, ոչ մեկին չտեղեկացնելով, հարձակվել են իր խիզախությամբ հայտնի հայկական Կալադարասի (Ղարաղշլաղ: – *Ա. Ս.*) գյուղի վրա և լիովին ջախջախել այն: Այժմ այնտեղ միայն մոխիր է: Տեսականորեն չհնազանդվելը Ադրբեջանի կառավարությանը, ձեր գործիչների ու երիտասարդության բռնած դիրքը ի վերջո գավառի մյուս գյուղերին նույնպես կբերեն նույն տխուր ճակատագիրը: Եվ դա անխուսափելի է: Որպես ներկայացուցիչ (Ադրբեջանի) օրինական իշխանության, որը վայելում է օսմանյան բարձր հովանավորությունը, խորհուրդ եմ տալիս անմիջա-

* Նամակը ներկայացված է ազատ ոճի թարգմանությամբ:

պէս մի կողմ դնել ձեր դավերն ու մեքենայությունները, չունկընդ-
րել Անդրանիկին և մյուս ավագաններին ու սրիկաներին և հայ-
տարարել խոնարհության ու հնազանդության մասին: Եթէ իմ
այս առաջարկությունը (որը կլինի վերջինը) ընդունելի է, ապա
ուղարկեցեք ինձ մոտ ձեր ներկայացուցիչներին, որոնց ես կներ-
կայացնեմ գավառային վարչության պետ Մելիք-Նամազալիսին:

Այսօր 1918 թ. սեպտեմբերի 8-ն (նոր տոմարով՝ 21-ը: - Ա. Ս.)
է և պատասխանին սպասում եմ մեկ օր հետո»¹:

* * *

Այդ օրերին թուրք-մուսավթական միացյալ շուրջ 15-18
հազարանոց «մուսուլմանական բանակը» մոտեցավ Բաքվին:
Չնայած պաշտպանների համառ դիմադրությանը՝ սեպտեմբերի
15-ին բանակը խուժեց քաղաք²: Երեք օր շարունակ քաղաքի հա-
յությունը ենթարկվեց սոսկալի ջարդի: Սեպտեմբերի 20 (7)-ին
Երևանից Անդրանիկին հղած նամակում Արշակ Շիրինյանը
գրում էր. «Բաքուն ընկել է, բայց ծովի կողմից կոիվները դեռ շա-
րունակվում են: Ասում են, որ ջարդված հայերի թիվը 30000-ի է
հասնում»³: Հայերի ջարդը քաղաքում տևեց երեք օր: Չորրորդ օրը
Մուղանի անապատներ քշվեց ու կոտորվեց 8 հազար հայ տղա-
մարդ: Բայց դրանով արյունալի գործողությունները չվերջացան.
օգտվելով իրավիճակից՝ Բաքվի նահանգի Նուխի, Արեշ գավառ-
ների և այլ վայրերի թուրքերը տմարդի հաշվեհարդարի ենթար-
կեցին իրենց հարևան հազարավոր հայերի: Ընդհանուր առմամբ

¹ ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 2 և շրջ., **Հր. Մխմուրյան**, նշվ. աշխ., էջ 377-378:

² Տե՛ս **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

³ ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 31, թ. 3:

Բաքվում ու նահանգում սպանված հայերի թիվը մի քանի օրում հասավ 50 հազարի¹:

«Կավկասկոյե պոլո» թերթը 1918 թ. սեպտեմբերի 29-ին գրում էր. «Կատարվել է անմարդկային արարք. զոհվել են տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Այդ ամենը սարսափով և զարհուրանքով տեսածները աղբրեջանական կառավարությունից պահանջում են պաշտոնական քայլեր՝ մեղավորներին պատասխանատվության կանչելու համար: Հայկական հանրապետությունը և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը իրավունք ունեն պահանջելու, որ պետզի վերջապես, պաշտոնապես և փաստարկներով ասեն՝ ինչ է տեղի ունեցել Բաքվում»²:

Բաքվի անկումը թևավորեց Զանգեզուրը շրջափակած մուսավաթականներին. նրանք հույս ունեին, որ հաղթություն տարած օսմանյան զորքերը շուտով թեքվելու են դեպի Արցախ ու Զանգեզուր, ու նրանց օգնությամբ իրենք տեղ են դառնալու հայկական այդ երկրամասերին:

Աղբրեջանից եկող տազնապալի լուրերը մի կողմից, Երևանի կառավարության շարունակվող անտարբեր վերաբերմունքը մյուս կողմից ստեղծել էին ծանրագույն վիճակ:

Բաքվի կոմունան տապալած և քաղաքի տասնյակ հազարավոր հայերի արյունալի հաշվեհարդարի ենթարկած օսմանյան և մուսավաթական զորքերից առանձնացվել էին մի քանի խոշոր զորամասեր և գնացքներով ուղարկվել Եվլախ: Քաղաքը վերած-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 79, թթ. 5-8-ի շրջ., 39 շրջ., 49, ֆ. 223, ց. 1, գ. 50, թ. 5, ֆ. 275, ց. 2, գ. 34, թթ. 41-42, գ. 55, թթ. 63-64, **Բ. Իշխանեան**, Բագուի Մեծ սարսափները, Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 102-105, Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 89-100, 117, 118, 120, 121, 142, 143, 145-150, 488, 489:

² “Кавказское слово”, 29 сентября, 1918.

վել էր ռազմական մեծ ճամբարի: Այստեղ էին եկել նաև մի քանի ուրիշ զորամասեր, որոնք չէին մասնակցել Բաքվի գրավման գործողություններին, այլ թողնվել էին թիկունքում՝ Հյուսիսային Արցախի հայկական շրջանների բնակչության հնարավոր հուզումները զսպելու համար: Դրանցից էր կովկասյան Գալիբոլու կոչվող դիվիզիան, որը, իր հրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյի գլխավորությամբ Գանձակից դուրս գալով, Եվլախի վրայով եկել հասել էր Ադդամ¹:

Առավելագույնս օգտվելով իրենց համար ստեղծված բացառիկ բարենպաստ իրադրությունից՝ մուսավաթական կառավարությունը օսմանյան զավթիչների աջակցությամբ շտապեց օր առաջ ոչնչացնել Լեռնային Արցախի ինքնուրույնությունը և իր տիրապետությունը հաստատել այնտեղ:

Վրա հասան ճակատագրական օրեր: Օսմանյան զավթիչները մուսավաթական կառավարության տրամադրության տակ դրեցին Ղարաբաղն ընկճելու բոլոր միջոցները: Միաժամանակ հայերի թիկունքը նախապես թուլացնելու համար թուրքական զորքերի հրամանատարությունը մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք առաքեց Արցախի ու Ջանգեզուրի և հատկապես դրանց միջև սեպի պես խրված Քուրդիստանի թուրքերին ու քրդերին:

Գալիբոլու դիվիզիայի հրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյը իր զորքով Արցախ խուժելուց առաջ Ադդամից մի նամակով դիմեց Արցախի հայոց առաջնորդին և հայ ազգաբնակչությանը և վերջնագրի տեսքով առաջարկեց ճանապարհները բացել սարերից իջնող քոչվորների առաջ և ոչ մի հարաբերություն չունենալ Ջանգեզուրում գտնվող Անդրանիկի հետ, հակառակ դեպքում թուրքական զորքերը կշարժվեն Ղարաբաղի վրա:

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 310-311:

Սեպտեմբերի 19 (6)-ից 24 (11)-ը Շուշիում տեղի ունեցավ Արցախի հայության երկրորդ համագումարը: Նախագահում էր միաձայն ընտրված հայտնի բոլշևիկ Ալեքսանդր Ռուբենի Ծատուրյանը: Մոտ 200 պատգամավորների մասնակցությամբ համագումարն անցնում էր խիստ լարված պայմաններում: Օրակարգում դրվել էր երկու ծանրակշիռ հարց:

Առաջինը Ղարաղլաղից գաղթած 5 հազար հայերի խնդիրն էր, որոնք մնացել էին Շուշվա փողոցներում բաց երկնքի տակ և մատնվել զրկանքների: Համագումարը դիմեց քաղաքի թուրքերի Ազգային խորհրդին և խնդրեց աջակցել, որ Ղարաղլաղցիները վերադառնան իրենց բնակության վայրերը, բայց թուրքերը հրաժարվեցին միջամտել այդ խնդրին:

Երկրորդը թուրք հրամանատարության կողմից Արցախի հայերին տված վերջնագրին պատասխան տալու հարցն էր¹:

Ջեմիլ Ջահիդ բեյին պատասխան ուղարկելու խնդիրը բուռն քննարկումների տեղիք տվեց: Երկու օր շարունակ պատվիրակները վիճաբանում էին, բայց վերջնական եզրակացության չէին հանգում, թե ինչ պատասխան տան օսմանյան հրամանատարին: Վերջապես որոշվեց մի պատվիրակություն ուղարկել Ադդամ, որը պետք է Ջեմիլ Ջահիդ բեյին ներկայացներ համագումարի գրավոր խնդրանքը: Այն է՝ աջակցել, որ Ղարաղլաղցիները վերադառնան իրենց ավերված բնակավայրերը:

Որոշումը կայացավ, բայց ոչ ոք չէր ուզում Ադդամ գնալ: Բանն այն էր, որ թշնամու հետ բանակցելու խնդրի շուրջ ձևավորվել էր երկու տեսակետ: Քաղաքի հայ բնակչության, մանավանդ նրա ղեկավարների տեսակետն արտահայտող պատգամավորները հակված էին համակերպվել օսմանցիների և մուսա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թ. 279:

վաթական թուրքերի հետ, իսկ գավառների հայությունը դեմ էր դրան, ուստի նրանց մեղադրում էր թուլամորթության մեջ՝ անվանելով դավաճաններ:

Այդ տեսակետն ունեին Դիզակը, Վարանդան, Խաչենը և Ջրաբերդը: Այդ շրջաններում կազմվել էին ինքնապաշտպանության զինվորական մասեր, որոնց հրամանատարները Դիզակի շրջանում Արտեմ Լալայանը և Ասլանիկ Մուրադխանյանն էին, Վարանդայում՝ Սոկրատ Մելիք-Շահնազարյանը, Խաչենում՝ Ալեքսան Բալայանը (Ելեքսան Դային), Ջրաբերդում՝ Բագրատ Ղազանչյանը:

Երկարատև վիճաբանություններից ու խորհրդակցություններից հետո Ադդամ գնալու համար կազմվում է պատվիրակություն, որի անդամներն էին Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնազարյանը, իրավաբան Ա. Մելիք-Հովսեփյանը, Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցի տեսուչ Հ. Մուսայելյանը, թեմական դպրոցի ուսուցիչ Ա. Քամալյանը և գյուղացիներից՝ Դանիել Առաքելյանը¹:

Հայ պատվիրակների հետ Ադդամ պիտի գնային նաև ազգամիջյան կոմիտեի թուրք անդամները, բայց կոմիտեից համաձայնեց գնալ միայն մեկը՝ Լյուծվալի բեկ Բեհբութովը, բարձրագույն կրթությամբ մի մարդ, որը ճանաչված էր իբրև երկու ժողովուրդների միջև հաշտության ձգտող անձնավորություն:

Այդպիսի կազմով պատվիրակությունը մեկնեց Ադդամ:

Երբ պատվիրակությունը տեղ հասավ, Ջեմիլ Ջահիդ բեյը պատվիրակությանը նույնիսկ չցանկացավ մինչև վերջ լսել: Նրանց ձերբակալեց և պահանջեց պաշտոնապես ընդունել իր երեք պահանջները, այն է՝ ա) Ղարաբաղն անառարկելիորեն պետք է հպատակվի Ադրբեջանի կառավարությանը, բ) հայկա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թ. 278-279, «Кавказское слово», 22 октября, 1918:

կան բոլոր գործառնությունը և ողջ բնակչությունը պետք է զինաթափվեն, գ) օսմանյան գորքերին պետք է տրվի անարգել ճանապարհ՝ Շուշի մտնելու¹:

Պատվիրակությունը անակնկալի եկավ: Օսմանյան հրամանատարության հետ բարեկամական կապ հաստատելու և դառաղշլաղցիներին իրենց տեղը վերադարձնելու հույսեր փայփայող հայ պատվիրակները կանգնեցին անելանելի իրավիճակի առջև: Նրանց այնպիսի առաջարկներ արվեցին, որոնց ընդունման համար նրանք լիազորություններ չունեին: Ուստի պատվիրակությունը խնդրեց թուրք հրամանատարին, որ թույլ տա վերադառնալ Շուշի՝ հայերի նոր համագումարում ներկայացված առաջարկները քննարկելու և պաշտոնական պատասխան տալու համար: Համաձայնելով այդ խնդրանքին՝ Ջեմիլ Ջահիդ բեյը թույլ տվեց Շուշի վերադառնալ պատվիրակության անդամներից միայն երկուսին՝ Հ. Մուսայեյանին և Դ. Առաքեյանին, որոնք պետք է քաղաքի հայերի ղեկավարությանը հայտնեին թուրքերի պահանջը, իսկ մյուս երեքին, ինչպես և թուրք ներկայացուցչին, պահեց պատանդ²:

Ջեմիլ Ջահիդ բեյի ներկայացրած կտրուկ պահանջները հրամայաբար պահանջում էին նոր համագումար հրավիրել:

Սեպտեմբերի 18-ից 22-ը Շուշիում գումարվեց Արցախի հայության արտակարգ համագումարը, որին մասնակցում էին 200 պատգամավորներ: Աշխատանքներն ընթանում էին խիստ լարված մթնոլորտում: Բաքուն արդեն ընկել էր, և թուրքերն ու մուսավաթականներն իրենց ուժերը բերում էին Շուշի: Դարձյալ սև ամպեր էին կուտակվում Արցախի գլխին: Այս պայմաններում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թ. 279, «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1989, 8 նոյեմբերի:

² Տե՛ս նույն տեղում:

երեքօրյա աղմկալի նիստերից հետո համագումարը կայացրեց հետևյալ որոշումները. 1) նկատի ունենալով ուժերի իրական փոխհարաբերությունը և Բաթումի դաշնագիրը, որի տակ ստորագրել էին Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները, ըստ որի Արցախի հարցը վերջնականապես պիտի լուծվեր Պոլսի խորհրդածողովում, ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, 2) չընդունել զինաթափման պահանջը, մինչև որ արցախահայության ֆիզիկական գոյությունն ու գույքը պահպանելու համար չտրվեն իրական և ամուր երաշխիքներ¹:

Մինչ համագումարի նիստերը շարունակվում էին, հոկտեմբերի 2-ին Գանձակից Ադդամ եկավ Նուրի փաշան՝ իր հետ բերելով Գանձակի առաջնորդ Լևոն վարդապետ Պսոլյանին և Ս. Տեր-Իսրայելյանին, արձակեց պատանդ պահված արցախցի պատվիրակներին և ավտոմոբիլ հատկացնելով՝ նրանց բոլորին ուղարկեց Շուշի՝ պահանջելով 24 ժամում կատարել թուրքական հրամանատարության պահանջները:

Պատվիրակները և Գանձակի հայոց առաջնորդը, դեռ Շուշի չհասած, ճանապարհին ձերբակալվում են հայ գյուղացիների կողմից և տարվում Խանքենդ: Մի շարք անախորժություններից հետո նրանք ազատ են արձակվում և հասնում Շուշի:

Պատվիրակության Շուշի ժամանումից հետո որոշվում է թուրք հրամանատարության հետ բանակցելու համար Ադդամ ուղարկել քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնագարյանին, Լևոն վարդապետին և համագումարի նախագահ Գ. Ղարազյոզյանին, որպեսզի նրանք հասնեն այն բանին, որ խնդիրը լուծվի առանց գորքի միջամտության: Այս նոր պատվիրակության խնդիրն էր նաև ճանապարհին Ասկերանի շրջակա հայկական գյուղերի գյուղացիներին համոզել, որ նրանք օսմանյան զորքերին դիմադ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 78, թ. 279:

րություն ցույց չտան՝ վերջինիս Աղդամից Ասկերանի վրայով Շուշի անցնելու ժամանակ¹:

Ծագած մի շարք անհամաձայնությունների պատճառով այս նոր պատվիրակությունն Աղդամ է մեկնում մեծ ուշացումով: Ճանապարհին նրա անդամները փորձում են հայ գյուղացիական ջոկատների հրամանատարներին համոզել թուրքերին ազատ ճանապարհ տալ: Վերջիններս կտրուկ մերժում են, ավելին, պատվիրակներին անվանելով դավաճաններ, նրանց ձերբակալում են և պատրաստվում դիմադրության²: Պատվիրակներին մի օր պահելուց հետո այնուամենայնիվ ազատում են, որոնք և Աղդամ են հասնում հաջորդ օրը³:

Բայց արդեն լրացել էր նշանակված ժամկետը: Թուրք հրամանատարությունը հենց սպասում էր այդ առիթին: Ռազմական արշավանքի համար անհրաժեշտ պատրաստություն տեսած Ջեմիլ Ջահիդ բեյն իր ուժերը շարժում է Լեռնային Արցախի վրա:

Թուրքերին միացել էին մուսավաթական զորամասերը: Մտնելով Ասկերան՝ թշնամին այդ և հաջորդ օրերին գրավում և ավերում է Միրիշալու, Վարազաբույն, Դահրավ, Փիրզամալ, Նախիջևանիկ, Քյաթուկ, Խրամորթ, Խանաբադ, Դլիջբադ, Քարազլուխ և ուրիշ հայկական գյուղեր, ապա շարժվում դեպի Շուշի:

Այդ օրերին Շուշիում տարածվում է հետևյալ հայտարարությունը, որն ստորագրել էր քաղաքի նոր նշանակված պարետը.

«Քաղաքացիներ,

Թուրքական բանակը գալիս է և նրա նպատակն է առանց կրոնի ու ազգի խտրության ապահովել Ադրբեջանի բնակչության

¹ Տե՛ս “Кавказское слово”, 22 октября, 1918, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 387, 388:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

խաղաղ գոյությունը: Այսօրվանից քաղաքում կատարված յուրաքանչյուր հրացանաձգության համար հանցավորները դիվիզիայի հրամանատարի կողմից կենթարկվեն մահապատժի:

Շրջանային կոմիտեները պարտավոր են հրացան արձակողներին անմիջապես ներկայացնել ոստիկանատուն, հակառակ դեպքում տվյալ շրջանային կոմիտեն կենթարկվի 10000 ռուբլու տուգանքի կանխիկ դրամով՝ հոգուտ Ադրբեջանի Հանրապետության:

Շուշի քաղաքի պարետ՝

Հասան Բասրի բեյ»¹:

Սեպտեմբերի 23 (հոկտեմբերի 6)-ին Ջեմիլ Ջահիդ բեյի հրամանատարությամբ և գանձակեցի խոշոր կալվածատեր, հայտնի մուսավաթական գործիչ Իսմայիլ խան Ջիաթխանովի ուղեկցությամբ թուրքական զորաբանակը Ադդամից շարժվեց դեպի Շուշի՝ առաջանալով հայկական զորքերի բացած նեղ միջանցքով: Թեև պայմանավորվածության համաձայն զորամասը առաջանում էր, բայց թուրքերը երախտամոռ գտնվելով ընթացքում հրետանակոծության ենթարկեցին Նախիջևանիկ, Փիրջամալ և այլ գյուղեր²:

1918 թ. սեպտեմբերի 25 (հոկտեմբերի 8)-ին (որոշ աղբյուրներում՝ 26 (հոկտեմբերի 9)-ին) Ջեմիլ Ջահիդ բեյի զորաբանակը՝ մոտ 1500 զինվորով՝, մտավ Շուշի, որի մահմեդական բնակչու-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 2, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 388:

² Տե՛ս «Кавказское слово», 22 октября, 1918, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 388:

* Շուշի մտած թուրք-մուսավաթական միացյալ զորամասի մասին գրականության մեջ և աղբյուրներում բերված են իրարից խիստ տարբեր տվյալներ: Այսպես, Հարություն Թումյանի վկայությամբ զորամասում հաշվվում էր 1500 հոգի (տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1989, 8 նոյեմբերի), «Кавказское слово» թերթը 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ի համարում բերում էր 500 թիվը, ադրբեջանցի

թյունը նրան դիմավորեց տների պատշգամբներն ու պատուհանները գորգերով պատած: Շատ չանցած՝ եկան նաև նոր ստորաբաժանումներ, այդ թվում՝ մուսավաթական, և քաղաքում թուրք ասկյարների թիվը հասավ 2000-ի: Նրանք այստեղ մնացին 22 օր:

Շուշի մտնելուց հետո թուրքերը քաղաքում հայտարարեցին ռազմական դրություն, որով քաղաքացիներին արգելվում էր տնից դուրս գալ երեկոյան ժամը 9-ից մինչև առավոտյան ժամը 6-ը: Քաղաքի հայկական մասում հայերը պարտավոր էին անառարկելի կատարել թուրք հրամանատարության և մուսավաթական կառավարության ու նրա տեղական ներկայացուցիչների բոլոր կարգադրությունները: Հայ բնակչությունը զինաթափվեց, փոխարենը սպառազինվեցին տեղի թուրքական ուժերը: Տաճիկ և մուսավաթական սպաները տեղավորվեցին ռեալական ուսումնարանի շենքում և հայերի լավագույն տներում: Անօրինական համարվեց և լուծարվեց Արցախի կառավարությունը: Բայց դա դեռ բոլորը չէր. թուրք զինվորականներն ու մուսավաթականները անպատիժ դատաստան էին տեսնում խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: Ձերբակալվեցին ու բանտ նետվեցին բազմաթիվ հայ մտավորականներ, հասարակական ու քաղաքական գործիչներ՝ Ե. Իշխանյանը (Արցախի կառավարության նախագահ, դաշնակցական), Ա. Իոանիսյանը (քաղաքի նախկին կոմիսար, Էսէռ), Լ. Վարդանյանը (սոցիալ-դեմոկրատ), Ն. Իսախանյանը (ռազմական խորհրդի նախկին նախագահ, սոցիալ-դեմոկրատ), Մ. Այվազյանը (կառավարության անդամ, դաշնակցական) և ուրիշներ¹: Ավելին՝ ձերբակալված հայ քաղաքացիներից մեկը կախաղան բարձրացվեց՝

պատմաբան Ֆ. Շուշինսկու գրքում գորամասի զինվորների ու սպաների թիվը նշված է 4000 (տե՛ս Փ. **Шушинский**, Шуша, Баку, 1968, с. 83) և այլն:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 49, թթ. 41-42, “Кавказское слово”, 22 октября, 13 ноября, 1918:

զենքը չհանձնելու համար, իսկ մյուսները նետվեցին քաղաքային բանտ¹:

Առաջին շաբաթվա ընթացքում Շուշիում կատարելով բազմաթիվ ոճրագործություններ՝ օսմանյան զորքը հետագա օրերին իրեն պահում էր զուսպ, իսկ քաղաքում մնացած Արցախի կառավարությունը գործում էր բացեփրաց²: Պատճառը Անդրանիկի՝ Հարվածող զորամասով ու տեղական վաշտերով Զանգեզուրում լինելն էր: Թուրք և մուսավաթական հրամանատարությունը տեղեկացված էր, որ Անդրանիկը Արցախ անցնելու պատրաստություններ է տեսնում: Թշնամին համոզված չէր, թե Զանգեզուրից եկող զորքի հետ կոփում կարող է որևէ հաջողություն ունենալ: Բացի այդ, ինչպես իր հուշերում նշել է Հարություն Թումյանը, «Ադդամ-Շուշի ճանապարհի մատույցներն ամբողջ երկարությամբ հսկում էին հայկական զորամասերը, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կարող էին ոչնչացնել թշնամական պահակախմբերը, և Շուշիի թուրքական զորքը կմնար կրակե օղակի մեջ»³: Շուշիում եղած երեք շաբաթների ընթացքում «օսմանցիների ձեռնարկած բոլոր միջոցառումները՝ Արցախն Ադրբեջանին ենթարկելու համար, դաժան հակահարվածներ ստացան»⁴: Թուրքերի հիմնական նպատակն այն էր, որ մինչև գերմանա-թուրքական բլոկի նշմարվող պարտությունը և դրա հետևանքով իրենց զորքերի հետ քաշելը Բրեստի պայմանագրով նախանշված սահմանները կարողանան լուծել գլխավոր հարցը. հայկական հողերը, ամենից առաջ Արցախն ու Զանգեզուրը միացնեն Ադրբեջանին: Թուրքամուսավաթական ծրագիրը կոչված չէր իրագործվելու:

¹ Տե՛ս «Кавказское слово», 13 ноября, 1918:

² Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1989, 8 նոյեմբերի:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

**ԳՈՐԻՍԻ ՇՐՋԱՆԸ ԹՇՆԱՄՈՒ ՆԵՐՖՈՒԺՄԱՆ
ՎՏԱՆԳԻՆ ԴԵՄ ՀԱՆԴԻՄԱՆ:
ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՍԻՍԻԱՆԻՑ**

Այս բոլոր իրադարձություններին Ջանգեզուրում հետևում էին չթուլացող հետաքրքրությամբ և գալիքի վտանգավոր սպասումներով: Բոլորի համար պարզ էր, որ զանգեզուրցի հայերին մինչ այդ արված սպառնալիքներից օսմանյան և մուսավաթական զորքերը անցնելու են կոնկրետ գործողությունների: Եվ, իրոք, ներխուժման վտանգը շուտով կախվեց լեռնավայրի վրա:

Հայրենի լեռնաշխարհի գլխին կախված ահեղ վտանգի ժամին ցայտուն դրսևորվեց հայ բնակչության գերազանց հասկություններից մեկը, այն է՝ մի կողմ դնել ներքին հակասությունները, համախմբվել, զորահավաքի ենթարկել բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները և ամուր բռունցք դառնալ թշնամու դեմ: Միաժամանակ պարզ էր դարձել, որ գավառի ինքնապաշտպանության ուղղությամբ մինչ այդ ձեռնարկած միջոցառումները բավարար չեն, և որ անհրաժեշտ են ավելի վճռական գործողություններ:

Թշնամին առաջին հերթին սպառնում էր հայաթափել բուն Ջանգեզուրը (Գորիսի շրջանը): Քանի որ Անդրանիկն իր զորքով գտնվում էր Սիսիանում և զբաղված էր շրջանի պաշտպանության կազմակերպման գործով, Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդը գավառը հայտարարեց պաշարողական դրության մեջ:

Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը վտանգում էր ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև Ջանգեզուրի անվտանգությունը: Այդ իրադարձությունները արտացոլված են նաև 1918 թ. սեպտեմբերին գորավար Անդրանիկի Նուրի փաշային ուղղված պատասխան նամակում, որտեղ նշվում էր.

«Ես կարդացի Ձեր օգոստոսի 15-ի նամակը, տեղեկացված եմ նաև իմ հասցեին արված Ձեր հերյուրանքների մասին: Ես պարտություն չեմ կրել, ինչպես դուք եք գրում և փախուստի չեմ դիմել: Ընդհակառակը, դուք այսօր իմ առջև բարոյապես պարտված եք, քանի որ հավանաբար, հիշում եք հազարի հասնող Ձեր զորքի փախուստը Սասունի, Մշո վանքի, Բալկանյան պատերազմի, Բիթլիսի գրավման կովի ժամանակ ընդամենը 40 ֆիդայիների առաջ, ինչպես նաև ձեր թողած թնդանոթներն ու գնդացիները մի քանի օր առաջ Խոյի մատույցներում: Եթե դուք չեք հիշում, ապա կարող եք հարցնել Յավեր փաշայից»¹:

Այնուհետև նամակի շարունակության մեջ Զորավարը փաստում էր, որ ինքն անգլիական կառավարությունից ոսկով կաշառք չի ստացել, իրավացիորեն արձանագրում, որ եթե աշխարհում կա մի երկիր, որն ամբողջությամբ պատված էր կաշառակերությամբ, ապա դա Թուրքիան է և նրա կառավարությունը, նրա պաշտոնատար անձինք:

«Դուք ձեզ հերոս եք համարում, սակայն համաշխարհային պատմությունը ցույց է տալիս, որ դուք հերոս եք միայն անմեղ ու անզեն ժողովրդի առջև, դա ես բավականին լավ գիտեմ:

Նրանից հետո, երբ ողջ աշխարհը իմացավ այն մասին, թե որքան արյունոտ ինքն է ձեր կառավարությունը և թե ինչ կավարների քաղաքականություն է վարում, դուք, որ ձեզ համարում եք քաղաքակիրթ պետության պաշտոնավոր անձ և հրապարակում եք հայտարարություն, ցանկանում եք անմեղ ժողովրդին զցեք ձեր թակարդը: Այո՛, կարող է, որ դրանում հաջողության հասնեք և պատճառ կդառնաք անմեղ շատ մարդկանց արյունահեղու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 7, թ. 2-3:

թյանը, սակայն իմացեք, որ դուք մեզ չեք խաբի: Աստծո կամոք, մենք շատ շուտով կհանդիպենք»¹:

Գորիսից ստանալով լուրեր Արցախում և նրա շուրջը կատարվող իրադարձությունների մասին՝ Անդրանիկն այնտեղ թողած իր ուժերին հրամայեց շարժվել և ամրանալ գավառի արևելյան սահմաններին մոտ, միաժամանակ հայտարարեց Գորիսի շրջանի արևելյան հատվածի բնակչության գորահավաք, որի կազմակերպումը հանձնարարեց Հարվածող զորամասի 1-ին գումարտակի հրամանատար, շտաբ-կապիտան Յ. Ռ. Բորտին: Մեծ եռանդով անցնելով գործի՝ Յ. Ռ. Բորտը մի քանի օրում կազմակերպեց զինված ջոկատ, որի մեջ մտան Ղարաղջլաղից Գորիսի շրջան գաղթած տղամարդիկ և բուն Զանգեզուրի գյուղացիները:

Հայկական ուժերը դիրքեր գրավեցին Մաղանջուղ-Կոռնի-ձոր-Տեղ-Խնածախ-Խոզնավար գծի վրա:

Թշնամու բազմաքանակ ուժերը՝ թուրք, քուրդ և օսմանյան զորամասերը, հարձակում սկսեցին Խնածախի և Կոռնիձորի ուղղություններով²: Ղարաղջլաղն ավերելուց հետո թշնամին ավելի էր երես առել և մտադրվել էր հայերի Կոռնիձոր-Խոզնավար-Խնածախ պաշտպանական գիծը խորտակելուց հետո խուժել Զանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաք:

Մահացու սպառնալիք կախվեց Զանգեզուրի վրա:

Սեպտեմբերի 26-ին թշնամին մեծաքանակ ուժերով անցավ հարձակման: Սկսվեցին կատաղի կռիվներ: Տեղական վաշտերը և Հարվածող զորամասի՝ Գորիսի շրջանում տեղակայված զինվորները կռվում էին հերոսաբար: Ինքնապաշտպանական մարտերը ղեկավարում էին բուն Զանգեզուրի դիկտատոր Մ. Մելիք-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 7, թ. 2-3:

² Տե՛ս «Наше время», 3 января, 1919:

Շահնագարյանը և Անդրանիկի զորամասի գումարտակի հրամանատար, շտաբ-կապիտան Յ. Ռ. Բորտը:

Եթե կոիվը երկար տևեր, ապա հայկական ուժերը կարող էին տեղի տալ և նահանջել: Մակայն բուն կովի ընթացքում հրամանատարությանը հաջողվեց նոր զորահավաքով առավելագույն չափով զինել թե՛ շրջանի այդ հատվածի, թե՛ արևմտյան կողմի գյուղերի երիտասարդությանը:

Իսկ թշնամին շարունակում էր նորանոր զորամասեր նետել կովի ճակատ:

Չնայած բոլոր ջանքերին՝ թշնամուն չհաջողվեց հաջողության հասնել:

Հարվածող զորամասի առաջին գումարտակը, Շուշվա գունդը, տեղական մարտական ջոկատները և դրանց միացած մի քանի հարյուր զինված գաղթականներն աներեր կանգնեցին թուրք-քրդական միացյալ ուժերի դեմ: Ութ օր տևած ծանր կռիվներում, ըստ Անդրանիկի տվյալների, տալով 200-ից 300 սպանված, հակառակորդը պարտություն կրեց և նահանջեց ելման վայրերը¹:

Զավթիչների սեպտեմբերյան դառը պարտությունը Ջանգեզուրի հարակից թուրքաբնակ ու քրդաբնակ տարածքների բնակչության մեջ առաջ բերեց բարոյահոգեբանական ծանրագույն վիճակ: Հարկ է նաև նշել, որ Ջանգեզուրի հայերի դրությունը շատ ավելի ծանր չէր նրանց դեմ կովող թուրքերի վիճակից: Սրանք նույնպես կրում էին մեծ դժվարություններ և տառապանքներ: Թուրք փաշաները և ասկյարները տնտեսապես քամել էին Ադրբեջանի թուրքերին, նրանց ուժասպառ արել նաև ֆիզիկապես՝ երիտասարդներին շարունակ ուղարկելով Բաքվի և Թավ-

¹ Տե՛ս «Наше время», 3 января, 1919, **Հր. Միսնոյան**, նշվ. աշխ., էջ 391:

րիզի ճակատները, որտեղ նրանք տալիս էին մեծ կորուստներ: Բացի այդ՝ 1918 թ. ամռանը դաշտային շրջանների թուրքերը, չկարողանալով ազատորեն սարը բարձրանալ, իրենց հոտ ու նախրի հետ մատնվեցին ջերմախտի տենդին և երաշտի զուլումին: Մյուս կողմից էլ Զանգեզուրին հարևան թուրքական շրջաններում խուլերան էր իր հունձն անում:

Թշնամու պարտությունը չթուլացրեց զանգեզուրցիների զգոնությունը: Բացառված չէր, որ նա շուտով կարող էր նոր, ավելի մեծ ուժերով հարձակում գործել գավառի արևելյան սահմանների վրա:

Այս անգամ թշնամին հարվածը հասցնելու էր Արցախին, որին հպատակեցնելուց հետո օսմանյան-մուսավաթական ուժերը վճռական հարձակում էին գործելու Զանգեզուրի վրա: Ծրագրված էր այս գավառը նվաճելուց և տեղի հայությանը բնաջնջելուց հետո միանալ Նախիջևանին, այնուհետև, թիկունքից հարվածելով Հայաստանի Հանրապետությանը, գրավել Երևանը և վերջ տալ հայության գոյությանը հայոց մանուկ հանրապետության մեջ:

Այս բախտորոշ իրադրության մեջ Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը փորձ արեց պարզելու, թե Անդրանիկի զորամասի բացակայության պայմաններում բուն Զանգեզուրը արդյոք կարո՞ղ է դիմանալ թշնամու զանգվածային հարձակմանը: Այդ նպատակով Խորհուրդը դեռ սեպտեմբերի 15 (2)-ին հրավիրեց շրջանային ժողով, որին ներկա էին բուն Զանգեզուրի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչները: Խորհրդակցության նյութն էր՝ արտաքին թշնամուն դիմադրե՞լ, թե՞ ոչ:

Մի շարք գյուղերի ներկայացուցիչներ պնդում էին, թե պետք է վճռականորեն կռվել Ղարաբաղի կողմից մեր երկիրը խուժող թուրք թշնամու դեմ, եթե անգամ նրանց միանան թուրքական

կանոնավոր գործամասերը: Մյուս ներկայացուցիչները, ի թիվս մտավորականությունը ներկայացնող ժողովականների, առաջարկում էին կովել տեղի թուրք խուժանի և թուրքական գորքի դեմ այն ժամանակ, երբ նա հարձակման անցնի: Իսկ եթե թուրք պետական ներկայացուցիչները բանակցելու համար նախօրոք դիմեն նշված գյուղերի և Գորիս քաղաքի ներկայացուցիչներին, ապա այդ դեպքում նրանց առաջարկը պետք է ընդունել առանց կովի: Այս առաջարկով հանդես եկողները նկատի ունեին բուն Զանգեզուրում՝ ա) զինամթերքի ոչ բավարար լինելը, բ) պարենավորման գործի անկազմակերպ լինելը և գ) ռազմական տեսակետից գորքի բարոյահոգեբանական ոչ բարձր մակարդակը¹:

Ընդհանրապես շատերն այն կարծիքին էին, որ քանի որ կար կովող գորքի պակաս, դիմադրելու դեպքում կարող էին լինել մարդկային զոհեր և հողերի կորուստներ:

Վերջում ժողովը որոշեց այդ ամենի մասին տեղեկացնել Սիսիանում գտնվող Անդրանիկին և նրան խնդրել պատասխանել, թե որն է Գորիսի շրջանի բնակչության անելիքը, և ինչ է մտածում Զորավարը այդ բնակչությանը օգնության ձեռք մեկնելու մասին:

Զանգեզուրի վրա կախված մահացու վտանգի ճակատագրական պահին Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը և իշխանության տեղական մարմինները թեև տենդագին գործողություն ծավալեցին թշնամու կողմից սպասվելիք լայնածավալ հարձակումներին դիմակայելու համար, բայց ժողովրդի գլխավոր հույսը Անդրանիկն էր, նրա Հարվածող գործամասը:

Անդրանիկի և նրա գործամասի Սիսիանում գտնվելու ժամանակ, երբ հսկայական աշխատանքներ էին ծավալվել շրջանի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 22:

պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ, բուն Զանգեզուրում (Գորիսի շրջանում) տարերային լայն շարժում սկսվեց՝ Անգեղակոթից նրան հրավիրելու համար: Այդ նպատակով գումարվում էին համայնքների ժողովներ, ընդունվում որոշումներ և ուղարկվում Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդ՝ պահանջելով Ձորավարի վերադարձը: Նման պահանջով Ազգային խորհրդին էին դիմում նաև բազմաթիվ երևելի անհատներ՝ թե՛ Գորիս քաղաքում, թե՛ գյուղերում: Բացի դրանից՝ համայնքներում ընտրվում էին պատգամավորություններ, որոնք ուղղակի մեկնում էին Անգեղակոթ և իրենց գյուղերի կամ գյուղախմբերի անունից կազմած զրավոր հավաքական խնդրանքներն անմիջապես ներկայացնում Ձորավարին:

Օրինակ՝ Գորիս քաղաքի հասարակայնության ժողովի արձանագրությունը Անգեղակոթ տարավ Սմբատ Խոջաբաղյանը¹, Տեղ գյուղինը՝ Համբարձում Մոհրաբյանցը², Խնձորեսկինը՝ Խաչատուր Ավանեսյանը³ և այլն:

Այս պայմաններում Ազգային խորհուրդը չէր կարող անտարբեր դիտողի դերում մնալ և հաշվի չառնել գնալով ծավալվող բողոքի ալիքը, մանավանդ որ Ազգային Խորհրդի ներսում ևս արդեն մեծամասնություն էին Ձորավարին հրավիրելու կողմնակիցները:

Մտահոգության հիմնական պատճառը արագ փոփոխվող իրադրությունն էր: Գորիսում լավ էին հասկանում, որ թշնամին փորձելու է Զանգեզուր մտնել իրենց շրջանի վրայով, իսկ շրջանի՝ Աղբբեջանին հարող սահմանային գյուղերի պաշտպանության համակարգը դեռ հեռու էր բավարար լինելուց: Հետևապես բոլորի համար պարզ էր, որ առանց Անդրանիկի զորամասի հարվածող

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 18 և շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17 և շրջ.:

ուժի դժվար է լինելու կանգնեցնել ագրեսորի արշավանքը:

Մեպտեմբերի 22 (9)-ին Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը Մ. Պարոնյանի ստորագրությամբ առանձին նամակ է ուղարկում Անգեղակոթում գտնվող Անդրանիկին և նրան խնդրում Հարվածող գորամասի հետ, որքան կարելի է շուտ, վերադառնալ Գորիս¹:

Անդրանիկը, կարդալով նամակը, Ազգային խորհրդին գրում է իր պատասխանը, ուր թվարկում է, թե ինչ պատճառներով ինքը ցանկություն չունի կրկին լինել Գորիսում.

- I. Իմ՝ գորավարի հանդեպ Ձեր շրջանի ցոյց տուած անհիւրընկալ վերաբերմունքը.
- II. Այն իրողութիւնը, որ իմ այդտեղ եղած 50-ի մօտ հիվանդներս ու վիրավորներս թողնուած են քաղցած ու անխնամ.
- III. Ձեր անբարեացակամ վերաբերմունքը հանդէպ գաղթականութեանը, որին նոյնիսկ ուղեցիք զինաթափ ընել զենքի ուժով.
- IV. Այն փաստը, որ Դուք այստեղ ունեցած ռազմամթերքը չփոխադրեցիք Ձեր միջոցով.
- V. Այն, որ առհասարակ դեռ կը շարունակուի (Ձեր կողմից) կասկածելի ու սիրալիր յարաբերություններ մշակվեն թուրքերի հետ՝.
- VI. Որ Զապուղի ձորի օպերացիային համար 1000 մարդ չկարողացաք տուրս պերել, պատճառաբանելով, թե

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 9, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 390, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 17:

* Անդրանիկը, հավանաբար, այն նկատի ուներ, որ Գորիս քաղաքի հարուստ առևտրականները և քաղքենի մտավորականներից ոմանք գտնում էին, որ, միևնույնն է, թուրք-տաճկական զորքերը գրավելու են Զանգեզուրը, ուստի կիսաձայն առաջարկում էին ենթարկվել թշնամուն՝ զանգվածային կոտորածների չենթարկվելու համար:

ինչպես կը լսեմ, (դրա հետևանքով) Ղարաղշլաղը կենթարկուի քանդումի.

VII. Որ մինչև հիմա չտեսայ Ձեր յայտարարած մօպիլիզացիայի հետևանքով ստեղծուած գորքը և ամբարած ցորենը.

VIII. Ապոզի ձիերուս 11 հատը հին գորիսեցիների կողմանէ գողացուելը.

IX. Որ ամեն մի առիթով՝ «Ազգային խորհուրտի գանձարկըում կոպեկ չկա» հայտարարելը.

X. Շրջանի մեջ 8000 զենք լինելով, կարողացաք բռնի ուժով հազիվ 200 հոգի տրամադրել պոլկովնիկին (Շուշվա գնդի: - *Ս. Ս.*):

Այս բոլորը իմ աչքովս տեսած լինելով, կասկածում եմ, թէ Գորիս գալով կրկին խաբված լինեմ»¹:

Սակայն Զորավարի համար պարզ էր, որ Գորիսից եկող տագնապալի կանչերն իսկապես զուր չեն, որ շրջանի համար, իրոք, ստեղծվել է խիստ վտանգավոր վիճակ, ուստի նա հաղթահարեց հոգու խռովքը, տրամադրվեց օգնության հասնելու ծանր կացության մեջ հայտնված գորիսեցիներին:

Նույն պատասխան նամակում իր հիասթափության պատճառները թվարկելուց հետո Զորավարը նշում է, որ Գորիս վերադառնալը բացառված չէ: Նա գրում է.

«Մյուս կողմանէ նկատի ունենալով, որ

I. Միսիանի շրջանում արդեն կատարուած է 20-25 տարեկաններու առաջին մօպիլիզացիա և կազմուած է երկու ռոտա.

II. Հավաքված է բանակի համար անհրաժեշտ մթերքի մեծ մասը.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 39 և շրջ.:

- III. Սկսուած է 25-31 տարեկաններու երկրորդ մօպիլիզացիան, որը դեռ չէ ավարտուած.
- IV. Որ Սիսիանի ժողովուրտը, ըմբռնելով տրուայթունը, որոշ չափով ընտառաջ է գնացած իր գոյութիւնը պաշտպանելու բնագոյն.
- V. Հակառակ անոր, որ թեւ մինչև այժմ փող հանգանակելու ուղղութեամբ Սիսիանում ոչինչ չէ արուած, բայց, այնուամենայնիվ, եթե հարկ լինի, հոյս ունեմ, որ սիսիանցին կըմտածէ այդ մասին.
- VI. Որ այստեղ դեռ կայ Աշոտի՝ վոլոստի կիսատ մնացած օպերացիան, որը, հավանական է, վաղը չէ մյուս օրը գլուխ հանուի:

Այս ամենը նկատի առնելով, հնարավոր եմ համարում Գորիս գալը»¹:

Բոլոր կարևոր խնդիրները ավարտին հասցնելու համար, գրում էր Զորավարը, անհրաժեշտ է առնվազը 5-6 օր, քանի որ չէր կարող սկսած գործերը կիսատ թողնել:

Նամակի վերջում Զորավարը Ազգային խորհրդին նախատում է այն բանի համար, որ Գորիսում արմատ է ձգել վախը թշնամուց: «Իսկ եթե մինչև իմ գալը Սուրխայ բեկը գա ձեզ քարուքանդ անելու, մի քիչ էլ դուք մտածեք, որովհետև այդտեղ ունեք պոլկովնիկը (Շուշվա գնդի: - Ա. Մ.) և ուրիշ զինվորականներ: Նկատի ունեցեք, որ եթե դուք Սուրխայ բեկերի նմաններին ձեր գէնքը և ձեր պատիվը տաք, դուք դժբախտացած պիտի լինեք ամբողջովին և դավաճանած մի ամբողջ գործի...»²:

* Գողթանի ղեկավար Աշոտ Մելիք-Մուսյան:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 39-ի շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 39 և շրջ.:

Անդրանիկի պատասխան նամակը թեև Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին հույս էր ներշնչել, որ Զորավարը աչքաթող չի անելու իր խնդրանքը, սակայն չէր վերացրել տագնապը՝ ազգային հերոսի վերադարձը ուշանալու կապակցությամբ: Գործում մտածում էին, եթե Զորավարն ընդհանրապես չվերադառնա, կործանումն անխուսափելի է:

Ազգային խորհրդում տագնապը մեծացել էր հատկապես այն պատճառով, որ թուրքերը Զաքուղի ձորերից զանգվածային հարձակում էին սկսել շրջանի Խոզնավար և Խնածախ գյուղերի ուղղությամբ:

Մեպտեմբերի 25 (12)-ին Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախագահ Միշա Պարոնյանը և խորհրդի անդամ Գեդեոն Տեր-Մինասյանը Անգեղակոթում գտնվող Անդրանիկին ուղարկած նոր նամակում Զորավարին թախանձագին խնդրում են շտապ վերադառնալ Գորիս՝ խոստանալով բոլոր հնարավորությունները ստեղծել զորամասի համար: Նրանք գրում են.

«Զանգեզուրին վտանգ է սպառնում մի քանի ճակատներից: Թուրքական (իհարկե՝ տեղացի) մեծ ուժեր են նկատվում Կոռնի-ձոր-Խնձորեսկ և Խոզնավար-Խնածախ կողմերում: Այսօր Խոզնավարից, Սաքոյից (Յապոն) նամակ ենք ստացել, որում գրում է, թե (երկու օր առաջ)՝ ամսի 11-ին, կեսօրի մոտերքը թուրքերը հարձակում են գործել դիրքերի վրա, բայց հետ են շարտվել: Հայերը տվել են մի սպանված և մի վիրավոր: Մեր կողմից ուժեր են կենտրոնացված Կոռնիձոր, Խնձորեսկ, Տեղ, Խնածախ և Խոզնավար գյուղերում: Կարգադրված է դիրքապահությունը ուժեղացնել այդ բնակավայրերում: Հայտնում ենք նաև, որ շրջանում հաջող է ընթանում զորահավաքը:

Այս ամենով հանդերձ Ազգային խորհուրդը և մանավանդ Ժողովուրդը բույե առ բույե սպասում է, թե ե՞րբ պիտի Գորիսի

հորիզոնում տեսնի սիրելի հերոսին, որի շուրջը հավաքվելով մեր հազարավոր քաջ երիտասարդները՝ արժանի ապտակ պիտի տան թուրքությանը՝ Ղարաղշլաղն ավերողներին»¹:

Ընդամենը մի օր անց՝ սեպտեմբերի 26 (13)-ին, Միշա Պարոնյանը հերթական նամակն է ուղարկում Միսիան, Զորավարին:

«Գերագնի՛վ գեներալ,- գրում էր նա,- նամակս ներկայացնող Աստվածատուր Գևորգյանը և Դավիթ Խուրշուդյանը գալիս են Գորիս քաղաքի կողմից հայտնելու Ձեզ Խոզնավարի դրության մասին: Թուրքերի կողմից նկատելի են մեծ ուժերի ներկայություն: Գորիսը, Խնածախը և առհասարակ բուն Զանգեզուրը ենթակա են վտանգի Խոզնավարի կողմից: Ազգային խորհուրդը կրկին ու կրկին խնդրում է Ձեզ, առանց մի րոպե կորցնելու, շտապել Ձեր զորամասով և փրկել մեր շրջանը կորստից:

Կոռնիձորի մոտ գերի վերցված թուրք զինվորի ցուցմունքը և տված տեղեկությունները կներկայացնեն Ձեզ գրաբերներ Գևորգյանը և Խուրշուդյանը. միաժամանակ նրանք կպատմեն Ձեզ թուրքերի առաջխաղացված ճանապարհը»²:

Զբավարարվելով այդ նամակով՝ նույն օրը՝ սեպտեմբերի 26 (13)-ին, Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախագահը երկրորդ նամակն է ուղարկում Անդրանիկին՝ դարձյալ Գորիս վերադառնալու աղերսանքով.

«Մեծարգո գեներալ-մայոր

Անդրանիկին.

Ձեր վերջին գրությունը ստանալով՝ Ազգային խորհուրդս աղերսում է Ձեզ անմիջապես վերջացնել Ձեր կիսատ թողած օպերացիան, որոշ զգուշավոր միջոցներ ձեռք առնել Միսիանի նկատմամբ և մնացած ամբողջ ռազմական ուժով անցնել Գորիս՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 4-5, **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 390:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 20 և շրջ., **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 390:

այստեղ միահամուռ ջանքերով որոշելու մեր անելիքը ու գործի դիմելը:

Մեծարգո գեներալ, Ազգային խորհուրդս ավելորդ է համարում Ձեզ ավելորդ խոստումներ անելու. մենք մեր ամբողջ ֆիզիկական ուժերով Ձեր տրամադրության տակ ենք՝ պատրաստ Ձեզ հետ գործելու ու Ձեզ հետ մեռնելու: Ձեր բոլոր տնտեսական պահանջները մեր կողմից չէ, համենայն դեպս, որ պիտի անկատար մնան:

Այդ առթիվ Ձեզ հրավիրելու համար գրությանս հետ գալիս են Ձեզ մոտ մեր գյուղերի ներկայացուցիչները:

Նախագահ՝ բժ. Մ. Պարոնյան¹:

Միսիանից Անդրանիկի վերադարձով մեծապես շահագրգռված էին նաև Արցախում: Նախիջևանից Ջորավարի Գորիս գալուց անմիջապես հետո Շուշիից և Արցախի տարբեր վայրերից նա բազմաթիվ նամակներ էր ստանում, որի հեղինակները նրան խնդրում էին իր գործամատվ անցնել Արցախ և ուժեղացնել այդտեղի դիմադրական ուժը: Բայց հիմա Անդրանիկը ոչ միայն չէր գնացել Արցախ, այլև Գորիսից մեկնել էր Միսիան՝ էլ ավելի հեռանալով Արցախից:

Արցախ մտնելու խնդրանքով ու կոչերով Անդրանիկը Միսիանում նույնպես Արցախից ստանում էր նամակներ: Արցախցիներն իրենց նամակների մի մասը հասցեագրում էին Գորիս՝ գնդապետ Միքայել բեկ Մելիք-Շահնազարյանին, Հովակ Ստեփանյանին և Միշա Պարոնյանին՝ Անդրանիկին փոխանցելու համար:

Վերջիններս Անդրանիկին գրել էին, որ Շուշիից ստացվել է հերթական գրությունը, որով արցախցիները գեներալից խնդրում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 19 և շրջ.:

են որևէ պատկառելի գորամասով անցնել Շուշի: Նշում էին, որ այն գորամասը, որ կանցնի Շուշի, Շուշվա գնդի բոլոր մթերքներից կստանա իր բաժին հագուստը, կոշիկը, վրանը և այլն, կստանա նաև ռոճիկ, իսկ Հարվածող գորամասի մյուս մասը, որ կմնա Գորիսի շրջանում, կստանա կանոնավոր սնունդ, գուլպա, տրեխ, բնակարան: Հակառակ դեպքում, եթե հերոսը վճռել է մնալ Սիսիանում, ապա արցախցիները խնդրում են մի քանի հարյուր զինվոր տրամադրել գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանին, որ նրանց միացնեն Շուշվա գնդին և հնարավոր լինի անցնել Արցախ¹:

Հարվածող գորամասի՝ Սիսիանի սահմաններում տեղաբաշխված Մասունի գնդի ստորաբաժանումների հրամանատարներ Մանուկին և Մուշեղին սեպտեմբերի 27 (14)-ին Անդրանիկը տեղեկացնում է Գորիսի շրջանում ստեղծված ծանր վիճակի և գործիսեցիներին օգնության գնալու իր որոշման մասին:

«Գորիսէն տեղեկութիւններ կը ստացուին,- գրում էր նա,- որ Շուշինսկի բոլկի բոլկովնիկը փորձեր է Զապուղը անցնիլ ու անյաջողութեան մատնուեր է, որ այդ շրջանին մէջ կը կենտրոնանան թուրքական (տեղական) ստուար ուժեր, որ թուրքերը հայերուն առաջարկած են զինաթափ ըլլալ և կը սպասի ընդհարումներու, որ Ղարաղլաղ հայկական գեղը ավերուած է: Գորիսի Ազգային խորհուրդը և շրջանի բոլոր ժողովուրդը կը խնդրեն որ Զորամասը գնայ Գորիս:

Այս տեղեկութիւններու վրայ անշուշտ որով կը յայտին, թե կոնկրետ սկսած է արդեն Կոռնիձորի շուրջ, անհնար է անտարբեր մնալ, հետևապես վճռեցի վաղն իսկ, 15 սեպտեմբերի՝, Զորամասով մեկնիլ դեպի Գորիս»²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 2-3:

^{*} Հին տումարով:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 20-ի շրջ.:

Անդրանիկը շեշտում էր, որ Գորիս գնալիս ճանապարհի վրա գտնվող Ադուղի և Վաղուղի թուրքական գյուղերը ավերելու է հիմնահատակ:

Մեկնումի նախօրյակին Անդրանիկը Սիսիանում հայտարարել էր երրորդ զորահավաքը՝ անխտիր զորակոչելով մինչև 31 տարեկաններին: Թեև, օրինակ, Բազարչայ գյուղում պաշտպանության գործը կազմակերպելուն դիմադրողներ եղան¹, այնուամենայնիվ զորահավաքի արդյունքները գոհացրել էին իրեն: Սակայն դա բավական չէր համոզված լինելու, որ Սիսիանի անվտանգությունը արդեն ապահովված է²: Այդ մտահոգությամբ նա իր նամակում շարունակում էր.

«Նկատի ունենալով ֆրոնտի մեծութիւնն ու կազմակերպութեան թուլութիւնը, նաև այն, որ այտ շրջանը այժմ այնքան ալ կարիք չունի մեծ ուժերու, յանուն Սիսիանի և Զանգեզուրի (նկատի ունի բուն Զանգեզուրի: - Մ. Մ.) ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան և գործի, հրամայում եմ ձեզ անմիջապէս գալ Սիսիան (նկատի ունի Սիսիանի շրջանի կենտրոն Ղարաքիլիսս գյուղը: - Մ. Մ.) և վերցնել պարտականութեան այն բաժինը որը կ'իյնայ այս րոպէիս ամեն հայու վրայ»³:

Նույն օրը՝ սեպտեմբերի 27 (14)-ին, Անդրանիկը հետևյալ շրջաբերական հրամանն է ուղարկում Սիսիանի շրջանային և գյուղական կոմիսարներին, շրջանի ազգաբնակչությանը.

«(Բուն) Զանգեզուրի ազգաբնակչության և թե գործի պահանջամբ հայ(կական) առանձին հարուածող զորամասը վաղը կը շարժվի դեպի Գորիս: Զորամասի բացակայութիւնը Սիսիանի սահմաններէն ժամանակաւոր է: Շրջանի մեջ ինքնապաշտպա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 24-25-ի շրջ.:

² Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 392:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 21, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 391:

նութեան համար սկսուած գործը պետք է շարունակել ու գլուխ հանել: Հետևաբար իմ բացակայութեան տեղի գործերը պիտի վարե Սիսիանի Ազգային խորհուրդը և աղյուտանտ Հայկ Գրիգորեանը:

Հայտնում եմ, որ բոլոր անոնք, որոնք չեն ենթարկուիր այդ իշխանութեան հրամաններուն, կ'ենթարկուին մահապատժի»¹:

Նույն պահին Զորավարը Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին ուղարկում է հետևյալ երկտողը. «Վաղը, 15 (28) սեպտ. կես օրի ժամը 10-ին կը շարժվիմ դեպի Գորիս ... Աշխատեցեք ամեն գնով պահպանել ու պահել ֆրոնտը»²:

Վերջապէս, Սիսիանի պաշտպանության համար անհրաժեշտ կարգադրություններ անելուց հետո՝ սեպտեմբերի 28-ին, Անդրանիկը, իր գորամասի հիմնական ուժերի գլուխն անցած, շարժվեց դեպի Գորիս:

Ճանապարհին Զորավարը նորից ստիպված եղավ ընդհարվել Ադուղի և Վադուղի թուրք գյուղերի ավազակախմբերի հետ: Առաջին պարտությունից հետո այդ գյուղերի զինված խմբերը գյուղացիների հետ փախել էին ապահով վայրեր, բայց հետո Անդրանիկի համաձայնությամբ նորից վերադարձել էին իրենց բնակավայրերը³: Նրանց հետ եկել էին թուրք-մուսավաթական գործակալներ և կազմակերպել զինված նոր հրոսակախմբեր: Եվ ահա այդ գյուղերի թուրքերը կրկին փորձեցին արգելք հանդիսանալ Անդրանիկի զորքի առաջխաղացմանը և կրակ բացեցին նրա առաջապահ ջոկատի վրա⁴: Կարճատև ընդհարումից հետո հրոսակախմբերը փախան ձորերը: Զորավարը նպատակահարմար

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 21, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 391:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 20:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 25:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 15, թ. 25:

չգտավ մտնել խռովարար գյուղերը և ներքաշվել կովի մեջ, որովհետև ժամանակը թանկ էր¹:

Դեռ Գորիս չհասած՝ այնտեղից նոր պատգամավորություն եկավ Անդրանիկի մոտ և խնդրեց շտապել:

Սեպտեմբերի 29 (16)-ի երեկոյան Անդրանիկն իր զորամասով մտավ Գորիս²:

Նույն օրը՝ երեկոյան, Ջորավարն իր մոտ հրավիրեց գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանին, Շուշիի ու Գանձակի գնդերի և Հարվածող զորամասի բարձրաստիճան սպաների:

Շուշիի անկման կապակցությամբ, ամենից առաջ նկատի ունենալով Շուշիի գնդի զենքի պահեստները, Ջորավարն ասաց, թե Գորիս քաղաքում կա մեծ թվով փամփուշտ ու զենք, բայց այժմ դրանք վտանգի տակ են, քանի որ եթե տաճիկները և մուսավաթականները մեծաթիվ ուժերով հարձակման անցնեն Գորիսի վրա, իսկ Շուշիի գնդի և Հարվածող զորամասի ուժերը չկարողանան պահել ճակատը, այն ժամանակ հնարավոր է, որ թշնամին գրավի Գորիս քաղաքը և տեղ դառնա այստեղ գտնվող զինապահեստին: Զգուշանալով դեպքերի նման զարգացումից՝ նա առաջարկեց զինապահեստը ամբողջովին տեղափոխել ավելի ապահով տեղ՝ Սիսիանի որևէ գյուղ, իսկ եթե դա հնարավոր չէ իրագործել, ապա այդ դեպքում թշնամու՝ քաղաքին մոտենալուց առաջ պետք է պայթեցնել զինապահեստը:

Խորհրդակցությունում այլ ելույթներ, նոր առաջարկություններ չեղան: Անդրանիկի առաջարկը ձևակերպվեց որպես որոշում, որի տակ, Ջորավարի պահանջով, իրենց ստորագրությունները դրեցին խորհրդակցության բոլոր 14 մասնակիցները³:

¹ Տե՛ս **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 17:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 37 և շրջ., **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 393:

Այդ խորհրդակցությունից անմիջապես հետո Անդրանիկը հանդիպում ունեցավ Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամների հետ, հաղորդումներ լսեց սեպտեմբերի 26-28-ին թուրքերի հարձակումների և հայերի ցույց տված համառ դիմադրության մասին:

Ազգային խորհրդի անդամները Ջորավարին նաև տեղեկացրին, որ Շուշին գրավելուց հետո թուրք հրամանատարությունը քաղաքում գտնվող զանգեզուրցի երեք հայերից (Մուշեղ Ջաքարյան, Արսեն Բակունց, Սերգեյ Բաղիրյան) կազմում է պատգամավորություն և նրա միջոցով Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին ուղարկում մի վերջնագիր, որով պահանջում է գավառն անհապաղ հռչակել Ադրբեջանի մաս:

Հասնելով Գորիս՝ պատվիրակները Ազգային խորհրդի նախագահին են հանձնում վերջնագիրը, միաժամանակ բանավոր հայտնում, որ թուրք հրամանատարությունը Միքայել (Միշա) Պարոնյանին նշանակել է Ջանգեզուրի գավառապետ, իսկ Ազգային խորհրդի անդամ Նիկոլայ Հովսեփյանին՝ բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) շրջանապետ:

Անդրանիկը զայրույթով ընդունեց նշված երկու գործիչներին թուրք հրամանատարության կողմից պաշտոնների նշանակելու փաստը և վերջիններից պահանջեց ժողովրդին բացատրություն տալ դրա պատճառների մասին¹:

Ջորավարի զայրույթը հասկանալի էր, բայց բանն այն է, որ նշված գործիչները ո՛չ ընդունել էին արված առաջարկը, ո՛չ էլ տրամադիր էին կատարել թշնամու որևէ հանձնարարություն:

Անդրանիկը Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդից պահանջեց վաղն ևեթ Գորիս քաղաքում հրավիրել բուն Ջանգեզուրի հայու-

¹ Տե՛ս **Ստեմել**, Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 17, 18:

թյան ներկայացուցիչների համագումար, դրան մասնակից դարձնել նաև գավառի բոլոր մյուս երեք շրջանների ղեկավար գործիչներին կամ նրանց ներկայացուցիչներին: Նույն օրը Ջորավարը Կապանի ղեկավար գործիչներին անձամբ ինքն է հրավիրում Գորիս: Այնտեղի Ազգային խորհրդին ուղարկած նամակի մեջ նա գրում էր.

«Երեկ Շուշուց եկան երեք հայ ներկայացուցիչներ և հայտարարեցին, որ Շուշին առանց կռիվի ընկել է թուրքերի ձեռքը և զինաթափ է արված: (Այն) զինված ուժերը, որոնք չեն կամեցել հպատակվել թուրքերին, դուրս են եկել քաղաքից:

Թուրքերը կարող են շուտով երևալ և Ջանգեզուրի շրջանում: Այդ առթիվ հրամայված է՝ շրջանիս գյուղերից վաղը յուրաքանչյուր 50 տնից մի լիազոր ընտրել և ուղարկել Գորիս՝ խորհրդակցելու և մեր բռնելիք դիրքը որոշելու:

Լիազորները բերելու են գյուղի կարծիքը իրենց հետ:

Հայտնում ենք Ձեզ՝ քանի որ այդ ժողովին հասնել չէք կարող, գրությունս ձեզ հասնելուն պես, խորհրդիդ ամբողջ կազմով կամ առնվազն երեք անդամով շտապել Գորիս՝ իրազեկ լինելու լիազորների որոշմանը և ընդհանուր գործելակերպ ունենալու»¹:

Այնուհետև հետգրությամբ նա ավելացրել էր.

«Ձեզ հետ բերե՛ք շրջանում եղած հրացանների տեսակների և փամփուշտների մոտավոր ճշգրիտ քանակությունը:

Այլև գրությանս հետ ուղարկում ենք Ձեզ մի գրություն՝ հանձնելու ֆրանսիական ընկ(երության) դիրեկտորին՝ պահանջելով 30 փ(ութ) նալ և 30 փ(ութ) մեխ: Որքան էլ լինի՝ անպատճառ Ձեզ հետ բերեք, որովհետև մեծ կարիք ունենք»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 16:

² Նույն տեղում:

Փաստաթղթի լուսանցքում գրված է հետևյալը. «Ընտրված է զինվորական խորհրդի կազմ՝ գեներալ-մայոր Անդրանիկի գլխավորությամբ: Հայտարարված է 19-45 տարեկանների զինակոչ: Դուք ևս հայտարարեցե՛ք զորահավաք՝ առանց բռնի կորցնելու: Հապաղումը ծանր կլինի և ժողովրդի առաջ պատասխանատուն Դուք կհանդիսանաք: Սույն գրությունը Ձեր կազմին հայտնելով՝ միաժամանակ տեղեկացրե՛ք և գյուղերին»¹:

Սեպտեմբերի լույս 30-ի (13 հոկտեմբերի) ամբողջ գիշերը պատգամավորները բուն Ձանգեզուրի գյուղերից հավաքվում են Գորիսում, ուր առավոտյան բացվում է համագումարը:

Համագումարում Անդրանիկը կոչ է անում մեկ մարդու պես կանգնել թշնամու սպառնալիքներին դեմ հանդիման և նրան թույլ չտալ մուտք գործել գավառի սահմաններից ներս:

Ելույթ ունեցողների մեծ մասը պաշտպանում էր Ջորավարի առաջարկը, բայց լինում են նաև դեմ արտահայտվողներ: Վերջում քվեարկության է դրվում երկու կետից բաղկացած որոշման հետևյալ նախագիծը. 1) կռվով դիմադրել թշնամուն, 2) կատարել գեներալ Անդրանիկի՝ զինական և պարենավորման բնույթ կրող բոլոր պահանջները: Նախագիծը դրվում է քվեարկության և ընդունվում է 27 ձայնով: Անդրանիկը վշտացել էր, որովհետև 42 պատգամավորներից 14-ը դեմ էր քվեարկել, իսկ մեկը մնացել էր ձեռնպահ²:

Համագումարից անմիջապես հետո՝ սեպտեմբերի 30-ի երեկոյան, Ջորավարը Հարվածող զորամասի Գորիսի և Կապանի շրջաններում տեղակայված բոլոր հարյուրյակների և վաշտերի հրամանատարներին, գնդացրային հաշվարկների ու գումակի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 16-ի շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 16 (Ստեմելը բերում է ուրիշ տվյալներ՝ 37 կողմ և 31 դեմ, տե՛ս **Ստեմել**, Անդրանիկը Ձանգեզուրի մեջ, էջ 18):

պետերին հրաման է տալիս անմիջապես հայտնել, թե յուրաքանչյուր ստորաբաժանում որքան զինվոր ունի, որքան փամփուշտ, քանի ձի: Միաժամանակ նա գավառի շրջանային մարմիններից պահանջում է հայտնել տեղական զինվորների թիվը, հրացանների թիվը՝ առ 1 (14)-ը հոկտեմբերի դրությամբ:

Օրինակ՝ Կապանի Ազգային խորհրդի կողմից Անդրանիկին ուղարկած տեղեկանքը պարունակում էր հետևյալ տվյալները.

**Կապանի շրջանում եղած զենք-զինամթերքը և ռազմական ուժերը 1918 թ.
հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով¹**

Ենթա- շրջանների անվանումը	Հրացանների թիվը և տեսակները					Հրացանների ծայրերի թիվը					Ռազմիկ ուժերի թիվը		
	Մոսին	Ֆրանսիական	Տաճկական	Բերդան	Ընդամենը	Մոսին	Ֆրանսիական	Տաճկական	Բերդան	Ընդամենը	Վարժված	Անվարժ	Ընդամենը
Ուժանիս	181	28	3	69	281	4000	10500	850	2850	54200	192	290	482
Արծվանիկ	46	21	2	59	128	4800	2340	150	3250	10540	90	133	223
Աջանան	89	26	3	90	208	10357	2940	190	4000	17297	121	249	370
Վ. Կապան	125	26	1	77	229	3769	6845	80	6248	50863	69	67	236
Ուզուրչայ	121	31	9	80	241	25300	7029	1650	4876	38355	83	340	423
Շիկլահող	164	37	12	144	376	54630	15353	2150	9627	81760	137	219	356
Ընդամենը	726	138	30	512	1456	172777	55007	5070	30841	222264	692	1398	2090

Բուն Ջանգեզուրի արևելյան սահմանների վրա սեպտեմբերի վերջերին թուրքերի կրած պարտությունը խիստ հանգստացրել էր տեղական վաշտերի զինվորներին ու հրամանատարներին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 16, թ. 9:

Ումանք, առանց հրամանի, թողնում էին դիրքերը և վերադառնում տները: Ջինվորական կարգապահության խախտման դեպքերը գնալով դառնում էին հաճախակի: Անհրաժեշտ էր խիստ միջոցներ ձեռնարկել կարգազանցների դեմ:

Հոկտեմբերի 3 (սեպտեմբերի 20)-ին Գորիս քաղաքի զինվորական պարետ Մ. Փիրումյանը Ձորավարին հղած երկտողով թույլտվություն էր խնդրում՝ զինվորական կարգապահությունը խախտողներին խիստ պատիժների ենթարկելու: Նա գրում էր. «Ի նկատի ունենալով ներկա մոմենտի լրջությունը, երբ հայ զինվորները, մոռանալով իրենց սրբազան պարտականությունը դեպի հայրենիքի պաշտպանության գործը, տմարդի կերպով թողնելով դիրքերը, հեռանում են, այդ իսկ պատճառով խնդրում եմ Գերագանցությանդ՝ թույլատրել բանալու զինվորական դաշտային դատարան՝ դեգերտիորներին և անպարտաճանաչներին պատժելու համար»¹:

Նույն օրն իսկ Ձորավարը գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանից՝ որպես Ջանգեզուրի դիկտատորի, պահանջում է ստորաբաժանումներում անմիջապես հաստատել ամուր կարգապահություն, խիստ լինել ոչ միայն զինվորների, այլև հենց սպաների նկատմամբ: Նաև գրում էր. «... Կիմանամ որ քաղաքի կոմենտանտը միաժամանակ Շուշինսկի բոտայի կամանդիր է. այտ բանը անկարելի լինելով, զինուորական մը միաժամանակ չի կրնար քաղաքի կոմենտանտ լինել, հրամայում եմ անոր փոխարեն նշանակել ուրիշ բոտնի կամանդիր մը»²:

Հոկտեմբերի 3-ին Անդրանիկը Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին ուղարկեց գրություն, որով տեղեկացնում էր, թե հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 4-ի առավոտյան ժամը 9-ին, իր զո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 27, թ. 4:

² Նույն տեղում, գ. 47, թ. 15:

րամասի ստորաբաժանումները կշարժվեն դեպի դիրքերը: Միա-
ժամանակ պահանջվում էր. «Անմիջապես հեռախոսով տեղեկու-
թյուն տալ այդ գյուղերին և հրամայել, որպեսզի զինվորների հա-
մար պատրաստեն ուտելիք, ձիերի համար՝ խոտ և գարի»: Ըստ
Զորավարի հրամանի՝ Արամի՝ առաջին հարյուրյակի առաջին
վաշտի 1-ին և 2-րդ դասակները մեկնում էին Խոզնավար, նույն
վաշտի 3-րդ և 4-րդ դասակները՝ Բայանդուր, Հարությունի՝ 2-րդ
հարյուրյակը և Արամի ամբողջ երկրորդ վաշտը մեկնում էին
Խնածախ, Շուշիի գնդի առաջին վաշտը՝ Տեղ: Ամսի 22-ին Շուշիի
գնդի այդ վաշտի առաջին և երկրորդ դասակները պիտի մեկնեին
Կոռնիձոր, իսկ 3-րդ և 4-րդ դասակները շարունակեին մնալ Տեղ
գյուղում:

Ազգային խորհրդին ուղղված այս գրությունը Զորավարը
վերջացնում էր՝ կրկնելով իր պահանջը. «Հրամայում եմ անմիջա-
պես տեղեկացնել այդ գյուղերին, որ ամեն ինչ պատրաստ լինի
զինվորների այնտեղ հասած ժամանակ»: Հետգրությամբ Անդրա-
նիկը ավելացրել էր. «Կարդացե՛ք, ստորագրե՛ք և վերադարձ-
րե՛ք»^{***}: Արիսիվային փաստաթղթի վրա, որ վերադարձված էր
Զորավարին, կան Միքայել (Միշա) Պարոնյանի և Գեղեոն Տեր-
Մինասյանի ստորագրությունները¹:

Երբ Անդրանիկը վերադառնում է Միսիանից, զինվորական-
ները դժգոհում են գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանից: Այն է՝
գնդապետը հանդես չէր բերում անհրաժեշտ վճռականություն՝

^{*} Հարվածող գորամասի հարյուրապետ:

^{**} Հարվածող գորամասի հարյուրապետ:

^{***} Սովորաբար այդպիսի դեպքերում Անդրանիկը ղեկավարներից պահան-
ջում էր կարևոր գրությունների տակ դնել ստորագրություն՝ հանձնարարական-
ների կատարման գործում նրանց պատասխանատվությունը բարձրացնելու
համար:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 10:

զինակոչի գործը առաջ մղելու և զորամասերում զինվորական կարգապահություն ամրապնդելու համար: Ազգային խորհրդի անդամները Ձորավարին թախանձագին խնդրեցին դառնալ Ջանգեզուրի բոլոր զինված ուժերի գերագույն հրամանատար: Ձորավարը տալիս է իր համաձայնությունը՝ նկատի առնելով նաև այն, որ սեպտեմբերի 30-ին Գորիսում հրավիրված գյուղացիական համագումարը ևս այդ հարցով դիմել էր Ազգային խորհրդին:

«Հ Ր Ա Մ Ա Ն»

Ջանգեզուրի բոլոր զորամասերին և հայ ժողովրդին.

Մրանով հայտնում եմ, որ Ջանգեզուրի գյուղացիական համագումարի ներկայացուցիչների և Կենտրոնական Ազգային խորհրդի հրավերով ես կոչված եմ իբրև Գերագույն զինվորական հրամանատար իր բոլոր լիազորություններով:

Պահանջում եմ բոլոր զորամասերի հրամանատարներից անշեղ կատարել իմ բոլոր հրահանգները՝ առանց մազաչափ անգամ փոխելու:

Պահանջում եմ բոլոր զինվորներից նույն եղանակով կատարել իրենց անմիջական գլխավորներից ստացված հրահանգները:

Հայտնում եմ նույնպես, որ երկրի գերագույն իշխանությունը միշտ հանդիսանալու է Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը, որի ձեռքին են մնում ներքին վարչական, պարենավորման և ընդհանուր քաղաքականության գործերը:

Ազգային խորհրդի այդ ասպարեզում արված կարգադրությունները ժողովուրդը պետք է իրագործի անտրտունջ:

Որևէ ինքնագլուխ ձեռնարկում կամ անիշխանական երևույթ թե՛ զինվորականների, և թե՛ ժողովրդի կողմից պետք է խեղդեմ տեղն ու տեղը՝ իմ ունեցած բոլոր միջոցներով:

Հրահանգում եմ մեր բոլոր զինական ուժերին՝ ցույց տալ հարկ եղած դեպքում ինչպես Ազգային խորհրդին, նույնպես և նրա բոլոր պաշտոնյաներին ամենալայն աջակցություն:

6-ին հոկտեմբերի 1918 թ.

Գեներալ, մայոր՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ՝:

Հոկտեմբերի 7-ին Անդրանիկը 10 կետից բաղկացած գրություն է ուղարկում Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդ և պահանջում շտապ կենսագործել իր առաջադրած կետերը: Ջորավարի հանձնարարությամբ Եղիշե Քաջունին, հոկտեմբերի 8-ին ներկայանալով Ազգային խորհուրդ, նրա անդամների ուշադրությունը հրավիրում է Անդրանիկի գրության վրա և կրկին հիշեցնում, որ Ջորավարի պահանջները պետք է կատարվեն ամենասեղմ ժամկետում, որպեսզի, ինչպես շեշտել է ազգային հերոսը, «դեպքերը չկարողանան կանխել մեզ»:

Ջորավարը պահանջել էր. 1) Անմիջապես կազմակերպել տեղական երկու վաշտ, որոնք զինված լինեն ֆրանսիական **լեքել** հրացաններով, 2) Արագացնել զորահավաքը, որի հաջողությունից է կախված ամեն բան, 3) Գորիս քաղաքի կարգապահությունը հսկելու համար պարետի տրամադրության տակ դնել մեկ վաշտ, որը զինված լինի բերդան հրացաններով, 4) Անմիջապես սուրհանդակային կապ հաստատել Սիսիանի, Կապանի և Արևիքի միջև, 5) Գորիսի շրջանի գյուղերից պահանջել և կենտրոնացնել 80000 մոսինի փամփուշտ՝ իբրև պահուստ, 6) Հավաքել և ամբարել կենսամթերք՝ կազմվելիք վաշտերի համար, 7) Հավաքել 2000 գուլպա և 2000 տրեխ, 8) Նոր զորահավաքի առթիվ ձիավոր լինելու ցանկություն ունեցողներից կազմել մեկ կամ կես հար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 12:

յուրյակ՝ իրենց զենքերով, 9) Ամենակարճ ժամկետում լրացնել զորամասի պետքերի համար հոկտեմբերի 1-ի (սեպտեմբերի 17-ի) թվով ներկայացրած պահանջագիրը, 10) Գրավոր պատասխանել թիվ 312 գրությանը և ուղարկել հոկտեմբերի 6-ին (սեպտեմբերի 23-ին) տեղի ունեցած ժողովի արձանագրությունը՝ ստորագրված ժողովրդական բոլոր ներկայացուցիչների կողմից¹:

Անդրանիկը, մտահոգ իր զորամասի մատակարարման խնդրով, ուզում էր հնարավորինս արագ լուծում տալ դրան: Այդ նպատակով նա երկու գրություն էր ուղարկել Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին:

Թիվ 312 գրությամբ նա փորձել էր ճշտել մի շարք հարցեր.

«Հայ(կական) առանձին հարուածող զորամասը, հասնելով Գորիս, նրա ապագայ գործունեութիւնը պարզելու համար անհրաժեշտ է որոշել հետևեալ կետերը.

- I. Ի՞նչ պիտի լինի զորամասի գործունեութեան կետ-նպատակը (բուն) Զանգեզուրի շրջանում,
- II. Մոպիլիզացիան 20-30 տարեկաններու համար (բուն) Զանգեզուրի շրջանի մէջ լրիվ կատարուած է, թե՞ ոչ: Եթէ չի կատարուած, պէտք է ամբողջացնել,
- III. (Բուն) Զանգեզուրի 22 գյուղերու մէջ ինչքան անհատական զենք և պատրոն կայ և ինչքան հասարակական,
- IV. Անուանապէս գոյութիւն ունեցող Շուշինսկի և Գանձակի բոլկերը իրենց պահեստներուն մէջ ինչքան ռազմամթերք օբմունդիրովկա ունին և մասնավորապէս դաշտային երկու թնդանոթները ինչքան սնարիատ ունին,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 11 և շրջ.:

- V. Տեղական (նկատի ունի Գորիսի շրջանի: - *Ս. Ս.*) Ազգ(ա-յին) խորհուրդը ինչքան հասարակութեան պատկանող ռազմամթերք ունի և առհասարակ ինչեր ունի,
- VI. Որքան օֆիցեր կայ աստիճանական գեներով, որոնք են գործողները և որոնք են բացակայողները,
- VII. Որչափ զինուոր կայ այտ անուանապէս գոյութիւն ունեցող Գանձակսկի և Շուշինսկի բոլկերու մէջ և որչափ հայաստանցի (նկատի ունի թուրքահայաստանցի: - *Ս. Ս.*) զինուորներ կան, որոնք իմ քովէս եկած են,
- VIII. Վերջին օրերու օպերացիաներու ընթացքին՝ ինչքան պատրօն ծախսուած է: Ազգային խորհուրդը, որպէս Զանգեզուրի կենտրոնի իշխանութիւն այդ զօրամասերուն օգնելու համար նիւթական ինչքան միջոց ունի պատրաստ, ինչքան մթերք ունի պարենավորելու համար:

Կարևոր կէտ մը. Գործի յաջողութիւնը այն կը պահանջէ որ Գորիսը, իր շրջանը, Ղափանը և Սիսիանը պետք է ունենան միօրինակ գործելակերպ՝ բոլորը միացած»¹:

Թիվ 313 գրությամբ Զորավարը Կենտրոնական Ազգային խորհրդի առջև դրել էր մի շարք կոնկրետ պահանջներ: «Հայկ(ական) առանձին հարուածող Զորամասը, (բուն) Զանգեզուրի շրջանը մնալու և գործողությունս սկսելու համար անմիջականօրէն անհրաժեշտ է հայթայթել ամէն մի զինուորի [համար] օրական $1\frac{1}{4}$ ֆունտ հաց, զորամասի համար 100 փութ կարսօֆիլ, 50 փութ ձավար, 50 փութ յուղ, 10 փութ աղ, 50 ձի, 30 հազար բուսլի, առ այժմ 30 հազար պատրօն, 1000 փութ գարի, 3 փութ հրացանի

¹ Նախադասության երկու բառերը ձեռագրում չեն հասկացվում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 8 և շրջ.:

յուղ, 5 փութ օճառ, 30 փութ պայտ, 10 փութ մեխ, 1000 գուլպա և 1000 գույգ տրեխ:

Հետևաբար հրամայում եմ անմիջապես հայթայթիլ վերոյիշեալ իրեղենները և յանձնել զորամասին: Ձորքին տրվելիք միսը կը հայթայթուի զորամասի միջոցներով»¹:

Այդ բոլոր օրերին Ձորավարը չէր կարողանում հաղթահարել իր վրդովմունքը, որ արցախցիները թուրքերին թողել են մուտք գործել Շուշի, ավելին՝ համաձայնել են մտնել Ադրբեջանի լծի տակ: Նա ցավով շեշտում էր, որ պարտվողականության ախտով վարակված են նաև Գորիս քաղաքի մտավորականության մի մասը և քաղաքային դասը, ուստի գավառի իշխանությունները պետք է ժողովրդի մեջ խուճապ առաջացնող անձանց դեմ ձեռնարկեն կտրուկ միջոցներ:

Շուշին թուրքերին հանձնելուն և Գորիս քաղաքում առաջացած պարտվողական տրամադրություններին անդրադառնալով՝ Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյանը նախօրյակին Անդրանիկին գրել էր. «Պինդ և հպարտ եղիր՝ ինչպես միշտ: Ղափանն ու (բուն) Զանգեզուրն իրենց խոսքը աշխարհին կասեն գործով ... Նամարդ դուրս եկավ Շուշին, բայց Շուշին դեռ Ղարաբաղ չէ, ինչպես Գորիս քաղաքը դեռ (բուն) Զանգեզուր չէ: ... Վայ գորիսեցիներին ու բոլոր բողբողագներին հրամայեցե՛ք ղոչաղ լինեն: Այժմ նրանց պիտի ստիպել գրոհ տալ թշնամուն, որպեսզի ապագայում իրավունք ունենան մարդավայել ապրելու ...»²:

Նամակին Սմբատ Բեկը կցել էր հայրենասիրական բովանդակությամբ և թշնամու դեմ աներեր մարտի գնալու մի կոչի տեքստ, որ այն տպագրվի Գորիսի տպարանում ու ցրվի: Հետ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, թ. 12 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 33, թ. 18 և շրջ.:

գրությամբ նա ավելացրել էր. «Հրամայե՛ք այս կոչը տպագրել որքան կարելի է արագ: Մի 40 հազար օրինակ պետք է այստեղ ուղարկել, իսկ 50-60 հազարը ցրել Միսիանի և (բուն) Ջանգեզուրի շրջաններում»¹:

Այդ իրադրության մեջ Արցախի կողմից թշնամու եկող սպառնալիքին դիմագրավելու համար Անդրանիկի Հարվածող զորամասի ստորաբաժանումները բռնեցին բուն Ջանգեզուրի արևելյան ճակատը և պատրաստվեցին դիմագրավել նրան:

Դեռ հոկտեմբերի 7-ին Անդրանիկը հրաման արձակեց Գորիսի շրջանում նոր զորահավաք անցկացնելու մասին: Այս անգամ զորակոչվում էին զենք բռնելու ունակ 20-50 տարեկանները: Զորահավաքն անցավ արագ և հաջող²:

Անդրանիկը սահմանների ամրապնդումը համարում էր առաջնահերթ խնդիր, թեև համոզված էր, որ թուրքերը չեն համարձակվի իր զորքերի ներկայության պայմաններում հարձակում գործել Գորիսի վրա: Ավելին՝ ինչպես երևում է Զորավարին ուղարկած արխիվային մի նամակից, որի վրա չկա հեղինակի անունը, Գորիսին սահմանակից շրջաններում՝ թուրքերի ու քրդերի միջավայրում, տագնապալից վիճակ էր տիրում, շատերը պատրաստվում էին մինչև հայկական զորքերի ներխուժումը Ջանգեզուրի և Արցախի միջև ընկած տարածքներ, հեռանալ անմատչելի վայրեր: «Ձեր դիմաց թուրքական ուժերը շատ քիչ են, - ասված է նամակում, - նրանք սիրտ չեն անի հարձակում գործել Ձեր 3-4 հազարանոց բանակի վրա. դա թե՛ թուրքերի, թե՛ տաճիկների համար մահաբեր հարված կլինի և այստեղի՝ կամ թե

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 18 և շրջ.:

² Տե՛ս **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 404:

^{*} Հավանաբար՝ Գորիսի:

Ղարաբաղի հայության փրկությունը կախված է Ձեզանից, միայն թե ուշացնելը վատ է, պետք է գործողությունը շուտ սկսել»¹:

Համոզվելով, որ զգալիորեն մեծացել են Գորիսի և Կապանի շրջանների ինքնապաշտպանական հնարավորությունները, իսկ իր զինակիցներ Հայկ Բոնապարտյանը և Սարգիս Ջեֆեջին Ջանգեզուրի հարավային՝ Մեղրու հատվածը դարձրել են անառիկ, Անդրանիկը որոշեց նորից մեկնել Սիսիան: Մեկնելու գլխավոր պատճառն այն էր, որ Ջորավարը լուր էր ստացել, թե Նախիջևանից թուրքերը Նորս, Մազրա, Գյումուր, Գժաձոր գյուղերի հայ բնակիչներին կրկին անվերապահորեն ենթարկվելու առաջարկ են արել: Օսմանյան և մուսավաթական էմիսարներին և լրտեսներին կրկին հաջողվել էր շրջանում մնացած թուրքական գյուղերում քարոզչական մեծ աշխատանք ծավալել և բնակչությանը գաղտնի նախապատրաստել խռովությունների: Անդրանիկի ներկայությունը Սիսիանում տեղի թուրքերին զսպաշապիկ կհագցներ:

Հոկտեմբերի 15 (2)-ին Անդրանիկը Ղարաքիլիսա գյուղում հրավիրեց շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչների ժողով: Ներկա էին 17 գյուղերի 21 ներկայացուցիչներ:

Ջորավարը բացեց ժողովը և համառոտ պատմեց Գորիսում կատարած գործերի մասին: Նա նշեց, որ ինքը այնտեղ էր գնացել ժողովրդի և իշխանությունների խնդրանքով, բայց երբ տեղ հասավ, կռիվը արդեն դադարած էր: «Ուզեցա այնտեղ կազմակերպել և 19-40 տարեկանները մոպիլիզացիայի ենթարկել, բայց այն մարդիկ տեղերնուն չչարժեցան: Եվ միայն այն ատեն ժողով ունեցան, երբ իմացան թե Շուշին ինկած է: Յետոյ պահանջեցի, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 6:

ինձ ցուցակ տան, թե շրջանի 22 գյուղերու մեջ ինչքան հրացան և պատրոն կա՝ այդ ցուցակագրությունն ալ չկատարուեցաւ»¹:

Չնայած դրան՝ շարունակեց Անդրանիկը, այնուամենայնիվ Գորիսը նույնպէս որոշեց կովել: «Միայն թէ պէտք է այտ որոշումը հաստատ լինի և չտաւաճանեն իրենց խոստումին»²:

Այնուհետև Ջորավարը պահանջեց էլ ավելի ամրապնդել Միսիանի պաշտպանությունը: Քանի որ շրջանում հատկապէս շատ կա **լեքել** հրացանի փամփուշտ, ուստի այդ հրացանները պէտք է կենտրոնացնել և կազմել **լեքելով** զինված առանձին մի վաշտ: Նա առաջարկեց իսկույն նեթ կատարել 20-40 տարեկանների զորահավաք, ամեն մի գյուղի նպաստավոր դիրքերում խրամատներ փորել: «Այն զինուորացուները որոնք կը փափաքին ձիաւոր լինել, իրենց ձիերով կարող են կազմել սոսնի՝ մը յարաբերության պահելու՝ համար»³:

Ժողովը միաձայնությամբ որոշեց պաշտպանել Ջորավարի բոլոր պահանջները և ընդունեց հետևյալ որոշումը.

- «1. Տալ ազնիվ խոսք, որ Միսիանի ժողովուրդը և, մասնավորապէս, կովոդ մասը որևէ պայմանով չպիտի համակերպվի թշնամու զինաթափման ու անձնատվության մասին կատարելիք առաջարկության:
2. Ցուցակագրել և ներկայացնել, թե Միսիանի շրջանում ինչքանակությամբ սեփական զենք և ռազմամթերք կա և ինչքանակի հասարակական զենք ու պատրոն կա:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 40:

² Նույն տեղում:

^{*} Հարյուրյակ:

^{**} Հետևակ զորամասերի միջև կապ պահպանելու համար:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 40:

3. Վաղվանից հայտարարել 20-40 տարեկանների լրացուցիչ մոբիլիզացիա:
4. Բավարարել զինվորների տնտեսական և պարենավորման բոլոր կարիքները:
5. Նորակոչիկներից նրանք, ովքեր կցանկանան ձիավոր լինել, նրանցից կազմել մի հարյուրյակ հարաբերություն պահելու և հետախուզում կատարելու համար:
6. Հավաքել ժողովրդի մոտ գտնվող *լեքեղ* հրացանները և դրանցով զինել մեկ կամ երկու վաշտ:
7. Զինվորական կարգապահություն հաստատելու համար ընդունել ամենախիստ պատիժներ, մինչև իսկ՝ մահապատիժ¹:

Ժողովը նոր էր վերջացել, երբ Երևանից Ղարաքիլիսա հասավ Արշակ Շիրինյանը, որն այնտեղ լավատեղյակ էր դարձել ինչպես Հայաստանի Հանրապետության կյանքին, այնպես էլ միջազգային անցուդարձերին²:

Քանի որ ժողովի մասնակիցները դեռ չէին մեկնել իրենց բնակավայրերը, ցանկություն հայտնեցին կրկին հավաքվել և լսել Ա. Շիրինյանի հաղորդումը Երևանում տեսածի ու լսածի մասին:

Ա. Շիրինյանը հաղորդեց, որ Երևանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներից, խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայից, դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեից և բյուրոներից կազմվել էր 20 հոգանոց մի հանձնախումբ, որի անդամները, իրենից բացի, այն կարծիքին էին, որ Ղարաբաղի հայությունը պետք է ամեն զիջման գնա, նույնիսկ զինաթափ լինի: Նա նշեց, որ երբ ինքը հայտնել է՝ «մենք՝ արդեն հունվար ամսից ի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 40 և շրջ.:

² Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 419:

^{*} Այսինքն՝ զանգեզուրցիները:

վեր թշնամական դրության մեջ ենք տեղացի թուրքերի հետ», պատասխանը եղել է՝ «այն ատեն պետք է այդ գավառի վրա խաչ քաշել»: Այդպես է պնդել հատկապես Ռուբենը¹: «Մեծամասնությունը,- շեշտեց Ա. Շիրինյանը,- տրամադիր չէ մեզ օգնել ո՛չ փողով, ո՛չ էլ ռազմամթերքով: Փոքրամասնությունը միայն մեզ համակիր է, որոնց մեջ է Դրոն: Իսկ Քաջագունին հայտնեց, որ թուրքերի դիրքն ավելի կամրանա: Վերջիվերջո Ղարաբաղի մասին չկարողացան մեզ որոշակի վճիռ տալ»²: Այնուհետև Ա. Շիրինյանը պատմեց Երևանում իր ունեցած ուրիշ հանդիպումների մասին. «Դիմեցի Սիլիկովին, որը հայտնեց, թե եղած պահանջները եթե սրանից չորս ամիս առաջ ներկայացվեր, կարող էր բավարարել, (բայց) այժմ իր ձեռքին չէ: Պահանջեցի գեթ Յապոնի մոտ գտնված մեր ռազմամթերքը տալ. կարգադրեցին տալ մեզ 500 արկ և 20000 փամփուշտ: Դրանից հետո ժողովականներին հայտարարեցի, թե մինչև այժմ մեր միջև կար բարոյական կապ, այժմ դա էլ խզված է: Երևանում ամեն կերպ ջանում են հաճոյանալ թուրք կառավարությանը և Անդրանիկի գործունեության մասին վատ կարծիք ունեն ասելով, թե նա այդ շրջանի դժբախտության պատճառ պիտի դառնա»³:

Անդրադառնալով շտաբ-կապիտան Ստեփան Սարգսյանի և Գարեգին Մուսայելյանի առաքելությանը՝ Ա. Շիրինյանն ասում է, թե «անոնք եկած պիտի լինեն տեղի վրա զինվորական կազմակերպություն առաջացնելու համար, բայց, իմ կարծիքով, նրանք ուրիշ բան չեն, եթե ոչ հայկական կառավարության ագենտներ, որոնք իրենց հետ բերել են հարյուր տասը հազար (110000) ռուբլի»⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 41:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 41 և շրջ.:

Շիրինյանի ասածի մեջ ճշմարտություն կար: Դաշնակցության ղեկավարության մեջ կային ոչ քիչ թվով ազդու անձնավորություններ, որոնք Նախիջևանի ողբերգության համար փորձում էին իբրև գլխավոր մեղավոր ներկայացնել Անդրանիկին, պահանջում էին ձերբակալել և դատի տալ նրան: Եվ դա այն դեպքում, երբ Ռոստոմը Բաքվից Գորիս Անդրանիկին ուղարկած նամակում գրել էր. «Ես պիտի գամ Գորիս՝ քու անարատ և սուրբ ճակատդ համբուրելու»¹:

Գիշերը Ա. Շիրինյանը նորից հանդիպեց Անդրանիկին, նրան փոխանցեց թերթերի հաղորդումների հիման վրա իր ստացած տեղեկությունները, նշեց ռազմաճակատներում դաշնակիցների ունեցած հաջողությունների մասին և վստահաբար պնդեց, թե մեկ-երկու ամսից պատերազմը ավարտվելու է գերմանա-թուրքական զինակցության պարտությամբ:

Իսկապես որ, այդ ժամանակ տեղի էին ունենում բախտորոշ իրադարձություններ: Սեպտեմբերին Եվրոպայում, Պաղեստինում և Սիրիայում կրած ծանր պարտություններից հետո քառյակ դաշինքի զինված ուժերը բոլոր ռազմաճակատներում ամբողջովին կազմալուծվել էին:

Դեռ դրանից մեկ շաբաթ առաջ, երբ Ա. Շիրինյանը գտնվում էր Երևանում, այնտեղից Անդրանիկին հոկտեմբերի 7-ին գրել էր.

«Տղաները՝ կպատմեն քաղաքական անց ու դարձերի հանկարծակի փոփոխման մասին: Բուլղարիան այլևս համարյա թե

¹ Գ. Սուրենեան, Ինչու՞ զորավար Անդրանիկ հեռացավ Հ. Յ. Դաշնակցությունէն, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 16:

^{*} Խոսքը Շիրինյանի հետ Երևան մեկնած ընկերների մասին էր, որոնք վերադառնում էին Գորիս, իսկ ինքը դեռ որոշ ժամանակ մնալու էր Երևանում՝ մեկ անգամ ևս փորձելով փոխել կառավարության վերաբերմունքը Զանգեզուրի և Արցախի նկատմամբ:

գոյություն չունի. Տաճկաստանն ամեն կերպ ուզում է հաշտություն կնքել. անգլիացիները վերցրել են Դամասկոսը:

Արևմտյան ֆրոնտում համաձայնության եկած պետությունները հսկայական հաջողություններ են ունեցել: Զարգանդը պատել է կենտրոնական պետություններին: Թվում է թե մոտ, խիստ մոտ է այն բուպեն, երբ կենտրոնական պետություններն իսկ զենքերը պիտի վայր դնեն և մեզ համար պիտի ստեղծվի մի դրություն, որում կարող ենք ամոքել մեր ցավերը, մոռանալ մեր կսկիծները: Թուրքերը հապճեպորեն դեպի Պոլիս են քաշում իրենց զորքերը, Պարսկաստանի ֆրոնտում ևս ըստ ոչ լրագրական լուրերի թուրքերը մեծ անհանգստություն են ունեցել և լուր կա նույնիսկ, որ անգլիացիները իբր թե Սոֆիա են հասել: Վերջին լուրը որքան ճիշտ է, անկարող եմ երաշխավորել: Խալիլ փաշան Երևանի վրայով դիմում է Պարսկաստան՝ զինադադար կնքելու փորձ անելու»¹:

Այս նույն ժամանակ բոլշևիկ ղեկավարները ևս ուշիուշով հետևում էին Կովկասում կատարվող իրադարձություններին: Հետաքրքրական է, որ հենց նրանք էլ փաստում են հայերի համար ստեղծված ծանր կացությունը և Բաքվի հայության կոտորածը: Դրա վառ վկայությունն է Օրջոնիկիձեի՝ զորավար Անդրանիկի մասին Լենինին ուղղված 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ով թվագրված հեռագիրը. «...Հայաստանի դրությունը ողբերգական է. Երևանյան նահանգի երկու ոչ մեծ գավառներում կուտակվել է 600 հազար փախստական, որոնք զանգվածներով մեռնում են սովից ու խուլերայից: Գրաված տարածքներում թուրքերը կոտորել են Ղարաբաղի բնակչության կեսը: Շուշիի և Զանգեզուրի գավառները գրավված են թուրքերի կողմից: Բնակչությունը համառ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թթ. 2-3:

դիմադրություն է ցույց տալիս: Անդրանիկը դավադրաբար սպանվել է Ղարաբաղում¹: Հայ բնակչությունը Խորհրդային Ռուսաստանից օգնություն է ակնկալում: Աղբյուրաբանական Հանրապետությունը կազմված է բացառապես կալվածատերերից՝ Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ: ...Թաթարները պայթեցրել են երկաթուղին Շամխորի ու Ելիզավետպոլի մոտ: Նուխիի և Արեշի գավառներում ողջ հայկական բնակչությունը կոտորածի է ենթարկվել թուրք-թաթարական բանդաների կողմից: Բաքվում կողոպտվել և կոտորվել են մոտ 30 հազար հայեր և բանվորներ...»¹:

Հոկտեմբերի 9-ին Սիսիանի խորհրդի նախագահ Զաքար Տեր-Ղազարյանը Անդրանիկին Ղարաքիլիսայից գրում էր.

«Նոր եկավ Գյումրու առաջին վաշտից մի զինվոր, որը հաղորդեց, թե երեկ ամբողջ օրը Զուլֆայից լսվում էին թնդանոթի ուժգին ձայներ: Վաշտի զինվորները բռնել են մի թուրքի, որը պատմել է, թե Նախիջևանի շրջանի գյուղերում չկա ո՛չ թուրք, և ո՛չ էլ զորք: Թուրք բնակչությունը և զորքը փախել են: Նորս գյուղի դիրքերից երևում է, որ այրվում են Նախիջևանը և մի քանի հայ գյուղեր: Տեղի թուրքերի քոչերը գնում են դեպի Արաքսի ափերը: ...

¹ Անդրանիկին դավաճանաբար սպանելու մասին ոչ ճիշտ տեղեկությունը նա ստացել էր մամուլում ի հայտ եկած մի սխալ հաղորդումից: Ենթադրում ենք, որ սխալ լուրը տարածվել էր Երևանից: Մեր այդ ենթադրության համար հիմք է ծառայում Գորիսում գտնվող Անդրանիկին Երևանից Սմբատի ուղարկած նամակը, որով զորավարին հաղորդվում էր, որ նրա սպանության մասին լուրը տարածվել էր այն ժամանակ, երբ Խալիլ փաշան եկել էր Երևան: Մի ճաշկերության ժամանակ, նշում էր Սմբատը, հայ գործիչներից մեկը, ոտքի ելնելով և բաժակ բարձրացնելով, իբր, Խալիլին ասել է. «Դուք միշտ (պատճառ) բռնած եք Անդրանիկը, նա էլ խփուավ գնաց» և որ, իբր, «Նրանք (տաճիկները:՝ *Ս. Ս.*) շատ ուրախացել են, մերոնք ալ միասին» (ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 31):

¹ Г. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1, Москва, 1956, с. 45.

Ժողովուրդը լսել է անգլիացոց գալը, բոլորն ուրախ են և սպասում են Ձեզ, որ միասին ձեզ հետ անցնեն դեպի Նախիջևան»¹:

Գերմանա-թուրքական դաշինքի պարտության նախօրյակին Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը հանդես եկավ գավառի հայ ժողովրդին ուղղված ազդարարությամբ, ուր ասված էր.

«Այն ժամանակ, երբ տաճիկ զորքը, միացած Ադրբեջանի խուժանի հետ, թալանելով ոգևորված ու անմեղների արյունով արբեցած Նախիջևանի, Ղարաբաղի և Բաքվի ազգաբնակչությանն է ջարդում, այդ միևնույն ժամանակ մի այլ տեղ, թուրքական մայրաքաղաքի դռների տակ, համաշխարհային նշանակություն ունեցող պատմական դեպքեր են տեղի ունենում: Բուլղարիան դաշնակիցների հուժկու բանակներից ջախջախված զինաթափ է եղել: Հունաստանը, իբրև թարմ ուժ, միացած է դաշնակիցներին և նրանց հետ դեպի Չաթալջա-Պոլիս են արշավում: Տաճկաստանը իր Կովկաս և այլուր գտնվող իր զորքերը հապճեպով իր մայրաքաղաքն է ժողովում՝ վերջին անգամ իր ուժերը փորձելու: ... Գերմանացիք գլխակորույս հետ են նահանջում. գերիների թիվը հարյուր հազարներ է հաշվվում, իսկ պատերազմական ավարի գումարը միլիարդների. գոռոզ Վիլհելմը Վիլսոնից հաշտություն է աղերսում «հանուն մարդասիրության»: Հաշտություն մարդասիրության 30 միլիոնանոց զոհերի գանգերի վրայով: Հաշտություն է խնդրում և Տաճկաստանը՝ միլիոնավոր անմեղների արյունով գետեր հոսեցնելուց հետո: ... Հաշտություն:

Եվ այդ բոլորից հետո էլ նույնիսկ Ադրբեջանի ոճրագործ բեգերն ու աղալարները, թուրք ժողովրդի գոեհիկ ինստիտուտների վրա կոթնած, հանդգնություն ունեն մեզնից հպատակություն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 25-ի 2րջ.:

պահանջել: ... Մենք նրանց մի պատասխան պիտի տանք, համեցե՛ք և փորձե՛ք մեր ուժը:

Իսկ մեր ուժը՝ Նա ահեղ է ոչ միայն թուրք խուժանի դեմ, այլ անգամ թուրքական դիվիզիաների դիմաց, եթե մենք կուռ շարքերով, իբրև մի հոգի, մի մարմին դարձած խմբվենք մեր պաշտելի ազգային հերոս Անդրանիկի շուրջը ու կուրծքներս դեմ տանք թշնամուն»:

Ազգային խորհրդի ազդարարությունը վերջանում էր հետևյալ կոչերով.

«Զանգեզուրի՝, Սիսիանի, Ղափանի հայ կտրիչներ - դուք Իսրայել Օրինների և Դավիթ բեգերի հաջորդներ. պատմական այս անդառնալի օրերին դուք ձեր (հերոսական) էջերը, փառավոր ու լուսատու էջերը պիտի տաք մեր սերնդին:

Թողե՛ք թուլամորթներն ու վախկոտները իրենց կանանց փեշերից պինդ բռնեն. զգվանքով լի արհամարհանքն է նրանց բաժինը, իսկ դուք դուրս եկեք ասպարեզ ձեր պարտքը կատարելու:

Մեր անմեղների արյունը մեզնից գործ է պահանջում, նրանց անհանգիստ, թարմ դիակները՝ ձեզնից հանգստություն աղերսում:

Գալոց սերնդի հայացքները դեպի մեզ են հառած:

Ուրեմն, դեպի գործ, Զանգեզուրի կտրիճներ»¹:

Թշնամու պարտությունը մոտ էր, և հայ ժողովուրդը մեծ հույսով սպասում էր գալիք լավ օրերին:

Սակայն արյունարբու ոտիսը շարունակում էր սպառնալ երկրամասի հայությանը:

1918 թ. հոկտեմբերի 27-ին Կապանի Ազգային խորհուրդը գրություն է ուղարկում գեներալ-մայոր Անդրանիկին՝ թուրքա-

¹ Նկատի է առնված բուն Զանգեզուրը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 43:

կան հրամանատարության կողմից Գողթանի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվող բռնությունների և այդ բնակչության պաշտպանության համար միջոցներ ձեռնարկելու կապակցությամբ, որում նշվում է.

«Հայկական Հարվածող զորամասի հրամանատար,
գեներալ-մայոր Անդրանիկին,

Վերջին օրերս Գողթանի Տաճկական կառավարության ներկայացուցիչ, ինքն իրեն Օրդուբադի կոմենդանտ անվանող Խալիլ-բեյը, զանազան ռեպրեսիաներով պահանջում է չգաղթող գյուղերից 75 հազար ռուբլի: Այս պահանջված գումարի մեծ մասը, մոտ 60 հազար ռուբ., արդեն վճարված է այնտեղի այսպես անվանյալ նախկին լիազոր Աշոտ Մելիք-Մուսյանցի ձեռքով: Այս քանակով չբավականանալով՝ Խալիլը նոր զինաթափության պահանջ է դրել»¹:

Խորհրդի գրության մեջ հայտնվում էր նաև, որ թուրքերն առանձին մեծ ուժ չեն ներկայացնում, որ նրանց ուժը կազմված է միմիայն խուժանից և թալանչիներից. պետք չէ ընդառաջ գնալ նրանց որևէ պահանջի: Այնինչ, նշվում էր, որ Գողթանի բնակիչները թշնամու ծարավը հագեցնում էին ոչ միայն փողով, այլ նաև մետաքսով, մատանիներով և գոհարներով: Նշվում էր նաև, որ, ի վերջո, Գողթանի հայերը սթափվել են և հայտնել Խալիլ բեյին, որ զինաթափ չեն լինելու և պատրաստ են գեներով մեռնելու:

Կապանը իսկույն օգնություն է հասցրել Փառակա և Ռումիս գյուղերին՝ նախապես ուղարկելով 75 զինվոր: Թուրք խուժանը հասել էր Ցղնա: Խորհուրդը նշում էր, որ այդ մասին հայտնել էր Գնդեվազ և պատասխան ստացել, որ պատրաստ են իրենց լրացուցիչ ուժը երկու մասի բաժանել և հարձակում կատարել:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 6-8 շրջ.:

«Այսպիսով մտադիր ենք Խալիլ-Բեյին յուր մարդկանցով հուփ տալ, ինչպես հարկն է:

Սրանով հայտնում ենք Ձեզ ի գիտություն:

Նախագահ խորհրդի Ս. Մելիք-Ստեփանյան

Զինվորական հրաման[ատար] (ստորագրություն)

Քարտուղար Ի. Մելիք-Քարամյան

Հ. Գ. Ձեր գրությունը Գողթանից պուլեմյոտներ և թնդանոթներ բերելու վերաբերմամբ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այնտեղ սպասվում են լուրջ գործողություններ, առայժմ հետաձգվում է:

Քարտուղար Ի. Մելիք-Քարամյան»¹:

Դեռևս հոկտեմբերի 16 (3)-ին Սիսիանի շրջանում նոր գորահավաք անցկացվեց, որի պատասխանատվությունը Ջորավարն անձամբ դրեց Գորիսից Սիսիան եկած Շուշիի գնդի հրամանատար Մելիք-Շահնազարյանի և Սիսիանի շրջանի խորհրդի նախագահ Զաքար Տեր-Ղազարյանի վրա, որոնց կազմակերպչական ունակությունները շատ բարձր էր գնահատում: Ջորահավաքն ընդհանուր առմամբ հաջող ընթացք ունեցավ՝ բացի Դարաբասի ձորի գյուղերից:

Զինակոչին մեծապես խանգարեց մի չնախատեսված հանգամանք: Սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Սիսիանում տարածվել էր վարակիչ մի հիվանդություն, որի ինչ լինելն անհայտ էր: Հիվանդության հիմնական ախտանիշը օրգանիզմի ցածր ջերմությունն էր և խիստ թուլությունը:

Գնդապետ Ս. Մելիք-Շահնազարյանը հոկտեմբերի 22 (9)-ին Անդրանիկին գրում էր, որ թեև «վարակիչ հիվանդության լայն տարածման պատճառով մոբիլիզացիայի գործը արագ չի կա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 6-8-ի շրջ.:

տարվում», բայց «զինապարտների մեծամասնությունը ներկայացել է ժամանակին, իսկ ֆիզիկապես բոլորովին քայքայվածները, որոնք չեն կարողացել ներկայանալ ժամանակին, կազդուրվելուն պես կներկայանան»¹:

Այդ անհայտ հիվանդության, նաև անհետևողականության պատճառներով Դարաբասի ձորերի գյուղերից ինչպես երկրորդ, այնպես էլ երրորդ զորահավաքին ոչ ոք չէր ներկայացել: Շրջանային խորհրդի նախագահ Զաքար Տեր-Ղազարյանը Ջորավարին գրում էր. «Այդ բոլորը ես վերագրում եմ Դավիթ Տեր-Մկրտչյանի թույլ աշխատանքին: Մոբիլիզացիայից հետո անպայման գնալու եմ Դավթի շրջանը՝ զինակոչության կանչված զինվորներից հինգերորդ վաշտը կազմակերպելու, որը կմնա Ուզ գյուղում: ... Բոլոր վաշտերին պատվիրված է խոր ռազմետկաներ անել ամեն օր և հայտնել մեզ»²:

Զնայած դրան՝ հիմնականում Զաքար Տեր-Ղազարյանի ջանքերով շրջանում կազմակերպվեց չորս նոր վաշտ: Այսպիսով՝ սեպտեմբերի վերջերին Սիսիանում արդեն կար տեղացիներից կազմված վեց լիարժեք վաշտ, որոնց ղեկավարությունը հանձնված էր ռազմական փորձ ունեցող և վստահելի անձանց:

Առաջին վաշտը՝ պոդպորուչիկ Եգոր Իսկանդարյանի ղեկավարությամբ, ամրապնդվեց Գյումուր, Գժաձոր, Նորս գյուղերում. 2-րդը՝ Հայկ Գրիգորյանի եղբայր, պոդպորուչիկ Գևորգ Գրիգորյանի հրամանատարությամբ, տեղաբաշխվեց Բազարչայում: Անգեղակոթցի պորուչիկ Հովնան Փիլիպոսյանի հրամանատարության տակ գտնվող 3-րդ վաշտը բաժանվեց երեք մասի: Դասակներից երկուսը տեղաբաշխվեցին Անգեղակոթ գյուղում, մեկը՝ Մուխուրթուրյանում, մյուսը՝ Ղարաքիլիսայում: 4-րդ վաշտը՝

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 36, թ. 86 և շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 6:

ավագ ենթասպա Գևորգ Կրիկորովի (Բոնակոթ գյուղից) հրամանատարությամբ, նույնպես բաժանվեց երեք մասի: Այս դասակներից երկուսը տեղաբաշխվեցին Բնունիսում, մեկը՝ Թագագյուղում, մյուսը՝ Աղքենդում: 5-րդ վաշտը՝ պրապորշչիկ Սաֆրագբեկյանի գլխավորությամբ, տեղաբաշխվեց Ղարաքիլիսայում, իսկ 6-րդը՝ պողպորուշիկ Բաղրամյանի հրամանատարությամբ՝ Բոնակոթում: Դրանցից բացի՝ Սիսիանում էին գտնվում Շուշիի գնդի 5-րդ և 6-րդ վաշտերը, որոնք հերթով պաշտպանում էին Մինքենդի ուղղությունը¹:

Անդրանիկը դեռ նոր էր հասել Սիսիան, երբ բուն Ձանգեզուրում նորից շարժում սկսվեց Ձորավարին հնարավորինս շուտ հրավիրելու համար: Գյուղական համայնքների բազմամարդ ժողովներում ընտրվում էին պատգամավորներ՝ Սիսիան գնալու և իրենց ուղերձները Ձորավարին հանձնելու համար²:

Հոկտեմբերի 15 (2)-ին Խնձորեսկի համայնքի ժողովում ընտրված պատգամավորները ժողովի կողմից Անդրանիկին ուղղված դիմումը և գյուղի կոմիսար Հայրապետ Առուշանյանի՝ Ձորավարին գրած նամակը տանում են Սիսիան և Ղարաքիլիսա գյուղում դրանք հանձնում Ձորավարին: Գյուղի կոմիսարն իր նամակում գրում էր.

«Մեր Անդրանիկ եղբայր, ընկավ Ղարաբաղն՝ ու պատմական Արցախը՝: Մեր դարավոր և արյունարբու թշնամին իր սուրն է բարձրացրել նաև Դավիթ-Բեկի և սպարապետ քաջագունների հմայիչ Սյունիքի վրա: Ձանգեզուրի բերդը՝ Խնձորեսկը, իր հարազատ եղբայր Տեղ գյուղի և այլոց հետ, վերջապես, որոշեցին

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 36, թ. 9:

² Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 420:

՝ Նկատի ունի Դաշտային Ղարաբաղը:

՝՝ Նկատի ունի Լեռնային Ղարաբաղը:

դիմագրավել թշնամուն արիությամբ և հերոսությամբ՝ փրկելով մեր ընտանիքի պատիվն ու անարատությունը: Մեր այս անհողդողդ որոշումն ի կատար ածելու համար մենք Ձեզ ենք ընտրել անմահ դյուցազուն, քաջո Անդրանիկ, մեր ղեկավար և ուղեցույց աստղ: Մահ դավաճաններին ու ազգադավներին: Մեր պատգամավորները կը լրացնեն ուղերձիս պակասը և վայրկյանիս իրերի դրությունը: Մենք պատրաստ ենք Ձեր բոլոր պահանջները կատարելու»¹:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 15 (2)-ին, Տեղ գյուղի կոմիսար Միխայիլ Բալաչիխյանը Ջորավարին գրում էր, որ Տեղի ժողովուրդը իր ընդհանուր ժողովում որոշել է «կովել և պատվով մեռնել, բայց չհպատակվել դարավոր ոսոխին»: Գյուղի կոմիսարը նշում էր, որ մեծ ու փոքր նրան օգնության են կանչում: «... Հասեք, թե չէ փչացած ենք: Ժողովրդի կողմից ընտրված և ուղարկված մարդիկ Ձեզ մանրամասնորեն կպատմեն այն ողորմելի դրության մասին, որի մեջ գտնվում են հայ կիսն ու երեխան»²:

Մինչ Գորիսից Անդրանիկին ուղղված խնդրալից նամակները հաջորդում էին իրար, Անդրանիկը նպատակահարմար գտավ նեղ կազմով խորհրդակցություն հրավիրել և քննության առնել մի քանի անհետաձգելի հարցեր: Ներկա էին Հովակ Ստեփանյանը, Արմեն Սասունին, Երևանից վերադարձած Արշակ Շիրինյանը, Երվանդ և Զաքար Տեր-Ղազարյանները, Դավիթ Տեր-Մկրտչյանը, Ռոդիոն Կասմինին, Շամիր Մելիք-Յուլյանը, Հայկ Գրիգորյանը (Անդրեաս):

Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինյանը, ներկայացնելով Գորիսի տրամադրությունները, զորակոչի անհաջողությունը և Զաքուղի ձորը բանալու ձեռնարկի անհրաժեշ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 42:

² Նույն տեղում, գ. 40, թ. 1:

տությունը, գտնում էր, որ Զորավարը իր գործամասով պետք է գնա այնտեղ, գորահավաք անի և Զաբուղը բանալով՝ կապ հաստատի Շուշիի հետ:

Անդրադառնալով Ա. Շիրինյանի ելույթին՝ Անդրանիկը ասում է, քանի որ վերջինս առաջարկներն անում է բերանացի, այլ ոչ թե գրավոր, ինքը չի կարող իմանալ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի իսկական տրամադրությունը, ուստի երաշխիք չունի, թե Գորիսը կարող է լիովին բավարարել իր պահանջները:

Հանդես գալով Զորավարի մտքի պաշտպանությամբ՝ Զաքար Տեր-Ղազարյանը առաջարկում է, քանի որ Ազգային խորհուրդը չի կարող անհրաժեշտ պարենամթերքը տալ, Անդրանիկն իր գործամասով մնա Սիսիանում, ուր կստանա ամեն բավարարություն¹:

Զորավար Անդրանիկն ասում է, թե ինքը պիտի փորձի բանալ Զաբուղը և վերադառնալ Սիսիան 10 օրվա մեջ: Այնուհետև նշում է, որ կազմակերպչական աշխատանքների համար իրեն պետք է հայտնեն, թե ինչքան փամփուշտ կա, ինչքան պիտի թողնվի Սիսիանում, Գորիսում և ինչքան պիտի տարվի Շուշի: Նա նաև նշում է, որ ինքն անձամբ Շուշի չի գնա: Որոշվում է՝ Սիսիանի գործին վնաս չբերելու համար այնտեղ թողնվի առնվազն 10 հազար բերդան հրացան, 15000 մոսինի, 10000 լեբելի փամփուշտ, մնացածը հասցնել Շուշի՝ չհաշված Զաբուղը բացելու գործողության ժամանակ ծախսվելիք փամփուշտները:

Զաքար Տեր-Ղազարյանը մտավախություն է հայտնում, որ իմանալով Զորավարի՝ դեպի Գորիս շարժվելու մասին, թուրքերը կարող են դրանից օգտվել և հարձակում գործել Սիսիանի վրա: Հովակ Ստեփանյանը նշում է, որ Զ. Տեր-Ղազարյանի տեսակետը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 11:

միակողմանի է, նա չպետք է միայն մտածի Սիսիանի մասին, և հարկ չկա կաշկանդել Զորավարին:

Անդրանիկը նորից է շեշտում, որ չնայած անհրաժեշտ է Շուշի ուղարկել սպասված ռազմամթերքը, քանի որ այնտեղ բոլորի հույսը դրա վրա է, բայց ավելի շատ պիտի թողնել Սիսիանում, քանի որ այն ռազմաճակատ է: Ինչ վերաբերում է Գորիսին, այնտեղ համեմատաբար քիչ ռազմամթերք պետք է թողնել¹:

Շիրինյանը գտնում է, որ Գորիսի ու Կապանի համար նախատեսվածն առայժմ պետք է թողնել Սիսիանում՝ որպես ապահով տեղ, իսկ Շուշիի համար նախատեսվածը որքան կարելի է շուտ հասցնել Գորիս: Շուշիի գնդի ներկայացուցիչ Երվանդն ասում է, թե ինքն իրավունք ունի նույնիսկ ողջ ռազմամթերքը և զենքերը տրամադրելու փաշային, միայն թե փամփուշտները բաշխելիս Շուշիի բաժինը առանձնացնելուց հետո պետք է բաժին հանել նաև Գանձակի գնդին:

Խորհրդակցության արդյունքում որոշվեց, որ Հովակ Ստեփանյանը և Երվանդ Տեր-Ղազարյանը պետք է Զորավարին ներկայացնեն ցուցակը այն ռազմամթերքի, որ առաջին հերթին տրվելու է Շուշիի և Գանձակի գնդերին, այնուհետև միայն նկատի ունենալ Սիսիանը, Գորիսը և Կապանը: Բաժանելիս պետք է հաշվի առնվի այն պարագան, որ Սիսիանը ռազմաճակատ է, հետևաբար նրան պետք է շատ տրամադրել:

Խորհրդակցությունը հարմար գտավ, որ Զորավարը Ադուղի-Վաղուղի թշնամական զինջ հատելուց հետո անցնի Գորիս և Զաբուղը բանալով՝ Շուշիի և Գանձակի գնդերին հնարավորություն տա իրենց ռազմամթերքը փոխադրելու Շուշի:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 11:

Հաշվի առնելով ռազմամթերքը Շուշի փոխադրելու առաջին փորձի խոշոր անհաջողությունը, որն ավարտվել էր Ղարաղլաղի ավերումով՝ խորհրդակցությունը հարմար գտավ այն տեղափոխել ռազմական մեծ ուժի հսկողության և պաշտպանության տակ:

Այնուհետև որոշվեց, թե Գորիսից Շուշի ռազմամթերքը ինչով պետք է փոխադրել՝ ձիերով, թե՞ սայլերով. ավելի հարմար նկատվեց փոխադրել ձիերով:

Քանի որ փոխադրվելիքի ծանրությունը կազմում էր 1500 փութ, ուստի հարկավոր էր ձեռքի տակ ունենալ առնվազն 300 ձի¹:

Ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ Նախիջևանի կողմից տաճկական ուժերը և տեղի թուրքերը չհամարձակվեցին դիմել կոնկրետ գործողությունների: Բայց դրա փոխարեն դարձյալ լարված վիճակ ստեղծվեց Գորիսի շրջանի արևելյան սահմանների վրա: Հետախուզական տվյալները ցույց էին տալիս, որ օսմանյան ու մուսավաթական զորքերը Արցախից պատրաստվում են լայնածավալ հարձակում գործել: Ուստի Անդրանիկը ստիպված էր շտապ վերադառնալ Գորիս:

Գորիսում Անդրանիկի գտնվելը կարևոր էր ոչ միայն Զանգեզուրի պաշտպանության տեսակետից: Այդտեղ նրա ներկայությունը գոտեպնդում էր Ղարաբաղի պայքարող հայությանը, որը շարունակում էր չենթարկվել թուրք բռնազավթիչներին, չնայած որ վերջիններս գրավել էին երկրամասի կենտրոնը՝ Շուշին: Ղարաբաղի հայերի զինված ջոկատները շարունակում էին տիրական լինել Շուշիից դուրս՝ գավառում: Ղարաբաղի գյուղական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 11-ի շրջ.:

բնակչությունը լի էր հայրենի երկրամասը պաշտպանելու վճռականությամբ:

Համաձայն Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի հրավերի՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին կայացավ շրջանի 16 գյուղերի՝ 35 ներկայացուցիչների ժողովը: Ժողովին ներկա էին գորավար Անդրանիկը, Շուշիի գնդի հրամանատար, գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը, մի շարք սպաներ, Ազգային խորհրդի անդամները և Սիսիանի ներկայացուցիչները:

Ժողովը միաձայնությամբ նախագահ է ընտրում Արշակ Շիրինյանին, քարտուղար՝ Տիգրան Սազանդարյանին¹:

Բացելով ժողովը՝ նախագահողը ժողովականներին զեկուցում է աշխարհում տեղի ունեցող վերջին քաղաքական զարգացումների մասին՝ հատկապես ծանրանալով այն իրադարձությունների վրա, որոնք բախտորոշ նշանակություն ունեին հայության համար: Այդ հաղորդումից հետո ձայների մեծամասնությամբ ժողովը հայտարարվում է դոնբաց, հայտնվում է նաև այն մասին, որ ժողովին ներկա ոչ պատգամավորները և զինվորականները ունենալու են խորհրդակցական ձայն²:

Այնուհետև Արշակ Շիրինյանը հայտնում է ժողովի օրակարգը, որն ընդգրկում էր միայն Արցախին օգնության գնալու հարցը: Նա նաև ժողովականներին տեղեկացնում է, որ Սոկրատ Մելիք-Շահնազարյանը իրեն նամակ է ուղարկել, որում խիստ պարտավորական տրամադրությամբ գործսեցիներին կոչ է անում՝ որքան հնարավոր է շուտ օգնության հասնել արցախցիներին: Դահլիճից խնդրում են նամակն ամբողջությամբ կարդալ. Ա. Շիրինյանը կատարում է ժողովականների խնդրանքը³:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 7-8, **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 430:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 7:

³ Նամակը մեզ գտնել չհաջողվեց:

Սուկրատ Մելիք-Շահնազարյանի նամակի լրիվ բովանդակությանը ծանոթանալուց հետո ժողովն անցնում է մտքերի փոխանակության: Գեղե՛տն Տեր-Մինասյանն իր հակիրճ ելույթով արցախցիներին օգնություն գնալու սրբազան կոչ է անում: Նա ասում է, որ գորիսեցիները գոնե դրանով մասնակիորեն կարբեն իրենց խղճի վրա նստած մուրը, որ Ղալադարասիի 4-5 օր տևած կռիվների ժամանակ չկարողացան որևէ օգնություն ցույց տալ նրա բնակիչներին: Ղարաբաղին օգնություն ցույց տալու առաջարկով հանդես է գալիս նաև Բ. Հովսեփյանը՝ նշելով, որ նախ պետք է աշխատել «երկյուղը վանել մեզնից»: Միսիանի ներկայացուցիչ Զաքար Տեր-Ղազարյանը հարցն ավելի արմատական է դնում՝ ասելով, որ Ղարաբաղին օգնության չգնալը դավաճանությունն է կլինի: «Թուրք կառավարությունը շուտով շունչը պիտի փչի,- նշում էր նա,- ուստի չպետք է թույլ տալ, որ այդ դիակը հանդգնի հպատակեցնել մեզ և փորձի իշխել մեզ վրա»¹: Սահմանային Տեղ գյուղի ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Հայրապետյանը գյուղի ողջ հասարակության անունից հայտարարում է, թե իրենք պատրաստ են օգնության գնալու Ղարաբաղին և թույլ չեն տա, որ թշնամին հաշվեհարդար տեսնի այնտեղի հայության հետ: Տաթևի պատվիրակ Մինասյանը, Ղարաբաղին օգնության հասնելը անհրաժեշտ համարելով, կարծում էր, որ օգնության կազմակերպման գործը ընկած է զինվորական ղեկավարների ուսերին, և նրանք պարտավոր են պատվով կատարել Գորիսի ժողովրդի կամքը: «Որքան մեր սահմաններից հեռու հանդիպենք թշնամուն՝ այնքան լավ», - վերջում հայտարարեց նա: Հանդես գալով Հովակ Ստեփանյանը կոչ արեց ոչինչ չխնայել Ղարաբաղին օգնելու համար. «Ղարաբաղին օգնել նշանակում է օգնած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 7-ի շրջ.:

լինել ինքներս մեզ»¹: Ն. Հովսեփյանը իր ելույթում կանգ է առնում «մեր գյուղացոց մի շարք պակասությունների վրա»: Նա նշում է, որ ձեռնարկը անպայման պետք է գլուխ բերել, բայց նախապես անհրաժեշտ է զինամթերքի պաշարը լրացնել: Այդ նպատակով նա առաջարկեց խոշոր գումարներով երկու ներկայացուցիչ ուղարկել Դարալագյազ՝ փամփուշտ ձեռք բերելու համար: Զինամթերքի պաշարը լրացնելու նպատակով այնուհետև նրանք պետք է մեկնեին Երևան՝ պատմելու ձեռնարկվող գործի մասին և օգնություն խնդրելու:

Վերջում ելույթ է ունենում գորավար Անդրանիկը: Ցավով շեշտելով հայ զինվորականների անպարտաճանաչությունը, հայ ունևորի քարսրտությունը, կովից երիտասարդների մի մասի փախուստ տալը և այլն, ապա դառնալով ժողովականներին՝ նա պահանջում է տալ ազնիվ ու անկեղծ խոսք. «Իսկապե՞ս դուք օգնելու եք մեր ձեռնարկին, թե՛ ոչ»: Դահլիճը աղմուկով պատասխանում է՝ այո՛: «Վա՛յ այն զինվորին,- ազդու ձայնով շեշտում է Զորավարը,- որը դավաճանորեն հետ կը փախչի կովից: Այդպիսիք ամենախիստ պատիժը կկրեն ինձնից: Ինձ հետ կովի եկողը ապրելու է ինձ հետ, մեռնելու ինձ հետ»²:

Ապա Զորավարը առաջարկում է Ղարաբաղի և Զանգեզուրի անունից ՀՀ կառավարությունից խնդրել փող և փամփուշտ: «...Եթե անգամ չտան՝ հոգ չէ: Թող մեր խնդիրը նոքա մերժեն, ապագայում պատասխանատուութեան կը ենթարկուեն իրենց պարտքը չկատարողները»³:

Այնուհետև Զորավարն ասում է, որ Ղարաբաղին օգնության հասնելու համար անհրաժեշտ են 245 ձի ու ջորի՝ թնդանոթի և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 8:

² Նույն տեղում, թ. 8-ի շրջ.:

³ Նույն տեղում:

գումակի համար: Բացի այդ՝ բուն Զանգեզուրը պետք է տա 200 ձիավոր, Միսիանը՝ 50, Կապանը նույնպես՝ 50: Ձիավորները պետք է լինեն 20-45 տարեկան՝ զորակոչվածներից: Այդ 300 ձիավորները պետք է բաժանվեն երեք վաշտի, և յուրաքանչյուր զինվոր առնվազն պետք է ունենա 200-ական փամփուշտ: Պետք է հոգալ նաև այն մասին, որ զինվորներն ունենան հաց, ձիերը՝ գարի¹:

Վերջում ելույթ է ունենում ժողովի նախագահ Արշակ Շիրինյանը: Դիմելով ժողովականներին՝ նա թվարկում է Արցախին օգնություն հասցնելու համար պահանջվելիք մի շարք զոհաբերությունները, մեկ առ մեկ պարզում բոլոր այն պահանջները, որոնց բավարարման դեպքում միայն կարելի կլինի ակնկալել արշավանքի հաջողությունը:

Այնուհետև ժողովի նախագահը քվեարկության է դնում հետևյալ հարցը՝ Արցախին գնա՞լ օգնության, թե՞ ոչ:

Բաց քվեարկությամբ միաձայն որոշում է ընդունվում Արցախին օգնության գնալ: Բանաձևն ընդունելուց հետո Արշակ Շիրինյանը ժողովականներին առաջարկում է չմեկնել իրենց բնակավայրերը, առավոտյան շարունակել աշխատել քաղաքում՝ ժողովում արժարժված հարցերի լուծման միջոցները գտնելու, ըստ գյուղերի՝ Անդրանիկին զինվորներ տրամադրելու, դրանց համար ձիեր, հաց և այլն ապահովելու նպատակով Ազգային խորհրդից անհրաժեշտ լիազորագրեր ստանալու համար²:

Զնայած արցախահայության 3-րդ համագումարը, իր կամքին հակառակ, որոշում էր ընդունել հպատակություն հայտնել Ադրբեջանի կառավարությանը, չնայած օսմանյան զորքերը մտել էին Շուշի, դա չէր նշանակում, թե նրանք հաջողության էին հա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 8-ի շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

սել: Արցախահայերը բնավ մտադիր չէին իրենց երկիրը թշնամուն տալ: Արցախում գործող քաղաքական տարբեր ուղղությունների հայ կազմակերպությունները միատեղեցին իրենց բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները, և հրով ու սրով Արցախ խուժած թշնամին հանդիպեց հայերի կատաղի դիմադրությանը: Նրանք զենքի դիմեցին՝ պաշտպանելու հայրենի օջախը, իրենց պատիվն ու անկախությունը: Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջրաբերդի հայորդիները զենքով պաշտպան կանգնեցին իրենց հողին: Ամենուր ստեղծվում էին աշխարհագրային ջոկատներ, որոնք միավորվում էին ավելի մեծ ստորաբաժանումների մեջ: 1918-1920 թթ. Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ղեկավարներից ու հերոսներից էին Արտեմ Լալայանը, Սուկրատ բեկ Մելիք-Շահնազարյանը, Ալեքսան Դային, Բագրատ Ղազանչյանը և ուրիշներ: Եթե նույնիսկ օսմանյան տիրապետությունը Կովկասում երկար տներ, միննույն է, նրանց համար դյուրին չպիտի լիներ ընկճել Արցախը: Հայկական զինված ջոկատների չղադարող հարձակումների շնորհիվ թուրք և տեղական մահմեդական զորքը մեծ կորուստներ էր կրում: Մարտակերտի և հարևան գյուղերի հայերի հերոսական դիմադրությունը խափանեց թշնամական հրոսակախմբերի առաջխաղացումը դեպի Ջրաբերդի խորքերը, որտեղ տեղի հայերը նույնպես պատրաստվել էին արժանի հակահարված հասցնելու նրանց:

Թշնամու դեմ կռվելու մեծ վճռականություն հանդես բերեց Դիզակի հայությունը:

Երբ Շուշին, առանց մի կաթիլ արյուն թափելու, անձնատուր եղավ, Դիզակի շրջանը, որը ենթարկվում էր Շուշիին, առանձնացավ: Հաղորդում կազմակերպվեց մշտական զորք, իսկ շրջանի զանազան վայրերում նշանակվեցին հրամանատարներ՝ ընդհանուր ինքնապաշտպանության գործը հաջողությամբ առաջ տա-

ներլու համար: Միաժամանակ լքյալ հայ գյուղացիությանը հուսադրելու և քաջալերելու համար ծավալվեց լայն քարոզչություն: Գյուղացիներին ներշնչում էին, որ նրանք անկարող չեն, որ իրենց ֆիզիկական գոյությունը և շահերը պաշտպանելու համար պետք է իրենց հույսը դնեն զենքի և լավ կազմակերպվածության վրա՝ ստեղծելով կանոնավոր զորք¹: Ավելին, Դիզակի հրամանատար Արտեմ Լալայանի նախաձեռնությամբ և զինվորական շտաբի կարգադրությամբ այստեղ կազմակերպվում է մի գումարտակի չափի հետևակ և ձիավոր ուժ, որն ուղարկվում է Վարանդայի գյուղերը՝ ժողովրդին ոգեշնչելու և խրախուսելու:

Ղարաղշլաղի ու Վարանդայի 7 գյուղերի ավերումից ու Շուշիի անձնատուր լինելուց հետո մուսավաթականները Արցախի հարցը վերջնականապես փակելու նպատակով նախապատրաստվում են վճռական գրոհի Աղդամից և Հարավային Ղարաբաղից: Նրանք Ջաբրայիլում կուտակում են հսկայական քանակի զենք-զինամթերք և պատրաստվում հարձակվել Խծաբերդ գյուղի վրա, որը Արցախի հարավային ամրակետն էր, այն կամուրջը, որով այդ դժվարին ժամանակներում (Ղարաղշլաղի անկումից հետո) Արցախը կապ էր պահպանում Զանգեզուրի հետ:

Թուրքերը մեծ ուժերով գյուղի վրա են հարձակվում երկու ուղղություններով. հյուսիսից՝ Քիրս լեռան կողմից և հարավից՝ Ալիանլուի կողմից:

Իմանալով այդ մասին՝ թուրքական գյուղերով շրջապատված խծաբերդցիները թողնում են գյուղը և ուղղություն վերցնում դեպի Տումի գյուղ: Սակայն ճանապարհին վրա են հասնում մուսավաթական մեծաքանակ ուժերը, և սկսվում է մի կատաղի կռիվ: Խծաբերդցիներին օգնության են շտապում Տումի գյուղի քաջերը,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 11:

ինչպես նաև Խժաբերդ գյուղի հարևան հայ չորս փոքր գյուղերի՝ Թեզլսարաբի, Պետրոսաշենի, Սպիտակաշենի և Արփա-Գյաղու-կի զինյալները:

Հայերին հաջողվում է անցնել թուրքերի թիկունքը և նրանց առնել աքցանի մեջ: Մեծ կորուստներ տալով՝ թշնամին խուճապահար նահանջում է: Հայերի ձեռքն են անցնում հրացաններ, ձիեր և հարյուրավոր դատարկ ջվալներ, որ թուրքերը բերել էին Խժաբերդից թալան տանելու համար, սակայն ջվալների մի մասի մեջ, ձիերին բարձաձ, տարան իրենց դիակները¹:

Սակայն թշնամին չէր հանդարտվում: Հետախուզական տվյալներից երևում էր, որ Ջաբրայիլում նոր ուժեր են կուտակվում Դիզակի վրա հարձակվելու համար: Այդ ճգնաժամային պահին Դիզակի գլխավոր հրամանատար Արտեմ Լալայանը սուրհանդակի միջոցով հոկտեմբերի 16-ին օգնության խնդրանքով մի գրություն է ուղարկում Անդրանիկին, որը, սակայն, տեղ չի հասնում: Կոռնիձորի հայերը, սուրհանդակին չճանաչելով, հրացանաձգությամբ հետ են դարձնում:

Երկու օր անց Ա. Լալայանը օգնության խնդրանքով հաջորդ նամակն է ուղարկում Անդրանիկին: Նախքան այդ նամակը՝ Դիզակի հրամանատարությունը մի գրություն էր ուղարկել Անդրանիկին՝ օգնության խնդրանքով: Անդրանիկը Արշակ Շիրինյանին խնդրել էր իր անունից գրել պատասխան նամակ, որը շուտով տեղ էր հասել:

Արցախցիների ազատագրական այդ պայքարի ամենափայլուն դրվագը Մամալի կռիվն էր:

¹ Մանրամասն տե՛ս Ալեքսան Եզանյանի «Խժաբերդի հերոսամարտը կամ Արցախի գոյատևման պայքարի մասունքներից» հոդվածը («Մանկավարժ», 1990, 11 մայիսի):

Շուշիում հաստատվելուց հետո տաճիկ զորքերն անցան գավառների նվաճման գործողություններին: Շուշվա գավառապետ կարգվեց տեղացի մի ազդեցիկ թուրք՝ Խոսրով բեկ Փոլադովը: Սա, իր հետ վերցնելով 300 հոգուց բաղկացած օսմանյան մի զորամաս՝ 2 թնդանոթով և 8 գնդացիներով, ինչպես նաև տեղացի թուրք և հայ գործիչներից 25 հոգու, այդ թվում՝ Խաչենի պրիստավ Ալեքս բեկ Փիրումյանին և շուշեցի Ներսես Նեյրաթյանին, ճանապարհ ընկավ դեպի իր պաշտոնատեղին՝ Վարանդայում գտնվող Ղաջար թուրքական գյուղը:

Թուրքերից և մուսավաթականներից կազմված զորամասը պիտի ձեռքեր Վարանդայի տարածքը և միանար թուրքական մի ուրիշ զորամասի, որը, Մուղանի դաշտով շարժվելով, հասել էր Կարյազինո: Այդ երկու զորամասերը միացյալ ուժերով պետք է վճռական հարձակում գործեին Վարանդայի վրա, ջախջախեին հայկական զինված ջոկատները, ռազմակալեին բոլոր բնակավայրերը, ապա մտնեին Դիզակ և զինաթափ անեին հայկական գյուղերը:

Շուշիից դուրս գալով՝ զորամասն անցավ Վարանդայի հայ գյուղերով և հոկտեմբերի 13 (26)-ին հանգիստ առավ դրանցից մեկում՝ Մամնա գյուղում: Դա յուրատեսակ զորաշարժ էր, որի նպատակն էր թուրքական ազդեցությունը հետզհետե տարածել հայ բնակչության վրա: Վարանդայի և Դիզակի հայերը որոշեցին խափանել այդ մտադրությունը:

Այն ճանապարհը, որով թուրքական զորամասը Մամնայից պիտի անցներ դեպի Ղաջար, ձգվում էր մի խոր ձորի միջով: Մամնայի ձորի վրա իշխող բարձունքները նախօրոք բռնեցին մոտ 400 զինված հայեր: Դրանցից 300-ը Վարանդայից էին՝ ղեկավարությամբ քարինտակցի սպա Արտեմ Պետրոսյանի, մնացյալը՝ Դիզակից՝ ղեկավարությամբ մի քաջ հայորդու՝ Դիզակի Կարմ-

րակուճ (Կեմրակուճ) գյուղի բնակիչ Ասլան Մուրադխանյանի (Ասլանիկ)¹:

Հոկտեմբերի 18-ին զորամասը, Մսմնա գյուղից դուրս գալով, մտավ նույնանուն ձորը: Հենց դրան էլ սպասում էին բարձունքները բռնած հայ զինյալները, որոնք իշխող դիրքերից սկսեցին հուժկու կրակ տեղալ օսմանյան զորամասի վրա: Մինչ այդ մեծ հաջողություններ դրսևորած զորամասը կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց՝ զործի դնելով գնդացիներն ու թնդանոթները, բայց ելքն արդեն կանխորոշված էր: Դիրքերից բացվող համազարկերը հնձում էին թշնամական զորամասի շարքերը: Կռիվը կարճատև եղավ, զորամասը դիմեց փախուստի՝ ձորի մեջ թողնելով 86 դիակ, 2 թնդանոթ, 2 գնդացի: Ջարդված զորամասը նահանջեց Շուշի²:

Դիզակի գլխավոր հրամանատար Արտեմ Լալայանը և շտաբի պետ Ասլան Շահնազարյանը Հադրութի հրամանատարական կայանից հոկտեմբերի 20-ին Անդրանիկին ուղարկած նամակում, նկարագրելով Մսմնայի ջարդը, գրում էին. «Թշնամին թնդանոթներով և գնդացիներով կամեցել էր Շուշիից Վարանդայի միջոցով անցնել Կարյազին՝ զինաթափելու Դիզակի գլխավոր գյուղերը: ... Մեր քաջերը իսկել են 2 թնդանոթ և 2 գնդացի: Այդ հաղթությունը միանգամից բարձրացնում է Ղարաբաղի հայ գյուղացիության ոգին»³:

Այս դեպքը, անշուշտ, չպիտի անհետևանք անցնեի Վարանդայի և Դիզակի համար, եթե թուրքերը մի փոքր երկար մնային Արցախում: Մսմնա ձորի ջարդով փաստորեն վերջ տրվեց օս-

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 427, ինչպես նաև **Հ. Աբրահամյան**, Թևան (վավերագրություն), Երևան, 1998, էջ 7, 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 11-ի շրջ.:

մանյան կարճատև տիրապետությանը Արցախում: Դրա շնորհիվ նաև խափանվեց թշնամու՝ Զանգեզուր խուժելու մտադրությունը:

Հաստատելով Զորավարի անունից Ա. Շիրինյանի՝ մի քանի օր առաջ գրած նամակի ստացումը՝ Ս. Լալայանը և Ա. Շահնազարյանը Զորավարին տեղեկացնում էին.

«... Ձեր ուղարկած նամակը մեծ ցնծություն պատճառեց Ղարաբաղի ամբողջ հայությանը, նամանավանդ Դիզակի շրջանում: Այդ նամակի համաձայն (Շիրինյանցի գրած)՝ Դիզակի զինվորական շտաբը զինակոչի ցուցակ է պատրաստում, որ Ձեր կողմից պայմանավորված ազդանշանը լսելուն պես մեր ուժը Մուսուլմանլարի շրջանում պատրաստ լինի նոր գործողություն սկսելու: ... Խծաբերդից մեզ հայտնեցին, թե կատաղի հրացանաձգության և թնդանոթաձգության ձայն է լսվում գետի կողմից: Դա համարելով Ձեզ մեզ գրած ազդանշանը, մեր ուժերը մի օրվա ընթացքում կենտրոնացնում ենք Խծաբերդի շրջանում, որպեսզի ավերենք շրջակայքի մի քանի վնասակար թուրք գյուղերը, բայց այդ ժամանակ այստեղ են հասնում Ձեր սուրհանդակները (5 հոգի): Դրանց ճանապարհում ենք Վարանդա. ահա մի շաբաթ է, որ մենք մեր զինված ուժերով սպասում ենք այստեղ: Դիզակի շտաբի ծրագիրն առայժմ Մուսուլմանլարի ավերումն է, որով կթեթևացնենք Ձեր գործը»¹:

Իր նամակում Զորավարը նաև հարցրել էր՝ եթե ինքն իր գործով անցնի Ղարաբաղ, ապա կարո՞ղ է վստահ լինել, որ տեղացիները կօգնեն իրեն: Հոկտեմբերի 20-ի նամակում Ա. Լալայանը և Ա. Շահնազարյանը այդ հարցադրմանը այսպես էին պատասխանել.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 11-ի շրջ.:

«Գալով այն խնդրին, թե ինչպես կվերաբերվի Ղարաբաղի հայ գյուղացիությունը Ձեր այս կողմերն անցնելուն, (ապա) Դիզակի, նույնիսկ ամբողջ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ցանկությունն այն է, որ Դուք անցնեք մեր երկիրը մի քանի կարևոր և անհետաձգելի գործեր առաջ տանելու համար»¹:

Դիզակի հրամանատարները թվարկում են Ղարաբաղ գալուց հետո տեղացիների օգնությամբ այստեղ Անդրանիկի կատարելիք անհետաձգելի գործերը.

Առաջին՝ ավերված ու կրակի մատնված Ղարաղշլաղ գյուղը ներկայումս դարձել է մահմեդականների որջ, իսկ գյուղացիները քայքայված, քաղցած ու գլխիկոր թափառում են այս ու այն կողմ՝ ահագին զոհեր տալով հիվանդությունների և քաղցի պատճառով: Հարվածող զորամասի և դարաբաղյան ուժերի առաջին գործը պիտի լինի մահմեդականներին Ղարաղշլաղի շրջանից վանելը և դարաղշլաղցիներին իրենց բնակավայրում հավաքելը, այլապես գյուղը կշարունակի մնալ ավերակների մեջ:

Երկրորդ՝ Շուշիի անձնատուր լինելը թշնամուն, մի անպատվություն լինելով Ղարաբաղի ողջ հայության համար, միաժամանակ, ապագայի տեսակետից հեռուն գնացող խիստ բացասական հետևանքներ է ունենալու. մահմեդական տարրը երբեք չի մոռանալու իր այդ անարյուն հաղթությունը և, ոգեշնչված դրանով, մշտապես վերսից է նայելու և սպառնալիք է լինելու ոչ միայն Շուշիի, այլև ողջ արցախահայության համար: Հետևապես՝ երկրորդ նպատակը պիտի լինի Շուշին ազատագրել թշնամուց և արժանի պատիժ տալ նրա հայ կառավարիչներին:

Երրորդ՝ Վարանդայի շրջանի ավերված 7 հայ գյուղերի ցրված գյուղացիներին պետք է վերադարձնել իրենց բնակության վայրերը, միաժամանակ պատժել Աղդամի մահմեդականներին և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 12:

նրանցից պահանջել հայ գյուղացիներին հասցրած վնասը:

Չորրորդ՝ Ղարաբաղի հայությունը չի կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ տեղի մահմեդականների բռնած դիրքի պատճառով ինքն ամբողջ 5 ամիս գտնվել է սարսափի ազդեցության տակ, որ նրանք հայերին տանջել են թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ բարոյապես: Ուրեմն, Հարվածող զորամասի և ղարաբաղյան հայ ուժերի չորրորդ գլխավոր խնդիրը լինելու է այն մահմեդականներին պատժելը, որոնք հանցանքներ են գործել արցախահայերի հանդեպ:

Այդ բոլոր խնդիրներն իրականացնելու համար, ինչպես իրենց նամակում նշում էին Ա. Լալայանը և Ա. Շահնազարյանը, Դիզակի շրջանի շտաբն ուներ մեծ քանակի ռազմամթերք, որոնք կենտրոնացված էին տարբեր պահեստներում: Դիզակը գենք ու զինամթերքով օգնել է և այժմ էլ պատրաստ է օգնել Վարանդայի հայ գյուղացիներին: Ունեցած հնարավորությունները թույլ կտան երկար ժամանակ վարել ռազմական գործողություններ:

Նամակի վերջում Դիզակի հրամանատարները, կրկին Ձորավարին խնդրելով արագացնել Ձանգեզուրից Արցախ անցնելը, գրում էին.

«... Բոլորս անհամբեր սպասում ենք մեր պաշտելի հերոսին՝ մեր դարավոր ռիւր հանելու և մեր պատիվը փրկելու, (բայց) հանկարծ լսում ենք, որ նա կարող է ուշանալ կամ ետ դառնալ առանց Ղարաբաղի ժողովրդին յուր բարի գալուստը ավետելու: Դիզակի ամբողջ շրջանի հայությունն անհամբեր սպասում է Ձեր շուտափույթ գալուն և նա սիրով ու ցնծությամբ կհյուրընկալի Ձեր բոլոր քաջերին յուր պաշտելի հայրենիքում: Մեր բոլոր ուժը այժմ կենտրոնացրել ենք Խծաբերդում և ամեն բոլոր պիտի սպասենք Ձեզանից որևէ ազդանշանի»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 12:

Մամնայի ջարդից մի շաբաթ հետո, նորից մի վաշտ հետևակ և ձիավոր ուժ պատրաստելով՝ Դիզակի հրամանատար Արտեմ Լալայանը այդ վաշտի հետ գնում է Վարանդայի շրջան, ուր տեսակցելով տեղի հրամանատար Սուկրատ բեկի հետ, իր մարդկանց հետ շրջում է գյուղերով, հուսադրում, խրախուսում, կազմակերպում գյուղացիներին, հորդորում ոչ մի կերպ չընկճվել և զենքը ձեռքին դիմադրել թշնամուն։ Ա. Լալայանը այստեղից կապ է հաստատում նաև Խաչենի և Ջևանշիրի հրամանատարների հետ (Ալեքսան Դայի և Դալի Մարմա) և ամեն ջանք գործադրում, որ Ասկերանի ավերված գյուղերի բնակիչները հավաքվեն իրենց գյուղերում և հարկավոր դեպքում փակեն Ասկերանի անցքը՝ Շուշին դրսի աշխարհից կտրելու համար։ Այդ խնդիրը կատարվում է մեծ հաջողությամբ։ Ասկերանի անցքն այլևս փակ էր թշնամու առջև¹։

Հոկտեմբերի 21-ին գորավար Անդրանիկի, գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանի և Հովակիմ Ստեփանյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի նիստ, ուր քննարկման էր դրված դեպի Ղարաբաղ Անդրանիկի առաջնորդությամբ արշավանք սկսելու հարցը։

Ելույթ ունենալով՝ Ջորավարը հիշեցրեց, որ Ջանգեզուրի գյուղացիական համագումարը որոշում է ընդունել օգնության փութալ Շուշիին, և որ ինքն էլ տրամադիր է կատարելու հիշյալ որոշումը՝ հոկտեմբերի 24-ին սկսել ծրագրի իրականացումը։ Նա նշում էր, որ այդ արշավանքը լինելու է երկու փուլով. առաջին փուլում պետք է մաքրի ձախ թևը՝ Մինքենդ-Մուլլա Ահմեդլի-Մուրունլար-Հաքյարի տարածքը, և դրանից հետո միայն ձեռնարկի երկրորդ գործողությունը, այն է՝ Մարքիզ-Ղարաղլաղը «զարնե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 10-11։

լով անցնել Շուշի»: «Այդ արշավանքը պիտի կատարեմ, եթե նույնիսկ տեղացիները չօժանդակեն ինձ»¹, - իր ելույթը այս վճռական խոսքերով վերջացրեց Անդրանիկը:

Հարցի քննարկման ընթացքում լուրջ տարաձայնություններ առաջացան Շուշիի գնդի հրամանատարի և կոմիսարի միջև: Գնդապետ Մ. Մելիք-Շահնազարյանը կարծում էր, որ անօգուտ է այժմ որևէ գործողության դիմելը, քանի որ եղած ուժերն անբավարար են, և, բացի այդ, հույս չկա, թե տեղացիները ակտիվ օժանդակություն ցույց կտան ձեռնարկին: Մյուս կողմից թուրքերը, առիթն օգտագործելով, կարող են կոտորել Շուշիի հայությունը: Պորուչիկ Հովակ Ստեփանյանը կտրուկ դեմ արտահայտվեց գնդապետի տեսակետին՝ նշելով, որ արշավանքը ոչ մի դեպքում չպետք է հետաձգել: Վերջինիս առաջարկը վճռականորեն պաշտպանեց Արշակ Շիրինյանը և հույս հայտնեց, որ գործիսեցիներն անպայման կմիանան Անդրանիկին: Նույն տեսակետը պաշտպանեց նաև Նիկոլայ Հովսեփյանը²:

Զնայած որոշ տարաձայնություններին՝ Անդրանիկի զորամասը և բուն Զանգեզուրի տեղական ուժերը պատրաստվում էին արյունալի գոտեմարտի: Զորավարը և Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը միակամ էին՝ գտնելով, որ չպետք է նախաձեռնությունը թողնել թշնամուն, այլ պետք է նախահարձակ լինել և մարտերով մտնել Ղարաբաղ:

Հոկտեմբերի 30-ի երեկոյան Հարվածող զորամասի ստորաբաժանումները և գործիսեցիների զինված խմբերը դուրս եկան քաղաքից և ուղղություն վերցրին դեպի Արցախ³:

Բայց հենց նույն օրը Զանգեզուրից շատ հեռու տեղի էր ունե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

³ Տե՛ս **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 433:

նում պատմական իրադարձություն: Գերմանիայի և նրա դաշնակիցներ Ավստրո-Հունգարիայի ու Բուլղարիայի պարտությանը հաջորդել էր Թուրքիայի պարտությունը: Իզեթ փաշայի գլխավորությամբ կազմված նոր կառավարության ներկայացուցիչը 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին հունական Մուդրոս կղզու ափին խարխալ նետած «Ազամեմնոն» նավի վրա ստորագրեց դաշնակիցների ներկայացրած պայմանագիրը, որի համաձայն՝ Թուրքիան ճանաչում էր իր պարտությունը և դրանից բխող բոլոր ծանր հետևանքները. դադարում էր գոյություն ունենալ դարեր շարունակ բազում ժողովուրդների տառապանքներ բերած Օսմանյան կայսրությունը:

Գորիսի շրջանի արևելյան հատվածում դիրքեր գրաված Հարվածող զորամասի ստորաբաժանումները և բուն Զանգեզուրի ուժերը, իմանալով Թուրքիայի պարտության մասին, նոյեմբերի 2-ին վերադարձան քաղաք:

Ինչպես ամբողջ հայության, այնպես էլ Զանգեզուրի հայության ուրախությունը կատարյալ էր: Բոլորը տոգորված էին ապագայի վառ հույսերով:

Թուրքիայի կողմից Մուդրոսի դաշնագրի ստորագրման կապակցությամբ Սմբատ Բորոյանը Երևանից Զորավարին գրում էր.

«Միրելի՛ Անդրանիկ.

Գերմանիոյ կայսր գահընկեց եղավ, գերման ժողովուրդը հպատակություն է պահանջում: Դարդանելի և Չաթալջայի դիրքերը հանձնված են անգլիացոց: Էնվեր փաշան, արդեն գրած եմ, հրաժարած է, նոր նախարարութիւն ընտրուած է, որու մեջ երեքը հայ ներկայացուցիչներ են՝ եղել»¹:

* Հայ ներկայացուցիչների մասին հաղորդած լուրը իրականությանը չէր համապատասխանում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 10:

Երևանից Գորիս ուղարկած, արխիվում պահպանվող անստորագիր մի նամակով Անդրանիկին տեղեկացվում էր, որ «Հորիզոն» թերթում լույս տեսած հեռագրերից երկուսն է, որ Թուրքիան ընդունել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, համաձայն որի՝ Ախուրյան գետը դառնում է սահման Թուրքիայի և Հայաստանի միջև: Ըստ այդ հեռագրերի՝ Հայաստանին էին անցնում Ալեքսանդրապոլը՝ իր շրջաններով, Մուրմալու գավառի բոլոր մասերը և առհասարակ Երևանի նահանգի այն բոլոր վայրերը, որոնք Բաթումի պայմանագրով չէին մտնում հայկական հանրապետության սահմանների մեջ: Նամակագիրը նշում էր նաև, որ թուրքերը դեռ չեն հեռացել Այսրկովկասից, բայց արդեն առաջացել են հակասություններ հայերի մեջ՝ հայկական պետության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ, այն դեպքում, երբ անդունդի եզրին կանգնած լինելով՝ Թուրքիան, հայկական հանրապետության տարածքի և «մեր կաշվի վրա սակարկություններ կատարելով, փորձում է իսպառ թաղել մեր ազգային իդեալը»: Նշվում էր նաև, որ թուրքահայ և ռուսահայ գործիչների միջև առաջ են եկել խոր տարաձայնություններ: Այդ երևույթը արդեն նկատվում է նույնիսկ թուրքահայերի տարբեր հատվածների միջև: Օրինակ՝ վանեցի դաշնակցականները բաժանվել էին երկու մասի. մի մասը հետաքրքրված էր ոչ միայն թուրքահայ, այլև ռուսահայ դատով, մյուս մասը՝ միայն թուրքահայ դատով: Վերջիններս ռուսահայ դաշնակցականներին հորդորում էին ձեռք քաշել տաճկահայ դատից, ազատ թողնել իրենց և չխառնվել իրենց գործերին, չմիջամտել իրենց «Աշխատանք» թերթի աշխատանքներին: Բայց ռուսահայ դաշնակցականները ոչ միայն մերժել էին, այլև սպառնացել էին գրավել թերթի տպագրված համարները, նույնիսկ՝ տպագրական թուղթը, որպեսզի անհնարին լինի թերթի լույսընծայումը: Նման անցանկալի երևույթի կողքին, նշված է

նամակում, մխիթարական է հայ քաղաքական ուժերի մերձեցման և միաձուլման միտումը: Օրինակ՝ ռուսահայերի ժողովրդական կուսակցությունը թուրքահայերի ռամկավար կուսակցությանն առաջարկել է ձուլվել իր հետ, քանի որ «մեկ է հայու հայրենիք, հայու հանրապետական կառավարություն և հայու պետություն»: Թեև ռամկավարները մերժել էին այդ առաջարկը, բայց կարևորը այն փաստն էր, որ հայության բոլոր հաստիքների մեջ հասունանում էր համագգային շահերով ապրելու գաղափարը¹:

Թեև այս և նման կարգի դատողությունները առայժմ ցանկությունների շրջանակում էին, բայց հեռու չէին իրականությունից:

Հաղթանակած տերությունների հետ հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում կնքած պայմանագրի 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ Թուրքիայի նոր կառավարությունը պարտավորվեց վեց շաբաթվա ընթացքում զորքերը դուրս բերել Այսրկովկասի ողջ տարածքից: Շուտով օսմանյան զորամասերը բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Թուրքերը սկսեցին զորքերը հետ քաշել նաև Շուշիից և Վարարակնից: Թեև հայկական գավառներից նրանք տեղահանվում էին չկամությամբ, դանդաղ ու հետ նայելով, բայց, ի վերջո, ստիպված էին հեռանալ: Զանգեզուրի սահմաններից և Արցախի տարածքից դուրս գալով՝ օսմանյան զորամասերը նախ անցնում էին Եվլախ, ապա Վրաստանի վրայով (հիմնականում Թիֆլիս-Կարս երկաթուղով)՝ Թուրքիա: Մուղրոսի պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան պարտավորվում էր նաև զորացրել իր բանակը: Օգտվելով դրանից՝ Ադրբեջանում մնացին թուրք շատ սպաներ և փորձված մեծաթիվ զինվորներ՝ Նուրի, Քազիմ, Խալիլ փաշաների

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 4:

գլխավորությամբ: Օսմանյան բանակի այս պարագլուխները և հարյուրավոր տաճիկ սպաներ ձեռնամուխ եղան Ադրբեջանի բանակի կազմակերպմանը:

ԱՆԳԼԻԱՑԻԼԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԱՂԲԵՋԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՅԱՎՆԱՍ ԿՈՂՄՈՐՈՇՈՒՄԸ

Այն ժամանակ, երբ տաճկական զորքերը Կովկասի մուսուլմանների և մուսավաթական ռճրագործների հետ կոտորում ու թալանում էին Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչությանը, Պարսկաստանում գործող անգլիական բանակին անգնահատելի օգնություն էին ցույց տալիս հայկական զինված ուժերը, որոնք այնտեղ էին նահանջել թուրքական ռազմաճակատից և Այսրկովկասից:

Հայկական զինված ուժերը՝ որպես անգլիացիների դաշնակիցներ, Պարսկաստանում համագործակցում և կռվում են անգլիական զորքերի հետ՝ ընդդեմ թուրքերի:

Սակայն, Պարսկաստանում ամրացնելով իրենց դիրքերը և ընդհուպ մոտենալով Այսրկովկասի սահմաններին՝ անգլիացիները փոխեցին իրենց քաղաքականությունը և վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ. նրանց այլևս չէին ընկալում իբրև դաշնակիցների, որոնք պատերազմում կրել էին ծանր և անվերականգնելի մարդկային, տարածքային և նյութական կորուստներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում կրած պարտությունից հետո օսմանյան զորքերը ետ քաշվեցին Այսրկովկասից: 1918 թ. նոյեմբերի սկզբներին երկրամաս մուտք գործեցին դաշնակից տերությունների զինված ուժերը: Առաջնությունը տրված էր անգլիացիներին. նրանց բաժին էին ընկել երկրամասի ամե-

նամեծ պատառները, առաջին հերթին՝ ընդամենը մի քանի ամիս առաջ Ադրբեջան անվանված ընդարձակ երկիրը:

Անգլիացիները անցան Այսրկովկասի խնդիրների «լուծմանը»: Այստեղ ստեղծված փոքր հանրապետությունները կարող էին բուֆեր լինել Պարսկաստանի և ապագա Ռուսաստանի միջև: Բացի այդ՝ Այսրկովկասում քաղաքական հավասարակշռություն պահպանելու համար նրանց պետք էր կովեցնել միմյանց հետ, ինչպես դա անում էին իրենց արևելյան գաղութներում:

Անգլիացիների համար Այսրկովկասում ամենալուրջ գործոնը դարձավ մուսուլմանական բազմաքանակ բնակչությունը, որի հետ պետք էր պահպանել լավ հարաբերություններ:

Անգլիական զինված ուժերի հրամանատար, գեներալ Լ. Չ. Դենստերվիլը կոչով դիմեց մուսուլմաններին՝ շեշտելով անգլիացիների պատմական հովանավորությունը մուսուլման բնակչության նկատմամբ և վերջիններիս նվիրվածությունը Բրիտանիային:

Այսրկովկասում փոխարինելով թուրք-գերմանական զավթիչներին՝ անգլիական օկուպանտները բացահայտորեն իրենց պաշտպանության տակ առան երեկվա իրենց պատերազմական հակառակորդներին, այդ թվում՝ կովկասյան թուրքերին, Ադրբեջանի հայատյաց իշխանություններին:

Հաղթանակած անգլիացիները չէին շտապում փոխհատուցել իրենց «փոքր դաշնակցին»՝ պատերազմի տարիներին կրած տառապանքների դիմաց: Մինչդեռ հայերը համոզված էին, որ Թուրքիայի պարտությունը, նրա զորքերի հեռանալը Այսրկովկասից և անգլիական ուժերի մուտքը լուրջ տեղաշարժեր առաջ կբերեն երկրամասում՝ ի վնաս մուսավաթի՝ որպես երիտթուրքերի կամակատարի ու զինակցի: Այնինչ հայերին վիճակված էր, այս էլ որերորդ անգամ, հուսախաբ լինել արևմտյան «դաշնակիցներից»:

Նավթի հոտն առած անգլիացիների համար առաջնայինը օրվա շահն էր, նամանավանդ որ Բաքվի անկումից հետո հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը ժամանակավրեպ էր: Բրիտանական իմպերիալիստների նպատակն էր թալանել ու դուրս տանել Այսրկովկասի հարստությունները, ուստի ճնշում էին իրենց դեմ ուղղված ամեն ընդվզում, չէին հանդուրժում որևէ հեղափոխական գործունեություն:

Գեներալ Լ. Չ. Դենստերվիլի տեղակալ, գեներալ-մայորի պաշտոնակատար Վ. Թոմսոնը որևէ շահագրգռություն չէր դրսևորում հայերի հանդեպ: Բաքվից Պարսկաստան եկած հայ գաղթականներին սկզբում՝ մինչև 1918 թվականի սեպտեմբերի 26-ը, անգլիացիները կերակրում էին, բայց հետո դադարեցրին օգնությունը՝ նրանց նկատմամբ ցուցաբերելով բարբարոսական վերաբերմունք:

Հայերի՝ Էնգելի գալու կապակցությամբ, որպեսզի հայ զինվորականները չցրվեն, որոշված էր Պարսկաստանում նրանցից կազմակերպել առանձին բրիգադ, որն անհրաժեշտության դեպքում Ջուլֆայի վրայով կշարժվեր դեպի Երևան: Այդ հարցի վերաբերյալ գեներալ Յ. Բագրատունին համապատասխան հուշագիր էր ներկայացրել գեներալ Վ. Թոմսոնին:

1918 թվականի հոկտեմբերի սկզբին գեներալ Յ. Բագրատունու մոտ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին անգլիական զորքերի արևելյան շտաբի պետ, գեներալ Վեբ Գիլմանը, գեներալ Վիլյամ Բիչը, գեներալ Չարլզ Ալեքսանդր Անդերսոնը և այլք: Այստեղ անգլիացիները հայտարարեցին, որ իրենք որոշել են հյուսիսային Պարսկաստանում դադարեցնել ռազմական գործողությունները, ուստի և հրաժարվում են հայկական բրիգադ կազմակերպելուց:

Հենց այդ ժամանակ էլ հայտնի դարձավ Բաքվի անկման

մասին անգլիացիների սադրիչ ռադիոհեռագրի մասին, որում նրանք հայերին մեղադրում էին դավաճանության մեջ:

Դեռևս 1918 թվականի օգոստոսի սկզբին էնգելիում գտնվող հայերին հայտնի էր դարձել, որ անգլիացիների հետ առանձին հույսեր կապել չէր կարելի: Դեռ գարնանը Վանի շրջանի 60-70 հազար հայ գաղթականության հետ եկող վեց-յոթ հազարանոց հայկական զորամասը անգլիացիները զինաթափել էին:

Միասնական հակախորհրդային ճակատ ստեղծելու իր ձգտման մեջ անգլիական հրամանատարությունը հիմնականում կարևորում էր Այսրկովկասի պետական այն կազմավորումները, որոնք կարող էին առավել մեծ նշանակություն ունենալ նախածրագրած պայքարում: Դրանք էին, անկասկած, Վրաստանը, որը, բոլորովին չտուժելով այդ տարիների իրադարձություններից, ամբողջովին պահպանել էր իր ուժերը, և Ադրբեջանը, որի բնական հարստությունները և անմիջական մոտիկությունը գործողությունների կիզակետին, ռազմավարական կարևոր նշանակություն էին ստանում այդ ծրագրերում: Այս պարագայում, անկասկած, պակաս հետաքրքրություն էր ներկայացնում քայքայված ու արյունաքամ եղած Հայաստանը, որն ավելի հեռու էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ նախատեսվող առճակատման վայրերից: Պատահական չէ, որ նոր զավթարարներն իրենց պայքարի հիմնական սլաքն ուղղել էին այն բոլոր ուժերի դեմ, որոնք Այսրկովկասի շահերը շաղկապում էին Ռուսաստանի շահերին: Եվ քանի որ նրանք հայությանը համարում էին Այսրկովկասի առավել «անհանգիստ» և ռուսամետ տարր, ուստի, բնականաբար, վստահություն չէին տածում նրա նկատմամբ՝ այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով:

Այս հանգամանքների բերումով անգլիական հրամանատարությունը զարմանալի անտարբերություն ցուցաբերեց Հայաս-

տանի շահերի նկատմամբ՝ խորապես զարմացնելով և ցավ պատճառելով հայ հասարակությանը:

Կովկասյան անգլիական զորքերի հրամանատարության անմիջական մասնակցությամբ ու ջանքերով կազմակերպվում էր հարավարևմտյան մեծ Ադրբեջան, որի սահմաններում պետք է ներառնվեին նաև Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևան-Շարուրի և Սուրմալուի գավառները: Տեղի ունեցավ պատմության պարադոքսներից մեկը. օսմանյան թուրքերի «կրտսեր եղբայր» կովկասյան թուրքությունն օրերի ընթացքում դարձավ անգլիացիների դաշնակիցը, իսկ հայ ժողովուրդը, որ սրանց դատին ծառայել էր անմնացորդ, տվել անհաշիվ մարդկային զոհեր, կորցրել իր հայրենիքի մեծ մասը, այժմ ստիպված էր շարունակել իր գոյապայքարը՝ կռիվը մուսավաթական Ադրբեջանի դեմ, որի թիկունքում այս անգամ արդեն ամուր կանգնել էր բրիտանական իմպերիալիզմը:

Չի կարելի անտեսել մի կարևոր հանգամանք ևս: Պատերազմը դեռ նոր էր վերջացել, բայց Անգլիան իր դաշնակիցների թիկունքում ջանում էր Թուրքիայի հետ մերձենալու եզրեր գտնել, իսկ այդ խնդրի կատարման համար կարևոր դեր էր վերապահում Ադրբեջանին:

Հայաստանի ռազմաքաղաքական դրության մասին դաշնակցական գործիչ Գարեգին Ենգիբարյանը նոյեմբերի 16-ին Անդրանիկին գրում է. «Դրությունը բարդանում է, և բազմաչափաբար հայությունը դեռ չի կարողանում հանգիստ գտնել: Մինչդեռ ուրիշ ազգերը պատերազմի վերջանալու առիթով լցված են հույսերով՝ մեզ համար ապագան դեռ շատ մութն է: Չգիտենք, թե ինչ պայմաններով է Անգլիան հաշտվել թուրքերի հետ և արդյո՞ք մեզ չի զոհել նրանց»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 46, թ. 4:

Մուսավաթական կառավարությունը կարողացավ օրերի ընթացքում շահել անգլիացիների համակրանքն ու պաշտպանությունը: Այժմ էլ զանգեզուրցիներին ու արցախցիներին վիճակված էր իրենց հողը պաշտպանել Ադրբեջանի թուրքերի և այնտեղ մնացած օսմանյան զորամասերի հարձակումներից՝ սրանց նկատմամբ անգլիացիների բացահայտ թողտվության պայմաններում:

Մտնելով Այսրկովկաս՝ անգլիական զավթարարները հայտարարել էին, թե նշված երկրամասերը «վիճելի» տարածքներ են, որոնց պատկանելության հարցը վերջնականապես կորոշի Փարիզի հաշտության վեհաժողովը¹:

Փաստորեն թուրքերի հեռանալուց հետո Այսրկովկասում ստեղծվել էր մի դրություն, որտեղ շուտ հասնողը իրեն տեր էր համարում:

Լավ գիտակցելով այդ հանգամանքը՝ հայ-վրացական պատերազմից արդեն փորձ ձեռք բերած Երևանի քաղաքական շրջանակները համառորեն պնդում էին, թե կառավարությունը պետք է շուտափույթ օգնության գնա Արցախ-Զանգեզուրին՝ դրանով փաստի առաջ կանգնեցնելով անգլիացիներին²:

Եթե Հայաստանի կառավարությունը Զանգեզուրում և Արցախում նշանակեր իր ներկայացուցչին, ապա նա, հենվելով տեղի հայության կազմակերպված ուժի վրա, հայկական այդ երկրամասերը կարող էր մեկընդմիջտ միացած համարել Հայաստանին և այդպիսով վերջ տալ Ադրբեջանի հետ երկամյա արյունալից ընդհարումներին ու սրված հարաբերություններին:

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 469, 470, 490:

² Տե՛ս **Ա. Բաքալեան**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրե, 1959, էջ 30:

Բայց վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին լսել անգամ չէր ուզում այդ մասին և համառորեն մերժում էր Արցախի և Զանգեզուրի Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչներ ուղարկելու բոլոր առաջարկները՝ մշտապես պատճառաբանելով, թե դաշնակիցների հետ հարաբերությունները փչացնելու ոչ մի առիթ չպետք է տալ և համբերատարությամբ պետք է սպասել հաղթանակած մեծ տերությունների՝ 1920 թ. հունվարին Փարիզում կայանալիք վեհաժողովի վճիռներին: Այսպիսով՝ Հ. Քաջազնունու կառավարությունն ի վիճակի չեղավ ըմբռնելու պահի լրջությունը և օր առաջ դիմել անհրաժեշտ քայլերի¹:

Կառավարությունը նոյեմբերի 16-ի նիստում որոշում ընդունեց. «Ի նկատի առնելով, որ Ադրբեջանը, չսպասելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի սահմանների վիճելի հարցերի փոխադարձ համաձայնությամբ խաղաղ լուծմանը, անցել է գործողությունների և բռնագրավելով Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի լեռնային մասերը՝ ազգաբնակչության վերաբերմամբ գործադրում է բռնություններ, կազմակերպել զինական ուժեր վերոհիշյալ հայկական շրջաններում պահպանության, ինչպես և ազգաբնակչությունը ոտնձգություններից կասեցնելու համար»²:

Արցախի Ազգային խորհուրդը խորհրդի նախագահի ստորագրությամբ Անդրանիկին նամակ է հղում, ուր նշում է, որ երկրամասը մինչև այժմ որևէ աջակցություն չի ստացել ոչ միայն Երևանի իշխանություններից, այլև Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս հայկական կենտրոններից: Ավելին՝ «Վերջին երկու տարիների ընթացքում Ղարաբաղը միանգամայն մոռացության տրված է եղել մեր կենտրոնների կողմից: Թեև իր ժամանակին քանիցս կենտրոնների ուշադրությունն ենք հրավիրել,

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 395, 396, 398, 438:

² ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 92:

այնուամենայնիվ այստեղից ուղղված գրությունները և հատուկ ներկայացուցիչների միջոցով արված դիմումները մնացել են ձայն բարբառոյ յանապատի»¹:

Այնուհետև նամակում նշվում է. «Ղարաբաղը... իր աշխարհագրական դիրքով ընկած լինելով Հայաստանի մի կողմում, երբ իր հույսը կտրեց կենտրոններից, որոշեց մեն-մենակ ինքնապաշտպանվել թե՛ դրսի զորեղ թշնամիներից, թե՛ ներսում բուն դրած հայ կյանքի հիմքերը փորող անիշխանական տարրերից»²:

Նույնիսկ այդ իրավիճակում հայ ժողովուրդը համոզված էր, որ դաշնակիցների հաղթանակի մեջ իր ներդրումը զուր չի անցնելու և նրանց օգնությամբ անպայման հասնելու է հայրենի հողերի ամբողջացման՝ իր հույսերի և իղձերի իրականացմանը:

Ադրբեջանի կառավարությունը, որ Թուրքիայի պարտությունից հետո առաջին օրերին խիստ ընկճված և թմրած վիճակում էր, տեսնելով իր համար ստեղծված անսպասելի բարենպաստ իրադրությունը, ոգի առավ: Ավելին՝ նա վերսկսեց իր զավթողական քաղաքականությունը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ՝ այս անգամ ստանալով Ադրբեջանի վրա փաստական իշխանություն հաստատած անգլիական զորքերի հրամանատարության բացահայտ աջակցությունը: Վերջինս, «մոռանալով» «վիճելի» հայտարարված հայկական զույգ երկրամասերի պատկանելության հարցը Փարիզի վեհաժողովում քննության առնելու իր կառավարության խոստումները, կանգնեց մուսավթականների հավակնությունների աներկբա պաշտպանության դիրքերում: Ավելին՝ անգլիացիները բոլոր միջոցներով օգնում էին Ադրբեջանի կառավարությանը՝ զենքի ուժով իր իշխանու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 17 և շրջ.:

² Նույն տեղում:

թյունը Արցախի և Զանգեզուրի վրա հաստատելու նրա նկրտումներում¹:

Անգլիացիների քաղաքականությունը, նրանց կողմնորոշման կտրուկ փոփոխությունը՝ հոգուտ կովկասյան թուրքերի՝ որպես արդյունք մահմեդական-թուրքական գործոնի կարևորման ու դրան շաղկապվող շահախնդրությունների, սպառնում էին հայկական զույգ երկրամասերի ինքնիշխանությանը: Արդյունքում թուրքական նորաստեղծ ցեղամիավորի՝ այսպես կոչված Ադրբեջանի կապանքների մեջ հայտնվելու հնարավորություն էր ենթադրվում:

Զանգեզուրցի հայերի համար մեծ բախտավորություն էր, որ ճակատագրական այդ օրերին նրանց հետ էր հայ ժողովրդի ազգային հերոս, զորավար Անդրանիկ Օզանյանը: Նրա գլխավորությամբ Հարվածող զորամասը և գավառի զինված ջոկատները 1918 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին հերոսական կռիվներ մղեցին թուրք-մուսավաթական զավթիչների դեմ՝ անառիկ պահելով երկրամասի սահմանները:

Առավել մեծ վտանգը կախվել էր արցախահայերի գլխին: Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը նպատակ ուներ հրով ու սրով իրեն ենթարկելու ազատատենչ Արցախը՝ այն հայաթափելու հեռանկարով:

Արցախահայերը Զանգեզուրից քանիցս օգնության էին կանչել զորավար Անդրանիկին, բայց զանգեզուրցիների ինքնա-

¹ Տե՛ս **Մարութ (Քիրս Մարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8, էջ 134, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 62, **Յրթ. Յ. Խաչատուրեան**, Անգլիական քաղաքականությունն ի Անդրկովկաս, «Հայրենիք», 1945, մայիս-հունիս, թիվ 3 (248), էջ 28-32, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 460:

պաշտպանության հոգսերը Ջորավարին հնարավորություն չէին տվել ընդառաջ գնալու արցախցիների խնդրանքներին¹:

Այժմ, երբ անգլիացիների գալուց հետո էլ ադրբեջանական ռազմամուլները Արցախի հանդեպ նույնքան սանձարձակ էին, որքան Ադրբեջանում իրենց «ավագ եղբոր»՝ օսմանյան զավթիչների ներկայության օրերին, Ջանգեզուրից արցախահայությանն օգնության հասնելը դառնում էր օրախնդիր:

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր հորիզոն» թերթում 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Անդրանիկի մի նամակից տպագրվել էին քաղվածքներ: Նամակը, թերթի խմբագրի հավաստմամբ, պատահաբար էր ընկել իր ձեռքը: Նամակում նկարագրված էին Գորիսի, Սիսիանի, Կապանի ժողովրդի պաշտպանության ուղղությամբ ձեռնարկած միջոցառումները: Դրանով Ջորավարը կոչ էր անում օգնության ձեռք մեկնել իր հետ Ջանգեզուր եկած և այստեղ սովից մեռնող գաղթականությանը: Նամակը հաստատում էր Արցախին օգնության գնալու Անդրանիկի վճռականությունը:

Նա գրում էր. «Սիսիանը, Ջանգեզուրն ու Ղափանը սերտ կերպով իրար միացնել է վերջ կմնար մեզ հետ կապել բուն պատմական Ղարաբաղը, որը, սակայն, նախքան այդ ընկավ թուրքերու տիրապետութեան տակ: Թեև քաղաքն ընկած էր և զինաթափ եղած, բայց շրջանները, գյուղերը չեն ենթարկված և անհամբեր կսպասեն մեզ»²:

Ջորավարն ընդգծում էր. «Շնորհիվ իմ և զորամասիս ներկայութեան և տեղական զորահավաքի՝ Սիսիանը, Ջանգեզուրը (նկատի ունեւ Գորիսի շրջանը՝ բուն Ջանգեզուրը: - *Մ. Մ.*) և Ղափանը մինչև օրս զերծ մնացին որևէ ձևի թուրքական տիրապե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 2-3, գ. 35, թ. 1, գ. 38, թթ. 1-6, 11-12, 33-34, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 79:

² «Նոր հորիզոն», 1918, 4 նոյեմբերի, թիվ 18:

տութիւնէ, հակառակ անոր, որ Երևանի հայկական հանրապետութիւնը ոչ միայն ոչ մի օգնութիւն չէր ուզեր հասցնել, այլ նոյնիսկ չէր ուզեր հարաբերութեան մտնել (Զանգեզուրի գավառի իշխանությունների հետ: - *Ա. Ս.*) և խորհուրդ կուտար մինչև անգամ զինաթափ լինել և երբեք տեղի չտալ ընդհարումներու, հեռացնելով այդ շրջանէն Անդրանիկին իբր վտանգավոր մարդ¹:

Այնուհետև շարունակում է. «Համենայն դէպս, անհրաժեշտ է օգտվել ամէն մի առիթէ նպաստավոր լուծում տալու համար Ղարաբաղի հարցին. փաստորեն Զանգեզուրի (Բուն Զանգեզուր: - *Ա. Ս.*), Սիսիանի և Ղափանի դրութիւնը որոշված է, իսկ Շուշու մասին կիսուսամ շուտով իրագործել մեր որոշումը»²:

Գործիսում բազմակողմանի նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Զորավար Անդրանիկը վերջապէս ծրագրում է 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին ռազմերթ սկսել դեպի Շուշի: Նա նախապէս պայմանավորվածություն է ձեռք բերում Դիզակի և Վարանդայի հրամանատարների հետ, ըստ որի՝ Դիզակի զինված ջոկատները պիտի գրավեն Մուսուլմանլարի բարձունքները, իսկ Վարանդայի ջոկատները՝ Թթու ջրինը³: Դիզակի հրամանատարը բարեխղճորեն կատարում է Զորավարի հրամանը, իսկ Վարանդայի հրամանատար Սոկրատ բեկ Մելիք-Շահնազարյանը Չա-

¹ «Նոր հորիզոն», 1918, 4 նոյեմբերի, թիվ 18:

² «Նոր հորիզոն», 4 նոյեմբերի, 1918, թիվ 18: Տե՛ս նաև՝ **Սարուր (Քիրս Սարուր)**, Ղարապաղի կցումը Ադրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8 (80), էջ 128, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, ճշդումներ եւ դիտողություններ, «Հայրենիք», 1933, հոկտեմբեր, թիվ 12 (132), էջ 111, **Բ. Ուլուքաբջան**, նշվ. աշխ., էջ 37:

³ Տե՛ս **Սարուր (Քիրս Սարուր)**, Ղարապաղի կցումը Ադրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8 (80), էջ 128, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, ճշդումներ եւ դիտողություններ, «Հայրենիք», 1933, հոկտեմբեր, թիվ 12 (132), էջ 111, **Բ. Ուլուքաբջան**, նշվ. աշխ., էջ 37:

նախչիից նոյեմբերի 6-ին նամակ է գրում Ջորավարին, որը Գորիս է բերում սուրհանդակը¹:

Ջորավարին ուղղված հաճոյախոսություններից հետո Սոկրատ Բեկը խնդրում է գորքի առաջացումը դեպի Շուշի 10 օրով հետաձգել:

«... Իմ խնդիրքն այն է,- գրում էր Սոկրատ Բեկը,- քանի որ տեղվույս ժողովուրդն ապրում է Ձեր անվամբ, կազմակերպվել է Ձեր անվամբ, եթե ես մի քայլ արեցի տաճիկների հարյուրավոր զորքերի դեմ և ունեցա հաջողություն, նույնպես այն հույսն էր, որ ինձ ասում էր. մի՛ վախեցիր, քեզ ունես փրկիչ, որը նստած է Գորիսում և սպասում է միայն հարմար մոմենտի՝ օգնության գալու: Ի վերջո, ես եկել եմ այն համոզմունքին, որ քանի որ թուրքերը բանակցության մեջ են մտնում, քանի որ տաճկաց զորքերը քաշվել են (և) Ադդամում կենտրոնացրել իրենց ուժերը, քանի որ երկաթե դիսցիպլինայի տակ են իմ զորքերը և ամբողջ Դիզակի և Խաչենի շրջանը, ինչու անել մի այնպիսի քայլ, որը կարող է կոտորածի պատճառ դառնալ: Բայց լավ իմացած եղեք, որ թուրքերի Ադդամ հավաքվելը ինձ թվում է, նրա համար է, որ Դուք գաք դեպի քաղաք, նրանք հարձակվեն գյուղերի վրա, գրավեն մեր ուշադրությունը և մի գուցե կարողանան, այդպիսով, թերի թողնել մեր ծրագիրը: Քանի որ կարելի է Ձեր անվան տակ, առանց արյունի, մտնել և գրավել քաղաքը այնպիսի մոմենտում, որ թուրքերը չկարողանան կոտորած սարքել հայերի մասում, ուստի ես Ձեզ խնդրում եմ միայն սպասել 10 օր Գորիսում: Այս 10 օրվա ընթացքում ես բոլոր միջոցները ձեռք կառնեմ քաղաքակա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թթ. 9, 10, **Սարուր (Քիրս Սարոս)**, Ղարապաղի կցումը Ադրբեջանի, էջ 128-129, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 38, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 444:

նության (այսինքն՝ խաղաղ ճանապարհով: - *Ա. Մ.*) մտնել և գրավել քաղաքը...»¹:

Մտահոգված արցախահայությանը կոտորածից զերծ պահելու խնդրով՝ Սոկրատ բեկը շարունակում է. «... Նորից եմ ասում, որ Ձեր Գործադրման մնալը միայն կարող է հաջողացնել իմ ծրագիրը և շտապեցնել, իսկ եթե Դուք հեռանաք Գործիսից մինչև ծրագրիս կատարելը, ես պետք է ոչ թե գրավեմ քաղաքը, այլ պետք է պատրաստ լինեմ կռվելու տասնյակ անգամ ավել ուժերի դեմ, այն ուժերի դեմ, որոնց ցանկությունն էր Ղարաբաղը մոխրակույտ դարձնել, որով միայն կստիպեին Ձեզ երես դարձնել Ղարաբաղից: Ուրեմն, եթե մինչև 10 օր ինձ հաջողվի գրավել քաղաքը, ես նույնպես դիմում եմ Ձեզ անպատճառ գալ Ղարաբաղ, նստել մեր քաղաքում, կարգի բերել քաղաքը և շրջանը, հետո որտեղ կցանկանաք գնալ: Եթե չհաջողվի վերցնելը, նույնպես ձեռք եմ առնում միջոցներ Ձեր հրամանները կատարելու Ասկերանի և Ղարաղջլաղի առթիվ, որ Դուք հեշտությամբ մտնեք քաղաքը: Ուստի հավատացած եմ, որ թեև ծանր կլինի Ձեզ համար, բայց և այնպես ինձ չեք թողնիլ Ղարաբաղի հետ միասին երեսի վրա և կաշխատեք ամեն կերպ օգնել ինձ, որ Ղարաբաղի նամուսը ոտքի տակ չդնեք, այլ թողնենք արժանի յուր պատմությունը»²:

Սոկրատ բեկի հետ նամակի տակ իրենց ստորագրություններն էին դրել Շուշիի ներկայացուցիչը (ստորագրությունն անընթեռնելի է) և Խաչենի ներկայացուցիչ Աղասին:

Նամակը Զորավարին ուղարկելուց հետո Սոկրատ բեկ Շահնազարյանը, առանց նրան տեղյակ պահելու, Չանախչիից մեկ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 9, 10:

² Նույն տեղում:

նում է Քարինտակ գյուղ և ինքնագլուխ բանակցությունների մեջ մտնում Ադրբեջանի թուրքերի հետ:

Անդրանիկը խիստ անհանգստացած էր Վարանդայի հրամանատարի վեհերոտ պահվածքից: Նա, դեռևս Սոկրատ բեկի նամակը չստացած, գրել էր նրան. «Սոկրատ բեկ ... չլինի խաբվեք Ձեզ հղած առաջարկություններուն և Ձեր ունեցածները հանձնեք ու ամբողջ երկիր մը դժբախտացնեք ... Ձեր երկիրը իր պատմութիւնովը բարձր է եղած ... չպետք է արատավորել և մրոտել այդ պատմութիւնը...»¹:

Դժվար է այսքան տարվա հեռավորությունից բացահայտել Սոկրատ բեկի նամակի դրդապատճառները, քանի որ մեր ձեռքի տակ չկան անհրաժեշտ արխիվային նյութեր: Բայց ժամանակակիցները նրա կատարած քայլը որակել են բացահայտ դավաճանություն: Այս կապակցությամբ Դիզակի հրամանատար Արտեմ Լալայանը գրում է. «Վարանդայի ղեկավարությունը Սոկրատ Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ դավաճան դուրս եկավ այնպես, ինչպես իր ապուպապ Մելիք-Շահնազարը»²:

Իսկ «Դրոշակ» թերթում լույս տեսած հոդվածի հեղինակը վկայում է, որ դեպի Շուշի արշավանքը դադարեցնելու պատճառներին անդրադառնալով՝ Անդրանիկը զայրալից հայտարարել է. «Էն սրիկա Սոկրատ բեկի պատճառով եղավ, թե չէ ես վաղուց Շուշի կը լինեի»³:

Հարկ է նշել, որ Սոկրատ բեկը միակը չէր, որ դեմ էր դեպի Շուշի Անդրանիկի արշավանքին: Այդ ձեռնարկի դեմ հանդես էին գալիս Երևանի կառավարությունը, Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամների մի մասը: Բայց Ազգային խորհրդում մեծա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 17, «Հայրենիքի ձայն», 1990, 11 մարտի, թիվ 11:

² Նույն տեղում:

³ «Դրոշակի» այդ բնութագրումը տե՛ս «Ազատամարտ», 1993, 21-27 մայիսի:

մասնությունը կողմնակից էր սկսված գործը որքան հնարավոր է արագ իրականացնելուն: Արշավանքին դեմ արտահայտվող Ազգային խորհրդի անդամներին քննադատում էր Արշակ Շիրինյանը: Նա ասում էր, որ Արցախի համար ճակատագրական այդ պահին, երբ անգլիացիները բացահայտորեն կանգնել են Ադրբեյջանի կողքին, անթույլատրելի է չեզոքություն պահպանելը, որ դավաճանության համազոր է հերոսական արցախահայությանը պաշտպան չկանգնելը: Ինչպես միշտ, այդ հարցում նույնպես Ա. Շիրինյանը և Ազգային խորհրդի անդամ Նիկոլայ Հովսեփյանը համախոհներ էին: Հենց նրանք երկուսով էին ուղղություն տալիս խորհրդի գործունեությանը:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻՑ ԱՐՑԱԽԻՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՅՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄՈՒԺԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ
ԽԱՓԱՆՈՒՄԸ ԱՆԳԼԻԱՅԻՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
(1918 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ)**

1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Անդրանիկը նամակ է հղում Ադրբեյջանի կառավարության նախագահ Խան-Խոյսկուն՝ դեպի Շուշի գնալու պատճառների մասին:

«Ինչ վերաբերում է իմ Զանգեզուրից Շուշի առաջխաղացմանը, ես մի քանի պատճառներ ունեմ,- գրում էր Զորավարը: - Գրեթե տարի է, երբ թաթարները կտրել են ամեն մի հաղորդակցություն Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև: Զաբուղի և Հաքյարի գետերի ձորերում թափված են մի քանի հարյուր հայերի դիակներ՝ զինվորներ, որոնք վերադառնալով ռազմաճակատից՝ Զանգեզուրից Ղարաբաղ, հուլիսին և օգոստոսին գազանաբար ոչնչացվել են, ինչպես նաև Թուրքիայից եկած հազարավոր գաղթա-

կան հայեր, որոնք ցանկացել են բնակություն հաստատել Ղարաբաղում»¹:

Այնուհետև Զորավարն արդարացիորեն փաստում էր, որ մահմեդականներն իրականացրել են հայկական Կալադարասի մեծ գյուղի լրիվ ոչնչացումը, շարունակաբար կատարում են ապատակություններ, կոդուպուտ և սպանություններ Զանգեզուրում, այդտեղ կուտակված արցախցի հայերին հնարավորություն չեն տալիս վերադառնալ իրենց հայրենի օջախները և, վերջապես, չեն դադարում Արցախում բնակվող մահմեդականների գազանաբարո գործողությունները հայերի նկատմամբ: Այս ամենը, շեշտում էր Զորավարը, ստիպում են միացնել երկու հայկական երկրամասերը:

Անդրանիկի գորքի 10-օրյա ուշացումը դեպի Շուշի իսկական տագնապ էր առաջացրել ողջ Արցախում, ուստի շարունակվում էին արցախահայերի թախանձագին խնդրանքները, որպեսզի նա շտապի իրականացնել փրկարար արշավանքը և երկրամասը պաշտպանի Ադրբեջանի ոտնձգություններից: Նրանք ևս խորապես համոզված էին, որ եթե Անդրանիկի գործամասը մուտք գործի Շուշի, ապա դրանով իսկ փաստի առաջ կկանգնեցնի Բաքվի կառավարությանը և Ադրբեջանում անգլիական զորքերի հրամանատարությանը, հնարավորություն կստեղծի Զանգեզուրը և Արցախը միավորել Հայաստանի Հանրապետությանը:

Զանգեզուրի հայությունը փափագում էր, որ Անդրանիկի նոսրացած զորամասի հետ տեղական զինուժը նույնպես ժամ առաջ օգնության գնա արցախցի իր եղբայրներին ու քույրերին: Գավառի Ազգային խորհուրդը՝ բացարձակ մեծամասնությամբ, ընդառաջ գնալով զանգեզուրցիների ցանկությանը, դիմեց Անդրանիկին՝ գլխավորելու իր զորամասի և տեղական զինված

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 52, թ. 1:

ուժերի համատեղ արշավանքը դեպի Արցախ¹:

Շուշիի արշավանքին Գորիսում դեմ էին Ազգային խորհրդի որոշ գործիչներ, միայն թե ուրիշ պատճառաբանությամբ:

Երևան մեկնած և այնտեղից հենց նոր վերադարձած Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Գեդեոն Տեր-Մինասյանը, արտահայտելով Երևանի կառավարության և Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի մեկ-երկու անդամների տրամադրությունը, Գորիս քաղաքից նամակ է ուղարկում Տեղ գյուղ հասած Անդրանիկին: Նա գրում էր.

«Միրելի՛ փաշա.

Շտապեցի Երևանից ուրախալի լուրերով վերադառնալ և Ձեզ ուրախություն պատճառել, բայց, դժբախտաբար, Դուք արդեն մեկնել էիք Տեղ: Ցավում եմ, որ տկար լինելու պատճառով այժմ իսկ չեմ կարող Ձեզ հետ գալ, սակայն հույս ունեմ շուտով առողջանալ ու Ձեզ այցի գալ Շուշի:

Ուղարկում եմ ջերմագին բարևներս Ձեզ, Ձեր շքախմբին և քաջարի զինվորներին:

Բայց ինչու՞ եք գնում, փաշա՛, թուրքերը հեռանում են. չլինի՞ թե Ձեր ներկայությունը խուճապ առաջ բերե և կոտորածի առիթ լինի, որ գոնե այժմ ցանկալի չէ: Երևանում խոսվում էր, որ հայ զորամասերը պետք է առաջնորդեն գաղթականներին դեպի Նախիջևան, Շարուր, Սարդարապատ և այլն: Անշուշտ այս խնդրում Դուք ևս խոշոր պատմական դեր պիտի կատարեք, բայց թողնում և Շուշի եք մեկնում»²:

Ապա Գ. Տեր-Մինասյանը Զորավարին լրացուցիչ տեղեկու-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թթ. 33-38, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 162, **Յով. Ստեփաննեան**, Անդրանիկը Միսնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիվ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 53, **Ստեմեկ**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 19, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 81:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 18:

թյուն է հաղորդում, թե Երևանում ինչ կարծիքներ կան իր անձի ու գործի մասին: «Երևանում շատ թշնամիներ ունեք,- գրում էր նա,- բայց ունեք և շատ հարգողներ: Նախարարներից շատերը խոստովանում են Ձեր բարոյական մեծությունը և գնահատում են Ձեր խաղացած դերը Զանգեզուրի փրկության գործում»¹:

Անդրանիկի գործունեությունը Զանգեզուրում բարձր էին գնահատում գերագանցապես Երևանի և ընդհանրապես հանրապետության ոչ դաշնակցական շրջանակներում, նաև դաշնակցական անկողմնակալ գործիչների միջավայրում: Այսպես՝ նոյեմբերի 16 թվով Երևանից Գորիս Անդրանիկին հղած իր նամակում դաշնակցական գործիչ Գարեգին Ենգիբարյանը շեշտում էր, թե «արդեն բոլորը զգում են ձեր կատարած ներդրումը Սիսիանում և Ղարաբաղում»²:

Զորավարը շատ հակառակորդներ ուներ հատկապես ՀՅ դաշնակցության Երևանի կենտրոնական կոմիտեում և կառավարության ուժային կառույցներում: Հենց այս շրջանակներում էր միտք հղացել դավաճանության մեղադրանքով նրա նկատմամբ դատ հարուցել³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 19: Քանի որ նամակի վերջավորությունը նույնպես կարող է որոշ հետաքրքրություն ներկայացնել, ուստի այն բերում ենք ամբողջովին. «Ներեցե՛ք, կարճ եմ գրում: Ձեզ համար ուղարկում եմ մեկ շիշ կոնյակ, 10 տուփ ծխախոտ “Египетская”, երեք գույգ գուլպա, որ բազարչայցիք են ուղարկել, մեկ հեռագիր, «Ժողովուրդ» թերթի 31, 32, 33 համարները, «Զանգ» թերթի 67, 68, 69, 70, 71 համարները: Թիֆլիսի թերթերը չկային (բայց հիշատակված «Զանգը» լույս էր տեսնում Թիֆլիսում: - Մ. Մ.): «Հորիզոնը» փակված է վրաց կառավարության կողմից: Ձեր նամակները, նոր ծրարում դրած, Գևորգ Խատիսյանի միջոցով դրկած եմ Թիֆլիս: Սույն գրաբերովս ուղարկում եմ մի նոր գլխարկ Շիրինյանի համար (որը գտնվում էր արշավագործի մեջ և Անդրանիկի հանձնարարությամբ կատարում էր գործի «կոմիսարի» պարտականությունները: - Մ. Մ.): Թեև տձև է, բայց գլխին ձև կստանա»:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 46, թ. 4:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 36, թ. 102-107, գ. 37, թթ. 44-48, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 442:

Այդ օրերին Երևանից Անդրանիկին գրած նամակով Սմբատ Բորոյանը նրան տեղեկացնում էր, որ Զորավարի հակառակորդները հատկապես օգտագործում են Նախիջևանի դեպքերը և «զմեզ դավաճան են անուանում, և այդ բառն ընկած է ամբողջ ժողովրդի և պարագլուխներու բերան»¹: Նա նշում էր, որ Նախիջևանի ինքնապաշտպանության դեկավարներից Երվանդ (Երո) Խաբազյանը, որ «իբր հանցավոր բանտարկուած է բանտում», Նախիջևանի ողբերգությանը վերաբերող իր մոտ եղած փաստաթղթերը ներկայացրել է կաթողիկոսին, որը զբաղվում է Անդրանիկին և նրա զինակիցներին ամբաստանող կողմի փաստարկները ստուգելով: Սմբատը նաև հայտնում էր, որ «Ղարաքիլիսեի կովին՝ ալ մեղադրում են, (բայց) նրանց համար ևս պատասխաններ կան մեզ մոտ... Ես ամեն տեղն ալ խոսել եմ, (որ) մեր ամեն մի քայլի համար ունենք հաստատուն տոքումենտներ փաշայի»² քով, որը կմնա ապագա քննութեան»³:

Դեպի Շուշի ռազմերթից առաջ, որպես երախտագիտության նշան, «Գորիսի հայ կանանց միությունը» պատրաստել և Հարվածող զորամասին էր նվիրել մի դրոշմ՝ շնորհակալություն արտահայտող մակագրությամբ³:

Նոյեմբերի 27-ին, դրոշը ստանալու առիթով, զորավար Անդրանիկը պատգամ հղեց Զանգեզուրի հասարակությանը: «Մինչև հիմա,- նշում էր նա,- շատ դրոշներ նվիրուած են [ինձ], որոնք բո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 29:

^{*} Նկատի ունի 1918 թ. մայիսին հայերի մղած Ղարաքիլիսայի հերոսական ճակատամարտը օսմանյան զավթիչ զորքերի դեմ:

^{**} Անդրանիկի:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 29:

³ **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 56, **Ա. Զեկայան**, նշվ. աշխ., էջ 527, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 445, 446:

լորն ալ նշանակ եղած են արյունի, ավերի, ջարդի և դժբախտութեանց: Կմաղթեմ, որ այս դրոշակը լինի վերջինը և բերէ հաջողություն, խաղաղություն»:

Եղիշե Քաջունու վկայությամբ Ջորավարը այնուհետև «կոչ կընէ բոլոր հայ անհատի, մասնավորապէս զանգեզուրցիին, արի լինել, պաշտպանել իր իրավունքը և կռիւն ազգի ազատագրութեան ու իր կեանքի, պատվի ու ինչքի պաշտպանութեան համար: Ահա միակ ուղին ամեն մի պարտաճանաչ կռիւողներու»¹:

Վերջապէս, 1918 թ. նոյեմբերի 16 (29)-ին Ձանգեզուրի զինված ուժերը (գորիսեցիներ, կապանցիներ, սիսիանցիներ, այդ թվում՝ բազարչայցի մուկաններ)՝ թվով շուրջ 5000 մարդ, որոնց միացել էին նաև շուրջ 200 արցախցիներ ու զանձակցիներ, և Հարվածող զորամասը (սասունցիներ, վասպուրականցիներ, սեբաստացիներ, մշեցիներ, խնուսցիներ, ալաշկերտցիներ և այլք)՝ թվով 1000-ից ավելի մարտիկներով, Գորիս քաղաքից դուրս գալով, Անդրանիկի գլխավորությամբ ուղղություն վերցրին դեպի Շուշի²:

Արևմտահայ մարտիկները պատրաստ էին իրենց կյանքը անմնացորդ նվիրաբերելու արևելահայոց մի հատվածի՝ իրենց եղբայրների ու քույրերի ազատագրության գործին: Հենց այդպէս էր բանաձևել իր խոսքը Գորիսի շրջանի զինված ջոկատների հրամանատար, գնդապետ Բողդան Մելիք-Հուսէյնովը՝ դիմելով իր մարտիկներին. «Մեզ համար նրանց արյունը նույնքան թանկ է, որքան մերը»:

¹ Ե. Քաջունի, նշվ. աշխ., էջ 143, 144:

² Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Երևան, 1918, 7 նոյեմբերի, Ա. Միքայէլեան, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 162, Յով. Ստեփանեան, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 57, Ստեմել, Անդրանիկը Ձանգեզուրի մէջ, էջ 19, Հր. Միմոնյան, նշվ. աշխ. էջ 445:

Տեղ գյուղի տարածքում կարճատև դադար առնելուց հետո գորքը իջավ Զաբուղի ձորը՝

Զանգեզուրի և Արցախի արանքում ընկած Զաբուղի ձորի և նրան հարող տարածքների, հատկապես Հաջիսամլուի թուրք-քրդական մուսավաթական զինված խմբերը, որոնք նախապես բռնել էին բոլոր դիրքերը, ցույց տվեցին կատաղի դիմադրություն: Կռիվը շարունակվեց նոյեմբերի 17-ի վաղ առավոտից: Հաղթահարելով թշնամու դիմադրությունը՝ հայ մարտիկները գրավեցին շրջակայքի վրա իշխող Մարքիզ լեռը, Սուս և Ջելվա մեծ գյուղերը, ինչպես նաև Ղզլան, Սումուբլու, Նովրուզլու, Թաթտարա բնակավայրերը, ապա գրոհով մտան Ավդալար գյուղաքաղաքը:

Թուրք և քուրդ զինված խմբերը, ավելորդ համարելով հետագա կռիվը, խուճապով փախան Հագարու գետի ձորն ի վար¹:

Անդրանիկի հեծյալները, սպասելով Զորավարի հետագա հրամանին, մնում են Ավդալարում և հարակից տարածքում, իսկ Անդրանիկը՝ Հարվածող զորամասի հիմնական ուժերով, կանգ է առնում Հագարու գետի Ավդալարի կամրջի մոտ և հանգիստ տալիս գորքին՝ հաջորդ օրը դեպի Շուշի շարժվելու համար²:

¹ Անդրանիկի արշավանքը դեպի Շուշի ամենայն մանրամասնությամբ տրված է Հր. Միսոնյանի նշված աշխատությունում (տե՛ս էջ 445-461):

² Տե՛ս **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, մայիս, թիվ 7, էջ 162, **Ա. Բաբայեան**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութենէն, «Հայրենիք», 1923, յուլիս, թիվ 9, էջ 103, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբէջանի, էջ 128, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միւսնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 60, 61, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մէջ, էջ 19, **Ա. Չելէսյան**, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, կենսագրական ակնարկ, Երևան, 1990, էջ 530, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 38, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 449-451, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 85, 86, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 233, 234:

² Տե՛ս **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբէջանի, էջ 128, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Միւսնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5,

Երկու կողմերից եղել էին բավականին զոհեր: Կովի ժամանակ սպանվել էր նաև Անդրանիկին ուղեկցող արցախցի քաջ սպա Ստեփան Սարգսյանը, որի դին տեղափոխվեց Գորիս և թաղվեց զինվորական պատիվներով¹:

Երբ հայ զորքն արդեն որոշ դադար էր առել, հանգստացել և պատրաստվում էր շարունակել ռազմերթը, դեպքերը, սակայն, նոր ընթացք ստացան. Զորավարին չլիճակվեց ավարտին հասցնել սկսած գործը:

Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ֆաթալի Խան-Խոյսկին գեներալ Վ. Թոմսոնին դիմեց հետևյալ գրությամբ. «Զանգեզուրի գավառում հայերը Անդրանիկի գլխավորությամբ անխնա բնաջնջում են մահմեդականներին, ... որոնք զուրկ են որևէ պաշտպանությունից: Խնդրում ենք շտապ և արագ միջոցներ ձեռք առնել»: Այս շարունակում է. «Անդրանիկը, 5000 զինվորի գլուխ անցած, երրորդ օրն է պաշարում Զաբուղը, որպեսզի անցնի Շուշի... Աղերսում ենք, գոնե այժմ անգլիական և ամերիկյան կառավարությունների ուշադրությունը դարձրե՛ք դժբախտ մահմեդականների վրա»²:

Տեսնելով, որ իրադարձությունները սրընթաց զարգանում են հոգուտ հայերի, ընդառաջ գնալով Ադրբեջանի կառավարության տագնապալի կանչերին, իրականում հաշվի առնելով իրենց քաղաքական շահերը՝ անգլիացիները դիմեցին շտապ հակամիջոցների՝ օգնության փութալով Բաքվին:

նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 61-62, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 19, **Հր. Միմոկյան**, նշվ. աշխ., էջ 451:

¹ Տե՛ս **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, էջ 128, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 59, **Ստեմել**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 19, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 38, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 86:

² «Մշակ», 1918, 12 դեկտեմբերի, թիվ 257:

Նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1-ին) Ավդալար է հասնում մի կապավոր և Անդրանիկին հանձնում Ադրբեջանում տեղակայված անգլիական 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայորի պաշտոնակատար Վիլյամ Մոնտգոմերի Թոմսոնի՝ Բաքվից Շուշի հղած հեռագիրը, որով հայ Ջորավարին հրահանգված էր դադարեցնել զորաշարժը: Հեռագրում ասված էր.

«... Ինձ հաղորդում են, որ Դուք մտադրվել եք գրոհել Շուշիի վրա: Թուրքական զորքերին դաշնակիցները հրամայել են թողնել Կովկասը: Ադրբեջանական զորքերին դաշնակիցների կողմից հրամայված է հայերի դեմ ռազմական գործողությունների չդիմել: Որպես դաշնակիցների ներկայացուցիչ հրահանգում եմ չգրոհել թուրքական կամ ադրբեջանական զորքերի վրա: Եթե Դուք չգործեք այս կարգադրության համաձայն, Ձեզ նախազգուշացնում եմ, որ անձամբ պատասխանատու կլինեք Ձեր գործողություններով արյունահեղության տեղիք տալու համար: Այսօր մի սպա եմ ուղարկում Շուշի՝ հանդիպելու Ձեզ հետ»¹:

Հեռագրի տոնը և սպառնալիքները Անդրանիկին խորհելու առիթ տվեցին: Թեև զորքի արցախցի մարտիկները Ջորավարին խնդրեցին հաշվի չառնել Բաքվից ստացված հրահանգը և կիսատ չթողնել սկսած գործը, բայց նա խոհեմ համարեց սպասել անգլիացի զորավարի կողմից ուղարկվելիք սպային:

Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 19-ին, սպիտակ դրոշակ պարզած, ավտոմոբիլով Ավդալար է հասնում Վ. Թոմսոնի անունից ուղարկված «հաշտության պատվիրակությունը»՝ բաղկացած երկու սպաներից՝ անգլիացի Ջ. Ֆ. Սքուայրից և ֆրանսիացի կապիտան Նիկոլաս Գասֆիլդից: Ներկայանալով Ավդալարի գետամերձ այգիներից մեկում հանգրվանած հայ Ջորավարին՝ բանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 52, թ. 2:

գնացներն Այսրկովկասում դաշնակից զորքերի հրամանատար, իր զորակայանը Բաքվում հաստատած անգլիացի զորավար Վ. Թոմսոնի անունից նրան հանձնեցին նախորդ օրը Շուշիում ստացված հեռագրի բովանդակությամբ նամակը:

Նամակում շեշտվում էր, որ արշավանքը չդադարեցնելու դեպքում հազիվ թե Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը որոշում ընդունի հոգուտ հայերի, այդ թվում՝ Արցախի և Զանգեզուրի պատկանելության հարցերը քննարկելիս¹:

Անդրանիկը տեղի տվեց, քանի որ նրա մոտ նոր պատրանք էր ստեղծվել: Նա մտածում էր, որ դաշնակիցները Արևմտյան Հայաստանը երբեք չեն թողնի Թուրքիային, որ պատերազմում երկու միլիոն զոհ տված հայերը բարոյական բոլոր իրավունքները պիտի ունենան իրենց հատուցումը պահանջելու: Նա մտածում էր, որ եթե ինքը շարունակի արշավանքը և մտնի Շուշի, ապա դա «դաշնակիցների» և հայերի փոխհարաբերությունների վատթարացման առիթ կդառնա և կունենա բացասական հետևանքներ: Անդրանիկը ենթադրում էր, որ Նուրի փաշան, որը մի զորամասով դեռ մնացել էր Ադրբեջանում, իբրև պատասխան քայլ, կներխուժի Գանձակի հայ գյուղերը և հրի ու սրի կմատնի բնակիչներին²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 13, գ. 52, թ. 1, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, էջ 129-130, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիվ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 62, 63, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, ճշդումներ եւ դիտողություններ, «Հայրենիք», 1933, հոկտեմբեր, թիվ 12 (132), էջ 116, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 607, 608, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 39, **Հր. Մխմունյան**, նշվ. աշխ., էջ 459, **Ե. Իշխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 298, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 89, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 235:

² Տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 426:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 19-ին, Անդրանիկը Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի և Ջևանշիրի գորքերի հրամանատարներին, բոլոր կոմիսարներին և հայ ազգաբնակչությանը հրաման (թիվ 640) արձակեց անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները թուրքերի և Ադրբեջանի գորքերի դեմ¹:

Ինչ խոսք, Ջորավարը սխալ գործեց՝ ավելորդ հավատ տաժեշտով անգլիացիների արդարամտության և խոստումների նկատմամբ: Շատ չանցած՝ նա հայտարարելու էր. «Այս բոլորն էն սրիկա Սոկրատ բեկի պատճառով եղավ, թե չէ ես վաղուց Շուշի կլինեի»²:

Անդրադառնալով այդ ճակատագրական սխալին՝ Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդն իր նախագահի ստորագրությամբ Անդրանիկին հղած նամակներից մեկում գրել է.

«Ձերդ Գերագանցություն, այն օրվանից, երբ Ձեր քաջարի գորքերը եկան բանակ դրին Ջանգեզուրի սահմաններում, Ղարաբաղի հայությունը մինչև վերջին ժամանակներս, թեև շրջապատված թշնամիների կուռ շղթայով, իր հույսը չէր կտրում և միշտ սպասում էր բազմաչարչար հայ ժողովրդի ալեգարդ հերոսապետի գալստյան: Նույնիսկ երբ թուրքերը տիրել էին Ղարաբաղի կենտրոնին՝ Շուշի քաղաքին, ժողովուրդը իր սրտի խորքում չհաշտվելով կատարված փաստի հետ, իր հայացքը ուղղել էր դեպի արևմուտք և այնտեղից էր սպասում իր փրկությունը: **Անգլիական առաջին միսիան** կարծեք եկավ խորտակելու ժողովրդի հույսը:

Գեներալ Թոմսոնի հեռագրի համաձայն Դուք ակամայից կանգ առաք Հաքարուի ափերին, առաջ չանցաք և որից հետո

¹ Տե՛ս «Вперед», 24 января, 1919, «Մշակ», 1919, 28 հունվարի, թիվ 20, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 461, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 90:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 18:

Ղարաբաղը մնաց բախտի քմահաճույքին ենթակա»¹:

Զորավար Վ. Թումսոնի ուղարկած սպաները Զաքուղից վերադարձան Շուշի: Նրանց հետ Շուշի անցան Արշակ Շիրինյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը, որոնք այնտեղից մեկնեցին Բաքու՝ կարևոր հանդիպումներ ունենալու և պարզելու Զանգեզուրի հետ կապված մի շարք անհետաձգելի խնդիրներ²:

Նոյեմբերի 21-ին (դեկտեմբերի 4-ին) հայ զորքը, թողնելով Զաքուղի ձորը, վերադարձավ Գորիս:

Գորիսում Անդրանիկին ընդունեցին խանդավառությամբ, քանի որ, այնուամենայնիվ, Զորավարն իր բանակով ջարդել էր Զաքուղ և Հազարու ձորերի թուրք-քրդական ուժերին³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 17:

² Տե՛ս **Սարուր (Քիլիս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, էջ 129, 130, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, ճշգրտման եւ դիտողություններ, «Հայրենիք», 1933, հոկտեմբեր, թիվ 12 (132), էջ 117, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 63, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 461:

՝ Ադրբեջանցի պատմաբան Ֆ. Շուշինսկին իր «Շուշա» գրքում, անդրադառնալով դեպի Շուշի Անդրանիկի ռազմերթին, չի հիշատակում անգլիացիների միջամտության փաստը, և ընթերցողը շարադրանքից այն տպավորությունն է ստանում, թե Անդրանիկի զորքը Շուշի գնալու ճանապարհին չի կարողացել հաղթահարել թուրքերի դիմադրությունը: Միաժամանակ, թունավոր ատելությամբ լցված դեպի հայ ժողովրդի ազգային հերոսը, նա գրել է. «Այդ ժամանակ մոլի դաշնակ գեներալ Անդրոնիկը իր ավագակային բանակով, թալանելով Զանգեզուրի գավառի ադրբեջանական գյուղերը, ներխուժել էր Ղարաբաղի տարածք: Այդ կատաղի նացիոնալիստը փորձում էր զավթել Շուշին: Օգտվելով Զանգեզուրի և Շուշիի դաշնակների աջակցությունից, Անդրոնիկը զավթում է Ղարաբաղի Զրաբերդի, Վարանդայի ու Դիզակի շրջանները և հայտնվում Շուշիից 35 կիլոմետր հեռավորության վրա: Բայց Շուշին գրավել նրան չի հաջողվում, և նա իր բանակով քաշվում է Զանգեզուր: Ադրբեջանից Ղարաբաղը անջատելու անհաջող փորձեր կատարվել են նաև հետագայում» (**Փ. Шушинский**, նշվ. աշխ., էջ 83):

³ Տե՛ս **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 63, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 461, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 237:

Գործիսից Անդրանիկը, հետևելով անգլիացի գորավարի տված սպառնալից հրահանգին, Զանգեզուրի բոլոր զինվորական ստորաբաժանումներին հրաման արձակեց: Կապանի Ազգային խորհրդին Գործիսից ուղարկած նամակում Անդրանիկը գրում էր. «... Հրամայում եմ իսկույն նեթ դադարեցնել թշնամական գործողություն թուրքերու դեմ և կավեղացնեմ, որ հակառակ իմ նախագգուշացումիս, եթե երբեք շարունակվի թշնամական գործողությունը, ես ինձ վրայից վերցնում եմ որևէ պատասխանատվություն և կը հայտնեմ, որ այդ արյունահեղության համար անձամբ պատասխանատու պիտի նկատվին ամեն անոնք, որոնք կը ղեկավարեն այդ գործը:

Հայտնելով այս մասին՝ պարտք եմ դնում ձեր վրա ներկա գրությանս իսկականը ուղարկել Ղափանի և Մեղրիի շրջանի բոլոր ազգային խորհուրդներու և գործի ղեկավարներուն, որմէ վերջ նամակս՝ անոնց կողմէ ստորագրված կը պահեք ձեզ հետ:

Նույն իմաստով գրած եմ նաև Ղարաբաղի զանազան շրջաններու ղեկավարներուն և վստահ եմ, որ անոնք ևս կը կատարեն իմ հրամանը»¹:

Շաբաթներ անց, ըմբռնելով բրիտանական հրամանատարության դիրքորոշումը և տեսնելով մահմեդական նկրտումների աշխուժացումը, Զորավարը Բաքվի դաշնակցային զորքերի գլխավոր հրամանատարին նամակ է հղում՝ արտահայտելով իր դժգոհությունը.

«Անցյալ տարվա նոյեմբերի 18-ին դեպի Շուշի իմ տեղաշարժը կանգնեցվեց գեներալ Թոմսոնի առաջարկով: Ինձ հաղորդվեց դաշնակից երկրների մեծ պատերազմի դադարեցման և հաղթանակի մասին, որի համագինակիցն եմ համարում ինձ և հպարտ եմ դրա համար: Խոստացվեց, որ միջոցներ են ձեռք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թթ. 9-10:

առնված մահմեդականների (կողմից հայերի) ճնշումների դեմ, և ես լսելով դա, վերադարձա Զանգեզուր, տալով երդում՝ ներդնել բոլոր ձգտումները և միջոցները խաղաղությունը վերականգնելու համար իմ հրամանատարության ենթակա տարածքներում:

Ցավոք, ինձ հայտնի է դարձել մահմեդական զորքերի տեղաշարժի և կենտրոնացման մասին և նրանց տեղաշարժը դեպի Ղարաբաղ և Զանգեզուր»¹:

Զորավարն այդ ամենը համարում էր հայկական Զանգեզուրին, Արցախին և անձամբ իրեն մահմեդականների նետած մարտահրավեր, խնդրում էր, բնակչության շահերից ելնելով, միջոցներ ձեռք առնել իրավիճակը կարգավորելու համար: Զորավարը իր հոգու պարտք էր համարում հայտնել, որ «Ղարաբաղի և լայնածավալ Զանգեզուրի (նկատի ունի Բուն Զանգեզուրի: - *Ս. Ս.*) գավառի, ինչպես նաև Ղափանի, Սիսիանի և Մեղրիի մահալների հայությունը՝ ավելի քան 300 հազար հայ, ոչ մի դեպքում չի ընդունի... Ադրբեջանի (իշխանությունը)...»²:

Թույլ տված սխալը՝ Շուշի չմտնելը, ծանր հետևանքներ ունեցավ: Ադրբեջանի կառավարությունը առավելագույնս օգտագործեց իր օգտին ստեղծված հոգեբանական մթնոլորտը, դիմեց լայնածավալ սադրանքների և անգլիական հրամանատարությանը՝ ներկայացրեց նորանոր չհիմնավորված կեղծ մեղադրանքներ՝ ուղղված հայ Զորավարին:

Նոյեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կառավարության պաշտոնաթերթ «Ադրբեջանը» «Անդրանիկի գործողությունները» վերնագրի տակ տպագրել էր նախկին Զանգեզուրի գավառի ադրբեջանական մասից ստացված հեռագիրը, որի հեղինակ ուն Հաջինը գրում էր, թե Անդրանիկը, իր գորամասի գլուխն անցած, Մեղրու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 39, թ. 7:

² Նույն տեղում, թ. 7:

շրջանի հայերի հետ ջախջախել է 10-ից ավելի թուրքական գյուղեր՝ Լեհվազը, Կիլիտը, Վարդանագուրը և այլն ու պատրաստվում է շրջապատել ու ոչնչացնել Ալիդարան, Նյուվադին, Էրնաձուրը և շրջանի մյուս բոլոր թուրքական գյուղերը: Այնուհետև Հաջինը ստապատիր հորինվածքով գրում էր. «Թուրք բնակչությունը խուճապի մեջ է և փորձում է փախչել Պարսկաստան: Շատ կանայք ու երեխաներ խեղդվել են Արաքս գետում: Ջարդերից փրկված բնակիչները թափառում են բաց երկնքի տակ, Արաքսի ափերին: Առաջիկայում նման վիճակ է սպասվում Ջանգեզուրի գավառի և Օրդուբադի անպաշտպան մուսուլմաններին: Անդրանիկի ջոկատը որոշել է վերջնականապես բնաջնջել անպաշտպան բոլոր մուսուլմաններին: Ներկայումս, երբ ողջ Եվրոպան և ամբողջ աշխարհը, ցած դնելով զենքը, բացականչում են խաղաղության մասին, այդ նույն ժամանակ Անդրանիկի ջոկատը սրի ու կրակի է մատնում մուսուլմաններին, հաշվի չառնելով Կովկասում դաշնակից տերությունների ներկայությունը: Թախանձագին խնդրում ենք ձեռնարկել արտակարգ ու շտապ միջոցներ՝ խաղաղ մուսուլմաններին պաշտպանելու համար, նաև դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչներին խնդրում ենք անհապաղ այստեղ գործուղել ադրբեջանական և վրացական կառավարությունների կողմից կազմած հանձնախումբ, որը տեղում կուսումնասիրի և կհամոզվի, թե ինչպիսի գազանություններ է կատարում Անդրանիկը: Օրդուբադը և Ջանգեզուրի գավառի հարևան շրջանները մեկ տարուց ավելի է, ինչ կտրված են արտաքին աշխարհից: Բնակչությունը, փոստի ու հեռագրի բացակայության պատճառով, հնարավորություն չունի բարձր իշխանություններին հայտնելու իր վշտի մասին, ուստի խնդրում ենք ուշադրություն դարձնել այդ հանգամանքին»¹:

¹ “Азербайджан”, 10 декабря (27 ноября), 1918, № 56.

Զանգեզուրում տեղեկատվական միջոցների բացակայության պատճառով այդ սաղրանքներին հնարավոր չէր հակահարված տալ: Թեև գավառի դեպքերին լավ ծանոթ և այնտեղից մեկնած գործիչները Թիֆլիսի և Բաքվի ռուսալեզու մամուլի էջերում հասարակայնությանը պատմում էին ճշմարտությունը, բայց դրա հետ հաշվի չէին նստում ո՛չ Բաքվի իշխանությունները, ո՛չ անգլիական օկուպանտները:

«Աղրբեջան» թերթում տեղ գտած, Զանգեզուրում Անդրանիկի գործունեության հետ կապված փաստերի խեղաթյուրման դեմ ակտիվ հանդես էին գալիս Հարվածող զորամասի շարքերում կռված ռուս սպաներ շտաբ-կապիտան Յ. Ռ. Բորտը և պորուչիկ Ալեքսեյ Գրիգորևիչ Կոլմակովը, որոնք Թուրքիայի պարտության նախօրեին հեռացել էին գավառից: 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ին, գալով Բաքու և կարդալով «Աղրբեջան» թերթի մի քանի համարները, նրանք «Զնամյա տրուդա» թերթի դեկտեմբերի 12-ի համարում տպագրում են մի ծավալուն հոդված բազմաթիվ փաստերով, մերկացնում Աղրբեջանի թուրքերի սաղրանքները՝ ստապատիր մեղադրանքները և փաստերի միտումնավոր խեղաթյուրումները, միաժամանակ խիստ քննադատության ենթարկում նրանց պաշտպան անգլիական զինվորական իշխանությունների ծայրահեղ կողմնակալ հակահայկական քաղաքականությունը: Հոդվածի վերջում նրանք գրում էին. «Հայտարարում ենք ի գիտություն ամենքի, որ Զանգեզուրի շրջանը կտրված է ամբողջ աշխարհից: Եվ հնարավոր է, որ գեներալ Անդրանիկը մինչև այժմ լուր չունի գերմանացիների ու թուրքերի դեմ դաշնակիցների նվաճած հաղթանակից: Եվ եթե, իրոք, այնտեղ մարտեր են տեղի ունենում, ինչպես այսօր Խան-Խոյսկին գեներալ Թոմսոնին է հաղորդում “Бакинское слово” լրագրում (հ. 4, սույն ամսի 5-ին), ապա, հավանաբար, թուրք-մուսավաթիստական ավագակախում-

բը կփորձի Զանգեզուրի վրայով անցնել Նախիջևան, մի բան, որ հավասարագոր կլինի տակավին անփորձանք մնացած այդ երկրամասի բովանդակ հայ ազգաբնակչության լիակատար քայքայմանն ու ոչնչացմանը: Եվ եթե դա այդպես է, ապա մենք, իբրև գեներալ Անդրանիկի զինակիցներ ու մարտական ընկերներ, հավաստիացնում ենք, որ թուրքական ելուզակները կարող են առաջ անցնել միայն այդ լեռնային արծիվների դիակների վրայով»¹:

Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Բաքվում դաշնակից օկուպացիոն զորքերի ղեկավարության մոտ Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակված գեներալ Յ. Բագրատունին էլ իրենց հերթին լայն գործունեություն էին ծավալել՝ հատկապես անգլիական հրամանատարությանը և հասարակայնությանը լայնորեն պարզաբանելու ճշմարտությունը²:

Այդ ուղղությամբ իր կատարած աշխատանքների մասին գեներալ Յ. Բագրատունին նամակ է հղում Գորիս:

«Վսեմափայլ տեր,
Հարգելի բարեկամ,
գեներալ Անդրանիկ.

Շատ ուշ իմացա այն փայլուն կռիվների մասին, որ Դուք վարել եք վերջին ամիսների ընթացքում, այն հաջողությունների մասին, որոնց է պարտական, մասնավորապես, Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական գոյության (համար): Այժմ, երբ արտաքին պայմաններն այնքան նպաստավոր են, լիահույս եմ, որ ոչ միայն վերացած պետք է համարել մեր բազմաչարչար ժողովրդի գլխին կանգնած վտանգը, այլ և ապահոված մեր քաղաքական ապագան:

¹ “Знамя труда” (Баку), 12 декабря, 1918.

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 14:

Այստեղ անգլիացիների հաստատվելուց հետո հայերը, բնականաբար, խնդիր դրին թուրքերի գազանությունների մասին: Դրան ի պատասխան, տեղացի հեռագրեր Զանգեզուրի շրջանից, որոնք լիքն են գանգատներով մեր բանակի դեմ: Մենք համոզված ենք, որ այդ բոլորը զրպարտություններ են և որ մի կազմակերպված, կարգապահության ենթարկված բանակ թույլ չի տա մի քայլ, որ խախտեր զինադադարի պայմանները: Այդ իմաստով ես խոսել եմ անգլիական հրամանատարության հետ, ավելացնելով, որ թուրքերի նպատակն է աղմուկ հանելով ստիպել, որ հայ զորքերը քաշվեն Ղարաբաղից, ինչը, որ իհարկե, անհնարին է»¹:

Գեներալ Յ. Բագրատունին անհիմն լավատեսություն էր հանդես բերում՝ մեծ հույսեր կապելով Ադրբեջանում անգլիական վարչության քաղաքականության հետ: Ընդամենը օրեր անց՝ 1919 թ. հունվարի սկզբին, անգլիացիների թույլտվությամբ ու հովանավորությամբ Ադրբեջանի զորքերը լայնածավալ պատերազմ էին սկսելու Զանգեզուրի դեմ:

Սադրանքների դիմելով և Անդրանիկին մեղադրելով ադրբեջանական գյուղերն ավերելու, բնակչությանը կոտորելու մեջ՝ մուսավաթականները, միաժամանակ ոգեշնչված անգլիացիների հովանավորությունից և նրանց անսքող աջակցությունից, արագացրին Արցախի և Զանգեզուրի հպատակեցմանն ուղղված իրենց ագրեսիվ գործողությունները: Սկսվեց հայ-թուրքական կռիվների նոր շրջանը²:

Նոյեմբերի կեսերից վտանգավոր կացություն ստեղծվեց Կապանի և Մեղրու շրջաններում: Մուսավաթական զորքերը և Զանգեզուրին հարող թուրքական տարածքներում մնացած տաճկական զորամասերը համատեղ ուժերով հարձակման անցան գա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 29:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 39, թ. 7:

վառի հայկական բնակավայրերի վրա՝ հույս ունենալով ճեղքել հայերի պաշտպանական ամրությունները, ոտքի հանել տեղի ցեղակիցներին և համատեղ ուժերով վերջնականապես տեր դառնալ նշված տարածքներին: Սակայն թշնամին ի սկզբանե հանդիպեց հայերի անխորտակելի դիմադրությանը և արժանի ջարդ կրեց: Հետապնդելով հակառակորդին՝ հայերը մտան թուրքերի բնակավայրերը:

Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահ Ս. Մելիք-Ստեփանյանը Ղաթարի հանքերից նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3-ին) Անդրանիկին գրած նամակում տեղեկացնում էր. «Չնայած Զանգեզուրի ազգային խորհրդի և գորավարի՝ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին կարգադրություններին, Ղափանի շրջանի բոլոր ճակատների երկարությամբ կռիվ է բռնկվել թուրքերի հետ»: Տալով այդ կռիվների ամփոփ բնութագրությունը՝ նամակագիրը Ջորավարին հաղորդում էր. «Այստեղ դեպքերն ընդունել են լայն ծավալ: Իհարկե, առայժմ հաջողությունը մեր կողմն է, և թրքությունը գլխակորույս փախուստի է դիմում: Հաջողության համար բոլոր հարկավոր կարգադրություններն արվում են, և ձեռք են առնվում բոլոր միջոցները»: Շեշտելով, որ «մինչև այժմ ավերված են թուրքական 30 մեծ ու փոքր գյուղեր՝ Ս. Մելիք-Ստեփանյանը Ջորավարին առաջարկում էր փոփոխություն մտցնել իր ռազմական ծրագրի մեջ: «Չէի՞ք գտնիլ ավելի նպատակահարմար, - հարցնում էր նա, - Զաբուղի հովտով պտույտ գործելու դեպի Դամիրչի Դոնդարլու՝ Իզգեթի բազան, որտեղ նրա ձեռքով ամբարված է ահագին քանակությամբ զինամթերք և հացի պաշար, որից հետո էլի ինչպես կուզենայիք: Կխնդրեի տեղեկացնել Ձեր անելիքի մասին»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 18-19:

Վտանգավոր վիճակ էր ստեղծվել նաև Միսիանում՝ Նախիջևանի կողմից: Այդ մասին զանգեգուրյան իշխանությունները հետախուզական տվյալներ էին ստացել Երևանից: Հենվելով այդ տվյալների վրա՝ Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Արարատյանը Թիֆլիս, Վրաստանում Հայաստանի առաքելության ղեկավար Եվանգուլովին նոյեմբերի 29-ին հաղորդում էր. «Թաթարական մեկ զորամաս, դուրս գալով Նախիջևանից, մոտեցել է Ջուլին և Միսիանի շրջանի սահմանին՝ հարձակման նպատակով»¹:

Բայց թշնամին այդպես էլ սիրտ չարեց ներխուժել Միսիան, քանի որ տեղեկացվել էր շրջանի զինված ուժերի հնարավորությունների մասին:

Խայտառակ պարտություն կրելով Կապանի ուղղությամբ՝ մուսավաթականներն իրենց վրեժն առնում էին գավթված Նախիջևանի և Ադրբեջանի հայաբնակ բնակավայրերի հայերից՝ դիմելով նորանոր գազանությունների:

Այսպես, «Մի քստմնելի դեպք» վերնագրի տակ «Մշակը» հետևյալ հաղորդումն էր անում.

«Լավատեղյակ աղբյուրներից մեզ հաղորդում են, որ Արեշի գավառի Չանախ-Բուլաղ գյուղի ծխատեր քահանա Աստվածատուր Առուշանյանը, որ հունիսի 10-ին թյուրքերի կոտորածից խուսափելով 60 մարդու հետ ապաստանել էր լեռներում, վերջերս շրջապատվել է տեղական թուրքերից և բռնվել: Թուրքերը, հաննելով նրա կաշին, մեջը լցրել են ծղոտ և դրել ճանապարհի վրա, ի ցույց մարդկանց, որպեսզի անցնող-դարձող թուրքերը թքեն նրա վրա»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 101:

² «Մշակ», 1918 թ., թիվ 264, 24 դեկտեմբերի:

1918 թ. ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՈՐՈՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այսրկովկասից թուրք փաշաների և գորքերի հեռանալուն գուզընթաց նրանց տեղը գրավում էին դաշնակից պետությունների առաքելությունները և բարձրաստիճան զինվորականները, որոնք աստիճանաբար թափանցում էին երկրամասի խորքերը:

1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին Բաքվից Շուշի եկավ դաշնակիցների առաջին առաքելությունը՝ բրիտանական բանակի մայոր Վիլյամ Դաֆ Գիբոնի գլխավորությամբ¹:

Երկու օր անց քաղաքի տների պատերին փակցվեց հետևյալ բնութագրական հայտարարությունը.

«Շուշիի գավառի ազգաբնակչությանը.

Քանի որ գոյություն ունի Շուշի քաղաք անգլիական առաքելության գալու մասին սխալ պատկերացում, ես՝ միսիայի ղեկավարս, հայտարարում եմ հետևյալը:

Սույն առաքելությունը ուղարկված է Բաքվում գտնվող դաշնակից գորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Թոմսոնի կողմից՝ օրենքն ու կարգը Շուշիի շրջանում վերականգնելու համար, մինչև որ այդ շրջանում յուրաքանչյուրը հնարավորություն կունենա գարնանը վերադառնալու իր տունը և իր խաղաղ աշխատանքին: Քաղաքական և սահմանային հարցերը միսիային չեն վերաբերվում, քանի որ դրանք կվճռվեն հաշտարար կոնֆերանսում”:

Որպեսզի օրենքն ու կարգը այս գավառում ապահովվի, մահմեդական և քրիստոնյա բոլոր բնակիչներին ես կոչ եմ անում հնազանդվել այն բոլոր հրամաններին, որոնք ես կարձակեմ:

^{*} Գրականության մեջ այդ առաքելությունը անվանված է նաև «Անգլիական միսիա», «Անգլիական բանակի ներկայացուցչություն»:

¹ Տե՛ս **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 311:

“Նկատի ունի տերությունների՝ Փարիզում բացվելիք Վեհաժողովը:

Այն փաստը, որ անգլիական կառավարությունն ունի միլիոնավոր քրիստոնյա և մահմեդական հպատակներ, որոնք ինքնակամ մտնելով նրա գորքերի շարքերը, կողք կողքի կովում են այդ պետության համար, գրավական է հանդիսանում, որ մենք անաչառ գործելով, կանենք այն, ինչ գտնում ենք օգտակար երկու կողմերի համար:

Անգլիական միսիայի ղեկավար
25 նոյեմբերի (18.12) 1918 թ.

մայոր Գիբոն
Շուշի»¹:

Մի քանի օր անց Վ. Գիբոնը կապիտան Ջ. Սքուայրի հետ մեկնում է Գորիս՝ բանակցելու Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամների հետ²:

Պատվիրակության կազմում էին նաև Բաքվի մուսավաթական կառավարությունից Աբդուլլա բեկ Հասանբեկովը և Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Չիլինգարյանը: Պատվիրակությունը Անդրանիկի հետ համաձայնության եկավ, որ վերջինս Զանգեզուրում իր զորամասով պիտի մնա մինչև 1919 թ. մայիսը:

Շփումներ հաստատելով Անդրանիկի և Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի հետ՝ Վ. Գիբոնը և պատվիրակության մյուս երկու անդամները մեկնում են Նախիջևան՝ ծանոթանալու տեղի վիճակին:

Զանգեզուրում հույս էր արթնացել, թե նրանց օգնությամբ շատ շուտով գավառում և Դարալագյազում ապաստանած նախիջևանահայ գաղթականները կվերադառնան իրենց բնակավայրերը: Այդպես էին մտածում նաև Երևանում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 204:

² Տե՛ս «Արև», 1919, 11 փետրվարի, թիվ 5:

1918 թ. նոյեմբերի 1-ին Կարո Սասունին Անդրանիկին գրում էր, որ անհրաժեշտ է շտապ հետախույզներ ուղարկել Նախիջևան և պարզել, թե ինչպիսին է վիճակն այնտեղ: «Հավանաբար արդեն այնտեղ են եկել անգլիացիները, և դա հեշտացնում է մեր գործը»¹:

Նույն լավատեսությամբ Սմբատ Բորոյանը Երևանից Ձորավարին տեղեկացնում էր. «Գեներալ Սիլիկովի հետ տեսնուած ենք, (նա) առաջարկեց ինձ Լոռիի Ղարաքիլիսա գնալու, իսկ մյուսներին (օրինակ՝ ժողովրդական կուսակցությանը) առաջարկում են հավաքել ուժեր, գալ ձեզ հետ միանալ և սպասել նրանց (տաճիկների: - *Ա. Ա.*) քաշվելուն, խփել նրանց քամակից և իջնել Նախիջևան»²:

Իրականում, սակայն, շարունակվում էր Շարուր-Նախիջևանի հայության արյունալի ողիսականը: Նախիջևանի թուրքերը և այնտեղ մնացած օսմանյան թուրք ուժերը արգելում էին շեն օջախները թողած հազարավոր տնավեր նախիջևանահայերի վերադարձը հայրենի բնօրրան³:

Առանց անգլիացիների համաձայնության՝ Անդրանիկը տրամադիր չէր Զանգեզուրից մտնել Նախիջևան և սպասում էր այնտեղից Վ. Գիբոնի՝ Գորիս վերադարձին: Նա հույս ուներ, որ Գորիսում անգլիացի մայորը նախիջևանահայերի վերադարձին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 14:

² Նույն տեղում, թ. 30:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 211, թթ. 64, 89, 90, 91, ֆ. 370, ց. 1, գ. 48, թթ. 9-10, «Զանգ», 1918, թիվ 54, 17 սեպտեմբերի, «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 361, 18 դեկտեմբերի, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 623, **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 481, **Է. Զոհրաբյան**, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտ. – 1920 թ. ապրիլ), Երևան, 2002, էջ 69, *նույնի*՝ Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 140-148:

կտա իր համաձայնությունը, և հարցը կկարգավորվի խաղաղ ճանապարհով¹:

Նման հեռանկարին սակայն չէր հավատում հայկական բանակի Դարալազյազի գորամասի հրամանատար, գործիսեցի Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան), որն իր նախաձեռնությամբ և ՀՀ կառավարության հավանությամբ սկսել էր ռազմական գործողություններ՝ նախիջևանահայ գաղթականների համար դեպի հայրենի եզերք ճանապարհ բացելու նպատակով²:

1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հղած հեռագրով Յապոնը հաղորդում էր, որ իր գորամասը համառ դիմադրությունից հետո գրավել է Ամաղու գյուղը և պատրաստվում է շարժվել դեպի Շարուր: Նա նաև հայտնում էր, որ «տեղեկությունների համաձայն՝ Անդրանիկը Սիսիանից շարժվում է Նախիջևանի վրա: Անդրանիկի կողմից ուղարկված սպան գտնվում է Սուլթանբեկի շրջանում, որտեղ կազմակերպում է տեղական ուժերը»³:

Սակայն, շատ չանցած, Երևան ուղարկած իր մի ուրիշ հեռագրով Յապոնը հաղորդում էր. «Նախիջևանից և Շարուրից եկած թուրքերը գրավել են Ուլիա-Նորաշենի և Յայջիի լեռները, և ես ստիպված եմ ժամանակավորապես կանգնեցնել առաջխաղացումը: Թուրքերը որոշել են համառ դիմադրություն ցույց տալ: Սիսիա-

¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 361, 18 դեկտեմբերի, **Յով. Ստեփանեան**, «Անդրանիկը Սիսեանց երկրում», «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 5, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 67, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 481, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 240:

² Տե՛ս Եապօնի (Հովհաննես Պարոնեան) յուշերը, գրի առաւ Յակ. Տէրունի, «Հայրենիք», 1941, հունիս, թիվ 8 (224), էջ 95, 96, **Տիգրան Դեդեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», 1945, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 5 (250), էջ 98, 99, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 38, 39, 69, 70, **Հ. Գևորգյան**, Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), Երևան, 2013, էջ 158, 159, 164-166, 376-380:

³ «Զանգ», 1918 թ., 22 դեկտեմբերի:

նից Նախիջևան Անդրանիկի առաջխաղացման լուրը չի ճշտվում»¹:

Գորիսից Վ. Գիբոնի Նախիջևան մեկնելուց հետո՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ին, Անդրանիկը իր գործամասի բոլոր հրամանատարներին ժողովի է հրավիրում. ուր որոշում է ընդունվում Սյունիքից հեռանալ ավելի շուտ, քան ենթադրվում էր: Վտանգ կար, որ սովի կարող է մատնվել ոչ միայն գաղթականությունը, այլև գորքը, հետևապես նրանց հեռանալով կթեթևանար տեղի իշխանությունների հոգսը, և ձեռք բերած հացահատիկը ամբողջովին կտրամադրվեր գաղթականներին²:

Երևան գնալու համար Անդրանիկին շտապեցնում էին այնտեղ գտնվող նրա զինակիցներն ու բարեկամները:

Դեկտեմբերի 7-ին Երևանից Ձորավարին Սմբատ Բորոյանի գրած նամակից երևում է, որ նա տեղյակ էր իր զենքի ընկերոջ՝ Հայաստանի Հանրապետություն անցնելու մասին: Սմբատը Ձորավարին զգուշության կոչ էր անում Գորիսից Երևան գնալիս: Նա գրում էր. «Միսիանի, Դարալագյազի և այլն ճանապարհներում շատ զգույշ պահելու ես քեզ: ... Զինուորներուն պետք է հետդ բերես և դրամի մասին որևէ հոգ չը տանես: Հոս 400.000 ռուբլի կա, որ պիտի ստանաս ...»³:

Մի երկտողում, որը դժվարընթեռնելի է և հայտնի չէ, թե ում է ուղղված եղել, Ձորավարը գրել է. «Հավանական է, որ մի ամիս վերջը ես այստեղից մեկնեմ իմ գործամասով: ... Հնարավորություն չկա այստեղ գորք պահելու: Զիերի ֆուրաժի և զինվորներու ուտելիքի համար խոսողներ շատ կան, իսկ գործիչներ՝ շատ քիչ: Մի խոսքով՝ հայերը սուղատցու չունին, բոլորը գեներալ են»⁴:

¹ «Զանգ», 1918 թ., 29 դեկտեմբերի:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 55:

³ Նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 25:

⁴ Նույն տեղում, գ. 15, թ. 12:

Բայց տարվա այդ եղանակին Արարատյան դաշտ մեկնելը ուղղակի անհնար էր: Գորիս-Միսիան և Դարալագյազ-Վեդի ճանապարհները ծածկված էին ձյան հաստ շերտով, ճանապարհի Գորիս-Միսիան հատվածում՝ Ուչ-Թափայում, պարբերաբար մոլեգնում էր ձնաբուրք: Մինչև գարնան սկիզբը մեկնելը չափազանց վտանգավոր էր:

Զանգեզուրցիները և հատկապես արցախցիները դեմ էին Անդրանիկի և նրա զորամասի հեռանալուն:

Արցախցիները վերջնականապես համոզվել էին, որ մուսավաթական զավթիչները եթե նույնիսկ ձեռք քաշեն Զանգեզուրից, ապա միանգամայն բացառված է, որ խաղաղությամբ հեռանան երկրամասից: Նրանք առավելապես շահագրգռված էին, որպեսզի Անդրանիկը մնա Զանգեզուրում, որովհետև այնտեղ նրա ներկայությունն իսկ իրենց տալիս էր ապահովության երաշխիքներ:

Դիզակի զինվորական շտաբի պետ և ժողովրդական լիազոր Ասլան Շահնազարյանը և Վարանդայի հրամանատարի լիազոր Արսեն Տեր-Միքայելյանը 1918 թ. դեկտեմբերի 12 (25)-ին նամակ են գրում Գորիս, զորավար Անդրանիկին, որով տեղեկացնում են, որ իրենք 11 օր է, ինչ գտնվում են Շուշիում՝ անգլիական առաքելության մոտ, որին մանրամասն տեղեկություն են տվել նշված շրջանների ժողովրդի տնտեսական դրության և զինվորական գործի մասին: Առաքելությունը կոնկրետ պատասխան չի տվել և առաջարկել է սպասել մինչև մայոր Վ. Գիբոնի վերադարձը Գորիսից: «Դժբախտաբար,- ասված էր նամակում,- անգլիացոց միսիան իր միտքը բացարձակ չի հայտնում մեզ և մենք տարտամ վիճակում ենք. թեև քանիցս բացատրել ենք, որ Ղարաբաղի զինվորական շրջանները չեն ճանաչել Ադրբեջանի կառավարությանը, բայց նկատելի է, որ Շուշի քաղաքի և Ասկերանի շրջանի վերաբերյալ այս միսիան այլ կարծիքի է, այսինքն՝ համահավասար

տալ Ադրբեջանին: Բայց մենք չենք կարողանում հաշտվել այդ մտքի հետ: Ներկայումս քաղաքում ստեղծվել է երկու իշխանությունների տարբեր կարծիք՝ Ադրբեջանի և քաղաքագլխի: Մեր ցանկությունն այն էր, որ այս ձմեռ Դուք անցնեք այս կողմը, քանի որ Խանքենդ և Հադրութ կան ռուսներից մնացած զորանոցներ, ուր կարող կլինենք Ձեր զորքերը տեղավորել: Բացի դրանից Ձեր այս կողմերեն անցնելուց հետո այլևս Ադրբեջանի անուն չի կարող լինել: Եթե հնարավոր է, շատ խնդրում ենք Ձեզ, գեներալ, հայտնել մեզ, թե անգլիացիք ինչ առաջարկություն են արել Ձեզ, ի՞նչ է նոցա միտքը Ղարաբաղի վերաբերյալ և ինչպիսին կլինեն արդյունքները»¹:

Այնուհետև նշվում էր. «Ձեր և գեն[երալ] Թոմսոնի հեռագրի համաձայն մենք վաղուց դադարեցրել ենք ընդհարումները թուրքերի հետ: Բայց այս գիշեր սուրհանդակներ հասան մեզ Շուշի և հայտնեցին, թե Ալիանլուի, Մուսուլմանլուի և այդ շրջանի այլ թուրքեր հարձակվելով շրջապատել են Դիզակի շրջանի Խծաբերդ, Հին Թաղեր և Խանձաձոր գյուղերը: Ահա երրորդ օրն է, որ կռիվը շարունակվում է և [հայերը] օգնություն են խնդրում: Տմարդի թուրքերը իմանալով, որ Դուք այլևս առաջ չպիտի գաք, և թե Դիզակի ու Վարանդայի հրամանատարները իրանց ուժերը քշել են այդ շրջանից, հարմար առիթ գտնելով, կամենում են ավերել այդ գյուղերը»²:

Վերջում նամակագիրները շեշտում էին, որ Գորիսից օգնություն չգալու դեպքում նույնիսկ պետք է գլուխ բերել անգլիացիների ճնշումը թուրքերի վրա, որպեսզի նրանք դադարեցնեն հարձակումները: «Խնդրում ենք այդ մասին հայտնել մայրքին ու բացատրել, որ եթե այս ձևով մնաց Ղարաբաղը, և Ադրբեջանը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 4:

² Նույն տեղում:

ոտնձգություն անէ՝ շարունակելու յուր ավանտյուրան, այն ժամանակ դրությունը խիստ կծանրանա: Այսօր այդ մասին զեկուցում կտանք այստեղի անգլիացոց օֆիցերներին»¹:

Անդրանիկը պատասխանում է նամակի հեղինակներին՝ որին հետևում է Ա. Շահնագարյանի՝ դեկտեմբերի 28-ին Շուշիից Ջորավարին հղած նամակը: Նշելով, որ «այս երեկո» նշանակված է Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի և Ջևանշիրի հրամանատարների խորհրդակցություն՝ Շահնագարյանը գրում է. «Մենք չգիտենք, թե ինչ կարծիքի է գնդ. (մայոր: - Ա. Մ.) Գիբոնը մեր շրջանների հրամանատարների մասին, բայց և այնպես մեր որոշումը միանգամայն հաստատ է և վճռական, մինչև այժմ Ղարաբաղի հայը զենքը ձեռքին կովել է թուրքի և Ադրբեջանի դեմ, այժմ էլ, դաշնակից և բարեկամ անգլիացիներին յուր մոտ տեսնելով, չէ կարող որևէ Ադրբեջանի կառավարություն ճանաչել. մենք կառաջարկենք միայն, որ Ղարաբաղում բարձր իշխանությունը անգլիացիներից լինի: Բացի դրանից՝ ներկայացուցիչներ պիտի ուղարկենք Բաքու՝ Ղարաբաղի ապագա վիճակը տնօրինելու համար հուշագիր ներկայացնել եվրոպական դաշնակից պետություններին»²:

Ա. Շահնագարյանի նամակը Անդրանիկին էր հասցրել Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի գյուղացի, սպա Լևոն Շահնագարյանը, որը Բաքվի կոմունայի խիզախ պաշտպաններից էր եղել: Նա Գանձակի վրայով հայրենի գյուղ վերադառնալիս Ջևանշիր գավառի Առաջաձոր գյուղում ենթարկվել էր հայ ավագանների հարձակմանը: Նրան կողոպտել էին, խլել զենքը: Ուստի նամակագիրը Ջորավարին խնդրում էր. «Եթե հնարավորություն ունեք նորան տաք ատրճանակ կամ հրացան և թուր: Այս սպան արժանի է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 4:

^{*} Անդրանիկի այդ նամակի տեքստը չի պահպանվել:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 14:

վարձատրության գենքով, քանի որ նա Բաքվում կռված հերոսներից մեկն է»¹:

Առաջվա պես արցախցիները Ջորավարից խնդրում էին զենք ու զինամթերք, քանի որ երկրամասի տարբեր վայրերում թուրքերի զենքերն էին շաչում:

Խծաբերդ գյուղից, որը ենթարկվել էր թուրքերի հարձակման, դեկտեմբերի 29-ին Անդրանիկին գրում էին.

«Հայ ազգի հերոս գ. [եներալ] Անդրանիկին.

Մեր գյուղը երկու անգամ ենթարկվելով հարձակման, համարյա թե վերջացրել է փամփուշտի պաշարը: Ձեռք բերելու հնար չկա ոչ մի տեղից: Ուստի շատ խնդրում ենք, եթե հնարավոր է, Շուշի անցկացնել մի 10 կամ 12 արկղ փամփուշտ՝ կեսը մոսինի, կեսն էլ լեբելի, յա ֆրանսիականի: Շատ և շատ խնդրում ենք, եթե հնարավոր է սուրհանդակ Ալեքսան Բիճայի միջոցով այդ մասին, նեղությունը արժան համարեք, գրեք մեզ»²:

Դեկտեմբերի 29-ին մայոր Վ. Գիբոնը և նրա առաքելության մյուս երկու անդամները Նախիջևանից վերադարձան Գորիս: Անգլիացի մայորը այստեղ մի քանի նոր հանդիպումներ է ունենում Անդրանիկի հետ, որոնց ընթացքում նա աստիճանաբար փոխում էր իր կարծիքը հայ Ջորավարի մասին, համոզվում, որ նրա մասին Ադրբեջանի պաշտոնյաների և մուսավաթական մամուլի տարածած զրպարտիչ լուրերը հեռու են իրականությունից: Նման լուրեր տարածելով՝ նրանք նպատակ ունեին դաշնակիցների աչքում վարկաբեկելու հայ ժողովրդի ազգային հերոսին, հասնելու այն բանին, որ անգլիական հրամանատարությունը նրա նկատմամբ իրականացնի պատժիչ միջոցներ: Վ. Գիբոնը տեսնում և համոզվում էր, որ Անդրանիկը որևէ թշնամանք չունի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 14:

² Նույն տեղում, գ. 16, թ. 10:

հասարակ թուրք ժողովրդի հանդեպ, որ նրա գործունեությունը Ջանգեզուրում հետապնդում է մեկ գլխավոր նպատակ՝ թուրք զավթիչների ոստնձգություններից պաշտպանել գավառի հայությունը և հայրենի լեռնաշխարհը:

Երկու օր հետո մայոր Վ. Գիբոնը իր առաքելության երկու անդամների հետ Գորիսից մեկնում է Շուշի: Նրանց հետ Արցախ են մեկնում Շուշիի գնդի զինվորները՝ շուրջ 360 հոգի և ցրվում հայրենի բնակավայրերում:

Մայոր Վ. Գիբոնի և նրա առաքելության Գորիսում եղած ժամանակ Գորիս-Շուշի-Եվլախ գծի վրա երթևեկությունն ազատ էր, իսկ Շուշի վերադարձից հետո ճանապարհը փակվում է:

Շուշիից Վ. Գիբոնը ուղևորվում է Բաքու՝ գեներալ-մայորի պաշտոնակատար Վ. Թումսոնին զեկուցելու իր ուղևորության արդյունքների մասին:

Դեկտեմբերի 30-ին գորավար Վ. Թումսոնը Բաքվում պաշտոնապես հայտարարեց, որ իր կառավարությունը Արցախի և Ջանգեզուրի հարցում աներեր կանգնած է Ադրբեջանի կողքին: Այդ հայտարարությունը փաստորեն հայկական երկու լեռնավայրերի վրա ադրբեջանական բանակի նոր հարձակման ազդանշան էր¹:

Եվ հարձակումը տեղի ունեցավ:

¹ Տե՛ս “Азербайджан”, 1 января, 1919, № 1, Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Հայաստանի կառավարության կովկասեան կոնֆերանսի գործունեության մասին, 12 յունիս, 1919, Հայրենիք եռամսեայ, 1968, Ա տարի, թիվ 2, էջ 31, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 469, 472, 473:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)**

Համաշխարհային պատերազմի ավարտից և Այսրկովկասի վրա դաշնակից պետությունների վերահսկողությունը հաստատվելուց հետո անխուսափելիորեն առաջ եկավ գավառի կյանքը հնարավորինս իրավական դաշտ փոխադրելու անհրաժեշտությունը: Հատկապես կարևորվում էր հանցագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու խնդրի կանոնավորումը՝ առայժմ նախկինում Զանգեզուրում գոյություն ունեցած քաղաքացիական դատական համակարգի հիման վրա:

1918 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին գավառում գործող հիմնական իրավական ակտերը Անդրանիկի զինվորական հրամաններն էին և Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի որոշումները, բայց բացակայում էր օրենսդրական դաշտը:

Ցարիզմի ժամանակ, ինչպես Այսրկովկասի բոլոր գավառներում, այնպես էլ Զանգեզուրում, դատական իշխանությունը իրականացվում էր ռուսների, լեհերի և վրացիների կողմից: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Զանգեզուրում էին մնացել այստեղ պաշտոնավարող ռուս պաշտոնյաներից մի քանիսը, այդ թվում՝ հաշտարար դատավոր Ֆ. Ֆ. Դուբրովինը, որը ճանապարհները փակ լինելու պատճառով գավառից դուրս չէր եկել, մնացել էր Գորիս քաղաքում և տեղացիների հետ կրել բոլոր դժվարությունները: Գալով Զանգեզուր՝ Անդրանիկը հրահանգեց հնարավորությունների սահմաններում հոգ տանել գավառում գտնվող բոլոր նախկին պաշտոնյաների նկատմամբ: Նրա անձնական կարգադրությամբ Հարվածող զորամասի պահուստից 10 փութ ցորեն տրվեց Ֆ. Ֆ. Դուբրովինին, որի

շնորհիվ գոյատևեց նրա բազմանդամ ընտանիքը¹:

Դեռ 1918 թ. սեպտեմբերին Կապանի Ազգային խորհրդի որոշումով ստեղծվել էր «Մոտավոր ձեռնարկ դատաստանական կանոնադրության՝ մինչև Հայկական Արարատյան Հանրապետության կառավարությունից կստացվի կարգադրություն այդ առթիվ» փաստաթուղթը, որով առաջնորդվում էին Կապանի և Մեղրու շրջաններում²: Ինչ վերաբերում է Գորիսի և Սիսիանի շրջաններին, ապա այստեղ քրեական գործերը առաջվա պես պետք է քննվեին Գորիսի դատարանում՝ Ռուսաստանում գործող քրեական օրենսդրության հիման վրա: Բայց, ինչպես ասվեց, այստեղ գործում էին միայն Անդրանիկի զինվորական հրամանները և Զանգեզուրի կենտրոնական խորհրդի որոշումները:

Իրավիճակը թելադրում էր ունենալ գավառային դատարան, բայց առայժմ ոչ թե քաղաքացիական, այլ զինվորական: Այդ նախաձեռնության հեղինակը Անդրանիկն էր, որը դեռևս 1918 թ. հոկտեմբերի վերջին դիմել էր Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին և առաջարկել հատուկ որոշմամբ ստեղծել զինվորական ժամանակավոր դատարան, որը կկարողանար արդյունավետ պայքար ծավալել միաժամանակ և՛ քրեական, և՛ զինվորական բնույթի հանցագործությունների դեմ³:

Այդ նպատակով Անդրանիկի միջնորդությամբ Ազգային խորհուրդն ընտրում է հատուկ հանձնաժողով՝ հետևյալ կազմով՝ Զանգեզուրի հաշտարար դատավոր՝ Ֆ. Ֆ. Դուբրովին (նախագահ), միջնորդ դատավոր՝ Բադրամյան, անդամներ՝ Մանուչարյան, Փանիլյան, Բակունց⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 54, թ. 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 252, ց. 2, գ. 21, թ. 1:

³ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 527:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 527-528:

Հենվելով ռուսական օրենսդրության վրա՝ հանձնաժողովը նախապատրաստում և Անդրանիկին է ներկայացնում «Ջանգեզուրի հայկական զինվորական դատարանի ենթակա օրենքների և հանցանքների օրինագիծ» դատաստանագիրքը, որը Ջորավարի ստորագրումից հետո հոկտեմբերի 23-ին մտնում է ուժի մեջ: Շուտով հրապարակվեց նաև զինվորական ժամանակավոր դատարանի մասին օրենքը¹:

Զինվորական դատարանի օրենսդրական փաստաթղթի առաջին հոդվածով հիմնավորվում էր, որ տիրող անիշխանությունը վերացնելու, գորքում և քաղաքացիների շրջանում կարգ ու կանոն հաստատելու, ինչպես նաև ժողովրդական իրավագիտակցության վերականգնման նպատակներով գեներալ-մայոր Անդրանիկի նախաձեռնությամբ ձեռնարկված են անհրաժեշտ միջոցառումներ, որոնք պետք է կենսագործվեն անառարկելիորեն:

Երկրորդ հոդվածով նշվում էր, որ ժամանակավոր զինվորական դատարանի կազմի մեջ մտնում է Ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ կազմված և գոյություն ունեցող քաղաքացիական դատարանի ամբողջ կազմը, որի նիստերի ժամանակ այդ կազմը լրացվում է հասարակական խավերի հետևյալ ներկայացուցիչներով՝ մեկ սպայով, Կենտրոնական Ազգային խորհրդի մեկ անդամով, քաղաքագլխով կամ գյուղական կոմիսարով:

Փաստաթղթի երրորդ հոդվածով նշվում էր, որ Զինվորական դատարանին առընթեր գործում է մշտական մեղադրող՝ Ռուսաստանի պետական դատախազներին հատուկ բոլոր գործառություններով, որը պարտավոր է հսկել իշխանությունների գործողությունների օրինականությունը, մանավանդ կատարողա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 37, թթ. 1-7, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 527-530:

կան (գործադիր: - *Ս. Ս.*) իշխանության մարմինների գործողությունների համապատասխանությունը օրենքին: Իրենց պարտականությունների մեջ թերանալու կամ զանցառությունների դեպքում իշխանության ներկայացուցիչները ենթարկվում են դատական պատասխանատվության:

Վեցերորդ հոդվածով սահմանվում էր, որ դատարանին կից հաստատվում է քարտուղարի մշտական պաշտոն, որը պարտավոր է կազմել դատական նիստերի արձանագրությունները և դատական գործերին վերաբերող գրագրությունները:

Զինվորական դատարանի գործունեության վրա մեծ էր Զորավարի ազդեցությունը: Դատաստանագրքում արձանագրված էր. «Զինվորական դատարանի այն վճիռները, որոնք կրում են մահվան պատժի բնույթ, ներկայացնում են ի հաստատության գլխավոր հրամանատարի, ներկա դեպքում գեներալ Անդրանիկի, որին տրվում է նաև պատժի թեթևացման իրավունք, որից հետո ի կատար է ածվում»¹:

Դատական ատյանը, այնուամենայնիվ, պահպանում էր զինվորական բնույթը, քանզի 10-րդ հոդվածում նշվում էր, որ զինվորական դատարանի անդամները իրենց պաշտոնավարության ժամանակ օգտվում էին զինվորական բարձր աստիճանին հատուկ իրավունքներից և արտոնություններից:

Զորավար Անդրանիկը հոկտեմբերի 29-ին հաստատեց 13 հոդվածից բաղկացած «Դատաստանագիրքը», որն անմիջապես ուժի մեջ մտավ: Շատ չանցած, Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի կողմից այն հրատարակվեց հայերեն և ռուսերեն²:

¹ **Հր. Մխմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 530:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Չնայած Անդրանիկի բազմաթիվ նախազգուշացումներին՝ Կապանի և Մեղրու հայկական իշխանությունները հաճախակի խախտում էին Գորիսի կենտրոնական իշխանության հրահանգները: Կապանի Ազգային խորհուրդը թեև անմիջականորեն ենթակա էր Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին, բայց երբեմն, նույնիսկ վճռորոշ հարցեր լուծելիս, դրանք չէր համաձայնեցնում Գորիսի հետ: Դրանով էր բացատրվում այն, որ չնայած Անդրանիկի նախազգուշացումներին՝ կապանցիները երբեմն խախտում էին զինադադարը և հարձակումներ գործում հարևան թուրքական գյուղերի վրա: Նման գործելակերպը շատ դեպքերում առաջ էր բերում տարաձայնություններ երկու ազգային խորհուրդների միջև և հարվածում ընդհանուր գործին՝ միասնական կարգ ու կանոնի հաստատմանը:

Դեկտեմբերի 11-ին Անդրանիկը Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սմբատ Բեգ Մելիք-Ստեփանյանին գրում էր.

«Ստացա Ձեր ուղարկած նամակը և տեղեկացա Ձեր տված բացատրություններուն: Այստեղի անցուղարձեռու համար անշուշտ լսած կլինեք: Կլսեմ, որ իմ ուղարկած կոչերս զինադադարի մասին չեք հայտարարած և պահելով՝ անոր փոխարեն ուրիշներ հրապարակ եք հանած՝ Ձեր ստորագրությամբ:

Շուտով այդտեղ կուգա Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ պ. Գեղեճունը՝ կատարելու համար իրեն տրված հանձնարարությունները. հրահանգ տրված է հավաքել Ձեր չորս շրջանի ներկայացուցիչները և Ազգ. խորհրդի նիստ կազմել:

Կ'հուսամ, որ Ղափանը կըմբռնե բոպեն և այլևս հեռու կմնա անկարգություններէ»¹:

¹ Զանգեզուրի ազգային խորհրդի անդամ Գեղեճուն Տեր-Մինասյան:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 24:

Համագանգեգուրյան միասնական օրենսդրության հետևողական կիրառումը ձեռք էր բերում սկզբունքային նշանակություն և խիստ անհրաժեշտ էր դառնում լեռնավայրի ներքին կյանքը կանոնավորելու իմաստով, մանավանդ որ Ջորավարի այս նամակից հետո էլ կապանցիները չէին դադարեցնում իրենց հակահարձակումները Ադրբեջանի թուրքական գյուղերի վրա, թեև առաջվա պես նախահարձակը մուսավաթական հրոսակախմբերն էին լինում:

Անդրանիկի բռնած դիրքը հետևողական էր. առիթ չտալ թուրքերին խաղաղասեր երևալու անգլիացիների աչքին, խնդիրներ չստեղծել հայության համար, որի դատը պետք է որոշվեր Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում:

Գորիսի շրջանի էյվազլար գյուղի թուրքերը հարձակվել էին Խոտ գյուղի այգիներում գտնվող ձմեռանոցի վրա: Հարձակմանը հետևել էր Խոտ և Շինուհայր գյուղերի զինյալների հակահարձակումը, որի հետևանքով սպանվել էին մեկ հայ և չորս թուրք: Նոյեմբերի 23-ին Անդրանիկը ստիպված հանդես եկավ ռուսերեն հետևյալ դիմումով՝ ուղղված գավառի հայ և մահմեդական բնակչությանը.

«Ինչպես ներկայումս հայտնի է դարձել գավառի ազգաբնակչությանը, դեպի Շուշի կատարվող մեր առաջխաղացումը դադարեցվել է Բաքվում գտնվող դաշնակից զորքերի պետ գեներալ Թոմսոնի հրամանով: Հիշյալ հրամանի համար հիմք է ծառայել ադրբեջանական կառավարության նախագահ պ. Խան-Խոյսկու միջնորդությունը ... Ուստի ես կասեցրել եմ առաջխաղացումը դեպի Շուշի և դադարեցրել բոլոր մարտական գործողությունները: Հիշյալ հրամանի հիման վրա պահանջում եմ վերջ տալ միմյանց նկատմամբ բոլոր թշնամական գործողություններին: Նախազգուշացնում եմ, որ ամեն տեսակի ինքնակամ ելույթներ, ում

կողմից էլ դրանք նկատվեն, խստիվ կճնշվեն, իսկ մեղավորները կպատժվեն ռազմական ժամանակի օրենքներով»¹:

1918 թ. դեկտեմբերին բացվեց Գորիս-Շուշի ճանապարհը, որը դրական նշանակության հետ մեկտեղ ունեցավ նաև խիստ անցանկալի հետևանքներ Ջանգեզուրի գավառի համար: Բանն այն է, որ Շուշիում, Աղդամում և այլ վայրերում սննդամթերքի մեծ պահանջարկ կար, որի պատճառով Ջանգեզուրում եղած գյուղատնտեսական ապրանքների մի իսկական արտահոսք սկսվեց: Դա կարող էր չափազանց ծանր դրության մեջ դնել գավառի աղքատ ու քայքայված բնակչությանը²:

Անդրանիկը ստիպված էր լուրջ միջոցներ ձեռնարկել և արգելել գավառից պարենամթերք դուրս տանելը: Դրան էր ուղղված Ջորավարի և Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի համատեղ հայտարարությունը³, որով հիշեցում էր արվում «Դատաստանագրքի հիման վրա կարգազանցներին խստագույն պատիժների ենթարկելու անխուսափելիության մասին»:

Անդրանիկը Ջանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին բազմիցս հորդորել է չմիջամտել գավառային դատարանի գործերին: Գուցե դա արվում էր այն նպատակով, որ դատարանը վճիռներ կայացնելիս առաջնորդվեր միայն ու միայն ռուսական քրեական օրենսգրքով: Ջորավարը սակայն գիտակցում էր, որ հայերի համար լեռնավայրի շուրջը ստեղծված աննպաստ իրավիճակը դատարանին դեռ հնարավորություն չի տալիս ամբողջովին իր վրա վերցնելու արդարադատություն իրականացնելու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, թ. 13: Վավերագրի վերջում կա Ջորավարի ինքնագիրը՝ «Ջանգեզուրի հայ, թե թաթար ժողովրդին հայտարարությունս» թռուցիկով:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, թ. 9, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 531:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 24:

գործը, որի հետևանքով շարունակվում էր կամայական պատժիչ որոշումների ընդունումը Կապանի Ազգային խորհրդի, Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի և անձամբ իր կողմից: Ինչ խոսք, իրավիճակը կարգավորվելու դեպքում աստիճանաբար կնվազեին խախտումները գավառի իրավական դաշտում:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ՀԱՅՏՆՎԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՑ
ԶԱՆԳՎԱԾԻՆ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՈՎԷՑ ՓՐԿԵԼՈՒ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ՃԻԳԵՐԸ**

Անդրանիկի և Զանգեզուրի իշխանությունների համար առաջնային դարձավ գաղթականության խնդիրը¹: Նրանց կարիքները հոգալու համար Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդն իր կազմում ստեղծեց հատուկ հանձնախումբ, որն առաջին հերթին կազմեց գաղթականներին գյուղախմբերի ու գյուղերի վրա բաժանելու ծրագիր և ձեռնամուխ եղավ դրա շտապ իրականացմանը, որը տևեց մի քանի օր:

Այնուհետև հանձնախումբը շրջանային և ենթաշրջանային լիազորների ու գյուղական կոմիսարների հետ զբաղվեց գյուղեր հասած գաղթականներին տեղավորելու հարցերով: Հրահանգ իջեցվեց գյուղական համայնքներին, որով նրանց պարտավորեցվում էր ազատ կամ մասամբ ազատ տնտեսական շինություններն անմիջապես տրամադրել գաղթականներին: Կարճ ժամանակում գաղթականների մեծ մասը տեղավորվեց Գորիսի շրջանի գյուղերի լքված կիսավեր շինություններում ու քարանձավներում, մարագներում ու անասնագոմերում, տների նկուղներում

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, թ. 73, Кавказское слово, 15 марта, 1919:

ու բակերում հապճեպ սարքված քուիկներում, այգիների հնձաններում¹:

Տնավեր հսկա զանգվածը «տեղավորելուց» հետո հանձնախմբի հրահանգով կատարվեց գավառում ապաստանած բոլոր գաղթականների հաշվառում: Պարզվեց, որ Գորիսի շրջանում օգոստոսին «տեղավորված» շուրջ 30 հազար գաղթականների մեծ մասը դեռ գիշերում է բաց երկնքի տակ: Նրանք տեղավորվել էին աղբյուրների մոտ, զբաղեցրել քաղաքի և գյուղերի հրապարակները, մերձակա դաշտերն ու պարտեզները: Ստեղծվել էր աննախադեպ հակասանիտարական վիճակ²:

Ոչ պակաս դժվար էր գործին տեղավորելը: Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի համաձայնությամբ առավել հայտնի սպաները, հարյուրապետերը, խմբապետերը բաժանվեցին Գորիս քաղաքի ընտանիքների վրա, որոնք պարտավոր էին հոգալ նրանց կեցությունը և սնունդը³: Գորիս քաղաքում մնացած զինվորների հիմնական զանգվածը բաց երկնքի տակ էր, իսկ առավել «հաջողակ» մասը գիշերում էր վրանների տակ: Յուրաքանչյուր վրանում տեղավորվում էին 20-30 հոգի: Զորամասի՝ գյուղերում տեղաբաշխված ստորաբաժանումների պետերի կեցությունը իրենց ընտանիքների վրա էին վերցրել գյուղական կոմիսարները, իսկ զինվորները բաժանվել էին գյուղացիական ընտանիքների վրա⁴:

¹ Տե՛ս **Ստեմեյ**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 14: «Նոր հորիզոն», 1918, թիվ 18, 11 դեկտեմբերի, «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 391, 24 հունվարի:

² Տե՛ս «Հայկական առանձին հարուածող զորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ», էջ 85, **Հր. Սիմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 326:

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 24, թ. 34:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 47, թ. 5^ա, **Ստեմեյ**, Անդրանիկը Զանգեզուրի մեջ, էջ 14, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 559:

Չնայած նախապես տված խոստումներին՝ զինվորներին շինություններում տեղավորելու հարցը չէր լուծվում: Մի քանի անգամ բանավոր պահանջելով հարցի դրական լուծում, բայց չհասնելով որևէ արդյունքի՝ Անդրանիկը օգոստոսի 13-ին հետևյալ (թիվ 726) գրությունը ուղարկեց Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին.

«Այսօր 13 օգոստոսի ա/թ ժամը 3-ից մինչև 5-ը պետք է տեղավորեք շինություններում հրապարակում գտնվող բոլոր զինվորներին, եթե չէ, ես ինքս պետք է ռեկվիզիցիա անեմ շենքերը և տեղավորեմ, [իսկ] եթե չկարողանաք տնտեսական մասը վերցնել, հաց հասցնել, այն ժամանակ ես ինքս պիտի կազմակերպեմ:

Անդրանիկ:

Հ. Գ. Դուք ինքներդ խորհրդակցեք և նշանակեք տաքսա. ինչ ծախսվում է հրապարակում: Նույնը»¹:

Անդրանիկի գորքի նկատմամբ Ազգային խորհրդի կողմից ցուցաբերած անտարբերությունը և անբարյացակամությունը խիստ դժգոհություն էին առաջացրել Գորիսի շրջանի՝ հատկապես Աղբբեջանին հարող սահմանամերձ գյուղերում, որոնք առաջինն էին իրենց վրա ընդունելու թշնամու նոր հարձակումները: Ազգային խորհուրդը քննադատվում էր նաև քաղաքի նշանավոր մի քանի մտավորականների կողմից, որոնք գտնում էին, որ Զորավարի ու նրա զորամասի հեռանալը կարող է ճակատագրական լինել շրջանի և առաջին հերթին պաշտպանական հնարավորությունների տեսակետից խիստ խոցելի Գորիս քաղաքի համար: Անշուշտ դա էր պատճառներից մեկը, որ Ազգային խորհուրդը ստիպված էր հայտարարել, թե ինքը դեմ չէ Գորիսի շրջանում պահելու Հարվածող զորամասի մի մասը: Ազգային խոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 5: Փաստաթուղթը խունացած է, և որոշ բառեր վերծանել ենք ենթադրաբար:

հուրդը օգոստոսի 17-ին Ձորավարին ուղարկում է մի գրություն՝ նշելով Ձորավարի գործին աջակցելու իր նախապայմանները:

«Գեներալ – մայոր Անդրանիկին.

Ազգային խորհուրդը, հիմնվելով շրջանային (բուն Զանգեզուրի: - *Ա. Մ.*) ժողովի կարծիքի վրա, հայտնում է իր լիակատար պատրաստականությունը պահելու Ձեր գորամասից 1000-1500 հոգու՝ միայն այն դեպքում, եթե մեր շրջանի հայ գյուղերը ազատվեն գաղթականությունից՝ Ձեր կարգադրությամբ:

Զուտ ռազմիկ ուժերից բաղկացած Ձեր 1000-1500 հոգանոց բանակը մեր շրջանում պիտի դասավորվի Ձեր և մեր փոխադարձ համաձայնությամբ:

Միաժամանակ խորհուրդս հայտնում է, որ մնացող ռազմիկներին պետք է հայթայթենք կանոնավոր սնունդ և բնակարան:

Նախագահ՝ բժ. Մ. Պարոնյան

Անդամ-քարտուղար՝ Տ. Սազանդարյան»¹:

Հարվածող գորամասի մի մասը Գորիսի շրջանում պահելու համար Ազգային խորհրդի առաջադրած պայմանը («եթե մեր շրջանի հայ գյուղերը ազատվեն գաղթականությունից») անընդունելի էր Անդրանիկի համար:

Գրեթե անլուծելի էին թվում գաղթականությանը սովից փրկելու և զինվորականներին սննդով ապահովելու խնդիրները:

Զանգեզուրի, հատկապես Գորիսի շրջանի բնակչության վրա օգոստոսին ընկել էր անասելի ծանր բեռ: Գաղթականներին փրկելու համար կար երկու ճանապարհ՝ զավառում եղած պարենային ներքին հնարավորությունների առավել խնայողաբար օգտագործում և դրսից սպասվող օգնություն: Դրսից հացահատիկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 47, թ. 5: Փաստաթուղթը խունացած է, և որոշ բառեր վերծանել ենք ենթադրաբար:

բերելու ամենափոքր իսկ հնարավորությունը բացառված էր, քանի որ այդ ժամանակ Ջանգեզուրը բոլոր կողմերից շրջափակման սեղմ օղակի մեջ էր: Ճիշտ է, Վայոց ձորի վրայով հետիոտն ու հեծյալ մարդիկ անհատապես կապ էին պահպանում Հայաստանի Հանրապետության հետ, բայց այնտեղ ևս կուտակված էին հարյուրհազարավոր թուրքահայ գաղթականներ՝ իրենց խնդիրներով: Այնտեղ ամեն օր սովից մեռնում էին հարյուրավոր գաղթականներ, հետևապես Երևանից նույնպես որևէ օգնություն ստանալու հույս չկար: Ուրեմն միակ ելքը ներքին հնարավորություններն էին, որոնք խիստ սահմանափակ էին:

Խաղաղ տարիներին անգամ Ջանգեզուրը արտաքին շուկաներից տարեկան ներմուծում էր հարյուրհազարավոր փութ ցորեն¹: Ապրուստը հազիվ ծայրը ծայրին հասցնող զանգեզուրցիները այժմ ստիպված էին իրենց ունեցած ոչ մեծ պաշարներից բաժին հանել և անորոշ ժամանակով պահել գաղթականության հսկա զանգվածը և մի քանի հազար զինվորականներին՝ իրենց ձիերի հետ²:

Հացառատ չէր հատկապես Գորիսի շրջանը: Չնայած դրան՝ առաջին օրերին Գորիս քաղաքում և գյուղերում հանգանակություններ էին կատարվում գաղթականության օգտին:

Գաղթականների փրկության համար Կենտրոնական Ազգային խորհրդի հրահանգով ոչ միայն Գորիսի, այլև գավառի բոլոր գյուղերում անցկացվեց հացահատիկի հանգանակություն, որի հաջող անցկացման պատասխանատվությունը դրվեց Գաղթականական հանձնաժողովի վրա: Հատկապես առատաձեռն էին Սիսիանի հայ գյուղացիները, որոնք իրենց հացի պաշարի 30-40 %-ը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 10-ի շրջ., **Ստեմեղ**, Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 14:

² Տե՛ս **Ստեմեղ**, Անդրանիկը Ջանգեզուրի մեջ, էջ 14:

տրամադրեցին սովահար գաղթականությանը: Իսկ քանի որ Գորիսի, Կապանի և Արևիքի (Մեղրու) շրջաններում ինչպես սովորաբար, այնպես էլ այդ տարի հացի պաշարը սուղ էր, ուստի այդ շրջաններում գյուղացիներից հացահատիկը վերցնում էին ոչ թե հարկի կամ մասնատրման միջոցով, այլ Հարվածող գորամասի բյուջեից կատարվող վճարումներով¹:

Անդրանիկի կարգադրությամբ ամենախիստ վերահսկողություն սահմանվեց ձեռք բերված հացահատիկի բաշխման վրա. այն օգտագործվում էր ծայրագույն խնայողությամբ, ամենափոքր իսկ յուրացման ու գեղծարարության համար նախատեսվում էին խիստ պատիժներ²:

Չնայած ձեռնարկած բոլոր միջոցներին՝ սովը հաղթահարել չէր հաջողվում: Անդրանիկի յուրաքանչյուր զինվորի համար նախատեսված էր օրական 400 գրամ հաց, իսկ գաղթականների համար՝ 530 գրամ այլուր, սակայն նրանց մեծ մասին հաճախ դրա կեսն էլ չէր տրվում³:

Եթե Գորիս ժամանելու առաջին օրը ժողովուրդն ու տեղի իշխանությունները ցնծությամբ էին դիմավորել և ընդունել Անդրանիկի գորամասին և գաղթականությանը, ապա ընդամենը մեկ շաբաթ անց տեղացիները սկսեցին բացահայտ դժգոհություն հայտնել:

Օգոստոսի 10-ին Հին Գորիս գյուղի հասարակության անունից Անդրանիկը ստացել էր հետևյալ բողոքը.

«Նորին գերազանցության գեներալ

Անդրանիկին

Հին Գորիս գյուղի ժողովրդի կողմից

ամենախոնարհ խնդիր.

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 510, 511:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 179, թ. 22:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 18, թ. 12, գ. 53, թ. 10-ի շրջ.:

Գերազնի՛վ գեներալ: Մեր Հին Գորիս գյուղը բաղկացած է ընդամենը 100 ծխից, որից 30 ծուխ կարողանում են հազիվ պահպանել իրենց գոյությունը, իսկ մնացած ծխերին բաժանված են զինվորներ՝ ամեն ծխի մեջ 3, 4, 5, անգամ 6 հոգի: ... Մի փոքրիկ գյուղ անկարող է յուր ուսերի վրա տանել այդ ծանրությունը՝ պահել և կերակրել մոտ 300 զինվորի ...»¹:

Օգոստոսի 11-ին Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի նախագահ Միքայել Բեկ (Միշա) Պարոնյանը Անդրանիկի զինվորական շտաբին գրում էր.

«Ձեր զորամասերը կերակրելու համար մի շարք գյուղերից հաջողվել է մեզ ցորեն ստանալ և մինչև այժմ կերակրել: Սակայն հետայսու հաց հասցնելու նպատակով մենք անկարող ենք դիմել մնացած գյուղերին ... Այնպես որ այսուհետև մեր բոլոր միջոցները սպառված են, և ոչ մի հնարավորություն չունենք Ձեր զորամասերը այստեղ պահելու, որի առթիվ հայտնում ենք Ձեզ ի գիտություն»²:

Զորքի համար ստեղծված էր սպառնալից վիճակ:

Հարվածող զորամասի երկրորդ գումարտակի առաջին հեծելավաշտի հրամանատար Փիլոսը մի երկտողով Անդրանիկին բողոքում էր, որ իր զինվորները սոված են և, չնայած բազմաթիվ խնդրանքներին, այլուր չի տրամադրվում³: Շուտով Զորավարը ստանում է նույն գումարտակի հրամանատար Սմբատ Բորոյանի բողոքը: Նա գրում էր.

«Նկատի ունենալով ներկա քաղաքական և ռազմական պայմանները, ճանապարհին շատ մը անպատեհությեանց տեղի չը տալու համար, մոտ 2000-ի չափ հետևակագորքին և հեծելագոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30, թ. 2 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 18, թ. 8:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

քին յառաջնորդներով մինչև հոս (Գորիս քաղաք: - Ս. Ս.) բերինք: Տեղույս Ազգ[ային] խորհուրտի տուած խօստումներին համաձայն, մոտ մի շաբաթ է կըսպասենք այստեղ: Ազգային իշխանութեան տուած տնտեսական աջակցութեան (խոստումին) բավարարութիւն չէ տրուած՝ հակառակ գորքի գրկանքին: Զորքը մինչև այսօր համբերութեամբ սպասած է. այս երկու օրը զինուորները ոչ մի ֆունտ հաց չեն ըստանար: Կերևի վաղը ևս չը պիտի ստանան: Հետևակա և հեծելազօրքի կողմանէ գրավոր և բերանացի վճռական զեկույցներ կան, որոնք կը պահանջեն 24 ժամուայ մեջ գեթ մասամբ բավարարութիւն ստանալ՝ գորքի գոյությունը պահպանելու համար: Իսկապէս, լեռնավայրի մեջ հեծելազօրքի վիճակը և հետևազօրքի կացութիւնը անհանդուրժելի է: Այս բոլոր պարագաները ձեզի հաղորդելով, կը խնդրեմ Ձեր վերջնական կարգադրությունը և տնօրինութիւնը»¹:

Հավանաբար Անդրանիկը Սմբատին խորհուրդ էր տվել անձամբ դիմել Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին, ինչը և վերջինս կատարել էր²:

Շուտով՝ օգոստոսի 14-ին, Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Պարոնյանից ստացվել էր պատասխան, ուր ասված էր, թե Սմբատի զորամասը կստանա 60 փութ հաց, և որ խորհուրդը «այսուհետև անկարող է տալ թե՛ հաց և թե՛ միս: Մեր միջոցները միանգամայն սպառված են»³:

Տեղացիների վերաբերմունքը դեպի վատն էր փոխվել հատկապես գաղթականների նկատմամբ: Հազարավոր քաղցած գաղթականներ, սփռված այգիներում ու դաշտերում, մի կերպ ապրում էին, սնվում Գորիսի շրջանի աղքատ գյուղացիության հաշ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թ. 5:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 24, թ. 2:

³ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 10:

վին: Սովից ոսկրացած գաղթականները, մանր գողություններից զատ, խուժում էին հասած կամ հասնելու մոտ արտերը, պոկոտում կամ ուղղակի հնձում հացահատիկը և տեղնուտեղն աղանձում: Նույն բանը կատարվում էր այգիներում ու բանջարանոցներում: Անհաս կարտոֆիլը քանդում էին, հանում ու խորովում: Գիշեր ու ցերեկ թթաստաններում դեգերող գաղթականները, մեծ թե փոքր, թուրք էին թափ տալիս, բայց ավելի շատ ոտնատակ տալիս, քան օգտագործում¹:

Դժբախտ մարդկանց հսկա զանգվածն իր հետ բերեց բազում անախորժություններ, գժտություններ: Նրանց և տեղացիների միջև տեղի էին ունենում սուր վեճեր և ծեծկռտուքներ, եղան նույնիսկ գաղթականների սպանության դեպքեր²:

Հարվածող զորամասի զինվորներից մեկը՝ Թորգոմ Գևորգյանը, հետագայում վերհիշել է. «Մեկ տեսար՝ գաղթականները գրաստի վրա բարձած սպանված դիակը բերում են Անդրանիկի մոտ ու լաց ու շիվանով նրան խնդրում ու աղաչում դատ ու դատաստան անել: Անդրանիկն ինչո՞վ կարող էր օգնել: Զանգեզուրցին ինքն էր կանգնած սովի առաջ»³:

Գորիս քաղաքի կենտրոնական հրապարակում մեծ միտինգ հրավիրվեց: Հավաքվել էր մի քանի հազար մարդ՝ մոտիկ ու հեռավոր գյուղերից: Հավաքվածներին Զորավարը դիմեց այսպես.

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, թ. 8, գ. 53, թ. 4 և շրջ., **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 75, **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 326, 327:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 13, թ. 5, գ. 30, թ. 2, ց. 2, գ. 15, թ. 22, «Հայկական առանձին հարուածող զորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ», էջ 85, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 75, **Հր. Մխմնյան**, նշվ. աշխ., էջ 326, 328:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թ. 12:

«Պատմական Սյունիքի ազնի՛վ ու քաջամարտի՛կ ժողովուրդ: Հայերի կյանքը այնպես դասավորվեց, որ վասպուրականցին, տարոնցին, էրզրունցին ստիպված եղան թողնել իրենց հայրենի երկիրը, իրենց շեն օջախն ու ապաստան փնտրել հեռավոր Զանգեզուրի իրենց եղբայրների մոտ: Տասնյակ դարերի ընթացքում առաջին անգամ նա հյուր եկավ ձեզ՝ իր արյունակից եղբայրների մոտ: Բայց ձեզ մոտ գտնվեցին մարդիկ, որոնք խեթ աչքով նայեցին իրենց եղբայրներին: Ի՞նչ կասի հայոց պատմությունը, ինչպե՞ս կգնահատի ապագա պատմագիրը: Ի՞նչ կասեն ձեր ապագա սերունդները: Ես շատ լավ գիտեմ ձեր դժվարին դրության մասին, գիտեմ, որ ձեզանից ամեն մեկը արյուն - քրտինքով մշակած իր փոքրիկ հողակտորից սպասում է իր ընտանիքի, իր երեխաների ապրուստի տարեկան պաշարը, որպեսզի սովամահ չլինեն: Դա միանգամայն բնական է ու հասկանալի, բայց չէ՞ որ ձեր գաղթական եղբայրը կամ նրա երեխան հենց այսօր ուտելու ոչինչ չունեն, և եթե դուք չօգնեք, ապա ձեր օջախի առաջ սովամահ կլինեն»¹:

Միտինգին հաջորդած օրերին թեև էլի վեճեր ու ծեծկռտություններ եղան, բայց սպանություններ՝ ոչ:

Պարենավորման հարցը շարունակում էր տազնապ առաջացնել: Անհրաժեշտ էին շտապ լուծումներ, այլապես սպասելի էր լիակատար փլուզում, մանավանդ որ գորամասի պաշարներն էլ սպառվելու վրա էին:

Մ. Պարոնյանը վերոնշյալ նամակում գրում էր, որ «գաղթականության հասցրած վնասները և ավերումները հսկայական չափերի են հասել»² ոչ միայն բուն Զանգեզուրում, այլև Կապանում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14, թ. 12:

² Նույն տեղում, գ. 18, թ. 8:

Կապանում գտնվող գաղթականներից Վահան Բարսեղյանը Գորիսում գտնվող Անդրանիկին գրում էր. «Մենք այսքան ճանապարհներով եկանք ոչ մի բան չեղավ, բայց ես երեկ, Ձեզ մոտ գալուց, մեր գաղթականները իրենց գլխու գնացած են մոտ հարևան գյուղից թալան բերեն, ինչքան ուզեցի, որ այդ բերած թալանը հետ տալ թուրքերուն, չեն լսեր ...»: Նամակի վրա կա Անդրանիկի ձեռքով արած այս մակագրությունը. «Սմբաթ պեկ. Այս նամակը, ինձ ուղղված, կարդա՛ և նամակումը գրի այնտեղի կոմիսարին, թող անպայման [թալանածը] տերերին վերադարձնեն»¹:

Այս իրավիճակում գաղթականների հոծ խմբերը առավել հուսալի ապաստարան գտնելու ակնկալիքով հեռանում էին այլ վայրեր: Օգոստոսի 15-25-ը Գորիսի շրջանից Վայոց ձորի վրայով ոտքով Հայաստանի Հանրապետություն մեկնեց մի քանի հազար գաղթական, որոնցից շատերը մեռան ճանապարհներին²:

Մեծ թվով գաղթականներ Արևիքի վրայով անցան Պարսկաստան՝ Արաքս գետում և ճանապարհներին թողնելով բազում դիակներ: Մի քանի հազար գաղթականներ օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին սովից և հիվանդություններից մեռան հենց Զանգեզուրում: Սովի ճիրաններից փրկվելու համար գաղթականների մի մեծ խումբ՝ 4-5 հարյուր հոգի, օգոստոսի վերջերին փորձեց Գորիսի շրջանից անցնել Ղարաբաղ: Մտնելով Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև ընկած թուրք-քրդական բնակչություն ունեցող տարածքը և անցնելով Զաբուղ գետի կամուրջը՝ խումբը մոտեցել էր մյուս՝ Հազարու գետի կամրջին: Բայց այստեղ տեղի էր ունեցել

¹ Նամակի մեքենագիր պատճենը մեր անձնական արխիվում է: - *Ա. Մ.*:

² Տե՛ս **Քիբա Սարոտ (Սարուր)**, Ղարաբաղի կռիւների շուրջը, «Հայրենիք», 1934, ապրիլ, թիվ 6 (138), էջ 126, **Յով. Ստեփանեան**, Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 3, մայիս-յունիս, էջ 75, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 327:

արյունալի ողբերգություն. հենց որ գաղթականները մոտեցել էին կամրջին, քարերի հետևում դարանակալ թուրք ազերիները և քրդերը թաքստոցներից փոթորկալի կրակ էին տեղացել: Տալով 80-ից ավելի սպանված՝ գաղթականները հետ էին փախել սահմանային Տեղ գյուղ¹:

Իրենց հայացքները հացառատ Ղարաբաղին հառած գաղթականները այնտեղ անցնելու նոր փորձեր էին անում:

Օգոստոսի 10-ի վաղ առավոտյան Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի խնդրանքով և Անդրանիկի համաձայնությամբ Գորիս քաղաքից դեպի Ղարաբաղ շարժվեցին ավելի քան 2500 տաճկահայ գաղթականներ: Բայց հասնելով Խնձորեսկ, Քարաշեն և Տեղ գյուղերի ցորենի հասունացած արտերին՝ նրանք հրաժարվեցին առաջ գնալու մտքից, մնացին արտերում և սկսեցին քաղել հասկերը: Օգոստոսի 13-ին Մ. Պարոնյանը Անդրանիկին հաղորդում է, որ գաղթականները տեղից չեն շարժվում, փչացնում են արտերը ու այգիները և «տրամադիր չեն կատարելու Ձեր հրամանը: Ուստի խորհուրդս կրկին խնդրում է Ձեզ՝ միջոցներ ձեռք առնել գաղթականությունը որևէ ուղղությամբ առաջ շարժելու»²:

Ի վերջո, գաղթականության այդ հոծ խումբը Ղարաղջլաղի վրայով ուղղություն վերցրեց դեպի Շուշի: Գաղթականները նոր էին անցել Ղարաղջլաղից, երբ Զարսու գյուղի թուրքերի կողմից ենթարկվեցին հարձակման: Շուշիից օգնության հասած հայ երիտասարդների շնորհիվ գաղթականներին հաջողվեց շարունակել ճանապարհը: Գաղթականներին Շուշիում պահելու հնարավորություն ևս չկար. քաղաքի բնակչությունը ևս այդ պահին մթերքի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 10, գ. 56, թ. 16-17, “Наше время”, 3 января, 1919, № 4, “Вперед”, Баку, 26 февраля, 1919, № 13, «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 390, 23 հունվարի, «Մշակ» (Ֆրեզնո), 1937, թիվ 1213, 3 սեպտեմբերի, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 328, 449, 476, 507, 508:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 4 և շրջ.:

խիստ կարիք ուներ, ուստի նրանց մեծ դժվարությամբ տեղավորեցին մոտակա հայ գյուղերում¹:

Խորապես ըմբռնելով դժվարին կացությունը Գորիսի շրջանում, ինչպես նաև նեղված իր զորքի և գաղթականության նկատմամբ Գորիսի իշխանությունների ոչ բարեհաճ վերաբերմունքից՝ Անդրանիկը հարկադրված էր կատարել գաղթական զանգվածների նոր տեղաշարժեր: Տվյալ պահին միայն մի ընդունելի ելք կար՝ գնալ Սիսիանի գավառամաս: Բարեբախտաբար այդ տարի Սիսիանի շրջանը բարձր բերք էր ստացել, և, ընդհանրապես, Սիսիանը, համեմատած Գորիսի հետ, միշտ հացառատ է եղել:

Գորիսում թողնելով ընդամենը 600 գաղթական՝ Անդրանիկը, վերցնելով գաղթականության հսկա զանգվածը և Հարվածող զորամասի գլխավոր մարտական ուժերը, օգոստոսի 27-ին Գորիսից մեկնեց Սիսիանի շրջան՝ այնտեղի հայկական գյուղերում և հատկապես դատարկված թուրքաբնակ գյուղերում տեղավորելով զորքը և գաղթականության մեծ մասին²:

Սիսիանի հայկական մի քանի գյուղերի վիճակի չէին Գորիսից եկած գաղթականներին ապաստան տալու և կերակրելու, քանի որ մինչև Անդրանիկի Զանգեզուր գալը՝ 1918 թ. հունիսից սկսած, Նախիջևանի կողմից մեծ թվով գաղթականներ թափանցել էին Վայոց ձոր և Սիսիանի շրջան, տեղավորվել այնտեղ: Հիմա այդ գյուղերը անկարող էին նոր մարդկանց ընդունել և կերակրել³:

¹ Տե՛ս «Զանգ», 1918, թիվ 54, 17 սեպտեմբերի, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը, «Հայրենիք», 1935, ապրիլ, թիվ 6 (150), էջ 101, *նույնի* Անդրանիկը Սիսեանց երկրում, «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիվ 3, մայիս-յունիս, էջ 75, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 178, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 328:

² Տե՛ս «Զանգ», 1918, թիվ 54, 17 սեպտեմբերի, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 566, 567, **Հ. Այվազյան**, նշվ. աշխ., էջ 215, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 334:

³ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 361, 18 դեկտեմբերի, **Հ. Կարապետյան**, նշվ. աշխ., էջ 623, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 508-511:

Ղարաքիլիսա գյուղի հասարակության անունից գյուղի կոմիսարը և ուրիշ հինգ գյուղական ներկայացուցիչներ սեպտեմբերի 7-ին (հին տոմարով՝ օգոստոսի 25-ին) Անդրանիկին գրում էին.

«Ամսոյս 25-ին ստացանք մեծարգո փաշայիդ հրամանը, այն է՝ Ղարաքիլիսայում տեղավորել 30 մշեցի ընտանիք: Պատիվ ունենք հայտնելու մեծարգո փաշայիդ, որ գյուղումս բոլորովին ազատ բնակարան չկա: Գորիսի Ազգային խորհրդի կարգադրությամբ գյուղումս բնակվում են 450 շունչ սարիղամիշցի: Բացի դրանից՝ այստեղ ապրում են նախիջևանցի և տաճկահայ գաղթականներ՝ մոտ 400 շունչ: Ուստի անհնարին է մշեցիներին տեղավորել»¹:

Թեև գաղթականների մեծ մասը 1918 թ. օգոստոսից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում արդեն հեռացել էր Զանգեզուրից, բայց առ 1-ը դեկտեմբերի այնտեղ դեռ կար շուրջ 17 հազար հայրենագուրկ գաղթական՝ 10498 թուրքահայ և 6214 ռուսահայ (նախիջևանցիներ): Գաղթականների թիվը Գորիսի շրջանում (բուն Զանգեզուր) 486 էր, Կապանի շրջանում՝ 1976, Արևիքում՝ մի քանի տասնյակ, Սիսիանի շրջանում՝ 14.250: Դրանից բացի՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսա գյուղում Անդրանիկի բացած որբանոցում 137 որբեր կային²:

Որբանոցի խնդրով անմիջականորեն զբաղվում էր Եղիշե Քաջունին, որը որբերի վիճակի մասին պարբերաբար հաշվետվություններ էր գրում Անդրանիկին: Նրա հոգածության տակ էր նաև գաղթականների և զինվորների համար Ղարաքիլիսայում բացված «հիվանդանոցը»: Այստեղ ևս լուրջ խնդիրներ կային: Հիվանդանոցն ուներ միայն մեկ բուժակ, չունեի անհրաժեշտ դեղա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 53, թթ. 6, 10, 11, 16-21, գ. 55, թ. 53, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 508:

միջոցներ, «բուժումը» կատարվում էր պապենական եղանակներով: Սեպտեմբերի 20-ին Եղիշե Քաջունին Ջորավարին գրում էր. «Շարունակական գանգատներ կան հիվանդանոցի դրության և խնամքի պակասության մասին: Խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, կտրուկ կարգադրություններ անեք հիվանդների դրությունը բարելավելու համար»¹:

Անդրանիկի գորամասի Նախիջևանից Ջանգեզուր անցնելուց հետո տաճկահայ և նախիջևանցի գաղթականներին գումարվել էին գավառի արևելյան կողմից՝ Ղարաղշլաղից և հյուսիսարևմտյան կողմից՝ Նախիջևանի Գյումուր, Գժաձոր, Նորս և Նորս Մազրա գյուղերից տեղահանված մոտ 4000 հայ բնակիչներ: Սրանք հաշվառված չէին այն ցուցակներում, որոնք 1918 թ. օգոստոսին ներկայացվել էին ՀՀ կառավարությանը՝ օգնություն ստանալու նպատակով: Այդ իսկ պատճառով վերջիններիս կերակրելու հոգսը բացառապես ընկած էր զանգեզուրցիների վրա²:

Զնայած բոլոր դժվարություններին, ի պատիվ սիսիանցիների, նրանք առավելագույն ջանքեր գործադրեցին և՛ զորքին, և՛ գաղթականությանը տեղավորելու, կերակրելու ուղղությամբ: Համենայնդեպս, Սիսիանում հաջողվեց գաղթականների սովից մահացությունը հասցնել նվազագույնի: Կապանից և Գորիսից չնչին օգնություն էին ստանում, որը, սակայն, էական նշանակություն չէր կարող ունենալ³:

Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահը հոկտեմբերի 18-ին Անդրանիկին գրում էր. «Խորհուրդս այսօր ուղարկում է Ձեզ՝ հասցնելու Ձեր զորքի պետքերի համար մի արկղ ծխախոտ (40

¹ ՀԱԱ ֆ. 370, ց. 1, գ. 26, թ. 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 53, թ. 11:

³ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 361, 18 դեկտեմբերի, **Յով. Ստեփանեան**, Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը, «Հայրենիք», 1935, ապրիլ, թիւ 6 (150), էջ 101:

տուփ), մի քսակի մեջ մի փութ շաքար և երեք տուփ մում: Ներեցեք, որ մումը քիչ ենք ուղարկում, որովհետև շուկայում չգտանք: Իսկ պայտն ու մեխը դեռ պատրաստ չեն, պատրաստի լինելուց՝ իսկույն կուղարկենք»¹:

Թվում էր, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից և տաճկական զորքերի՝ Այսրկովկասից հեռանալուց հետո այնտեղ մտած դաշնակիցների զինվորական իշխանությունները շտապ միջոցներ կձեռնարկեն Հայաստանի Հանրապետությունում և այլուր ապաստանած հարյուրհազարավոր արևմտահայ գաղթականներին, Այսրկովկասի առավել կարիքավոր շրջանների սովյալներին քաղցից ու հիվանդություններից փրկելու համար: Բայց դա տեղի չունեցավ: Զանգեզուրում այդ հոգսն առաջվա պես իր ամբողջ ծանրությամբ շարունակում էր ընկած մնալ զորավար Անդրանիկի և գավառի իշխանությունների վրա:

Առ մեկը դեկտեմբերի 1918 թ. Զանգեզուրի գավառում կար 16712 գաղթական, որոնց կերակրելու համար կար 3620 փութ ալյուր: Զմեռն անցկացնելու և մինչև հուլիս ամիսը, այսինքն՝ մինչև նոր բերքահավաքը, սովից չմեռնելու համար նրանց անհրաժեշտ էր ևս 96652 փութ ալյուր (մեկ շնչին ամսական մեկ փութ), որը ձեռք բերելը ստեղծված պայմաններում դարձել էր անհնարին, քանի որ անհրաժեշտ գումարը (շուրջ հինգ միլիոն ռուբլի) չկար²:

1918 թ. դեկտեմբերին զորավար Անդրանիկը և Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդն իսկական տագնապ էին ապրում գաղթականության վիճակն անտանելի դառնալու կապակցությամբ: «Նաշե վրեմյա» թերթի խմբագրությանը դեռ նոյեմբերի 9 (22)-ին գրած նամակում Անդրանիկը, դիմելով հայ հասարակությանը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, թ. 13:

² Զանգեզուրի գաղթականական գործերի ընդհանուր լիազոր, 1918, թիվ 43, 6 դեկտեմբերի, ք. Գորիս:

ազդարարում էր. «Ջանգեզուրի Միսիանում այժմ գտնվում են տասնյակ հազարավոր փախստականներ, որոնք մեռնում են սովից, ցրտից, ապրում են բաց երկնքի տակ: Անհրաժեշտ է օգնություն և դարձյալ օգնություն»¹:

Դեկտեմբերի սկզբին Ջորավարը Գորիսից նամակ էր գրել Երևան, խնամատարության նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանին, որի հետ ջերմ հարաբերությունների մեջ էր: Նկարագրելով գաղթականության անտանելի վիճակը՝ նա խնդրել էր աջակցություն:

Դեկտեմբերի 11-ին Ա. Խատիսյանը Անդրանիկին պատասխան նամակ է հղում. «Ձեր դիմումի համաձայն՝ ուղարկեցինք Միսիանի կոմիսարին հիստուն հազար ռուբլի (50.000)՝ բաժանելու Միսիանում գտնվող թուրքահայ և ռուսահայ կարիքավոր գաղթականներին»²:

Մեկ այլ գրությամբ Ա. Խատիսյանը Միսիանի գաղթականական մարմնին տալիս է հետևյալ հանձնարարականը. «Գներալ-մայոր Անդրանիկի դիմումին և Ձեր ներկայացուցիչների բերանացի բացատրության վրա ուղարկուեցավ հիստուն հազար ռուբլի (50.000 ռուբլի)՝ բաժանելու թուրքահայ և ռուսահայ (նախիջևանցի) գաղթականներին ու մանրամասն հաշիվ ներկայացնել մեզի»³:

Դեկտեմբերի 11-ի նամակով Ա. Խատիսյանը Անդրանիկին ՀՀ կառավարության հետ հաշտեցնելու իր բուռն ցանկությունն է նաև հայտնում. «Ես կարող եմ օգնել այդ գործում: Մեր ցանկություններն ու շահերը մին են ... Ձեզ տեսնել ես շատ կուզեի: Մեղմում եմ ձեռքդ: Քո՝ Ալ. Խատիսյան»⁴:

Ջորավարը, ի պատասխան Ա. Խատիսյանի գրության, 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ի իր նամակում հանգամանալից ներկայացնում

¹ «Наше время», 3 января, 1919.

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 6:

³ Նույն տեղում, թ. 13:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 7-8:

է Զանգեզուրում տիրող իրավիճակը: Զորավարը գրում էր, որ սովամահության տասնյակ դեպքեր են եղել Սիսիանում, և ավելի քան 100 որբեր կան Սիսիանում ու Ղարաքիլիսայում: «Իմ ջոկատի հացահատիկից ես գաղթականների համար առանձնացրել եմ 15 հազար փութ: Որբանոցը պահվում է իմ ջոկատի հաշվին: Լավ կլիներ ընդհանրապես չուղարկելիք այդ 50 հազարը, որը մեկ շնչի հաշվով կազմում է 2,5 ռուբլի: Ձեզ թվացել է, թե այդ գումարով կարող եք փրկել¹ այս դժբախտներին»¹:

Այնուհետև Անդրանիկն անդրադառնում է իր և Հայաստանի կառավարության փոխհարաբերությունների խնդրին: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ գետեղել Զորավարի պատասխան փաստաթուղթն ամբողջությամբ, որն ավելի հստակ պատկերացում է տալիս նրա ու ՀՀ կառավարության փոխհարաբերությունների մասին:

«Անցնենք երկրորդ հարցին,- շարունակում է Զորավարը,- Դուք գրում եք, որ ես հաշտվեմ կառավարության հետ:

Առաջին. ես լսել անգամ չեմ ուզում այս ինքնակոչ կառավարության մասին, որը համարվում է թուրքական կառավարության միահեծան տիրույթը:

Երկրորդ. եթե եվրոպական դաշնակցային պետությունները պաշտոնապես հայտարարում են Հայաստանի և նրա կառավարության ճանաչման մասին, ապա Հայաստանի ժողովուրդը երջանիկ կլինի. ուրեմն ինչ նշանակություն կարող է ունենալ իմ հաշտեցումը կամ անհամաձայնությունը:

Երրորդ. Դուք անընդհատ հետապնդում եք ինձ, թող [այդպես] լինի, սակայն մի հետապնդեք հայ ժողովրդին:

Չորրորդ. Զանգեզուր իմ գալու օրվանից ես հեշտությամբ տարել եմ բոլոր տանջանքները և տառապանքները: Կատարե՞լ

¹ Նույն տեղում:

եմ արդյոք այստեղ՝ Զանգեզուրում, ինչ-որ վնասակար կամ օգտակար գործ՝ թող որոշի տեղի ժողովուրդը:

Հինգերորդ. Շուտով պատրաստվում եմ հեռանալ Զանգեզուրից, թեպետ անզլիացի գեներալ Թոմսոնը պնդում է, որ ես մնամ այստեղ: Բայց այստեղ մնալն անհնար է: Ուղարկե՛ք այստեղ մեկին, որը կհետևի կարգ ու կանոնին, իսկ ես կհեռանամ աշխարհի մի անկյուն, որպեսզի ձեր կառավարությունը չունենա իր կողքին ինձ պես թշնամու:

Վեցերորդ. Կտա՞ն արդյոք երբևէ գայլի մորթիով մարդիկ իրենց խղճի հաշվետվությունը, որոնք իրենց համարում են հայրենասերներ, ժողովրդասերներ և ամեն տեսակի արժանիքների կրող: Ես կարծում եմ, որ կանցնի միառժամանակ, և դիմակները կպատռվեն, այն ժամանակ մարդիկ կտեսնեն, ոչխարներ էին նրանք, թե գայլեր:

Յոթերորդ. Թող այս ամենի մասին պատմությունը ճշմարտացիորեն պատմի ապագա սերունդներին: Եվ ոչ ավելի:

Ութերորդ. Շատ ժողովներում եմ լսել, որ Ղարաբաղը Ձեր առաջնորդության (գուցե առաջնահերթությա՞ն: - Ա. Ա.) առարկան է, սակայն դուք նրան էլ եք հալածել այնպես, ինչպես ինձ: Ձեր մոտ մինչ օրս ցանկություն չի եղել օգնելու նրան...

Իններորդ. Աշխատեք, որ ապագա սերունդը և ապագա պատմությունը Ձեզ հիշի լավ ձևով, այլ ոչ թե անեծքով...

Ողջույններով Անդրանիկ»¹:

Անդրանիկը դեկտեմբերի 13-ի իր պատասխան նամակով փաստորեն կտրականապես մերժում է կառավարության հետ հաշտվելու Ա. Խատիսյանի առաջարկը: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը համարելով ինքնակոչ՝ նա հայտ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 53, թ. 17-21:

նում է, որ ինքը գերադասում է թողնել ու հեռանալ, քան ենթարկվել նրան:

Անդրանիկը չէր կարողանում ներել այն, որ երբ ինքը նոր էր եկել Ջանգեզուր, 1918 թ. օգոստոսի 17-ին թիվ 401 գրությամբ Վրաստանում ՀՀ գործերի հավատարմատար Արշակ Ջամալյանը Վրաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի անունով, ի պատասխան վերջինիս հարցման, հետևյալ գրությունն էր ուղարկել նրան.

«Հաստատելով Ադրբեջանական Հանրապետության տարածք գեներալ Անդրանիկի ջոկատի ներխուժման առիթով Ձեր օգոստոսի 15-ի թիվ 461 գրության ստացումը և այդ գրության հանձնումը իմ կառավարությանը՝ պատիվ ունեմ իմ կողմից հայտարարելու, որ ինչպես ինքը՝ գեներալ Անդրանիկը, այնպես էլ նրա ամբողջ ջոկատը առանձին հայկական կորպուսին տրված հրամանով վաղուց հեռացված են հայկական զորքերի կազմից և ցուցակներից, որից հետո նրանք հրաժարվել են ճանաչելու Հայաստանի իշխանությունն ու նրա պաշտոնատար անձանց և ենթարկվելու նրանց:

Այսպիսով, գեներալ Անդրանիկն ու նրա ջոկատը ոչ մի առնչություն չունեն հայկական ազգային զորքերի և նրանց մարմինների հետ, և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, հետևաբար, ոչ մի կերպ չի կարող պատասխան տալ նրա անպատասխանատու գործունեության համար:

Վրաստանի կառավարությանն առնթրեք Հայաստանի

Հանրապետության գործերի հավատարմատար՝ Ջամալյան»:

Մուսավաթական կառավարության կիսապաշտոնական «Ազերբայջան» թերթը չորս ու կես ամիս հետո տպագրել էր Ջամալյանի սույն գրությունը¹:

¹ Տե՛ս «Азербайджан», 1 января, 1919.

Ինչևէ, դեկտեմբերի 17-ին Անդրանիկը ստորագրում է Գորիս քաղաքում և շրջակա 12 գյուղերում եղած գաղթականներին 15.196 ռուբլի հատկացնելու հրամանը՝ յուրաքանչյուրին տալով 29 ռուբլի¹: Հաջորդ օրը Անդրանիկը զորամասի միջոցներից Ազգային խորհրդին է հանձնում 101 հազար ռուբլի՝ Ղարաղջլաղից փախած և Ջանգեզուրում ապաստանած գաղթականների համար հացահատիկ գնելու համար²: Դեկտեմբերի 22-ին Ջորավարը կարգադրում է իր զորամասի պահուստից Գյումուր, Գժաձոր, Նորս և Նորս Մազրա գյուղերից տեղահանված սովյալներին հատկացնել 200 փութ ալյուր³: Շատ չանցած՝ նա Ազգային խորհրդին փոխանցում է 44.000 ռուբլի՝ Կապանում մնացած գաղթականներին բաժանելու համար⁴:

Միաժամանակ Անդրանիկը հույս ուներ Միսիանում և Գորիսում ապաստանած Գյումուր, Գժաձոր և հիշատակված մյուս նախիջևանյան գյուղերից փախածների, ինչպես նաև Ղարաղջլաղից գաղթականների համար Կապանից գնել ինչ-որ քանակի հացահատիկ: Այդ նպատակով նա դիմում է Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին՝ այնտեղ գործուղելու Գեղեոն Տեր-Մինասյանին:

Դեկտեմբերի 26-ին Ջորավարը Կապանի Ազգային խորհրդին, հասարակությանը և շրջանային ներկայացուցիչներին գրում է. «Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի կողմից գալիս է Ղափան պարոն Գեղեոն Տեր-Մինասյանը: Օգտվելով առիթից, Գեղեոնին ըրած էմ հանձնարարություններ գաղթականության և իմ զորամասի վերաբերմամբ: Հավատացած էմ, որ Ազգային խորհուրդը ցույց պիտի տա պարոն Գեղեոնին ջերմ աջակցություն՝ լրիվ կերպով գլուխ հանելու համար իմ հանձնարարությունները: Ուղար-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 56, թ. 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

կում եմ նաև մի հարյուրյակ ձիավորներ, որոնց կեսը պետք է մնա քաղաքում (նկատի ունի Հանքերում: - *Ս. Ս.*)՝ որպես պահապան ցորենի ու գարու պահեստին, իսկ մյուս կեսը պետք է ցրվի մոտակա գյուղերում: Հարյուրյակը պիտի պահվի շրջանի ազգաբնակչության հաշվին:

Յորենի ու գարու գնման գործը աշխատեցե՛ք շուտ վերջացնել, որովհետև այստեղ գաղթականությունը մեռնում է սովից»¹:

Այնուհետև Ջորավարը, այս էլ քանիերորդ անգամ, Կապանի ղեկավարությանը հրահանգում էր առիթ չտալ թուրքերի հետ նոր ընդհարումների և խստիվ հետևել դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների և իր միջև կայացած պայմանավորվածությանը: Այդ կապակցությամբ նա գրում էր. «Անհրաժեշտ եմ համարում շեշտել, որ պետք է միանգամ ընդմիշտ վերջ տալ միջցեղային անկարգություններին. սա կլինի չորրորդ անգամը, որ ձեզ նախազգուշացնում և արգելում եմ: Մեր դեմ գտնվող պետությունը ոչ ռուսական է, ոչ էլ թուրքական: Բոլոր անկարգությունները վնասակար են լինելու մեզ համար»²:

Կապանում Գեդեոն Տեր-Մինասյանը հաջողությամբ կատարում է պատասխանատու հանձնարարությունը և գնումների միջոցով ձեռք է բերում նախատեսված քանակի հացահատիկ: Անհրաժեշտ էր այն որքան կարելի է շուտ հասցնել Գորիս, բայց դա դժվար խնդիր էր, որովհետև Կապան-Գորիս հիմնական ճանապարհը մնում էր վտանգված թուրքերի կողմից:

Կապանի հանքերից Գեդեոն Տեր-Մինասյանը դեկտեմբերի 18-ին Անդրանիկին գրում էր.

«Միրելի՛ փաշա.

... Յորենի և գարու գործը կարգավորված է: Սպասում եմ Ձեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 16:

² Նույն տեղում:

կարգադրությանը՝ թե ո՞ր ճանապարհով պետք է ուղարկել: Շուտնուխով ապահով չէ»¹:

Հացահատիկը Գորիս տեղափոխվեց հիմնական՝ Շուտնուխի խճուղով, որի պաշտպանությունը իր վրա վերցրեց Հարվածող զորամասի հեծյալ մի ստորաբաժանում:

Դեկտեմբերի վերջերին օրհասական էր գողթանցիների վիճակը:

Գողթանցի հայերը, որոնք 1918 թ. հուլիսին Անդրանիկի հետ անցել էին Զանգեզուր, հետագա ամիսներին օրեցօր կենտրոնացել էին Մեղրու շրջանում: Այստեղ նրանց անընդհատ միանում էին թուրքերի տիրապետության տակ գտնվող Գողթանի հայ գյուղերի բնակիչները: Գողթանցի փախստականները հավաքվել էին Մեղրիում, որպեսզի Արաքսի կողքով, որը միակ հարմար և մոտիկ ճանապարհն էր, վերադառնային հայրենիք, բայց Օրդուբադի շրջանի թուրքությունը փակել էր Մեղրի-Օրդուբադ, Օրդուբադ-Նախիջևան ճանապարհները՝ գողթանցիներին արգելելով վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Եվ ահա 6-7 հազար գողթանցիներ տառապում էին սովի ճիրաններում, և մահն ամեն օր տասնյակ զոհեր էր տանում²:

Մեղրու շրջանի լիազոր ներկայացուցիչներ պողպորուչիկ Ն. Տիրացույանը, Ա. Բարխուդարյանը և Ա. Ազատյանը 1918 թ. դեկտեմբերի 27-ին նամակով դիմում են զորավար Անդրանիկին՝ խնդրելով օգնության հասնել սովից մեռնող գողթանցիներին և զինուժով բացել Մեղրիից Գողթան տանող ճանապարհները³:

Անդրանիկը ստիպված էր Կապանում գտնվող Գեդեոն Տեր-Մինասյանին հանձնարարական տալ այնտեղ գնված ցորենից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 14:

² Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1918, թիվ 3, 4 սեպտեմբերի:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 41, թ. 11:

150 փութ ուղարկել Մեղրի՝ գողթանցիներին սովից փրկելու համար: Ինչ վերաբերում է դեպի Գողթան ճանապարհները բացելու խնդրանքին, ապա Ջորավարը կրկին ու կրկին հիշեցնում էր դաշնակիցների հետ ունեցած պայմանավորվածությունը՝ խուսափել թուրքերի հետ նոր ընդհարումներից:

Պատերազմի ավարտից հետո Բաքվի հայությունը սկսել էր մասնակի դրամահավաք՝ Զանգեզուրի գաղթականությանը օգնելու համար: Այդ գործում հսկայական ջանքեր էին գործադրել Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը և Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչները: Բայց անհայտ պատճառներով այդ գումարը Զանգեզուր չէր հասել:

Միակ գործնական աջակցությունը գորավար Յ. Բագրատունու միջնորդությամբ գորավար Լ. Բիչերախովի կողմից տրված մեկ միլիոն ռուբլին էր՝ Անդրանիկին ուղարկելու համար: Այդ գումարը գորավար Յ. Բագրատունու ղեկսեմների 12-ին գրած նամակի հետ ղեկսեմների 20-ին Գորիս հասցրին Արշակ Շիրինյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը¹:

Ջորավար Յ. Բագրատունին Անդրանիկին գրում էր. «Ուղարկում եմ Ձեզ մեկ միլիոն ռուբլի, որից 400.000-ը հատկացնել զինվորական պետքերի համար, իսկ մնացած 600.000-ը տեղական՝ և դրսի՝ գաղթականներին՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի միջոցով: Նկատի ունենալով, որ մոտիկ ապագայում դժվար կլինի դրամ հասցնելու Ձեզ, խնդրում եմ պատվիրեք, որ այդ դրամը ծախսվի խնայողաբար»²:

¹ Տե՛ս «Հայկական առանձին հարուածող գորամասը. Ժեներալ Անդրանիկ», Պոսթոն, 1921, էջ 166, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 518:

^{*} Այսինքն՝ նախիջևանահայ գաղթականությանը:

^{**} Այսինքն՝ տաճկահայ գաղթականությանը:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 30:

1918 թվականի դեկտեմբերի 26 (13)-ին Անդրանիկը Լ. Բիչե-րախովին գրում է պատասխան նամակ.

«Ձերդ գերազանցություն գեներալ Բիչերախովին

Զանգեզուրի Հայկական Ազգային խորհրդի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Նիկոլայ Օսիպովը, վերադառնալով Բաքվից, բերել են մեկ միլիոն (1.000.000) ռուբլի, որի դիմաց Ձեզ են թողել ստացական: Խորհրդի նշված անդամները ինձ հաղորդել են, որ այդ գումարը Դուք տվել եք գեներալ Բագրատունու միջնորդությամբ: Սրանով արտահայտում եմ Ձեզ իմ խորին ու անկեղծ շնորհակալությունն այն բանի համար, որ Դուք չեք մոռացել իմ ջոկատը և անբախտ փախստականներին:

Գեներալ-մայոր Անդրանիկ»¹:

Անդրանիկը փորձեց օգնություն ստանալ նաև անգլիացիներից, սակայն ջանքերը զուր էին²:

Դեկտեմբերի 24-ին Արշակ Շիրինյանը նորից մեկնում է Երևան՝ գաղթականության համար կառավարությունից փող խնդրելու³, ինչպես և արժարժելու Զանգեզուրի և Արցախի հրատապ խնդիրները:

Լսելով Արշակ Շիրինյանի Երևան մեկնելու լուրը՝ արցախյան ղեկավարությունը մեծ հույսեր էր կապում նրա առաքելության հետ: Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը նամակով Ջորավարին գոհունակություն է հայտնում այդ առթիվ: «Այստեղից ոչ մի հնարավորություն չկա ներկայացուցիչներ ուղարկելու Երևան և այնտեղ հայկական կառավարությանը իրազեկ դարձնելու մեր շրջանի ունեցած կարիքների և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 34, թ. 115:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 15, թ. 12:

պահանջների մասին: Խորհուրդս մասնավոր կերպով տեղեկացավ, որ Ձերդ գերազանցության հանձնարարությամբ Ջանգեզուրի կենտրոնական խորհրդի կողմից ներկայացուցիչներ են գնացել Երևան և այնտեղ պիտի հրապարակի վրա դնեն նաև Ղարաբաղի հարցը: Խորհուրդս համոզված է, որ Ձերդ գերազանցության միջնորդությունները երևանյան հանրապետության և դաշնակիցների հետ դրական հետևանքներ կարող են ունենալ ...»¹:

Լ. Բիչերախովի ուղարկած գումարով կարելի էր գաղթականներին պահել ևս երկու ամիս: Իսկ դրանից հետո՝ չէ՞ որ մինչև նոր բերքի ստացումը պետք էր աջակցել նրանց ևս չորս ամիս: Միայն երկու ելք կար՝ ձեռք բերած հացահատիկը ծախսել մեծագույն խնայողությամբ և օգնություն կազմակերպել դրսից²:

Հետագայում՝ 1919 թ. հունվարի երկրորդ կեսին, Ջանգեզուրի սահմաններում ստեղծված հարաբերական հանգիստ վիճակը հնարավորություն տվեց ավելի մոտիկից զբաղվել գավառի բնակչության և գաղթականության պարենավորման հարցերով: Բաքվից Լ. Բիչերախովի ուղարկած մեկ միլիոն ռուբլին, որը բաժանվել էր գաղթականներին, սպառվում էր, և, ըստ հաշվարկների, փետրվարի կեսերին գաղթականությունը կրկին կանգնելու էր սովամահության սպառնալիքի առջև: Ջանգեզուրի գյուղացիության հացի պաշարները ևս սպառվում էին օր օրի, և եթե նույնիսկ ինչ-որ տեղից նոր գումարներ ստացվեին, այդ դրամով այլևս հնարավոր չէր լինելու գյուղացիներից գնել պարենամթերք: Միակ ելքը դարձյալ մնում էր սննդամթերքի խիստ խնայողաբար օգտագործումը և այն ամենափոքր չափով իսկ գավառից դուրս տանելու փորձերի խստիվ կանխումը:

Այդ առիթով հունվարի 22-ին Անդրանիկը հանդես եկավ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 19:

² Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 520:

կոշտ հայտարարությամբ, որով զգուշացվում էր, որ օրինազանցների համար խիստ պատիժներ կսահմանվեն¹:

Բայց ամենախիստ պատիժներն անգամ չէին կարող փրկել հազարավոր գաղթականների կյանքը, ուստի Անդրանիկի մեջ հասունանում էր իր գործամասով Չանգեզուրից հեռանալու գաղափարը: Դա թույլ կտար իր գործամասի սննդի համար ծախսվող գումարները տրամադրել գաղթականությանը, որը առայժմ մնալու էր Չանգեզուրում:

**ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՇՈՐԱԾՍՎԱԼ
ՀԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ԴԵՄ:
ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՒՅԳ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՍԲ (1919 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ - ՓԵՏՐՎԱՐ)**

1919 թվականը Չանգեզուրի և Արցախի համար սկսվեց նոր տազնապներով, քանի որ անգլո-ադրբեջանական համագործակցությունը աստիճանաբար սպառնալից ծավալներ էր ընդունում:

1919 թ. հունվարի 1-ից Ադրբեջանի մի քանի հազարանոց բանակը՝ գնդացիներով ու թնդանոթներով համալրված, մոտեցավ Չանգեզուրի և Լեռնային Արցախի մատույցներին: Դեպի Արցախ և Չանգեզուր շարժվող ադրբեջանական զորքերի հետ էին նաև թուրքական զորամասեր, որոնց գործողությունները կատարվում էին բրիտանական հրամանատարության գիտությամբ:

Զորքերը գալիս էին՝ հայ ժողովրդին պատկանող հողերի վրա հաստատելու Ադրբեջանի թուրքերի բիրտ տիրապետությունը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 24:

Դա այն դեպքում, երբ նույն ժամանակ Փարիզում սկսվել էին տերությունների վեհաժողովի աշխատանքները: Այնտեղ թե՛ մեծ, թե՛ փոքր պետությունների ներկայացուցիչները շատ երկրների ու ազգերի համար պիտի գծեին նոր քարտեզ:

Ադրբեջանի գորքերը հունվարի 1-ին առաջին հարվածը հասցրին Կապանի սահմաններին: Նրանք, մեծ ուժեր կուտակելով Ուժանիսի ուղղությամբ, փորձեցին ճեղքել գյուղի պաշտպանական դիրքերը և խորանալ Հանքերի ուղղությամբ: Հարձակումը սկսվեց և ավարտվեց նրանց պարտությամբ ու փախուստով: Մուսավաթական զինյալները նույն օրը հարձակում գործեցին նաև Դավիթբեկ գյուղի ուղղությամբ և կրկին պարտություն կրեցին¹:

Կապանցիների կամքն անկոտրուկ էր: Նրանք պատրաստ էին մեռնել, քան ապրել թուրքերի լծի տակ:

Հունվարի 9-ին Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սմբատ բեկ Մելիք-Ստեփանյանը իր մի հուշագրում նշում էր. «... Մենք համարում ենք մեր երկիրը՝ Ղափանը, մեզ հետ էլ բոլոր պետականորեն անկերպարանք մնացած վայրերը, [այսինքն]՝ Հայաստանի մի մասը, չպիտի թույլ տանք, որ Ադրբեջանը հաստատի այստեղ իր կառավարությունը: Մենք պիտի մի քանի ժամանակ էլ կառավարենք ինքներս մեզ ամենալայն մտքով, մինչև որ սահմանների հարցը որոշվի վերջնականապես»²:

Կապանի ուղղությամբ կրած խայտառակ պարտությունից կատաղած մուսավաթականները ձեռնարկեցին արյունալի նոր ոճիրներ Ադրբեջանի տարբեր վայրերի խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: “Кавказское слово” թերթը գրում է. «Հունվարի 18-ին Ալյաթ կայարանում նորից տեղի է ունեցել քստմունքի ոճրագոր-

¹ Տե՛ս **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 484, 485:

² ՀԱՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 212, թ. 1:

ծություն. զինված թաթարները, խուժելով գնացք, ամբոխի աչքի առաջ սպանել են հինգ հայ ճանապարհորդների, բռնաբարել երեք հայուհիների, այդ թվում՝ վեցամյա մի աղջկա, որից հետո, մյուսների հետ, նրան նույնպես կտոր-կտոր են արել»¹:

Իր հերթին «Մշակը» հաղորդում էր հայերի նկատմամբ մուսավաթականների գործած ոճրագործությունների մասին Ջաքաթալայի շրջանում: Այնտեղից թերթին ուղարկված մի թղթակցության մեջ կարդում ենք.

«Ծանր է, շատ ծանր է քրիստոնյա ազգաբնակչության դրությունը մեր շրջանում, առավել ևս հայերի ...

Մտնել օրը ցերեկով խուզարկել տները, սրբել, տանել եղած-չեղածը, ծեծել, ջարդել, բանտարկել, օրերով սոված, ծարավ պահել բանտում և վերջը ստորագրություն առնել, որ շատ գոհ են հայերը տեղական իշխանություններից – սովորական բաներ են:

... Բելաքան գյուղի 60-70 հայ ընտանիքներից ոչ ոք չի մնացել, թողել են իրենց ահագին կալվածքները, կարողությունը և փախել զանազան կողմեր»²:

Հունվարի 10-ին ադրբեջանական զորքերը և տեղական հրոսակախմբերը, թվով մի քանի հազար մարդ, թուրք սպանների առաջնորդությամբ արշավանք ձեռնարկեցին Ջաքաթալի գավառի հայկական գյուղերի վրա, իսկ տեղական ադրբեջանական իշխանությունները հնազանդվելու և զենքերը հանձնելու վերջնագիր ներկայացրին գավառի հայ բնակչությանը³:

Նույն ժամանակ, մտնելով Ասկերանի հայկական գյուղերը, ադրբեջանական զորքերը Ասկերանի բերդի շրջանում ոչնչացրին

¹ “Кавказское слово”, 1 февраля, 1919, № 12 (հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», 1919, 11 փետրվարի, թիվ 32):

² «Մշակ», 1919, 28 հունվարի, թիվ 20:

³ Տե՛ս նույն տեղում, նաև ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թթ. 45-46, 52-ի շրջ.-54:

և ավերեցին բոլոր ջրաղացները, տարան դրանցում եղած հացամթերքը: Զինված թուրք հրոսակախմբերը, մտնելով հայերի տները, գոմերը, մարագները, հափշտակում և տանում էին ձեռքն ընկածը¹:

Այդ օրերին ավելի հաճախակի դարձան Արցախից Անդրանիկին ուղղված օգնության խնդրանքները: ՀՀ դաշնակցության Շուշիի շրջանային կոմիտեն Զորավարին գրում էր.

«Ինչպես Դուք հայտարարել էիք անգլիական մայորին (Վ. Գիբոնին: - Մ. Մ.), թե թույլ չեք տա, որ 300 հազար հայություն ունեցող Ղարաբաղը տնքա թուրք-թաթարական վայրենի Ադրբեջանի անտանելի լծի տակ, մենք ևս՝ Ղարաբաղի հայությունը, չենք կարող հանդուրժել մի երկու տասնյակ հազար թրքության հպատակությունը, մանավանդ որ Մասնո արծիվը մեզնից շատ հեռու չէ»²:

Ապա, նոր ստեղծված տազնապային վիճակից ելնելով, ՀՀԴ կոմիտեն շեշտում էր.

«Այսօր, երբ ներքին և արտաքին այլևայլ պարագաները Ղարաբաղը հյուծել, թուլացրել, մեր դիմադրական ուժը ցրել ու անկազմակերպ են դարձրել, երբ մենք գուրկ ենք մի կենտրոնացնող ուժեղ անհատից, զինվորական հանձարից, Ղարաբաղի հայությունը, փաշա՛, իր աչքերը հառել է Ձեզ և իր ամբողջ էությունը ցանկանում է Ձեզ տեսնել, ունենալ իր մեջ, ամբողջ գործի գլուխը կանգնած: Դրությունը միայն Դուք կարող եք փրկել, հետևապես հապաղելը հանցանք է:

Երբ անցյալում գտնվել են մի քանի գծում անհատներ, որոնք ինչ-ինչ փոքրոգի նկատառումներով դեմ են եղել Ձեր տեղս

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1919, 28 հունվարի, թիվ 20, ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թթ. 45-46, 52-ի շրջ.-54:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 7:

գալուն, և որոնք նույնիսկ շտապեցրել են անգլիական առաջին միսիայի Ձեզ մոտ գալը, որի շնորհիվ այսօր մեզ համար չէր ստեղծվի այս դժոխային վիճակը, այժմ Ձեր շուտափույթ Ղարաբաղ անցնելը դարձել է Ղարաբաղի համայն հայության փափագն ու իդձը:

Ղարաբաղի հայությունը կանչում է Ձեզ, և Դուք պետք է գաք»¹:

Ադրբեջանական զորքերի նոր հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա բուռն բողոքներ առաջ բերեցին հայ քաղաքական շրջաններում: Դաշնակից զորքերի հրամանատարության մոտ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ գեներալ Յակով (Հակոբ) Բագրատունին Բաքվում մի քանի հանդիպումներ ունեցավ գեներալ-մայորի պաշտոնակատար Վ. Թոմսոնի հետ և պահանջեց զսպել մուսավաթական կառավարությանը, կանխել նրա զորքերի ագրեսիվ գործողությունները: Հանդիպումները կարևոր նշանակություն ունեցան: Նկատվում էր դրական փոփոխություն գեներալ Վ. Թոմսոնի՝ դեպի Անդրանիկն ունեցած բացասական վերաբերմունքի մեջ: Տրամադրությունների փոփոխման հարցում կարևոր դեր էր խաղացել մայոր Վ. Գիբոնի համեմատաբար անկողմնակալ զեկույցը:

Հունվարի 25 (12)-ի թվով Բաքվից Գորիս ուղարկած նամակում գեներալ Յ. Բագրատունին Անդրանիկին գրում էր. «Ես շատ եմ խոսած դաշնակիցների գլխավոր հրամանատարի հետ Ձեր գործունեության, Ձեր կատարած դերի մասին (մանավանդ աչքի առաջ ունենալով այն կեղտոտ և անհիմն տեղեկությունները, որ տրված էին մեր թշնամիների կողմից Ձեր դեմ): Վստահ եմ, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 8:

անգլիացոց հայացքը դեպի Ձեզ փոխված է (մանավանդ մայոր Վ. Գիբոնի Ձեզ հետ տեսնվելուց հետո)»¹:

Անդրադառնալով Զանգեզուրի և Արցախի դեմ ադրբեջանական զորքերի վերջին հարձակումներին՝ գեներալ Յակով Բագրատունին շարունակում էր.

«Թուրքերը, ըստ բոլոր մեր ստացած տեղեկությունների, արտահայտում են բոլորովին որոշ[ակի] ձգտում՝ տարածել իրենց իշխանությունը Ղարաբաղի զուտ հայկական բոլոր մասերի վրա:

Ադրբեջանի կառավարությունն աշխատում է ամեն կերպ դիմել, կազմակերպել և մտցնել Ղարաբաղի մեջ իր վարչական մարմինները և նրանց օգնությամբ «խաղաղ» կերպով նվաճել երկրամասի հայաբնակ մասերը»²:

Այնուհետև Յ. Բագրատունին Անդրանիկին տեղեկացնում է, որ դեպի Ղարաբաղ թուրքերի ունեցած ձգտումների մասին ինքը մի առանձին հուշագրով դաշնակիցների գլխավոր հրամանատարությանը տեղեկացրել է և պատճենը ուղարկել արտասահման՝ ցույց տալով, թե որքան անհիմն են նրանց պահանջները պատմական, ազգագրական և վիճակագրական տեսակետից: Եվ որ հատկապես կարևոր է, նա Երևանի կառավարությանը հորդորել է անմիջապես օգնություն հասցնել Արցախին և այնտեղ մտցնել հայկական վարչություն: Այդ վարչությունը չպետք է լինի Արարատյան Հանրապետության պաշտոնական վարչությունը: Դաշնակիցների և թուրքերի համար ընդունելի կլինի միայն տեղական ժողովրդի կողմից ընտրված տեղական ինքնավարությունը՝ մինչև Արցախի հարցի որոշումը Փարիզի կոնֆերանսում:

«Մեզ համար,- գրում է նա,- շատ կարևոր է ներկա հանգամանքներում մի կերպ աշխատել, մի կողմից խաղաղությունը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 49, թ. 1-2:

² Նույն տեղում, թ. 2:

պահպանել, որ ոչ մի նոր կոիվ չառաջանա, մյուս կողմից թույլ չտալ, որ թուրքերը իրենց վարչությունով մուտք գործեն Ղարաբաղի հայկական մասերը»¹:

Գեներալ Յ. Բագրատունու նամակում բերված է պատմագիտությանն անձանոթ շատ հետաքրքիր մի փաստ: Գնդապետ Լազար Բիչերախովը Սիբիրի ռուսական կառավարության (Կոլչակի: - *Ս. Ս.*) կողմից նշանակվել էր կասպյան շրջանի ռուսական զորքերի հրամանատար, բայց նա կազմակերպված զորք չունեւ, չհաշված այն մի քանի հավատարիմ հարյուրյակները, որոնք մինչև վերջ մնացել էին նրա հետ: Եվ որպեսզի անգլիացիներին ցույց տար, թե ինքը բոլորովին անզոր չէ, ինչպես նաև ելնելով այն հանգամանքից, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, ի տարբերություն Ադրբեջանի և Վրաստանի կառավարությունների, հետևողականորեն պաշտպանում է խորհրդային կարգերի դեմ ուղղված սպիտակգվարդիական շարժումը, Լ. Բիչերախովը Յ. Բագրատունուն առաջարկել էր քննության առնել հայկական բոլոր զինված ուժերը, այդ թվում, բնականաբար, նաև Անդրանիկի՝ Զանգեզուրում գտնվող Հարվածող զորամասը իր ենթակայության տակ դնելու հարցը²:

«[Քանի որ] մենք Բաքվում ունեցել ենք ... դառը փորձ, ուստի մի քանի խոսակցություններից հետո ես նրան (Լ. Բիչերախովին: - *Ս. Ս.*) բացատրել եմ այդ քայլի անհարմարությունը: ... Հարաբերությունները կտրել Բիչերախովի հետ՝ մեզ համար ձեռնտու չէ, աչքի առաջ ունենալով, որ մենք կարող ենք միշտ որոշ շահեր ստանալ: Մյուս կողմից մեր հարաբերությունները ոչ մի կերպ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 49, թ. 3-4:

² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 3-4:

^{*} Նկատի ունի այն, որ Բաքվի կոիվների օրերին հայկական զորամասերը ենթակա էին կոմունայի կարմիր բանակի հրամանատարությանը:

չպետք է ստանան ենթակայության կերպարանք»¹, - շեշտում էր Յ. Բագրատունին:

Նամակի վերջում Յ. Բագրատունին գրում էր. «Ուղարկում եմ հարյուր խաչ՝ բաժանելու, ըստ Ձեր որոշման, մեր քաջարի զինվորներին»²:

Թեև իր նամակում գեներալ Յ. Բագրատունին հավաստիացնում էր, թե մայոր Գիբոնի զեկույցը գեներալ Թոմսոնին և վերջինիս հետ իր՝ Յ. Բագրատունու հանդիպումները նպաստել էին Անդրանիկի և Ջանգեզուրի ու Արցախի հարցում նրա աղբյուրներին կոշտ դիրքորոշումների մեղմացմանը, բայց դա չէր դրսևորվում կոնկրետ գործողություններով: Աղբյուրների շարունակում էին իրենց խժոժությունները Արցախում և Ջանգեզուրի սահմանների վրա, փորձում խորանալ Արցախի շրջաններից ներս:

Հունվարի 15-ին Ասկերանով անցնում է աղբյուրների հիվիզիայի մի զորամաս (300-400 հոգի) և տեղավորվում Խանքենդ ավանի զորանոցներում: Մինչ այդ անգլիացիները հայերին համոզում էին, թե այդ զորամասի զինվորները մաքրում են զորանոցները, որովհետև անգլիական զորքեր են գալու Արցախ և տեղավորվելու այդ շինություններում: Երբ այդ առթիվ հայերը դիմում են նրանց և խնդրում պարզաբանել կատարվածը, նրանք պատասխանում են, թե Արցախը նույնպես Աղբյուրն է, հետևապես թուրք-թաթարները ևս իրավունք ունեն կատարելու զինաշարժեր: Երբեմն էլ անգլիացիները պատասխանում էին, թե իրենք անգոր են նման հարցեր վճռելու³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 49, թթ. 4, 5:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40, թ. 7 և շրջ., տե՛ս նաև **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 487, 488, 491:

Արցախահայության պայքարին օգնություն ցույց տալու նպատակով Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի կողմից հայրենի երկրամաս ուղարկված դաշնակցական զործիչ, գրող, հրապարակախոս Միսակ Տեր-Դանիելյանն իր օրագրում 1919 թ. մայիսի 12-ին գրում էր.

«Քանի գնում դրությունն ավելի է ծանրանում... Ղարաբաղի հարցում Հայաստանի կառավարության բռնած դիրքը ինձ միանգամայն ապշեցրել է... Ադրբեջանը չի խնայում միլիոնները, փողը հոսում է ջրի պես, կաշառվածները վխտում են ամեն անկյունում, իսկ մենք փող չունենք, որ սպային հացի փող տանք...

Մեր կողքին Ադրբեջանն ամեն օր ուժեղանում է... Արդեն կազմակերպված զորք ունի..., ռազմամթերքի անհուն պաշար, Խանքենդում՝ թնդանոթներ, Շուշիում՝ գնդացիներ, Ասկերանում՝ գնդացիներ, ոտից գլուխ զինված թրքություն և այդ բոլորի վրա ավելացրած՝ հացի առատություն, ճանապարհների ազատություն ու ... անգլիական հրամանատարության չափազանց բարեհաճ վերաբերմունք»¹:

Երբ Անդրանիկը Զաբուղի ձորում ստացել էր գեներալ Վ. Թոմսոնի հրամանը՝ դեպի Շուշի ռազմերթը դադարեցնելու մասին, ինքը ենթարկվել էր հրահանգին, ավելին, մեկ ու կես ամիս խստիվ հետևել էր, որ զանգեզուրցի ու արցախցի հայերը չխախտեն պայմանավորվածությունը և նախահարձակ չլինեն թուրքերի դեմ, սակայն տեսնելով, որ անգլիացիների բացահայտ աջակցությունից թևավորված թուրքերը շարունակում են կռիվներ սանձազերծել, այլևս հայերից չէր պահանջում զենքի չդիմել: Ավելին՝ նա մեղադրական հետևյալ բողոքագիրն է հղում Բաք-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 64, թ. 17-ի շրջ.:

վում Կովկասի անգլիական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարությանը.

«Իմ շարժումը դեպի Շուշի կանգնեցվեց դաշնակից պետությունների ընդհանուր հրամանատար գեներալ Թոմսոնի կարգադրությամբ: Ինձ հայտնեցին համաշխարհային պատերազմի վերջանալը ի օգուտ դաշնակից պետությունների, որի զինակիցն եմ հաշվվում և հպարտ եմ նրանով: Ինձ խոստացան, որ այլևս տեղի չի կարող ունենալ և ոչ մի զինաշարժում և ագրեսիվ գործունեություն, ճնշում թրքերի կողմից հայերին:

Ես ընդունեցի առաջարկը և վերադարձա Զանգեզուր, տալով իմ ազնիվ խոսքը իմ հրամանատարության տակ գտնվող ամբողջ տերիտորիայում գործադրել բոլոր միջոցները՝ խաղաղեցնելու երկիրը և վերականգնելու բարի դրացիական կենցաղ ժողովրդի մեջ առանց ազգի խտրության:

Ցավոք սրտի, այժմ ինձ հայտնի են թրքության մեջ զորաց շարժումների և զինամթերքի փոխադրություններ մի տեղից մյուսը Ղարաբաղում և Զանգեզուրում:

Այս հանգամանքները նկատելով կարգադրությանց ճգնաժամային փոփոխություններ ի վնաս հայության ապահովության ու երկրի անվտանգության, և մարտահրավեր Ղարաբաղի, Զանգեզուրի հայության և ինձ՝ խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ, ընդհանուր ժողովրդի շահը նկատի առնելով, միջոցներ ձեռք առնել վերահաստատելու այն դրությունը, ինչպիսին էր մինչև նոյեմբերի կեսը: Կարգադրել հետ քաշվել այն զորամասերին, որոնք Ադդա-մի շրջանից Ասկերանով իջած մտած են Խանքենդ և ուրիշ տեղեր, որպեսզի խաղաղվեն մտքերը և պատճառ չդառնան նույնանման զորամասերի առաջխաղացմանց հայերի կողմից:

Պարտք եմ համարում հայտնել հարգո միսիային, որ Ղարաբաղի և լայնածավալ Զանգեզուրի, Ղափանի, Միսիանի և Մեղրիի

շրջանների 300 հազար շնչից ավելի հայության համար անհանդուրժելի է, ոչ մի կերպ այս հայությունը չի կարող ճանաչել Ադրբեջանի որևէ իրավունք իր տերիտորիայի նկատմամբ:

Զանգեզուրի գորամասերի ընդհանուր հրամանատար
գեներալ-մայոր
ԱՆԴՐԱՆԻԿ՝:

Թուրք-թաթարների նոր հարձակումներն ակտիվացրին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դիվանագիտական գործողությունները և նրան վերջնականապես դուրս բերեցին սպասողական վիճակից:

Քանի որ Զանգեզուրը և Արցախը Ադրբեջանին հանձնելու դիմաց անգլիացիները հակված էին Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանին թողնելու մտքին, Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը 1919 թ. հունվարի 14-ին որոշում ընդունեց Նախիջևանի գեներալ-նահանգապետ նշանակել գեներալ-մայոր Գրիգոր Հարությունի Շելկովնիկյանին²: Դա հնարավոր դարձավ այն պատճառով, որ գերմանա-թուրքական բլոկի պարտությանը հաջորդած երկու ամիսներին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը դիվանագիտական հսկայական ջանքերի գնով կարողացել էր հասնել այն բանին, որ դաշնակիցները ճանաչել էին Հայաստանի իշխանությունը հայկական պատմական այդ երկրամասի վրա:

Հայաստանի կառավարության կողմից դրսևորված այդ հապճեպությունը թելադրված էր նաև նրանով, որ Երևանում հայտնի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 39, թ. 6:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 132: Տե՛ս նաև **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 548:

էր դարձել Բաքվի մտադրությունը՝ չսպասել Փարիզի վեհաժողովի որոշմանը, գավթել ոչ միայն Զանգեզուրը և Արցախը, այլև Նախիջևանը և այնտեղ հիմնել Ադրբեջանի Նախիջևանի գեներալ-նահանգապետություն:

Զնայած դա Ադրբեջանին չհաջողվեց, բայց 1919 թ. հունվարի 15-ին անգլիացիների երաշխավորությամբ մուսավաթական կառավարությունը Ելիզավետպոլ նահանգի հարավարևելյան մասի՝ Շուշիի, Զանգեզուրի, Զևանջիի և Զաքրայիլի չորս գավառներից կազմեց նահանգապետություն և նույն օրը դրա ղեկավարությունը հանձնեց գեներալ-նահանգապետ նշանակված Զանգեզուրի մուսուլմանական մասի Հաջիսամլու գյուղի Սուլթանովների մեծահարուստ քուրդ հայտնի գերդաստանից սերած, մասնագիտությամբ բժիշկ Խոսրով բեկ Սուլթանովին¹:

Սա խոշոր կալվածատեր էր, նախկին օսմանյան գործակալ, երիտթուրքական մարդատյաց գաղափարների ջերմ երկրպագու, մոլի հայատյաց մուսավաթական: Իր եղբայրների հետ Խոսրով բեկը հոչակվել էր հայերի նկատմամբ անլուր գազանություններով²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 31, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 55: Տե՛ս նաև **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 426, **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 50, Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Հայաստանի կառավարութեան կովկասեան կօնֆերանսի գործունէութեան մասին, 12 յունիս, 1919, Հայրենիք եռամսեայ, 1968, Ա տարի, թիվ 2, էջ 20: **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 490, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 224-225: **Յու. Ղույան**, Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից. 1918-1920 թվականներ, Երևան, 2009, էջ 216: **Ռ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր առաջին, Երևան, 2005, էջ 175-178:

² Տե՛ս **Յ. Խաչատուրեան**, Անգլիական քաղաքականութիւնն ի Անդրկովկաս, «Հայրենիք», 1945 մայիս-յունիս, թիվ 3 (248), էջ 31, **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 50:

Խոսքով բեկ Սուլթանովի՝ որպես հայերի դահճի համբավը վաղուց էր հայտնի մուսավաթական պարագլուխներին, որոնք, նրան այդ պաշտոնին նշանակելով, Արցախի և Զանգեզուրի հայությանը կանգնեցրել էին փաստի առջև՝ հասկացնել տալով, որ անգիջում են լինելու հայկական գույգ երկրամասերը Ադրբեյջանի կազմի մեջ մտցնելու հարցում¹:

Արցախահայերի Ազգային խորհուրդը և Հայաստանի կառավարությունը երբեք չհաշտվեցին Ղարաբաղը Ադրբեյջանին զիջելու մտքի հետ: Նրանք բոլոր հիմքերն ունեին չհավատալու անգլիացիների այն հավաստիացումներին, որ Խ. Սուլթանովի նշանակումը գորավար Վ. Թումսոնի կողմից ժամանակավոր միջոցառում է՝ մինչև Փաքիզի համաժողովի կողմից հարցի լուծումը:

Հայերը այդ իրավիճակի հետ չէին կարող հաշտվել, որովհետև.

- ա. Արցախյան հարցը նրանք դիտարկում էին իրենց կենսական շահերի և պետականության ամրապնդման անքակտելի միասնության մեջ,
- բ. Արցախահայության մասնակցությունը հայոց ազգային կյանքի և քաղաքական շարժման մեջ միշտ եղել է նշանակալից և ծանրակշիռ թե՛ պատմական, աշխարհագրական-ազգագրական, թե՛ ռազմավարական տեսակետից,
- գ. Արցախը հնուց ի վեր շարունակ եղել է Հայաստանի ներքին գործության բաղկացուցիչ և կարևոր մասը:

Այս գիտակցությամբ տոգորված՝ Արցախի Ազգային խորհուրդը և Հայաստանի կառավարությունը բողոքի նոտաներ ու ուղերձներ են հղում անգլիական զինվորական իշխանություններ-

¹ Տե՛ս **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեյջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 21:

րին, Ադրբեջանի կառավարությանը, դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին ու ժողովուրդներին¹:

Անգլիական հրամանատարության և Բաքվի իշխանությունների կողմից Ադրբեջանի կազմում Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետության ստեղծումը մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել ոչ միայն այդ երկու երկրամասերի հայ բնակչության և հայկական իշխանությունների շրջանում, այլև Հայաստանի Հանրապետությունում, որի կառավարությունը Արցախ-Ջանգեզուրի շրջանի հայության արդարացի պահանջները համառոտեն անտեսելու համար ուժգին քննադատության էր ենթարկվում ինչպես խորհրդարանում, այնպես էլ քաղաքական ուժերի, այդ թվում դաշնակցական նշանավոր շատ գործիչների կողմից: Հոգսն ընդհանուր էր. Արցախը և Ջանգեզուրը հայկական տարածքներ էին, և դրանք պետք էր անհապաղ ներառել Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ²:

Հապաղումը կարող էր ճակատագրական լինել Ադրբեջանի կառավարության կողմից իրականացվող նոր դեմարշի պատճառով: Եվ կառավարությունը սկսեց գործել:

Գեներալ-նահանգապետության ստեղծումը և Խ. Սուլթանովին գեներալ-նահանգապետ նշանակելը Երևանում համարեցին հերթական թշնամական գործողություն: Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանը բողոքի նուտա ուղարկեց Ադրբեջանի կառավարությանը՝ հայտարարելով, որ Ջանգեզուրն ու Արցախը Հայաստանի անբաժան մասերն են³:

¹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 21-27 մայիսի 1993 թ., Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 312:

² Տե՛ս Մ. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 225:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 190, թ. 5, տե՛ս նաև Ա. Աստուածատրեան, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 50:

Նոտայում նշվում էր, որ երկու պետությունների միջև սահմանները որոշելիս պետք է առաջնություն տալ ժողովրդագրական սկզբունքին:

Այս բողոքին Ադրբեջանի կառավարությունը պատասխանեց, որ խնդրո առարկա շրջանները «Ադրբեջանի անվիճելի և անխախտ մասն են կազմում», ուստի «ընդհանուր նահանգապետություն հաստատելու որոշումը ոչ մի դեպքում չի խախտում Հայաստանի հողային իրավունքները: Ընդհակառակը, Հայաստանի կառավարության բողոքը մենք համարում ենք խախտում մեր գերիշխանության և մեր ներքին գործերին միջամտելու փորձ»¹, ուստի իր իրավասությունն է ենթակա երկրամասերում կառավարման վարչական ձևերի ընտրությունը՝ տվյալ դեպքում միացյալ նահանգապետության սահմանումը²:

Հայաստանի կառավարության նմանատիպ բողոքները Ադրբեջանում բացահայտորեն արհամարհում էին՝ անգլիացիների անթաքույց խրախուսանքով: Հայաստանի կառավարությունը բողոքներ հղեց նաև Կովկասում անգլիական հրամանատարությանը³:

Իր բողոք-նամակում արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանը հույս էր հայտնում, որ մինչև Փարիզի համաժողովի կողմից Լեռնային Արցախի վերաբերյալ որոշման ընդունումը պետք է պահպանվի նրա status quo-ն, որը չի կարող միակողմանիորեն փոփոխվել ադրբեջանական կառավարության կողմից⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 190, թ. 6, տե՛ս նաև **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 51:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, թ. 68 և շրջ.:

⁴ Տե՛ս **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ

Սակայն բոլոր բողոքները ապարդյուն էին: Գաղութարար բրիտանացին լուռ էր: ՀՅ դաշնակցության Շուշիի կենտրոնական կոմիտեն 1919 թ. փետրվարի 19-ին դիմում է Անդրանիկին՝ չհեռանալ Ջանգեզուրից: Դիմումում նշվում էր, որ Ջորավարին ուղղված ՀՅԴ շրջանային կոմիտեի նախորդ նամակից հետո քաղաքական մթնոլորտն ավելի է վատթարացել: Ժամանել է անգլիական նոր առաքելություն, որը Բաքվում ստացել է որոշակի ցուցումներ: Կոմիտեն փաստում էր, որ խիստ որոշ էր անգլիացիների վարած քաղաքականությունը: Պատմական փորձը, մանավանդ անգլիացիների՝ անցյալում հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը ցույց էին տալիս, որ նրանք հանուն տնտեսական և այլևայլ շահերի ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնի: Բրիտանիայի շահերը բարձր էին դասվում մյուս բոլոր խնդիրներից: Այդ պատճառով տնտեսական նորանոր թևակոխումների համար հզորացվում էին Ադրբեջանը և Վրաստանը, որոնք հենց իրենց՝ անգլիացիների թշնամիներն են, և որոնց, մանավանդ առաջինի իշխանությունը հիմնված է տասնյակհազարավոր հայ դիակների վրա: Այդ հայերը զոհ էին դարձել նույն անգլիացիների զինակցությանը մեր թշնամիների հետ¹: ՀՅԴ Շուշիի կոմիտեն փաստում էր նաև, որ անգլիացիներն առաջնորդվում են հետևյալով. Փարիզյան համաժողովը հավանորեն մի ամբողջություն կկազմի մայր Հայաստանից և Ռուսահայաստանից, և քանի որ Անգլիան աչք ունի Կովկասի վրա, ուստի շահագրգռված է Ադրբեջանի և Վրաստանի հողերի ընդարձակմամբ, որովհետև վերջիններիս

51, Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Հայաստանի կառավարության կովկասեան կօնֆերանսի գործունեության մասին, 12 յունիս, 1919, Հայրենիք եռամսեայ, 1968, Ա տարի, թիվ 2, էջ 21:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15, Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), Երևան, 1995, էջ 92, 93:

հողերի ընդլայնումը նշանակում է ապագա՝ Բրիտանական Կովկասի սահմանների ընդլայնում: Այս հարցում Անգլիայի ու Ադրբեջանի շահերը միաձուլվում են: Հենց այս հանգամանքով է բացատրվում այն երևույթը, որ աշխարհամարտի ժամանակ Բրիտանիային թշնամի Ադրբեջանն այսօր մեծարվում է նույն Բրիտանիայի կողմից, իսկ զինակից հայերը շարունակ զսպվում, ճնշվում, ստորացվում են նրա կողմից¹: Այդ ամենից հետո պարզից պարզ է, թե ինչու անգլիացիները և Ադրբեջանի թուրքերը ամեն ինչ անում են Ջորավարին հեռու պահել ազգային գործերից:

«Անգլիացիների կողմից մի հանգամանք ևս նկատելի է,- նշում էր կոմիտեն,- նրանք աշխատում են, բացի իրենցից, Կովկասում քիչ թե շատ աչքի ընկնող ուժերին, ուժեղ անհատներին, որոնք անհրաժեշտ դեպքում լուրջ արգելք կարող են լինել իրենց ծրագրած քաղաքականության, աստիճանաբար չեզոքացնել, վերացնել՝ մեծ հնարավորություններ տալով՝ անգամ Եվրոպա ուղարկել. այդպես վարվեցին նրանք Բաքվում գեներալ Բիչերախովի հետ, այդպես են ուզում վարվել նաև... թվում է Ձեզ հետ: Նրանք շատ լավ են հասկանում և հաշվի առնում, թե ո՞վ էք Դուք և ի՞նչ կարող եք անել հարկ եղած դեպքում»²:

Նամակում ցավ էր հայտնվում, որ այդ քաղաքականությունը աջակցություն է ստանում Հայաստանի իշխանությունների կողմից, և ավելացվում. «Բայց մենք համոզված ենք, Անդրանի՛կ, որ Ձեր հեռանալը կարող է մեծամեծ դժբախտությունների պատճառ դառնալ, որի նշաններն արդեն երևում են. Դուք Ջանգեզուրում Ձեր ներկայությամբ թեկուզ հեռվից սանձահարում, զսպում եք

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15-ի շրջ., Արցախը կանչում էր Անդրանիկին (փաստաթղթեր), Երևան, 1995, էջ 92, 93:

² Նույն տեղում:

Աղբբեջանի ախորժակները, Դուք այդտեղից իսկ ազդում եք տեղիս իրերի դասավորության, երևույթների ընթացքի վրա: Ձեր՝ Շուշիում լինելը պատմական անհրաժեշտությունն է. եթե այդ անկարող եք անել, գոնե այդտեղից՝ Ջանգեզուրից, էլ չենք ասում հայ երկրից, Ձեր հեռանալը մեծամեծ չարիքների դուռ է բանալու»¹:

Փաստաթուղթն արձանագրում էր, որ Արցախի հայությունը դառնացած էր անգլիացիների վրա, և մոտ ապագան ցույց կտա, թե ինչ խոսք է ասելու նա ծանր ու խիստ պատասխասատու պահին: Արցախահայության վերջին ցանկությունն է, որ եթե Ջորավարը չի կարող անցնել Արցախ, գոնե մնա Ջանգեզուրում²:

ՀՅ դաշնակցության Շուշու շրջանի Կենտրոնական Կոմիտեն հավատացած էր, որ Անդրանիկը կասի իր որոշիչ խոսքը³:

Անգլիացիները շարունակում էին իրենց նմանատիպ գործունեությունը: Դիզակի գորքի շտաբի պետ Ասլան Շահնազարյանը Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդին հորդորում էր Վրաստանի մայրաքաղաքում գտնվող բրիտանական թագավորական բանակի 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ջորջ Թաունզենդ Ֆորեսայե-Ուոկերի անունով կազմել մի հուշագիր՝ բացատրելով նրան, որ մինչև անգլիական առաքելության Շուշի գալը հայերը եղել են ազատ:

«Ինչպես կարելի է այժմ,- գրում է նա,- այդ ազատ ժողովրդին ենթարկել նորաթուխ թշնամական պետությանը՝ Աղբբեջանին, որի գոյությունը չեն ճանաչում անգամ շատ մահմեդականներ, և որն ի վիճակի չէ իր երկրում ապահովելու կարգուկանոնը և անձի անձեռնմխելիությունը, էլ ուր մնաց, թե ղեկավարի ազատա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15-ի շքջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

սեր և կուլտուրական առումով ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող Ղարաբաղի հայերին»¹:

Ի վնաս հայերի Ադրբեջանին պաշտպանելը անգլիացիները փորձում էին բացատրել նրանով, որ Արևմտյան Հայաստանից և Այսրկովկասի հայկական գավառներից կազմվելիք ամբողջական Հայաստանի ստեղծմանը Փարիզում կողմ է քվեարկելու նաև բրիտանական կառավարությունը:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա թողած տհաճ տպավորությունը մեղմելու համար գեներալ-մայորի պաշտոնակատար Վ. Թոմսոնի հանձնարարությամբ մայոր Վ. Գիբոնը գալիս է Գորիս, հանդիպում Անդրանիկին, նոր քննարկումներ սկսում: Զրույցի ընթացքում Զորավարը մայորին պատմում է իր երեսնամյա պայքարի, թուրքական բռնակալության դեմ մղած իր կռիվների մասին: Երբ խոսք է բացվում Հայաստանի սահմանների հարցի շուրջ, Անդրանիկը նշում է, որ ինքը դեմ է Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականի ավերն ընկած տարածքների վրա հայկական պետություն ունենալու ծրագրին, քանի որ ջարդերի հետևանքով խիստ նվազել է հայերի թիվը, և հազիվ թե նրանք կարողանան պաշտպանել նման մեծ պետությունը: Նա կարծում է նաև, որ Հայաստանը պետք է այնպիսի տարածք ունենա, որը համապատասխանի հայության ուժին և հնարավորություններին, բայց անպայման դեպի ծով ելքով՝ Կիլիկիայի կամ Տրապիզոնի վրայով: Նա մտածում է նաև, որ Հայաստանը գոնե մեկ սերնդի ընթացքում պետք է գտնվի որևէ պետության հովանավորության ներքո²:

Գորիսից Վ. Գիբոնը մեկնում է Նախիջևան, տեսակցում անգլիացի զինվորական նահանգապետ կապիտան Ֆրեդերիկ Իստ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15:

² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 64, թ. 5:

լենդ Լաուտոնին և գնում Երևան¹: Այստեղ նա հանդիպումներ է ունենում նախարարների խորհրդի նախագահի, զինվորական և պարենավորման նախարարների հետ, որոնք բոլորն էլ վճռական անհամաձայնություն են հայտնում Զանգեզուրի և Արցախի հարցում վարվող անգլիական քաղաքականությանը:

Երկու երկրամասերի և Երևանի միջև հաղորդակցության դժվարությունները հաշվի առնելով՝ Հայաստանի կառավարությունը նպատակահարմար է համարում Լեռնային Արցախի կառավարման գործը ժամանակավորապես հանձնարարել Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մուսավաթական կառավարության և անգլիացիների նվաճողական քայլերին ընդդեմ 1919 թ. հունվարի 21-ին որոշում է ընդունում՝ Զանգեզուրի և Արցախի հայկական շրջանների ժամանակավոր միասնական վարչություն ստեղծելու մասին՝ ղեկավար (պետական կոմիսար) նշանակելով շտաբ-կապիտան Արսեն Շահմազյանին: Պետական կոմիսարն ըստ էության դառնում էր երկու երկրամասերի գլխավոր ղեմքը²:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իր քաղաքականությունն ակտիվացնելով, փորձում էր կանխարգելել Զանգեզուրին և Ղարաբաղին տիրելու ադրբեջանական ոտնձգությունը:

ՀՀ իշխանությունների՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին ուղղված փաստաթղթում արձանագրված էր, որ Զանգեզուրի և Արցախի հայկական մասերում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու մասին որոշմամբ այդ երկու հայկական մասերը, կազմելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը,

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, թ. 41:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 7, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, թթ. 28-29:

կառավարվելու են հանրապետության կենտրոնական կառավարության համապատասխան մարմինների միջոցով և Հայաստանում գործող օրենքների հիման վրա: Ժամանակավորապես երկրի ընդհանուր վարչությունը հանձնվում էր Զանգեզուրի Հայկական Ազգային խորհրդին, որն այսուհետև կոչվելու էր Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ:

Խորհուրդը երկիրը ժամանակավորապես կառավարելու էր Հայաստանի Հանրապետության անունից և նրանից ստացած լիազորություններով:

Խորհրդի գոյությունն ունեցող կազմը լրացվելու էր Արցախի հայաբնակ մասերի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև շրջանում ապրող թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչների թվին համապատասխան: Խորհրդի կազմը պետք է ներկայացվեր ՀՀ կառավարությանն ի հաստատություն¹:

Կառավարության նիստում ընդունված փաստաթղթի 6-րդ կետով նշվում էր, որ մինչև նոր կարգի հաստատումը երկրամասի բոլոր պետական հաստատությունները և պաշտոնյաները պետք է ենթարկվեն Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդին, հիմնվեն և հաստատվեն խորհրդի կողմից ու պատասխանատու լինեն նրա առաջ:

Փաստաթղթի 7-րդ կետը վերաբերում էր եկամուտներին, ըստ որի՝ երկրի եկամուտները (պետական հարկեր և ուրիշ հասույթներ) ծախսվելու են երկրամասի կարիքների համար, իսկ պակասը լրացվելու է հանրապետության գանձարանից: 1919 թ. փետրվար ամսի պետական ծախսերը հոգալու համար հանրապետության գանձարանից հատկացվեց 400000 ռուբլի:

9-րդ և 10-րդ կետերով ամրագրվում էին երկու երկրամասերի

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, գործավարական թիվ 268:

կառավարության ընդհանուր գործառույթները: Հայաստանի կառավարությունը Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հայկական շրջանների վարչություններին իր բյուջեից տրամադրում է որոշակի միջոցներ¹:

Որոշման կայացումից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 21-ին, ՀՀ կառավարությունում ներկայացվում է նաև ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ալեքսանդր Խատիսյանի անմիջական մասնակցությամբ մշակված փաստաթուղթը, որն իր կետերով հանդիսանում էր Ջանգեզուր-Ղարաբաղի կառավարման ծրագիր: Ըստ այդ ծրագրի՝ պետական կոմիսարի զինվորական լինելու դեպքում նրան էր հանձնվելու նաև Գորիսի վաշտի հրամանատարությունը, հակառակ դեպքում վաշտի հատուկ հրամանատար պետք է նշանակեր զինվորական կոմիսարը: Պետական կոմիսարի ընտրությունը հանձնարարվում էր նախարար-նախագահին՝ ներքին գործերի և զինվորական նախարարների համաձայնությամբ²:

Հայկական կառավարությունն իր ընդունած որոշման մասին տեղյակ է պահում Ջանգեզուրի տեղական ինքնավարության ներկայացուցիչներին, որի մասին վկայում է փաստաթղթի՝ Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին ուղարկված օրինակի՝ արխիվում պահպանված պատճենը:

Կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 30-ի թվով Ա. Շահմազյանին հանձնում է հետևյալ փաստաթուղթը.

«ՎԿԱՅԱԳԻՐ

Սույն վկայագիրը ներկայացնող Արսեն Շահմազյանն է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից նշանակ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, թ. 28-29-ի շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ված Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանի պետական կոմիսար, առ որ
վկայեմ ստորագրությամբ և կնիքի դրոշմամբ:

Մինիստր-նախագահ՝

Ի տ. գործերի կառավարչի»¹:

Արամ Մանուկյանի մահվանից հետո Հայաստանի Հանրա-
պետության ներքին գործոց նախարար նշանակված Ալեքսանդր
Խատիսյանը 1919 թ. փետրվարի 2-ին Անդրանիկին գրում էր.
«Մեր կառավարությունը նշանակել է Արսեն Շահմազյանին կո-
միսար Զանգեզուրի և Ղարաբաղի համար և ես լիափոյս եմ, որ
Դուք նրան ամենայն կերպով կաջակցեք ամեն բանում»²:

Այսպիսով՝ նույն հայկական տարածքների վրա նշանակվել
էին երկու ղեկավարներ, մեկը՝ Բաքվի կողմից, մյուսը՝ Երևանի:

Բաքվի նշանակած նահանգապետի թիկունքում կանգնած
էին Ադրբեջանի ողջ թրքությունը, անգլիացիները, Զանգեզուրի և
Ղարաբաղի միջև ընկած շրջանի քրդությունը: Երևանի կողմից
նշանակված պետական կոմիսար Շահմազյանի թիկունքում
երկու երկրամասերի հայությունն էր, Անդրանիկի Հարվածող գո-
րամասը:

Որոշ հանգամանքների պատճառով Ա. Շահմազյանը ստիպ-
ված էր Զանգեզուր մեկնել մեկ ու կես ամիս հետո միայն՝ մարտի
12-ին³:

1919 թ. հունվարի վերջերին գորավար Վ. Թումսոնը, այլ պաշ-
տոնի անցնելու կապակցությամբ, Բաքվից գալիս է Շուշի, այն-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 7:

² Նույն տեղում, գ. 47, թ. 21:

³ Տե՛ս **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան
նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 10
(380), էջ 48, **Հր. Միսոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 548:

տեղից ժամանում Գորիս, ապա՝ Նախիջևան-Ղամարլու գծով անցնում Երևան՝ Թիֆլիս գնալու համար:

Թեև Ջևանշիրի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի ազատասեր ըմբոստ գավառները ոտքի էին կանգնել թոթափելու թուրքական լուծը, բայց Արցախն ամբողջությամբ, որի հայությունը ռուսական պետությանը տալիս էր մինչև 30 հազար զինվոր¹, չունեց զինվորական մի կուռ կազմակերպություն, հեղինակավոր մի անձնավորություն, որը կարողանար ի մի բերել երկրամասի բոլոր ուժերը:

Կշռադատելով այդ բոլոր հանգամանքները՝ Արցախի հայ սպաները, որոնք պատկառելի թիվ էին կազմում և ունեին իրենց զինվորական զանգվածը, մի շարք ժողովներից հետո՝ 1919 թ. փետրվարի կեսերին, ստեղծեցին մի կազմակերպություն, որն իր առջև նպատակ էր դրել համախմբել արցախահայության ուժերը, հարթեցնել կուսակցական և անհատական տարաձայնությունները և թույլ չտալ Ադրբեջանի իշխանության հաստատումը երկրամասում: Հայ սպաների կազմակերպությունը ճանաչում էր միայն Արցախի հայոց ազգային խորհրդի հեղինակությունը, որի կազմում ունեցին ներկայացուցիչը:

Բաքվից գեներալ Յ. Բագրատունին իր հավանությունը տվեց հայ սպաների կազմակերպության ստեղծմանը և խոստացավ օժանդակել նրան: Այս մասին Արցախի հայ սպաների կազմակերպության ղեկավար մարմինը (շտաբը) 1919 թ. փետրվարի 21-ին նամակով տեղյակ պահեց գորավար Անդրանիկին՝ միաժամանակ խնդրելով այդ առթիվ մի կոչ հղել Արցախին: «Առանց Ձեր հեղինակավոր կոչի,- ասված էր նամակում,- առանց Արցախի բոլոր գավառների հրամանատարներին և հայ հասարակությանն

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 21:

ուղղված Ձեր շրջաբերականի, մենք կասկածում ենք, հազիվ թե բոլորի կողմից ըստ արժանվույն կճանաչվեն Արցախի հայոց ազգային խորհրդի հեղինակությունն ու օրինականությունը: Լիա-
հույս ենք, որ այդպիսի մի կոչի հրապարակումը չեք գլանա և այն
կուղարկեք տպագրված և կնքված Ձեր հատուկ կնիքով»¹:

1919 թ. հունվարի վերջին և փետրվարի սկզբին ավելի ու
ավելի հաճախ էին Արցախից նամակներ հղվում Գորիս՝ Անդրա-
նիկին:

Վարանդայի զինվորական հրամանատար Սուկրատ բեկը
հունվարի 27-ի նամակով Ջորավարին գանգատվում էր, որ հայե-
րի բազմաթիվ բողոքները հաշվի չեն առնում ո՛չ Բաքվի իշխա-
նությունները և ո՛չ էլ անգլիացիները: Նա նշում էր, որ մայոր Գի-
բոնը Շուշիում հայտարարել է, թե քանի որ քաղաքը Ադրբեջանի
կազմի մեջ է, ուստի այնտեղ ապրող ամեն հայ պարտավոր է ճա-
նաչել այդ իրողությունը: Մայորը դա հիմնավորել էր նրանով, որ
քաղաքի բոլոր, այդ թվում հայ պաշտոնյաներն իրենց ռոճիկը
ստանում են Բաքվից²: Սուկրատ բեկը գրում էր, որ ինքը մայորին
հետևյալն է պատասխանել. «Եթե մեզ փող չունենք ադմինիստ-
րացիան պահելու, դա մեր մեղքն է, բայց փողի պատճառով են-
թարկվել Ադրբեջանին, դա իմ գործը չէ: Եթե Դուք մեզ մտցնեք
Ադրբեջանի մեջ, կստեղծվեն այնպիսի թյուրիմացություններ,
որոնց առջև Դուք չեք կարողանա առնել»³:

Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդն ակնկալում էր Ջորա-
վարի աջակցությունը և անմիջական միջամտությունը երկրա-
մասում կատարվելիք իրադարձություններին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թթ. 21-22:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40, թ. 12:

³ Նույն տեղում, թ. 12-ի շրջ.:

Աղբբեջանական զինված հրոսակախմբերը թուրք զինվորականների դեկավարությամբ շարունակ հարձակումներ էին գործում սահմանագծի հայկական գյուղերի վրա: Ամեն օր տեղի էին ունենում կողոպուտներ Գորիս-Շուշի և Շուշի-Եվլախ խճուղիների վրա: Փոստը չէր գործում, Բաքվից և այլ տեղերից փոխադրված գումարները տեղ չէին հասնում: Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղին հայերի համար շարունակում էր մնալ անապահով: Վագոններից հայ ճանապարհորդներին թուրքերը հաճախ դուրս էին քշում ու սպանում: Կատարվող խժոժությունների մասին տեղեկացնում էին Շուշիի անգլիական առաքելությանը, դաշնակիցների գործերի հրամանատարներին, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին, բայց ոչ մի պատասխան չէր ստացվում¹: Արցախի Ազգային խորհուրդը հնարավորություն չունեւ ներկայացուցիչներ ուղարկել Բաքու՝ պարզելու իր խնդիրները և որոշ պահանջներ դնելու: Շուշիի առաքելությունը խոստովանում էր, որ ինքը անգոր է որևէ ակտիվ քայլ անելու ընդդեմ աղբբեջանական ոտնձգությունների: Իրավիճակի մասին նա ևս տեղեկացնում էր Բաքվի իր վերադասին, բայց վերջինից ոչ մի պատասխան չէր ստանում: Աղբբեջանցիները այլևս հաշվի չէին առնում առաքելությանը և դարձել էին անկառավարելի²:

Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը հունվարի 28-ին Անդրանիկին գրած նամակում նշում էր, որ Արցախի հայությունն ավելի քան թշնամաբար է տրամադրված դեպի Աղբբեջանը, «որի ձգտումն է տիրանալ մեր երկրին ու իր հայադավ կարգերը հաստատել այստեղ», բայց Արցախի «հայ ժողովրդի միակ նպատակն ու որոշումն է՝ երբեք և ոչ մի դեպքում զլուխ չխոնարհել, չենթարկվել Աղբբեջանին և միանալ հայու-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 18:

² Տե՛ս նույն տեղում:

թյան ընդհանուր կենտրոնին՝ Արարատյան Հանրապետության»¹: Նա նշում էր, որ այդ ամենին խանգարում են որոշ «տխրահոշակ հերոսներ», որոնք «իրենց արտաքո կարգի ռուսասիրությամբ ձգտում են Ղարաբաղը առանձնացնել և նույնիսկ թուրքական հարթավայրերի հետ միասին ապագա Ռուսաստանի սահմաններում ինչ-որ քաղաքական ինքնավար միություն ստեղծել»²: Նամակագիրը այնուհետև փաստում էր, որ հայերի շրջանում առաջացած անհամաձայնությունների պատճառով Արցախում վերջին շրջանում թուլացել է զինվորական ուժը և շատ մոտ ապագայում գուցե միանգամից ոչնչանա: «Ժողովուրդն այսօր չգիտի ինչ անել, ում դիմել: ... Վաղվան օրը մեր ժողովուրդը պիտի կանգնե կորստյան անդունդի առաջ և չի գտնվելու մեկը, որ փրկե նրան»³:

Ազգային խորհրդի նախագահը գրում էր. «Այսօր մեր դրությունն ավելի անորոշ է, քան թուրքերի տեղս եկած Ժամանակը: Այն Ժամանակ մի կողմում հայ ազատասեր գյուղացիությունն էր զենքը ձեռին ու չէր ուզում խոնարհվել բիրտ ուժի առաջ, իսկ մյուս կողմում թուրքական բարբարոս կառավարությունն էր, որ պատրաստ էր ամեն բոլոր ծվատելու հայությանը: Տագնապի այն օրերին ընդհանուր կամքն ավելի էր նկատելի, քան այժմ: Որոշ մարդիկ այժմ անձնական քաղաքականությունն են առաջ տանում առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու: Ժողովուրդը վաղը կամ մյուս օրը բոլորովին պիտի լքվի և կորցնի իր գլուխը»⁴:

Ստեղծված այդ ծանր պայմաններում Ե. Իշխանյանը Արցախի փրկության մի ելք էր տեսնում. Անդրանիկը իր գործամասով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 17-ի շրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 18:

⁴ Նույն տեղում, թ. 19:

պետք է Գորիսից անցնի Շուշի: «Ժողովուրդը Ձեզ է ցանկանում և ուզում տեսնել իր մեջ՝ իր հարազատ, սիրած ու պաշտած հերոսապետին: Ձեր ներկայությամբ, իհարկե, այլևս անգլիական միսիան չի կարող լուռ հանդիսատես լինել (և) նա հարկադրված կլինի ակտիվ քայլերի դիմելու ադրբեջանյան ոտնձգությունների դեմ»¹:

Հինգ օր հետո՝ փետրվարի 2-ին, Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահը մի նոր նամակով կրկին դիմում է Զորավարին՝ գրելով. «Ղարաբաղի հայությունը սրտատրոփ սպասում էր Ձերդ Գերագանցության տեղս գալուն, սակայն երբ զանազան հանգամանքների շնորհիվ Դուք կանգ առաք Հազարուի ավերին, մեր ժողովուրդը խորապես վշտացավ: Այժմ ևս նա իր հույսը չի կտրել և դարձյալ հուսով է, որ մի օր Ձերդ գերագանցությունը պիտի գա Ղարաբաղ, Բայց եթե Ձեզանից անկախ պատճառներով կհետաձգվի Ձեր գալը, ապա մեր ժողովուրդը պատրաստ է միշտ Ձեր հրահանգներով գործելու»²:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 3-ին, Ե. Իշխանյանը դարձյալ գրում է Անդրանիկին՝ խնդրելով նույն բանը՝ անցնել Արցախ: «Նկատի ունենալով ստեղծված հանգամանքները,- գրում էր նա,- մենք նախատեսում ենք, որ շատ շուտով կռվի թատերաբեմ պիտի դառնա մեր երկիրը: Բայց մենք ո՞ւմ վրա դնենք մեր հույսը, եթե ոչ Ձերդ Գերագանցության, որին և խնդրում ենք ձեռք առնել ամեն միջոց մեր ժողովրդին ազատելու այս ճգնաժամային նեղ դրությունից: Կարող է պատահել, որ կրկին Զաքուդի կիրճը փակվի, դա նշան կլինի այստեղի կռիվների, հետևապես խնդրում ենք այդպիսի դեպքում առաջ շարժվեք, որովհետև մեր փրկու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 19:

² Նույն տեղում, թ. 23:

թյունը միմիայն Ձեզանից է կախված. պաշար չունենք, դրամ չունենք - ահա մեր վիճակը»¹:

Փետրվարի 3-ին Սուկրատ բեկը նույնպես Անդրանիկին գրել էր հերթական նամակը՝ արտահայտելով արցախահայության տագնապն այն առթիվ, որ Ադրբեջանը բնավ մտադիր չէ ձեռք քաշել Արցախից, և արցախահայերը միայն զենքով կարող են մնալ իրենց երկրի տեր: «Այսօր,- գրում էր նա,- գալիս է Ադրբեջանի զինվորական մինիստրը, այս օրերս, մտցրել են Խանքենդի 2 հարյուրյակ ձիավոր զորք և հարյուրյակներով անցնում են դեպի Զաքուղ և Զանգիլան: Կարծես թե դրանք շրջապատում են մեզ»: Ելնելով իրավիճակից՝ նամակագիրը շեշտում է, որ թուրքերն ավելի համարձակ են դարձել, որովհետև «գիտեն, որ Դուք պետք է գնաք»²:

Փետրվարի 3-ին Շուշի էր եկել Ադրբեջանի զինվորական նախարար, զեներալ Մեհմանդարովը, որը նպատակադրվել էր Արցախի սրտում զորանոցներ կառուցել և այդտեղ մեծաքանակ զինված ուժեր տեղակայել³:

Երկու օր անց՝ փետրվարի 5-ին, Սուկրատ բեկը Զորավարին նամակով տեղեկացնում է, որ Խանքենդ եկած ադրբեջանական զինվորների թիվը հասել է 1500-ի՝ թնդանոթներով ու գնդացիներով զինված, որ Շուշիում նույնպես Ադրբեջանը ունի 1000 զինվոր: Նա նշում է, որ երբ պահանջում են իրենց ուժերը ևս ավելացնել, թույլ չեն տալիս, ավելին, անգլիացիները պատասխանում են. «Այդ չենք կարող ձեզ խորհուրդ տալ, որովհետև դրանից կարող է ծագել կռիվ, և մեղքը կընկնի ձեր՝ հայերիդ վրա»⁴: Ապա

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 24:

² Նույն տեղում, գ. 40, թ. 10:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 38, թթ. 24-25:

⁴ Նույն տեղում, գ. 40, թ. 10:

նամակագիրը տազնապով շարունակում է. «Դրությունը լուրջ է, մեզ ամբողջովին շրջապատել են, (թուրքերի կողմից) Շուշիում, Ջաբրուղում բավականաչափ ուժեր հավաքելուց հետո մենք թակարդի մեջ ենք ընկնում»¹: Արցախում ստեղծված իրավիճակը նկարագրելուց հետո, Սուկրաստ բեկը կրկին նշում է. «(Թե) որքան օգտավետ կլինի Ձեր մնալը և որքան վնասակար Ձեր հեռանալը (Ջանգեզուրից)` այդ Դուք վճռեցե՛ք, բայց ինձ թվում է, որ Դուք պետք է դեռևս մնաք այդտեղ, որ վերջնական պարզվի անգլիացոց քաղաքականությունը, թե չէ, դրանց հավատալով, մենք կարող ենք հանկարծ տուժել, և մեր բոլոր գործողությունները ապարդյուն կանցնեն, ու Ադրբեջանը մեր գլխի տերը կդառնա»²:

Արցախում տիրող ծանրագույն վիճակին պարբերաբար անդրադառնում էին Այսրկովկասի մամուլի օրգանները:

Այսպես, «Կավկասկոյե սլովո» թերթում տպագրվել էր Շուշիից ստացված մի թղթակցություն, ուր ասվում էր, թե քաղաքը նման է օվկիանոսի խորքերում ընկած կղզյակի` կտրված աշխարհից, թողնված բախտի քմահաճությին: Շուշիի կյանքի միակ զարկերակը մնացել էր Եվլախի ճանապարհը, որը, սակայն, գտնվում էր խաղաղ բնակչությանն անպատիժ տեռորի ենթարկող ավազակային հրոսակախմբերի ձեռքին: Նշելով, որ ժողովուրդն անուժ հեծում է բռնադատիչներից` թղթակցության հեղինակը ընդգծում է, թե օր չի լինում, որ քաղաք չբերվեն սպանվածներ ու վիրավորներ, մինչև վերջ թալանված մարդիկ: «Օրերս քաղաք բերեցին ծանր վիրավոր մի հոգևորականի, որի վրա, ավազակների կողմից հանած զգեստի փոխարեն, երևում էին միայն լաթի ծվեններ: Բերել էին նաև երիտասարդ մի մարդու, որը մահացավ ստացած վերքերից, ինչպես և մի քանի սպանված

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 11:

² Նույն տեղում:

ու վիրավոր զինվորների, որոնք նույնպես ենթարկվել էին ավագակների հանդուգն հարձակումների»¹:

Թղթակցության մեջ շեշտվում էր, որ քաղաքն անուժ է սեփական միջոցներով պայքարել ավագակային անարխիայի դեմ. մղձավանջային սարսափների սահմանափակման համար անհրաժեշտ է ուժեղ և վճռական կամք: Թղթակցության հեղինակը պատմում էր, որ Ադդամից Եվլախ ընկած տարածքների մահմեդական գյուղերը ավագակաբներ են, որոնց անհրաժեշտ է ցանկացած միջոցներով վնասազերծել և ապահովել անցորդների անվտանգությունը: Նշվում էր, որ դրա համար անհրաժեշտ է հանդերձավորել մի մեծ պատժիչ արշավախումբ: Հարկ է լավ ըմբռնել, որ ցանկացած դանդաղում կործանարար կլինի ժողովրդի համար, այն կբերի անհամար աղետներ²:

Իր հերթին «Զնամյա տրուդա» թերթը «Ադրբեջանում» վերնագրով տպագրել էր թղթակցություն Ալյաթ երկաթուղային կայարանից: Թղթակիցը նշում էր, որ Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերի մղձավանջային ջարդերի օրերին ավելի քան 600 գերի հայերի տարել էին Ալյաթ, որոնք այնտեղ ամիսներ շարունակ ենթարկվել էին տանջանքների, մեծ մասը մահացել էր սովից ու կտտանքներից, հիվանդություններից ու տաժանակիր աշխատանքից: Մնացածներին կոտորել էին: Հանգուցյալների դիակների մի մասը, երկար ժամանակ ընկած մնալով, կեր էր դարձել շների ոհմակներին, իսկ մնացած դիակները փոսերի մեջ լցնելուց հետո՝ որոշ ժամանակ անց, հանել են և, վերածելով կտորների, ցրել են այս ու այն կողմ³:

¹ “Кавказское слово”, 17 февраля, 1919:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս “Знамя труда”, 28 февраля, 1919, № 46:

Գեներալ-նահանգապետ նշանակված Խոսրով բեկ Սուլթանովը փետրվարի 10 (23)-ին մեծ շուքով եկավ Շուշի: Նույն օրը քաղաքի թուրքական թաղամասում նա հայտարարեց, որ իր հիմնական նպատակն է զենքի ուժով կոտրել հայերի դիմադրությունը և Արցախն ու Զանգեզուրը ենթարկել Ադրբեջանին: Այդ հայտարարությունից անմիջապես հետո Սուլթանովը Շուշիի հայկական իշխանություններին ներկայացրեց անվերապահորեն իրեն ենթարկվելու պահանջ¹:

Փետրվարի 12 (25)-ին հրավիրվեց համաարցախյան 4-րդ համագումարը, որը կրկին որոշեց Արցախը համարել Հայաստանի անբաժան մաս, ոչ մի դեպքում չճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը և մերժել ադրբեջանական կառավարության պահանջը՝ Արցախի կողմից ուղարկել պատգամավորներ՝ մասնակցելու Ադրբեջանի խորհրդարանի աշխատանքներին²:

Համագումարում ծավալվեց մտքերի լայն փոխանակում: Պատգամավորները նշում էին, որ ժամանակին անգլիական հրամանատարությունը հայ և թուրք ազգաբնակչությանը հայտարարեց, որ ինքը պետք է երկրում վերականգնի կարգ ու խաղաղություն և արգելի որևէ գորաշարժ կատարել Արցախի սահմաններում, իսկ երկու կողմերը պետք է դադարեցնեն միմյանց դեմ թշնամական գործողությունները: Հայությունն իր օրինապահությամբ ճշտորեն կատարեց դաշնակիցների հրամանը, այնինչ տեղական թուրքերն ու Ադրբեջանի կառավարությունը շարունակեցին իրենց ոտնձգությունները: Ամեն օր հայ-թուրքական սահմանագծի վրա տեղի են ունենում սպանություններ, ավազա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 15 և շրջ., **Հ. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 491:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 18-19, տե՛ս նաև **Սարոտ** (պետք է լինի Քիրս Սարոտ), Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանին, «Հայրենիք», 1929 հունիս, թիվ 8 (80), էջ 133-134, **Հ. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 491, 492, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 225:

կույություններ: Մի քանի անգամ հարձակումներ են կատարվել Խծաբերդ, Քյուրաթաղ, Ճարտար և այլ հայկական գյուղերի վրա: Այդ ամենի մասին թե՛ հրամանատարները, թե՛ Ազգային խորհուրդը գրավոր բողոքներ են հղել անգլիական առաքելությանը և գեներալ Վ. Թոմսոնին: Պատգամավորները նշում էին, որ իրենց բոլոր բողոքները մնացել են ձայն բարբառոյ յանապատի: 1918 թ. դեկտեմբերից մինչև 1919 թ. փետրվար գործող ժամանակավոր Ազգային խորհուրդը հնարավորություն չի ունեցել ներկայացուցիչներ ուղարկելու Երևան՝ իրազեկ դարձնելու Արարատյան Հանրապետությանը տարածաշրջանի իրադարձությունների մասին: Երկար ժամանակ Արարատյան Հանրապետությունը դատապարտելի անտարբերություն է ցուցաբերել դեպի Արցախը, որի ազգաբնակչության մոտ 90%-ը հայեր են: Արարատյան Հանրապետությունը ժամանակին չկարողացավ ըմբռնել պատմության պահը և Արցախի ուղարկել իր ներկայացուցչին՝ անհրաժեշտ դրամական միջոցներով: Ելույթ ունեցողները փաստում էին, որ Ադրբեջանը փողի միջոցով, անարյուն կերպով փորձում է տիրել Արցախի կենտրոնին, իսկ հետագայում փորձեր կանի ձեռք բերել նաև ողջ գավառը: Արարատյան Հանրապետությունը շատ է ուշացրել Արցախում և Զանգեզուրում գեներալ-կոմիսարություն հաստատելը, որը մեծապես վնասել է գործին:

Համագումարում նշվում էր, որ ստեղծված պայմաններում ոչ միայն չպիտի թողնել զորավար Անդրանիկին հեռանալ Զանգեզուրից, այլ բոլոր հնարավոր միջոցները պիտի գործադրել, որ նա անցնի Արցախ՝ ուշադրություն չդարձնելով անգլիական առաքելության հարկադրանքներին:

Պատգամավորները մտահոգ էին, որ Արցախի ռազմական ուժերն ընդհանուր ղեկավար չունեն: Շրջանների՝ Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի և Զրաբերդի հրամանատարներից և ոչ մեկը ի

վիճակի չէր իր ձեռքում կենտրոնացնել հայ զինվորությանը: Նրանք մեղադրում էին Արարատյան Հանրապետությանը, որ չի կարողացել Արցախ ուղարկել մի զինվորական գործչի, որի ներկայությունը մեծապես զարկ կտար ժողովրդի համախմբմանը: Շրջանների ղեկավար զինվորական ուժերի միջև գործելակերպի համամանություն և համերաշխություն գոյություն չունեւ: Նրանք ավելի շատ զբաղվում էին իրար բզկտելով, քան ընդհանուր գործի հաջողությանը նպաստելով: Առանց հմուտ գլխավոր հրամանատարի՝ անհնարին էր ի մի բերել բոլոր գործուն զինվորական ուժերը: Նա պիտի ուշադրություն դարձներ ինքնապաշտպանական գործի վրա, այսինքն՝ երկրի իրական ուժերի վրա հիմնված՝ կարողանար թշնամուն թելադրել հայոց կամքը:

Համագումարն ընտրեց 6 հոգուց բաղկացած Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդ, նախագահ նշանակեց Եդիշե Իշխանյանին: Խորհրդին հանձնարարվեց հետևողականորեն կենսագործել ընդունված որոշումները, մասնավորապես, որպես երկրամասի իրավասու մարմին՝ կազմակերպել գավառի հայկական իշխանությունը և նպաստել Արցախի հարցի լուծմանը՝ հոգուտ հայերի¹:

Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդն իր ձևավորումից հետո դիմեց Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գեներալ-կոմիսար Ա. Շահմազյանին և նրան տեղեկացրեց համագումարի աշխատանքների մասին և նշեց, որ Արցախի Հայոց Ազգային IV համագումարը, ամենաբուռն կերպով բողոքելով ադրբեջանական կառավարության ոտնձգությունների դեմ, պարզ ու որոշակի հայտարարել է, որ Արցախի հայությունը երբեք չի ենթարկվել և այսուհետև նույնպես չի ենթարկվելու Ադրբեջանին²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 55-57-ի շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 57-ի շրջ.:

Արցախի Ազգային խորհուրդը գտնում էր, որ.

«Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է.

- 1) անմիջապես ուղարկի տեղս մի զինվորական ղեկավար՝ միացնելու բոլոր ցաքուցրիվ կենսունակ և ռազմիկ ուժերը:
- 2) Եթե անհնարին է գեներալ մայոր Անդրանիկին տեղս ուղարկելը կամ գոնե Զանգեզուրում պահելը, Հանրապետությունը պիտի գեթ մի գունդ ուղարկի Զանգեզուր: Պետք է նախօրոք ի նկատի ունենալ, եթե գունդ ուղարկվելու է, նա Շուշու գնդի պես ծանրաբեռնված չլինի զանազան խլամ ապրանքներով, որովհետև փոխադրության հարմար ճանապարհներ չկան:
- 3) Որ ամենագլխավորն է, պետք է հենց սկզբից խոշոր դրամական միջոցներ մտցնի մեր շրջանը, որպեսզի հնարավոր դառնա ոչ միայն զինվորական ուժերի ու ադմինիստրացիայի կազմակերպության գործը, այլև կյանքի կոչելու բոլոր հիմնարկությունները՝ դպրոցները, կոմիսարիատը, գանձարանը, դատարանը և այլն:

Ղարաբաղի հայության լիազոր կառավարման կառույցը՝ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը, որին ընտրել էր Ղարաբաղի հայության IV համագումարը և, որը վերջինից հետո միակ լիազոր օրգանն է, որ կարող է ժողովրդի կամքն ու ցանկությունն արտահայտել, ուզում է իմանալ՝ արդյոք Հայաստանի Հանրապետությունը որոշել է գեթ այսուհետև լուրջ ուշադրություն դարձնել Ղարաբաղի վրա, որովհետև վերջինս միակն է հայկական բնագավառներից, որ ազատ է մնացել թուրք-ադրբեջանական ավերածություններից»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 57-ի շրջ.:

Ազգային Խորհուրդը եզրահանգում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է համոզված լինի, որ եթե Փարիզի խորհրդաժողովում անգամ որոշվի Արցախի հարցը լուծել հոգուտ Հայաստանի, Ադրբեջանը չի հանդուրժելու և ամեն կերպ աշխատելու է կոնֆլիկտ ստեղծել: Ահա այդ ամենն ի նկատի ունենալով՝ պիտի նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել:

Ադրբեջանական կառավարությունը օրեցօր Խանքենդում կենտրոնացնում է նորանոր ուժեր և մեծաքանակ ռազմամթերք՝ նպատակ ունենալով անցկացնել քոչը դեպի վեր՝ դեպի Ջանգեզուրի սարերը¹:

Հիրավի ցայսօր արդիական են հնչում Արցախի Հայոց Ազգային խորհրդի զգուշացումները. «Քանի դեռ ուշ չէ, Հայաստանի Հանրապետությունը լուրջ միջոցների պիտի դիմե՝ կասեցնելու Ադրբեջանի առաջխաղացումը: Եթե այսուհետ ևս Հայաստանի Հանրապետությունը զաքարեական լռություն պահպանելու լինի, Արցախի հայությունն այդ համարելու է դավաճանական ակտ՝ ուղղված հայկական Արցախի դեմ»²:

Զնայած անգլիացիների ջանքերին՝ Սուլթանովի և ադրբեջանական զորքի ազդեցությունը Շուշի քաղաքից այն կողմ չէր անցնում: Արցախի բոլոր գավառները՝ Վարանդան, Խաչենը, Ջևանշիրն ու Դիզակը, կառավարվում էին Արցախի Ազգային խորհրդի կողմից:

Բայց թուրք-թաթարները չէին ընկրկում. նրանց ակտիվությունը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ անգլիացիները հայտնել էին, թե Անդրանիկը վճռել է շուտով վերջնականապես հեռանալ Ջանգեզուրից:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 57-ի շրջ.:

² Նույն տեղում, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 3:

Փետրվարի 21-ին Շուշիից Ջորավարին գրած նամակում Արցախի սպայական շտաբի անդամները, լսած լինելով Զանգեզուրից նրա հեռանալու մտադրության մասին, հարցնում են. «Ինչ ռազմամթերք կարող եք տրամադրել մեր երկրի ինքնապաշտպանությանը, Ղարաբաղի հայոց ազգային խորհրդին:

Փոխադրությունը, իհարկե, կկատարվի Ձեր խորհրդի համաձայն, խիստ գաղտնի և միանգամայն վստահելի ձեռքերով»¹:

Զանգեզուրից հեռանալու Անդրանիկի վճիռը վերջնական էր, և դա ուներ իր հիմնավոր պատճառները: Նրան մտահոգում էր ոչ միայն իր, այլև զորամասի հետագա ճակատագիրը, բայց ամենից շատ Արևմտահայաստանի խնդիրը, որի լուծմանը ուզում էր ունենալ իր կոնկրետ մասնակցությունը: Պատերազմը վերջացել էր, և իր զորամասի ամեն մի ռուսահայ զինվոր, բնականաբար, շահագրգռված էր տուն վերադառնալով, իսկ արևմտահայ զինվորները պետք է սկսեին որոնումներ կատարել՝ իմանալու իրենց հարազատներից որևէ մեկի տեղը, եթե նրանք մի հրաշքով փրկվել էին թուրքական յաթաղանից: Ջորավարը, որ իր հարաբերությունները լիովին խզել էր Երևանի դաշնակցական կառավարության հետ, բոլորովին մտադիր չէր վերականգնելու այդ կապերը: Նա ծրագրել էր զորամասը պատվավոր կերպով ցրելուց հետո նրա ունեցվածքը հանձնել Էջմիածնի վանքին և անցնել արտասահման²:

Գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովին աջակցելու համար 1919 թ. փետրվարի վերջերին Շուշի եկավ անգլիական երկրորդ առաքելությունը՝ Գոդֆրի Նոել Գրեյ Մոնք-Մեյսոնի գլխավորու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թ. 21:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 34, թ. 21, գ. 40, թ. 15, 16, գ. 56, թ. 19: Տե՛ս նաև **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 538, 543, 548:

թյամբ, 400 զինվորներով՝ Նրա հետ եկան նաև զորավար Թոմսոնի և մուսավաթական կառավարության համաձայնությունը ստացած Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչներ Գերասիմ Բալայանը, Լևոն Զարաֆյանը, Իշխան Միրզաբեկյանը և Ներսես Նասիբյանը: Քանի որ անգլիացիները հրաժարվում էին պաշտոնական բանակցությունների մեջ մտնել Արցախի տեղական իշխանությունների հետ, ուստի համաձայնել էին իրենց հետ բերել նշված գործիչներին և բանակցություններ վարել նրանց հետ¹:

Սկսվեցին բանակցություններ, մի կողմից՝ Գ. Մոնթ-Մեյսոնի և Սուլթանովի, մյուս կողմից՝ Բաքվից եկած հայ գործիչների միջև: Վերջիններիս անգլիական առաքելության գլխավորն առաջարկեց ստորագրել մի հայտարարություն, որ Արցախը մինչև Զաքուղ գետը ժամանակավորապես հանձնվում է Ադրբեյջանին: Բայց հայ գործիչները, հատկապես Գ. Բալայանն ու Լ. Զարաֆյանը, կտրականապես մերժեցին անգլիացու առաջարկը՝ ցույց տալով, որ Ադրբեյջանի հանդեպ բրիտանական կառավարության հովանավորչական քաղաքականության պատճառով մուսավաթականները փորձում են զինուժով Արցախը Բաքվին հպատակեցնել և այդ նպատակով Խանքենդում և Շուշիում արդեն կենտրոնացրել են մեծաթիվ զինական ուժ, առաջինում՝ 2000, երկրորդում՝ 1000 ադրբեյջանցի զինվոր: Այնուհետև նշում են, որ երբ արցախահայ իշխանությունները Շուշիի անգլիական առաքելությունից պահանջում են, դրան ի պատասխան, թույլատրել, որ գավառներից քաղաք մտցվեն լրացուցիչ հայկական ուժեր, պա-

¹ Համաձայն մի ուրիշ աղբյուրի՝ 200 զինվորներով:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 211, թ. 63, ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 11, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 229, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 312-313:

տասխան են ստանում, թե դա կարող է ուժեղացնել լարվածությունը երկրամասում, և հետևանքների համար սպառնում են պատասխանատու համարել հայերին¹:

Չհանդուրժելով հայ գործիչների ըմբոստ վերաբերմունքը՝ մայր Գ. Մոնք-Մեյսոնի կարգադրությամբ Գ. Բալայանին ու Լ. Ջարաֆյանին նստեցնում են զրահապատ մեքենա և հեռացնում Արցախից: Երեք օր Ադդամում պահելուց հետո նրանց հեռացնում են իրարից և Գ. Բալայանին տանում Բաքու՝ որպես առավել հանդուգն խռովարարի²:

Գ. Բալայանի և Լ. Ջարաֆյանի ձերբակալությունն ու արքային մեծ վրդովմունք առաջացրեց Շուշիի հայ բնակչության մեջ, որոնք, փակելով խանութները, փետրվարի 25-ին բողոքի ցույց կատարեցին անգլիական ներկայացուցչության առջև³:

Շուշիից Գորիս գրած նամակում բժիշկ Հայկ Մ. Շահնազարյանը, գորավար Անդրանիկին տեղեկացնելով այդ ամենի մասին, ավելացնում էր, որ Գ. Բալայանն ու Լ. Ջարաֆյանը քաղաքից հեռացվել են Սուլթանովի սադրանքի պատճառով⁴:

Մինչ մայր Գ. Մոնք-Մեյսոնի ժամանումը Շուշի Արցախի Ազգային խորհուրդը դիմել էր Բաքու՝ գեներալ Յ. Բագրատունուն, և խնդրել այնտեղից ուղարկել զինվորական հեղինակավոր

¹ Տե՛ս **Սարգոս (Քիրս Սարգոս)**, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, յունիս, էջ 134, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 230-231:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 16-17, **Սարգոս (Քիրս Սարգոս)**, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, յունիս, թիվ 8 (80), էջ 134, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 231, **Ռ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 181:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 17, **Սարգոս (Քիրս Սարգոս)**, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանի, «Հայրենիք», 1929 հունիս, թիվ 8 (80), էջ 135, **Ա. Ասատու-ծատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957 սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 51:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 19, գ. 38, թ. 31-32, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 497:

մի գործչի՝ տեղի հայության ուժերը կազմակերպելու, Արցախի զանազան շրջանների հրամանատարների միջև սերտ համագործակցություն ստեղծելու համար:

Պատասխանը ստացվել էր այն օրը, երբ մայոր Գ. Մոնք-Մեյսոնի հետ հայ գործիչները նստել էին խորհրդակցության: Պատասխանը այն հրամանն էր, որ ստացվել էր Սոկրատ Բեկ Մելիք-Շահնազարյանի անունով: Գեներալ Յ. Բագրատունին վերջինիս շնորհել էր գնդապետի աստիճան և նշանակել Արցախի բոլոր զինվորական ուժերի հրամանատար: Հրամանի մեջ նշված էր, որ Սոկրատ Բեկը ընդհանուր հրամանատար է մնում մինչև այն ժամանակ, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը իր ներկայացուցիչը կուղարկի Արցախ¹:

Գեներալ Յ. Բագրատունու այդ որոշումը խիստ դժգոհություն առաջացրեց Ազգային խորհրդում, քանի որ նախքան իր հրամանի արձակումը նա չէր հարցրել Արցախի հայկական իշխանությունների կարծիքը: Սոկրատ Բեկի՝ իբրև ընդհանուր հրամանատարի, նշանակումը, խորհրդի կարծիքով, ոչ թե նպաստելու էր շրջանների հրամանատարների միջև սերտ համագործակցության հաստատմանը, այլ, ընդհակառակը, առաջ էր բերելու նոր հակասություններ²:

Մայոր Գ. Մոնք-Մեյսոնի առաքելության ժամանումը Շուշի և այնտեղ որպես Ադրբեջանի կառավարության ագրեսիվ քաղաքականության պաշտպան հանդես գալը թուրքերի ու քրդերի համար հանդուգն և արագ գործելու նոր ազդանշան եղան: Սկսվեցին մուսավաթական զորքերի նոր տեղաշարժեր և կենտրոնացում Արցախին ու Զանգեզուրին հարող ռազմավարական կա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 19, գ. 38, թ. 31-32, **Հր. Միմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 497:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 24:

րևոր նշանակություն ունեցող վայրերում, հատկապես՝ Ադդա-
մում և Կարյազինոյում: Ավելին՝ ադրբեջանական զորամասերը
թափանցեցին նաև բուն Արցախի խորքերը: Զորամասերն իրենց
հետ փոխադրում էին մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք¹:

Բաքվից հայրենի Արցախ եկած Բաքվի Հայոց Ազգային
խորհրդի անդամ Միսակ Տեր-Դանիելյանը (Արամայիս) Ասկերա-
նով անցնելուց հետո իր օրագրում գրել էր. «Ասկերանում թուրք
պահակներն ինձ կանգնեցրին, հարց ու փորձ արին և բաց թողե-
ցին: Միրտս պայթում է վշտից. Ասկերանում թուրք պահա՞կ ...
Այն Ասկերանում, որ կանգնեցնում էր ամբողջ թուրքական գրոհ-
ները, որ հաստատուն պատվարի նման Հայկական Ղարաբաղը
դարձնում էր անմատչելի, և որից թուրքերն այնքան էին վախե-
նում, որ Ասկերանից անցնելը տղամարդկություն էին համարում:
Խոջալուում վարժեցնում են նոր հավաքած ասկյարներին, իսկ
Խանքենդ ավանի զորանոցը արդեն դարձել է Ադրբեջանի զորքե-
րի զորանոց»²:

Անդրանիկը դեռ Գորիսում էր, որ Զանգեզուրի և Արցախի
պետական կոմիսար նշանակված Արսեն Շահմազյանը 1919 թ.
մարտի 12-ին հասնում է Գորիս և անմիջապես անցնում իր պար-
տականությունների կատարմանը:

Ա. Շահմազյանի Գորիս ժամանելու հաջորդ օրն իսկ Անդրա-
նիկը վար դրեց Զանգեզուրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանա-
տարի պարտականությունը և գավառին վերաբերող զանազան
հանձնարարություններ տալու իրավունքը: Կապանում գտնվող
Գեղեռն Տեր-Մինասյանին Զորավարը մարտի 17-ին գրում էր.
«Արդեն ես ներքին գործերու չեմ խառնուիր: Գորիս հասած է ար-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 5-6:

² ՀՀ ԳԱԱ պատմության արխիվի Լեռնի ֆոնդ, Միսակ Տեր-Դանիելյանի հու-
շեր:

դեն Զանգեզուրի համար ընդհ[անուր] նահանգապետ նշանակուած Արսեն Շահմազեանը և հետևաբար նրա գործն է հարկավոր կարգադրությունը ընել»¹:

Գորիս եկած Շահմազյանը լիազորված էր լայն իրավունքներով: Կառավարությունը նրա առջև երկու կարևոր խնդիր էր դրել. 1) Տեղական ուժերից կազմակերպել կանոնավոր զորամասեր՝ Ադրբեջանի ոսնձգություններից Զանգեզուրը և Արցախը պաշտպանելու համար, 2) Կարճ ժամկետում ամբողջ Զանգեզուրում մտցնել Հայաստանի կառավարությանը ենթակա վարչություն:

Արցախում նոր վարչություն ստեղծելը Հայաստանի կառավարությունը համարել էր ավելորդ, քանի որ այնտեղ մեծ հաջողությամբ գործում էր ազգային մարմինների լայն ցանց, կային զինվորական, կուսակցական, քաղաքացիական բազմաթիվ փորձված գործիչներ:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական հայտնի գործչին հայկական զույգ երկրամասերի ղեկավար նշանակելը չէր նսեմացնում Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի դերը: Ընդհակառակը՝ դրանով տարածքը անքակտելի ամուր կապերով ձուլվում էր հանրապետության վարչապետական կառույցին: Դրա վկայությունն էր «Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի» վերանվանումը «Հայաստանի Հանրապետության Զանգեզուրի խորհրդի»:

Շահմազյանը կարողացավ չնչին միջոցներով կազմակերպել գավառի զինական ուժերը՝ ձեռքի տակ ունենալով մի քանի սպաներ միայն: Նա տեղի իշխանությունների հետ սերտ համագործակցությամբ ստեղծեց կարգ ու կանոն՝ բարձր պահելով Հայաստանի կառավարության վարկը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 14, թ. 7:

Զանգեզուրի սահմաններում ստեղծված հարաբերական հանգիստը չէր կարող թուլացնել գավառի իշխանությունների ու հայության զգոնությունը, որոնք սկետուն հետևում էին Սուլթանովի ու Բաքվի կառավարության խարդավանքներին և ձեռնարկում հարկ եղած միջոցներ: Միավորվել ու միաձույլ էին դարձել տեղացի բոլոր հայերը՝ դաշնակցական, բոլշևիկ թե անկուսակցական, ամենքը միավորվել և որոշել էին ասպարեզ չտալ աղբբեջանցիներին և նույնիսկ անգլիացիներին:

Նույն ժամանակ աղբբեջանական իշխանություններն էլ կարգի էին բերում իրենց զորամասերը, զինանոցները համալրում նոր զենք ու զինամթերքով՝ նախապատրաստվելով լայնածավալ հարձակումների Զանգեզուրի հայության դեմ:

Մարտի 18-ին Հայաստանի կառավարությունը նոր նոտա է ուղարկում Բաքու՝ բողոքելով ռխերիմ հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովի ռազմական նախապատրաստությունների առթիվ:

Բրիտանական հրամանատարությունը դարձյալ անուշադրության մատնեց Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայերի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու պահանջը, ինչպես նաև լիովին աչքաթող արեց Հայաստանի կառավարության մարտի 18-ի նոտայում պարունակած բողոքը: Ավելին՝ անգլիացիները առաջվա պես պաշտպանում էին Սուլթանովի բոլոր գործողությունները՝ ուղղված հայկական զույգ երկրամասերի գավթմանը: Նրանք շատ ակտիվ պաշտպանում էին հատկապես Սուլթանովի այն ջանքերը, որոնք ուղղված էին զենքի ուժով քոչվորների համար հայկական տարածքներով անցնող ճանապարհների բացմանը:

Բաքվից եկած ցուցումների համաձայն Սուլթանովը թուրք և քուրդ քոչվորներին նախապատրաստում էր բարձրանալու Զանգեզուրի սարերը և նրանց հրահանգում էր չենթարկվել արոտա-

վայրերից օգտվելու Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի սահմանած կարգին¹:

Դրանով իսկ Սուլթանովը քոչվորներին գրգռում էր Զանգեզուրի հայկական իշխանությունների և ընդհանրապես գավառի հայերի դեմ, առիթ ստեղծում արյունալի միջադեպերի և ազգամիջյան ընդհարումների համար:

Զանգեզուրի սարեր քոչվորների բարձրանալը և արոտավայրերը նրանց կողմից օգտագործելն ունեին ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կարևոր նշանակություն: Մուսավաթական կառավարության համար դա մի պատրվակ էր գավառ մուտք գործելու համար:

«Կավկազկոյե սլովո» թերթը տպագրել էր Արցախից ստացված թղթակցություն, որի հեղինակը, անդրադառնալով Արցախին տիրանալու Ադրբեջանի կառավարության համառությանը, գրում էր. «Դա անհնար է: Ղարաբաղի 300 հազարանոց հայ ժողովրդի կամքը արտահայտված է բացահայտորեն և ուժգին: Մենք նրա համար չենք ռազմաճակատ ուղարկել հազարավոր մեր զավակներին, պայքարել թուրքերի, սովի, տառապանքի դեմ, որպեսզի Ադրբեջանին հանձնենք Խաչենը, Վարանդան, Դիզակը և Զիվանշիրը: ... Ժամանակավորապես, մինչև (Փարիզի) կոնֆերանսի որոշումը, Ղարաբաղը պետք է կառավարեն հայերը՝ բրիտանական միսիայի վերահսկողությամբ ու ղեկավարությամբ, համոզված լինելով, որ կմիավորվենք վերածնվող Ռուսաստանի կամ Հայաստանի հետ»²:

Արցախում և Զանգեզուրում ստեղծված դրությունը քննելու և իրավիճակի համեմատ որոշում ընդունելու համար Զանգեզուրի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 146, թ. 36:

² “Кавказское слово”, 15 марта, 1919.

Ազգային խորհուրդը նպատակահարմար համարեց հրավիրել գավառի հայ բնակչության համաժողով:

1919 թ. մարտի 18-ին՝ Գորիս քաղաքում բացվեց Գորիսի և Միսիանի շրջանների գյուղացիական համագումարը՝ 62 պատվիրակների մասնակցությամբ: Համագումարի նախագահ ընտրվեց Մուշեղ Ջաքարյանը: Երեք օր տևած աշխատանքների ընթացքում քննության ենթարկվեցին գավառի պաշտպանության խնդիրները: Համագումարը դատապարտեց մուսավաթական կառավարության ոտնձգությունները Ջանգեզուրի նկատմամբ և վճռականություն հայտնեց «Հայաստանի Հանրապետության երկրամաս Ջանգեզուրը բռնագրավել ցանկացող Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության ոտնձգություններին պատասխանել զենքով»¹: Քննելով քոչվորների՝ Ջանգեզուրի սարերը բարձրանալու խնդիրները, համագումարը որոշում ընդունեց «թույլ չտալ, որ Ադրբեջանին հպատակ քոչվորները բարձրանան Ջանգեզուրի արոտավայրերը, կռվել այն բոլոր ուժերի դեմ, որոնք կաշխատեն քոչվորներին ուժով բարձրացնել գավառի տարածքում գտնվող սարերը»²:

Ջանգեզուրի հայության համագումարին ներկայանում է Ղա-րաբաղ-Ջանգեզուրում ՀՀ կոմիսարը, որին պատգամավորներն ընդունում են հոտնկայս, երկար ծափահարություններով և «Կեցցե՛ Հայաստանի Հանրապետությունը» ողջույններով:

Պետական կոմիսարը, ամբիոն բարձրանալով, ասում է.

«Շատ ուրախ եմ, որ բախտ ունեցա Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչը լինելու այն երկրում, որտեղ իմ երիտասարդական ժամանակն եմ անցկացրել: Մի ժամանակ գալիս

¹ Այլ տվյալներով՝ մարտի վերջին: Տե՛ս «Արև», 1919, թիվ 59, ապրիլի 24:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 7, թ. 1, «Արև», 1919, թիվ 59, ապրիլի 24:

² Նույն տեղում:

Էինք այս երկիրը գաղտնի, այժմ ուրք եմ դնում ազատ և այն էլ Հանրապետության կողմից, որը վաղուց մեր իդձն է եղել»¹: Իր հետագա խոսքում պետական կոմիսարը շնորհակալություն է հայտնում պատշաճ ընդունելության համար, ապա փաստում, թե ով ծանոթ է իրավիճակին, նա կասի, որ «Հանրապետությունից շատ բան չէր կարելի սպասել, որովհետև նա առաջ է ընկել վատ պայմաններում, որը բոլորիդ էլ հայտնի է, և որից դուրս մտածելու հնարավորությունից նա միանգամից գրկված էր: Բայց այդպես չի մնա ապագայում, երբ պայմանները կփոխվեն, դրությունը կլավանա հոգուտ մեզ, նա կանի ավելին ձեզ համար, որ հերոսաբար պաշտպանեցիք այս երկիրը և հանձնեցիք Հանրապետությանը: Եվ ես վստահորեն կասեմ, որ դուք չեք խաբվել, որ ձեր բախտը կապել եք Հայաստանի Հանրապետության հետ»²:

Համագումարն ավստոսանք հայտնեց Ձանգեգուրից Անդրանիկի հեռանալու մտադրության կապակցությամբ: Թեև զանգեգուրցիների բացարձակ մեծամասնությունը, ինչպես նաև Արցախի ողջ հայությունը դեմ էին գավառից Անդրանիկի և նրա զորամասի հեռանալուն, բայց Ջորավարին պահել չհաջողվեց: Նրա ուշադրությունը Փարիզի վեհաժողովի վրա էր, որը եթե ընդուներ Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու մասին որոշումը, ինքն օր առաջ իր զորամասով անցնելու էր այնտեղ:

Ընդունվեց Ջորավարին ուղղված շնորհակալական մի փաստաթուղթ, որտեղ արձանագրված էր, որ Անդրանիկի զորամասը 1918 թ. ամռանն ու աշնանը՝ շրջափակման դժվարագույն ժամանակաշրջանում, Ձանգեգուրի և հարակից հայաբնակ գավառների ինքնապաշտպանության ոգին էր հանդիսանում: Համառ մարտերում զորամասը կարողացել էր հետ մղել թուրք-մուսավաթական

¹ «Արև» 1919 թ. թիվ 59, 24-ը ապրիլի:

² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 7, թ. 6-7:

գորքերի բազմաթիվ հարձակումները և կասեցնել նրանց մուտքը Ջանգեզուրի հայկական շրջանները: Ջորամասի այնտեղ եղած ողջ ժամանակահատվածում հայկական ոչ մի գյուղ ավերի չէր ենթարկվել և չէր գաղթել:

«Դուք մնացիք մեր երկրամասում՝ Ձեր վրա վերցնելով մեր երկրի ինքնապաշտպանության գործի ողջ ծանրությունը..., Հերոսականությամբ, ինչն արժանի է Ձեզ հերոսական անվանելու, դուք տարաք այդ ամենը՝ բազմապատկելով Ձեր 30 տարիների փառքը»: Այնուհետև նշվում էր, որ Ջանգեզուրի հայությունը խոր ցավ է ապրում Ջորավարի՝ երկրամասից հեռանալու կապակցությամբ: Տեղի հայությունը պատրաստակամություն էր հայտնում հոգալու գաղթական եղբայրների և քույրերի կարիքները: «Քանի դեռ նրանք մեզ հետ են,- ասված էր հայտարարության մեջ,- նրանց կցուցադրվի նույն հյուրընկալությունը և եղբայրական օգնությունը»¹:

Բարձր գնահատելով Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործում ազգային հերոսի մատուցած անգնահատելի ծառայությունը՝ պատգամավորները միաժամանակ որոշեցին «մի հատուկ պատվիրակությամբ բարի երթ մատթել զորավարին»²:

Համագումարի աշխատանքների մասին նախագահ Մուշեղ Ջաքարյանը, քարտուղարներ Նիկոլայ Դորունցը և Հովսեփ Ստեփանյանը գրավոր տեղեկացրին ՀՀ Ջանգեզուր-Ղարաբաղի կոմիսար Արսեն Շահմազյանին՝ գրելով. «Վերոհիշյալ որոշումները ի նկատի առնելով՝ համագումարի կողմից խնդրում ենք Ձեզ անմիջապես անցնել Ջանգեզուրի դիմադրական-ռազմական ուժերի կազմակերպման, որին իր ջերմ աջակցությունը ցույց տվեց համագումարը: Հայտնելով այս մասին Ձեզ՝ համագումարը համոզ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 16, թթ. 11-13, գ. 34, թ. 41:

² Նույն տեղում:

ված է, որ իր որոշումներն էլ Ձեր սրտին մոտ են, և հույս ունի, որ շատ մոտիկ ապագայում մեր երկրի ապահովության վերաբերյալ որոշումներն ու Ձեր ցանկությունները գործ դառած կլինեն»¹:

1919 թ. մարտի 19-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը նամակ է հղում Ջանգեզուր-Ղարաբաղի գեներալ կոմիսարին՝ շեշտելով, որ Ադրբեջանը օգտագործում է նպաստավոր յուրաքանչյուր պահ՝ Արցախին տիրելու համար: Ուստի այս պայմաններում Անդրանիկի՝ Ջանգեզուրից հեռանալը ավելի էր արագացնելու Ադրբեջանի ակնկալվող հաջողությունը: Ազգային խորհուրդը կարծում էր, որ պետք է ամեն ջանք թափել, որ Ջորավարը չհեռանա Ջանգեզուրից, որովհետև երկրամասը կանգնած է նոր անակնկալների առաջ: Ավելին՝ պետք էր բոլոր միջոցներով աշխատել, որ Անդրանիկը մտնի Արցախ՝ ուշադրություն չդարձնելով անգլիական առաքելության բողոքներին: «Մենք համոզված ենք, որ եթե Անդրանիկը մտնի Ղարաբաղ, ապա անգլիական միսիան չի ստիպի նրան թողնել մեր շրջանը», - ասված էր նամակում²:

Ջորավար Անդրանիկի հեռանալու հարցը և դրա հետ կապված Ջանգեզուր-Ղարաբաղի խնդիրները քննարկվում են 1919 թ. մարտի 23-ին ՀՀ վարչապետի և անգլիացի զորավար Թոմսոնի միջև կայացած գրույցի ընթացքում: Անգլիացին հաղորդում է, որ Անդրանիկը խնդրել է թույլ տալ անցնել Եվլախ, և ինքը տվել է նրան այդ հնարավորությունը, սակայն Անդրանիկը հրաժարվել է, գնում է Երևան, իսկ հետո Լոնդոն: Վերջում Վ. Թոմսոնը խոստանում է, որ Ջանգեզուրը կկառավարվի Ազգային խորհրդի կողմից³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 1, թ. 41:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 55-57:

³ Տե՛ս , նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 2, գ. 101, թ. 14-15:

1919 թ. մարտի 21-ին Երևանից ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Երևանի բրիտանական ռազմական ներկայացուցչին հղած նամակում նշում է Զանգեզուրը և Ղարաբաղը գեներալ-նահանգապետության կազմից հանելու անհրաժեշտության, ադրբեջանական զինուժը հանելու և բրիտանական հրամանատարությանը ենթարկելու մասին¹:

Ճգնաժամային այս օրերին Անդրանիկը մեկնելու վերջին նախապատրաստություններն էր տեսնում. նա երկար ճամփորդության համար կարգի էր բերում զորամասը: Գաղթականությանն առայժմ թողնելով Զանգեզուրում՝ Զորավարը գաղթականների կարիքները հոգալու համար գավառի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին տրամադրեց Հարվածող զորամասի միջոցներով ձեռք բերած 4000 փութ հացահատիկը, զորամասի ունեցած գրեթե ողջ գումարը և դեղորայքի մեծ մասը: Նա նաև Գորիսի հատուկ գնդին և միլիցիայի գնդին թողեց Հարվածող զորամասի զենք-զինամթերքի մի մասը և ռազմական գործի հետ կապված բազմաթիվ իրեր՝ հեռախոսներ, թամբեր, բժշկական վիրակապեր և այլն²:

Բազմաթիվ էին Անդրանիկին ուղղված նամակները հեռանալու կապակցությամբ: Ահա դրանցից մեկը՝ հղված 1919 թ. մարտի 21-ին, որի հեղինակը գրում էր.

«Թանկագի՛ն Անդրանիկ,

Գրում եմ առաջին անգամ, կարիքը ստիպում է դիմելու Ձեզ: Ես չեմ համարձակվում Ձեզ խորհուրդներ տալ և առաջարկել փոխելու Ձեր որոշումը: Ով գիտի, թե ինչ կպատահի հետո և քանի դեռ ուշ չէ, ես օգտվում եմ հնարավորությունից և ուզում եմ ասել իմ անկեղծ խոսքը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 63-64:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, գ. 16, թթ. 11-13:

Թանկագի՛ն փաշա, Դուք շատ բան եք արել հայ ժողովրդի համար, մշտապես բարձր եք պահել գիտակցականության և հայրենասիրության դրոշը: Դուք դարձաք ինքնագոհության ամենից լուսավոր և պայծառ օրինակը: Ձեր ներկայությունը Ջանգեզուրում բավական էր, որ զսպվեր Ադրբեջանի և թուրքական զանգվածի նկրտումները...

Անկասկած, առանց ձեր ներկայության, Ջանգեզուրի կործանման պատկերը ներքին և արտաքին թշնամուց կլիներ լիովին: Այժմ հարց եմ տալիս՝ ում եք թողնում և ինչ միջոցներով եք երաշխավորում Ձեր իսկ ձեռքով ստեղծած խաղաղությունը: Իսկապես, այն ժամանակ, երբ հայության գլխին դամոկլյան սրի նման կանգնած էր լինել-չլինելու խնդիրը, ինչպես եք հիմա թողնում ու հեռանում և արդյոք դա ձեր վերջնական որոշումն է... Հայրը իրավունք չունի սրտնեղելու իր զավակների անշնորհակալությունից, որքան էլ նրանք այլասերված լինեն: Հայրը պետք է մշտապես զիջող լինի և մեծահոգի... Կրկնում եմ, Ձեր ներկայությունը կօգնի սանձելու ոչ միայն վայրենի թաթարներին, այլև իրենց տեղը դնելու անձնապաշտ ու եսասեր անգլիացիներին: Մտածե՛ք լրջորեն և մի՛ թողեք, որ մի քանի ժամում կործանվի այն, ինչ դուք կառուցել եք տանջանքով ու տառապանքով ամիսների ընթացքում:

Եվ եթե իմ առաջարկները չունկնդրեք և դուք հեռանաք ընդամիշտ, ապա բարի ճանապարհ Ձեզ և հաջողություն Ձեզ...»¹:

Պայքարը՝ դաժան ու անզիջում, դեռ առջևում էր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թթ. 35-36:

**ԱՐՅԱԽՆ ՈՒ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ՆՎԱՃԵԼՈՒ ԱՆԳԼՈ-
ԱՂԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1919 Թ. ԳԱՐՆԱՆԸ**

Հասավ Զանգեզուրին Անդրանիկի հրաժեշտ տալու օրը: Մարտի 25-ի առավոտյան Գորիսից և մոտակա գյուղերից հազարավոր մարդիկ հավաքվել էին քաղաքի մեծ հրապարակում՝ հայ ժողովրդի ազգային հերոսին երախտագիտության խոսք ասելու և բարի երթ մատթելու:

Խուռներամ բազմությունը, աչքերը հառած Մանուչարյան փողոցի ուղղությամբ, սպասում էր Անդրանիկի երևալուն:

Ժամը 10-ն էր: Անդրանիկը, հեծած Ասլան ձին, հետևից՝ շքախումբը, տան դարպասից դուրս եկավ փողոց, ապա գալով հրապարակ՝ կանգ առավ նրա կենտրոնում: Հրապարակում և փողոցներում ասեղ գցելու տեղ չկար: Ժողովուրդը Ջորավարին դիմավորեց երկարատև ծափահարություններով: Շատերը բացական չույն էին. «Մի՛ գնա, հերո՛ս»: Ջորավարը ալեկոծված էր: Հենց ձիով րայից դիմելով ժողովրդին՝ վերջին խոսքն ասաց: Ասաց, որ այլևս հնարավոր չէ մնալ և պահել զորամասը, հոգալ զինվորների տարրական պահանջները, ուստի պետք է գնա Երևան և այնտեղ մտածի հետագա անելիքների մասին: Իր կարճատև ելույթը Անդրանիկը վերջացրեց հետևյալ խոսքերով. «Երեսունհինգ տարիներ կռիվների մեջ եմ եղել, բազմաթիվ ճակատամարտեր եմ տվել մեր դարավոր թշնամուն: Մասնակցել եմ Բալկանյան պատերազմին, մեր դարավոր ոսոխի դեմ կռվել եմ ռուսական զորքերի կողքին ... շփում եմ ունեցել շատ ժողովուրդների հետ, բայց այսպիսի քաջ ժողովրդի չեմ հանդիպել և նրան երբեք չեմ մոռանալու: Կեցցեն զանգեզուրցիները»¹:

¹ «Ալիք», 29 մայիսի 1974:

Խոսքը վերջացնելուց հետո Զորավարը զորքին հրամայեց շարժվել, բաց թողեց ձիու սանձը, սլացավ առաջ և երբ հասավ քաղաքի ծայրին, ձեռքի շարժումով կրկին հրաժեշտ տվեց հրապարակում հավաքված ժողովրդին, ապա դիմացի սարի լանջի կաճանը կտրելով՝ բարձրացավ վեր, գնաց Միսիանի ուղղությամբ:

Համայն հայության ազգային հերոս, հայ ժողովրդի պարծանք Անդրանիկը լեռնաշխարհին հրաժեշտ տվեց՝ անջնջելի հիշողություններ թողնելով զանգեզուրցիների սրտում:

Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալը անգլիացիների թելադրանքն էր, որոնք կատարում էին մուսավաթականների կամքը. չէ՞ որ հայ Զորավարը մեծ արգելք էր նրանց ծրագրերի իրականացման համար: Անգլիական հրամանատարությունը լիակատար տեղեկություն ուներ ազգային հերոսի ձգտումների, ըմբոստոգու, անկաշառ էության, անսահման հայրենասիրության մասին և լավ հասկանում էր, որ Զանգեզուրում նրա ներկայությունը անլուծելի է դարձնելու գավառն Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու իր խնդիրը:

Հասնելով Միսիանի Անգեղակոթ գյուղ՝ ապրիլի 1-ին Անդրանիկն այնտեղ հրավիրեց մի ժողով, որին մասնակցում էին Միսիանի իշխանությունների ներկայացուցիչները, գաղթականության 12 ներկայացուցիչները, ինչպես նաև անգլիական առաքելության ներկայացուցիչ լեյտենանտ Հաուելսը: Ժողովը վարում էր Անդրանիկը: Օրակարգում դրվել էր Միսիանի գյուղերից գաղթականության համար գնված 2635 փութ ցորենի և 119 փութ գարու ճիշտ բաշխման հարցը:

Յորեն գնելու համար անգլիական առաքելությունը Անդրանիկին տրամադրել էր 200.000 ռուբլի: Գնված ցորենի դիմաց այդ գումարից վճարվել էր 131.750 ռուբլի (փութը 50 ռուբլի), իսկ գա-

րու համար 3.570 ռուբլի (փութը 30 ռուբլի): Գնվել էր ընդամենը 135.320 ռուբլու հացահատիկ: Մնացած 64.680 ռուբլին Զորավարը վերադարձրել էր առաքելության ներկայացուցիչ Հաուելսին, և դա այն դեպքում, երբ Արարատյան դաշտ հասնելու համար Հարվածող գործառնափ կարիքները հոգալու համար մնացել էր չնչին գումար:

Ձեռք բերած հացահատիկի մեծ մասը, ժողովում ասաց Անդրանիկը, պետք է բաժանվի Միսիանի շրջանում գտնվող որբ ու այրի գաղթականներին հավասարապես, 50 փութը տրվի Ղարաքիլիսայի որբանոցին, իսկ 100 փութը պիտի առայժմ մնա անձեռնմխելի՝ հատկացնելու համար այն որբերին ու այրիներին, որոնք, հացի կտոր մուրալով, թափառում են շրջանի գյուղից գյուղ և այդ իսկ պատճառով հաշվառման չեն ենթարկվել¹:

Անգեղակոթում երկու օր մնալուց հետո Անդրանիկը անցավ Բազարչայ ռուսական (մոլդկանների) գյուղը, որտեղ բնակիչները նրան արտակարգ ընդունելություն ցույց տվեցին: Գյուղացիները մորթում էին կովեր և կերակրում զինվորներին²:

Դարալագյազի տարածքով անցնելիս Անդրանիկը ամենուր տեսնում էր ճանապարհների եզրերին մեկնված, սովից ուժասպառ եղած հազարավոր գաղթականների: Ամեն օր տասնյակ, հարյուրավոր գաղթականներ էին մեռնում: Հյուծված և ոսկրացած գաղթականների մի մասը, դաշտերն ընկած, քաղում և ուտում էր հողի տակից նոր դուրս եկած այն ամենը, ինչ կանաչ էր և կարող էր հագեցնել քաղցը:

Ի տես այդ ամենի՝ Անդրանիկի մոտ իրար էին խառնվել վիշտն ու զայրույթը: Նա վերջնականապես համոզվում է, որ ինքը

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 56, թ. 20, **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 553, 554:

² Տե՛ս **Վ. Ահարոնեան**, Անդրանիկ. մարդը և ռազմիկը, Բոսթըն, 1957, էջ 172, 173, **Հր. Միսնյան**, նշվ. աշխ., էջ 555, 556:

սխալվել է՝ հավատալով «դաշնակիցներին», որոնք կարողացել էին իրեն խաբել և Զաքուդի ձորից վերադարձնել Գորիս, հասկանում է, որ սխալ են եղել անգլիացիների ստիպամբ Ադրբեջանի թուրքերի դեմ կռիվները դադարեցնելու մասին իր հրահանգները՝ ուղղված ոչ միայն Զանգեզուրի, այլև Արցախի հայ ռազմիկներին:

Մայոր Վ. Գիբոնը, որը անգլիական հրամանատարության հրահանգով Գորիսից սկսած ուղեկցում էր Անդրանիկին՝ թույլ չտալով նրա գործի հնարավոր մուտքը Նախիջևան, 1919 թ. վերջերին իր տեսածը հանձնել էր թղթին: Դարալազյազի ճանապարհներով անցնելիս Անդրանիկի հոգեվիճակի մասին վերջինս գրել է. «Ցերեկվա ճաշին Անդրանիկը ո՛չ կերավ, ո՛չ խմեց և ամբողջ կեսօրից հետո լուռ էր: Ավելի ուշ, Քեշիշքենդի սովյալ ժողովրդին օգնելու մտածումով նրան հարցրի, թե ինչ պարեն կարող է թողնել այստեղ, եթե ես երաշխիք տայի, որ Դավալու հասնելուն պես նրա զինվորներին կփոխհատուցեմ սննդամթերքով, որ այնտեղ արդեն ստացված կլինի»¹:

Անկարող լինելով իրեն զսպել՝ Անդրանիկը պոռթկաց. «Գացե՛ք անգլիացիներուն ըսեք, որ այս օրերեն սկսեալ, ձեռքերս կը լուամ և դաշնակիցներուն հետ որևէ գործ չունիմ այլևս: Ինչ դրամ որ ստացած եմ իրենցմե, պիտի վերադարձնեմ, ձիերս ծախելով, երբ Երևան հասնիմ»²: Եվ Անդրանիկը զայրույթով բացատրում է, թե ինչու պետք է այդ քայլին դիմի. «Մեզի ըսիք որ այլևս չկռուինք և մեզի համար եղած անիրավությանց համար սպասենք խաղաղության համաժողովին: Ձեզի վստահելով, հանդարտ կեցանք և համբերութեամբ սպասեցինք մեր փրկութեան: Կըսեք թե Թուր-

¹ «Մշակ» (Ֆրեզնո), 1937, 3 սեպտեմբերի, թիվ 1213, արտատպված է «Բլեքվուդ մեգրզին» հանդեսի 1919 թ. դեկտեմբերյան համարից:

² Նույն տեղում:

քիայէն անկախ Հայաստան մը պիտի ունենանք: Մոտ ատենէն այդ Հայաստանը լեցնող հայ պիտի չմնայ այլևս: Կը մերժեք որ մեր երկրին և մեր կեանքին համար կոուելով մեռնինք, և մեզ կը դատապարտենք սովամահ մեռնելու անպատվութեան: Մինչև հիմա հավատարիմ եղայ ձեզի, բայց ալ չեմ կրնար հանդուրժել: Էջմիածին պիտի երթամ, ինչպէս խոստացա ձեզի: Հոն հասնելէ ետք, պիտի ընեմ ինչ որ շիտակ գտնեմ իմ ժողովրդիս բարիքին համար: Եթէ դուք նոյնիսկ ինծի **այո** ըսեք, եթէ Աստված ալ ինծի **այո** ըսէ, թէ իմ ցեղիս հանդէպ արդարութիւն կա, ես պիտի ժխտեմ զայդ իմ ներկայութեան ...»¹:

Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալու մասին Ռ. Խուդադովը 1923 թվականին գրում էր, որ հենց անգլիական հրամանատարության պահանջով էր, որ Անդրանիկը ցրեց իր ջոկատը, հեռացավ Զանգեզուրից, որտեղ նա կարող էր հաղթականորեն դիմանալ Արևելյան Այսրկովկասի թուրքական օկուպացիայի՝ հայերի համար օրհասական պահերին և գնաց արտասահման:

Նրա կարծիքով և, իրոք, Անդրանիկի բացակայությունը շատ ազդեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի դեմ հետագա պայքարի վրա: Ռ. Խուդադովը կարծում էր, որ եթէ Անդրանիկը իր ուժերով մնար Զանգեզուրում կամ Հայաստանի որևէ այլ մասում, հազիվ թէ Ղարաբաղի լեռնային մասը մտներ Ադրբեջանի Հանրապետության կազմի մեջ, իսկ Շուշին ավերածության ենթարկվեր: Ընդհանրապես, ըստ Խուդադովի, անգլիական հրամանատարության գործողությունները Այսրկովկասում աչքի էին ընկնում բացառիկ ցինիկ «իմաստությամբ» առ այն, որ Զանգեզուրը, որը խռովության տարիներին դարձել էր գրեթէ բացառապես հայկական, գեներալ Վ. Թոմսոնի որոշմամբ մտավ Ադրբեջանի կազմի

¹ «Մշակ» (Ֆրեզնո), 1937, 3 սեպտեմբերի, թիվ 1213:

մեջ այն դեպքում, երբ Նախիջևանի երկրամասը՝ գերակշիռ թուրք բնակչությամբ, մտավ Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ, որի հետևանքով առաջացան մի շարք արյունահեղ ընդհարումներ, որոնք անչափ թուլացրին Հայաստանի Հանրապետությունը: Անգլիական օկուպացիան ակնառու կերպով բոլորին ապացուցեց, թե որքան ապարդյուն են եղել այն մարդկանց հույսերը, որոնք իրենց քաղաքականությունը կառուցում էին՝ հույսերը դնելով դաշնակիցների հաղթանակի վրա (ըստ իս, Խուդադովը ակնարկում է հայությանը: - Մ. Մ.): Այն ցույց տվեց, որ բոլոր մեծախոստում լոգունգները լոկ վարագույր էին, որոնց ետևում հարմար էր հետապնդել սեփական շահախնդիր նպատակները: Խուդադովը կարծում էր, որ հայ հասարակությունը մի շարք դառը հիասթափություններից հետո չզգաստացավ, որի վկայությունը հայկական քաղաքական ղեկավարների վարքագիծն էր:

Ռ. Խուդադովն իրավամբ ճիշտ էր: Անգլիական հրամանատարությունը որոշեց հեռանալ Այսրկովկասից, քանի որ օկուպացիայի հետ կապված խոշոր ծախսերի պատճառով չկարողացավ ստեղծել միասնական հակախորհրդային ճակատ: 1919 թ. օգոստոսին՝ անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո, ամբողջ Ադրբեջանում սկսվեցին ռազմական ուժգին նախապատրաստություններ՝ գլխավորապես Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանները՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Ղազախը, ենթարկելու համար, որոնց նկատմամբ տիրապետությունը անգլիական հրամանատարությունը թողել էր Ադրբեջանին, և որոնք մեծ արժեք էին ներկայացնում ամառային քոչերի համար: Ընդհարումները վերսկսվեցին արդեն 1920 թ. առաջին իսկ ամիսներից և շուտով ընդունեցին արտասովոր չափեր. մարտերը տեղի էին ունենում Փոքր Կովկասի լեռնաշխարհի ամբողջ երկարությամբ՝ Վրաստանի սահման-

ներից (Թիֆլիսի նահանգ) մինչև Արաքս գետը, որը հարավից ողողում է Ղարաբաղի լեռները: Պետք է նշել սակայն, որ Խոնդադովը անարդարացիորեն հավասարության նշան է դնում ռազմական քայլերի առումով. «Այդ ընդհարումների ժամանակ, ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս կողմը կիրառում էր փոխադարձ ոչնչացման առավել կատարելագործված միջոցներ՝ ընդհուպ խեղդող գազերի և հրետանային ճիշտ կրակի կիրառումը»¹:

Թուրքերը կարծում էին, թե Անդրանիկի հեռանալուց հետո Ջանգեզուրն այլևս չի կարող դիմադրություն ցույց տալ իրենց զանգվածային ճնշմանը: Բայց Ջանգեզուրը, կանգնած ամուր ոտքերի վրա, աներեր և արթուն պատրաստ էր դիմագրավելու աջից ու ձախից՝ Նախիջևանից և Ղարաբաղի կողմերից եկող բոլոր վտանգները:

Հենց դա էր, որ չէր մտնում անգլիական հրամանատարության ծրագրերի մեջ: Թիֆլիսից շատ կարճ ժամանակով գալով Երևան՝ Վ. Թոմսոնը մարտի 28-ին հանդիպում է ունենում նախարար-նախագահ Ալեքսանդր Խատիսյանի հետ և հայտնում իր դժգոհությունը, որ հայոց կառավարությունը, հակառակ դաշնակիցների ցանկության, եռանդուն գործունեություն է ծավալել Ջանգեզուրն ու Արցախը ներառելու Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ: Ա. Խատիսյանը և գրույցի մասնակիցներ Քրիստափոր Վերմիշեն ու Սիրական Տիգրանյանը իրենց հերթին բողոքում են հայկական զույգ երկրամասերի նկատմամբ Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականությունը բացահայտորեն պաշտպանող անգլիացիներից: Վ. Թոմսոնը Թիֆլիս է վերադառնում ձեռնունայն²:

¹ “Новый восток”, 1923, № 3, с. 186.

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 231, թ. 51, ֆ. 275, ց. 2, գ. 101, թթ. 14-15, գ. 131, թթ. 1-2, Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 67, Մ. Կումանյան, նշվ. աշխ., էջ 231-234:

Անգլիացիները համառորեն շարունակում էին անտեսել ՀՀ կառավարության կարծիքը և Արցախի ու Ջանգեզուրի հայության կամքը:

Բաքվի անգլիական գորքերի հրամանատար Վ. Թոմսոնին մարտի 9-ին փոխարինած գնդապետ (ապա՝ բրիգադի գեներալ) Դիգբի Ինգլիզ Շատլվորթը ապրիլի 3-ին այնտեղ հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասված էր, որ ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ Ջանգեզուրի հայերը պարտավոր են անառակելիորեն կատարել Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի ընդհանուր գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի «բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները», և որ անգլիական հրամանատարությունը նահանգապետի «ձեռք առած բոլոր օրինական գործողություններին» ցույց է տալու ամեն տեսակի աջակցություն¹:

1919 թ. ապրիլի սկզբներին Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի վերընտրությունից հետո նախկին խորհուրդը ներկայացրեց իր հրաժարականը: Հայաստանի կառավարությունը, ընդառաջ գնալով Ջանգեզուրի ու Արցախի ժողովրդի միահամուռ փափագին, ինչպես նաև ելնելով Ջանգեզուր-Արցախի համար ընդհանուր պետական կոմիսար նշանակելու փաստից, որոշեց ՀՀ Ջանգեզուրի նորընտիր Ազգային խորհուրդը վերանվանել Ջանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ շրջանային (մարզային) խորհուրդ և նրա կազմը համալրել Արցախի ներկայացուցիչներով: Այդ ձևով պաշտոնապես նվիրագործվեց Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի միությունը և երկուսի կցումը մայր Հայաստանին: Ջանգեզուր-Արցախի ընդհանուր պետական կոմիսար նշանակվեց շտաբ-կապիտան Արսեն Շահմազյանը, որի պարտականություններին ավելացվեց

¹ Տե՛ս **Գ. Լազեան**, Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագիրերու, Գահիրե, 1942, էջ 135, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 313:

նան շրջանային խորհրդի գործունեությանն աջակցելու և ուղղություն տալու գործը: Ինչ վերաբերում էր Արցախի Ազգային խորհրդին, ապա այն շարունակելու էր գործել, բայց սահմանափակ իրավունքներով¹:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ շրջանային նորընտիր խորհրդի կազմում ընդգրկված էր 11 հոգի (Գորիսի շրջանից՝ 3, Սիսիանից՝ 2, Կապանից՝ 1, Արցախից՝ 5): Նորաստեղծ խորհրդի նախագահ ընտրվեց Մուշեղ Զաքարյանը (Սիսիանի շրջանից), փոխնախագահ՝ Արշակ Շիրինյանը (Գորիսի շրջանից), քարտուղար՝ Մելիքսեթ Եսայանը (Արցախից): Խորհրդի անդամներ ընտրվեցին Երեմիա Բակունցը և Սահակ Տեր-Հայրապետյանը՝ Գորիսի շրջանից, Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը՝ Կապանի շրջանից, Հակոբ Տերունին՝ Սիսիանի շրջանից, Խաչատուր Դանիելյանը, Գերասիմ Բալայանը, Եղիշե Իշխանյանը և Ավետիս Ասատուրյանը՝ Արցախից²:

Ինքնապաշտպանության գործը ղեկավարելու համար ստեղծվեցին զինվորական խորհուրդ և զլխավոր սպայակույտ: Այդտեղ ակտիվ դերակատարություն ստանձնեցին արհեստավարժ զինվորականներ Պ. Տեր-Դավթյանը, Խ. Մալինցյանը, Մ. Հուսեյինյանը, Հ. Տեր-Պետրոսյանը և այլք³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 31-32, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 449, թ. 1, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 390, թ. 1 և շրջ., **Ա. Բաբայեան**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութենէն, «Հայրենիք», 1923, հուլիս, թիվ 9, էջ 105:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, գործավարական թիվ 268, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, թ. 28 և շրջ., ֆ. 1457, ց. 1, գ. 390, թ. 1 և շրջ., **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեյջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957, հոկտեմբեր, թիվ 10 (380), էջ 48, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 331, **Գ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 57, **Գր. Գրիգորյան**, **Ս. Հախվերդյան**, նշվ. աշխ., էջ 205:

³ Տե՛ս **Ա. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 331:

Ի պատասխան այդ ակտի՝ Դ. Շատլվորթը Բաքվում հրապարակեց հետևյալ հայտարարությունը. «Անգլիական հրամանատարությունը հայտարարում է, ի գործադրություն Շուշի, Ջանգեզուր, Ջաբրայիլ և Ջիվանշիր գավառների բովանդակ ազգաբնակչության, որ՝ 1) Ազրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվար 15-ի որոշումով Սուլթանովը նշանակված է Շուշի, Ջանգեզուր, Ջաբրայիլ և Ջիվանշիր գավառների ընդհանուր նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարության աջակցությունը: 2) Գոյություն ունեցող օրենքի համաձայն, ամբողջ ազգաբնակչության կարիքների գոհացման համար ընդ[հանուր] նահանգապետին կից կազմակերպվում է հայ-մահմեդական վեց իրազեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ: 3) Անգլիական հրամանատարության ներկայացուցչի հանգամանքով կարող է խորհրդի մեջ մտնել անգլիական առաքելության սպաներից մեկը: 4) Ընդ[հանուր] նահանգապետության սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտոնյաների ռոճիկը և մյուս ծախսերը հոգացվում են ադրբեջանյան գանձարանից: 5) Բոլոր վիճելի հարցերն իրենց վերջնական լուծումը կստանան [Փարիզի] Հաշտության վեհաժողովում: 6) Ընդ[հանուր] նահանգապետության սահմաններում կատարվող բոլոր զինվորական տեղափոխությունների մասին նախօրոք տեղեկացվում է անգլիական առաքելությանը: 7) Սույն հաղորդագրությամբ անգլիական հրամանատարությունը ուզում է մատնանշել, որ ընդ[հանուր] նահանգապետի վրա դրված պարտականությունների գործադրությունը՝ ի մասին ընդ[հանուր] նահանգապետության մեջ կարգի և անդորրության պահպանման, ընդ[հանուր] նահանգապետից և նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները պետք է իրագործվեն առանց առարկության, և անգլիական հրամանատարու-

թյունը աջակցություն է ցույց տալիս ձեռք առնված օրինական միջոցներին»¹:

Այս հայտարարությունը հանդիպեց Հայաստանի կառավարության, զանգեզուրցիների և արցախցիների դիմադրությանը, նախ՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը ապրիլի 7-ին Գորիս քաղաքում, Կապանի հանքերում, գավառի բազմաթիվ գյուղերում կազմակերպեց բողոքի հանրահավաքներ ու ժողովներ՝ ուղղված Զանգեզուրին ուժով տիրանալու Բաքվի ոսնձգությունների դեմ: Միաժամանակ սկսվեց զինված նոր ջոկատների կազմակերպումը:

Այսպես, Միսիանում կազմակերպվեց լրացուցիչ չորս վաշտ՝ փորձված հրամանատարների գլխավորությամբ: Շրջանի զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց Բռնակոթի գյուղացի Եղիա Իսկանդարյանը, ռազմական շտաբի պետ՝ ծննդով Կապանի շրջանի Վերին Խոտանան գյուղի բնակիչ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Իր հերթին Ադրբեջանը անգլիացիների հովանավորությամբ աստիճանաբար սեղմում էր օղակը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի շուրջը՝ մեծաթիվ զորքեր կենտրոնացնելով ռազմավարական կարևոր կետերում՝ Ասկերանում, Խանքենդում, Շուշիում, Զաքուդում, Կարյազինոյում, իսկ Նախիջևանի կողմից՝ Դարալագյազի ուղղությամբ: Մուսավաթական զորքերին միացել էին Ադրբեջանում և Նախիջևանում մնացած թուրքական ջոկատները: Այդ կապակցությամբ Արցախի ինքնապաշտպանության նշանավոր կազմակերպիչներից Հարություն Թումյանը գրել է. «Նույն անգլիացիների գիտությամբ ադրբեջանական բանակը կազմակերպելու գործում մեծ դեր էր խաղում այստեղ թաքնված հայակեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457. ց. 1. գ. 389, թ. 2:

Էնվեր փաշան: Փաստորեն հայտարարված էր Ղարաբաղի տնտեսական շրջափակում, անհնար էր գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվելը: Սուլթանովի կազմակերպած ավագակախմբերը հսկում էին Շուշի մտնող ճանապարհները: Շուշիում անգլիացիները ուժեղացրել էին մուսուլման հնդիկներից կազմված զորամասը»¹:

Միաժամանակ Դ. Շատլվորթը Բաքվում վճռականորեն հայտարարել էր, որ 1919 թ. փետրվարի 12-ից 21-ը Շուշիում տեղի ունեցած Արցախի հայության չորրորդ համագումարում ընտրված Ազգային խորհրդի հետ անգլիական առաքելությունը այլևս ոչ մի հարաբերություն չի ունենալու, հետևապես այն պետք է ցրվի²:

Չնայած բոլոր սպառնալիքներին՝ Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդը շարունակում էր գործել գաղտնի և ուղղություն տալ արցախահայության պայքարին՝ առայժմ ստանալով միայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Զանգեզուրի ու Արցախի պետական կոմիսարի և Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի բարոյական աջակցությունը³:

Ապրիլի 19 (21)-ին մեծ շքախմբով Բաքվից Շուշի ժամանեց բրիգադի գեներալ Դ. Շատլվորթը՝ մասնակցելու ապրիլի 23-ին Շուշիում սկսվող Արցախի հայության հինգերորդ համագումարի աշխատանքներին և տեղում կոնկրետ լուծելու արցախահայերին

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1989, 10 նոյեմբերի:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 32, 57, գ. 309, թթ. 123, 130, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, թիվ 59, 20 մարտի, **Գ. Գալոյան**, նշվ. աշխ., էջ 67:

³ Տե՛ս «Արտաքին գործերի մինիստրի գեկուցումը Հայաստանի կառավարության կողմից ստանալիս կոնֆերանսի գործունեության մասին, 12 յունիս, 1919», «Հայրենիք», 1968, Ա տարի, թիվ 2, էջ 21:

մուսավաթական Ադրբեջանին ենթարկելու հարցը¹: Դ. Շատլվորթը Արցախի Հայոց Ազգային խորհրդից պահանջեց հնարավորինս շուտ դրական պատասխան տալ իրեն հետաքրքրող հարցին, այսինքն՝ համաձայնություն տալ Արցախի ու Ջանգեզուրի 300.000-ի հասնող հայությանը դնելու մուսավաթական կառավարության լծի տակ²:

Համագումարի նիստերից մեկի ժամանակ ունեցած իր ելույթում գեներալը հնչեցրեց տարածաշրջանում բրիտանական հրամանատարության հետապնդած երեք նպատակները. 1) Այսրկովկասից դուրս քշել գերմանացիներին և թուրքերին, 2) վերագործարկել երկաթուղային կապը, 3) վերականգնել կարգուկանոնը: Նա մեծամտորեն հայտարարեց, որ բրիտանացիները հասել են իրենց նպատակին, և սպառնաց, որ եթե արցախահայությունը չզիջի ադրբեջանական պետության նկրտումներին, կենթարկվի տնտեսական շրջափակման³: Վերջում անգլիացին բրիտանական կառավարության անունից նորից պահանջեց անվերապա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 36 և շրջ., ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 1, **Ս. Մեփ-Եօլչեան**, Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 124, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, «Հայրենիք», 1929, հունիս, թիվ 8 (80), էջ 136, **Ա. Աստուածատրեան**, նշված հոդվածը, «Հայրենիք», 1957, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 51, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 333, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 393, **Բ. Ուլուբաջյան**, նշվ. աշխ., էջ 53, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 128, 129:

² Տե՛ս **Ս. Մեփ-Եօլչեան**, նշվ. աշխ., էջ 124, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, նշվ. աշխ., էջ 136, **Ա. Աստուածատրեան**, նշված հոդվածը, «Հայրենիք», 1957, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 52, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 331-333, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 395, **Գ. Գալոյան**, նշվ. աշխ., էջ 68, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 130:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 218, թ. 1, ֆ. 200, ց. 1, գ. 293, թ. 40, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 156-157:

հորեն կատարել գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի բոլոր կարգադրությունները¹:

Դ. Շատվորթի սանձարձակ ելույթը բողոքի փոթորիկ առաջ բերեց համագումարում: Պատգամավորներն իրենց ելույթներում մերժեցին ներկայացված պահանջները՝ անընդունելի համարելով Ադրբեջանի հետ միավորվելու որևէ վարչական ձև²:

Ի պատասխան գեներալի ելույթի՝ համագումարի պատգամավորները հանդես եկան հայտարարությամբ, ուր նշվում էր, որ Ադրբեջանի թուրքերը միշտ ունեցել են թուրքական կողմնորոշում և ամեն կերպ նպաստել են թուրքական զորքերի Այսրկովկաս մտնելուն: Նշվում էր, որ այժմ նույնպես Ադրբեջանը կողմնորոշված է դեպի Թուրքիա, թեև ադրբեջանական թուրքերը փորձում են դա ժխտել: Նշվում էր նաև, որ ավագակությունները, թալանը, մարդասպանությունները, ճանապարհներին հայերին առևանգելը Ադրբեջանի նպատակների իրականացման սովորական միջոցներն են: Համագումարը գտնում էր, որ Ղարաբաղի հայության քաղաքական, պատմական, կուլտուրական, իրավական և մանավանդ տնտեսական պայմանները չեն կարող ոչ մի դեպքում հիմք ծառայել հայ ժողովրդի վզին փաթաթելու Ադրբեջանի թեկուզ ժամանակավոր իշխանության վարչական ձևը³:

Համագումարի պատվիրակները միահամուռ մերժեցին անգլիացի գեներալի պահանջները: Երկրորդ անգամ լսելով Ադրբե-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ, Միսակ Տեր-Դանիելյանի հուշեր:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 27, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 393, **Սարուր (Քիրս Սարոտ)**, նշվ. աշխ., էջ 136, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 52, «Արտաքին գործերի մինիստրի գեկուցումը ...», էջ 21, **Հ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 130-132:

³ Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 333, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 403, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 132:

ջանի իշխանությանը ենթարկվելու մասին Դ. Շատլվորթի պահանջը՝ համագումարը կրկին շեշտեց, որ ինքը «միանգամայն անհնարին է գտնում փոխելու իր ժխտական որոշումը, որը թելադրված է Ղարաբաղի ամբողջ հայության անհողորդող կամքով, որին դավաճանելը ոչ մի դեպքում չեն ուզում և չեն կարող»¹:

Համագումարի վճռական կեցվածքին հետևում է Շատլվորթի նույնքան վճռական հայտարարությունն այն մասին, որ ինքը օրենքից դուրս է համարում Արցախի հայության 4-րդ համագումարում ընտրված Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը, հիշեցնում, որ Բաքվի բրիտանական հրամանատարությունը հենց սկզբից չի ճանաչել այդ խորհրդի լիազորությունները, իսկ առավել ևս այժմ նրա գոյությունը անհանդուրժելի է համարում:

Արցախի հայության 5-րդ համագումարից հետո անգլիացիները խարդավանքներով ու բացահայտ բռնություններով առժամանակ կարողանում են կասեցնել Ազգային խորհրդի ակտիվ գործունեությունը: Նրանք նախ Արցախից աքսորեցին հայտնի գործիչներից ոմանց, այդ թվում՝ Ազգային խորհրդի անդամներից մի քանիսին, իսկ ոմանց էլ ստիպեցին քաղաքական գործունեությամբ այլևս չգրադվելու ստորագրություն տալ²:

Աքսորներով ու ձերբակալություններով անգլիացիներին ու թուրքերին ի վերջո հաջողվեց դադարեցնել Ազգային խորհրդի գործունեությունը Շուշիում³: Բայց դա չկուտրեց արցախահայու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 390, թ. 4, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 314-315:

² Տե՛ս **Ա. Բաբալեան**, նշվ. աշխ., էջ 104, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, Ճշդումներ և դիտողություններ, «Հայրենիք», 1933, հոկտեմբեր, թիվ 12 (132), էջ 124, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 334:

³ Տե՛ս **Ս. Մելիք-Եօլչեան**, նշվ. աշխ., էջ 124, **Ա. Բաբալեան**, նշվ. աշխ., էջ 104, «Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը ...», էջ 21:

թյան դիմադրական ուժը: Ժողովուրդը մերժեց անգլիական իշխանության հայադավ պահանջները: Վարանդայում կազմակերպվում է ինքնապաշտպանական մի մարմին, որը փոխարինում է Ազգային խորհրդին: Այդ մարմնի մեջ են մտնում խորհրդի դեռևս Արցախում գտնվող անդամները, զինվորական ու պետական հայտնի գործիչներ¹: Այդպիսով, փաստորեն, Ազգային խորհուրդը շարունակում էր գործել: Ամեն ինչից երևում էր, որ Այսրկովկասի բրիտանական հրամանատարությունը ամուր բռնել է Արցախի ու Զանգեզուրի կոկորդից և չի ցանկանում բաց թողնել: Անգլիացիների օգնությամբ Արցախին տիրանալու համար մուսավաթականները պատրաստ էին ամեն տեսակի բռնությունների, նույնիսկ արյունահեղության: Անհանգստացնող էր հատկապես այն, որ մեղմանալու փոխարեն օրըստօրե ավելի էր սրվում ու բարդանում իրավիճակը, որից դուրս գալու երեք ուղի կար. 1. ենթարկվել Ադրբեջանի կառավարությանը, 2. կրկին ու կրկին խնդրել Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի նա իր ձեռքը վերցնի Արցախի դատը և դիվանագիտական կամ մեկ այլ ճանապարհով լուծի այդ ծանր խնդիրը, 3. դիմել զինված լայնածավալ պայքարի:

Առաջին տարբերակը արցախահայությունը վճռականապես մերժում էր, երկրորդը հույս չէր ներշնչում. հազիվ թե մոտ ապագայում Երևանից օգնություն հասներ, թեև Արցախի հայերը չէին կորցնում իրենց հույսը: Ինչ վերաբերում էր Ադրբեջանի հետ վճռական կովի մեջ մտնելուն, ապա պահը խիստ անհարմար էր, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրան բացահայտորեն աջակցում էր Անգլիան՝ Այսրկովկասում գտնվող իր զորքերով:

¹ Տե՛ս **Ա. Բաբայեան**, նշվ. աշխ., էջ 104:

Արցախում տեղի ունեցող վտանգավոր գործընթացները տագնապ էին առաջացնում նաև Զանգեզուրում: Բայց այդ դժվարին օրերին հուսադրիչ լուրեր էին գալիս գավառի հարավարևմտյան կողմերից:

Բանն այն է, որ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը և Նախիջևանի գավառի բրիտանական զինվորական կառավարիչ կապիտան Ֆրեդերիկ Իստլենդ Լաուտոնը դեռևս 1919 թ. փետրվարի 3-ին կնքել էին մի համաձայնություն, որով. 1) Նախիջևանի գավառը հանձնվում էր հայկական կառավարմանը (Ուվա-չայից մինչև նախկին Երևանյան գավառի հարավային սահմանը), սակայն երկրամասը անորոշ ժամանակով ենթակա էր լինելու բրիտանական վերահսկողությանը, 2) Նախիջևանի յուրաքանչյուր գյուղ ինքն էր ընտրելու իր տանուտերին, 3) նշված տարածքում կարգն ու կանոնը պաշտպանելու էին ոչ թե հայկական, այլ բրիտանական զորախմբերը, և այդ նպատակով բրիտանական մի զորամաս տեղաբաշխվելու էր Դավալու գյուղում, իսկ հայերն իրենց բոլոր զորախմբերը, բացառությամբ Դավալուի զորամասից, հետ պիտի քաշեին Ուվա-չայից հյուսիս, 4) առանց բրիտանական ներկայացուցչի հրամանի՝ հայկական զորամասերն առժամանակ չպետք է մտնեին թուրքաբնակ գյուղերը, 5) Երևանի կառավարությունը պարտավորվում էր վերահաստատել հեռագրական հաղորդակցությունը Նախիջևանի սահմանի և Երևան քաղաքի միջև¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս համաձայնագիրն անզլիացիների կողմից առաջին գործնական քայլն էր Նախիջևանի խնդիրը կարգավորելու, երկրամասը իր իսկական տիրոջը վերադարձնելու ուղղությամբ:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 391, թթ. 1-4, ֆ. 200, ց. 1, գ. 209, թ. 37:

Զանգեզուրցիները մեծ շահագրգռվածությամբ էին հետևում Նախիջևանում դեպքերի հետագա զարգացմանը, քանի որ գործընթացի հաջող ելքից էր կախված լեռնաշխարհում ապաստանած նախիջևանահայ բազմահազար գաղթականության վերադարձը հայրենի օջախներ, որով միայն կթեթևանար զանգեզուրցու ծանր բեռը:

Շատ չանցած՝ Նախիջևանը լիովին անցավ Հայաստանի Հանրապետությանը, և նախիջևանահայ գաղթականները սկսեցին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, այդ թվում՝ Ջուլֆա և Ջուղա¹:

Զանգեզուրում ուրախությամբ ընդունեցին Նախիջևան-Շարուրի տարածքում անհապաղ պետական մարմիններ ստեղծելու մասին ՀՀ նախարարների խորհրդի ապրիլի 26-ի որոշումը²:

Ապրիլի 29-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդը քննարկում է այդ շրջաններում վարչական միավորներ կազմակերպելու հարցը և որոշում ստեղծել 3 գավառ. ա) Գողթան՝ Ագուլիս կենտրոնով, բ) Նախիջևան՝ Նախիջևան կենտրոնով, գ) Շարուր՝ Բաշ-Նորաշեն կենտրոնով³:

Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ բողոքներից հետո անգլիական հրամանատարությունը համաձայնել էր, որ Հայաստանի պետությունը Արցախում ունենա հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ, բայց միայն այն պայմանով, որ նա գործի Շուշիի անգլիական առաքելությանը կից և զբաղվի միայն սովյալ բնակչության վիճակը բարելավելու հարցերով: Ըստ այդմ՝

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 209, թ. 37^ա, գ. 243, թ. 99, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 391, թ. 1, **Ա. Բաբալեան**, նշվ. աշխ., էջ 109, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1957, հոկտեմբեր, թիվ 10 (380), էջ 51, **Գ. Գալոյան**, նշվ. աշխ., էջ 77, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 157-160:

² Տե՛ս «Կառավարական լրաբեր», 1919, 12 մայիսի:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14 (մաս առաջին), թ. 77:

ՀՀ կառավարությունն Արցախում իր զինվորական ներկայացուցիչ նշանակեց գնդապետ Միքայել Արզումանյանին¹: Ճիշտ է, Խոսրով բեկ Սուլթանովի բողոքի հիման վրա Ադրբեջանի կառավարությունը անգլիական հրամանատարությանը խնդրել էր այդ պաշտոնում նշանակել մեկ ուրիշ հայ գործչի, բայց ապրիլի 28-ին Միքայել Արզումանյանը, հասնելով Շուշի, նրանց կանգնեցրել էր փաստի առաջ:

Հայաստանի զինվորական ներկայացուցիչը Արցախ եկավ այն ժամանակ, երբ դրությունը օրըստօրե ծանրանում էր, որովհետև հայկական գյուղերի վրա թուրքերի հարձակումներն ու ալան-թալանն անցել էին չափ ու սահման: Պաշտոնապես լուծարված, բայց նախկինի պես ակտիվորեն գործող Ազգային խորհրդի և նրա նախագահ Եղիշե Իշխանյանի մոտ կուտակվել էին գյուղերից ստացված հարյուրավոր բողոքագրեր ու գանգատներ:

Քանի որ Արցախի Ազգային խորհուրդը զրկված էր անգլիական առաքելության հետ անմիջական կապի մեջ մտնելու իրավունքից, ուստի առավել կարևոր դիմումները ստիպված եղավ շտապ փոխանցել Մ. Արզումանյանին՝ առաքելությանը ներկայացնելու համար:

Սովորաբար, երբ առաքելության անդամները Արցախի հայերից գանգատներ ու բողոքներ էին ստանում, որպես կանոն, դրանց չէին պատասխանում, իսկ հազվադեպ տրված պատասխանը լինում էր միայն «բարի խորհուրդ»՝ դիմել ոչ թե իրենց, այլ գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Մ. Արզու-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թթ. 9, 10, **Սարուր (Քիրս Սարուր)**, Ղարաբաղի կցումը Ատրբեջանի, էջ 135, **Ե. Իշխանեան**, նշվ. աշխ., էջ 404, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 124:

մանյանի կողմից առաքելություն ներկայացրած բողոքներն այս անգամ էլ արժանացան նույն ծաղրական պատասխանին¹:

Անգլիացիների բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը Սուլթանովին դարձրել էին ավելի լկտի ու անգիջում: Զանգեզուրին սահմանակից վայրերում և Արցախի կարևոր կետերում կուտակված զինական ուժերը համարելով բավարար՝ Սուլթանովը որոշեց դիմել վճռական գործողությունների՝ զենքով հայկական գույգ երկրամասերը նվաճելու համար:

Նա նույնիսկ աղորբեջանական առաջին հետևակային դիվիզիայի հրամանատարին հատուկ նամակ էր գրել՝ Շուշիի վրայով դեպի Նախիջևան արշավելու ուղիների վերաբերյալ առաջարկով²:

Ապրիլի 30-ին Աղրբեջանի թուրքերը մեծ ուժերով հարձակվեցին Դիզակի Դոլանլար հայկական գյուղի վրա: Օրենքից դուրս հայտարարված Արցախի Ազգային խորհուրդը զինվորական շտաբին կարգադրեց անպայման օգնության հասնել Դիզակի շրջանի հրամանատար Արտեմ Լալայանին և ամեն գնով պաշտպանել Դոլանլարը: Երկու օր տևած համառ կռիվներից հետո թուրքերի հարձակումը հետ մղվեց նրանց համար զգալի կորուստներով³:

Թուրքական մի այլ բազմամարդ զորամաս նույն օրը հարձակում գործեց Գորիսի շրջանի Գերենգուր գյուղի ուղղությամբ, բայց, հանդիպելով զանգեզուրյան ուժերի կործանիչ դիմադրությանը, մեծ թվով դիակներ թողնելով, փախավ կովի դաշտից:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 123, «Արտաքին գործերի մինիստրի գեկուցումը Հայաստանի կառավարութեան...», էջ 22:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 463, թ. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 123:

Մուսավաթական մեկ ուրիշ գորամաս հարձակման անցավ Կապանի շրջանի Ուժանիս, Մոդես, Հագարակ գյուղերի վրա, բայց տեղի հայկական ջոկատները շտեմարտիչ հարված տվեցին թշնամուն և դուրս շարտեցին գյուղերի տարածքներից: Ավելին, խորանալով հակառակորդի դասավորության մեջ՝ կարողացան նրան ջախջախել իր իսկ տարածքում և վերադառնալ ռազմական ավարով¹:

Համոզվելով, որ Զանգեզուրի սահմաններն անառիկ են՝ Ադրբեջանի կառավարությունը փոխեց գործելաձևը, սկսեց սպառնալից բողոքագրեր ուղարկել Երևանի կառավարությանը: Սակայն ո՛չ մուսավաթական կառավարության, ո՛չ էլ Խոսրով բեկ Սուլթանովի սպառնալիքները որևէ նշանակություն չունեցան, քանզի առաջվա պես զանգեզուրցիներն ամուր կանգնած էին հարազատ լեռնավայրի պաշտպանության դիրքերում:

Անգլիական առաքելության ղեկավար մայոր Գ. Մոնք-Մեյսոնի կարգադրությամբ առաքելության ներկայացուցիչը Միքայել Արզումանյանի ուղեկցությամբ 1919 թ. մայիսի 1-ին Շուշիից ավտոմեքենայով մեկնեց Գորիս՝ Շրջանային խորհրդի հետ բանակցելու²:

Գալով Գորիս՝ մայիսի 2-ին անգլիացին իր մոտ է հրավիրում Շրջանային խորհրդի անդամներին և անում բազմիցս կրկնված հայտարարություններ, ապա ներկայացնում երկու գլխավոր պահանջ. 1) Զանգեզուրում կարգ և իշխանություն հաստատելու, ճանապարհները բանալու և ժողովրդին պարեն հասցնելու համար

¹ Տե՛ս **Ստեմել**, Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, «Հայրենիք», 1963, փետրվար, թիվ 2, էջ 30-31:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, **Բ. Ուլուքաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 61: Ադրբեյջանի մի մասում նշված է, թե Մ. Արզումանյանի ուղեկցությամբ Գորիս է մեկնել Շուշիում անգլիական առաքելության ղեկավար Գ. Մոնք-Մեյսոնը:

ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Ըստ որում՝ այդ ճանաչումը պետք է կատարվեր պաշտոնապես, գրավոր՝ չսպասելով Փարիզի խաղաղության համաժողովի որոշմանը, նկատի առնելով, որ համաժողովը, միննույն է, հարցն անպայման վճռելու է Ադրբեջանի օգտին, 2) հնարավորություն ստեղծել, որպեսզի Ադրբեջանից եկող քոչվորներն անարգել բարձրանան Չանգեզուրի սարերը¹:

Շրջանային խորհրդի անդամները անգլիացուն տվեցին բանավոր մի շարք բացատրություններ, որոնցից կարևորներն էին՝ ա) Չանգեզուրում կարգ և իշխանություն հաստատելու անգլիացիների պահանջն ավելորդ է, քանի որ «ոչ միայն այժմ, այլև համատարած իշխանության օրերին», Չանգեզուրում միշտ թագավորել է օրինակելի իշխանություն, և այժմ հարկ չկա իշխանություն հաստատել այնտեղ, ուր անիշխանություն չկա», բ) «Ուղիղ երկու տարի է, ինչ Չանգեզուրը կտրված է կուլտուրական աշխարհից, նրա առաջ փակված են հաղորդակցության ճանապարհները: Չանգեզուրը հաշտվել է այդ հանգամանքի հետ՝ գտնելով, որ իր ազատությունը վեր է ամեն տեսակ հարմարություններից և կուլտուրական բարիքներից: Համաշխարհային խաղաղարար կոնֆերանսի հայտարարությունը պարզորոշ թելադրում է ամենքին՝ պահպանելու եղած դրությունը, մինչև վերջնական որոշման հայտարարելը», գ) «Թուրք-ադրբեջանական ավանսյուրայի ամբողջ ընթացքում Չանգեզուրը միշտ եղել է ինքնուրույն և դաշնակից հրամանատարությունը այդպես էլ տեսել է Չանգեզուր մտնելիս», դ) «Ամեն մի ոսնձգություն մեր ինքնուրույնության դեմ, ում կողմից էլ որ երևան գա այն, «ստատուս-քվոյի» խախտում է և մեր

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 100, թ. 2, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 332:

² Նկատի է առնված ցարական միապետության ժամանակները:

կողմից կհանդիպի ամենաուժեղ դիմադրության», ե) Քոչը բաց թողնել նշանակում է Ջանգեզուրի թիկունքն անցկացնել զինված թշնամի տարր, որը հարմար բռնական կարող է մեծապես վտանգել գավառը: «Ոչ քոչը բաց կթողնենք և ոչ էլ լսել անգամ կուզենք Ադրբեջանի մասին», - անգլիացուն ասում էին խորհրդի անդամները՝ համառորեն պնդելով, որ Ջանգեզուրը Հայաստանին է պատկանում, և իրենց հրահանգներ կարող է տալ միայն Երևանը¹:

Կտրականապես մերժելով ներկայացված պահանջները և հենվելով Ջանգեզուրի գյուղացիական համագումարի կամքի վրա՝ Շրջանային խորհրդի անդամները իրենց պատասխանը ձևակերպեցին գրավոր և պաշտոնապես ներկայացրին անգլիացուն: Այն բաղկացած էր երկու կետից՝ «1. Ջանգեզուրի Առաջին գյուղացիական համագումարի որոշման համաձայն Հայաստանի Հանրապետության երկրամաս Ջանգեզուրի դեմ կատարած ամեն մի ագրեսիվ գործողություն կհանդիպի ամենահամառ և կատաղի դիմադրության Ջանգեզուրի հայ ժողովրդի կողմից, 2. Այն քոչվորները, որոնք չեն ապրում Հայաստանի Հանրապետության [Ջանգեզուր] երկրամասում, ոչ մի դեպքում և ոչ մի պայմանով չի թույլատրվում բարձրանան սարերը»²:

Խորհրդակցությունից հետո անգլիացին բողոքագիր ներկայացրեց պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանին՝ սպառնալով. «Ջանգեզուրի գավառը Ադրբեջանի կառավարությանը ենթարկելու դեմ որևէ արգելք հարուցելու դեպքում Դուք կրելու եք անձնական պատասխանատվություն Անգլիայի կառավարության

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 100, թ. 2, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 332:

² ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 100, թ. 3, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 332:

առջև»¹: Ավելին՝ նա նույնիսկ հանդգնեց Ա. Շահմազյանին առաջարկել, որ հեռանա Զանգեզուրից:

Այսուհանդերձ, անգլիացին Միքայել Արզումանյանի հետ փաստորեն մայիսի 4-ին դատարկաձեռն վերադարձավ Շուշի²:

Խ. Սուլթանովի հետ ունեցած տեսակցությունից հետո Շուշիում գտնվող Դ. Շատլվորթը մանրամասն զեկույց ուղարկեց իր հրամանատարությանը, որտեղ խիստ բացասաբար էր նկարագրում Ա. Շահմազյանի գործունեությունը երկրամասում, աջակցություն էր հայտնում Խ. Սուլթանովի գործունեությանը և պնդում էր քոչը դեպի Զանգեզուրի սարերը կազմակերպելու անհրաժեշտությունը³:

Դ. Շատլվորթի զեկույցին հետևեց գեներալ Վ. Թոմսոնի կտրուկ պահանջը Ա. Խատիսյանին՝ ներկայանալ Թիֆլիս և տալ անհրաժեշտ բացատրություններ: Մայիսի 3-ի խորհրդակցության ժամանակ Վ. Թոմսոնը, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին դիմելով, Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին մեղադրեց Արցախի ներքին գործերին խառնվելու և փաստորեն դրանով կարծես Անգլիային պատերազմ հայտարարելու մեջ: Ջայրացած բրիտանացին հայտարարեց, որ իր հրամանով կասեցվել է հայկական զինված ուժերի մուտքը Նախիջևան մինչև հետևյալ պայմանների ընդունումը. 1) Շահմազյանը և նրա մյուս գործընկերները պետք է ետ կանչվեն Արցախից և Զանգեզուրից, 2) ՀՀ կառավարությունը պետք է հնազանդության կոչ հրապարակի զույգ երկրամասերի հայ բնակչությանը՝ ենթարկվելու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 25:

² Տե՛ս **Ստեմել**, Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 32-33, **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 135:

³ Տե՛ս **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 235:

աղբբեջանական իշխանություններին, 3) պետք է չխոչընդոտվի քոչը:

Պատասխան խոսքում Ա. Խատիսյանը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը Արցախը և Զանգեզուրը ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս, սակայն մինչև Փարիզի վեհաժողովի որոշումը անհրաժեշտ է համարում զույգ երկրամասերի կառավարումը հանձնել անգլիացի գեներալ-նահանգապետին և տեղում գործող հայ և մահմեդական ազգային խորհուրդներին, քանի որ Արցախի ու Զանգեզուրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայությունը չի ենթարկվի աղբբեջանական իշխանություններին և անխուսափելիորեն կշարունակվեն ազգամիջյան բախումները: Ա. Խատիսյանը հայտարարեց, որ հայկական կառավարությունը Արցախում և Զանգեզուրում ունի երկու ներկայացուցիչ: Նշեց, որ նրանք են Ա. Շահմազյանը և Մ. Արզումանյանը, և որ Ա. Շահմազյանն արդեն կանչվել է Երևան՝ զեկույցի:

Անդրադառնալով քոչի հարցին՝ Ա. Խատիսյանը հավելեց, որ Հայաստանի կառավարությունը դեմ չէ քոչին, միայն թե այն պետք է լինի կազմակերպված, ընթանա ՀՀ կառավարության մշակված կանոնների համաձայն, վերահսկվի անգլիացիների զինված ուժի և հայ ու մահմեդական հսկիչների կողմից: Այնուհետև Ա. Խատիսյանը հրաժարվեց բավարարել գեներալ Վ. Թոմսոնի պահանջը: Այն է՝ կոչով դիմել Արցախի և Զանգեզուրի հայ բնակչությանը՝ հնազանդվելու աղբբեջանական իշխանություններին: Նա համաձայնեց դեպի Նախիջևան հայկական զինված միավորումների մուտքը կասեցնելու բրիտանացիների որոշման հետ, բայց հիշեցրեց, որ հայ գաղթականության վիճակն այստեղ օրհասական է. 18 հազարից մահացել են 8 հազարը: Նշեց, որ դրություն-

նը գնալով ծայրաստիճան լարվում է, որը ոչ մի կերպ չի բխում բրիտանական ռազմական շահերից:

Հանդիպումից հետո գեներալ Վ. Թոմսոնը, գոհ մնալով արդյունքներից, հայկական զինված կազմավորումների մուտքը Նախիջևան արգելող իր հրամանը ետ վերցրեց¹:

1919 թ. մայիսի 5-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում է.

«Հանձնարարել ներքին գործերի մինիստրին՝ հաղորդելու Արգումանյանին, որ՝

ա) Հայոց կառավարությունը ոչ մի համաձայնություն չի տվել Ադրբեջանին Ղարաբաղը կառավարելու գործում:

բ) Հայոց կառավարությունը ոչ մի արգելք չունի քոչվորներին սարը բարձրացնելու դեմ:

գ) Շահմազյանը մնում է իր տեղում նախկին պաշտոնով»²:

Բրիտանական պատվիրակության Ջանգեզուրից Շուշի մեկնելուց հետո Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը հանդես եկավ «Ջանգեզուրի հայ ժողովրդին» դիմումով՝ նրան տեղեկացնելով Շուշիից եկած անգլիացի պաշտոնյայի՝ Գորիսում արած հայտարարություններին:

Շուշի հասնելուց հետո անգլիացի պաշտոնյան և Մ. Արգումանյանը բրիտանական առաքելությունում մանրամասն պատմում են իրենց երկիրը Ադրբեջանի ոտնձգություններից պաշտպանելու զանգեզուրցիների միակամության ու վճռականության մասին: Առաքելության ղեկավար Գ. Մոնք-Մեյսոնին ոչինչ չի մնում անելու, և նա զեկուցագիր է գրում Բաքվի անգլիական գորքերի հրամանատար Դ. Շատլվորթին՝ առաքելության անդամի՝

¹ St' u **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 235-239:

² «Կառավարության լրաբեր», 1919, 30 մայիսի, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 104:

Գորիս կատարած առաքելության ձախողման մանրամասները նկարագրելով:

Արցախի Ազգային խորհուրդը հավանություն է տալիս Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի բռնած սկզբունքային ու վճռական դիրքին, բայց դժգոհում, որ Մ. Արզումանյանը Գորիսից իր հետ չէր բերել Երևանից Արցախի համար ուղարկված գումարը¹, որով հնարավոր կլիներ հոգալ տեղի հայության որոշ կարիքները: Մինչդեռ Խոսրով բեկ Սուլթանովը Արցախ էր մտել 25 միլիոն ռուբլով, բացի այդ՝ Ադրբեջանի գանձարանում նրա համար բացված էր անսահմանափակ վարկ²:

Զանգեզուրի մերժումը ստանալուց հետո Սուլթանովը, անգլիական առաքելության հետ խորհրդակցելով, որոշում է քոչը տեղավորել Արցախի սահմաններում³: Դա նշանակում էր, որ Արցախը ենթարկվելու էր ավերածության, հարյուրհազարավոր անասունները մորելիս պես ոչնչացնելու էին արցախցիների արտերն ու արոտավայրերը, իսկ զինված քոչվորները և նրանց միացած ավագակաբարո տարրերը շերտընդմեջ մտնելու էին հայության մեջ:

Միաժամանակ Խ. Սուլթանովը նամակով դիմում էր ադրբեջանական 1-ին հետևակային դիվիզիայի հրամանատարին՝ մատնանշելով դիվիզիայի հնարավոր շարժման ուղիները Շուշիից Նախիջևան: Նա նշում է.

¹ Մ. Արզումանյանը նաև Արցախի ազգային խորհրդից խնդրանք ուներ Շուշի տանել Հայաստանի կառավարության կողմից Արցախին հատկացված Գորիսում գտնվող 1.200.000 ռուբլին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 61):

² Տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 61:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 28, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 40, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 2:

«Անվտանգ է համարվում Ադդամ-Ջաֆրայիլ և Գիլյանի տափաստանով Ջուլֆայով-Նախիջևան: Այս ուղին երկար է, սակայն անվտանգ:

Մուսուլմանլար, Շաքի, Արիկլի և Ղալանով Նախիջևան տարածությունը մոտ 350 վերստ է: Այդ ուղին կարելի է գնալ հեծելագործով 5 օր, հետևակով՝ 9: Այս ճանապարհին հնարավոր է բախումներ հայերի հետ Սիսիանի շրջանում, Բազարչայի և Ղարաքիլիսայի, Ղարաբաբայի, Գյամրիի (Գյումրի: - *Ա. Ս.*) և Գեղվաձորի շրջանում»¹:

1919 թ. մայիսի 17-ին Մուլթանովը դիմում է Ադրբեջանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղի հայության դեմ կռվելու համար զենքի և զինամթերքի պաշար տրամադրելու պահանջով: Դիմումում նշվում էր. «1919 թ. մայիսի 13-ին ժամանեցի Շուշի: Գնե՜րալ Շատլվորթը 12-ին գնացել է Գորիս: Նրան ուղեկցում էր անգլիական մայոր Խիկկլիի ջոկատը: Նա ինձ խնդրել էր սպասել իր վերադարձին: Նա վերադարձավ ամսի 15-ին և ինձ պատմեց հետևյալը. Դիգում (Տեղ գյուղում: - *Ա. Ս.*) անգլիական ջոկատը և գեներալը կանգնեցվել են զինյալ հայերի կողմից, հետո գեներալին, առանց ջոկատի, թույլ է տրվել մտնել Գորիս: Գորիսում հրավիրվել է Ազգային խորհրդի նիստ, որը հրաժարվել է ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Շատլվորթը պահանջել է հանձնել Շահմազյանին, Շիրինյանին, Հովսեփյանին և Ա. Գ. Կոլմակովին՝ տանելու համար: Սահմանված ժամին նշված անձինք ներկայացել են Շատլվորթին: Հենց այդ ժամանակ հնչել են զանգերը և հավաքվել են մեծ քանակությամբ զինված մարդիկ՝ երեք դաշտային հրանոթով, զնդացիները ուղղվել են գեներալի կողմը, աղաղակել են՝ մա՛հ անգլիացիներին, և հայտարարել են, որ ոչ ոքու չեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 463, թ. 1:

տա: Այնպես որ անգլիացիների վրա հույս դնել չի կարելի, իսկ դուք ինձ խոստացված զենքը չտվեցիք: Ուստի ուզում եմ, որ ինձ շտապ պատասխանեք՝ կարող եք տալ 200-ի չափ զենք, միլիոն փամփուշտ, մեկ գումարտակ և 10 գնդացիր՝ իր պաշարով»¹:

Արցախին և Զանգեզուրին առաջիկայում սպասվում էին նոր փորձություններ:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՇԱՏԼՎՈՐԹԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ ԵՎ ԵՐԿՐԱՄԱՍԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԲԱԺԱՆ ՏԱՐԱԾՔ ԼԻՆԵԼՈՒ ՓԱՍՏԱՑԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Անգլիական հրամանատարությունը Հայաստանի կառավարությանը առաջարկել էր Եվլախ ուղարկել մի ներկայացուցիչ, որը մայիսի 10-ին այնտեղ հանդիպեր գեներալ Դ. Շատլվորթին, այնուհետև նրա հետ մեկնեւր Շուշի-Գորիս²:

Հայաստանի կառավարությունը որպես ներկայացուցիչ ընտրեց Հովսեփ Արղությանին³՝ նրա վրա դնելով հետևյալ պարտականությունները.

1. Պարզաբանել Հայաստանի կառավարության տեսակետը Ղարաբաղի վերաբերյալ այն իմաստով, որ Լեռնային Ղարաբաղը համարելով իր անբաժան մասը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ցանկանում է մինչև Փարիզի համաժողովի կողմից հարցի վերջնական լուծումը կառավարել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 446, թ. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 81, **Ե. Իշխանեան**, Դեպքերը Ղարաբաղում, ճշդումներ եւ դիտողություններ. «Հայրենիք», 1933, թիվ 12 (132), հոկտեմբեր, էջ 125:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, **Ալ. Խատիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Ռ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 189-190:

այդ երկիրը գոյություն ունեցող ազգային խորհուրդների միջոցով, տեղական թուրք ժողովրդի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, իսկ եթե անգլիական հրամանատարությունը կառավարման այդ ձևը ցանկալի չի գտնում, այն ժամանակ Հայաստանի կառավարությունը առաջարկում է Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ նշանակել մի անգլիացու:

2. Նպաստել քոչի խնդրի դրական լուծմանը: Հայերը թույլ կտան, որպեսզի Ադրբեջանի քոչը բարձրանա Ջանգեզուրի սարերը՝ անգլիական պահակների հսկողության տակ:
3. Ջանգեզուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար շտաբ-կապիտան Արսեն Շահմազյանին հայտնել, որ կառավարությունը նրան կանչում է Երևան՝ զեկուցում տալու Ջանգեզուրի դրության մասին:
4. Միջոցներ ձեռնարկել՝ բարիդրացիական հարաբերություններ ստեղծելու հայերի և թուրքերի միջև¹:

Կառավարական այս առաջարկներով Հ. Արդուրյանը մեկնեց Եվլախ:

Մայիսի 10-ին Եվլախում Հ. Արդուրյանը հանդիպում է գեներալ Դ. Շատլվորթին, իսկ հետևյալ օրը՝ մայիսի 11-ին, նրանք մեկնում են Շուշի: Դա Բաքվից Դ. Շատլվորթի երկրորդ այցն էր Արցախի կենտրոն²:

Տեղ հասնելուն պես Հ. Արդուրյանը հանդիպում է Արցախի Ազգային խորհրդի անդամներին: Նրան առաջադրվում են բազմաթիվ հարցեր՝ կապված Հայաստանի կողմից Արցախին ցույց տրվելիք օգնության և ընդհանրապես երկրամասի հայությանը փրկելու խնդրի հետ: Նրանք շեշտում են, որ չունեն բավարար

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 81:

² Տե՛ս նույն տեղում:

զենք ու զինամթերք, ուստի իրենց գլխին շարունակում է մնալ կախված մահացու վտանգը: Անհրաժեշտ քանակի զենք ու զինամթերք չունենալու դեպքում, ասում էին խորհրդի անդամները, Ադրբեջանն՝ իր սպառազինությամբ, անգլիական առաքելությունն՝ իր եռանդուն պահանջներով, կարող են հասնել իրենց նպատակին՝ Ջանգեզուրն ու Արցախը ենթարկել Ադրբեջանին:

Իշխան Արդությանը առաջադրված հարցերին որևէ հուսադրող պատասխան չովեց՝ առաջ բերելով Ազգային խորհրդի անդամների դժգոհությունն ու հիասթափությունը¹:

Նույն օրվա՝ մայիսի 11-ի երկրորդ կեսին անգլիական առաքելության շենքում տեղի է ունենում Դ. Շատլվորթի և Հ. Արդությանի առաջին պաշտոնական հանդիպումը, որին ներկա է լինում նաև Միքայել Արզումանյանը: Գեներալը Հ. Արդությանին հայտարարում է հետևյալը. «Ես եկել եմ Ղարաբաղ՝ անգլիական հրամանատարության կողմից ունենալով հատուկ հրահանգներ: Ինչպես Հայաստանի կառավարությանը հնարավորություն է տրված ժամանակավորապես կյանքի խաղաղ պայմաններ ստեղծել Նախիջևանի և Կարսի շրջաններում՝ նույնը պիտի կատարվի Ղարաբաղում՝ տալով այդ հնարավորությունը Ադրբեջանի կառավարությանը: Հայաստանի կառավարությունն այդ իմաստով տվել է իր դրական համաձայնությունը, և Դուք ուղարկված եք այստեղ՝ նպաստելու ինձ այդ գործում: Քոչը անպայման պիտի բարձրանա: Շահմազյանը պիտի հեռանա Ջանգեզուրից և [դրա դեմ] որևէ դիմադրություն պիտի դիտեմ որպես անգլիական հրամանատարության դեմ [ուղղված դիմադրություն], [իսկ ես] հրահանգ ունեմ՝ դիմադրության դեպքում դիմե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 81-82:

* Խոսքն այն մասին էր, որ անգլիական օկուպացիոն իշխանությունները համաձայնել էին Հայաստանի կազմի մեջ մտցնել Նախիջևանի երկրամասը և Կարսի մարզը:

լու զինական ուժի: Ասացե՛ք, Դուք ի՞նչ հրահանգներ եք ստացել Ձեր կառավարությունից»¹:

Հ. Արդությանը կտրուկ հայտարարում է, որ Հայաստանի կառավարությունը որևէ համաձայնություն չի տվել, որ Ղարաբաղում, թեկուզ ժամանակավորապես, մտցվի Ադրբեյջանի իշխանությունը, միաժամանակ պարզում է իր ստացած հրահանգները՝ խոստանալով աջակցություն քոչի խնդիրը դրական լուծելու հարցում:

Գեներալ Շատլվորթը բորբոքված բացականչում է, թե այս ամբողջ գործում առկա է մի մեծ թյուրիմացություն, կամ Հայաստանի կառավարությունը վարում է երկդիմի քաղաքականություն: «Պետք է պարզել այս թյուրիմացությունը,- ասում է գեներալը,- և եթե այս գործի մեջ կա հանցավոր, նա պիտի կրի արժանի պատիժ»²:

Այս խնդիրների շուրջ երկար բացատրություններ լսելուց հետո Դ. Շատլվորթը որոշեց հաջորդ օրը մեկնել Գորիս:

Շուշիի երևելի հայ գործիչներից մի քանիսը Դ. Շատլվորթին առաջարկում են Գորիս տանել նաև Զանգեզուրը և նրա մարդկանց լավ իմացող մի գործչի, որը տեղում աջակցի գործին, այն է՝ զանգեզուրցիներին համոզի՝ ընդունելու քոչի մի մասը, որպեսզի այն ամբողջապես չկենտրոնանա Արցախում, ինչպես որոշել էր Սուլթանովը³:

Դ. Շատլվորթը համաձայնվում է իր հետ վերցնել Աշոտ Մելիք-Հովսեփյանին, որը լուծարված Ազգային խորհրդի անդամ էր: Մելիք-Հովսեփյանը միաժամանակ գաղտնի հանձնարարություն է ստանում Գորիսից բերել Արցախի համար Երևանից ուղարկված 1.200.000 ռուբլին⁴:

Մայիսի 13-ին Դ. Շատլվորթը Շուշիից մեկնում է Զանգեզուր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 82:

² Նույն տեղում, ինչպես նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 87, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 218, թ. 2, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 2:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նույն նպատակներով, այն է՝ տեղի ղեկավարությանը պարտադրել գավառը Ադրբեջանին ենթարկելու անգլիական հրամանատարության կամքը և հարթել քոչի հարցը: Նրա հետ էին Հովսեփ Արղությանը և Աշոտ Մելիք-Հովսեփյանը¹:

Դ. Շատլվորթին ուղեկցում էր 11 ավտոմեքենայից և մեկ զրահապատ մեքենայից բաղկացած շարասյունը՝ մայոր Հիքքի հրամանատարությամբ, 25 հնդիկ զինվորներով²:

Շուշիից դուրս գալուց հետո անգլիացի զորավարը փոխում է որոշումը և, առանց որևէ պատճառաբանության, Ա. Մելիք-Հովսեփյանին ճանապարհից հետ է ուղարկում³:

Զանգեզուրի հենց սահմանագլխին՝ Տեղ գյուղում, անգլիացի զորավարն ընկնում է անախորժ դրության մեջ: Նրան կանգնեցնում է հայկական պահակախումբը՝ սպայի գլխավորությամբ: Եվ եթե չլիներ Հ. Արղությանի միջամտությունը, անախորժությունը գուցե երկար տևեր: Շատ չանցած՝ հասնում է նաև շրջանային կոմիսարը՝ ձիավորներով, և անգլիացուն ցույց է տալիս պատվավոր ընդունելություն: Բայց վերջինս այնքան խորն էր վիրավորվել, որ երկար ժամանակ չէր կարողանում կատարվածի համարներել զանգեզուրցիներին⁴:

Գորիս քաղաք մտնելիս Դ. Շատլվորթին ողջունում է Զանգեզուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանի կողմից ուղարկած հատուկ վաշտը: Իջևանելով Շուշիի անգլիական

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին, եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 47:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 9, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թ. 9, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 446, թ. 1, ց. 8, գ. 91, թ. 4:

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 218, թ. 2, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 2:

⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 9, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թ. 9, **Ս. Մելիք-Յօյչեան**, Բազուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 126:

առաքելության Գորիսի բնակարանում՝ նա ցանկություն է հայտնում մեկ ու կես ժամ հետո իր մոտ տեսնել Շրջանային խորհրդի կազմին¹:

Խորհուրդը նախապես հավաքվում է պետական կոմիսար Ա. Շահմազյանի մոտ՝ նախնական խորհրդակցության, որին մասնակցում է նաև իշխան Հ. Արդուրյանը: Վերջինս պատմում է Տեղ գյուղում պատահած դեպքի մասին, ապա մտքերի կարճ փոխանակումից հետո ներկաներին իրազեկ է դարձնում քաղաքական դրությամբ: Զրույցի ընթացքում Հ. Արդուրյանը առաջարկում է անգլիացիների հետ բարդություններ առաջ չբերելու համար քոչի հարցը զատել Ադրբեջանին ենթարկվելու հարցից, մանավանդ որ Հայաստանի կառավարությունն արդեն իր որոշ տարածքներում քոչ ընդունելու մասին որոշում էր ընդունել: Քոչը, նշում էր Հ. Արդուրյանը, տնտեսական խոշոր նշանակություն ունի թրքության համար, ուստի ինքը համոզված է, որ անգլիական ընդհանուր հրամանատարությունը՝ որպես Ադրբեջանի հովանավոր, ամեն միջոց գործ կդնի՝ գլուխ բերելու ադրբեջանցի թուրքերի ցանկությունը: Ինչ վերաբերում է Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի ոտնձգություններին, ասում էր Հ. Արդուրյանը, ապա որքան կարելի է, «պետք է ուժեղ բողոքել»²:

Շրջանային խորհրդի անդամները վճռականապես դեմ արտահայտվեցին քոչի հարցում որևէ զիջման: Նրանք նշում էին, որ քոչը միշտ կապված է եղել Ադրբեջանի կողմից «մեր երկրին տիրանալու հետ»³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 9, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 17, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թ. 9, **Ս. Մելիք-Շոյչեան**, Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 126:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 9, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թ. 9:

³ Նույն տեղում:

Այնուամենայնիվ, մտքերի փոխանակությունից հետո նրանք եկան համաձայնության՝ գնալ որոշ զիջումների և թուրքերին հատկացնել առանձին արտատեղիներ (գոտիներ):

Հարցի նախնական քննարկումից հետո Շրջանային խորհրդի անդամների ընդհանուր համաձայնությամբ կազմվում է պատվիրակություն՝ անգլիական զորավարի հետ հանդիպելու համար: Պատվիրակության մեջ են մտնում պետական կոմիսարը, իշխան Հ. Արդությանը, խորհրդի նախագահության անդամները՝ Արշակ Շիրինյանը, Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյանը, Երեմիա Բակունցը և խորհրդի քարտուղարը՝ Դ. Եսայանը¹:

Դ. Շատվորթին ներկայանալուց հետո պատվիրակության անդամները ստիպված են լինում համբերությամբ լսել նրա երկարաշունչ ճառը, որը մաս-մաս թարգմանում էր Ա. Շիրինյանը²:

Շատվորթը ասում է, որ այն օրից, երբ Անգլիան մտավ մեծ պատերազմի մեջ, նրա համար պարզ ու որոշ էր, որ մեծ խնդիրներ լուծելուց բացի՝ պետք է լրջորեն զբաղվի նաև փոքր ազգությունների ցավերով ու պահանջներով, նրանց համար ստեղծի կյանքի նոր կացություն: Ի թիվս այլ ազգությունների՝ նա նշում է հայերին և Ադրբեջանի թուրքերին, որոնց նկատմամբ Անգլիան միշտ բարյացակամ է եղել, թեև սրանք շարունակաբար մտահոգություններ են պատճառել բրիտանական կառավարությանը և՛ պատերազմից շատ առաջ, և՛ ընթացքում, և՛ այժմ նույնպես: Այնուհետև նշում է, որ Անգլիան իր անելիքը լավ գիտի. հաղթությունից հետո Կովկաս մտնելով՝ նա դաշնակից պետությունների հետ աշխատեց որքան կարելի է շուտ Այսրկովկասում հաստա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 82, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թթ. 9-10, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 6, թ. 9-10:

² Տե՛ս նույն տեղում, ինչպես նաև՝ **Ստեմել**, Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 33:

տել կարգ ու կանոն և խաղաղություն բերել այնտեղ ապրող ժողովուրդներին: Եվ դաշնակիցները հովանավոր եղան անդրկովկասյան նորաստեղծ երեք պետություններին:

Բայց, ցավոք, դեռ չի հաջողվել խաղաղություն ստեղծել Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանում: Պատճառն այն է, ասում է Շատլվորթը, որ Ադրբեջանին պատկանող այդ երկրամասերի հայերը չեն ուզում ճանաչել Բաքվի իշխանությունը: Այդ պատճառով հայկական մասերում չեն ստեղծված կարգ ու կանոն, վարչական անհրաժեշտ մարմիններ: Երկու ժողովուրդների միջև եղած հակամարտությունը դաշնակիցներին հնարավորություն չի տալիս իրագործելու այսրկովկասյան ժողովուրդների կենցաղի և կյանքի կանոնավորման իրենց ծրագիրը¹:

Դիմելով հայ պատվիրակներին՝ գեներալ Դ. Շատլվորթը շարունակում է.

«... Պարզ պիտի լինի Ձեզ, վոր Ձեր լեռներում յերկար ապրել չեք կարող, կտրված ամեն կողմից, փակ բոլոր ճանապարհները, ներքևից Արաքսի ափից, Որդուբատի կողմից, Նախիջևանի կողմից, ունեք մի ճանապարհ, այն է՝ Յեվլախի, վորը կապված էր անշեղ Ադրբեջանի պետության հետ, վորը պարզ յեվ նույնպես, ընդունելուց բաց կլինի, չընդունելուց փակ. ուրեմն և փակ ամբողջ գյուղերից, այնպես ապրել չի կարելի, յերկար չի քաշիլ, վորքան էլ քարշ տալու լինեք, միննույն է վերջ ի վերջո պիտի հասկանաք յերկրի դրությունը և հրամայական պահանջը:

Այսօր Ձեզ մոտ է իջել անգլիական գլխավոր հրամանատարության գեներալը՝ Ձեզ հասկացնելու դրությունը, պարզելու անմիտ լինելը ամեն մի հակառակությունների, բայց դուք փորձ եք անում նույն իսկ անգլիական զորքի առաջը կտրելու, անգլիական

¹ Տե՛ս ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 10, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 6, թ. 10:

գեներալի ճանապարհը փակելու, վորի համար առ այժմս չեմ խոսում, հետո կվերադառնանք այն հարցին: Այսօր, վաղը թուրքերի քոչը պիտի գա, ինչպես միշտ իրա տեղերը, այդ հարցը ահագին տնտեսական նշանակություն ունի, անպատճառ պիտի գա և ինչու՞, դուք պիտի հասկանաք, դուք պիտի ընդդեմ կանգնե՞ք Ադրբեջանի քոչին, վորոնց պիտի ուղեկցեն հնդիկ անգլիական զորքերը. ո՞վ պիտի պատասխանե ձեզնից, ունե՞ք արդյոք պատասխան, այսօր ինձ կանգնեցրին. Տեղ գյուղի մեջ, Հայաստանի Հանրապետության անունից, դուք գիտեք արդյոք ի՞նչ ե նշանակում այդ, դուք գիտե՞ք Հայաստանը, ինչպես պետություն, Ձեր պաշտպանությունը իր վրա ե վերցնում, վոչ յեվ յերյեվի դուք չգիտեք, բայց դորան կվերադառնանք. ուրեմն Տեղում կկտրեք քոչի առաջը, այնպիսի քայլեր կթույլ տաք Ձեզ, բայց դուք պիտի իմանաք, վոր Ադրբեջանական կարգերին հակառակվելով, դուք հակառակվում եք Անգլիային, դուք ունի՞ք պատասխան, ինչ ե Ձեր պատասխանը»¹:

Շրջանային խորհրդի անդամները ամենայն վճռականությամբ հերքեցին Դ. Շատովորթի պատճառաբանություններն ու փաստարկումները և միաբերան, շատ կտրուկ գեներալին հայտարարեցին, որ թեև Զանգեզուրի հայերը Մեծ Բրիտանիայի վրա նայում են որպես հայության բարեկամի և հովանավորի, բայց նրանք մեկընդմիշտ որոշել են ոչ մի գնով չընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը և զենքի ուժով պատրաստ են դիմադրելու մինչև վերջին շունչը: «Իսկ եթե մեր ավագ եղբայր Մեծ Բրիտանիան կվճռի զենքի ուժով Զանգեզուրում մտցնել Ադրբեջանի իշխանությունը,- ասում էին նրանք,- այն ժամանակ մենք մի բան ենք խնդրում. նախապես զգուշացրե՛ք, ժամանա՛կ տվեք մեզ, որ մենք

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թթ. 10-11, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թթ. 10-11, ՀԱՍ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 490^ա, թ. 3, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 91, թ. 5:

թողնենք այս երկիրն ու գաղթենք այստեղից և այն ժամանակ անգլիական զենքի ուժով Ադրբեջանը թող գա՝ տիրելու Ջանգեզուրի անմարդաբնակ լեռներին ու ձորերին»¹։ Ինչ վերաբերում է քոչին, Ազգային խորհուրդը հայտնում է, որ նա դեմ չէ, որ քոչը բարձրանա Ջանգեզուրի սարերը, բայց այդ խնդիրը չպետք է կապել Ադրբեջանի քաղաքական նկրտումների հետ։ Հայերը պատրաստ են քոչվորների ներկայացուցիչների հետ ունենալ խորհրդակցություն և քոչի հարցը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ²։

Հայ գործիչները վճռական դիրք գրավեցին նաև մյուս բոլոր հարցերի քննարկման ժամանակ, բայց հատկապես Ջանգեզուրի ինքնուրույնության պահպանման հարցում։

Այսպես՝ իր խոսքում Կապանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյանը նշեց, որ բրիտանացի զենեքավոր սխալ պատկերացում ունի Ջանգեզուրում և նրա շուրջը ստեղծված իրավիճակի մասին։ Նրա և անգլիացի զորավարի միջև տեղի ունեցավ հետևյալ երկխոսությունը։

«**Ս. Մելիք-Ստեփանյան.** – Գեներալ, դուք շատ խոսեցիք, շատ հարցեր շոշափեցիք, կաշխատենք վորքան կարելի յե բավարարել Ձեր հարցերին. դեռ պատերազմի ժամանակից մեր այս փոքրիկ Ջանգեզուրը, ամեն միջոց գործ դնելով, ընդդեմ կանգնեց, չթույլ տվեց այստեղ վտոք դնելու սահմաններին, և այնուհետև հետ եյին մղում ադրբեջանական բոլոր վոտնձգությունները, և մեր յերկրի վճիռն է, գեներալ, վոչ մի միջոցի առաջ չկանգնել, չթույլ տալ Ադրբեջանին վոտն դնել մեր յերկիրը մինչև վեհաժողովի վորոշումը, և այդ բանում մենք հույս ունենք մեզ կօգնե

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 82-83։

² Տե՛ս նույն տեղում, ինչպես նաև ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 11-12, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թ. 11-12, ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 91, թ. 5 և շրջ.։

մեր դաշնակից մեծ պետությունը՝ մեծն Անգլիան: Ադրբեջանի ադմինիստրացիայի մտնելը մեր յերկիրը ծածկում են բոլոր ճանապարհները վոր եւ բանակցությունների քոչի հարցի վերաբերյալ, յերթե Ադրբեջան եւ առաջարկում մեզ, ամեն ուժով ընդդիմանում է մեր ժողովուրդը և՛ Ադրբեջանի, և՛ քոչի, և՛ ամեն ինչի. ջոկ բան ե, հարցը բոլորովին կփոխվի, յերթե յերաշխավորեն մեզ ազատ լինել Ադրբեջանի ամեն վտանգություններից, այն ժամանակ մենք համաձայնություն կտանք թրքերի ներկայացուցիչների հետ: Վորոշ տեղեր կհատկացվի նրանց, վորոշ ճանապարհներով, նույնիսկ յերաշխավորելով հանգիստ կացություն:

Դ. Շատովորթ. – Այնուամենայնիվ, ադրբեջանական կարգերը պիտի մտցվեն այստեղ, կառավարության մեջ կլինեն հայեր, գլխավոր օգնականը նահանգապետի հայ, այլ կերպ չի կարող լինել, վճիռը անխախտելի յե, դուք մտածո՞ւմ եք ազգությունների մասին, դուք մտածո՞ւմ եք, վոր կառավարչական և վոչ մի ֆունկցիա չի կարող լրիվորեն հիմք ստանալ Ջանգեզուրում, այս հանգամանքներում, այդպես ապրել չի կարելի, վոչ մի ներմուծում չեք ունենալ, ամեն տեղից կտրված կլինեք:

Ս. Մելիք-Ստեփանյան. – Դեռ ռուսական տիրապետության ժամանակից յերբեք Ջանգեզուրը չե տեսած այսպիսի խաղաղ կյանք, կացություն, կարգ, ինչ տիրում է մեր յերկրում այժմս, այդ մտքով վոչ մի կարիք չի զգացվում յերկրում, մի անգամ ընդ միշտ գեներալ, պարզ լինի Ձեզ, վոր Ջանգեզուրը ի՞նչ գնով ել վոր լինի, չի ընդունելու ադրբեջանական ադմինիստրացիան, կարգերը և այլն... Մենք միայն մի ցանկություն ունենք մեզ Հայաստանի Հանրապետության կպած լինելու, Հայաստանի մի մասը կազմելու և վորոու համար վոչ մի միջոցի առաջ չենք կանգնի»¹:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թթ. 11-12, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 91, թ. 5 և շրջ., ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թթ. 11-12:

Զանգեզուրի հայերի համառությունն ու վճռականությունը մի պահ շփոթմունքի էր մատնել Դ. Շատլվորթին, թեև նա լավ գիտեր, որ Գորիսում նույնպիսի վերաբերմունքի են արժանացել նաև անգլիացի ուրիշ պաշտոնյաներ:

Շատլվորթը վերջնականապես համոզվեց, որ ոչ մի ուժ, այդ թվում՝ բրիտանական գլխավոր հրամանատարությունը, ի վիճակի չէ զանգեզուրցի հայերին բռնությամբ տանելու Ադրբեջանի լծի տակ:

Երկար հարց ու պատասխանի վերջում Դ. Շատլվորթը համաձայնում է, որ այնուամենայնիվ քոչի հարցը պետք է առանձնացնել: Վերջապես նա անսպասելիորեն արտաբերում է հետևյալ խոսքերը. «Շատ ուրախ եմ, որ հայերը քոչի հարցում գալիս են ընդառաջ: Խոստանում եմ, որ Զանգեզուրում չի մտցվի Ադրբեջանի իշխանություն, մինչև որ այդ հարցի մասին ինքը նոր հրահանգներ չստանա իր կառավարությունից»¹: Սա զարմանալի շրջադարձ էր: Այնուհետև խոսելով իր կրած վիրավորանքի մասին Զանգեզուրի սահմանի վրա՝ գեներալը նկատում է, որ դեպքը բնավ չի համապատասխանում Հայաստանի կառավարության բարեկամական քաղաքականությանը դեպի անգլիական հրամանատարությունը: Այդ երևույթին վերջ տալու համար նա պահանջում է իրեն հանձնել Զանգեզուրում հակաանգլիական քաղաքականության գլխավոր հեղինակներին՝ Ազգային խորհրդի անդամներ Արշակ Շիրինյանին և Նիկոլայ Հովսեփյանին, որպեսզի այդ երկուսին հաջորդ օրը՝ առավոտյան, իր հետ տանի Շուշի և այնտեղից աքսորի Երևան: Ինչ վերաբերում էր Ա. Շահմազյանին, նա ևս անհապաղ պետք է թողներ Զանգեզուրը և անցներ Երևան: Գեներալն անթույլատրելի համարեց նաև Ա. Գ. Կոլմակովի ներ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 83:

կայությունը Ձանգեզուրում, որը զինվորական ծառայության մեջ էր այնտեղ: Անգլիացին պնդում էր, որ նա պիտի բանտարկվի և հանձնվի իրեն, որպեսզի տարվի Բաքու:

Հ. Արդությանը փորձեց միջամտել՝ աշխատելով գեներալին համոզել, որ նման պատժամիջոցը կարող է հուզում առաջ բերել ժողովրդի մեջ և բարդացնել վիճակը, բայց անգլիացին չլսելու տվեց խորհուրդը¹:

Բանակցությունից հետո Դ. Շատլվորթը իր այդ որոշումը գրավոր թողեց Շրջանային խորհրդին, որով հայտնում էր, որ բրիտանական հրամանատարությունը դեմ չի լինի Ձանգեզուրի հայերի պահանջի կատարմանը, պայմանով, որ Ձանգեզուր-Ղարաբաղյան շրջանային խորհուրդը լուծարվի, Ձանգեզուրը նախկինի նման ունենա իր Ազգային խորհուրդը՝ անջատ Ղարաբաղից²:

Շրջանային խորհուրդն ի գիտություն է ընդունում Դ. Շատլվորթի գրությունը:

Այսպիսով՝ զանգեզուրցիների պողպատյա վճռականության դիմաց անգլիացիները տեղի տվեցին և ստիպված էին Ձանգեզուրի նկատմամբ ընդունել status quo-ի սկզբունքը, պայմանով, որ Լեռնային Ղարաբաղը ենթարկվի Ադրբեջանին:

Բացի այդ՝ գեներալը կապիտան Ա. Ֆ. Թաունզենդին հանձնարարում է իշխան Արդությանի հետ մնալ Գորիսում և տեղի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թթ. 83-84, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 17, գ. 309, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 6, թթ. 16-17, Գ. Գ. **Махмұрян**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг. Бремя белого человека, Ереван, 2002, с. 72, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 241:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 69, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 66, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 13, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50², թ. 342, Դ. Շատլվորթի Գորիս կատարած այցի մասին տե՛ս նաև «Աշխատավոր», 1919, 1 ապրիլի:

ղեկավարության հետ որոշել Ձանգեզուրի և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև անցնելիք սահմանը:

Իշխան Արդությանի կանխատեսումը իրականացավ: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 15-ի առավոտյան, երբ Դ. Շատլվորթը պատրաստվում էր մեկնել Շուշի, քաղաքի վրդովված ժողովուրդը դուրս եկավ ցույցի, խուռն բազմությամբ շրջապատեց ավտոմեքենաները և թույլ չտվեց նշված անձնավորություններին տանել: Գենեռալը հանդգնություն ունեցավ սպառնալ, թե օդանավերից կոմբակոծվի Ձանգեզուրի կենտրոն Գորիսը, բայց Գորիսի բնակիչները արհամարհանքով պատասխանեցին նրա սպառնալիքներին՝ հայտարարելով, որ նա կաշառված է Ադրբեջանից¹:

Դ. Շատլվորթը ստիպված էր տեղի տալ: Հ. Արդությանը Դ. Շատլվորթից համաձայնություն ստացավ Ա. Շիրինյանին և Ն. Հովսեփյանին Երևան ուղարկել լեռնային ճանապարհով՝ ավելացնելով, որ ինքը Գորիսում մնալու է ևս երեք օր²:

Այդ համաձայնությունից հետո անգլիացի գեներալը խիստ դժգոհ ճանապարհվում է Շուշի. չէ՞ որ չի կարողանում զանգեզուրցիներին պարտադրել ո՛չ Ադրբեջանին ենթարկվելու և ո՛չ էլ քոչը թույլատրելու իր պահանջները³:

Դ. Շատլվորթի գնալուց հետո բանակցելով Ձանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի անդամների հետ՝ կապիտան Ա. Ֆ. Թաունզենդը և իշխան Հ. Արդությանը համաձայնում են, որ Ձան-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 66, **Ա. Բաբալեան**, նշվ. աշխ., էջ 31, **Ս. Մելիք-Եօյչեան**, նշվ. աշխ., էջ 126, 127, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., էջ 47, **Ստեմել**, Ձանգեզուրի հեղոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 33, 34:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84:

³ Տե՛ս **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 429, **Յ. Խաչատուրեան**, Անգլիական քաղաքականությունն ի Անդրկովկաս, «Հայրենիք», 1945, մայիս-յունիս, թիվ 3 (248), էջ 32, **Ստեմել**, Ձանգեզուրի հեղոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 34:

գեգուրի և Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանն անցնի Ջաբուղ գետով¹:

Այսպիսով՝ Ջանգեգուրը Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը ենթարկելու նպատակով բրիտանական հրամանատարության կազմակերպած հերթական առաքելությունը ձախողվում է:

Ինչպես Գորիսում անգլիական առաքելության ղեկավար կապիտան Ա. Ֆ. Թաունզենդի հաղորդումից, այնպես էլ երկու օր քաղաքում ստացած անձնական տպավորություններից անգլիացի գեներալը եկել էր այն համոզման, որ Ջանգեգուրում անգլիական քաղաքականության իրագործման գլխավոր արգելքը Հայաստանի Հանրապետության Ջանգեգուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանն է: Իր այդ հաստատուն կարծիքը գեներալ Դ. Շատլվորթը նորից փոխանցեց Կովկասում անգլիական գլխավոր հրամանատարությանը: Վերջինս մի քանի անգամ ևս խիստ հանդիմանական գրություններ ուղարկեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ պահանջելով Ա. Շահմազյանին հետ կանչել: Կառավարությունը անուշադրության մատնեց այդ գրությունները: Ավելին՝ օր օրի Շահմազյանի իշխանությունն ամրապնդվեց Ջանգեգուրում²:

Ժամանելով Շուշի՝ Դ. Շատլվորթը Խոսրով բեկ Սուլթանովի հետ տեսակցելուց հետո թուղթ է ուղարկում Միքայել Արզումանյանին, նրան կանչում իր մոտ և սպառնալից տոնով ասում. «Վաղն առավոտյան ավտոմոբիլը պատրաստ կլինի հյուրանոցի առջև, և Դուք ուղիղ ժամը 7-ին պետք է թողնեք Շուշին և հեռանաք ...»:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84:

² Տե՛ս **Ստեմել**, Ջանգեգուրի հերոսամարտը եւ Արսեն Շահմազեան, էջ 33, 34:

Մ. Արզումանյանի այն հարցին, թե որն է իրեն Շուշիից արտաքսելու պատճառը, Դ. Շատլվորթը պատասխանում է, որ պատճառները հիմնականում երկուսն են. «Առաջին, որովհետև Դուք Ձեզ հետ Հայաստանից փող եք բերել՝ Ղարաբաղում Ադրբեջանի դեմ ագիտացիա անելու և, երկրորդ, երբ Դուք գնացել էիք Գորիս, այնտեղ չեք ասել, թե Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղը զիջել է Ադրբեջանին»¹:

Անգլիացի գորավարի առաջադրած երկրորդ մեղադրանքին Մ. Արզումանյանը պատասխանում է, որ ինքը Գորիսում այդպիսի բան ասել չէր կարող, որովհետև նախապես տեղեկություն ուներ, որ Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղը Ադրբեջանի տարածք համարելու մասին ընդհանրապես որևէ հայտարարություն չի արել: Այդ ասելով՝ նա անգլիացուն ցույց է տալիս մայիսի 8-ին Երևանից ստացած հեռագիրը՝ որպես պատասխան Ղարաբաղի մասին իր հարցման: Հեռագրում նշված էր, որ Հայաստանի կառավարությունը երբեք ոչ մի տեղ և ոչ ոքի որևէ խոստում չի տվել Ղարաբաղի վերաբերյալ:

Գաղութարարին հատուկ հանդգնությամբ Դ. Շատլվորթը զայրացած բացականչում է. «Հայաստանի կառավարությունը երկդիմի քաղաքականություն է վարում: Այս խնդրում մեղավորը մահապատժի կարժանանա և, առհասարակ, Ղարաբաղի շուրջը կատարվող գործերը, որոնք տարվում են անգլիական հրամա-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 64, թ. 16-ի շրջ.:

^{*} Պետք է նշել, որ ՀՀ կառավարությունը մայիսի 5-ի նիստում որոշում էր ընդունել Ղարաբաղի կառավարման վերաբերյալ: Ի պատասխան Մ. Արզումանյանի հեռագիր հարցման՝ նիստը որոշել էր հաղորդել նրան, որ «... ոչ մի համաձայնություն չի տվել Ադրբեջանին Ղարաբաղը կառավարելու գործում... ոչ մի արգելք չունի քոչվորների սարը բարձրանալու դեմ...», և Արսեն Շահմազյանը նախկինի նման «...մնում է իր տեղում...»: Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», 1919, մայիսի 30:

նատարության ծրագրին հակառակ, կարող են արժանանալ հագարավոր հայերի կյանք»։ Ապա ավելացնում է. «Ես կհեռագրեմ, որ վերադարձող գաղթականներին թողնեն Ղարսում և Նախիջևանում, մինչև ... Ղարաբաղը չընդունի Ադրբեջանի իշխանությունը... Հայաստանի կառավարությունն ընդունել է Ղարաբաղի վրա այդ իշխանությունը, ելնելով նրանից, որ դա կարող է ժամանակավոր լինել, մինչև որ Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսը կտա իր վճիռը»¹։

Մ. Արզումանյանին ոչինչ անել չէր մնում, քան զարմանքով նայել «դաշնակցի» երեսին։ Դուրս գալով գորավարի մոտից՝ նա քայլերն ուղղում է Ազգային խորհուրդ, որտեղ պատմում է Դ. Շատլվորթի հետ իր հանդիպման մասին՝ ավելացնելով, որ ինքը չի ենթարկվելու Ղարաբաղից հեռանալու նրա կարգադրությանը։

Մայիսի 16-ի առավոտյան ավտոմոբիլը հյուրանոցի առջև պատրաստ սպասում է Մ. Արզումանյանին, բայց նա չի ներկայանում։ Դ. Շատլվորթը երկրորդ անգամ է նրան գրություն ուղարկում, կրկին իր մոտ կանչում և դարձյալ պնդում կատարել իր կարգադրությունը։ Վերջապես, մայիսի 19-ին իր քարտուղար Լ. Տեր-Օհանյանի հետ Միքայել Արզումանյանը ստիպված թողնում է Շուշին և Եվլախ-Թիֆլիս ճանապարհով վերադառնում Երևան։

Նույն ժամանակ գեներալ Դ. Շատլվորթը Գորիսի անգլիական առաքելության ղեկավար կապիտան Ա. Ֆ. Թաունզենդին կարգադրություն է ուղարկում ընդմիջտ թողնել Գորիսը և առաքելության պաշտոնյաների հետ վերադառնալ Շուշի՝ վերցնելով իր հետ և Հ. Արդությանին։ Այնուհետև անգլիական փոքրիկ զորամասին, որ կարգադրություն էր ստացել գնալ Զանգեզուր,

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84, ֆ. 200, ց. 1, գ. 146, թ. 37-38։

հրամայում է չմտնել Ջանգեզուրի սահմանները և կանգ առնել Ջաբուղի ձորում: Այս կարգադրությունները ցույց էին տալիս, որ անգլիական հրամանատարությունը խզում է իր բոլոր կապերը Ջանգեզուրի հետ և գավառին է թողնում տնօրինելու իր ապագա բախտը¹:

Շուշիում Դ. Շատվորթը անգլիական առաքելությանը հանձնարարություն է տալիս հետևողականորեն իրականացնել Ղարաբաղի նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությունը, իսկ Խ. Սուլթանովին խորհուրդ է տալիս ուժեղացնել ճնշումը Ջանգեզուրի վրա՝ նախապես նրան ներկայացնելով իր այցելության հետ կապված մանրամասները: Մասնավորապես առաջարկում է նրան «սննդի բոյկոտ» հայտարարել, համաձայն որի՝ Արցախում պարեն գնելու իրավունք կունենան օգնության Ամերիկյան կոմիտեն և այն հայերը, որոնք կընդունեն Ադրբեջանի տիրապետությունը: Դրանով չափազանց դժվար կացության մեջ են դրվում ոչ միայն տեղաբնակ հայերը, այլև Շուշիում և նրա շրջակայքում եղած բազմաթիվ հայ գաղթականներ²:

Ուրիշ հրահանգներ տալուց հետո գեներալը վերադառնում է Բաքու:

Հատկանշական է, որ դրանից անմիջապես հետո Սուլթանովը դիմում է հղում ադրբեջանական կառավարությանը՝ անհապաղ պահանջելով լրացուցիչ զորք, զենք և զինամթերք՝ 200 հրացան, 10 գնդացի, մեկ միլիոն փամփուշտ և մեկ գումարտակ զինվոր³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 171, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 3, **Ս. Մելիք-Շօլքեան**, նշվ. աշխ., էջ 127, **Ստեմել**, Ջանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 34, **Յրթ. Յ. Խաչատուրեան**, նշվ. աշխ., էջ 32, ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 446, թ. 1:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 446, թ. 1:

Շատ չանցած՝ Շուշիի անգլիական առաքելության ղեկավար մայոր Գ. Մոնք-Մեյսոնը Դ. Շատլվորթի կարգադրությամբ իշխան Հ. Արդությանին հայտնում է.

- 1) Առաքելությունը չի կարող Չանգեզուրի և քոչվորների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն կազմակերպել, որովհետև Չանգեզուրի հետ այսուհետև որևէ կապ չի պահպանելու,
- 2) Անգլիական պահակները քոչվորներին կուղեկցեն միայն մինչև Չանգեզուրի սահմանը, այնուհետև նրանք Չանգեզուր կանցնեն առանց պահակների:

Իր հերթին Չանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը Դ. Շատլվորթի գնալուց հետո ուժը կորցրած համարեց այն բոլոր հանձնարարականները, որոնց հիման վրա Գորիսում պայմանավորվածություններ էին ձեռք բերվել քոչի առթիվ¹:

Հետևելով Դ. Շատլվորթի հրահանգին՝ Սուլթանովը ուժեղացրեց ճնշումը Չանգեզուրի սահմանների վրա:

1919 թ. մայիսի կեսերին մուսավաթական զորամասերը՝ Հաջիսամլուի և Սաղավազի թուրքերի ու քրդերի մասնակցությամբ, հարձակում գործեցին Գորիսի շրջանի Խոզնավար գյուղի վրա: Հաղթահարելով հայ փոքրաթիվ մարտիկների դիմադրությունը՝ թշնամու ուժերը մտան գյուղ և կիսով չափ ավերեցին այն: Հայ մարտիկները, մագլցելով գյուղից վեր գտնվող բարձունքները, շարունակեցին գնդակոծության տակ պահել թշնամուն: Շուտով խոզնավարցիներին օգնության եկան Խնածախ և Տեղ գյուղերի զինված ջոկատները և համատեղ ուժերով հետ շարտեցին թուրք-քրդական միացյալ հրոսակախմբերին²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84, ֆ. 200, ց. 1, գ. 146, թթ. 37-38, գ. 309, թ. 131:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 126:

Մոտավորապես նույն ժամանակ հարձակման ենթարկվեցին Կապանի շրջանի Վերին և Ներքին Խոտանան գյուղերը: Հարձակվողները ակտիվ աջակցություն ստացան Կապանի իրենց ցեղակիցներից¹:

Ահա թե ինչու Ջանգեզուրի ղեկավարները Մերգեյ Մելիք-Յուլյանի առաջարկով որոշեցին անտեսել գավառը Ադրբեջանին միացնելու Խ. Սուլթանովի պահանջը և արագացնել Ջանգեզուրի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքներից թուրքերին վտարելու գործը, որ դեռևս 1918 թ. օգոստոսից սկսել էր զորավար Անդրանիկը²:

Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը քննության առավ Գորիսից դեպի Կապան ձգվող խճուղու վրա գտնվող թուրք գյուղախումբը տեղահանելու հարցը: Քննարկման ընթացքում խորհրդի նախագահ Մուշեղ Ջաքարյանը կտրականապես դեմ արտահայտվեց թուրք գյուղախմբի տեղահանմանը՝ պատճառաբանելով, որ տվյալ պահին, երբ գավառը մեկուսացած է, կտրված Հայաստանի Հանրապետության մյուս շրջաններից, զանգեզուրցիների համար խիստ վտանգավոր է նման ծրագիր ձեռնարկելը:

Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի անդամները Մ. Ջաքարյանի տեսակետը համարեցին չափազանց վտանգավոր և հանրապետության վերադաս մարմիններից պահանջեցին առաջիկայում (հունիսի 21-23-ին) կայանալիք ընտրությունների կապակցությամբ Շրջանային խորհրդի նախագահի համար առաջադրվող թեկնածուների ցուցակում չհաստատել Մուշեղ Ջաքարյանի թեկնածությունը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 77:

² Տե՛ս **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 43:

Մ. Զաքարյանն ազատվեց խորհրդի նախագահի պարտականություններից, մնաց որպես խորհրդի անդամ, իսկ նրա փոխարեն ընտրվեց Արշակ Շիրինյանը:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը 1919 թ. մայիսի 17-ին Հայաստանի նախարարների խորհրդին հղած նամակում անդրադարձել էր Զանգեզուրի, Արցախի և Նախիջևանի նկատմամբ ադրբեջանական կառավարության գալթողական ծրագրերին:

Ադրբեջանը, նշված էր նամակում, ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնում, որպեսզի բոլոր միջոցներով իր տիրապետությունը տարածի Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների վրա: Ինչպես Զանգեզուրում, այնպես էլ Նախիջևանում տեղի են ունենում մուսուլման բնակչության ապստամբական առկայծումներ՝ նախապես մշակված ծրագրով: Այդ ամենն ուղղված է հայկական կառավարության դեմ և հետապնդում է հեռուն գնացող նպատակ՝ ուժեղացնել մուսուլմանների տիրապետությունը և հայությանը շրջափակել թշնամական օղակով, դրանով իսկ կաթվածահար անել կառավարության կողմից սկսած պետական շինարարությունը:

Նամակով տեղեկացվում էր, որ Զանգեզուրում և Նախիջևանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Բաքվի մուսուլմանական մամուլում լուսաբանվում են խտացված գույներով՝ հրահրելով խավար գանգվածների հակահայկական թշնամությունը, նրանց մղելով բախումների և ցույցերի:

Նշվում էր նաև, որ ադրբեջանական ղեկավար շրջանների թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ այնքան էր սաստկացել, որ նավթահանքերում ու գործարաններում կազմակերպված միտինգներում կոչեր էին հնչում ստեղծել կամավորական ջոկատներ, դրանք Ղարաբաղի տարածքով ուղարկել Զան-

գեգուր ու Նախիջևան, որոնք իրենց ճանապարհին կվերացնեն հայությանը՝ Ադրբեջանի տիրապետությունը տարածելով մինչև Ռուսաստանի հին սահմանները՝ Թուրքիային միանալու համար:

Այնուհետև ներկայացուցչության նամակում նշված էր, որ վերջին տեղեկությունների համաձայն՝ ադրբեջանական կառավարությունը լուրջ միջոցառումներ է ձեռնարկում՝ Արաքսի կիրճով և Օրդուբադի վրայով ճանապարհ բացելու դեպի Նախիջևան: Այդ խնդրի կատարման միակ արգելքը Ջանգեզուրի Մեդրիի շրջանի հայկական գյուղերն են: Եվ որպեսզի այդ արգելքը կարողանան հաղթահարել, ադրբեջանական թուրքերը բանակցություններ են սկսել ավագակաբարո պարսիկ խաների հետ, որ վերջիններս թուրքերի հարձակման ժամանակ Արաքսի մյուս ափից ոմբակոծեն Մեդրի գյուղի բարձունքները՝ հայերի ուշադրությունը շեղելու համար: «Խաների ու ադրբեջանցիների միջև համաձայնությունն արդեն կայացել է, և խաների երկու ներկայացուցիչներ գտնվում են Բաքվում»¹:

Բաքվում գտնվող Դ. Շատլվորթը և Ադրբեջանի կառավարությունը նոր հնարքների դիմեցին արցախահայերին պատժելու նպատակով: 1919 թ. մայիսի 20-ին հայտարարվեց Արցախի տնտեսական բոյկոտը, որը ծանրագույն վիճակ ստեղծեց այնտեղի հայության համար:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն ուղղված մայիսի 20-ի նամակում Արցախի Ազգային խորհուրդը հաղորդում էր, որ արցախահայության հինգերորդ համագումարում Դ. Շատլվորթի բոյկոտի սպառնալիքն այսօր կատարված փաստ է: «Մի շաբաթ է արդեն, որ թուրք ժողովուրդը մերժում է հայերին որևէ բան վաճառել, և դա այն ժամանակ, երբ թե մենք և թե Ջան-

¹ **Ա. Ա. Սարգսյան**, Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունից (1918-1921 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, թիվ 3 (85), էջ 69, 70:

գեգուրը համաձայնություն ենք տվել քոչը բաց թողնելուն: Բոյկոտը թուրք ժողովուրդը չէ հայտարարել, այլ Ադրբեջանի կառավարության կարգադրությամբ և գեներալ Դ. Շատվորթի գիտությամբ ու կատարյալ համաձայնությամբ ...»¹:

Արցախահայության պայքարին օգնություն ցույց տալու նպատակով Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից հայրենի երկրամաս ուղարկված դաշնակցական զործիչ, գրող, հրապարակախոս Միսակ Տեր-Դանիելյանը, հասնելով Ադդամ, այստեղ ականատես է լինում սովի մատնված արցախցիների ստորացված վիճակին: Այդ կապակցությամբ 1919 թ. մայիսի 27-ին նա գրում է. «Լույսը նոր բացված՝ Ադդամ իջնող հայ գյուղացիների տուտը բացվեց: Նրանք գալիս էին անվերջ շարաններով, կային և մեծ թվով կանայք՝ ոտաբոբիկ, ցնցոտիներով: Ո՞վ է տեսել, որ հայ կինը Ադդամ գար՝ գնումներ անելու: Բայց այժմ սովը ստիպում էր, և նրանք եկել էին. որը՝ քսակով, որը՝ խուրջինով, կամ մի քանի հոգի՝ մի ավանակ վարձած: Շուտով պարզվեց, որ թուրքերը տնտեսական բոյկոտ են հայտարարել և հայերին ոչինչ չեն տալիս. ով կարող էր՝ ծածուկ մի քիչ բան էր առնում ու շտապում Ադդամը թողնելու, որովհետև մթնոլորտը ծանրացել էր ... Ադդամում շուտով մի բան էլ պարզվեց. այս կամ այն թուրքը հայի ձեռքից խլում էր նրա ավանակը, ձին և եզը՝ պնդելով, թե իրենն է եղել, և հայը ժամանակներ առաջ գողացել է: Բողոքողը ծեծվում էր, և բողոքը տեղ էլ չէր հասնում ...»²:

Արցախի հայությունը մատնված էր սովի, այն հայությունը, որի հազարավոր զավակները պատերազմի տարիներին արյան գնով պաշտպանել էին դաշնակիցների դատը: Եվ ահա այդ դաշ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 441, թ. 3:

² ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի Լեոյի ֆոնդ: Միսակ Տեր-Դանիելյանի հիշողությունները:

նակիցներից մեկը՝ անգլիացին, գալով Այսրկովկաս, կանգնել էր Ադրբեջանի կուշտ ու լավ զինված թուրքերի նպատակների իրականացման կողմը և լուռ համաձայնությամբ հաշտվել էր նրանց կողմից հայտարարված անմարդկային տնտեսական շրջափակման հետ:

Տնտեսական բոյկոտը ուղեկցվում էր թուրք հրոսակների կողմից կատարվող անհատական սպանություններով ու թալանով: Երբ հայերը բողոքներով դիմում էին Շուշիի անգլիական առաքելությանը և խնդրում ապահովել իրենց կյանքի և ունեցվածքի անվտանգությունը, այնտեղից պատասխանում էին, թե Խ. Սուլթանովին կխնդրեն համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել, իսկ եթե հայերը թուրքերի դեմ ինքնագլուխ պատասխան քայլերի դիմեն, ապա նման քայլերը կդիտվեն որպես բրիտանական կառավարության դեմ ուղղված հանցագործ գործողություններ:

Կովկասում բրիտանական իշխանությունների բացահայտ անարդար վերաբերմունքը հայերի հանդեպ և նրանց կողմից Ադրբեջանի հետևողական պաշտպանությունը առաջ էին բերել ոչ միայն բոլոր անկողմնակալ մարդկանց, այլև նույնիսկ անգլիացիների դաշնակից ֆրանսիացի դիվանագետների ու գործիչների դժգոհությունը:

Այսպես՝ Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մահմեդ խան Թեկլինսկին, անհանգստացած դրանից, 1919 թ. մայիսի 20-ի գաղտնի գրությամբ իր կառավարությանը հայտնում էր. «Ինձ մոտ ճաշի ժամանակ Հայաստանում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչը դժգոհություն հայտնեց Անգլիայի քաղաքականությունից, որը բացարձակորեն ուղղված է Ադրբեջանական կառավարության օգտին, և գլխավորապես, Վ. Թոմսոնի քաղաքականությունից, որը ճարպիկ գործողություններով հասել է Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելուն, մի բան, որ նրա

կարծիքով, բացահայտ անարդարություն է»¹:

Այսրկովկասում ֆրանսիական առաքելության ղեկավար, գնդապետ Պիեռ-Օգյուստ Շարդինյիի կարծիքով երկրամասում բրիտանական քաղաքականությունը խիստ միակողմանի, աղբրեջանամետ էր և բացարձակ չէր նպաստում խաղաղության ու կարգուկանոնի հաստատմանը²:

Շուշիում գտնվող իշխան Արդությանը մայիսի 21-ին բոյկոտի հարցով դիմեց անգլիական առաքելությանը, բայց ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Դա Աղբրեջանի ներքին գործն է»:

Նույն օրը Հ. Արդությանը Երևան մեկնելու համար ճանապարհվեց Թիֆլիս: Հասնելով Թիֆլիս՝ Հ. Արդությանը մայիսի 27-ին այնտեղից գեկուցագիր է հղում ՀՀ արտգործնախարարին, ուր գրում է. «Քոչի հարցի այս ձևի լուծումը ես համարում եմ վտանգավոր...»: Նա նշում է, որ դա ուղի է հարթելու «... այն ցավալի ընդհարումներին, որոնք բնավ չեն համապատասխանում Ղարաբաղի հայության ձգտումներին: Այս բոլորի վրա պիտի ավելացնել մի նոր աննպաստ երևույթ: Ղարաբաղի վերջին հինգերորդ համագումարը միաձայն որոշել է բաց թողնել քոչը և ամեն կերպ աշխատել քոչի հարցը լուծելու խաղաղ, բարեկամական ճանապարհով: Չնայած այդ բարյացակամ տրամադրությանը՝ վերջին օրերը թուրքերը, անշուշտ կառավարության համաձայնությամբ, հայտարարել են տնտեսական բոյկոտ հայերին և ամեն տեղ մերժում են ծախել նրանց հացահատիկ, ալյուր և առհասարակ որևէ մթերք: Այս երևույթը հուզում է առաջ բերել հայության բոլոր շրջաններում: Հայերը այս վարմունքին կպատասխանեն մի քայլով՝ թույլ չտալ քոչվորներին սար բարձրանալ, որի

¹ «Ազատամարտ», 1992, հ. 29, հուլիս, էջ 11, **Ռ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 263-265:

² Տե՛ս **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 244:

ծանր հետևանքները երկու հարևան ժողովուրդների համար կլինի չափազանց կորստաբեր:

Ձեկուցելով Ձեզ, պ. նախարար, Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում ստեղծված ծանր կացության մասին, որը հղի է ծանր անակնկալներով, խնդրում եմ Ձեզ դիմել բոլոր միջոցներին՝ խաղաղ լուծում տալու վերոհիշյալ հարցերին»¹:

Թեև Միքայել Արզումանյանը Դ. Շատլվորթին պատասխանել էր, որ Հայաստանի կառավարությունը որևէ մեկին խոստում չի տվել Արցախը Ադրբեջանի տարածք հայտարարելու մասին, բայց հայ, մանավանդ արցախահայ շրջաններում, չէր վերանում սաստիկ հուզումը:

Մայիսի 24-ին Արցախի և Ջանգեզուրի հայրենակցական միության վարչությունը Թիֆլիսից նամակ է հղում Երևան՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարին խնդրելով հստակ պարզաբանումներով վերջ տալ տարակուսանքներին:

«Վարչությունը խնդրում է Ձեզ, - ասված էր նամակում, - առանց հետաձգելու 1) պաշտոնական հայտագրով՝ ուղղված բրիտանական հրամանատարությանը, հերքել գեներալ Դ. Շատլվորթի հայտարարությունները և 2) հուզված հասարակական միտքը հանգստացնելու համար հրապարակական հայտարարություն անելու մամուլի մեջ, որ գեներալ Դ. Շատլվորթի պնդումը չի համապատասխանում իրականության՝ պարզելով սրա հետ Հայաստանի կառավարության տեսակետը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի քաղաքական դատի մասին»²:

ՀՀ արտգործնախարարությունը, հիմք ընդունելով ՀՀ Կառավարության 1919 թ. մայիսի 7-ի պաշտոնական հաղորդագրու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 80:

² Նույն տեղում:

թյունը, այն է՝ «Նկատի առնելով այն, որ տարբեր անձանց կողմից Հայաստանում և արտասահմանում լուրեր են տարածվում այն մասին, որ իբր Հայաստանի կառավարությունը իր համաձայնությունն է տվել Ղարաբաղը Ադրբեջանի գլխավոր նահանգապետի կողմից կառավարելու առթիվ, հայկական կառավարությունը միանշանակ հայտարարում է, որ ինքը ոչ ոքի, երբեք և ոչ մի առիթով իր համաձայնությունը չի տվել այդ կապակցությամբ: Ընդհակառակը, հայկական կառավարությունը միշտ հայկական Ղարաբաղը համարել և համարում է Հայաստանի անբաժան մասը: Այդ մասին բազմիցս հաղորդվել է բրիտանական հրամանատարությանը և Ադրբեջանի կառավարությանը»¹, Արցախ-Ջանգեզուրի հայրենակցական միության ղեկավարությանը պատասխանում է, որ Հայաստանի կառավարությունը Հաշտության կոնֆերանսից պահանջել է հայկական և այժմ էլ հայերով բնակեցված մարզերը (Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը) անհապաղ մտցնել հանրապետության տարածքի մեջ:

Թերևս այս կտրուկ պահանջը անգլիական բարձր հրամանատարությանը խորհելու առիթ է տալիս: Մայիսի 31-ին անգլիական 27-րդ դիվիզիայի նոր հրամանատարը՝ գեներալ-մայոր Ջորջ Նորտոն Կորին, Հայաստանի կառավարությանը նամակ է հղում, ուր նշում է, որ ինքը մեկնում է Բաքու և կբանակցի ադրբեջանական կառավարության հետ, որ նա սահմանափակի իր գործողությունների շրջանակը վիճելի շրջաններում և ներկայումս ձեռնպահ մնա Ջանգեզուրի վրա իշխանության տարածումից²:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 45, տե՛ս նաև Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 102, տե՛ս նաև Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 230, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 242:

**ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ ՍԱՆՁԱԶԵՐԾԱԾ ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ
ՆՈՐ ԿՈՒՎՆԵՐԸ 1919 Թ. ԱՄՌԱՆԸ՝ ԱՐՑԱԽԸ ԵՎ
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ՌԱԶՄԱԿԱԼԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ**

Բաքվի իշխանություններից և Ադրբեջանի հովանավորությունը ստանձնած անգլիական հրամանատարությունից ստանալով մեծաքանակ զենք և լրացուցիչ զինվորական կազմավորումներ՝ Խ. Սուլթանովն անցնում է վճռական գործողությունների: 1919 թ. մայիսի 20-ին հայտարարված բոլկոտի պատճառով հայկական շրջանները զրկվել էին հարևաններից կենսամթերք գնելու հնարավորությունից¹: Ի լրումն դրա՝ քոչվորները հոծ խմբերով և լավ զինված սկսել էին բարձրանալ Արցախի և Զանգեզուրի սարերը:

Մայիսի վերջին Շուշին շրջապատվում է կանոնավոր զորամասերով, իսկ այլ զորամասեր սկսում են ասպատակել Արցախի տարածքները²:

Այս պայմաններում հայկական շրջաններից դիմում են Արցախի Հայոց Ազգային խորհրդին և առաջարկում թշնամուն հակահարված տալու համար օգտագործել իրենց ունեցած միակ հնարավորությունը՝ զենքով փակել քոչի ճանապարհը: Ազգային խորհուրդը մերժում է այդ առաջարկը և գյուղացիներին հորդորում չխանգարել քոչի ընթացքը՝ գտնելով, որ դա կարող է պատճառ դառնալ լայնածավալ ընդհարումների³:

Շրջանները թեպետ ենթարկվում են Ազգային խորհրդի այդ հրահանգին, սակայն արցախահայությունը շարունակում էր վճռական մնալ Ադրբեջանին չենթարկվելու հարցում:

¹ Տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, Երևան, 2014, էջ 560:

² Տե՛ս “Кавказское слово”, 19 июня, 1919, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 246:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 172:

«Նրանք հայտարարում էին, որ այդ երկրի անունն անգամ լսել չեն ուզում: Զինվում էին, հատկապես գյուղերում, ով ինչով կարող էր. հրացան, ատրճաճակ, կացին, դաշույն նույնիսկ երկաթից երկար շամփուրներ էին պատրաստում՝ կրծքեր շամփրելու»¹, - իր հուշերում գրել է Մ. Տեր-Դանիելյանը (Արամայիս):

Հունիսի սկզբներին Խ. Սուլթանովը դիմում է նոր սադրանքի՝ նպատակադրվելով Շուշիի հայկական թաղամասում գտնվող քաղաքային գանձատունը և հեռագրատունը տեղափոխել ադրբեջանական թաղամաս: Հայ ղեկավարները հավաքվում են թեմակալ առաջնորդի մոտ և երկար խորհրդակցելուց հետո որոշում են դիմել Շուշիի անգլիական առաքելությանը՝ տեղափոխությունը կանխելու խնդրանքով: Նրանք դա հիմնավորում են երկու հանգամանքով. ա) գանձատան և հեռագրատան ծառայողների մեծ մասը հայ կանայք են, որոնք չեն համաձայնի աշխատանքի գնալ ադրբեջանական մաս, բ) հայերը մեծ գումարներ ունեն պահ տված գանձատանը, ուստի չեն ցանկանում դրանք դնել ադրբեջանցիների հսկողության տակ²:

Այս փաստարկներին անգլիական առաքելությունը համաձայնում է և գտնում, որ հայերի պահանջները տեղին են: Նրա ղեկավարը հայ եպիսկոպոսին հավաստում է, որ նշված հաստատությունները չեն տեղափոխվի: Սակայն հունիսի 2-ին Խ. Սուլթանովը, առանց որևէ նախազգուշացման, դրանք փոխադրում է: Այդ գործողության դեմ հայերը որևէ հակաքայլ չեն անում, իսկ անգլիացիները ստանձնում են լուռ հանդիսատեսի դերը³:

Ոգևորված դրանից՝ Խ. Սուլթանովի կարգադրությամբ հունիսի 3-ին ադրբեջանական զորամասերը բռնում են Շուշիից դեպի

¹ «Ուրբաթ», 1991, 4 հոկտեմբերի:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 171:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 172:

Գորիս տանող խճուղին: Միաժամանակ գնդացիներով զինված մեկ այլ զորամաս՝ ռուս սպա Մաքսիմովիչի գլխավորությամբ, գրավում է քաղաքի բարձունքում գտնվող դիրքերը¹:

Հունիսի 4-ին հայերը, պատվիրակներ ուղարկելով ռուս սպայի մոտ, փորձում են նրան համոզել թողնել դիրքերը, բայց վերջինիս հրամանով նրան ենթակա զորամասը սկսում է կրակ տեղալ Շուշիի հայկական թաղամասի վրա: Քաղաքի հայկական թաղերից հետևում է նույնքան ուժգին պատասխան հրացանաձգություն: Այդ նույն ժամանակ թուրքական մասում աշխատող չորս տասնյակ հայեր ձերբակալվում և գնդակահարվում են:

Հունիսի 5-ին անգլիացիների միջամտությամբ հրացանաձգությունը դադարում է: Շուշիից սկսում է հեռանալ մտավորականությունը՝ ապաստանելով շրջակա գյուղերում: Փոստը և մի քանի այլ հիմնարկություններ քաղաքի հայկական մասից փոխադրվում են թուրքական մաս:

Հնդիկ սիպահների ջոկատի ուղեկցությամբ ադրբեջանական մի մեծ զորամաս մտնում է Շուշիի հայկական թաղամաս և տեղավորվում զորանոցներում՝ այնտեղից վռնդելով փախստականների: Խ. Սուլթանովի կարգադրությամբ քաղաքի բոլոր ոստիկանները սկսում են կրել ադրբեջանական կանաչ ուսադիրներ²:

Երբ Շուշիում սկսվում է հրացանաձգություն, Ղայբալիշեն (Ղայբալիքենդ) հայկական գյուղի բնակիչները պայմանավորվում են հարևան ադրբեջանաբնակ Խալֆալու գյուղի բնակիչների հետ գենք չգործածել միմյանց դեմ: Նրանք պարտավորվում են ոչ միայն խաղաղ մնալ, այլև պաշտպանել միմյանց³: Բայց հունիսի 5-ին ադրբեջանական կողմը խախտում է պայմանը: Նրանց միա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 172:

² Տե՛ս “Кавказское слово”, 19 июня, 1919.

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 173:

նում են զինված քրդական խմբեր ու զինվորներ: Չունենալով զենք ու զինամթերք՝ հայ գյուղացիները՝ տղամարդ, կին, երեխա, ենթարկվում են կոտորածի, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ թալանի: Ազերի և քուրդ ելուզակներին ղեկավարում էր նահանգապետի եղբայր Սուլթան բեկ Սուլթանովը¹: Նախճիրը շարունակվում է նաև հունիսի 6-ին: Սպանվում է մինչև 600 մարդ, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում երեխաները²: Փրկվում են միայն 11 տղամարդ և 87 կին³: Հետագա երկու-երեք օրերին Խանքենդի (Վարաքակն) ուղղությամբ ավերվում է ևս 5 հայկական գյուղ՝ Կրկժանը, Փահլուլը, Բաշուշենը, Խանաբադը, Ջամիլուն, որոնց բնակիչները հասցնում են նախապես հեռանալ և ապաստանել մոտակա հայկական գյուղերում⁴: Ողջ Արցախը գիտեր, որ այդ շրջանում մնացել էին մեծ թվով թուրք սպաներ, զինվորներ և գործակալներ, որոնք ղեկավարում էին Խ. Սուլթանովի ավազակախմբերի գործողությունները⁵:

Ղայբալիշենի կոտորածի ժամանակ անգլիական առաքելությունը նախճիրը դադարեցնելու ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում՝ դա համարելով Ադրբեջանի ներքին գործը⁶:

Նույն ժամանակ Եվլախից Շուշի վերադարձող բազմաթիվ հայեր անհետանում էին ճանապարհին՝ զոհ գնալով թուրքերի խժոժություններին⁷:

¹ Տե՛ս «Кавказское слово», 19 января, 1919:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 552, թ. 139:

³ Տե՛ս «Кавказское слово», 19 января, 1919: Նշենք, որ գրականության մեջ, ժամանակի մամուլում, ինչպես նաև հուշագրություններում զոհերի մասին բերվում են տարբեր թվեր՝ 500-ից մինչև 700: Մենք վերցնում ենք միջինը:

⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 232, թ. 138, **Միզմա**, Կովկասեան կոնֆեդերացիա, «Դրօշակ» (Փարիզ), 1931, թիվ 9, սեպտեմբեր, էջ 198:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 252, թ. 173:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 174:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 173:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը ՀՀ արտգործնախարարին գրած զեկուցագրում նշում էր, որ հայերի կոտորածը մանրակրկիտ նախապատրաստված էր Բաքվից եկած հրահանգով և իրագործվել է Խ. Սուլթանովի անմիջական ղեկավարությամբ: «Մի հանգամանք, որ առանձնապես աչքի է ընկնում Ղարաբաղի շրջանում,- գրում էր նա,- դա այն է, որ Սուլթանովը, ունենալով կանոնավոր զորք, ամբողջ շրջանում միլիցիայի անվան տակ կազմակերպել է զանազան զինված ավազակային խմբեր, որոնք իրենց հանդուգն ու լկտի գործողություններով ուղղակի ահաբեկել են Ասկերանի շրջանի հայ գյուղացիներին: Սրանք հնարավորություն չունեն գյուղերից դուրս գալու և իրենց առատ բերք խոստացող արտերն ու այգիները հավաքելու: Տնտեսական քայքայման հեռանկարը նոցա տրամադրությունը փոխել է: Նոքա ելք են փնտրում այդ դրությունից մի կերպ դուրս գալու»¹:

Արցախի խաղաղ հայ գյուղացիների գազանային կոտորածների մասին տեղեկություններն առաջինը հասան Զանգեզուրի կենտրոն՝ Գորիս: Զանգեզուրցիները կրկին համոզվեցին, որ ազերիների և անգլիացիների հանդեպ իրենց վճռական ու անզիջում վերաբերմունքը միակ ճիշտ ելքն է:

Ղարաբաղի կոտորածների դեմ առաջին պաշտոնական բողոքը հայտնեց Էջմիածինը: Կաթողիկոսը գեներալ Ջ. Կորիին հղեց հետևյալ հեռագիրը.

«Մենք համոզված ենք, որ դաշնակիցների հովանավորության շնորհիվ մեր հոտի համար հասել է փրկությունը երկար տանջանքներից ու չարչարանքներից: Բայց և այնպես, Ղարաբաղում հոսում է անմեղ արյունը կանանց, երեխաների և նրանց հե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 252, թ. 173: Տե՛ս նաև «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1989, 20 դեկտեմբերի:

րոսական պաշտպանների, որոնց ողբն ու աղաղակը հասնում է մինչ մեր պատրիարքական աթոռը: Մենք չենք կարող մնալ անկարեկից դիտող կատարվող սարսափների և ձայն չբարձրացնել՝ ի պաշտպանություն անմեղ գոհերի: Այդ պատճառով դիմում ենք ձեզ՝ իբրև Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցչի և խնդրում պաշտպանել նոր բնաջնջման նախօրյակին գտնվող մեր հոգևոր գավակներին և վերացնել վիճելի խնդիրը: Կատարելապես հավատում ենք, որ հզոր Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչը կիրագործե մեր օրինական բաղձանքները»¹:

Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ՀՀ արտգործնախարարին հունիսի 11-ին հղած նամակով խնդրում էր իրեն կանչել Երևան՝ «մի շարք քաղաքական նշանակություն ունեցող խնդիրներ լուսաբանելու համար»: «Ղարաբաղի հարցը, - գրում էր նա, - վերջին դեպքերի հետևանքով բավական սուր կերպարանք է ստացել, և Ադրբեջանի կառավարությունը սպառնում է զենքի ուժով գրավել Ղարաբաղը, Շուշիի, Զիվանշիրի և Կարյազինոյի գավառները՝ առժամանակ թողնելով բաց Զանգեզուրի խնդիրը»²:

Հունիսի 16-ին հրապարակային մեծ ժողով տեղի ունեցավ Երևանում, ուր կրակոտ ճառերով հանդես եկան Դ. Անանունը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Խորենին, Դրոն և ուրիշներ: Ժողովի ընդունած բանաձևում մասնավորապես ասված էր. «Բա՛վ է որքան կոտորվեց հայ ժողովուրդը Թուրքիայում, Ղարաբաղում, Ադրբեջանում: Մենք այլևս չենք կարող թույլ տալ, որ եվրոպական մեծ ժողովուրդների ներկայացուցիչների աչքերի առջև մեր կանայք ու երեխաները ենթարկվեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետությունների Կովկասում գտնվող ներկայացուցիչները

¹ «Վերածնված Հայաստան», թիվ 4, 1990, էջ 52, 53:

² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 137:

վերջ դնեն կոտորածի և ավերի քաղաքականությանը: Պահանջում ենք հայկական կառավարությունից բուռն կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և հանուն քաղաքակրթության ու մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանել հայ ժողովուրդը՝ ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով»¹:

Այդ ժողովից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարը նոտա է հանձնում ՀՀ-ում Ադրբեջանի ներկայացուցչին, ուր նշված էր, որ տեղի ունեցածի համար «Հայաստանի կառավարությունը պատասխանատու է համարում Ադրբեջանի կառավարությանը»²:

Հունիսի 17-ին Երևանում հրապարակվեց կառավարական հաղորդագրություն, ուր նշված էր. «Հայաստանի կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ նա երբեք ոչ մեկի և ոչ մի տեղ չի հայտարարել այն մասին, որ նա համաձայն է, թեկուզ և ժամանակավորապես, Ղարաբաղի կառավարմանը Ադրբեջանի կողմից: Հակառակը, նա մի քանի անգամ բացահայտ և գրավոր ձևով հայտարարել է բոլոր տերությունների ներկայացուցիչներին Կովկասում և Փարիզում, որ ինքը Ղարաբաղը համարում է Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի մասը և խնդրում է անգլիական հրամանատարությունից մինչև փարիզյան կոնֆերենցիայի որոշումները հաստատելը, այնտեղ սահմանել անգլիական գեներալ-նահանգապետի իշխանությունը և ինքնակառավարում ի դեմս ազգային մուսուլմանական և հայկական խորհուրդների Ղարաբաղի համապատասխան մասերում: Այս տեսակետից, նա երբեք և ոչ մի հանգամանքներում չի հրաժարվել:

¹ «Վերածնված Հայաստան», թիվ 4, 1990, էջ 53:

² “Кавказское слово”, 19 июня, 1919.

Ցանկացած ուրիշ պնդում չի համապատասխանում իրականությանը»¹:

Հունիսի 22-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ հրապարակային մեծ ժողով, որին մասնակցում էին 40-ից ավելի ազգային կազմակերպություններ: Նախագահում էր Հովհաննես Թումանյանը: Ընդունվեց բանաձև, որով ժողովի մասնակիցները «դաշնակից» անգլիացիներից պահանջում էին Խ. Սուլթանովին վտարել Արցախից, կոտորածի հեղինակներին ձերբակալել ու ենթարկել պատժի, Արցախը միացնել Հայաստանին:

Բողոքի ձայն բարձրացրեց նաև Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը, որը մի ընդարձակ հաղորդագրությամբ դիմեց դաշնակից հրամանատարությանը՝ պահանջելով պատասխանատվության կանչել կոտորածի գլխավոր մեղավորին՝ Խ. Սուլթանովին, որը Ղարաբաղ գալու առաջին օրից ձգտել է զենքի ուժով հնազանդեցնել հայկական շրջանները: Հաղորդագրության վերջում ասված էր, որ մուսավաթականների կողմից Շուշիի գրավումը դեռ չի նշանակում Արցախի նվաճում, և որ արցախահայությունը շարունակելու է իր անդուլ պայքարը Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու համար:

Նման հայտարարություններով հանդես եկան նաև ՀՅԴ Արցախի կոմիտեն, Հայ ժողովրդական կուսակցության Շուշիի մասնաճյուղի ժողովը և երկրամասի այլ կազմակերպություններ²:

Ծայր առած աննախադեպ բողոքների ճնշման տակ զենեքալ Դ. Շատլվորթը հանձնարարում է Շուշիում անգլիական առաքելության ներկայացուցիչ գնդապետ Սեսիլ Հ. Կլատերբակին տեղում ուսումնասիրել եղելությունը և զեկուցագիր ներկայացնել Ադրբեջանի կառավարությանը: Գնդապետը կատարում է առա-

¹ “Кавказское слово”, 19 июня, 1919.

² Տե՛ս «Գործ», 1990, թիվ 15, ՀԱԱ ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, 2-րդ մաս, թ. 430:

ջաղրանքը և անկողմնակալ զեկուցագիր է գրում, ուր նկարագրում է սարսափելի դեպքերը: Նա պնդում է, որ կոտորածները հիմնականում կատարել են քրդերը և ակտիվ մասնակցել են ռուս սպաները: Ս. Շ. Կլատերբակը պահանջում է պատասխանատվության ենթարկել կոտորածների գլխավոր կազմակերպչին՝ Խ. Սուլթանովին¹:

Արցախում ընթացող արյունահեղության կապակցությամբ Ադրբեջանի խորհրդարանում հանդես եկան հայ պատգամավորները: Որոշում կայացվեց, որ երկու հայ (Պ. Չուբարյան, Ի. Խոջայան) և երկու ադրբեջանցի (Կ. Կարաբեկով և Շ. Ռուստամբեկով) պատգամավորներ մեկնեն Արցախ՝ տեղում ուսումնասիրելու իրավիճակը: Հունիսի 22-ին վերադառնալով Բաքու՝ Պ. Չուբարյանը խորհրդարանին ներկայացրեց մի զեկուցագիր, ըստ որի՝ արյունահեղության կազմակերպիչ էր ճանաչվում Խ. Սուլթանովը: Առաջարկվում էր նրան անհապաղ հեռացնել Արցախից: Սակայն խորհրդարանը գտավ, որ Արցախի ադրբեջանական իշխանությունների և անձամբ նահանգապետի գործողություններում ապօրինի ոչինչ չկա²:

Հունիսի 23-ին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը քննարկում է Արցախի վերջին դեպքերը և, նկատի առնելով ստեղծված ծանր վիճակը, որոշում է ժամանակավոր զիջումների գնալ Ադրբեջանի իշխանություններին, մինչև կպարզի ՀՀ կառավարության դիրքորոշումը: Այդ նպատակով խորհուրդը ընտրում է մի պատգամավորություն (Հ. Մանանդյան, Բ. Իշխանյան և Հ. Խաչատրյան), որը նույն օրը մեկնում է Երևան³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 465, թ. 1, տե՛ս նաև “Кавказское слово”, 19 января, 1919:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 189:

Նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ՀՀ կառավարությանը հաղորդում է, որ Շուշիում արդեն կան 300-ից ավելի անգլիացի զինվորներ, որոնց մեծ մասը մահմեդական սիպահներ են, որոնք ամեն րոպե պատրաստ են աջակցել Խ. Սուլթանովին: «Ամեն ինչից երևում է, որ Զանգեզուրի դեմ լուրջ պատրաստություններ են տեսնվում և ով գիտե, թե ինչ է սպասվում այդ գավառի հայությանը, եթե կտրուկ և լուրջ միջոցներ ձեռք չառնվեն այդ ամենը կանխելու»¹:

Այդուհանդերձ, Ադրբեջանի կառավարությունում կային անձինք, որոնք մտավախություն ունեին, որ եթե Արցախում դեպքերը զարգանան նույն կերպ, ապա հնարավոր է, որ արցախցիներին օգնության գան ՀՀ զինված ուժերը, և այդժամ դժվար կլինի կանխատեսել իրադարձությունների ելքը:

Հունիսի 24-ին ՀՀ կառավարությանը հղած մեկ այլ զեկուցագրում Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը նշում է, որ նախորդ օրը Ադրբեջանի խորհրդարանականներից մեկը խորհրդարանում հանդիպել է Ադրբեջանի նախարարներից մեկի՝ Խուդադաթ Բեկ Մելիք-Ասլանովի հետ և մասնավոր խորհրդակցություն է ունեցել Ղարաբաղի հարցի շուրջ: Այդ խոսակցության ժամանակ խորհրդարանականը կարծիք է հայտնել, որ Ղարաբաղի հարցը պետք է հարթել կառավարության, այլ ոչ թե խորհրդարանի միջոցով, որովհետև այնտեղ կրքերը կբորբոքվեն, հարցը կբարդանա և նոր բախումների տեղիք կտա: Նախարարը պատասխանել էր, որ ինքը ղարաբաղցի է, շատ է սիրում Ղարաբաղը և «չէր ցանկանա, որ այնտեղ խլրտում առաջ գա, որովհետև այն կարող է կորստաբեր լինել Ադրբեջանի համար»: ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը, ուշադրություն հրավիրե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 168:

լով Խուդադաթ բեկ Մելիք-Ասլանովի խոսքերի վրա, ավելացնում է. «Թե ինչ շարժառիթներից դրդված նա Ղարաբաղում ազգամիջյան ընդհարումները կորստաբեր է համարում Ադրբեջանի համար, դա անհայտ է խոսակցի համար»¹:

Հունիսի վերջերին Շուշիի անգլիական առաքելությունը թողեց Արցախը և մեկնեց Բաքու: Փաստորեն դեմ հանդիման մնացին երկրամասի հայերն ու ազերիները: Սակայն, անգլիացիների հեռանալով Արցախի հարցը չէր լուծվում: Վերջիններս առաջվա պես Արցախը դիտում էին Ադրբեջանի անբաժանելի մասը:

Անգլիացիների այդ տեսակետը նաև արցախահայերի պաշտոնական տեսակետը դարձնելու համար Խ. Սուլթանովը որոշեց նպաստել ղարաբաղցի հայերի հաջորդ՝ 6-րդ համագումարի հրավիրմանը²:

Համագումարը հրավիրվեց հունիսի 28-ին Շուշիից ոչ հեռու Վարանդայի Շոշ գյուղում: Բացի պատգամավորներից՝ մասնակցում էին Բաքվի ղարաբաղցիների ներկայացուցիչները և Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչ Շ. Ռուստամբեկովը: Խ. Սուլթանովը կանչված էր Բաքու: Համագումարը չափազանց կարճ տևեց: Ընտրվեց 3 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն՝ Ռուբեն Շահնազարյան, Արամայիս Տեր-Դանիելյան, Գերասիմ Խաչատրյան կազմով, որին տրվեց Ղարաբաղի կողմից Ադրբեջանի կառավարության հետ բանակցելու լիազորություն³: Այնուհետև համագումարը ցրվեց:

Լիազորված երեք անձինք մեկնեցին Բաքու: Գերասիմ Խաչատրյանը ճանապարհին սպանվեց թուրքերի ձեռքով, իսկ մյուս երկուսը հասան տեղ, խորհրդակցեցին տեղի Ազգային խորհրդի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 170:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

³ Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 200:

հետ, որից հետո հանդիպեցին այնտեղ գտնվող Խ. Սուլթանովի հետ և հանգեցին որոշ համաձայնության: Դրանից հետո նրանք վերադարձան Ղարաբաղ:

«Հաջողություններից» ոգևորված՝ Խ. Սուլթանովը պահը հարմար գտավ՝ Ջանգեզուրի վրա հարձակում գործելու համար: Նա մտածում էր, քանի որ Արցախի հայերը ահաբեկված են, իսկ թուրքերի ու քրդերի բարոյահոգեբանական վիճակը, ընդհակառակը, բարձր է ինչպես երբեք, պետք է գործել: Հավանաբար նա նաև լուր էր ստացել, թե Ջանգեզուրի ղեկավարության մեջ, իբր, կան տարաձայնություններ: Բայց նա սխալվում էր. իրականում Ջանգեզուրի ղեկավարությունը համերաշխ էր ու միակամ: Բացառություն էր Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի նախկին նախագահ Մ. Ջաքարյանը, որն իր պարտականությունից ազատվելուց հետո սկսել էր պայքարել Շրջանային խորհրդի նոր ղեկավարության դեմ, բայց որևէ արդյունքի չհասնելով՝ հուլիսի 22-ին հայտարարել էր, թե ընդհանրապես հեռանում է խորհրդի աշխատանքներից: Այդ քայլի համար գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը նրան պատասխանատվության էր կանչել, բայց վերջինս, հետապնդումներից խուսափելով, Գորիսից տեղափոխվել էր Սիսիանի շրջան՝ հայրենի Բոնակոթ գյուղը:

Ադրբեջանական 1500 զինվորից բաղկացած կանոնավոր զորամասը և նրան միացած շուրջ 2000-անոց խուժանը՝ Քյարիմ բեյի հրամանատարությամբ, դուրս գալով Կարյազինոյից, շարժվում է դեպի Կապանի սահմանը:

Զորամասն ուներ 7 գնդացի և 10 բեռնասայլ փամփուշտ¹: Հունիսի 28-ին, լույսը չբացված, այն հարձակում ծավալեց Ղարաբաղ, Ուժանիս, Ագարակ և Եղվարդ գյուղերի վրա²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 169, թ. 56:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ ֆ. 200, ց. 1, գ. 501, թթ. 12-14:

Ղարաբաղայի բնակիչները առանց լուրջ դիմադրության լքում են գյուղը: Թշնամին մտնում է գյուղ, թալանում, ապա՝ հրդեհում: Այդ օրը հայերից սպանվում են 3-ը, վիրավորվում 2-ը¹: Սակայն Ագարակի ուղղությամբ ազերիները չկարողացան հաջողության հասնել: Հարմար դիրքեր գրավելով՝ լուսաբացին նրանք բոլոր կողմերից հարձակվեցին գյուղի վրա: Ճիշտ է, հաջողվեց կրակի տալ գյուղի գոմերը, բայց ավելին անել չկարողացան: Ագարակի պաշտպանները շտաբ-կապիտան Ս. Թորոսյանի գլխավորությամբ դուրս եկան իրենց մի քանի անգամ գերազանցող թշնամու դեմ: Չորս ժամ տևած կռվից հետո հակառակորդը մեծ կորուստներով փախուստի դիմեց: Հայերը տվեցին 5 զոհ և երկու վիրավոր²:

Դրան հակառակ՝ ազերիներին հաջողվում է մտնել Եղվարդ: Փողոցներում կատաղի մարտ է սկսվում: Վճռական պահին հայերին օգնության են գալիս շրջանում Զանգեզուրից Անդրանիկ զորավարի հեռանալուց հետո (1919 թ. մարտ) ապաստանած վանեցիները: Նրանց օգնությամբ թշնամին հետ է շարտվում: Եղվարդը տալիս է 8 զոհ և 7 վիրավոր³:

Հունիսի 29-ին հայկական ուժերն անցնում են հակահարձակման Եղվարդի, Ագարակի ու Ուժանիսի ուղղություններով և, կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, գրավում Ղորդարա, Խաղդափ և Էմանլու, Հաջի-Ղուրբանլար, իսկ ապա՝ Սարալու և Աղբիս աղբբեջանական գյուղերը: Այս կռիվներում հայերից սպանվում են 18-ը, 10-ը՝ վիրավորվում: Հակառակորդի կորուստները 100-ից ավելի էին: Հայերի ձեռքն էին անցել 120-ից ավելի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 208:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 2, գ. 42, թ. 219:

հրացան, 3 գնդացի, զգալի քանակությամբ փամփուշտ, նան ձիեր և պարեն¹:

Հակառակորդի սպանված զինվորների գրպաններում գտնվել էին վկայականներ՝ տրված Շուշիում և Խանքենդում տեղակայված Ադրբեջանի հեծյալ 2-րդ գնդի թուրք հրամանատարի ստորագրությամբ: Եղվարդի մարտի ժամանակ սպանված Հեյդար բեկի մոտ գտնվել էին փաստաթղթեր, որոնցից պարզվել էր, որ կռվին մասնակցել էին բազմաթիվ թուրք ժանդարմներ²: Իսկ Կապանի կռիվներում սպանված զինվորների մոտ կային անձնագրեր՝ տրված Էրզրումում, Սվազում, Երզնկայում³:

Ազերիների նահանջող զորամասը կենտրոնացավ Դոնդարլու գյուղում և սկսեց զորավարություններ՝ նոր հարձակումների համար: Հուլիսի 2-ին հարձակումներ տեղի ունեցան Կապանի Զեյվա և Մողես գյուղերի վրա, սակայն դրանք հետ շարտվեցին⁴:

Մեկ այլ զորամաս հուլիսի 1-ին հարձակման անցավ Գորիսի շրջանի Խոզնավար գյուղի վրա, իսկ հուլիսի 2-ին՝ Երիցաթումբի ուղղությամբ: Հայկական ջոկատները, թշնամուն ջարդելով, ստիպեցին նահանջել դեպի Էլման դիրքերը⁵:

Չնայած այս ամենին՝ զանգեզուրցիները համոզված էին, որ թշնամին չի խաղաղվելու: Գավառի վրա սպասվում էին նոր լայնածավալ հարձակումներ: Ուստի անհրաժեշտ էր կազմ ու պատրաստ լինել: Թուրքական հարձակումների ակտիվացումը և ազգամիջյան նոր ընդհարումների բորբոքումը գավառի իշխանությունների առջև դրեցին կարևորագույն խնդիրներ՝ բոլոր ուժերը զորահավաքի ենթարկել և բռնկեցնել:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 169, թ. 57:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 208:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 104:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 169, թ. 56-ի շրջ.:

Այդ նպատակով Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը, հուլիսի 1-ի նիստում քննության առնելով գավառի պաշտպանությանն ուղղված մի շարք կարևորագույն հարցեր, որոշեց գավառում հաստատել ռազմական դրություն. «Զանգեզուրի՝ թուրքության կողմից վարվող ագրեսիվ քաղաքականության և հարձակումների առթիվ Շրջանային խորհուրդը հայտարարում է երկրում ընդհանուր զինվորական դրություն:

Զանգեզուրի բոլոր զինվորական ուժերի Գերագույն հրամանատար է նշանակվում սպա Արսենը»¹:

Հուլիսի 3-ին Արսեն Շահմազյանը տվեց իր առաջին հրամանը. «Ահեղ վտանգի պահին, երբ Ադրբեջանի զորքերը և խանական-բեկական հրոսակախմբերը ձգտում են ավերել ու ոչնչացնել մեր երկրամասը, ես Զանգեզուրի բոլոր զինված ուժերին կոչ եմ անում ազնվությամբ և արհաբար կատարել իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ: Հունիսի 28-ին Եղվարդի տակ թշնամին արդեն փորձել է քաջակորով Ղափանի որդիների զենքի ուժը»²:

Հաջորդ օրը հայտարարվեց 18-25 տարեկան երիտասարդների զորահավաք: Ստեղծվեց մի նոր կադրային գումարտակ, իսկ գոյություն ունեցող վաշտերը համալրվեցին³:

Դեռևս մայիսին Շուշի էր եկել ամերիկյան մի առաքելություն, որն, ըստ էության, հնազանդ հետևում էր անգլիացիների վարած քաղաքականությանը:

Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ամենապատասխանատու ժամանակաշրջանում՝ հուլիսի 14-ին, Գորիս քաղաք է ժամանում Շուշիի ամերիկյան առաքելության կող-

* Նկատի է առնվում Զանգեզուրի նախկին գավառի թուրքական մասը՝ Դոնդարլու կենտրոնով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 95, թ. 1:

² Նույն տեղում, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 97, թ. 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1021, ց. 9, գ. 91, թ. 11:

մից ուղարկված ամերիկյան մի հանձնախումբ՝ գնդապետ Ժ. Ն. Ֆորդի գլխավորությամբ՝ գավառի բժշկական և սանիտարահիգիենիկ վիճակին ու գաղթականության խնդիրներին ծանոթանալու համար: Առաքելությունը 10 օր մնաց գավառում, բայց ըստ էության ոչինչ չարեց: Նրանք հուլիսի 17-ին այցելեցին Տաթևի վանք, հուլիսի 21-ին Ազգային խորհրդի որոշ անդամների ուղեկցությամբ եղան գավառի սահմանամերձ Խոզնավար գյուղում: Գյուղի շրջակայքում շրջելիս նրանք ականատես եղան Ադրբեջանի տարածքից հայկական դիրքերի ուժգին գնդակոծությանը: Հուլիսի 24-ին առաքելության անդամները վերադարձան Շուշի¹: Զանգեզուրցիները այնպես էլ չհասկացան ամերիկյան առաքելության՝ գավառ գալու նպատակները:

Այդ ժամանակ Նախիջևանի գավառում տեղի էին ունենում բախտորոշ իրադարձություններ, որոնք իրենց ծանր հետևանքներով մեծապես դժվարացնելու էին Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործը:

1919 թ. հուլիսի 17-ին Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունից վարչապետին հղված գրության մեջ արձանագրվում էր. «Ադրբեջանը տենդագին նախապատրաստվում է՝ ամեն միջոցներով իր տիրապետությունը տարածելու Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների վրա: Ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Նախիջևանում և Զանգեզուրում տեղ են գտել ապստամբական ելույթներ, որոնք օրգանապես կապված են միմյանց հետ, և այդ ամենը կատարվում է՝ նախապես մշակված պլանի համաձայն:

Բնականաբար, այս ամենը ուղղված են Հայաստանի կառավարության դեմ և նպատակ ունեն ուժեղացնելու մահմեդականների տիրապետությունը և դրանով օղակել հայությանը մահմե-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 1919, 22 օգոստոսի:

դականությամբ և կաթվածահար անել կառավարության աշխատանքը»¹:

Ինչպես նաև վկայություններ կային, որ թուրք-թաթարական քաղաքական կազմակերպությունները իրենց գործակալների միջոցով ձգտում են Հայաստանին սահմանակից մուսուլմանաբնակ մարզերում ուժեղացնել հակահայկական տրամադրությունները, ուստի նրանց մատակարարում են ինչպես դրամական միջոցներ, այնպես էլ զենք և ռազմական այլ պարագաներ: Ոչ միայն ծայրամասերում, այլև Բաքվի բանվորական մահմեդական կազմակերպություններում տարվում էր հակահայկական ուժեղ քարոզ, ինչը հղի է հայկական ջարդերի վտանգով: Ջանգեզուրի և Նախիջևանի վերջին իրադարձությունները մահմեդական տեղական մամուլում լուսաբանվում էին այնպիսի խտացված գույներով, որ բացահայտ թշնամանք էին սերմանում թուրք-թաթարական բնակչության մեջ և նրանց դրդում ընդհարումների:

Հանրահավաքների ժամանակ որոշ գաղտնի գործակալներ կամավորական ջոկատներ կազմավորելու կոչեր էին անում: Վերջիններս պետք է Բաքվից Ղարաբաղով և Ջանգեզուրով շարժվեին դեպի Նախիջևան և, իրենց ուղին ազատելով հայկական տարրերից, Ադրբեջանի տիրապետությունը տարածեին մինչև ռուսական հին սահմաններ՝ Թուրքիայի հետ միանալու համար:

Իր նկրտումների հաջողությունը ապահովելու համար Ադրբեջանն իր ներկայացուցիչներին՝ ռազմական պարագաներով և դրամական միջոցներով, պարբերաբար Վրաստանի վրայով ուղարկում է Արդահանի շրջան: Միայն Պարսկաստանով Նախիջևանի շրջան է ուղարկվում 200.000 փամփուշտ, իսկ Սուլթանո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 10-11:

վի կողմից Նախիջևան է ուղարկվում 3 մլն նիկոլասյան ռուբլի:

Վարչապետին ուղղված գրության մեջ նշվում էր, որ ուժեղ քարոզչություն է իրականացվում նաև սևծովյան շրջանի թուրքական զորքերի շրջանում՝ ադրբեջանական զորքերի կազմում թուրքական սպաներին ներգրավելու նպատակով: Այդ աշխատանքի հետևանքը եղավ թուրքական 15 սպաների ժամանումը Բաքու: Աղդամում կենտրոնացած 600 հոգանոց հեծելազունորդ Ադրբեջանի կառավարության հրահանգով պետք է ուղղվեր Զանգեզուր:

Ադրբեջանում ստեղծվել էր կամավորական ջոկատ, որը նախատեսված էր հասցնելու զորամիավորման աստիճանի: Հավաքագրվել էր հրամանատարական կազմ, որի մի մասը թուրք սպաներ էին: Այս ջոկատը պետք է ունենար հատուկ արտահագուստ և տարբերվելու էր մյուս զորաջոկատներից:

Թեպետ այս ամենն ուղղված էր հայ ժողովրդի և նրա կառավարության դեմ, սակայն այս շարժման բուն նպատակն էր դաշնակիցներին խանգարել երկրամասի խաղաղեցումը հատկապես այն վայրերում, որտեղ կար մահմեդական և քրիստոնյա խառը բնակչություն¹:

1919 թ. գարնանը անգլիական զորքերը ռազմակալել էին Շարուրն ու Նախիջևանը և մայիսի 19-ին դրանք պաշտոնապես ճանաչել որպես Հայաստանին պատկանող պատմական տարածքներ: Շարուր գավառակից և Նախիջևան գավառից ստեղծվել էր գեներալ-նահանգապետություն, որի գեներալ-նահանգապետն էր գեներալ-մայոր Գրիգոր Հարությունի Շելկովնիկյանը²: Հայկական զորքերը զբաղեցրել էին Պարսկաստանի հետ Շարուր-Նա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 10-11:

² Տե՛ս «Կառավարական լրագրեր», 1918, 4 սեպտեմբերի:

խիջևանի սահմանային ուղեկալները, ինչպես նաև զինվորական կայազորներ հաստատել կարևոր բնակավայրերում¹:

Բայց Հայաստանը հազիվ երկու ամիս կարողացավ իր ձեռքում պահել Նախիջևանի գավառը և Շարուրի գավառակը: Տեղի թուրք ազգաբնակչությունը, ղեկավարվելով թուրք սպանների կողմից, 1919 թ. հուլիսի 20-21-ին Նախիջևան քաղաքում, Ջուլֆայում, Շահթախտում, Բաշ-Նորաշենում ապստամբություն բարձրացրին Հայաստանի իշխանության դեմ²:

Նախիջևանում գտնվող ամերիկյան փոքրաթիվ զորամասի հրամանատարությունը ապստամբների առաջնորդներ Քերբալայ խանին և Խալիլ բեյին առաջարկում է դադարացնել ռազմական գործողությունները, բայց նրանք կտրականապես մերժում են: Նույն առաջարկով հանդես է գալիս մայիսի սկզբներից Նախիջևանում գտնվող ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչ Էդմոնդ Դևին, որը նույնպես կտրուկ մերժում է ստանում³:

Ընդհարումները տևեցին 10 օր, և թուրքերը, հաջողության հասնելով, դարձան դրության տերը: Հայկական զորքերը, մեծ կորուստներ տալով, ստիպված նահանջեցին Երևանի և Վայոց ձորի ուղղություններով, իսկ սահմանապահների մի մասը կարողացավ անցնել Արաքսը և կենտրոնանալ Թավրիզում: Հաղթանակած թուրքերը սրի քաշեցին հազարավոր նախիջևանահայերի՝ տղամարդ, կին, ծեր ու մանուկ: Օրինակները շատ են՝ մեկը մյուսից սարսռազդու:

Այսպես՝ թշնամին օղակի մեջ էր առել Ջուլֆան: Երեք կող-

¹ Տե՛ս Է. Ա. **Զոհրաբյան**, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 215-217:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 42, թ. 230:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 501, թ. 12, նաև՝ ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, թ. 104:

մում թուրք գյուղեր էին, և հայերի համար հեռանալու հնարավորություն չկար: Չորրորդ կողմը Արաքսն էր: Ջուլֆայի վրա հարձակվեցին 300-ից ավելի յաջիցիներ, իսկ ավանի հայ պաշտպաններից զենք վերցնելու ունակ էին միայն 18-ը, քանի որ նոր էին գաղթից վերադարձել, սովից ու տառապանքներից հյուծված էին, անուժ, հետևապես՝ անկարող կռվելու: Մինչ այդ թուրքերը կամրջի մոտ կոտորել էին հայ զինվորներին և մաքսատան ծառայողներին՝ թվով 40 հոգու, բայց ավանի 18 հայ մարտիկները կարողացել էին յաջիցիներին հաղթել և հետ գրավել կամուրջը: Ապա հայերը դիմեցին պարսից խանին, որը Ջուլֆայի հայ բնակիչներին թույլատրեց անցնել Պարսկաստան: Հաջորդ օրը Նեիրամից, Յայջուց և այլ գյուղերից հազարավոր թուրքեր հարձակվեցին Ջուլֆայի վրա: Այնտեղ մնացած հիվանդ երկու կանանց նրանք անմիջապես սպանեցին: Այդպիսով՝ սպանված հայերի թիվը Ջուլֆայում հասնում է 43-ի: Հայկական գյուղերի՝ արդեն խիստ նոսրացած բնակչության մի մասը գաղթեց Սիսիանի, Կապանի և Գորիսի շրջաններ, իսկ մի հատված էլ անցավ Վայոց ձոր¹:

Օգոստոսի 1-ին ամբողջ Նախիջևանը և Շարուրը գրավված էր թշնամու կողմից:

Ապստամբության ղեկավարները, սակայն, չբավարարվեցին դրանով: Մի կողմից նրանք կապվեցին Կապանի շրջանի Օխչի և Գեղի ձորերի հետ՝ Արցախ թափանցելու համար, մյուս կողմից՝ ծրագրեցին գրավել Վայոց ձորը և այնտեղից հարձակվել Զանգեզուրի վրա:

Հետագա դեպքերը ցույց տվին, թե որքան ժամանակին էր ռազմական դրության հաստատումը գավառում:

¹ Տե՛ս, ֆ. 205, ց. 1, գ. 541, թ. 58-59, տե՛ս նաև Է. Ա. **Зограбян**, Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг., Ереван, 2012, стр. 270, 271:

Օգոստոսի 6-ին Հաջիսամլուի և Մաղավուզի քրդական ուժերը փորձում են Զանգեզուր մտնել Միսիանի շրջանի Մուխուրթուրյան հայկական գյուղի ուղղությամբ: Նրանց հաջողվում է մտնել գյուղ: Հանկարծակիի եկած հայերը, վերադասավորելով ուժերը, անցնում են հակահարձակման: Տալով 20-ից ավելի զոհ՝ թշնամին խուճապահար բռնում է փախուստի ճանապարհը¹:

Օգոստոսի 7-ին տեղի է ունենում նոր ընդհարում Միսիանի Իշխանասար լեռան փեշերին: Շրջապատման վտանգից խույս տալով՝ ազերիների և քրդերի ուժերը նահանջում են՝ իրենց հետ տանելով հայերի նախիրը²:

Օգոստոսի 11-ին Նախիջևանի ազերիները մեծ ուժերով հարձակում են սկսում Դարալագյազի Ղուշիբիլակ, Միսիանի Նորս գյուղի, ինչպես նաև Մեղրիի ուղղությամբ: Առաջին ուղղությամբ հակառակորդին հաջողվում է գրավել Նորս, Գյումուր, Գժաձոր, Մազրա գյուղերը, որոնց հայ բնակիչներն ապաստանում են Միսիանում և Գողթն գավառում: Մյուս ուղղությունում հայոց ուժերը ըստ արժանվույնս դիմակայում են հակառակորդին, որը մեծ կորուստներով վերադառնում է ելման դիրքերը³:

Օգոստոսի 15-ին Հաջիսամլուի և Մաղավուզի ավազակախմբերը հարձակվում են Գորիսի շրջանի Խնածախ գյուղի վրա⁴: Նույն օրը հակառակորդն իր հարձակման թիրախը դարձնում է Կապանի Զեյվա և Մողես գյուղերը, բայց այստեղ ևս մատնվում է անհաջողության⁵:

¹ Տե՛ս «Борьба» (Тифлис), 26 августа, 1919:

² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 126-ի շրջ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Կոիվների ժամանակ երկու կողմից մասնակցում էր 1500-3000 մարդ¹:

Չնայած որոշ հաղթանակներին՝ Ջանգեզուրի վիճակը առաջվա պես մնում էր ճգնաժամային: Գավառը կարծես հանձնված էր բախտի քմահաճույքին, չունեի հաղորդակցություն հայկական Արցախի հետ, վտանգված էին նաև դեպի Հայաստանի Հանրապետություն տանող ճանապարհները:

1919 թ. օգոստոսի 18-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիայանը Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցչին հեռագիր է ուղարկում թշնամու զինուժի կողմից ինը հայկական գյուղերի շրջապատման մասին, որտեղ նշում է, որ Գողթանի ինը հայկական գյուղեր շրջապատված են հրոսակների կողմից, որոնք թուրքական բանակի մնացուկներ են և աղբբեջանական կանոնավոր բանակի զինվորներ: Նախարարը հաղորդում էր նաև, որ Գողթանի դրությունը ծայրահեղ է, և հարկավոր է անհրաժեշտ և շտապ միջոցներ ձեռնարկել²:

Հակառակորդի զինված ուժերի կազմում մեծ ակտիվություն էին հանդես բերում աղբբեջանական բանակում ծառայության անցած ցարական բանակի ռուս բազմաթիվ սպաներ և բարձրաստիճան զինվորականներ, այդ թվում՝ գնդապետներ ու գեներալներ: Օրինակ՝ նրանցից գեներալ-լեյտենանտ Սուվկնիչը, լինելով Աղբբեջանի բանակի շտաբի պետը, քաջ հասկանում էր, որ եթե չհաջողվի գրավել Ջանգեզուրը, ապա հնարավոր չի լինի հնազանդեցնել Արցախը, ուստի Աղբբեջանի բանակի առաջնահերթ խնդիրը համարում էր Ջանգեզուրի նվաճումը:

Բոլոր տեսակետներից Աղբբեջանը առավելություններ ուներ փաստորեն բախտի քմահաճույքին թողնված Ջանգեզուրի հան-

¹ Տե՛ս **Ա. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 352:

² Տե՛ս , ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 42, թ. 230:

դեպ: Գավառը չուներ ոչ մի հաղորդակցություն հայկական Ղարաբաղի հետ. բոլոր ճանապարհները փակ էին և գտնվում էին Խոսրով բեկ Սուլթանովի եղբայր Սուլթան բեկ Սուլթանովի հսկողության տակ:

Թշնամու համար պահը հարմար էր նաև այն տեսակետից, որ ամերիկյան դիվանագիտական առաքելությունը Շուշիի ամերիկյան օգնության կոմիտեին հրահանգել էր անհապաղ մեկնել Թիֆլիս, որը և կատարվել էր օգոստոսի 12-ին: Ինչպես վերը նշվել է, Շուշիի անգլիական առաքելությունը հեռացել էր Բաքու ավելի վաղ, և ահա այժմ՝ ամերիկացիների հեռանալուց անմիջապես հետո՝ օգոստոսի 13-ին, այդտեղից հեռացավ նաև անգլիական կայազորը: Զանգեզուրի և Աղրբեջանի սահմանը Զաբուդ գետը ճանաչելուց հետո անգլիական գլխավոր հրամանատարությունը արդեն վերջնականապես լուծված էր համարում Աղրբեջանին Լեռնային Ղարաբաղի ենթակա լինելու հարցը և իր վերջին զինվորը հանում էր այնտեղից:

Այդ երկու հանգամանքները տեղի հայ բնակչությանը դրել էին ծանր դրության մեջ, մանավանդ որ հենց այդ ժամանակ էր, որ Խ. Սուլթանովը հայերի վրա ուժեղացրել էր ճնշումը և փակել բոլոր ճանապարհները: Թեև Արցախի հարցում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը աղրբեջանամետ էր, բայց անգլիական զորքի ներկայությունը երկրամասում, այնուամենայնիվ, որոշ զսպիչ դեր ուներ երկու կողմերի համար:

Այս խիստ բարենպաստ պայմաններում Արցախի գրավումը կատարված փաստ համարելով և ստանալով գործողությունների լիակատար ազատություն՝ Սուլթանովը չէր դադարեցնում իր կանոնավոր զորքերի և անկանոն հրոսակախմբերի հարձակումները Զանգեզուրի վրա:

Բայց արդյոք զանգեզուրցի հայը պատրա՞ստ էր առաջիկայում նույնպիսի ոգևորությամբ ու անձնագոհությամբ պաշտպանելու իր լեռնավայրը, ինչպես մինչ այդ: Իրադրությունը մեծապես փոխվել էր ի վնաս զանգեզուրցու: Նույնն էր վերջինիս բարոյահոգեբանական կերպարը՝ բարձր ու անկոտրուկ, բայց նվազել էին հայրենիքը պաշտպանելու անհրաժեշտ միջոցները՝ զենքը և զինամթերքը:

Զենք-զինամթերքի խիստ պակասը Զանգեզուրի ղեկավարությանը ստիպում էր պարբերաբար մերժել Գորիսից զենք ստանալու արցախցիների ակնկալիքը: Հայաստանի Հանրապետությունից օգնություն ստանալու հույսը լիովին կորցրած Արցախի Ազգային խորհուրդը հերթական անգամ դիմեց Գորիս՝ Արսեն Շահմազյանին: Վերջինս այդ կապակցությամբ Դրոյին գրում էր.

«Սիրելի՛ Դրո, ուղարկում եմ Ղարաբաղից ստացած գրությունները, որից ինքներդ կտեսնեք, թե դրությունը որքան լուրջ է և կրիտիկական: Ուզում են ինձանից օգնություն: Հայտնում եմ, որ մեր դրությունը նույնպես քանի գնում վտանգավոր է. որոշ տեղերում թարաքաման երևացել է, այս մի շաբաթվա ընթացքում թուրքերի կողմից Սիսիանում, Ղափանում, Խոզնավարում քշել են հայերի տավարը: Փամփուշտ ունեմ 120 հազար՝ երեքգծանու համար ... Հրացանի խիստ պակաս ունենք: Այս պայմաններում տեղական ուժերով Ղարաբաղին օգնության գնալ դժվար թե ինձ հաջողվի, նամանավանդ ..., որ զինվորները բոլորը տեղացի են, կապված են իրենց հարստության և ընտանիքի հետ: Երկրորդ, այստեղից մի որևէ բան սկսելը կլինի ազդանշան նույնպես և Նախիջևանի շրջանի ու այլ տեղերի համար և անվերջ կոիվների դուռ կբացի: ... Աշխատեցե՛ք, քանի ուշ չէ, դրսի միջամտություն կազմակերպել և չպետք է ուշացնել: Եթե Ղարաբաղի խնդիրը դիվանագիտական ճանապարհով չի վճռվելու, այլ կռվով, [այդ

դեպքում] անհրաժեշտ է անմիջապես Զանգեզուր մտցնել դրսի ռազմական ուժ, լեռնային թնդանոթներ և փամփուշտներ: Միայն այդ դեպքում, ապահովելով մեզ, կարելի կլինի գնալ օգնության դարաբաղցիներին»¹:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը և անձամբ Արսեն Շահմազյանը, ելնելով Զանգեզուրի համար ստեղծված ծանրագույն վիճակից, ապրիլ-հուլիս ամիսներին բազմիցս Հայաստանի կառավարությանը խնդրել էին օգնել զենքով, ռազմամթերքով, բայց օգնություն այդպես էլ չէին ստացել²:

Իբրև բողոք, Ա. Շահմազյանը Հայաստանի կառավարությանը հասկացնել էր տվել, որ նրա անուշադրության ու անտարբերության պայմաններում ինքն այլևս չի կարող շարունակել աշխատանքը և, թողնելով Զանգեզուրը, կվերադառնա Երևան: Իր այդ մտադրության մասին նա տեղյակ էր պահել նաև Զանգեզուրի խորհրդին:

1919 թ. օգոստոսի 17-ի թվով Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի նախագահ Արշակ Շիրինյանը նամակ է հղում ՀՀ կառավարության նախագահին, ուր ասված էր, որ «Եթե իրերի դրությունը շարունակվի այնպես, ինչպես մինչև այժմ», ապա հանրապետության Զանգեզուրի ներկայացուցիչ պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանը մոտ մի ամսից հետո մտադիր է վերադառնալ Երևան՝ ժամանակավոր կամ ընդմիշտ՝ «նայած թե կառավարությունը որքան կկարողանա ընդառաջել նրա մի շարք պահանջներին»³:

Արշակ Շիրինյանը Հայաստանի վարչապետին հիշեցնում է, որ Զանգեզուրի հայությունը վերջին մեկ ու կես տարում անասե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 77:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 76, թ. 239:

³ Նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 66:

լի տառապանքներ է կրել, տեսել է թշնամու չդադարող հարձակումներ, սով, ավեր ու մահ: Նա գավառում ստեղծված իրավիճակը ներկայացնում է չորս հիմնական կետերով:

1. Շեշտելով Ձանգեգուրում ռազմամթերքի բացակայության փաստը՝ գրում է. «Մեր դրությունը օր օրի վրա գնալով ավելի վատթարանում է, որովհետև թեև մեր տակտիկը ինքնապաշտպանողական է եղել, բայց այնուամենայնիվ հարկադրված էինք մի շարք կռիվների դիմել, որի ընթացքում շատ ավելի փամփուշտ է մսխված, քան այդ ժամանակամիջոցում մենք ստացել ենք դրսից»: Թվարկելով առավել ուժեղ կռիվները՝ մղված Ձանգեգուրի տարբեր վայրերում, նամակագիրը ավելացնում է. «Թեպետ ամենուրեք էլ հաջողությունների ենք հանդիպել, բայց, այնուամենայնիվ, ռազմամթերքի մեծ մինուս ենք ստացել», որը և մնացել է բաց¹:
2. Թուրքերի և քրդերի հետ զանգեգուրցիների բոլոր ընդհարումները, թերևս բացառությամբ Նորսի, կապված են եղել քոչվորների սար բարձրանալու հետ, որը ցանկացել է օգտագործել Ադրբեջանի իշխանությունը: Նրա համար 200.000-ի չափ քոչվորները մեծ ուժ են: Վերջիններս զանգեգուրցիների դեմ կռվի դաշտ են դուրս բերում 10-15 հազար զինյալներ, «մի հանգամանք, որ մեզ ստիպել է զինված ուժը պարփակել մեր սահմաններում և պատրաստ լինել կռվի բոլոր ճակատներում»:
3. Քոչվորների սար բարձրանալուն զուգընթաց սկսվում են դաշտային աշխատանքները: Որչափ էլ սպառնալից լինի դրսի վտանգը, և որքան անհրաժեշտ լինեն դրսի գործո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 66:

ղությունները, գրում է Ա. Շիրինյանը, այնուամենայնիվ անկարելի էր անուշադրության մատնել գավառի տնտեսությունը և թույլ չտալ ժողովրդին, անգամ անխուսափելի և անհրաժեշտ պատերազմական գործողությունների պատճառով, իր տարվա պարենը հայթայթել, մանավանդ այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Ջանգեզուրն է, ուր ներկա պայմաններում դրսից որևէ կենսամթերք հայթայթել երազել անգամ չէր կարող:

4. Ա. Շիրինյանը այնուհետև վարչապետի ուշադրությունը հրավիրում է Ջանգեզուրի վարչական և զինվորական ներքին կազմակերպվածության վրա՝ շեշտելով. «Գավառի իշխանությունը իր բոլոր տեսակի ֆունկցիաներով գրեթե վերջնականապես կազմակերպված է, ուժեղ է ու անարխիայի հետքերն անգամ իսպառ չքացել են գավառում: Զինվորական գործը կանոնավորված է ու այժմ աշխատանք է տարվում ավելի սովոր կադրեր ստեղծելու»¹:

Խոսելով կատարված դրական զգալի փոփոխությունների մասին՝ Ա. Շիրինյանը ավելացնում է. «Այս բոլոր, անշուշտ, ոչ աննշան, հետևանքներին հասել ենք անպայման պետական կոմիսարի ուժեղ աջակցության շնորհիվ, և որը ինչպես հիշեցինք, մի ամսից մտադիր է հեռանալ ժամանակավորապես կամ ընդմիշտ»²:

Անդրադառնալով Ջանգեզուրի քաղաքական ապագային՝ Շրջանային խորհրդի նախագահը վարչապետին տեղեկացնում է, որ գավառը երբեք այնպիսի աննպաստ պայմաններում չի եղել, ինչպես այժմ: Դրա հիմնական պատճառը նա համարում է Նախիջևանը թուրքերի ձեռքն անցնելը, որով «կտրվեց այն կենսական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 66-ի 2րդ.:

² Նույն տեղում:

երակը, որը Զանգեզուրին ոգի և շունչ էր ներշնչում»: Այնուհետև խոսելով Ղարաբաղի կարգավիճակի մասին՝ Ա. Շիրինյանը նշում է, որ հայկական այդ երկրամասը Ադրբեջանի ձեռքն անցնելու դեպքում «փշրվելու է այն ռեդուտը, որպեսզի [որպիսին] համարվել է միշտ Ղարաբաղը Զանգեզուրի համար»: Այդ ամենը ցույց է տալիս, որ «այժմ Զանգեզուրը օղից է կախված. նա չի կարող Դարալագյազի կածաններով կենդանի կապ պահպանել հանրապետության հետ ու իրեն վերջինիս մի կենսական մասը համարել»: Ուստի պատահական չէ, ընդգծում է Ա. Շիրինյանը, որ «այսօր մեր ամբողջ ուշքն ու միտքը դեպի Նախիջևանն է դարձված. պետք է օր առաջ լուծել այդ՝ Հայաստանի Հանրապետության համար Գորդյան հանգույց դարձած հանելուկը, որի համար մենք պատրաստ ենք մեր ամբողջ ուժի թափով ասպարեզ նետվելու, այլապես Հայաստանի Հանրապետության համար ընդմիշտ կորած է Զանգեզուրը, էլ չենք խոսում Ղարաբաղի մասին, եթե այդ բոլոր կորուստներից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը դեռ շարունակի գոյություն ունենալ: Նախիջևանի հանգույցը լուծելուց հետո միայն կարելի է լուրջ միջոցներ ձեռնարկել Ղարաբաղի նկատմամբ, թեև այս հանգամանքը չի խանգարում, իհարկե, այժմվանից և եթե այնտեղի համար նախապատրաստական աշխատանքների դիմելու»¹:

Վերջում կրկին անդրադառնալով Ա. Շահինազյանի՝ Երևան վերադառնալու մտադրությանը՝ Արշակ Շիրինյանը գրում է. «Հայտնելով այս բոլորի մասին Ձեզ, հարգո՛ւ նախագահ, խնդրում ենք լիովի բավարարել պետական կոմիսարի բոլոր պահանջները. անկարելիության դեպքում նշանակել անպայման Ձեր կողմից նրան փոխարինող, այլապես սկսած գործը հսկայական չափերով կտուժի»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 66-ի 2րդ.:

² Նույն տեղում, թ. 67:

Բարեբախտաբար Արսեն Շահմազյանը Ջանգեզուրից չի հեռանում, քանի որ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Խատիսյանին հղած Արշակ Շիրինյանի օգոստոսի 17-ի նամակից հետո վարչապետը խոստացել էր, որ կառավարությունը շատ շուտով օգնություն է հասցնելու գավառին:

Ավելին՝ այդ օրերին էր, որ 180 հոգուց բաղկացած հեծյալ մի ջոկատի հետ Գորիս հասավ հայկական բանակի կապիտան՝ ծնունդով նախիջևանցի Գարեգին Նժդեհը¹: Նա Երևանից ուղարկ-

¹ Կապիտանի կոչումը Նժդեհին ստացել է Ջանգեզուր մեկնելու նախօրեին: 1919 թ. մարտ-օգոստոս ամիսներին նա ծառայում էր Գառնիի գումարտակում որպես հրամանատար, և այստեղ էլ, օգոստոսի 5-ին նրան տրվել էր այդ կոչումը: Նժդեհի հետ էր նաև բաշջյառնեցի հայտնի խմբապետ Ղազար Քոչարյանը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52, **Ա. Մխմնյան**, Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 38: Երկար տարիներ Գարեգին Նժդեհի կյանքն ու գործունեությունը հետազոտել, նրա գիտական ժառանգությունը ուսումնասիրել և նրա մասին արժեքավոր աշխատություններ են հրատարակել Մուշեղ Լալայանը և Ռաֆայել Համբարձումյանը: **Գ. Նժդեհ**, Երկեր, կազմ.՝ Ա. Բադալյան, Հ. Գևորգյան, Մ. Լալայան և ուրիշներ, Երևան, 2002, *նույնի՝* Ասոյթներ (1910-1955 թթ.) (կազմ. և առաջաբ.՝ Ռ. Համբարձումեան, խմբ.՝ Ռ. Թորոսեան), Երևան, 2002, *նույնի՝* Գրական երկեր (բանաստեղծություններ, աֆորիզմներ, էպիգրամներ) (կազմ., առաջաբ. և ծանոթագր.՝ Բ. Յովակիմեան, խմբ.՝ Ռ. Համբարձումեան), Երևան, 2003, *նույնի՝* Գրական երկեր (կազմ., առաջաբ. և ծանոթագր.՝ Ռ. Համբարձումեան, խմբ. Վ. Օհանեան), Երևան, 2012: **Մ. Լալայան**, Ցեղակրոնություն (քննական վերլուծություն), Երևան, 1994, *նույնի՝* Տարոնակալություն (քննական վերլուծություն), Երևան, 1994, *նույնի՝* Ցեղակրոն և տարոնական շարժումներն ու Գարեգին Նժդեհի գործունեությունը, Երևան, 2001, *նույնի՝* Գարեգին Նժդեհ (կենսագրական ակնարկ): Ցեղակրոն շարժումը (պատմություն և գաղափարախոսություն), Երևան, 2002, *նույնի՝* Գարեգին Նժդեհ (կենսագրական ակնարկ): Ցեղակրոն շարժումը (պատմություն և գաղափարախոսություն), Երևան, 2006, *նույնի՝* Տարոնական շարժում, Երևան, 2007, *նույնի՝* Ազգային գաղափարախոսության խնդիրների շուրջ, Երևան, 2008, *նույնի՝* Ցեղակրոն և տարոնական շարժումները (պատմություն և գաղափարախոսություն), Երևան, 2011: **Ռ. Համբարձումեան**, Վարք Նժդեհի: Ասոյթներ, Երևան, 2001, *նույնի՝* Գարեգին Նժդեհ: Համառոտ կենսագր., ասոյթներ և կենսատարեգր., Երևան, 2003, *նույնի՝* Ղարաքիլիսայի համատարած խուճապը յաղթանակի վերածող ոգին, Երևան, 2005, *նույնի՝* Գարեգին Նժդեհ, կենսագրական

վել էր Նախիջևանի Գողթան գավառը՝ տեղի հայության բեկորները պաշտպանության տակ առնելու համար: Նախքան Գորիսից Գողթան մեկնելը նա այստեղ հանդիպում է ունենում Արսեն Շահմազյանի և Արշակ Շիրինյանի հետ, որոնք նրան առաջարկում են ստանձնել ոչ միայն Գողթն գավառակի, այլև Զանգեզուրի հարավարևելյան ռազմաճակատի, այն է՝ ողջ Կապարգողթի (Կապան, Արևիք, Գողթն) ընդհանուր հրամանատարությունը¹:

Գարեգին Նժդեհը ծնվել էր 1888 թ. Նախիջևանի Կգնութ գյուղում: Հայրը, լինելով քահանա, իր գավակի կրթության և դաստիարակության մասին հոգ էր տարել: Գարեգինը՝ որպես ուշիմ աշակերտ, դպրոցական դասընթացն ավարտելուց հետո՝ 1906 թ., ուղարկվել էր Բուլղարիա՝ հետևելու զինվորական վարժարանի դասընթացներին:

Գարեգին Նժդեհը 1912 թ. Անդրանիկի հետ մասնակցել էր Բուլղարիայի պատերազմին՝ իբրև հայկական լեգեոնի հրամանատար:

1914 թ. նա մասնակցել էր հայ-կամավորական շարժմանը՝ երկրորդ գումարտակի մեջ ներգրավվելով որպես փոխհրամանատար:

1918 թ. նա մասնակցել էր Ղարաքիլիսայի կռվին:

յալելումներ, անտիպ գրություններ ու խորհրդածություններ, Երևան, 2005, *նույնի*՝ Գարեգին Նժդեհ (Համառոտ կենսագրական եւ կենսատարեգրություն): Նուիրում է Գարեգին Նժդեհի ծննդեան 120-ամեակին, Երևան 2006, *նույնի*՝ Գարեգին Նժդեհ (Համառոտ կենսագրական եւ կենսատարեգրություն), Երևան, 2006, *նույնի*՝ Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, *նույնի*՝ Գարեգին Նժդեհ (Համառոտ վարք, աստյոներ և կենսատարեգրություն), Երևան, 2008, *նույնի*՝ Գարեգին Նժդեհ (Համառոտ վարք, աստյոներ և կենսատարեգրություն), Ստեփանակերտ, 2008, *նույնի*՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը յաղթանակի վերածող ոգին, Երևան, 2010, *նույնի*՝ Նժդեհ: Հարցուպատասխան, Երևան, 2012:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52, **Ռ. Համբարձումեան**, Վարք Նժդեհի, էջ 58, 59:

1919 թ. ՀՀ Բյուրոյի կողմից ուղարկվել է Զանգեզուր՝ Կապանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու:

1919 թ. օգոստոսին, գալով Գորիս, նա տեսակցեց Արսեն Շահմազյանի հետ և անմիջապես անցավ Կապան:

Կապանի Ազգային խորհուրդը, իրազեկ դառնալով Նժդեհի առաքելության նպատակին, ընդառաջ գնաց նրան և վերսկսեց բարձիթողի վիճակում գտնվող ինքնապաշտպանության գործը:

Նժդեհի առաջին գործը եղավ Կապանի գյուղերին ծանոթանալը: Նա իր հռետորական-քարոզչական տաղանդով արթնացնում էր ժողովրդի հերոսական ոգին, հաղթանակի հույս ներշնչում: Կապանը դարձավ Նժդեհի գործունեության գլխավոր հենարանը, այնուհետև նա գործունեություն պիտի ծավալեր ամբողջ Լեռնահայաստանում:

Բոլոր գյուղերում Նժդեհը կազմեց վաշտեր՝ իրենց վաշտապետներով, ծանոթացավ իր բոլոր ռազմական գործակիցների հետ: Կազմակերպվեցին երեք ռազմական շրջաններ.

1. Կապան, որ հին Բաղաց իշխանների երկիրն էր և կոչվում էր Բաղաբերդ,
2. Գողթան, որ պատմական գրականության մեջ հայտնի է որպես գուսանների, աշուղների երկիր,
3. Արևիք-Մեղրիի շրջան, որ կոչվում է նաև Գենվազ:

Այսպիսով, այդ երեք շրջանների առաջին վանկերով (Կապ-Ար-Գողթ) կազմվեց Կապարգողթ անունը, որով կոչվեց Նժդեհի հրամանատարության ենթակա երկրամասը: Այդ երկրամասով էր, որ Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո հայ վտանգված զանգվածը և մտավորականությունը անփորձանք անցան դեպի Պարսկաստան:

Նժդեհի ռազմական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու մասի.

Առաջին՝ պայքար հայ ժողովրդին սպառնացող մահմեդականության դեմ, որը կամենում էր ամբողջ Սյունիքը ընկճել և դնել Ադրբեջանի գերիշխանության տակ,

Երկրորդ՝ պայքար բոլշևիկների դեմ, որոնք հետապնդում էին նույն նպատակը:

Ընդամենը երկու-երեք ամիս հետո 33-ամյա հայ զորականը՝ որպես տաղանդաշատ զորավար և հարգի մտավորական, հայտնի էր դառնալու Զանգեզուրում և նրա սահմաններից շատ հեռու¹:

Անցնելով Կապանի հանքեր՝ Նժդեհը արձակում է իր թիվ 1 հրամանը.

«Ղափան-Գենվազ-Գողթանի միացյալ զորամասերին.

1. Այսօրվանից ես ստանձնում եմ Ղափան-Գենվազ-Գողթանի միացյալ ուժերի հրամանատարությունը: Ընդամեն հրամայում եմ բոլոր պաշտոնական գործերով դիմել ինձ:
2. Զորամասերի շտաբը գտնվում է Հանքերում, ուր բոլոր ռազմաշրջանների պետերը պետք է ուղարկեն իրենց հաղորդագրությունները:
3. Ոչ ուշ, քան ամսոյս 12-ի ժամը 16-ը տեղեկացնել զինվորների հրացանների ինչ սիստեմի լինելու, փամփուշտների քանակի մասին:

Ղափան-Գենվազ-Գողթան

Միացյալ ռազմ. ուժերի
ընդհ. հրամանատար՝ Նժդեհ»²:

¹ Տե՛ս **Ա. Մխմնյան**, Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 36, 37, **Է. Ա. Զոհրաբյան**, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 228:

² **Վ. Գեորգեան**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Երևան, 1991, էջ 29, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը: Նշխարներ, վկայություններ», Լոս Անջելես, 1989, էջ 80, **Ռ. Համբարձումեան**, Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, էջ 148:

Առաջին հրամանը տալուց հետո Կապարգողթի հրամանատարը մեկնում է Մեղրի, ուր հանդիպումներ է ունենում տեղի ժողովրդի հետ, մարդկանց ոգևորում ու հավատ ներշնչում, հորդորում վստահ լինել սեփական ուժերին և մեկ մարդու պես պաշտպան կանգնել հայրենի երկրին: Նա շեշտում էր, որ առանց հապաղելու բոլոր երիտասարդները պիտի զինվեն և աչալուրջ հսկեն հարագատ ժողովրդի անվտանգությունը¹:

Վերադառնալով Կապանի հանքեր՝ Նժդեհը պատրաստվում է մեկնել Գողթան: Այդ ժամանակ Երևանից Հանքեր է հասնում Գողթանի միլիցիայի պետ Մ. Գյուլնազարյանը, որն իր հետ բերել էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Գողթանի հայության 5-րդ համագումարի նախագահությանը հասցեագրած մի նամակ, որտեղ ասված էր, որ կառավարությունը ի վիճակի չէ օգնության ձեռք մեկնելու Գողթանի ժողովրդին, և ելքը այն է, որ գողթանցիները գաղթեն Գենվազի և Կապանի շրջաններ:

Խորհրդակցելով Կապանի Ազգային խորհրդի ղեկավարության հետ՝ Նժդեհը որոշում է ՀՀ կառավարության որոշման մասին տեղյակ չպահել ժողովրդին, որ նա խուճապի չենթարկվի, միաժամանակ վճիռ է ընդունվում թույլ չտալ Գողթանը լքել, որովհետև այն թշնամուն հանձնել նշանակում է նրա ձեռքը տալ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի բանալին: Այսպիսով հետաձգվում է գողթանցիների գաղթը:

Գարեգին Նժդեհի գործունեության հիմնական կենտրոնը դառնում է Կապանի հանքերը:

Չնայած մեծ դժվարությամբ տարած հաղթանակներին՝ Զանգեզուրի վիճակը առաջվա պես մնում էր տագնապալի, որով-

¹ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը ...», էջ 81:

հետև թշնամին ուներ քանակական ու նյութական առավելություն, իսկ երկրամասը կտրված էր հայկական Արցախից, վտանգված էին Հայաստանի Հանրապետություն տանող ճանապարհները, սաստկանում էր սովի սպառնալիքը:

Այդ պայմաններում անգամ զանգեզուրցին պատրաստ էր անձնագոհությամբ պաշտպանելու իր լեռնավայրը: Ճիշտ է, իրադրությունը մեծապես փոխվել էր ի վնաս զանգեզուրցու, բայց նրա բարոյահոգեբանական գիտակցությունը բարձր էր, իսկ ոգին՝ անկոտրում: Դա հաստատվեց գալիք ամիսների կռիվներում:

**ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐԱՊԵՍ ԱԴԲԵՋԱՆԻ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆՆ ԱՆՑՆԵԼԸ:
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ՄԻԱՅՆԱԿ ՄՈՒՍԱՎԱԹԱԿԱՆ
ԱԳՐԵՄԻԱՅԻՆ ԴԵՄ ՀԱՆԴԻՄԱՆ**

Նախիջևանի կորուստը մեծապես վտանգել էր Զանգեզուրի հայության ինքնապաշտպանության գործը, բայց գավառի վիճակն ավելի բարդացավ, երբ հայկական Ղարաբաղը նույնպես ստիպված էր տեղի տալ և առերևույթ ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը:

Հիմա արդեն, երբ Շուշին գրավված էր, և մուսավաթական հրոսակախմբերը կարևոր դիրքեր էին ստեղծել հայկական Ղարաբաղի շուրջը, Խ. Սուլթանովը դիմեց ավելի արմատական քայլերի:

1919 թ. օգոստոսի 12-ին Շոշ գյուղում գումարվեց արցախահայերի 7-րդ համագումարը: Պատգամավորները հենց սկզբից ժխտողական դիրք գրավեցին Բաքվում Խ. Սուլթանովի հետ

ղարաբաղցի պատվիրակների հանդիպման պայմանավորվածությունների նկատմամբ: Դրան ի պատասխան՝ Խ. Սուլթանովը համագումարին ներկայացրեց մի վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բաքվում ձեռք բերած համաձայնությունը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով Ղարաբաղը Ադրբեջանին ենթարկացնել զենքի ուժով: Միաժամանակ նրա հրամանով փակվեց Եվլախ-Շուշի ճանապարհը¹:

Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալը թեև արցախցիները ծանր էին տարել, բայց տեղի Ազգային խորհուրդը շարունակել էր ակտիվ գործունեություն՝ հենվելով հայ գյուղացիության ուժի վրա: Թե՛ թուրքերի օրոք, թե՛ հետո Արցախի հայ ղեկավարությունը, առանց միջոցների, առանց դրսի օգնության, իր վարած զգույշ ու հաստատուն քաղաքականությամբ կարողացել էր երկրամասի հայությանը հեռու պահել կոտորածներից և ավերից: Ձգտելով Արցախը միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը՝ Ազգային խորհուրդը խուսափեց ազգամիջյան ընդհարումներից և խոհեմությամբ կարողացավ պահպանել հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը:

Այժմ ևս, հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ վտանգավոր կացությունը, համագումարը օգոստոսի 15-ին խոհեմություն համարեց հայտարարելու, թե պատրաստ է զիջումների դիմելու²:

Նման եզրահանգման պատճառներից մեկն այն էր, որ բրիտանական առաքելությունը Շուշիից հեռանալիս տեղի հայ ղեկավարությանը խոստացել էր Բաքվում քայլեր ձեռնարկել, որ ադրբեջանական կառավարությունը դադարեցնի հարձակումներ-

¹ Տե՛ս «Слово», 28 августа, 1919:

² Տե՛ս **Միգմա**, Կովկասեան կոնֆեդերացիա, էջ 198, «Նոր աշխատավոր», 1919, 7 և 16 սեպտեմբերի, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., Երևան, 2010, էջ 258:

րը Արցախի վրա: Թերևս Բաքվում նրանց միջամտության շնորհիվ էլ կառավարությունը պարտավորվել էր այլևս ոչ մի գործառնա չուղարկել հայկական գյուղերը, չզինաթափել հայերին¹:

Հաջորդ օրը համագումարում ընտրվում է 16 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն, որը, գալով Շուշի, օգոստոսի 22-ին գնում է գեներալ-նահանգապետ Խ. Սուլթանովի մոտ և ստիպված ստորագրում 26 կետից կազմված մի համաձայնագիր: Փաստաթղթում ասված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրի հարցը լուծվելու է Փարիզի հաշտության վեհաժողովում, հետևապես «ամեն մի ընդհարում վնասակար է Ղարաբաղի ազգաբնակչության համար»: Ուստի, հետագա բարդություններից խուսափելու համար, կողմերն ընդունում են «սույն ժամանակավոր համաձայնությունը», մինչև որ հարցը վճռվի Փարիզում: «Նման լուծումը հավասարապես պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ», - ասված էր փաստաթղթում²:

Համաձայնագրի պայմանների համաձայն՝ Ղարաբաղը կառավարվելու էր մահմեդական գեներալ-նահանգապետի միջոցով, որն ունենալու էր մեկ հայ օգնական, բացի այդ՝ նահանգապետին կից գործելու էր 6 հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ, որի անդամներից 3-ը հայեր էին լինելու³:

Ըստ համաձայնագրի՝ երկրամասում ազատորեն գործելու էր Արցախի Հայոց Ազգային խորհուրդը: Միայն նրա համաձայնությամբ երկրամասում կարող էին տեղաշարժվել զորամասերը: Այլևս քաղաքական համոզմունքների համար ոչ ոք չպետք է ենթարկվեր հետապնդման: Բնակչությանը տրվում էր խոսքի ու մամուլի ազատություն, միություններ կազմելու իրավունք, կուլ-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50¹, թ. 164-170, 196-198:

² Գ. Լազեան, նշվ. աշխ., էջ 135, 136:

³ Տե՛ս “Слово”, 28 августа, 1919:

տուր-կրթական մարմինները գործելու էին անարգել, բոլոր բնակիչները, առանց ազգի ու կրոնի խտրության, ենթակա էին զինաթափման և այլն: Բայց համաձայնագրի մեխը, այնուամենայնիվ, երկրորդ կետն էր, որով հայտարարվում էր, թե Ղարաբաղ, Շուշի, Ջևանշիր և Ջաբրայիլ գավառների հայերով բնակեցված լեռնային մասը (Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ) ժամանակավորապես իրեն համարում էր Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում¹:

Այսպիսով՝ օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը հայերն ընդունել են մի պայմանով, որ Ադրբեջանը այսուհետ չի միջամտելու Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերին:

Խ. Սուլթանովը հպարտ էր, որ կարողացել էր արցախահայության 7-րդ համագումարում ընդունել տալ, իր խոսքերով ասած, «պատմական որոշումը»:

«Նրանք, որ երազում են Ղարաբաղի հայկական լեռնային մասը բաժանել նրա մահմեդական մասից, - ասում էր նա, - կարող են համարվել կա՛մ ցնորամիտներ, և կա՛մ իրենց ժողովրդի թշնամիներ: Ղարաբաղի դաշտավայրից պոկված՝ լեռնամասի ազգաբնակչությունը սովից կկոտորվի. դաշտավայրի բնակչությունն էլ առանց լեռների կկործանվի թե՛ տնտեսապես (անասնաբուծություն) և թե՛ ֆիզիկապես (մալարիա): Իսկ թե մի անգամ ընդունենք իբրև անժխտելի ճշմարտություն, որ Ղարաբաղը տնտեսապես և քաղաքականապես անբաժան է, հեշտ կլինի լուծել այն հարցը, թե ո՞ր պետությանն է պատկանելու նա: Եվ լախից սկսած մահմեդական հոծ բնակչության շրջանն է տարածված: Մոտենալով լեռան ստորոտին՝ տեսնում ենք հայ-մահմեդական խառը բնակչության շրջան: Բարձրանալով լեռները՝

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ինչպես նաև **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 250-251, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 322-323:

գտնում ենք համարյա *բացառապես հայ* ազգաբնակչություն: Այդ վերջին շրջանի հետևները դարձյալ մահմեդական շրջաններ են՝ Ջանգեզուրը և ավելի հեռուն՝ Նախիջևանը, որից հետո սկսվում է Հայաստանի հողը: Այսպիսով, հայկական շրջանը *շրջապատված է* մահմեդական շրջաններով: Բացի այդ՝ պետք է նկատել, որ ձևեղվա երեք ամիսների ընթացքում ճանապարհը Նախիջևանից Ջանգեզուր, ուրեմն և Հայաստանից Ջանգեզուր, բոլորովին կտրվում է:

Այսպիսով, Ղարաբաղը, իբրև տնտեսական մի ամբողջություն, ճնշիչ մեծամասնությամբ բաղկանալով մահմեդական ազգաբնակչությունից և հայկական շրջանը լինելով շրջապատված մահմեդական շրջաններով, իր ոչ մի մասով կապ չունի Հայաստանի հետ և ֆիզիկապես հնարավորություն չունի հարաբերություն պահելու նրա հետ: Մյուս կողմից՝ Ղարաբաղը գտնվում է տնտեսական և, այսպես ասենք, բնախոսական սերտ կապակցության մեջ Ազրբեյջանի հետ, և միացումը այս վերջինի հետ պահանջում են Ղարաբաղում ապրող երկու ազգությունների շահերը»¹:

1919 թ. օգոստոսի վերջին ՀՀ կողմից հուշագիր է հղվում Փարիզի խաղաղության համաժողովին Արցախի և Ջանգեզուրի բնակչության իրավունքների պաշտպանության մասին: Հուշագրում նշված էր. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, մտահոգվելով թուրքական կոտորածներից միակ փրկված Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակչության և Կովկասում խաղաղության հաստատման մասին, անհրաժեշտ է համարում կրկին խնդրել Խաղաղության կոնֆերանսին վերը նշված հինավուրց հայկական և ներկայումս հայերով բնակեցված մարզերը անհապաղ կերպով հանրապետությանը միացնելու համար:

¹ «Վերածնված Հայաստան», հ. 4, 1990, էջ 56:

Կառավարությունը շարունակում է Ղարաբաղը և Զանգեզուրը համարել ՀՀ անբաժանելի մասը, և դա Հայաստանի կառավարության հաստատուն կարծիքն է և չի կարող որևէ հաշտությամբ փոխվել, ինչը տեղի է ունեցել օգոստոսի 22-ին Հայաստանի կառավարության և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտությամբ»¹:

Մինչդեռ, «երբ ... Ղարաբաղի հայերի ազգային համագումարը ստիպված եղաւ ժամանակաւոր ու պայմանական կերպով ճանաչել ազրբեջանեան իշխանութիւնը, «Մուսաւաթ»ի պարագլուխ Ռասուլ Զադէն թուրքերէն «Ազրբեջան» թերթում (28 օգոստոս) ահա ինչպիսի ցնծագին յօդած գրեց, որով ողջունում էր Ղարաբաղի ու Նախիջևանի գրաւումը եւ յոյս էր յայտնում Զանգեզուրն էլ շուտով կցւած տեսնել Ազրբեջանին»²:

Մ. Ռասուլզադէն գրում էր. «Ղարաբաղը՝ մեր հայրենիքի այդ սիրուն վայրը, ազատվեց մեր համառ դրացիների ոտնձգություններից, որոնք ջլատում էին մեր տնտեսական կյանքը և մեր ջրերի վերին հոսանքը բռնելով՝ ուզում էին մեզ նեղ դրության մատնել: Առանց տեղի տալով ավելորդ արյունահեղության՝ հայ ժողովուրդը բռնեց հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը և ընդունեց Ազրբեջանի գերիշխանությունը:

Նախիջևանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապես «Նախշը-Զիհան» (աշխարհի զարդանկար) է և անբաժան մասն է Ազրբեջանի, շնորհիվ իր հերոս ու անձնվեր զավակների հայրենասիրության, օգտվեց ապստամբելու իրավունքից՝ միանալու համար հայրենիքին, որից բաժանվել էր խաբվելով: Նախիջևանը իր սահմանից դուրս շարտեց բռնագրավող Հայաստանի բանակը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 244-245:

² Միգրա, Կովկասեան կոնֆեդերացիա, էջ 198, Ռ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

Գալով Զանգեզուրին, որ ցավ է դարձել մեզ համար և մեջտեղը կանգնած է՝ սպառնալով մեր նպատակներին, կարող ենք հույս ունենալ, որ նա էլ մոտ ժամանակում կդրվի անվնաս դրության մեջ, և որ Աստարա գետից և Մամուրի կամրջից սկսած մինչև Արաքս գետն ու Զուլֆայի կամուրջը կբացվի անարգել մի ճամփա: Այդ նշանակում է, որ այս կերպով Ազրբեջանի հողային պահանջների կարևոր մասը լուծում է ստացել»¹:

Եվ իրոք, Ղարաբաղի հարցը «լուծելուց» հետո Ադրբեջանը սկսեց տենդագին պատրաստություններ տեսնել Զանգեզուրը ևս «զենքի ուժով իր իշխանությանը ենթարկելու համար»²:

Երբ բրիտանական հրամանատարությունն իր բոլոր ներկայացուցիչներին արդեն հետ էր կանչել Արցախից, մուսավաթական կառավարությունը դրժեց այնտեղ զորքեր չմտցնելու մասին անգլիացիներին տված խոստումը և զորամասեր ուղարկեց Ասկերան, Խանքենդ, Շուշի և Զաքուղ³:

Ոգեշնչված Զանգեզուրի մատույցներում մուսավաթական զորքերի կուտակումներով՝ զեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովը դիմեց Զանգեզուրի իշխանություններին և բնակչությանը՝ կոչ անելով հետևել արցախահայերի օրինակին, որոնք 7-րդ համագումարում որոշել են միանալ Ադրբեջանին:

Թե՛ Հայաստանում, թե՛ Զանգեզուրում գիտակցում էին, որ գավառի սահմաններում մուսավաթական զորքերի տեղաշարժերն ու կուտակումները, Սուլթանովի կոչերն ու հորդորները աննպատակ չէին⁴:

¹ “Азербайджан”, 28 августа, 1919, տե՛ս նաև Միգմա, Կովկասեան կոնֆեդերացիա, էջ 198:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 135:

³ Տե՛ս **В. Худатов**, Современный Азербайджан, с. 186:

⁴ Տե՛ս «Յառաջ», 14, 15 հոկտեմբերի 1919 թ., թիվ 19, 20, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 291-295:

Ահա թե ինչու լեռնավայրի պաշտպանությունը ուժեղացնելու համար Հայաստանի կառավարությունը, վերջապես, սկսեց գործնական աջակցություն ցույց տալ Զանգեզուրին: Նախարարների խորհուրդը 1919 թ. սեպտեմբերի 3-ին որոշում է ընդունում և Գորիս է ուղարկում 9-րդ լեռնային մարտկոցը: Տեղ հասնելուն պես մարտկոցի հրանոթները տեղաբաշխվում են համապատասխան վայրերում: Այդ քայլին հետևում են կառավարության ուրիշ կարևոր միջոցառումներ ևս. Նոր Բայազետի և Քեշիշքենդի վրայով Զանգեզուր են ուղարկվում հետևակային հատուկ գումարտակ և կամավորական առանձին հեծյալ դիվիզիա: Գավառ է գալիս նաև առանձին էքսպեդիցիոն հեծյալ ջոկատը՝ Դրաստամատ Կանայանի հրամանատարությամբ:

Հետախուզության միջոցով տեղեկանալով Հայաստանի կառավարության քայլերին՝ Ադրբեջանի կառավարությունը Զանգեզուրի և Արցախի սահմանամերձ շրջաններ է ուղարկում նոր զորամասեր, ինչպես նաև խոշոր միջոցներ է հատկացնում այդ շրջանների թուրք և քուրդ երիտասարդներից նոր ստորաբաժանումներ ստեղծելու համար:

Ադրբեջանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Վ. Սուլկևիչը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին սեպտեմբերի 7-ին գրած գաղտնի գրության մեջ նշում էր. «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծումը մեզ ստիպում է մտածել, որ Զանգեզուրի գավառի միացումը (Ադրբեջանին: - *Ս. Ս.*) տեղի կունենա առանց զինված պայքարի, քանի որ նրա հայկական բնակչությունը, նախիջևանյան ջախջախիչ գործողությունից հետո, ընկել է երկու կրակի արանքը և հազիվ թե համարձակվի հակահարված տալ (ադրբեջանական զորքե-

րին: - *Ս. Ս.*)՝ չունենալով նախկին աջակցությունը թիկունքից (Արցախից: - *Ս. Ս.*)»¹:

Գեներալն առաջարկում էր Զանգեզուրը գրավելու նպատակով առավելագույնս օգտագործել քրդերի ուժը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի ստեղծած քրդական համիդիների նմանությամբ կազմակերպելով հեծյալ և հետևակ զինվորական մասեր²: Նա խորհուրդ էր տալիս առաջին փուլում ձևավորել հեծյալ գունդ և հրաձգային գումարտակ, իսկ ռազմական գործողությունների ժամանակ քրդական այդպիսի գումարտակների թիվը հասցնել 4-ի³: «Համիդիների արդյունավետությունը ստուգված է վերջին պատերազմի թուրքական՝ փորձով»⁴, - գրում էր Վ. Սուլկևիչը:

Զնայած Զանգեզուրը գավթելու բոլոր ջանքերին՝ թշնամուն վիճակված չէր հասնելու իր նպատակին: Համառ ջանքերով գավառի հայությունը իր լեռնավայրը դարձնում էր անառիկ մի ամբողջ: Շատ շուտով զանգեզուրցիները Ադրբեջանի բանակին և թուրք-քրդական հրոսակախմբերին հասցնելու էին կործանիչ հարվածներ և իրենց անօրինակ մարտական սխրագործություններով բազում էջեր գրելու հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսական տարեգրության մեջ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 41:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Խոսքը օսմանյան թուրքերի փորձի մասին է:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 41-ի շրջ.:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀՈԳՄԵՐԸ: ՄԵՊՏԵՄԲԵՐՑԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ

1919 թ. օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսները Գարեգին Նժդեհը անվանել է կրավորական ժամանակաշրջան:

«Կրավորական» ասելով՝ Նժդեհը նկատի չունեի անտարբերություն կամ թուլակամություն: Ընդհակառակը՝ դա անքուն գիշերների, գերլարված աշխատանքի ժամանակաշրջան էր: Չանգեզուրը տենդագին ամրապնդում էր իր պաշտպանությունը:

Սեպտեմբեր ամիսը նշանավորվեց նաև նրանով, որ Չանգեզուրի քաղաքացիական հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ միաձուլվելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարությունը առաջին կոնկրետ քայլերն արեց:

Այսպես՝ ՀՀ նախարարների խորհուրդը 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին որոշում ընդունեց, ուր նշված էր՝ քանի որ Չանգեզուրը գտնվում է հանրապետության սահմաններում, ուստի անհրաժեշտ է նրա փոստային-դրամական բոլոր փոխադրությունները վճարել Երևանում և հանրապետության մյուս վայրերում: Որոշման համաձայն՝ Գորիսում փոստ-հեռագրատունը քաղաքացիներից պետք է ընդունեի փոխանցվելիք դրամը, այն մտցնեի գանձարան՝ կառավարության դեպոզիտ (ավանդ), ապա այդ մասին իրազեկեր հանրապետության համապատասխան փոստ-հեռագրատանը, որն էլ գումարը կվճարեր հասցեատիրոջը: Նման ձևով էր իրականացվելու նաև հանրապետության այլևայլ վայրերից Չանգեզուր դրամական փոխադրություններ կատարելը¹:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 76:

Նախարարների խորհրդի այդ որոշումից հետո ներքին գործերի նախարարը սեպտեմբերի 20-ին և 21-ին համապատասխան կարգադրություններ է անում Երևանի փոստ-հեռագրական բաժնի կառավարչին՝ հանձնարարելով հետևել որոշման կատարմանը¹: Պատասխան գրությամբ վերջինս ներկայացնում է այն դժվարությունները, որ կային Զանգեզուրի հետ կանոնավոր փոստ-հեռագրական կապ ապահովելու և ֆինանսական գործարքներ իրականացնելու գործում: Միաժամանակ բաժնի կառավարիչը նախարարին հավաստիացնում է, որ ամեն ինչ կարվի կառավարության որոշումն անթերի կատարելու համար²:

Երևանից Զանգեզուրին հասցրած օգնությունն անմիջապես իրեն զգացնել տվեց գավառի վրա թուրքերի հարձակումների ժամանակ՝ 1919 թ. սեպտեմբերի կեսերին:

Բաքվում ծրագրել էին արևելքից հասցրած ուժգին հարվածներով գրավել Զանգեզուրը: Հարվածի հիմնական ուղղությունը ընտրվել էր Կապանի շրջանը: Հաջողության դեպքում մուսավաթականները հնարավորություն կունենային միանալու Շարուր-Նախիջևանի թուրքերին, տեղի գորակոչային տարիք ունեցող մահմեդականների ու Նախիջևանում գտնվող թուրքական զորամասերի հաշվին ուժեղացնելու իրենց զինական ուժերը, ապա վճռական հարձակումով գրավելու Վայոց ձորը և Սիսիանի շրջանը: Այս դեպքում շրջապատման մեջ ընկած Գորիսի շրջանը ստիպված կլիներ առանց կռվի հանձնվելու:

Թիֆլիսում հրատարակվող «Աշխատավոր» թերթի 203-րդ համարում տպագրվում է հաղորդում այն մասին, որ «մի շաբաթ առաջ ընդհանուր նահանգապետ Սուլթանովը Կարյազինոյի վրայով մեկնել է Զանգեզուրի շրջանի թաթարական շրջանները»

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 74, 76:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 75:

(Շուշիից ստացված թղթակցությունը թվագրված է 25-ը սեպտեմբերի 1919 թ.): Նրա՝ Շուշի վերադառնալուց հետո Ջաֆրայիլի գավառ եկան ադրբեջանական լավ զինված ու մարզված զորամասեր, որոնց միացան տեղի թուրքերի զինված ջոկատները: Այդ ընդհանուր ուժը Սուլթան բեկ ու Իլդրիմ բեկ Սուլթանովների գլխավորությամբ Ջաֆրայիլից շարժվեց Կապանի շրջանի վրա և սեպտեմբերի 17-ին Արաքսի հովտի հարավային կողմից հարձակում ձեռնարկեց Ագարակ և Եղվարդ գյուղերի ուղղությամբ: Այդ զորախմբին աջակցելու համար հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 18-ին, Նախիջևանի կողմից Խալիլ բեյի գլխավորությամբ թուրք-տաճկական մի խոշոր զորամաս հարձակում սկսեց Կապանի Ուժանիս և Աղահուրդ գյուղերի ուղղությամբ:

Հենց սկզբից թուրքերի հարձակումը ձախողման մատնվեց: Հայկական գյուղերի զինված բնակչությունը ուժգին հարվածներ հասցրեց շրջանի թե՛ արևելքից, թե՛ արևմուտքից ներխուժած թշնամուն, որը, մեծ կորուստներ կրելով, ի վերջո խուճապահար բռնեց նահանջի ճանապարհը¹:

Բաքուն ծանր պարտությունից դասեր չառավ: Առաջվա պես Ջանգեզուրը համարելով ադրբեջանական՝ մուսավաթական կառավարությունը հաղթողի իրավունքով Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդից պահանջեց անվերապահորեն ենթարկվել իրեն, այլապես սպառնաց էլ ավելի մեծ ուժերով գրոհել Ջանգեզուրի վրա:

Միաժամանակ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարությունը հատուկ նոտայով Հայաստանի կառավարությանը հորդորեց չխառնվել Ջանգեզուրի ինդիքներին և Հայաստանի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50¹, թ. 164:

կողմից գավառի հետ որևէ կապ ունենալը համարեց անթույլատրելի միջամտություն Ադրբեջանի ներքին գործերին:

Թեև Ադրբեջանը լարել էր իր բոլոր ուժերը՝ Չանգեզուրին տիրանալու համար, բայց գավառի հայությունը ամուր կանգնած էր իր դիրքերում և լսել անգամ չէր ուզում Բաքվին ենթարկվելու մասին¹: Եվ դա այն դեպքում, երբ զենքի պակասությունը շատ տեղերում սպառնալիքի տակ էր դնում բնակիչների ֆիզիկական գոյությունը: Միսիանի շրջանի Նախիջևանին սահմանակից գյուղերի մի մասը համարյա անգն էր: Ձենքի մեծ պակաս կար Գորիսի շրջանի Տաթևի ենթաշրջանում: Բավարար թվով զենք ունեցող գյուղերի բնակիչների տրամադրությունը խիստ մարտական էր: Իսկ եթե ամեն մի կովոդ զանգեզուրցու հրացանը ունենար 300 փամփուշտ, ապա բոլոր ճակատներում հայերը նույնիսկ նախահարձակ կլինեին:

ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը սեպտեմբերի 19-ին նամակով դիմեց Չանգեզուրի Ազգային խորհրդին ու Արսեն Շահմազյանին՝ շնորհավորելով տարած հաղթանակների առթիվ: Նշելով, որ Չանգեզուրի ռազմական, կրթական և նյութական կարիքներին գոհացում տալու համար Հայաստանի կառավարությունը ժամանակին Գորիս է փոխադրել դրամական զգալի միջոցներ, ինչպես նաև հրետանի ու ռազմամթերք, «որ հուսով ենք թե ստացած եք արդեն», նախարարը այնուհետև գրում էր. «Կառավարությունը խորին ուշադրությամբ և գոհունակությամբ հետևում է Չանգեզուրի արիական ինքնապաշտպանությանը և ձեռքից եկածն անում է Ձեզ օգնելու համար: ... Կառավարությունը առանձնապես գնահատում է այն համերաշխ ընթացքը, որ ի տես ընդհանուր վտանգի, երևում է Ազգային խորհրդի և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 180-181:

հանրապետության ներկայացուցիչ պ. Արսեն Շահմազյանի միջև, այդ հանգամանքը համարելով լավագույն գրավականը ձեր հետագա հաջողության»¹:

Անդրադառնալով Հայաստանի համար Նախիջևանի կորստով ստեղծված ծանր իրավիճակին՝ նախարարը գրում էր, որ «Շարուր-Նախիջևանի առժամանակ կորստով մեր հարաբերությունները պիտի դժվարանան Ձեզ հետ և ձմռան գալով գուցե խզվեն ընդերկար, թեև մենք պիտի ջանանք ամեն կերպ կապ պահել ձեզ հետ և նույնը կխնդրեինք ձեզ անել»:

Չգտելով զենքի ուժով իշխել Ջանգեզուրին՝ Ադրբեջանի կառավարությունը միաժամանակ կատարել էր հերթական դիվանագիտական դիվային քայլը: Մեպտեմբերի սկզբներին նա դիմել էր Թիֆլիս (անգլիական հրամանատարությանը) և առաջարկել Շարուր-Դարալագյազի ու Նախիջևանի գավառները միավորելով՝ ստեղծել չեզոք մի գոտի և այն դնել ամերիկացի նահանգապետի իշխանության տակ:

Այդ կապակցությամբ ՀՀ արտգործնախարարը գրում էր. «Ջանգեզուրը ներկայումս ստացել է քաղաքական առաջնակարգ կարևորություն: Մեզ լիովին ուժաթափ կարծելով՝ Ադրբեջանի կառավարությունը, անցողական հաջողությամբ շլացած, պահանջեց չեզոք զոն հաստատել Շարուր-Դարալագյազ-Նախիջևանը, ... առանց խոսք բացելու Ջանգեզուրի մասին, միանգամայն վստահ, որ անջատելով ձեզ Հայաստանից՝ դիվանագիտությամբ կարող է Ջանգեզուրը նվաճել: Այս առաջարկն ընդունել՝ նշանակում էր անջատվել ձեզանից ու Ղարաբաղից (քանի որ դուք եք կապում Հայաստանը Ղարաբաղին) և Ադրբեջանի իշխանու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 128:

թյունը հասցնել մինչև Ղամարլու, մի բան, որ չէր կարող անել (Հայաստանի) կառավարությունը»¹:

Ապա նամակում Զանգեզուրի իշխանություններին տեղյակ էր պահվում, թե կառավարությունը ինչ հակաքայլեր է ձեռնարկում: Նշվում էր, որ նախարար-նախագահ Ա. Խատիսյանը և խորհրդարանից Ռ. Տեր-Մինասյանը գնացել են Թիֆլիս, անձամբ հանդիպել ամերիկյան ներկայացուցիչ Հասկելին, նրան բացատրել «մեր կացությունն ու Ադրբեջանի առաջարկի կործանարար նշանակությունը Հայաստանի համար»: Այդ հանդիպման արդյունքում հնարավոր էր դարձել «Դարալագյազը հանել չեզոք գոնից ու Զանգեզուրը կցել Հայաստանին՝ ամերիկյան նահանգապետի իշխանությանը ենթարկելով միմիայն Շարուրն ու Նախիջևանը»: Այդ նոր առաջարկի մասին պետք է տեղեկացվեր Ադրբեջանի կառավարությանը, և որը կարող էր չհամաձայնել այս նոր պայմաններին ու իր նպատակին հասնելու համար դիմեր գենքի ուժի: «Ուստի անհրաժեշտ է,- զգուշացնում էր նախարարը,- որ դուք լարեք ձեր բոլոր ուժերը՝ դիմագրավելու այն հարվածներին, որոնք մեր թշնամին առաջին առիթով պիտի թափի ձեզ վրա: Ձմեռը հավանորեն վերջ կտա ոտնձգություններին, բայց մինչև ձմեռ պետք է տոկալ ինչ գնով որ լինի: Մենք համոզված ենք, որ թուրքերին գլուխ չխոնարհած Զանգեզուրը չի վարանի միասիրտ ու միակամ կանգնել Ադրբեջանի իշխանության դեմ»²:

Վերջապես, Զանգեզուրի ընկերների մարտական տրամադրությունն էլ ավելի բարձրացնելու համար նամակի վերջում ՀՀ արտգործնախարարը հաղորդում է հաճելի լուրեր հանրապետության ներքին կյանքից: Նա գրում էր.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 128:

² Նույն տեղում, թ. 128-ի շրջ.:

«Մեր երկրի վիճակը գնալով բարվոքվում է. ամերիկյան մի ընկերություն մոտ մեկ միլիարդ ռուբլու ապրանք է խոստանում հատկացնել Հայաստանին, Բաթումում մեզ համար ավելի քան կես միլիոն փութ հաց է ամբարած: Վրաստանը նվազ դժվարություններ է հարուցանում փոխադրությունների համար: Մեր նոր դրամանիշները դնում են կովկասյան բոներին համարժեք, իսկ կուրսի շրջանում՝ մինչև իսկ ավելի բարձր դնելով: Գնդապետ Հասկելի այստեղ (Երևանում: - Ա. Ս.) եղած ժամանակ կառավարությունը միջնորդություն է հարուցել Ջանգեզուր ուղարկել մի ամերիկյան սպա՝ իբրև նրա ներկայացուցիչ: Գնդապետը խոստացել է բավարարել այդ միջնորդությունը. հետևանքի մասին կտեղեկացնենք ձեզ:

Ղարսի շրջանը խաղաղ է. վերջին ընդհարումների ժամանակ միշտ մերոնք են եղած հաղթական: Սուրմալուն վերագրավել ենք, բացի Կողբից: Նոր գորահավաք է լինում՝ մինչև 32 տարեկանը լրիվ: Դպրոցները բացվում են: Թվում է, թե կյանքը ստանում է նորմալ ընթացք:

Այս բոլոր տեղեկությունները, հուսով ենք, ձեզ պիտի ոգևորեն և դարձնեն ավելի դիմացկուն և վճռական ձեր պայքարի մեջ: Կառավարությունը, վճռելով Ջանգեզուրն ուժեղացնել, իր ուղարկած դրամական և ռազմական օժանդակության հետ, (որպես) քաջալերանք պ. Ա. Շահմազյանին՝ զինվորական իշխանությանը առաջարկել է բարձրացնել նրա ծառայության աստիճանը: Այս առաջարկը մենք նկատում ենք գնահատություն ոչ միայն նրա ջանքերի, այլ նաև համերաշխ ոգու, որով Ազգային խորհուրդը ու նա վարել են Ջանգեզուրի դժվարին գործը: Մի անգամ ևս, առիթն օգտագործելով, հայտնում ենք մեր գոհունակությունը ձեզ և Ջանգեզուրի քաջարի ժողովրդին»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 129:

Հայկական կողմի թափած ջանքերը իրենց դրական արդյունքը տվեցին: Հոկտեմբերի 23-ին Ադրբեջանի արտգործնախարար Մ. Ջաֆարովը Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուռահիմ բեկ Հախվերդովին հեռագրում էր. «Հասկելը բանակցություններ է վարել (մեր) կառավարության հետ՝ Շարուր-Նախիջևանի շրջանում չեզոք գոտի հաստատելու հարցի մասին: Համաձայնություն ձեռք չի բերվել, քանի որ Հասկելը չի ընդունել մեր պահանջները»¹:

Հայաստանի Հանրապետությունում ձեռք բերած առաջին հաջողությունները կատաղության ալիք էր բարձրացրել Ադրբեջանում, որի կառավարությունը հույս ուներ, որ հայությունը ի վիճակի չի լինելու կերտել իր անկախությունը:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Հայաստանի արտգործնախարարին 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ին գրած նամակում անդրադարձել էր Ադրբեջանում ծավալված աննախադեպ հակահայկական հիստերիային, այդ երկրի կառավարության նվաճողական նոր նկրտումներին: Նա նախազգուշացնում էր, որ Ադրբեջանի կառավարությունը շարունակում է տենդագին նախապատրաստություններ տեսնել Ջանգեզուրի հայությանը զենքի ուժով ենթարկեցնելու համար, միաժամանակ հայտնում էր, որ գաղտնի ռազմական նախապատրաստություններին զուգընթաց մղում է հակահայկական սանձարձակ քարոզչություն²:

Հիրավի, համարյա ամեն օր Բաքվում հրատարակվող ռուսերեն և թուրքերեն թերթերում լույս էին տեսնում Երևանի, Նախիջևանի, Շարուրի, Օրդուբադի, Սուրմալուի շրջաններում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 21:

² Տե՛ս **Ա. Ա. Սարգսյան**, Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունից (1918-1921 թթ.), էջ 71:

բնակվող թուրքերի կողմից ուղարկված հայտարարություններ, և՛ Ադրբեջանի կառավարությանը, և՛ դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին հղած դիմումներ, որոնցով աշխատում էին վարկաբեկել Հայաստանի կառավարությունը և նրա վարչական պաշտոնությունը՝ նկարագրելով բազմատեսակ բռնությունների, հալածանքի և կողոպուտի դեպքեր՝ ուղղված թուրքերի դեմ:

Այսպես՝ «Ազերբայջան» թերթի 1919 թ. 197, 200, 202 համարներում տպագրված բազմաթիվ դիմումներից առանձնանում էր Հասկելին ներկայացրած հուշագիրը, ուր շեշտվում էր, թե Օրդուբադի շրջանի Կարճևան, Մեղրի և Շվանիձոր հայկական գյուղերը իսկական պատուհաս են դարձել մահմեդական հարևան բնակավայրերի համար, որոնց բնակիչների պաշտպանության համար խնդրում էին ամերիկացի գնդապետի աջակցությունն ու կարգադրությունը՝ պատճառաբանելով, որ այդ գյուղերն են թուրքերին խանգարում կանոնավոր հարաբերություններ պահպանել Ջանգեզուրի իրենց ցեղակիցների հետ¹:

Ջանգեզուրի վրա սեպտեմբերի վերջերին թուրքերի հարձակման կապակցությամբ ՀՀ արտգործնախարար Ա. Խատիյանը Հայաստանի Հանրապետությունում Ադրբեջանական Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչին սեպտեմբերի 28-ին ներկայացրեց նոտա:

Նոտայում նշված էր, որ Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերը և մուսուլմանական տեղի բնակչությունը շարունակում են փորձեր անել՝ գրավելու Ջանգեզուրը, որի կառավարումը բրիտանական բարձր հրամանատարությունը հանձնել է Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին:

¹ Տե՛ս **Ա. Ա. Մարգարյան**, Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունից (1918-1921 թթ.), էջ 72:

Նկատի ունենալով Զանգեզուրի վրա վերջին հարձակումները՝ արտգործնախարարը գրում էր. «Վերջին հանգամանքները ստիպում են ինձ իմ կառավարության անունից խնդրելու Ձեզ շտապ հեռագրով հարցում անել Ձեր կառավարությանը, թե ... ինչպիսի միջոցներ են ձեռնարկվում անհապաղ կանխելու ընդհարումները, որոնք կարող են հանգեցնել համընդհանուր հրդեհի՝ Անդրկովկասի լայնարձակ տարածքի վրա: ... Խնդրում եմ շտապ ինձ տեղեկացնել Ձեր կառավարության պատասխանի մասին»¹:

Հոկտեմբերի 2-ին ՀՀ արտգործնախարարի նոտայի կապակցությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը Հայաստանում իր դիվանագիտական ներկայացուցչի միջոցով պատասխան ուղարկեց Երևան: Նա գտնում էր, որ «Զանգեզուրի գավառը գտնվում է Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում, հետևաբար Հայաստանի արտգործնախարարի սեպտեմբերի 28-ի նոտան անթույլատրելի միջամտություն է Ադրբեջանական Հանրապետության ներքին գործերին, որի կառավարությունը իրեն պարտավորված չի համարում Հայաստանի կառավարությանը տեղեկացնելու, թե ինչպիսի անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռնարկում հանրապետության տարբեր մարզերի ներքին կառավարման ուղղությամբ»²:

Ադրբեջանի կառավարության սույն պատասխան նոտան կասկած չէր թողնում, որ Զանգեզուրի հայությանն առաջիկայում նույնպես վիճակվելու է կենաց ու մահու կռիվ մղել իր երկիրը պաշտպանելու համար:

Հայաստանի կառավարության պահանջի պատասխանը եղավ այն, որ թուրքերը Կապանի վրա սեպտեմբերի վերջերին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 42, թթ. 258, 259, տե՛ս նաև **М. Туманян** նշվ. աշխ., էջ 252:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 42, թ. 260, տե՛ս նաև **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 252:

նոր հարձակում կատարեցին՝ այս անգամ Հանդ և Սրաշեն գյուղերի ուղղությամբ: Նույն ժամանակ մի ուրիշ զորամաս Զանգեզուր ներխուժեց Արաքս գետի հովտով:

Հայկական գյուղերի զինված ջոկատները թշնամու այս հարձակումը նույնպես հետ մղեցին՝ թշնամուն պատճառելով մեծ կորուստներ: Հայերը, շարունակելով մարտը, գրավեցին Կապանի շրջանը Գողթանի հետ կապող ճանապարհը, որն անցնում էր Շահբազյուրդ և Ղափուջուղ սարերի բարձունքներով: Այդ հաջող գործողության շնորհիվ Գեղվա և Օխչիի գուգահեռ ձգվող ձորերի թուրքերը զրկվեցին միմյանց հետ կապ պահպանելու հնարավորությունից:

Ադրբեջանական զորքերի վերջին հարձակումների ժամանակ՝ սեպտեմբերի ամբողջ երկրորդ կեսին, Արսեն Շահմազյանը և Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի բոլոր անդամները՝ նախագահ Արշակ Շիրինյանի գլխավորությամբ, լինում էին ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում և գիշեր ու ցերեկ մարտիկների հետ կիսում բոլոր դժվարությունները: Նրանց ներկայությունը բարոյահոգեբանական մեծ ազդեցություն էր ունենում կռվի առաջին գծում գտնվող հայ զինյալների վրա, նրանց ոգևորում նոր սխրանքների:

Թուրքերին Կապանի և Գենվազի շրջաններից հետ մղելուց հետո Շրջանային խորհուրդը հոկտեմբերի 3-ին իր 81-րդ նիստում որոշում է ընդունում Արշակ Շիրինյանին, որի առողջությունը ծայրահեղորեն վատթարացել էր, մեկ ամսով արձակուրդ տալ՝ մեկնելու Երևան: Խորհրդի նախագահը, օգտվելով առիթից, պետք է ներկայանար կառավարությանը՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի իրավասության սահմանները որոշելու և այլևայլ խնդիրներ պարզաբանելու համար: Միաժամանակ Շրջանային խորհուրդը պատշաճ դիմումով Հայաստանի Հանրա-

պետության խորհրդարանի նախագահին խնդրել էր Շիրինյանին ժամանակավորապես ազատ թողնել խորհրդարանի անդամի պարտականությունից և արգելք չհարուցել նրա՝ Ջանգեզուր վերադարձի դեմ՝ «Նկատի ունենալով նախագահ պ-րն Շիրինյանի անձնական ներկայության կարևորությունը ներկա մոմենտում»¹:

ՎՃՌԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գալով Կապարգողթ՝ Նժդեհը ականատես եղավ գյուղերում տիրող ծանր իրավիճակին: Թուրք գյուղերով շրջապատված Կապանի, Գենվազի և Գողթանի հայ գյուղացիությունը ապրում էր մեկուսացած կյանքով, իրարից կտրված: Աղբբեջանը հնարավորություն ուներ տեղի թուրքերին ցանկացած պահի գրգռելու և ոտքի հանելու հայերի դեմ: Չկային ո՛չ կանոնավոր զորամասեր, ո՛չ թնդանոթներ, և ո՛չ էլ կատարված էր կազմակերպչական աշխատանք: Միակ ուժը զինված գյուղացիությունն էր: Եվ եթե շտապ ձեռք չառնվեին անհրաժեշտ միջոցներ, հայ գյուղացիությունը կդատապարտվեր ոչնչացման²:

Շատ շուտով Նժդեհի շուրջը համախմբվեցին հավատարիմ զինակիցներ, որոնք պատրաստ էին արյան գնով կատարելու հրամանատարի բոլոր կարգադրությունները: Նրանք էին Կապարգողթի հետախուզության պետ Նիկոլայ Նիկողոսյանը, Գյուտկումի գյուղացի Գերասիմ Աթաջանյանը, Կապանի գործարանի նախկին պարետ Արմենակ Դավթյանը և նրա եղբայր Դավիթ Դավթյանը (Ճակատենից), վաշտապետեր Համազասպ Ստե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 165:

² Տե՛ս «Արևոտ զիրք», Գորիս, 1921, էջ 28:

փանյանը (Վահրավարից), Մերգեյ Հակոբյանը (Զեյվայից), Սամսոն Աթայանը (Խդրանից), Հարություն Գրիգորյանը, Թովմաս Բարխուդարյանը, Նիկոլայ Ադախանյանը, Արշակ Առաքելյանը, Բագրատ Տեր-Մովսիսյանը, Արշակ Սարգսյանը, Վարդազար Տեր-Պետրոսյանը, Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Աղաբեկը, Սահակը, Գինոսը և այլք¹:

Մեպտեմբերին Կապանի Ազգային խորհուրդը հարկ համարեց իր կազմը համալրել նոր անդամներով: Նորացված կազմը հետևյալն էր՝ Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյան (Առաջածորից), Գեղեոն Տեր-Մինասյան (Խլաթաղից), Կարապետ Նուրիջանյան (Վաչագանից), Միքայել Էլչիբեկյան (Գյուտկումից), Դավիթ Դավթյան (Ճակատենից), Եգոր Անտոնյան (Բաղաբուրջից), Արսեն Բաբայան (Գյուտկումից), Իվանբեկ Մելիք-Քարամյան (Ղարաբաբայից), պրիստավ Իվանբեկ (Ուժանիսից), Սմբատ (Ագարակից):

Նժդեհի թիվ 1 հրամանի համաձայն՝ կարճ ժամանակում հաշվառման ենթարկվեցին Կապարգողթում եղած հրացաններն ու փամփուշտները, պարզվեց դրանց թիվը:

Այնուհետև Նժդեհը ձեռնամուխ եղավ Կապանի և Գենվազի (Արևիք, Մեղրի) բոլոր կարևոր վայրերի ուսումնասիրությանը, եղավ բոլոր հայկական գյուղերում, դրանց առավել կարևոր բնական դիրքերում, ծանոթացավ ժողովրդի սովորություններին ու հոգեբանությանը: «Շրջագայելով գավառները՝ տեղնուտեղը ուսումնասիրեցի երկրի աշխարհագրությունը ու տեղագրությունը: Ծանոթացա շրջանների ռազմագիտական համառ և թույլ կետերի հետ»²: Հրամանատարը ուսումնասիրությունը կատարում էր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 364, թ. 1:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 43, ԱԼԵ, Նժդեհ, Պեյրոթ, 1968, էջ 83:

խիստ մանրակրկիտ, որպեսզի դրա հիման վրա անսխալ պարզի տեղանքի ռազմագիտական նշանակությունը և ըստ այդմ կազմի Կապարգողթի հուսալի պաշտպանության պլանը: Բայց նրա ծրագիրը, ինչպես հետո պարզվեց, ոչ միայն Կապարգողթն անառիկ դարձնելն էր, այլև զանգեզուրցիների կռվի մարտավարության արմատական փոփոխությունը, երբ հիմնական դերը հատկացվելու էր ոչ թե ինքնապաշտպանությանը, այլ հարձակմանը:

Կապարգողթի տեղագրությանը ծանոթանալուն զուգահեռ Նժդեհին արմատապես վերակառուցում էր գոյություն ունեցող զինված ջոկատները, միաժամանակ զենք կրելու ընդունակ մարդկանցից կազմակերպում էր ժողովրդական մարտական նոր վաշտեր: Դրանք բոլորը ստեղծվում էին միլիցիական սկզբունքով, որպես աշխարհագրային գորամասեր: «Վարել եմ միշտ էլ ժողովրդական ուժեր՝ մի տեսակ պաղություն զգալով դեպի այսպես կոչված «կանոնավոր» գորամասերը»¹, - գրել է Նժդեհը:

Վաշտերի կազմակերպումը Նժդեհը սկսել էր Զանգեզուրի հարավային ծայրամասից՝ Գենվազից (Մեղրի): Հոկտեմբերի 18-ի Հանքերից տրված թիվ 3 հրամանով նա զորահավաքի ենթարկեց զենք կրելու ընդունակ 18-52 տարեկան բոլոր զենվազցիներին: Գենվազի ամբողջ գավառամասը բաժանվեց վաշտային վեց շրջանների (գորաշրջաններ): Վեց վաշտերը միասին կազմում էին մեկ գորամաս, որը ղեկավարվում էր ընդհանուր հրամանատարի կողմից: Նժդեհի հրամանով Գենվազի գորամասի պետ նշանակվեց պողպորուչիկ Անուշյանը, որին և հանձնարարվեց Մեղրիում հիմնել գորամասի շտաբը²:

Այնուհետև ձեռնարկվեց Կապանի շրջանի վաշտերի կազմակերպումը: Աշխատանքն իրականացվում էր շատ ավելի արագ,

¹ Գ. Նժդեհ, Ինքնակենսագրություն, Երկեր, հատոր երկրորդ, էջ 276:

² Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 29, 30:

որովհետև թե՛ մարդկային ուժի, թե՛ մարտական փորձառության տեսակետից այստեղ պայմաններն ավելի բարենպաստ էին:

Ամենաքաջարի վաշտերին Նժդեհը մկրտեց Դավիթ-Քեկի անունով: Դավիթքեկյան վաշտերն ունեին իրենց առանձին դրոշակը՝ պատշաճ մակագրությամբ: Զինվորները հագնում էին միատեսակ հագուստ և կապում կարմիր կտորից գոտի: Նույն տարազն էր կրում նաև Նժդեհը¹:

Վաշտերի հրամանատարներ էին նշանակվում մարտական փորձ ունեցող, արդեն հայտնի դարձած անձնավորություններ: Նրանք ընտրվում էին հիմնականում գյուղացիներից: Նժդեհը գրել է. «Ղեկավար տարրերը քամել եմ ժողովրդից և վերջինները կաղապարել, եթե այսպես կարելի է ասել, ըստ իր պատկերի»²:

Վաշտապետերը, իրենց հերթին, տեղացի քաջ երիտասարդներից ընտրում և նշանակում էին տասնապետեր, հիսնապետեր ու հարյուրապետեր: Հիսնապետերի և հարյուրապետերի նշանակումը կատարվում էր Նժդեհի գիտությամբ ու հավանությամբ:

Նրա հրամանով ժողովրդական վաշտերը շաբաթական երկու անգամ՝ շաբաթ և կիրակի օրերին, պարտադիր անցկացնում էին ռազմափորձեր: Այն զինվորները, որոնք խուսափում էին մասնակցել ռազմափորձերին և մարզանքներին, ենթարկվում էին կարգապահական պատիժների:

Վաշտերի հրամանատարները՝ վաշտապետերը, ելնելով իրադրությունից, ունեին մարտավարական ինքնուրույն վճիռներ ընդունելու իրավունք:

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 38, 39, **Ռ. Համբարձումեան**, Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, էջ 151:

² **Գ. Նժդեհ**, Ինքնակենսագրություն, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 277:

Թեև ռազմական տեսակետից վաշտերը ամբողջությամբ չէին համապատասխանում զինվորական կանոնագրքով ներկայացվող պահանջներին, բայց այդ բացը լրացվում էր նրանով, որ զինվորների մեջ շատ բարձր էր անձնագոհության ոգին ու կարգապահությունը: Եթե կադրային բանակում շարքային զինվորի և հրամանատարի հարաբերությունները զուտ ենթակայի ու հրամայողի հարաբերություններ էին, ապա զանգեզուրյան վաշտերի դեպքում դրանք գործում էին միայն զինավարժությունների և մարտերի ժամանակ, իսկ խաղաղ պայմաններում զինվորն ու դեկավարը գաղափարի և զենքի անբաժան ընկերներ էին¹:

Քանի որ վաշտապետերը վարձ չէին ստանում, խոսք չէր կարող լինել արդեն շարքային մարտիկ-գյուղացիների վարձատրության մասին: Ընդհանրապես չէր վարձատրվում ոչ ոք, այդ թվում՝ Նժդեհը: «Ռոճիկ չեմ ստացել ողջ կյանքում,- գրել է նա տարիներ անց՝ 1944 թվականին: - Հրաժարվել եմ անգամ օտար պետության սահմանած թոշակից: Ունեցել եմ հարուստ լինելու և ճոխ ապրելու ամեն կարելիություն, սակայն ապրել եմ իբրև ժողովրդի մարդ, համեստորեն, աղքատ կոչվելու աստիճան:՝ Նյութապատշտությունը հեղափոխականի, զորականի, հայրենասերի համար համարել եմ մեկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծություններէն»²:

Վաշտերում ընդգրկված գյուղացի զինվորները պարտավոր էին իրենց ժամանակի որոշակի մասը հատկացնել չվարձա-

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Լեոնահայաստանի գոյամարտը, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 18, 19, *նույնի*՝ Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, էջ 43:

² Նժդեհը գրել է. «Այդ սկզբունքի դեմ մեղանչել եմ մի անգամ՝ Ամերիկայում, ուր ընդունեցի, որ ինձ՝ իբրև գործչի, շաբաթական տրվի: Մեղանչեցի և արդարորեն պատժվեցի: Այդ օրեն մարդկային տմարդությունը ստվերիս պես հետևեց ինձ՝ ամենուրեք»:

² **Գ. Նժդեհ**, Ինքնակենսագրություն, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 278:

տրվող հասարակական գործին, այսինքն՝ իրենց ինքնապաշտպանությանը: Հայրենիքի պաշտպանությանը անհատույց ծառայելու գիտակցությունը գյուղացի զինվորներին հաղորդում էր մարտական բարձր տրամադրություն, նպաստում ամուր կարգապահության հաստատմանը: Յուրաքանչյուր մարտիկի մոտ այն համոզումն էր ամրապնդվում, որ լեռնաշխարհի և ընդհանրապես ազգի ճակատագիրը պայմանավորված է նաև անձնապես իր խիզախությունից, նվիրվածությունից, անձնագոհությունից: Նժդեհը սովորեցնում էր, որ վաշտի զինվորը վարձկան չէ, որ նա պետք է խորապես ըմբռնի, որ իր ընտանիքը, մարդկային արժանապատվությունը և ունեցվածքը պաշտպանող ուրիշ ուժ չկա: Յուրաքանչյուր վաշտի ամեն մի զինվոր, ասում էր նա, պետք է լցված լինի հայրենի լեռնաշխարհը զավթելու նպատակով նրա վրա արշավող թուրք ագրեսորներին արժանի հակահարված տալու անհաղթահարելի տենչով¹:

Վաշտերից բացի՝ Նժդեհը կարճ ժամանակամիջոցում Կապանում ստեղծեց նաև արագաշարժ հեծյալ մի դասակ, ինչպես նաև՝ շարժուն ջոկատներ:

Այլ խոսքով, 1919 թ. հոկտեմբերի վերջերին Կապարգողթն ուներ հայրենասեր 800 զինվորներից կազմված մի մարտունակ զորամաս: Իր թվաքանակով այդ զորամասը գնդից փոքր էր, բայց ավելին էր, քան գումարտակը²:

Կապարգողթի զորամասի ուժը նրա թվաքանակի մեջ չէր, այլ զինվորների նվիրվածության ու քաջության, նրանց բարձր գիտակցության ու կարգապահության մեջ:

Թեև Կապանի և Գենվազի գյուղերից շատերը հեռախոսային կապ ունեին Կապարգողթի կենտրոնի՝ Հանքերի և միմյանց հետ,

¹ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 82:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85:

բայց շրջանի ռելիեֆի խիստ կտրվածությունը ձորերով, բարձունքներով, անտառային զանգվածներով մեծապես դժվարացնում էր տեղեկությունների արագ փոխանցումը մի տեղից մյուսը: Դա երբեմն թշնամուն հնարավորություն էր տալիս զանազան կողմերից աննկատ թափանցելու հայկական տարածքները և հանկարծակիի բերելու բնակիչներին ու զինված ջոկատներին:

Կապարգողթի բոլոր մասերը միմյանց ամուր կապելու համար Նժդեհի կարգադրությամբ շրջանի զանազան տեղերում, հատկապես բարձունքների վրա հաստատվեցին տեղեկատվության կետեր, որոնք գիշերները լույսի միջոցով (լուսախոսություն), իսկ ցերեկները նշաններով (նշանատվություն) անմիջապես տեղեկություններ էին հաղորդում թշնամու շարժումների մասին: Եթե թշնամին երևում էր գիշերը, դիրքերի պահակներն արձակում էին մահիկաձև լույսեր, իսկ եթե վտանգ չկար, այդ մասին հաղորդում էին խաչաձև լուսարձակումներով: Ցերեկը պահակները լուրերը հաղորդում էին ձեռքերի շարժումներով, խարույկի ծխով և այլն¹:

Հանքերից վաշտերին ուղղված թիվ 3 հրամանում ասված էր.

«... 2. Հրամայում եմ վաշտային շրջանների մեջ ստեղծել կենդանի կապ ու ամեն օր երեկոյան ժամը 9-ին և առավոտյան 4-ին նշանատվությամբ տեղեկացնել զորամասերի շտաբին ճակատներում տեղի ունեցած փոփոխությունների և դրության մասին: Նշանատվությունից զատ՝ շաբաթական երկու անգամ, հինգշաբթի և կիրակի օրերը, ուղարկել հաղորդագրություն և այլն:

Հանքեր, 1919 թ. հոկտ(եմբերի) 15

Նժդեհ»²:

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 29:

Զինված ուժերի շտաբը Կապանի Հանքերում օրական մի քանի անգամ ճակատներից տեղեկություններ էր ստանում թշնամու տեղաշարժերի մասին: Դրանք հետախույզների հայթայթած տվյալներն էին, կապի միջոցներով տրվող հաղորդումները և տեղեկատվական կետերից լույսերի և նշանների միջոցով ստացվող լուրերը:

Բացառիկ նշանակություն տալով հետախույզությանը՝ Կապարգողթի հրամանատարը նաև խիստ կարևորում էր հակահեղափոխության գործի կազմակերպումը: Նկատի առնելով, որ շրջանում թուրք մեծաքանակ բնակչության առկայությունը թշնամու համար հայկական կողմի մասին ամեն տեսակի տեղեկություն ստանալու բարենպաստ պայման է՝ թշնամու հետախույզությունը եթե ոչ լիովին խափանելու, ապա մեծապես դժվարացնելու նպատակով Նժդեհը ձեռնարկեց անհետաձգելի միջոցառումներ, որոնցից մեկը Կապանի ու Գենվազի մուսուլման բնակչության առավել շարժունակ մասը շրջանից հեռացնելն էր:

Զանգեզուրի հայ հարուստները սովորություն ունեին իրենց տնտեսության մեջ աշխատելու համար վարձելու մոտ ու հեռու վայրերից եկած թուրքերի ու պարսիկների, որոնց զգալի մասը հովիվներ էին: Այդ եկվոր մահմեդական աշխատողների թիվը 1919 թ. վերջին Կապանում ու Գենվազում հասնում էր շուրջ 700-ի: Աշխատանքի բերումով նրանց բացարձակ մեծամասնությունը, հատկապես ոչխարների հոտերն արածացնող հովիվները լինում էին տարբեր տեղերում և դառնում բոլոր շարժումների ակա-նատեսը¹: Քանի որ այդ աշխատողների մեծ մասի ընտանիքները գտնվում էին իրենց գյուղերում, ուստի նրանք զանազան արդարացուցիչ պատճառաբանություններով անարգել անցնում էին

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 33, 34:

սահմանից այն կողմ ու կրկին վերադառնում: Պարզ էր, որ նրանք իրենց տեսածն ու լսածը կարող էին հաղորդել թշնամուն:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ Նժդեհը կարգադրեց արձակել ուրիշ տեղերից եկած ու հայ հարուստների մոտ աշխատող բոլոր մահմեդականներին: Պարսիկ հովիվներն իրենց ընտանիքներով վերադարձվեցին Պարսկաստան, իսկ թուրք և թաթար հովիվները բանտարկվեցին՝ իբրև պատերազմական գերիներ¹:

1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Կապարգողթի բոլոր գյուղերում մեծ աշխատանքներ կատարվեցին *խրամատներ* պատրաստելու ուղղությամբ: Խրամատաշինությունը պարտադիր էր ոչ միայն ամեն գյուղի, այլև ամեն ճակատի բոլոր հատվածների համար:

Շաբաթվա որոշված օրերին, ամռան տապին թե ձմռան բքին գյուղացիները՝ տղամարդ, կին, երեխա, բահերով ու բրիչներով, մեկ մարդու պես աշխատում էին: Լեռան զառիթափին կամ ձորի հարթ լանջին, այնտեղ, որտեղ ցույց էին տալիս հրամանատարները, նրանք խրամատներ էին փորում անտրտունջ՝ լիովին գիտակցելով իրենց ուժը ընդհանուր գործին ի սպաս դնելու անհրաժեշտությունը²:

Նժդեհի կարգադրությամբ Կապարգողթի բոլոր գյուղերում կառուցվեցին այսպես կոչված *միջնաբերդեր*՝ հիմնականում քարից ու փայտից, որոնք կռիվների ժամանակ եզակի ծառայություն էին մատուցում: Միջնաբերդ ասվածը բարդ շինություն չէր: Այդպես էր կոչվում նաև բլուրը, որի վրայից հարմար էր հրացանաձգություն կատարելը, գյուղի կողքին բարձրացող և մարտիկների համար պաշտպանական վահան ծառայող մի ժայռակտորը, ժայ-

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 33, 34:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

ռափոր անձավը՝ մուտքը շարված քարե պատով և հրացանի փողը դուրս բերելու համար սարքած անցքերով, հարմար դիրքով ծառը, որի վրա դրված գնդացիրն իսկական ավեր էր գործում հարձակվող թշնամու շարքերում¹:

Իր հրամաններից մեկում (թիվ 2), նշելով խրամատներում և միջնաբերդերում դիրքապահ ծառայության վիճակը, Նժդեհը գրում էր. «1. [Մայիս] 12-ին և 13-ին եղա Ձեյվա-Ագարակ ռազմաճակատում: Բոլոր գյուղերը, բացառությամբ Մոդեսի, բավարար կերպով տանում են դիրքապահություն: Հյուղեր ունեն ոչ բոլոր պահակախմբերը: Դրությունը պահանջում է ավելի լուրջ վերաբերմունք»²:

Գարեգին Նժդեհը հատուկ նշանակություն էր տալիս *պայթուցիկ տակառների* պատրաստմանը, որի արվեստը Նժդեհը յուրացրել էր դեռևս 1907 թ. Սոֆիայի զինվորական ուսումնարանում: Եվ ահա այժմ նրա հարուստ գիտելիքները թշնամու համար վերածվում էին դժոխային մեքենաների:

Կապարգողթի հրամանատարը պատրաստել տվեց 10-ից 80 կիլոգրամ ծանրությամբ մետաղե տակառներ, որոնց մեջ լցվում էին երկաթի ու պղնձի կտորներ և ուժանակ³:

Երբ լուր էր ստացվում, թե թշնամու զորքը պիտի անցնի այսինչ ձորով, որը միակ ճանապարհն էր զորքի համար, 18-20 հոգուց բաղկացած ջոկատը ծանր տակառներ էր բարձրացնում ձորի երկու կողմի ոլորանների գագաթները և սպասում թշնամուն:

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 29:

³ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի գոյամարտը, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 22, *նույնի*՝ Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, էջ 47, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 83, Ռ. Համբարձումեան, Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, էջ 152-153:

Թշնամու գորամասի առաջխաղացման ժամանակ տակառները լեռների ու ժայռերի կատարներից նետում էին ներքև: Գահավեժ անկման ժամանակ դրանք պայթում էին և ահավոր դողդոջությունով ծուխ, ժայռի ու մետաղի կտորներ տարածում չորս կողմը¹: Հակառակորդի շարքերում ոմանք խլանում էին, ուրիշները՝ ուշաթափվում, շատերն էլ, խուճապի մատնված, անգամ ձեռքերը զենքին չհասցրած, հանձնվում էին: Թշնամու շարքերում տարածված սարսափը աննկարագրելի էր: Երբ թշնամու զինվորները զինաթափված դուրս էին գալիս ձորից և տեսնում, որ իրենց գերոդները ընդամենը երկու տասնյակ երիտասարդներ են, նրանց սարսափը տեղի էր տալիս զարմանքի:

Տակառները լցնելու համար պայթուցիկ նյութերի պակաս չէր զգացվում: Դեռ համաշխարհային պատերազմից առաջ Կապանի պղնձահանքերը շահագործող ֆրանս-բելգիական ընկերությունը պայթեցումների համար Շուշի-Գորիս-Կապան խճուղով Հանքեր էր բերել ու պահեստավորել մեծ քանակով պայթուցիկ նյութեր, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց ի վեր չէին օգտագործվել՝ հանքախորշերում պղնձաքարի արդյունահանման աշխատանքները դադարեցնելու պատճառով: Ճակատագրի այդ շնորհիվ անփոխարինելի էր Զանգեզուրի պաշտպանների համար:

Քանի որ տակառների պատրաստման ժամանակ գործավում էին մեծ քանակի ուժանակներ, ուստի Նժդեհը կարգադրեց դրանք օգտագործել խիստ նպատակային՝ խնայողաբար: Կապանում և Գենվազում եղած ողջ ուժանակը հաշվառման ենթարկվեց

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 22, *նույնի՝* Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, էջ 47, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 83, **Ռ. Համբարձումեան**, Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, էջ 152-153:

և կենտրոնացվեց հուսալի տեղերում: Այսպես, Գենվազի սահմաններն ամրացնելու համար այդ շրջանի տարբեր մասերում գտնվող ամբողջ ուժանակը խրամատաշենների պետ Համագասպ Եպիսկոպոսյանի պատասխանատվությամբ հավաքվեց ու ամբարվեց մի տեղ: Նույն բանն արվեց նաև Կապանի շրջանում¹:

Պայթուցիկ տակառների պատրաստումը և գործածումը պահանջում էր անհրաժեշտ գիտելիքներ ու հմտություն, ուստի բոլոր վաշտապետերը Նժդեհից հրաման ստացան այդ գործի մասնագետների տրամադրության տակ դնել 5-ական բանիմաց զինվոր՝ ուժանակային գործն ուսումնասիրելու և ռմբակոծության արվեստը յուրացնելու համար²:

«Կրավորական» շրջանի հետաքրքիր ու արժեքավոր նախաձեռնություններից էին զինվորների հայրենասիրական, բարոյական ու մարտական ոգին բարձրացնելուն ու վառ պահելուն ուղղված միջոցառումները:

1919 թ. հոկտեմբերի 23-ին Լիճք գյուղից Նժդեհը արձակում է իր թիվ 4 հրամանը, որը լոկ գործին ուղղված հայտարարություն չէր, այլ հայոց ազատամարտի ճանապարհին ընկած բազում նահատակների հիշատակին նվիրված երախտիքի խոսք, անկախության գաղափարին զինվորագրված **նահատակների ոգեկոչում**:

Հրամանում ասված էր, որ մի շարք երկրներում գործի մեջ կա մի գեղեցիկ սովորություն, այն է՝ զինվորների անվանացուցակների ստուգման ժամանակ նախ հիշատակել իրենց հայրենիքի ազատության ճանապարհին ընկած հերոսների անունները: Երբ ստուգողը տալիս է այդ նվիրական անունները, ապա գորաշարքի աջ թևի առաջին զինվորը պատասխանում է. «Ընկա՛ն»:

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 30:

² Տե՛ս նույն տեղում:

«Փա՛ռք», - կրկնում է շարքի աջ թևի երկրորդ զինվորը: «Հավերժ փա՛ռք» - ավելացնում է ամբողջ զորաշարքը¹:

Նժդեհը նշում էր, որ ազգային նահատակների անունների ամենօրյա հիշատակումը զինվորների շրջանում ստեղծում է բարոյահայրենասիրական բարձր տրամադրություն, հայրենիքին անձնուրաց հավատարմությամբ ծառայելու ու մեռնելու այնպիսի պատրաստակամություն, ինչպիսին ցուցաբերել են նահատակները: Ուստի Կապան-Գենվազ-Գողթանի զորամասերի պետերին նա հրամայում էր «որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորությունը և ամենօրյա ստուգումների ժամանակ հարգել մեր ցեղի ընտիր որդիների խնկելի անունները՝ Քեռի, Խեչո ...»²:

Մարտիկների բարոյական ոգին բարձր պահելու նպատակին էր ուղղված նաև հրամանատարի կարգադրությամբ Կապարգողթի բոլոր գյուղերում արագ կառուցված պարզ միջնաբերդերին անուններ շնորհելը: Այդ «բերդերը» կոչվում էին այս կամ այն նահատակ հեղափոխականի անունով՝ Քրիստափորաբերդ, Խեչոաբերդ, Ռոստոմաբերդ և այլն³:

Մարտիկների բարոյական ոգու ամրացմանն էր ուղղված զորքի մեջ ներդրված ևս մի հասկացություն. ժողովրդական բոլոր վաշտերն ունեին իրենց «հեղափոխական սրբերը»: Մի վաշտի սուրբը համարվում էր Քրիստափորը, մյուսինը՝ Խեչոն, երրորդինը՝ Դումանը, չորրորդինը՝ Ռոստոմը: Կովի ժամանակ սրբի ոգին տվյալ վաշտի մարտիկների զորավիզն էր ու պաշտպանը:

Նահատակ հերոսների հիշատակը ոգևորության անշեղ աղբյուր էր երկրի մարտնչող ուժերի համար: Վաշտերի կիսա-

¹ Գ. Նժդեհ, Հրամաններ, կոչեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 414, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 32:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 82:

քաղց զինվորների մեջ այն ստեղծում էր բարոյահոգեբանական բարձր տրամադրություն՝ իրենց վիճակված ծանր գոտեմարտը պատվով վարելու համար¹:

Այսպիսով, 1919 թ. վերջին ամիսներին կատարված վիթխարի աշխատանքի շնորհիվ Կապարգողթը դարձավ անառիկ մի ամրոց՝ պատրաստ դիմակայելու թշնամական բոլոր ոսոճագություններին: Այդ ամրոցի կերտող ուժը ժողովուրդն էր, որի ոգին ու կամքը կոփում էր Զանգեզուր եկած երիտասարդ հայ սպա Գարեգին Տեր-Հարությունյանը, որի առասպելական գործերի մասին շուտով ոսկե տառերով էին գրելու հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի տարեգրության մեջ:

Այդ անառիկ ամրոցը, սակայն, չպիտի ծառայեր միայն պաշտպանական նպատակների. այն պաշտպանող վաշտերը պետք է նաև հարձակողական կոիվներ մղեին, լինեին նախահարձակ: Վաշտերին հարձակողական արվեստին հաղորդակից դարձնելը Նժդեհը համարում էր իր ամենակարևոր խնդիրներից մեկը և հասավ իր նպատակին:

1919 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐՅԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ԳՈՐԻՍԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

«Կրավորական» շրջանի աշխատանքները դեռ լիովին չէին ավարտվել, երբ Կապարգողթը և ողջ Զանգեզուրը ենթարկվեցին թուրք զավթիչների զանգվածային հարձակմանը:

Մուսավաթական բանակի գլխավոր նպատակն էր մեծ ուժերով հանկարծակի հարձակվել Զանգեզուրի վրա ու գրավել այն, բնաջնջել հայ բնակչությանը և գավառը միացնել Ադրբեջանին:

¹ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 82, 83:

Զանգեզուրի վրա կռվի գնալու նախընթաց օրերին Ադրբեջանի բոլոր գավառներում արագորեն կատարվում էր հավաքագրում, կազմավորվում էին զինվորական ջոկատներ, անցկացվում զինավարժություններ:

Հայկական բանակի՝ Ղարաքիլիսայում տեղակայված երրորդ բրիգադի հրամանատար գնդապետ Նիկոլայ Տիմչենկոն Երևան՝ բանակի հրամանատարին ուղարկած հեռագրով հայտնում է միլիցիայի գնդի հրամանատարի տեղեկատվությունը. «Ղազախից եկած մի հայ հաղորդում է, որ գավառի գյուղական ամեն մի համայնքից այնտեղ է ուղարկվում 100 զինվոր, որ Ղազախի հրապարակին հարակից տները ռեկվիզիցիայի են ենթարկում՝ զորակոչված 7000 զինվորներին տեղավորելու համար»¹:

Հաջորդ օրը Ն. Տիմչենկոն նույն հասցեով ուղարկում է երկրորդ հեռագիրը՝ տեղեկացնելով, որ նոյեմբերի 2-ին Ղազախից եկած մի մոլդկան կառապան պատմել է, որ այնտեղ 3 ռուս գնդապետի և հինգ թուրք սպաների գլխավորությամբ արդեն կազմ ու պատրաստ է ադրբեջանական զորախումբը, և գավառի թաթարական բոլոր գյուղերից Ղազախ են եկել մեծ թվով կամավոր հեծյալներ²:

Նույն ժամանակ ՀՀ արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Տեր-Հակոբյանը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովին հաղորդում է, որ Ղազախի շրջանում՝ Բաշքենդ գյուղի մոտ, Ադրբեջանը կենտրոնացնում է զորքեր և զինում է տեղի մուսուլմաններին. հավանաբար ցանկանում է գավթել շրջանի ողջ հայկական մասը, գրավել Սևանա լճի հյուսիսային եզերքը և Զանգեզուրը կտրել Հայաստանից³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 22:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

Հետախուզությունը հաղորդում է, որ հոկտեմբերի 16-ին իր շտաբով Շուշի է եկել օսմանյան նշանավոր զինվորական գործիչ Նուրի փաշան, որը նույն օրը Խանքենդում հրավիրել է խորհրդակցություն, ուր քննարկվել են Ջանգեզուրի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու հետ կապված հարցեր: Խորհրդակցությունից անմիջապես հետո Խանքենդից դեպի Ջանգեզուր են մեկնել 16 թուրք սպաներ, որոնք, հասնելով նշանակված զորամասեր, անմիջապես սկսել են զինավարժությունները¹:

Միաժամանակ մուսավաթականները լայնածավալ հոգեբանական պատերազմ էին սկսել զանգեզուրցիների դեմ: Սուլթանովի հրամանով Ջանգեզուրը խաղաղ նվաճելու նպատակով այնտեղ տարածվում էին երեք լեզվով գրված հազարավոր թռուցիկներ, որոնցում կոչ էր արվում «միանալ Ղարաբաղին և նրա հետ խաղաղ ու երջանիկ ապրել ազատ ու դեմոկրատական Ադրբեջանում»²:

Հոկտեմբերի երրորդ տասնօրյակի վերջերին Շուշիում ու հարակից տարածքներում արդեն կուտակված էին Ադրբեջանի բանակի կանոնավոր ու ընտիր խոշոր զորամասեր, որոնցում հաշվվում էր 6000 հետևակ զինվոր, երկու հեծելազորային գունդ՝ 800 թրով, 8 թեթև և 4 հաուբիցային հրանոթ, 400 քուրդ հեծյալներ: Այդ տեղեկությունը Ջանգեզուրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Արսեն Շահմազյանը ստացել էր Շուշիից³:

Այն բանից հետո, երբ բանակը հասավ Ջաբուղի ձորեր, նրա կազմում արդեն կար ավելի քան 15 հազար մարդ, որից 7000-ը կանոնավոր բանակի զինվորներ էին, որոնց միացել էին 5000

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 174, ֆ. 199, ց. 1, գ. 50, թ. 188:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 14:

քուրդ և 3000 նախիջևանյան խռովարար¹: Նույնիսկ այդքանից հետո Ադրբեջանի տարբեր վայրերից Ջանգեզուրի մատույցներ էին գալիս նորանոր կանոնավոր զորամասեր և անկանոն հրոսակախմբեր:

Նոյեմբերի սկզբին ադրբեջանական զորքի թիվը հասել էր քսան հազարի: Նրա կազմում էին Ջևանշիրյան առաջին հետևակային գունդը, Ղարաբաղի երկրորդ և Շաքիի երրորդ հեծյալ գնդերը, Ջաքաթալայի գնդի երկու գումարտակները (батальоны), լեռնահրետանային երկրորդ դիվիզիոնը, տասներկու թնդանոթային հաուրից և այլն²:

Այսպես՝ Ջանգեզուր-վայոցձորյան զինվորական օկրուգի պետ, գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Միլիկյանը ՀՀ զինվորական նախարարին հաղորդում էր, որ ըստ իր ունեցած տեղեկությունների՝ հոկտեմբերի 21-ին Բաքվից դուրս է եկել և Եվլախի վրայով Ջանգեզուրի դեմ բացվելիք կովի ճակատ է ուղարկվել Ադրբեջանի բանակի 2-րդ դիվիզիան՝ ռուս գեներալ Ա. Գ. Մակևանի հրամանատարությամբ³:

Ջորամասերն ունեին առատ ռազմամթերք, նրանց մեծ մասի հրամանատարները ռուս և թուրք սպաներ էին: Ադրբեջանական բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր ռուսական բանակի հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Ալի-Աղա Շիխլինսկին:

Ըստ Բաքվի ծրագրի՝ պատերազմական հիմնական զործողությունները պետք է ծավալվեին Գորիսի շրջանի ուղղությամբ: Այս ճակատում հիմնական նպատակը պետք է լիներ Գորիս քաղաքի գրավումը:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 124, ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, թ. 4-5:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 180:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 50, թ. 174:

1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին Հայաստանի կառավարությունը դիմեց Բաքվում գտնվող բրիտանական գլխավոր կոմիսարին և ֆրանսիական զինվորական առաքելության ղեկավարին, որպեսզի նրանք, օգտագործելով իրենց հնարավորությունները, մուսավաթական կառավարությանը ստիպեն դադարեցնել զինված ուժերի շարժումը դեպի Զանգեզուրի սահմանները: Սակայն Երևանից ստացված դիմումը չարժանացավ նրանց ուշադրությանը:

Ավելին, դաշնակիցների ներկայացուցիչների աչքերի առջև թուրք-մուսավաթական ջարդարարները ահաբեկում էին Գանձակի լեռնային շրջանների Կարաչինար, Մանաշեն, Գյուլիստան, Ագատ, Խարխապուտ, Պարիս և հայկական ուրիշ բնակավայրերի բնակիչներին: Դա գլխավոր փորձ էր Զանգեզուրի վրա հարձակումից առաջ:

Տվյալ իրադրության մեջ Զանգեզուրի գորքերի գլխավոր հրամանատար Արսեն Շահմազյանին ոչինչ չէր մնում անելու, քան պատրաստվելու դիմադրության: Գլխավոր հրամանատարը և Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը ոտքի հանեցին ամբողջ Զանգեզուրը՝ Մեղրին, Կապանը, Գորիսը, Սիսիանը: Վաշտերը հավաքվեցին գավառի զինված ուժերի կենտրոնականում՝ Գորիս քաղաքում և այստեղ սկսեցին զինավարժություններ: Գորիսը, Հանքերը, Մեղրին, Ղարաքիլիսան հեռախոսային կապ ունեին բոլոր գյուղերի, իսկ շրջանային բոլոր կենտրոնները՝ Գորիս քաղաքի հետ: Իրենց հերթին սուրհանդակները և դիրքապահ պահակները արթուն հսկում էին թշնամու տեղաշարժերը¹:

Զանգեզուրի դեմ հարձակում գործելուց երկու օր առաջ՝ հոկտեմբերի 29-ին, ադրբեջանական դիվանագիտությունը կարևոր

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 174, գ. 427, մաս II, թ. 240:

հաղթանակ արձանագրեց: Այդ օրը Կոստանդնուպոլսում կնքվեց թուրք-ադրբեջանական համատեղ «պաշտպանական և հարձակողական» գաղտնի պայմանագիր, որը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ: Այդ պայմանագրով Ադրբեջանը բազմակողմանի ռազմական աջակցություն էր ստանալու քեմալական Թուրքիայից¹:

Ավդալարի և Զաքուդի ձորերում կենտրոնացած մուսավաթական զորամասերի առաջատար ջոկատի պետ ռոտմիստր Իբրահիմբեկովը հոկտեմբերի 29-ին 30 հեծյալով մտնում է Զաքուդ գյուղ և այնտեղից անմիջապես պատվիրակներ ուղարկում սահմանային Տեղ գյուղ: Սրանք ժամը 14-ին հասնում են Տեղ և իրենց պետի անունից գյուղի կոմիսարից պահանջում են ներկայացուցիչներ ուղարկել Զաքուդ՝ նրա հետ բանակցելու:

Այդ մասին գյուղի կոմիսարը շտապ հայտնում է Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդին: Մինչ այնտեղից պատասխան կգար, թուրք պատվիրակները ուսումնասիրում են փոստային կայանի շենքը և միլիցիայի ուղեկալները:

Շրջանային խորհրդի համաձայնությամբ Գորիսի շրջանի դեկավարությունը Տեղ գյուղի կոմիսարին հանձնարարում է երեք հոգի ուղարկել Զաքուդ: Ծանոթանալով իր մոտ եկած հայ պատվիրակներին՝ Իբրահիմբեկովը նրանց հանձնում է մի գրություն՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ես, գլխադասային ջոկատի պետս, գտնվում եմ Ավդալարում: Խնդրում եմ հայտնել ինձ՝ ցանկանում եք արդյոք ապրել խաղաղ, ճանաչելով Ադրբեջանի իշխանությունը, թե՞ մտադիր եք պատերազմել: Ձեր պատասխանը ես պետք է ուղարկեմ մեր գեներալին»²:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 184, թ. 67 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 131, թ. 14, նաև՝ ֆ. 204, ց. 1, գ. 134^ա, թ. 31:

Հայ պատվիրակները գրությունը հասցնում են Գորիս: Տեղ գյուղում սկսվում են բանակցություններ Զանգեզուրի ներկայացուցիչների և ադրբեջանական բանակի հրամանատարության կողմից այդտեղ ուղարկված պատվիրակների միջև: Վերջիններս կտրուկ պահանջում են ճանաչել իրենց կառավարության իշխանությունը Զանգեզուրի վրա:

Տեղեկանալով մուսավաթականների պահանջին՝ գյուղի բնակիչները Գորիս քաղաքից եկած ներկայացուցիչներին առաջարկում են անհապաղ դադարեցնել բանակցությունները և Ադրբեջանից եկած պատվիրակներին ճամփել Զանգեզուրի սահմաններից¹:

Այս ամենի մասին ՀՀ ռազմական նախարարին անհապաղ հեռագրել էր Դարալագյազից Գորիս տեղափոխված, շրջանի արևելյան հատվածի զորամասի հրամանատար Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան)²:

Պատրաստվելով հարձակվել Զանգեզուրի վրա՝ Ադրբեջանը իր ագրեսիան հիմնավորելու համար դիվանագիտական լարված աշխատանք էր կատարում՝ օգտագործելով կեղծիքների իր հարուստ զինանոցը:

Այսպես՝ հոկտեմբերի 30-ին և 31-ին մուսավաթական կառավարությունը բողոքագրեր ուղարկեց Թիֆլիս ամերիկացի գնդապետ Ջ. Ռեյին, Այսրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Ջ. Ուորդրոպին և Այսրկովկասում ֆրանսիական ռազմական առաքելության պետ, գնդապետ Պիեռ-Օգյուստ Շարդինյին՝ պատերազմական նախապատրաստությունը արդարացնելով նրանով, որ իբր, ՀՀ կառավարությունը, հակառակ Վ. Հասկելի

¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 14 նոյեմբերի, թիվ 45, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 338:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 15:

հետ ունեցած պայմանավորվածության, զորքեր է մտցրել Ջանգեզուր, որն Ադրբեջանի տարածքն է:

ՀՀ արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Ա. Տեր-Հակոբյանը նոյեմբերի 4-ին այս իրադարձությունների մասին տեղեկացնում է Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին:

«Ադրբեջանի խաղացած խաղերը Նախիջևանի հարցում», - գրում էր Տեր-Հակոբյանը, - անչափ նման են Ջանգեզուրի դեպքերին»: Վ. Հասկելի հետ ունեցած համաձայնությամբ Ադրբեջանը պարտավորվել է զերծ մնալ Ջանգեզուրի դեմ ակտիվ քայլերից, «Բայց օրերս Ջաֆարովը՝ հեռագիր է ուղարկել Ա. Ախվերդովին»¹, ինդիկավոր հաղորդել Ռեյին, որ այդ համաձայնությունը պետք է համարել չեղյալ, քանի որ հայերը չեն կատարել դրա պայմանները, այն է՝ իրենց զորքերը չեն հանում Ջանգեզուրից: Մինիստրությունը (ՀՀ արտգործնախարարությունը: - *Մ. Մ.*) նույն օրը գրություն է ուղարկել Ռեյին՝ բացատրելով, որ հայկական կառավարությունը երբեք այնտեղ չի ուղարկել և այժմ էլ չունի ոչ մի զինվոր, որ այնտեղ եղած ռազմական ուժը տեղի Ազգային խորհրդի կողմից կազմակերպվածն է և ղեկավարվում է Ջանգեզուրի կողմից: Անհրաժեշտ է Ռեյի մոտ բացահայտել Ադրբեջանի կողմից սարքված այդ ողջ կատակերգությունը համաձայնագրի շուրջ և համոզել նրան, որ նա այդ մասին հեռագրի Հասկելին՝ Ջանգեզու-

¹ Նկատի ունի այն, որ 1919 թ. մայիսին դաշնակիցների կողմից Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելուց շատ չանցած այնտեղի մուսավաթական ուժերը Բաքվի աջակցությամբ բարձրացրել էին ապստամբություն, Նախիջևանում զավթել իշխանությունը և այն ազդարարել Ադրբեջանի անբաժանելի մաս:

² Թիֆլիսում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

³ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

րում սպասվող իրադարձությունների կապակցությամբ»¹:

Թուրքերի հարձակումից ժամեր առաջ՝ նոյեմբերի 5-ի առավոտյան, ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը թիվ 148 նամակով դիմում է Թիֆլիս՝ Այսրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Ջ. Օլիվեր Ուորդրոպին՝ Ջանգեզուրի վրա Ադրբեջանի նոր հարձակումը կանխելու համար:

Ա. Խատիսյանը դաշնակիցների ներկայացուցիչներին հիշեցնում էր, որ Այսրկովկասում ԱՄՆ գլխավոր կոմիսար գնդապետ Վ. Հասկելի և Այսրկովկասում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ջ. Կորիի միջև ձեռք բերած համաձայնագրով արդեն բավական ժամանակ է, որ Ջանգեզուրի կառավարումը մինչև Խաղաղության համաժողովի համապատասխան որոշումը թողնված է գավառի հայերին՝ հանձին Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի:

Ա. Խատիսյանը նշում է, որ Ջանգեզուրի դեմ հարձակման նախապատրաստվելով՝ Ադրբեջանի կառավարությունը սպառնում է մեծ հրդեհ առաջ բերել Այսրկովկասի ողջ տարածքում՝ խախտելով Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի 1919 թ. հունվարի 24-ի հրահանգն այն մասին, որ վիճելի տարածքների նկատմամբ պետք է բացառվի կողմերից որևէ մեկի ամեն մի ոտնձգություն, և բոլորը պետք է սպասեն Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի վճռին:

Ելնելով դրանից՝ Ա. Խատիսյանը Ջ. Ուորդրոպին խնդրում է ճնշում գործադրել Ադրբեջանի կառավարության վրա, որպեսզի արյունահեղությունը կանխելու համար կանգնեցվի ադրբեջանական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Ջանգեզուր²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 18-19:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 124:

Ճիշտ է, Ա. Խատիսյանի դիմումը բավական ուշացած էր, բայց եթե նա դիմած լիներ ավելի վաղ, հազիվ թե հնարավոր լիներ ադրբեջանական բանակին հետ դարձնել Ջաբուլի ձորից:

Պետք է ասել, որ վրացական կառավարությունը իրադարձությունների զարգացմանը հետևում էր մեծ տագնապով՝ երկյուղ կրելով, որ Ջանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի ռազմական գործողությունները կարող են ունենալ ադետալի հետևանքներ նաև Վրաստանի և ամբողջ Այսրկովկասի համար:

Դեռևս հոկտեմբերի 24-ին Վրաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Եվգենի Գեգեչկորին շտապ հեռագիր էր հղել Երևան՝ Հայաստանում Վրաստանի դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Գ. Ֆ. Մախարաձեին՝ հայտնելով, որ «Բաքվից Ալշիբայան՝ հոկտեմբերի 22-ին հեռագրով հաղորդել է (Վրաստանի արտգործնախարարին: - *Ա. Մ.*), որ գեներալ Շիխլինսկու ղեկավարությամբ Ջանգեզուրի մատույցներում են գտնվում Ադրբեջանի բանակի ամենաընտիր զորամասերը: Ադրբեջանի զորքերը ճանապարհ են ընկել դեպի Ջանգեզուր ամսի 19-ին, մնացած զորամասերը կշարժվեն առաջիկա օրերին՝ Գյանջա-Թարթար-Աղդամ-Շուշի-Գորիս գծով: Գորիսում կա հայկական երկու գումարտակ՝ 4 հրանոթով՝ բեկ Փիրումովի հրամանատարությամբ: Ադրբեջանական զորքերը 10 օրից կարող են լինել [նշանակված] տեղում: Ընդհարումն անխուսափելի է: Խնդրում եմ բոլոր միջոցները ձեռք առնել պատերազմը կանխելու համար: Մենք Ադրբեջանի կառավարությանը հասկացնել ենք տվել, որ ընդհարումը չկանխելու դեպքում դա կդառնա անմիջական պատճառ ողջ Անդրկովկասի կործանման համար»¹:

^{*} Ադրբեջանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 21:

Ստանալով այս հեռագիրը՝ Գ. Ֆ. Մախարաձեն անմիջապես պատասխանում է. «Ձեռնարկում եմ բոլոր միջոցները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև խաղաղ ելքի համար, բայց հույսը փոքր է: Անհրաժեշտ է գործել Թիֆլիսում և Բաքվում և համոզել ամերիկացիներին՝ ժամանակավոր կառավարչություն ստեղծել Ջանգեզուրում»¹:

Հայ-ադրբեջանական հնարավոր լայնածավալ պատերազմի վերաբերյալ վրացիների տագնապը զուր չէր: Ջանգեզուրի դեմ նետելով իր բանակի ամենամարտունակ կանոնավոր զորամասերը՝ Ադրբեջանը թուլացնում էր երկրի հյուսիսային սահմանները Դենիկինի կամավորական բանակի սպառնալիքի առկայության պայմաններում: Ռուս զենեքալը Այսրկովկասում հակառակորդներ էր դիտում Ադրբեջանին ու Վրաստանին և գործերը հաջող դասավորվելու դեպքում ծրագրել էր երկրամասում վերականգնել ռուսական տիրապետությունը՝ հարվածի համար ամենից առաջ թիրախներ ընտրելով նշված երկու հանրապետությունները:

Կամավորական բանակը Այսրկովկասի սահմաններին մոտենալու դեպքում, բնականաբար, իրենց ռազմական ուժերը նրա դեմ պիտի նետեին և՛ Ադրբեջանը, և՛ Վրաստանը: Վրացիների համար պարզ էր, որ Ադրբեջանը, ձեռք չքաշելով Ջանգեզուրից և զորքեր կենտրոնացնելով այդ գավառի մատույցներում, փաստորեն մերկացնում է իր հյուսիսային սահմանները:

Ընդամին՝ ադրբեջանական զինված ուժերը թուլացնելու համար զենեքալ Դենիկինը հրամայել էր այնտեղ ծառայության անցած ռուս զինվորականներին (առաջին հերթին բոլոր սպաներին)

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 22:

թողնել իրենց ծառայությունը թշնամական երկրի բանակում և անցնել իր տրամադրության տակ:

Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլովն այդ օրերին իր կառավարությանն ուղարկած գեկուցագրում նշում էր, որ Այսրկովկասում բրիտանական զլխավոր կոմիսար Ջ. Ուորդրոպի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ վերջինս զայրույթ է արտահայտել, որ Դենիկինի կամավորական բանակը սպառնում է Ադրբեջանի անկախությանը: «Դաշնակիցները թույլ չեն տա,- ասել էր նա,- որ Դենիկինը ռազմակալի Ադրբեջանը: Բանը հասել է նրան, որ գեներալն իր հրամանով կարգադրել է բոլոր ռուս զինծառայողներին հեռանալ Ադրբեջանից»¹:

Դեպքերի նման զարգացումից խիստ անհանգստացած՝ Վրաստանի կառավարությունը դիմում է նորանոր քայլերի:

Արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հանձնում է գրություն՝ իր կառավարությանը փոխանցելու համար: Այստեղ կրկին ակնարկվում էր, որ Վրաստանի կառավարության ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Զանգեզուրի գավառում զարգացող իրադարձությունները անխուսափելիորեն առաջ են բերելու պատերազմ: Նշվում էր, որ վիճելի հարցերի լուծման նման եղանակը խախտելու է խաղաղության ամրապնդումը և նվազեցնելու Այսրկովկասի ժողովուրդների ստեղծագործ աշխատանքի ձգտումը, որը և անպայման ունենալու է կործանարար ազդեցություն երիտասարդ երեք հանրապետությունների ընդհանուր ճակատագրի վրա, որոնց գոյությունը դեռևս չի ստացել պաշտոնական միջազգային ճանաչում: Նշվում է, որ այս պատերազմը հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 540, թ. 1:

վելյալ օղակ կավելացնի ողբերգական երևույթների այն շղթային, որն օգտագործելով ընդհանուր թշնամիները ցանկանում են նրանց վարկաբեկել քաղաքակիրթ աշխարհի աչքում: Այդ հանրապետությունների միջև նոր ընդհարումներն անվստահության և արդարացի նախատինքների հավելյալ առիթ կտան նրանց, որոնց ձեռքին է համաշխարհային քաղաքականության կշեռքը:

Միայն Այսրկովկասի ժողովուրդների փոխադարձ համագործակցության, միասնաբար գործելու, ներքին խաղաղության հաստատման միջոցով հնարավոր կլինի հաղթահարել այն մեծաթիվ խոչընդոտները, որոնք սպառնում են նրանց անկախ քաղաքական գոյությանը, կենսագործել իրենց արդարացի պահանջները և թշնամիներից խլել այն զենքը, որով նրանք վարկաբեկում են երեք ժողովուրդների բարի անունը:

Ելնելով այդ ամենից՝ Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները պետք է ամեն ինչ անեն, որպեսզի բանը չհասնի արյունահեղության: Գրության վերջում տեղեկացվում էր, որ նմանօրինակ նոտա է ուղարկվել նաև Վրաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին¹:

Ե. Գեգեչկորուն ուղարկած պատասխան գրության մեջ Ա. Խատիայանը նշում էր, որ իր կառավարությունը լիովին համաձայն է այն տեսակետին, որ անդրկովկասյան կառավարություններն իրենց միջև եղած հակասությունները պետք է հարթեն միայն ու միայն բանակցությունների միջոցով և ջանքերը կենտրոնացնեն խաղաղ տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության վրա: Բայց, ցավոք, գրում էր նա, Ադրբեջանի կառավարությունը դեռ չի հաստունացել ըմբռնելու այդ պարզ ճշմարտությունը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 11-ի շրջ.:

և շարունակում է իր գավթողական քաղաքականությունը Ջանգեզուրի հանդեպ՝ այդ նպատակին հասնելու համար ծառայեցնելով նաև գավառի մուսուլմանական բնակչությանը: Ա. Խատիսյանը հիշեցնում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը նախկինում բազմիցս դիմել է Ադրբեջանի կառավարությանը՝ նրան կոչ անելով նստել կլոր սեղանի շուրջ և հարցերը քննարկել փոխադարձ հանդուրժողականության պայմաններում, բայց այդպիսի առաջարկներին այդ կառավարությունը պատասխանել է նոր հարձակումներով Ջանգեզուրի վրա¹:

Դիվանագիտական լարված աշխատանքը արդյունք չտվեց:

Նոյեմբերի 5-ին՝ լույսը դեռ չբացված, ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը՝ 12000 զինվորներով և 30 թնդանոթներով², Գորիսի շրջանի ուղղությամբ ընդհանուր հարձակում սկսեց Ջանգեզուրի վրա: Միաժամանակ թուրք հրոսակալիւմբերը Նախիջևանի կողմից հարձակում գործեցին Վայոց ձորի վրա՝ նպատակ ունենալով այդտեղ կոտրել հայերի դիմադրությունը, Միսիանի կողմից դուրս գալ գավառի արևմտյան սահմանները և Ջարուղի կողմից հարձակվող ադրբեջանական զորքերի հետ աքցանի մեջ առնել Գորիսի ու Միսիանի շրջանները:

Առաջինը Ջարուղ գետն անցան և Գորիսի ուղղությամբ առաջացան հետևակ զորամասերը՝ Ջաքաթալայի, Գանձակի, Ջևանշիրի և Շաքիի գնդերը: Դրանց հետ էին մոտ 800 հեծյալ և 400 քուրդ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 16 և շրջ.:

² Հրապարակի վրա եղած գրականության մեջ, չգիտես ինչու, նշված է, որ ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակի հարձակումը Ջանգեզուրի վրա սկսվել է 1919 թ. նոյեմբերի 1-ին (տե՛ս, օրինակ, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 333 և այլն): Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ թշնամու հարձակումը սկսվել է նոյեմբերի 5-ին:

² Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 14 նոյեմբերի, թիվ 45, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 338:

ձիավոր: Այդ գործարարների ռազմական գործողություններն անմիջականորեն ղեկավարում էին գեներալ Իսրաֆիլ Բեյ Յադիգարովը և նահանգապետ Խոսրով Բեկ Սուլթանովի եղբայր Սուլթան Բեկ Սուլթանովը¹:

Թուրք հրամանատարության ռազմական ծրագրի համաձայն՝ հարձակումը կատարվում էր երկու թևով՝ աջ կամ հյուսիսային և ձախ կամ արևելյան: Իր ձախ (արևելյան) թևում՝ Տեղ-Կոռնիձոր գյուղերի հատվածում, թշնամին բռնեց լայն ճակատ: Ա. Շահմազյանը այս ճակատի հրամանատար էր նշանակել փորձված զինվորական, ցարական նախկին բանակի սպա Խաչատուր Մալինցյանին:

Ադրբեջանի զորքերի հարձակումն առաջինն իր վրա զգաց Տեղ գյուղը: Հակառակորդի թնդանոթները գյուղի վրա կրակում էին դիմացի բլրի հետևից: Հրետանակոծությունն այնքան ուժեղ էր, որ հայ մարտիկները չէին կարողանում դուրս գալ խրամատներից: Թուրք հրետանավորները, որոնց ընդհանուր ղեկավարը ռուս սպա Կուզնեցովն էր, թնդանոթները առաջ քաշեցին և ուղղակի դաշտից կրակելով՝ քանդեցին գյուղի տներից շատերը²: Քանի որ թուրքերի թնդանոթները մեծ էին, իսկ հայկական կողմի երեք թնդանոթները՝ փոքր, որոշվեց դիմադրել մինչև մութն ընկնելը և այնուհետև անցնել հակահարձակման: Բայց օգտագործելով ուժերի գերակշռությունը՝ հակառակորդը, այնուամենայնիվ, կարողացավ գրավել Կոռնիձոր գյուղը:

Մարտերն այս ճակատում տևեցին չորս օր: Չնայած թուրքերի քանակական գերակշռությանը՝ Գորիսի կադրային զորամա-

¹ Տե՛ս «Борьба», 18 ноября, 1919, № 263:

² Տե՛ս **Գ. Գասպարյան**, Հիշողություններ (Ս. Խանգաղյանի առաջաբանով ու մեկնություններով): Շարունակություն, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 3 (91), էջ 212-213:

սերը Տեղ, Կոռնիձոր, Քարաշեն, Խնձորեսկ և շրջանի մյուս գյուղերի գյուղացիական ջոկատների հետ՝ Արսեն Շահմազյանի, Ռուբեն Նարինյանի, Զաքար Տեր-Ղազարյանի, Համբարձում Սարգիսջանյանի և մյուսների հմուտ ղեկավարությամբ, մեծ համառությամբ դիմադրություն ցույց տվեցին մուսավաթական «վայրի դիվիզիայի» զորամասերին և կանգնեցրին նրանց առաջխաղացումը:

Իրենց փայլուն դրսևորեցին 9-րդ լեռնային մարտկոցի հրետանավորները, որոնք դիպուկ և անվրեպ կրակով ոչնչացրին թշնամու համարյա ողջ թնդանոթախումբը: Դա սարսափի մատնեց թուրքերին և քաջալերեց Զանգեզուրի մարտիկներին՝ նրանց մղելով առաջխաղացման:

Թեև հայերի համառ դիմադրության շնորհիվ թուրքերը այս ճակատում դադարեցրին առաջխաղացումը, բայց շարունակում էին ամրանալ Տեղ-Կոռնիձոր գյուղերի միջև ընկած ընդարձակ տափարակում:

Թշնամին ավելի մեծ հաջողության հասավ իր աջ (հյուսիսային) թևում: Այստեղ հայերը ստիպված էին հակառակորդին հանձնել Խոզնավար, Բայանդուր և Խնածախ գյուղերը և նահանջել Գորիս քաղաքը հյուսիսից շրջափակող սարերի ուղղությամբ՝ Հովվի բլուր – Ճաղատ սար (Քաչալ դաղ) – Գառնակ լիճ (Ղազի գյուղ): Բայանդուր-Խոզնավարի ձորերից մինչև Գառնակ լիճ 7-8 կիլոմետր էր: Այս ուղղությամբ շարժվող թշնամու զորախումբը առաջանալով պետք է շրջանցեր Ճաղատ սարից Գորիս տանող ճանապարհը և գրոհով իջներ քաղաքի արևմտյան կողմում տարածվող Եռաբլրի սարահարթը, որից հետո, առանց կանգ առնելու, մտներ Սիսիանի շրջանի Աղուղի, Վաղուղի և Որոտանի կիրճի մյուս թուրքական գյուղերը, ապա գետի հովտով թեքվելով հարավ-արևելք՝ միանար Բարգուշատում գտնվող

մուսավաթական մյուս գորամասերին և այդպիսով աքցանի մեջ առնելը Գորիսը՝ այն կտրելով Միսիանի շրջանից:

Մի պահ ումանք հուսահատվեցին, և թվաց, թե Զանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքը փրկելն անհնար է: Ծանր կացություն և դժվարին հոգեբանական վիճակ ստեղծվեց նաև Զանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատարության շրջանում: Արսեն Շահմազյանը նույնիսկ մտածում էր Գորիսը դատարկել բնակչությունից և շտաբը տեղափոխել այլ տեղ, քանի որ քաղաքը գտնվում է փոստրակում և խիստ աննպաստ է պաշտպանության համար: Բայց տատանողական վիճակը կարճ տևեց: Նրա մոտ են գալիս Միքայել (Միշա) Պարոնյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը՝ խորհրդակցելու: Որոշվում է թշնամուն թույլ չտալ մոտենալու քաղաքի բարձունքներին:

Քաջ զանգեզուրցին, որ ամիսներ շարունակ զենքը ձեռքին իր սարերն ու ձորերն էր պաշտպանում, հավաքեց իր ուժերը: Ամբողջ չորս օր Զանգեզուրի լեռներում որոտում էին թնդանոթներն ու գնդացիները:

Զանգեզուրի զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար Արսեն Շահմազյանի հանձնարարությամբ Միսիանում տեղակայված հայկական զորամասերի և աշխարհագորային ջոկատների մի մասը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ, փակեց Ճաղատ սարից դեպի Եռաբլրի սարահարթ իջնող ճանապարհը, իսկ հիմնական ուժերը կենտրոնացան Նախիջևանին հարող տարածքներում՝ այնտեղից հնարավոր հարձակումները կասեցնելու համար:

Դեպի Եռաբլուր տանող սարահարթի ճանապարհը փակած Միսիանի ուժերը կատաղի կռիվ տվեցին հակառակորդի դեմ և նրան ստիպեցին մտնել պաշտպանական դիրքեր: Պողոս Տեր-

Դավթյանն առաջավոր գծում էր և անձնական օրինակով ոգեշնչում էր մարտիկներին՝

Մյուս կողմից՝ Գորիս քաղաքից դեպի հյուսիս մեկնած ջոկատը՝ Նիկոլայ Հովսեփյանի գլխավորությամբ, թուրքերի դեմ կռվի ճակատ բացեց Ճաղատ սարի արևելյան կողմից։ Վճռական պահին կապիտան Սիմոն Մելիք-Հարությունյանը (Թովչի Սիմոն) իր թնդանոթային մարտկոցով դիպուկ հարվածներով ցաքուցրիվ արեց հակառակորդի դիրքերը։

Կռվի երկրորդ օրը Արսեն Շահմազյանը Երևան է հայտնում հետևյալը. «Չնայած հակառակորդի գերակշիռ ուժերին, նրա գնդացրային և ռաբային ուժգին հարվածներին, մերոնք համառ դիմադրում են թշնամու ճնշմանը։ Խոզնավարի ուղղությամբ թաթարները նահանջելով Ճաղատ սարից, թողել են յոթ գնդացիր։ Գերի ընկած ասկյարի պատմելով՝ հակառակորդն ունի վիթխարի ուժեր»¹։

Նույն օրը ճակատի հատվածներից մեկում սպանված ռուս սպայի մոտ գտնվել էր մի քարտեզ, որի վրա մանրամասն նշված էին եղել Գորիսի շրջանում ադրբեջանական զորքերի շարժման ուղղությունները, այդ ուղղություններով հարձակվող զորամասերի անուններն ու համարները և նույնիսկ գնդացիրների ու հրանոթների թիվն ու տեսակները։ Քարտեզը Զանգեզուրի հրամանատարությանը օգնեց զորքերի տեղաշարժերի միջոցով ժամանակին փակել թշնամու հարձակման ուղիները։

Կռվի հետագա ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն գործեց 1918 թ. աշնանը Սիսիանի ժողովրդական կամավորներից Պողոս Տեր-

¹ Զուր չէ, որ Սիսիանի ժողովուրդն իր խիզախ հրամանատարին մկրտել էր «Քաջ Պողոս» անունով։ Նա այն բացառիկ հերոսներից էր, որ լեզենդ են դարձել դեռևս իրենց կենդանության օրոք։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 25։

Դավթյանի կազմած հեծելախումբը՝ քաջ ու առնական, աժդահա ուժի տեր երիտասարդ Ջաքոյի գլխավորությամբ: Գիշերով երկար ռազմերթ կատարելով՝ հեծելախումբն անցավ Ջաբուղ-Ավդալար շրջանի թիկունքը և կովի երրորդ օրը՝ լույսը չբացված, հանդուգն ու անսպասելի հարվածներով խուճապի մատնեց թուրք զորամասերին, որոնք լքեցին իրենց պաշտպանական դիրքերը և ցրվեցին տարբեր ուղղություններով:

Առավոտյան կողմ Ճաղատ սարի և Հովվի բլրի տարածքների աղբրեջանական ուժերը, չդիմանալով հայկական ուժերի հզոր հարվածներին, թողեցին մարտադաշտը և սկսեցին անկանոն նահանջել դեպի Գառնակ լճի տարածք, բայց այստեղ նրանք ամրանալ չկարողացան: Սեպածն խրվելով հակառակորդի դասավորության մեջ՝ հայկական ուժերը դիպուկ հարվածով նրան դուրս քշեցին դիրքերից: Թուրքերը խուճապով սկսեցին իջնել նախօրյակին իրենց գրաված Խոզնավար և Բայանդուր գյուղերի հատվածը: Այստեղ ևս հանդիպելով հայկական վաշտերի փոթորկալի կրակին՝ թուրք ծեծված զորամասերը փախան Ջաբուղի ձորերը: Աղբրեջանական զորքերը ջարդվեցին նաև Տեղի և Կոռնիձորի մոտ, որտեղ ամբողջովին ոչնչացավ 2-րդ ձիավոր գունդը¹:

Խայտառակ փախուստի դիմած և եկած ճամփով գլխիկոր հեռացած աղբրեջանական բանակը կովի դաշտում թողեց շուրջ 500 դիակ, իսկ թե քանի հարյուր սպանվածների թուրքերն ու քրդերը տարան իրենց հետ, հայտնի չէ: Վիրավորների թիվը, հավանաբար, պակաս չէր 2000-ից: Ավելի քան 150 ասկյար գերի ընկավ: Հայերի ձեռքն անցավ մեկ թնդանոթ, 20 գնդացիր, հարուստ ռազմավար²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 72:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 180, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 333:

Նահանջող գործառնասերը վրեժ էին լուծում իրենց ճանապարհին հանդիպած հայ գյուղերից, կոտորում բնակիչներին, ավերում շինությունները: Միայն Շուշի-Եվլախ ճանապարհին նրանք սպանեցին ավելի քան 400 միանգամայն անմեղ հայերի¹:

Գորիսի կովին մասնակցած բարձրաստիճան թուրք զինվորականներից շատերը խոստովանում էին, որ իրենցից «ոչ ոք չէր կարծում, թե Զանգեզուրում կարող էր այդքան կազմակերպված և ուժգին դիմադրության հանդիպել»²:

Քաջ զանգեզուրցիների սխրանքները աղբյուրաբանական գործի ու բնակչության մեջ խոր համոզմունք առաջացրեց, որ անհնար է հաղթել զանգեզուրցուն:

Ղարաբաղում թուրքերը զանազան երգեր էին հորինում, որոնցից մեկում ասվում էր.

Սև հաց կուտեմ,

Ղարաբաղից դուրս գալ չեմ,

Զաբուղ գետը անցնիլ չեմ,

Զանգեզուր գնալ չեմ³:

Իսկ Զանգեզուրի հաղթական զավակները վերադառնում էին տուն հպարտ, արժանապատիվ կեցվածքով, կովի դաշտում զոհված տասնյակ հերոսների ցավը սրտերում:

Գորիսյան հերոսապատումը հյուսվեց առաջին հերթին հազարավոր շարքային զինվորների սխրանքներով: Կոնվեր ղեկավարող Զանգեզուրի գործերի ընդհանուր հրամանատար Արսեն Շահմազյանի շուրջն էր համախմբված քաջագուն հայորդիների մի փայլուն

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 24, թ. 2:

² Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 131-ի շրջ.:

³ Գարա չորագ է յարամ,
Ղարաբաղտան չխմարամ,
Զաբուղ չայը քեչմանամ,
Զանգեզուրա գետմանամ:

համաստեղություն՝ Ջանգեզուրի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Միսիանի զինուժի հրամանատար, Կապանի Խոտանան գյուղի բնակիչ Պողոս Տեր-Դավթյանը, շուշեցի գնդապետ Ռուբեն Նարինյանը, հրանոթային անձնակազմի հրամանատար, Վայոց ձորի Մերս գյուղի բնակիչ Սիմոն Տեր-Հարությունյանը (Թուփչի Սիմոն), գործիսեցիներ՝ Տաթևի վանքի վանահայր Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, կապիտան Նիկոլայ Դոնդարովը, պողպատույնիկ Միխայիլ Մելիք-Օհանջանյանը, Միքայել (Միշա) Պարոնյանը, Ջաքար Յոլյանը, Հովհաննես Պարոնյանը (Յապոն), Ջաքար Տեր-Դավթյանը, Խաչատուր Մալինցյանը, Ղազար Մալունցը և շատ ուրիշներ:

Ա. Շահմազյանի և գորքերի հրամանատարության կողքին էր Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդը՝ Արշակ Շիրինյանի զվխավորությամբ: Խորհրդի անդամները՝ Նիկոլայ Հովսեփյանը, Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, Հակոբ Տերունին և մյուսները, ռազմաճակատի ամենավտանգավոր հատվածներում էին, իրենց ոգեշունչ խոսքով մարտիկներին մղում էին խիզախումների, նրանց հետ զրոհի գնում ռիսերիմ թշնամու դեմ:

Չիրականացավ նաև Նախիջևանի կողմից թուրք-տաճիկ զորամասերի հարձակման ծրագիրը Վայոց ձորի վրա: Նրանց՝ այնտեղից Ջանգեզուրը շրջապատելու և Հայաստանի Հանրապետությունից կտրելու ծրագիրը մնաց առկախ: Գործողության ռազմական օպերատիվ պլանը կազմել էր ցարական բանակի հեծելազորային գորքերի գեներալ-լեյտենանտ Հուսեին խան Նախիջևանսկին: Նրա ղեկավարությամբ և Վայոց ձորի մուսուլմանական գյուղերի ակտիվ մասնակցությամբ նախիջևանյան թուրքական ուժերին հաջողվում է գրավել Սուլթանբեկ ու Փաշալու հայ գյուղերը՝ նպատակ ունենալով ռազմակալելու ողջ գավառը:

Հայկական կողմը, հարձակումը դիտելով ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի կողմից Ջանգեզուրը գրավելու ընդհանուր

ծրագրի մի մաս, անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկեց թշնամուն հետ մղելու համար¹: Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին ուղղած հեռագրում ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը նշում է.

«Զանգեզուրի վերջին հերոսական կռիվների առթիվ հանրապետության կառավարությունն իրեն պարտք է համարում շնորհավորել Զանգեզուրի քաջարի մարտիկներին և ազատատենչ ժողովրդին այն փառավոր հաղթանակների համար, որ տարան իրենց ստրկացնել ցանկացող թշնամիների դեմ: Կառավարությունը սրտատրոփ հետևում էր կռիվների ընթացքին և հիացմունքով տեղեկանում հայ մարտիկների հերոսություններին, որոնք գալիս էին մի ավելորդ անգամ ևս հաստատելու Զանգեզուրի հայ ժողովրդի ռազմական ոգին և նրա անհողորդող կամքը՝ ազատ ապրելու:

Հանրապետության կառավարության անունից սրտագին ողջունում եմ հանձին խորհրդիդ՝ Զանգեզուրի քաջարի ժողովրդին և հերոս ռազմիկներին»²:

Ադրբեջանի ջախջախված բանակը նոր էր փախել Զաքուղ գետի մյուս ափը, երբ Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին, նոյեմբերի 6-ին իր մոտ հրավիրելով այդ երկրում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, տազնապ հայտնեց, որ եթե Զանգեզուրի հայերը շարունակեն հարձակողական գործողությունները, ծայր կառնի հայ ադրբեջանական լայնածավալ պատերազմ, որը դամոկլյան սրի պես կկախվի Այսրկովկասի երեք հանրապետությունների գլխին՝ սպառնալիքի տակ դնելով նրանց անկախ գոյությունը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 108:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս II, թ. 373:

Վրաստանի կառավարության մտահոգությունների առթիվ հայկական կողմն իր տեսակետը պարզորոշ արտահայտել էր ՀՅ դաշնակցության բանվորական ներկայացուցչական խորհրդի նիստում 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին: Նիստը նախագահել էր խորհրդի նախագահ Լևոն Շանթը, լսվել էր վարչապետ Ա. Խատիսյանի զեկուցումը ներկա քաղաքական պահի մասին և ընդունվել բանաձև, որի 3-րդ և 4-րդ կետերը առնչվում էին հայ-վրացական հարաբերություններին:

Այնտեղ նշված էր.

«3. Տարիներ շարունակ պաշտպան կանգնելով հայ ժողովրդի անկախության և ազատության, նույնը ցանկացել ենք նաև իրականացնել մեր հարևան բոլոր ժողովուրդների համար: Եվ այսօր էլ, պաշտպան կանգնելով մեր երկրի անկախության, նույնը հայ դեմոկրատիան ցանկանում է և՛ Վրաստանին, և՛ Ադրբեջանին: Այսօր և հետագայում ցանկանում ենք լինել հաշտ և բարի հարևանական հարաբերության մեջ, որն արդեն իրականացած է Վրաստանի հետ:

4. Խորհուրդը, ողջունելով հայ-վրացական դաշինքը, իր սրտանց ողջոյնն է ուղարկում վրաց դեմոկրատիային, իր բարեկամական բազուկն է մեկնում նրան հանուն երկու երկրների ազատության, խաղաղության և դաշինքի անխախտ պահպանման՝ հույս հայտնելով ու ձգտելով հետագայում էլ բոլոր խնդիրները լուծել նույն ճանապարհով»¹:

Զիաշովելով պարտության իրողության հետ՝ մուսավաթականները մեծ աղմուկ և վայնասուն բարձրացրին: Բաքուն դիմեց Անտանտի ներկայացուցիչ, գնդապետ Վ. Հասկելին՝ բողոքելով, թե Զանգեզուրի հայերն իրենց հարձակումներով շարունակում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 130 և շրջ.:

են ավերել թուրքական գյուղերը: Ադրբեջանի կառավարությունը պահանջում էր ազդել հայերի վրա, որպեսզի նրանք դադարեցնեն իրենց հարձակումները: Դիմելով Հայաստանի կառավարությանը՝ Վ. Հասկելը պահանջեց ամենախիստ միջոցներով կանխել ընդհարումների նոր փորձերը¹: Ի պատասխան Վ. Հասկելի պահանջի՝ նրան ուղարկվեց ոչ միայն կառավարության պատասխանը, այլև բանվորական ներկայացուցչական խորհրդի վերոհիշյալ նիստի ընդունած բանաձևը, ուր նաև նշված էր. «... Յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է լինի ազատ իր ազատ հայրենիքում, նրանց շարքում և հայ ժողովուրդը պետք է ունենա իր ազատ հայրենի հողը՝ որպես երաշխիք ազատ աշխատանքի, որ նա կարողանա կառուցել իր անկախ պետական շենքը և որպես հիմքը այդ պետության, նա պետք է ունենա իր տերիտորիան»²:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների մասին բանաձևում նշված էր. «Ձգտելով հայ-ադրբեջանական բոլոր վեճերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, խորհուրդը հավատում է, որ Ադրբեջանի դեմոկրատիան ընդառաջ կգնա Հայաստանի աշխատավորությանը՝ գտնելու մի ընդհանուր լեզու՝ հանուն Անդրկովկասի հանրապետությունների խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքի և Անդրկովկասի պետությունների անկախության և անարգել զարգացման»³: Նշված էր նաև, որ եթե Ադրբեջանի իշխանությունները չհասկանան, որ զենքի ուժով անհնարին է Հայաստանից խլել Զանգեզուրը, ապա նորանոր աղետներ կբերեն հենց իրենց ժողովրդին:

Այնուհետև, անդրադառնալով Զանգեզուրի վրա Ադրբեջանի

¹ Տե՛ս Սոցիալ-քաղաքական պատմության ռուսական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՔՊՌՊԱ), ֆ. 76, ց. 2, գ. 92, թ. 24:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 130:

³ Նույն տեղում:

կատարած հարձակմանը և այն դիմադրությանը, որ ցույց տվեց նրա աշխատավոր գյուղացիությունը, բանաձևը ողջույն ուղարկեց Լեոնահայաստանի հերոսական ինքնապաշտպանական բանակին՝ հայտարարելով. «Զանգեզուրը, իր իսկ ժողովրդի ցանկությամբ, լինելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը, կստանա նրա պաշտպանությունը իր բովանդակ ուժերով: Կառավարությունը կձգտի խաղաղ ու անարյուն լուծել հայ-ադրբեջանական վեճերը, իսկ եթե դա չհաջողվի, ապա ամեն գնով պաշտպան կկանգնի Զանգեզուրին՝ իր հետ ունենալով հայ աշխատավորության բովանդակ ուժերը»¹:

Վարչապետ Ն. Ուսուբբեկովը նոյեմբերի 14-ին հայտարարում է, որ իր կառավարությունը երբեք «Հայաստանին թույլ տալ չի կարող խառնվելու մեր ներքին գործերին, ինչը մենք համարում ենք Զանգեզուրի հարցը»²:

Միաժամանակ մուսավաթական իշխանությունները փորձեր էին անում դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների մոտ տպավորություն ստեղծելու, թե նախահարձակը իրենք չեն եղել, այլ հայերը³: Արտաքին գործերի նախարար Մ. Ջաֆարովը, փորձելով քողարկել իրականությունը, նոյեմբերի 17-ին պաշտոնական հայտարարությամբ ժխտում էր Գորիսի ուղղությամբ մուսավաթական զորամասերի հարձակման փաստը Զանգեզուրի վրա և պարտությունը: Այդ հայտարարության մեջ նա նշում էր. «Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի կողմից չեն ձեռնարկվել ռազմական գործողություններ, քանի որ այն Ադրբեջանի Հանրապետության անբաժանելի մասն է: Պարզապես ադրբեջանական կառավարությունը նպա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 130-ի շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 31:

³ Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 22 նոյեմբերի, թիվ 52, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 347:

տակ ունի դադարեցնել հայերի կողմից Զանգեզուրի մուսուլմանական գյուղերի ավերումը և 6000 թշվառացած գաղթական մուսուլմաններին վերադարձնել իրենց օջախները»¹:

1919 թ. նոյեմբերի 18-ին Ա. Խատիսյանը գրություն է ուղարկում Վաշինգտոնում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին Նախիջևանի և Զանգեզուրի նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական նվաճողական գործողությունների մասին, որտեղ մասնավորապես նշվում է, որ «... շնորհիվ Վ. Հասկելի միջամտության՝ Ադրբեջանը արդեն ընդունել է մի պայմանագիր, որով Շարուրի, Նախիջևանի և Գողթանի շրջանները պետք է կազմեն Ամերիկյան նահանգապետություն՝ չեզոք գոտի, մինչև Փարիզի համաժողովի վերջնական որոշումը Կովկասի մասին: Գերագույն կոմիսարի կարգադրությամբ ամերիկյան նահանգապետը Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ հոկտեմբերի 23-ին հանդիսավոր կերպով պետք է մեկնեն Նախիջևան, բայց վերջին պահին Ադրբեջանը հրաժարվեց մասնակցելուց այդ հանդեսին՝ միննույն ժամանակ գաղտնի դիմադրություն կազմակերպելով Նախիջևանի թուրքական ամբոխի կողմից»²:

Այնուհետև Ա. Խատիսյանը հիշատակում է, թե ամերիկյան նահանգապետն անգոր էր իրավիճակի վրա ազդելու: 1919 թ. նոյեմբերի 14-ին ադրբեջանական ոսնձգությունների դեմ կատարված մարտերում հայերն ունենում են որոշ հաջողություններ³: Զինվորականներից մեկի՝ Երևան հղված նամակում նշվում էր.

«Չորսօրյա անընդհատ կռիվներից հետո հակառակորդի զորքերը ջախջախված են, մնացորդները փախել են Ղարաբաղ: Արդեն երկրորդ օրն է, ինչ բոլոր ուղղություններով հանգիստ է:

¹ ՄՔՊՌՊԱ, ֆ. 76, ց. 2, գ. 16, թ. 9:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 4, **Հ. Գևորգյան**, Դրո, էջ 525:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Այնուհանդերձ, մենք պետք է պատրաստ լինենք ամեն տեսակի պատահականությունների և ունենանք փամփուշտների պաշար: Հակառակորդը միայն Դիգի (Տեղի: - *Մ. Մ.*) ուղղությամբ կոժուժ էր 2,5 մլն փամփուշտով: Հակառակորդից առգրավել են 14 գնդացիք և ռազմական այլ պաշարներ: Հեծելագորային գնդերից մեկը, որը գործում էր Գերենգուրի ուղղությամբ, լիովին ոչնչացված է մեր կրակով: Սպանվել է մեկ ռուս սպա, որի դիակը հասցվել է Գորիս: Վաղը զորքերը հանդիսավորությամբ կմտնեն Գորիս: Վերցված է ավելի քան 150 գերի: Գյուղացիները վերցրել են մեծ ավար՝ հաց, շաքար, վրաններ, փամփուշտներ և այլն: Ավարի մեծ մասը մնացել է գյուղացիների մոտ»¹:

Ադրբեջանի խորհրդարանում չէին դադարում ընդդիմադիր խմբակցությունների անդամների կողմից կառավարության հասցեին արվող քննադատությունները: Սրանք հարցապնդումներ էին անում՝ պարզելու, թե ինչպես է պատահել, որ ռազմական մեծաքանակ զենք-զինամթերք ունեցող բազմահազարանոց բանակը ջախջախիչ պարտություն է կրել՝ տալով հսկայական կորուստներ:

Կառավարությունը թե՛ խորհրդարանում, թե՛ մամուլի էջերում դիմում էր խաբեության՝ թաքցնելով իր կորուստների իրական պատկերը²: Բաքվում լույս տեսնող «Օբնովլենիե» թերթի նոյեմբերի 26-ի համարում մեծ ուշացումով տպագրվել էր կառավարական հաղորդագրություն, ուր նշված էր. «Բոլշևիկյան-անարխիստական տրամադրություններով տոգորված դաշնակցական հրոսակախմբերի կողմից Զանգեզուրում ավերված մուսուլմանական գյուղերի ավելի քան 6000 փախստականներին իրենց բնակության վայրերը վերադարձնելու, ինչպես նաև Ադրբեջանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 237:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 121 և շրջ.:

այդ տարածքում օրինական կարգը վերականգնելու համար ընդամենը մի փոքրաթիվ զորամաս առաջացել էր Գորիս քաղաքի ուղղությամբ»։ Այնուհետև թերթը շարունակում էր. «Զանգեզուրում կարգը վերականգնելու համար այնտեղ ուղարկված զորամասը, բարձրանալով Տեղ գյուղի տարածք, այնտեղ նկատում է ամրացված դիրքեր։ Նրանցում դիրքավորված զինված մարդիկ հանկարծակի սկսում են գնդակոծել խճուղին, որով առաջ էր շարժվում զորքը։ Մեր պահանջին՝ ազատ ճանապարհ տալ դեպի Գորիս քաղաք՝ դիրքերում գտնվող հրոսակախումբը հրացանալին կրակ է բացում։

Այդ պահին լուր է ստացվում, թե Խնածախ և Խոզնավար գյուղերի կողմից շարժվում են հրետանի ունեցող հայկական կանոնավոր զորամասեր։ Այդ լուրը մեր ջոկատի հրամանատարին ստիպում է նահանջել դեպի Ավդալար, որը հրետանակոծության է ենթարկվում հակառակորդի կողմից։ Մեր հրետանին պատասխան կրակ է բացում և կանգնեցնում թշնամու առաջխաղացումը։

Տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ մեր ջոկատը տալիս է 1 սպանված և 4 վիրավոր, իսկ Խնածախի ուղղությամբ մեզանից սպանվել ու վիրավորվել է 10 մարդ։ Հայկական զորամասերը մարտի դաշտում թողել են 40 դիակ, իսկ Տեղ գյուղի դիմաց՝ 30 դիակ։ Այնուհետև՝ նոյեմբերի 8-ից մինչև այժմ որևէ մարտական գործողություն տեղի չի ունեցել»¹։

Բայց իրողությունը թաքցնել չէր հաջողվում։ Կառավարության հասցեին քննադատությունները չէին թուլանում, իսկ հասարակությունը չէր հանդարտվում։ Ի վերջո Ադրբեջանի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և կազմվեց նոր կաբինետ, որ

¹ “Обновление”, 26 ноября, 1919.

գերակշռում էր մուսավաթի աջ թևը, իսկ ոչ մի սոցիալիստ այնտեղ չկար՝

Զանգեզուրի հայերի տարած փայլուն հաղթանակը մեծապես ոգեշնչել էր արցախահայությանը և, ընդհակառակը, խիստ տագնապեցրել մուսավաթականներին, որոնք սպասում էին նոր ցնցումների: Նրանք քաջ գիտակցում էին, որ իրենց կողմից Արցախի հայերի ժամանակավոր «հնազանդեցումը» չի կարող երկար տևել, և, միևնույնն է, նրանք մեծ գլխացավանք են պատճառելու իրենց: Ուստի Բաքվի կառավարիչները մտահոգացան հրապարակ բերել մի անսպասելի առաջարկ. Ադրբեջանի կառավարության անունից Խ. Սուլթանովը Ղարաբաղի հայոց ազգային խորհրդին առաջարկեց արցախահայերին տեղափոխել Նախիջևան, իսկ այդտեղի թուրք բնակչությանը՝ Ղարաբաղ, քանի որ վերջինս կապված է Ադրբեջանի, իսկ Նախիջևանը՝ Հայաստանի հետ: «Այդ միջոցով միանգամից կլուծվեն և՛ Ղարաբաղի, և՛ Նախիջևանի հարցերը»¹, - ասում էր նա:

Դաշնակիցների ներկայացուցիչները «հարցի լուծման» այդ տարբերակը բացառված չէին համարում:

Մինչ դաշնակիցները խաղաղության կեղծ թե անկեղծ կոչեր էին անում, իսկ Ադրբեջանի նոր կառավարությունը՝ Ն. Ուսուբբեկովի գլխավորությամբ, Զանգեզուրի վրա հարձակումների հերթական ծրագրեր էր մշակում, գավառի հարավարևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Գարեգին Նժդեհի կազմակերպած ու կոփած կապարգողության (Կապան + Արևիք + Գողթն) գորքը պատրաստվում էր հրաշագործությունների, որոնց շնորհիվ

¹ Նոր կաբինետում վարչապետը և ներքին գործերի նախարարը Նասիբ բեկ Ուսուբբեկովն էր, արտաքին գործերինը՝ Ֆաթալի խան Խոյսկին, արդարադատությանը՝ Խալիլ բեկ Խասամեդովը, ֆինանսների և առևտրաարդյունաբերության նախարարը՝ Մամեդ Հասան Հաջինսկին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 32):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 151:

արմատապես փոխվելու էին թշնամուց մշտապես պաշտպանվող հայերի պատկերացումներն իրենց ռազմական ունակությունների ու հնարավորությունների մասին:

ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՎԻ ՆԺԴԵՀՅԱՆ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՐԱՐԿՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ: ՕԽՉԻԶՈՐԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կապարգողթի ազատամարտի կրավորական շրջանը հասել էր իր ավարտին: Այսուհետև ոչ միայն Կապարգողթի, այլև ողջ Զանգեզուրի հայության ազատամարտը կապվելու էր հայ ժողովրդի մեծ գավակ Գարեգին Նժդեհի անվան հետ:

Մինչև 1919 թ. նոյեմբերը զանգեզուրցիները գերմարդկային ջանքերով իրենց լեռնաշխարհը կարողացել էին պաշտպանել թուրք զավթիչների անընդմեջ հարձակումներից: Եվ ահա այժմ Գարեգին Նժդեհը փոխում էր զանգեզուրյան ազատագրական պայքարի մարտավարությունը. *ինքնապաշտպանական* մարտերին փոխարինելու էին գալիս *հարձակողական* հաղթական կռիվները:

Նժդեհի ղեկավարությամբ Կապարգողթի մարտունակության օր օրի բարձրացումը տագնապի էր մատնել Կապանի և Գենվազի թուրքերին, այդ շրջաններին հարակից տարածքների աղյուրեղանական ավազակախմբերին, Օրդուբադի, Զանգեզուրի, Փրչևանի, Մնջվանի խաներին ու բեգերին: Այդ ուղղությամբ մուսավաթական զորքերի հիմնական մարտական առաջադրանքն էր Կապանի շրջանի գրավումը և այն Գորիսի շրջանից անջատելը, թեև նրանց քաջ հայտնի էր, որ դրա իրականացումը հեշտ չի լինելու¹:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 1, թ. 207-ի շրջ., գ. 475, թ. 52, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 72, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 18, Գ. Գասպարյան, Հիշողություններ, էջ 213, «Ժողովրդի ձայն», Կ. Պոլիս, 1919, 21 հոկտեմբերի:

Նժդեհի ձեռքն էր ընկել ադրբեջանական բանակի՝ Կապանի ուղղությամբ հարձակման ռազմական պլանը, որտեղ նշված էր, որ Շահբազյուրդ և Կապուտջուղ բարձրությունները գրավելուց հետո թուրք զորքերը համարյա անարգել պիտի զավթեին Վերին ու Ներքին Կապանները, ապա կապվեին Օխչի ու Գեղվա ձորերի թուրքության հետ, Ջանգեզուրից կտրեին Գողթանը և նրա բնակչությանը նույնպես ենթարկեին բնաջնջման¹:

Թուրքերը ոչ պակաս ծրագրեր էին մշակել Մեղրու ուղղությամբ իրենց ձեռնարկելիք արշավանքի հաջող ելքի համար: Այս հատվածին արագ մոտենալու համար նրանք կարճ ժամկետում կարգավորեցին Կարյազինոյից դեպի Ջանգեղան ու Բարթազ լեռան շրջանը տանող ճանապարհը, Բարթազի մոտ՝ Արաքս գետի վրա, կառուցեցին կամուրջ, որպեսզի կիսաշրջան գործելով՝ Իրանի տարածքից ճակատային հարձակում կատարեն Շվանիձորի, Մեղրու և Կարճևանի վրա: Գրավելով այդ գյուղերը՝ թուրքերը նպատակ ունեին կապ ստեղծել Օրդուբադի հետ: Նժդեհի հակահետախուզությունը պարզել էր, որ Պարսկաստանի խաների միջոցով Ադրբեջանն ամեն միջոց գործ է դնում խաբելու համար Շվանիձորի հայությանը՝ զանազան խոստումներ տալով, որպեսզի ինչ գնով լինի գրավի Օրդուբադի և Բարթազի միջև գտնվող 60 վերստ տարածությունը և ուղիղ կապ հաստատի Բաքվի ու Նախիջևանի միջև²:

Ադրբեջանական բանակն իր հարձակման հաջողությունը կապում էր Կապանի շրջանի երկու խոշոր՝ Օխչի և Գեղվա ձորե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52, ֆ. 499, ց. 1, գ. 22, թ. 1, **Գ. Նժդեհ**, Հայբուշնիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 41, 44, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 311, 312, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 35:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 73, **Ստեմել**, Ջանգեզուրի հեղոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, էջ 34:

րի թուրք հոծ բնակչության հետ, որը մարտական գործողությունների ժամանակ թիկունքից պետք է հարվածեր հայերին:

Ահա թե ինչու Օխչի և Գեղի ձորերը ճակատագրական նշանակություն էին ստացել Կապարգողթի, հետևապես նաև ողջ Զանգեզուրի համար: Այդ ձորերը հայկական գավառի մեջ դարձել էին հուսալի հենակետեր Զանգեզուրը զավթել ձգտող մուսավաթական ագրեսորների և նրանց աջակից թուրքերի համար, որոնք պատրաստություններ էին տեսնում՝ շտապ կոտորելու Գողթանի և Բաղաբերդի հայությանը, տեղի դառնալու այդ շրջանների ռազմագիտական տեսակետից կարևոր կետերին: Սովից և թշնամու սպառնալիքներից տանջահար և Կապանի հայկական մյուս մասերից կտրված Գողթանի և Բաղաբերդի հայությունը ողբերգական օրեր էր ապրում¹:

Կապարգողթի հրամանատարը և Կապանի Ազգային խորհուրդը բազմիցս դիմեցին Օխչիձորի թուրք գյուղերի ղեկավարներին ճանապարհները բացելու և ծագած խնդիրները խաղաղ միջոցներով լուծելու առաջարկներով, բայց ձորի ոչ միայն թուրք ղեկավարները, այլև բնակչությունը, ոգեշնչված ու շփացած ոչ միայն ադրբեջանական, այլև թուրք վաշտերի ներկայությունից, լսել անգամ չէին ուզում ճանապարհները բացելու մասին²:

Զանգեզուրի նկատմամբ մուսավաթականների քաղաքականությունը քննադատության էր ենթարկվում Ադրբեջանի առանձին կազմակերպությունների և քաղաքական գործիչների կողմից: Խորհրդարանի սոցիալիստական խմբակցությունը, օրինակ,

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 42, 44, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 314, **Վ. Գեղրգեան**, նշվ. աշխ., էջ 36, **Ստեմեղ**, Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսեն Շահմազեան, էջ 31:

² Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Ստեմեղ**, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, «Հայրենիք», 1963 յունուար, թիվ 1, էջ 18:

խմբակցություններին առաջարկել էր միացյալ ուժերով ազդել կառավարության վրա և նրանից պահանջել դադարեցնել Զանգեզուրի հետ ընդհարումները, քանի որ այն «հավասար չափով կորստաբեր է երկու հարևան ժողովուրդների համար»¹:

Ադրբեջանի խորհրդարանի հայ խմբակցությունը ևս իր կողմից մի հուշագիր էր ներկայացրել կառավարությանը և խորհրդարանական բոլոր խմբակցություններին՝ կոչ անելով պահանջել կառավարությունից դադարեցնել Զանգեզուրում մղվող ռազմական գործողությունները²: Բայց կառավարությունը ոչ միայն չարձագանքեց հիշյալ բողոքներին, այլև շարունակեց ուժեր կուտակել Զանգեզուրի հարավարևելյան սահմանների ուղղությամբ:

Համբերությունը սպառված էր, և այլևս անհնար էր դանդաղել:

Տեղեկանալով թշնամու նոր հարձակման նախապատրաստմանը՝ Հանքերում հավաքվեցին շրջանի վաշտերը: Ելույթ ունեցավ Նժդեհը և կապանցիներին մարտի կոչեց: Աննկարագրելի խանդավառություն էր տիրում: Կապանցիները, հրացաններն ուսած, երդվեցին անմոռանալի դաս տալ հակառակորդին: Ընդհանուր հրամանատարի խոսքերից ոգևորված՝ վաշտերն ուղղություն վերցրին դեպի սահման:

Մեղրու ուղղությամբ հակառակորդի հարձակումից մեկ օր առաջ, առանց տեղեկացնելու Գորիսի ընդհանուր հրամանատարությանը, Նժդեհը Շվանիձորի, Ափկիսի և Մալիի տեղական ուժերին պատվիրեց, ինչ գնով էլ լինի, գրավել թուրքական Նյուվադի գյուղը, որը թշնամու ներխուժման դեպքում ծառայելու էր որպես ադրբեջանական բանակի գլխավոր հենակետ: Գենվազի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 31-ի շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 31:

վաշտերը սրընթաց գրոհով մտան Նյուվադի: Առանց դիմադրություն ցույց տալու՝ գյուղի թուրքերը փախան ադրբեջանական բանակին ընդառաջ: Նյուվադին դադարեց թշնամու համար հնարավոր հենակետ դառնալուց¹:

Սակայն այդ օրերին թուրքերի կողմից մեծ հարձակում չեղավ Կապան-Մեղրի շրջանի վրա: Հարձակմանը պատրաստ թուրքական զորքերը հետ քաշվեցին ելման դիրքերը՝ սպասելով հարմար պահի և համալրման:

Երբ Ադրբեջանին չհաջողվեց Մեղրու շրջանի Նյուվադի գյուղը իր համար դարձնել ռազմաբազա, նա դիմեց ուրիշ միջոցի: Միմյանց զուգահեռ գտնվող Օխչի և Գեղվա ձորերը Գողթանը բաժանում էին Գենվազից: Նախիջևանում թուրքական զորքերի հրամանատար Էդիֆ բեյը Բաքվի թելադրանքով այդ երկու ձորերը հայտարարել էր Ադրբեջանի անվիճելի տարածքներ²: Ելնելով դրանից՝ տաճկական երկու վաշտեր՝ իրենց սպաներով, նոյեմբերի 2-ին Օրդուբադից անցել էին Օխչիձոր և տեղում անմիջապես անցկացրել զորահավաք ու զինավարժություններ³: Թուրքական վաշտերի մուտքը Օխչիձոր մեծ խանդավառություն էր առաջ բերել տեղի թուրքերի մեջ, որոնք իրենց մարդկային ուժով և նյութական բոլոր հնարավորություններով թիկունք էին կանգնել ցեղակից ասկյարներին: Կապանի շրջանը ակոսող մյուս, է՛լ ավելի հսկա ձորի՝ Գեղվաձորի թուրքերի հետ համագործակցած՝ նրանք լիովին փակել էին Կապուտջուղի լեռնանցքը, որը Գողթանը Կապանի հետ կապող միակ ճանապարհն էր⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52 և շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում: Նաև **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բուլղարական կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 44, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 314, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 35:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Այս իրավիճակում Գողթանում մնացած վեց հայկական գյուղերը և այնտեղ գտնվող Կապարգողթի գորամասը՝ Ղազար Քոչարյանի (Քաչալ Ղազար) հրամանատարությամբ կմատնվեին սովի¹:

Նժդեհը չէր կարող անտարբեր դիտել, թե ներքին թշնամին ինչպես է ազատ ու համարձակ պատրաստվում հարվածել հայերի թիկունքին: Նա կարգադրեց գրավել Ալի-Ջանդր անունով բարձունքը, որի ստորոտով անցնող ճանապարհով երկու ձորերը Նախիջևանից ստանում էին գենք ու զինամթերք: Նոյեմբերի սկզբին, երբ գենք-զինամթերքով բեռնված ձիերից ու ջորիներից կազմված մի մեծ քարավան Օրդուբադից անցնում էր Օխչի, Նժդեհի կարգադրությամբ վաշտերից մեկը հարձակվում և զինաթափում է քարավանը հսկող զինվորներին, իսկ դիմադրողներից չորսին տեղում սպանում: Տվյալ պահի գրավված ավարը կարևոր արժեք էր ներկայացնում: Այդ դեպքից հետո Օխչիձորի գյուղերի թուրքերը ձեռնարկում են պաշտպանական ամրությունների կառուցում, փորում խրամատներ՝ հայկական վաշտերի հնարավոր հարձակման դեպքում նրանց դիմակայելու համար:

Գնալով Նժդեհի համար պարզ էր դառնում, որ առանց ռազմական միջամտության՝ Օխչիի թուրքերը չեն զսպվելու, հետևապես ձորը մնալու է մշտական սպառնալիք Ջանգեզուրի անվտանգության համար:

Օխչիձորի արշավանքի նախօրյակին՝ հոկտեմբերի 30-ին (նոյեմբերի 11-ին)², Նժդեհը Կապանի հանքերից հետևյալ գրությունն է ուղարկում Գորիս.

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 43, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 313:

² Մեկ այլ ֆոնդում գտնվող փաստաթղթում նշվում է նոյեմբերի 4 (17)-ը: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 41, թ. 4:

«Զանգեզուրի ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարին.

Ղափանի, Գենվազի, ինչպես և ամբողջ Զանգեզուրի համար ճակատագրական նշանակություն է ստացել Օխչիի, Գեղվա ձորի և Շխլարի թրքությունը, որը, սերտ կապ ունենալով Նախիջևանի կառավարության հետ, ամենաեռուն պատրաստությունների մեջ է՝ պատեհ առիթին տեղահան անելու Գողթանը և զարկելու Զանգեզուրի հայությանը թիկունքից:

Այսպիսի հանգամանքներում դանդաղելը և Հասկեյյան՝ բանակցությունների հետևանքին սպասելը ոչ թե միայն ձգձգած կլինի գործը, այլև գուցե վտանգ[ի] Զանգեզուրի գոյությունը, ինչպես և Գողթանը՝ ընդմիջտ:

Ի նկատի ունենալով այս բոլորը՝ եկել եմ վերջնական համոզման, որ օր առաջ պիտի ձեռնարկվի հիշյալ ձորերի գրավումը: Գողթան-Գենվազ՝ Ղափանը ունենալով իմ ղեկավարության տակ՝ այս ճակատի գործողությունները պատկերացնում եմ հետևյալ ձևով.

- 1) Գենվազը գրավում է Օխչին և շարժվում դեպի Գեղվա ձորը:
- 2) Ղափանը խփում է Գեղվա ձորին մինչև Ինջաբեյի գիծը:
- 3) Գողթանը գրավելով Խուրսը, Նուրգույթը և Թիլլաքը՝ կտրում է Գեղի-Նախիջևանի գիծը:

Իհարկե, անիմաստ կլինեք, եթե միաժամանակ կոնտակտ-գործողություններ չսկսվեն ինչպես Սիսիանի, այնպես էլ Զանգեզուրի՝՝ կողմից: Ինձ թվում է, որ նույն օրն ու ժամին Սիսիանը մի

* Նկատի ունի Այսրկովկասում ամերիկյան գերագույն կոմիսար, գնդապետ Վ. Հասկեյին:

“ Գենվազ-Մեղրի:

“՝ Նկատի ունեք բուն Զանգեզուրը (Գորիսի շրջան):

ուժեղ թևով պիտի վերագրավի Նորս-Գիժաձորը և գրավի թրքական Գեչուլուն, իսկ մյուս թևով, միանալով [բուն] Զանգեզուրի ուժերին, վճռական հարված տա Շխլարի ձորին ու, առաջ շարժվելով, խեղդի Գեղին:

Ընդգծելով ընդհանուր գործողությունների կմախքը՝ դետալների մշակումը իմ շրջաններում կազմակերպում եմ ես, իսկ Ձեր շրջաններում, իհարկե՝ Դուք:

Կապիտան Նժդեհ»¹:

Նոյեմբերի 6 (19)-ին հայերից կազմված մի պատվիրակություն, գալով Հանդ գյուղ, այնտեղ է հրավիրում Օխչիձորի թուրքերի ներկայացուցիչներին՝ բանակցելու համար: Հանդիպման ժամանակ հայերը պահանջում են տաճիկ և թուրք սպաներին ու ասկյարներին հեռացնել ձորից և անմիջապես բացել Գողթան տանող ճանապարհը: Թուրքերը պատասխանում են, որ ձորում գտնվող տաճիկ և թուրք սպաներին ու ասկյարներին Նախիջևանի կողմից ուղարկել է Էդիֆ բեյը, հետևապես սրանք կարող են ձորից հեռանալ միմիայն բեյի կարգադրությամբ: Ավելին՝ թուրք պատգամավորները համարձակորեն հայտարարում են, թե Օխչիձորում կա՛մ թուրքերը պիտի ապրեն, կա՛մ հայերը: Այդ հայտարարությունը, ըստ էության, կռվի մարտահրավեր էր: Հայ պատգամավորներին պարզապես մնում էր հեռանալ: Ակնհայտ դարձավ նաև, որ անհրաժեշտ է արագ պատրաստություններ տեսնել՝ ռազմական գործողություններով զսպելու ձորի գյուղերի թուրքերին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 22, թ. 1, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 41, թ. 4, **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 281-283:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 52-ի շրջ:

Մինչ հայերը պատրաստություն էին տեսնում իրականացնելու իրենց մտադրությունը, Կապարգողթի՝ Գողթանում գտնվող զորամասի հրամանատար Ղազար Քոչարյանը նամակով Նժդեհին տեղեկացնում է, որ «զորամասը սովից մեռնում է, իսկ ժողովուրդը նույն պատճառով շուտով բռնելու է գաղթի ճանապարհը: Եթե մի քանի օր էլ շարունակվի եղած դրությունը, տեղում ոչ զորամաս կմնա և ոչ էլ ժողովուրդ»¹:

Ուստի այս բոլորը Կապարգողթի հրամանատարությանը ստիպեցին, ինչ գնով էլ լինի, տեղահանել Օխչիձորի թուրքությանը:

Նոյեմբերի 5-ին Օխչիձորի հայ գյուղերից հաղորդում են, թե այսօր կամ վաղը աղբբեջանական բանակը սկսելու է հարձակումը:

Նոյեմբերի 7 (20)-ին հետախուզությունը նաև հայտնեց, որ Օխչիձորի թուրքական գյուղերը կազմ ու պատրաստ են մինչև Աղբբեջանի զորքերի հարձակումը կռիվ սկսել՝ ձորի հայկական գյուղերը վերացնելու համար: Լուրը ստանալուց անմիջապես հետո՝ նոյեմբերի 8 (21)-ին, Նժդեհի կարգադրությամբ մեկ վաշտ բոլորովին անսպասելի բռնեց ձորի մուտքը տիրող բոլոր բարձունքները: Միայն նոյեմբերի 9 (22)-ի լուսաբացին ձորի մուտքին հարող հինգ գյուղերի թուրքերը հասկացան, որ ընկել են ծուղակի մեջ, բայց արդեն ուշ էր: Ուստի նրանք պատգամավորներ ուղարկեցին հայ վաշտերի հրամանատարների մոտ՝ խնդրելով կռիվ չսկսել, միաժամանակ խոստանալով հանձնվել ու զինաթափվել: Պատգամավորությունը հայերի կողմից ընդունվեց սիրալիր²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թթ. 52-ի շրջ. - 53:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 53:

Ձորի այդ հատվածի թուրքական գյուղերը հանձնեցին ընդամենը 30-40 վնասված հրացան: Այդ «զինաթափման» ընթացքում թուրք ղեկավարները աշխատում էին բարձունքներում գտնվող հայ մարտիկներին իջեցնել դիրքերից՝ հավատացնելով, որ իրենց կողմից բացառված են կռիվն ու դիմադրությունը¹: Բայց քանի որ թուրքերի խոստումները վստահություն չէին ներշնչում, հայ մարտիկները շարունակեցին մնալ իրենց դիրքերում: Նրանցից միայն մի քանի հոգի ցած իջան՝ ձորի բերանի հինգ գյուղերը զինաթափելու համար: Ուխտադրությունը իրեն սպասեցնել չտվեց: Չանցած երեք ժամ՝ դիրքերում գտնվող մարտիկները «զինաթափվող» թուրք գյուղերից լսում են հրացանների կրակոցներ: Տներից ու մարագներից սկսված հրացանաձգությունից սպանվում են գյուղերն իջած հայ զինվորներից մի քանիսը, իսկ մի քանի հոգի, վերքեր ստանալով, այնուամենայնիվ կարողանում են պաշտպանվելով նահանջել:

Երբ այդ ամենը նկատեցին բարձունքների վրա գտնվող հայ զինվորները, հուժկու կրակ բացեցին ներքևում հավաքված թուրքերի վրա, և սկսվեց կռիվը, որը տևեց մի ամբողջ օր ու զիշեր: Թուրքերը դիմադրում էին կատաղորեն, մատուցելներից կրակում էին նույնիսկ կանայք: Օխչիձորին օգնության հասան նաև Գեղվաձորից, հատկապես Փիրմազրա գյուղից²: Չնայած այդ ամենին՝ թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին: Պատճառներից մեկն այն էր, որ նրանք տասնյակներով հավաքվել էին մեծ տներում, և երբ հայերը պայթեցնում էին այդ տները, թուրքերը մեծ կորուստներ էին կրում: Նոյեմբերի 10-ին թշնամու դիմադրությունը հաղթահարված էր: Օխչիձորի՝ կովի մասնակցած հինգ գյուղերից հազիվ կարողացան ազատվել 20 հոգի: Թուրք մի քանի ընտանիքների,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թթ. 53:

² Տե՛ս նույն տեղում:

որոնք չէին մասնակցել կռվին, հայերը կարողացան փրկել և տեղափոխել Հանքերը¹:

Օխչիձորի ընկնելուց հինգ օր անց՝ նոյեմբերի 25-ին, Օրդուբադի և Նախիջևանի թուրքերը հարձակում գործեցին Գողթանի Ռամիս, Նասրվազ և Բիստ գյուղերի վրա, բայց երկու օրվա կռվից հետո, թողնելով 70-ի չափ դիակներ և իրենց դրոշակը, նրանք գլխիկոր փախան մարտադաշտից²:

Թեև այդ երկու իրադարձությունները առիթ հանդիսացան, որ Ադրբեջանում բարձրանա հիստերիկ աղմուկ, բայց Գարեգին Նժդեհը չունկնդրեց ո՛չ Բաքվի վայնասուններին, ո՛չ էլ «ղաշնակիցների» խաղաղասիրական կոչերին. նա որոշեց մի հարվածով Օխչիձորը մաքրել թուրքերից: Օխչիձորի մուտքին հարող թուրք հինգ գյուղերի ավերումը դեռ չէր նշանակում, թե վտանգը չեզոքացվել է: Անհրաժեշտ էր վճռական գործողություններով ձորը մաքրել մնացած թուրք գյուղերից: Գործողության իրականացումը հանձնարարվեց Գենվազի ուժերին: Նժդեհի տված հրամանով Գենվազի երկու վաշտերը՝ մոտավորապես 200 մարտիկներով, հարձակում գործեցին շրջանի Թոփ, Սոբի, Կիմազլու, Ռազիդարա և Քյոլլու թուրքական գյուղերի վրա և ավերեցին³: Մի քանի օր անց այդ նույն վաշտերը հարձակվեցին Օխչիձորի ուղղությամբ: Գրավելով բարձունքները՝ Նժդեհի ուժերը իշխող դիրք բռնեցին շրջապատի նկատմամբ՝ ծուղակի մեջ առնելով ձորի թուրքական բոլոր գյուղերը:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, թ. 8, **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 282, «Վերածնունդ», 1919, 6 դեկտեմբերի, թիվ 39:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53, գ. 50, թ. 389:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 9, գ. 77, թ. 3, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 34:

Նոյեմբերի 15-ի լուսաբացին Գենվազի վաշտերին օգնության եկան մի քանի տասնյակ կապանցի զինվորներ: Երբ արդեն գրավված էին Օխչիձորի վրա իշխող մյուս բարձունքները, Նժդեհը հրաման տվեց սկսել մարտական գործողությունը: Նույն օրվա առավոտյան վաշտերը մտան ձորը: Հանկարծակիի եկած թուրքական գյուղերի ղեկավարներին առաջարկվեց անհապաղ զինաթափել բնակիչներին, հանձնել թուրք սպաներին ու ասկյարներին և անվերապահորեն ենթարկվել Զանգեզուրի իշխանություններին: Թուրքական գյուղերը մերժեցին ներկայացված առաջարկները¹:

Սկսվեց մարտը, և հաջողությունն անմիջապես ուղեկցեց հայկական վաշտերին: Գործի դրվեցին պայթուցիկ տակառները, որոնք մահ ու սարսափ էին տարածում հակառակորդի շարքերում: Թուրքերը տվեցին մեծ կորուստներ: Կռվի առաջին իսկ օրը հայկական վաշտերը գրավեցին Շաբաղին, Օխչի, Փիրդովդան, Արալըխ, Աթկիզ, Մուսալլամ, Հաջիբու, Ղուշչիլար և Գիլաթաղ գյուղերը², որոնց բնակչությունը գաղթեց դեպի Նախիջևան: Մինչև մթնշաղ ամբողջությամբ մաքրվեց Օխչի գետի հովիտը, և շրջանն ամբողջովին անցավ հայերի ձեռքը: Շրջափակումից ազատվեցին ձորի հինգ հայկական գյուղերը: Հայերի ձեռքն անցավ նաև որոշ քանակի զենք, ռազմամթերք և հացահատիկ: Վերականգնվեց հաղորդակցությունը Գողթանի, Բաղաբերդի և Զանգեզուրի միջև³:

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 45, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 315, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 36:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 2-րդ, թ. 389:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 139, **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 45:

Օխչիձորը գրավելուց հետո հայկական վաշտերն անցան Գողթան: Այնտեղ անցավ նաև Նժդեհը: Օխչիձորի հաղթանակը և հայկական վաշտերի մուտքը Գողթան ոգեշնչեց տեղի ահաբեկ հայությանը, ամրություն հաղորդեց նրա նվաղած ոգուն:

Դեռևս 1918 թ. հուլիսին, երբ Անդրանիկն իր գորամասով Նախիջևանից հեռացել էր Զանգեզուր, ագուլիսցիներն ընդունել էին Ադրբեջանի հպատակությունը և կառավարվում էին Էդիֆ բեյի կողմից: Օխչիձորի կովի նախօրյակին Գողթանի Յոնա գյուղի հայ բնակչությունը նույնպես, հետևելով բժիշկ Գարեգին Սարգսյանի պարտվողական թելադրանքին, պատրաստվում էր ագուլիսցիների օրինակով ենթարկվել Ադրբեջանի կառավարությանը և այդ նպատակով նույնիսկ պատվիրակություն էր ուղարկել Օրդուբադ: Բայց Նժդեհին տեսնելով Յոնայում՝ գյուղի բնակիչները ոգի առան, հրաժարվեցին Ադրբեջանին ենթարկվելու մտադրությունից և կապվեցին Կապարգողթի հետ¹:

Օխչիի կոիվը Զանգեզուրում Նժդեհի ծրագրած առաջին հարձակողական գործողությունն էր և, ընդհանրապես, զանգեզուրցիների երկրորդ նախահարձակ գործողությունը Անդրանիկի՝ դեպի Արցախ ձեռնարկած արշավանքից հետո, որը կանգնեցվել էր անգլիացիների կողմից: Օխչիձորի կովով սկիզբ դրվեցին այն բոլոր հարձակողական գործողություններին, որոնք առաջիկայում ծավալվելու էին Զանգեզուրում:

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 42-43, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 313, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 34:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ՀԱՅ-ԱՂԻՐԵԶԱՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՈԼՈՐՏՆԵՐՈՒՄ
(1919 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)**

Ինչպես տեսանք, Զանգեզուրի վրա Ադրբեջանի թուրքերի չղադարող հարձակումներին ի պատասխան, գավառի հարավ-արևելյան շրջանի (Կապարգողթի) հայկական զինված ուժերի հրամանատար Գաբեզին Նժդեհին հաջողվեց Կապանը և Օխչի-ձորը մաքրել խոռվարար թուրքերից:

1919 թ. նոյեմբերի վերջերին Զուլի շրջանի թուրքերն իրենց հարձակումներով շարունակում էին վտանգված պահել Զանգեզուրը Ղուշչիբիլակ հայկական գյուղի վրայով Վայոց ձորի հետ կապող ճանապարհը: Հայկական զորամասերը ստիպված էին ուժի դիմել: Զանգեզուրյան երկու վաշտից ու Ղուշչիբիլակի միլիցիոներական գնդից բաղկացած միացյալ ջոկատը 9-րդ լեռնային մարտկոցի հետ հարձակում գործեց Զուլ գյուղի վրա և ավերեց այն:

Բողոքի անհամար հեռագրեր հղելով Այսրկովկասում դաշնակիցների ներկայացուցիչների հասցեներով՝ մուսավաթական կառավարությունը երկրի մուսուլմանների ընկճված ոգին բարձրացնելու համար շարունակում էր նոր հարձակումները Զանգեզուրի և Վայոց ձորի դեմ:

Զանգեզուրում և նրա մատույցներում ծավալված արյունալի կռիվները դաշնակից տերությունների՝ Այսրկովկասում գտնվող առաքելություններին տագնապի էին մատնել, քանի որ դրանք կարող էին Այսրկովկասում վերածվել մեծ պատերազմի, թուլացնել նորաստեղծ անկախ ազգային պետությունները ու ճանապարհի բացել այդ երկրներում խորհրդային կարգերի հաստատման համար:

Այս անգամ ևս հայկական կողմը հանդես եկավ խաղաղ միջոցներով երկու երկրների միջև եղած կնճռոտ խնդիրները հարթելու նախաձեռնությամբ, թեև ինքն էր հաղթանակողը: ՀՀ կառավարությունը դիմեց Թիֆլիսում գտնվող դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և առաջարկեց Թիֆլիսում հրավիրել հակամարտող երկրների ներկայացուցիչների խաղաղարար համաժողով:

Այսրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Օլիվեր Ուորդոքոպը և ամերիկյան գլխավոր կոմիսար Վիլյամ Նեֆյու Հասկելի տեղակալ, գնդապետ Ջեյմս Ռեյը շտապեցին համաձայնություն տալ Հայաստանի առաջարկին և մտադրվեցին նոյեմբերի վերջին կազմակերպել Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունների ղեկավարների հանդիպում՝ երկու երկրների միջև վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու համար¹:

Օխչիձորի գործողությունը դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչներին ստիպել էր արագացնել երկու վարչապետերի հանդիպումը:

Մինչ դաշնակիցների ներկայացուցիչները նախապատրաստական աշխատանքներ էին տանում՝ կազմակերպելու Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունների ղեկավարների երկխոսությունը, Ադրբեջանի վարչապետը 1919 թ. նոյեմբերի 17-ին Այսրկովկասում ԱՄՆ գլխավոր կոմիսարի տեղակալ գնդապետ Ջ. Ռեյին ուղարկում է հեռագիր, ուր, խեղաթյուրելով իրական փաստերը, հերթական անգամ հինգ մեղադրանքներ է ներկայացնում Հայաստանին, այն է՝ 1. Չանգեզուրը, որը պատկանում է Ադրբեջանին, զավթել են հայերը, 2. անօրինական է Չանգեզուրի

¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 22 նոյեմբերի, թիվ 52, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 347:

Ազգային խորհուրդը, 3. Հայաստանը զորքեր է ուղարկել Ջանգեզուր, 4. զանգեզուրցի հայերի կողմից Ադրբեջանի դեմ բարձրացրած ապստամբությունը իր բնույթով անարխո-բոլշևիկյան է, 5. Ջանգեզուրում տեղի են ունենում բռնադատություններ մուսուլմանների նկատմամբ¹:

Ձ. Ռեյը Հայաստանի կառավարությանը ծանոթացրեց այդ նամակի բովանդակությանը: Վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Խատիայանին ժամանակավորապես փոխարինող գեներալ-մայոր Քրիստափոր Արարատյանը Թիֆլիս, գնդապետ Ձ. Ռեյին ուղարկում է հինգ կետերից կազմված պատասխան հեռագիր, այն է՝

Առաջին, մինչ համաշխարհային պատերազմի ավարտը հարձակվող թուրքերի դեմ մղած պայքարում Ջանգեզուրը պահպանել է իր անձեռնմխելիությունը:

Անդրկովկասում անգլիական բարձրագույն հրամանատարության վերջին որոշումով Ջանգեզուրը թողնվել է տեղի Ազգային խորհրդի ղեկավարությանը՝ մինչև Խաղաղության համաժողովի կողմից նրա հարցի լուծումը: Հայաստանի կառավարությանը ուղարկած իր մայիսի 31-ի նամակում գեներալ Ձ. Կորին՝ կրկին պաշտոնապես հաստատել է այն փաստը, որ ինքը ադրբեջանական կառավարությանը առաջարկել է ձեռնպահ մնալ Ադրբեջանի իշխանության ազդեցությունը Ջանգեզուրի վրա տարածելու փորձերից:

Երկրորդ, դաշնակիցների գերագույն կոմիսար, գնդապետ Վ. Հասկելը Ադրբեջանի կառավարության հետ ունեցած վերջին համաձայնագրով հաստատել է Ջանգեզուրի կառավարման գոյու-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 56:

^{*} Գեներալ-մայոր Ջորջ Նորտոն Կորին Այսրկովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատարն էր:

թյուն ունեցող կարգը՝ գավառը թողնելով Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի ձեռքին:

Երրորդ, Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի գորամաս չի ուղարկել Ջանգեզուր, իսկ այնտեղ գտնվող գորքը ինքնապաշտպանության համար կազմակերպած միավոր է:

Չորրորդ, Ջանգեզուրում Ադրբեջանի կառավարության դեմ ապստամբական ելույթներ չէին կարող լինել արդեն այն պատճառով, որ Ադրբեջանի իշխանությունը չի տարածվել Ջանգեզուրի վրա: Ավելին՝ անհասկանալի և տարօրինակ է Ադրբեջանի վարչապետի՝ Ջանգեզուրում իբր տեղի ունեցող անարխո-բուլ-շնիկյան ելույթների մասին հղումը, մի բան, որը գոյություն չունի:

Հինգերորդ, Ջանգեզուրի մահմեդականների նկատմամբ որևէ բռնություն հայերի կողմից չի կատարվել, ինչը կարելի է ստուգել Ջանգեզուրում գտնվող ամերիկյան կապի սպաների միջոցով: Ադրբեջանը բազմիցս փորձեր է արել զավթել Ջանգեզուրը զինված ուժով, ըստ որում, վերջին հարձակման փաստը չի ժխտում ինքը՝ Ադրբեջանի վարչապետը՝ իր նոյեմբերի 19-ի հ. 4946 գրությամբ¹:

Նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսում՝ գնդապետ Ջ. Ռեյի առանձնասենյակում, տեղի ունեցավ Հայաստանի և Ադրբեջանի վարչապետեր Ալեքսանդր Խատիսյանի և Նասիր Բեկ Ուսուբբեկովի հանդիպումը:

Խորհրդակցությանը մասնակցում էին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլովը (Եվանգուլյան), Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մամեդ Ռիզա Բեկ Վեֆլիովը, Վրաստանի արտգործնախարարության ներկայացուցիչներ՝ նախարար Եվգենի Գեգեչկորին և պա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 66 և շրջ.:

տասխանատու աշխատող Դավիթ Գամբաշիձեն¹:

Ելույթ ունենալով՝ Ջեյմս Ռեյը նշեց, որ Այսրկովկասում դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչները համակարծիք են, որ վիճելի հարցերը պետք է լուծել խաղաղ ճանապարհով: Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրի խնդրին, ապա նա արտահայտվեց այն Հայաստանի հսկողության տակ դնելու օգտին՝ առաջ բերելով Ն. Ուսուրբեկովի բուռն բողոքը և Ա. Խատիսյանի գոհունակությունը: Խորհրդակցության սղագրությունը վկայում է այնտեղ տիրած լարված մթնոլորտի մասին: Ահա սղագրված վիճաբանություններից մի հատված՝

«**Ջեյմս Ռեյ.** – Վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն խաղաղ ճանապարհով: Անդրկովկասում Հայաստանի դեմ դարանակալած գործում են Թուրքիայի գործակալները, որոնցից պետք է ազատվել:

Ն. Ուսուրբեկով. – Մենք Ջանգեզուրը միշտ համարել ենք Ադրբեջանի մաս:

Ա. Խատիսյան. – Ջանգեզուրը տրված չի եղել Ադրբեջանին:

Ջեյմս Ռեյ. – Ջանգեզուրը պետք է գտնվի Հայաստանի հսկողության տակ և պետք է կառավարվի Հայաստանի (արձանագրության մեջ այդպես է, պետք է լինի՝ Ջանգեզուրի: – Ա. Ա.) Ազգային խորհրդի կողմից՝ համաձայն սահմանված կարգի:

Ն. Ուսուրբեկով.– Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վերաբերյալ անգլիացիների որոշումն արտահայտություն էր գտել նրանում, որ բժիշկ Սուլթանովը նշանակվել էր այդ շրջանների գեներալ-նահանգապետ: Դա կարող է ապացույց ծառայել այն բանի, որ անգլիացիներն այստեղ (Ջանգեզուրում: – Ա. Ա.) ընդունելի են

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 2, թ. 309, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թթ. 98-107, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 354, **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2006, էջ 270, 271: Խորհրդաժողովի մասին նաև տե՛ս **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 256-260:

համարել միայն Ադրբեջանի իշխանությունը: Իրականում Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը չեն կազմում երկու առանձին մարզեր. Ջանգեզուրը հանդիսանում է Ղարաբաղի երեք գավառներից մեկը: Բարդությունները տեղի են ունեցել այն բանի հետևանքով, որ հայկական կառավարությունն այնտեղ է ուղարկել իր գործակալներին և սպաներին, որը հասցրել է հուզումների: Ես պնդում եմ, որ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի գավառները հանդիսանում են Ադրբեջանի մասը:

Ջեյսու Ռեյ. – Անգլիացիները Սուլթանովին ժամանակավոր էին նշանակել՝ գերմանացիներին և տաճիկներին Անդրկովկասից վտարելու ժամանակ: Հետագայում Սուլթանովը հետ է կանչվել անգլիացիների կողմից: Հետո նա վերադարձել է Շուշի, բայց դրա համար անգլիացիների կողմից չլիազորված: Սուլթանովը դեռ գտնվում է Ղարաբաղում՝ առանց անգլիացիների կողմից լիազորություն ունենալու:

Ն. Ուսուբբեկով. – Սուլթանովը նշանակված է եղել ոչ թե անգլիացիների կողմից, այլ նշանակում է ստացել Ադրբեջանի կառավարությունից՝ անգլիացիների համաձայնությամբ:

Ս. Խատիսյան. – Գեներալ Կորին իր նամակում հայտնել է, որ համաձայն սկզբնական որոշման, ենթադրվում էր Ջանգեզուրը մտցնել Ադրբեջանի կազմի մեջ և դնել նրա կառավարման տակ: Բայց հետագայում կայացվել է այդ վերջին որոշումը (Ջանգեզուրը Հայաստանի կառավարման տակ դնելու մասին: - Ս. Ս.), որին պետք է խստորեն հետևել:

Ն. Ուսուբբեկով. – Ես ոչինչ դեմ չունեմ Ջանգեզուրի հսկողությունը Հայաստանին վերապահելու՝ այնպես, ինչպես Ղարաբա-

* Սա առաջին դեպքն էր, որ բարձր պաշտոն զբաղեցնող ադրբեջանցի մի պաշտոնյա, այն էլ վարչապետի մակարդակով, Ջանգեզուրը համարում էր Հայաստանին պատկանող տարածք:

դում հսկողությունը Ադրբեջանին թողնելու: Պահանջում են, որպեսզի Հայաստանը հանի Ջանգեզուրից իր բոլոր կանոնավոր գործերը և այնտեղ գտնվող ռազմական գործակալներին:

Ա. Խատիսյան. – Ջանգեզուրին շրջապատող պայմանները դեռ թշնամական են: Չէի ցանկանա ժողովրդին խորհուրդ տալ հանձնել իր զենքերը: Ղարաբաղի հարավային (պետք է լինի՝ արևելյան: - Ա. Մ.) մասում գտնվում են քրդական ցեղեր, որոնք շատ թշնամական են (հայերի հանդեպ: - Ա. Մ.), և մենք պետք է շատ զգույշ լինենք»¹:

Խորհրդակցության ավարտին՝ նոյեմբերի 23-ին, Թիֆլիսում Ա. Խատիսյանի, Ն. Ուսուրբեկովի, Ե. Գեգեչկորու և Ջեյմս Ռեյի ստորագրությամբ կնքվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ դադարեցվում էին թշնամական գործողությունները Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև և հաստատվում խաղաղ հարաբերություններ: Նախատեսվում էր բացել Ջանգեզուր տանող ճանապարհները և վերականգնել երթևեկությունը: Համաձայնագրի 3-րդ կետով նախատեսվում էր երկու երկրների միջև վիճելի, այդ թվում՝ սահմանների, հարցերը խաղաղ միջոցներով լուծելու համար 1919 թ. դեկտեմբերին Բաքվում և Թիֆլիսում հրավիրել համաժողով: Նույն կետով սահմանվում էր, որ համաժողովում տարաձայնություններ առաջանալու դեպքում միջնորդի դեր կարող է ստանձնել Ջեյմս Ռեյը²:

Եթե ամփոփ ներկայացնենք համաձայնության ընդհանուր բովանդակությունը, ապա երկու վարչապետերը որոշել էին կռիվը դադարեցնել, Ջանգեզուրի հարցը թողնել նախկին վիճակին,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 2, թ. 310:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 311, տե՛ս նաև գ. 282, թթ. 35-36, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 367-368:

իսկ մնացյալ խնդիրները քննելու համար Բաքվում հրավիրել խորհրդաժողով¹:

Վարչապետ Ա. Խատիսյանը Փարիզում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը հեռագրով տեղեկացնում է. «Դաշնակիցների գերագույն կոմիսարի նախագահությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների նախագահները եկել են փոխադարձ համաձայնության, որով թշնամական գործողությունները դադարեցվում են անմիջապես, դեպի Ջանգեզուր գնացող ճանապարհները բացվում են, վիճելի հարցերը կարգավորվում են նրանց ընդհանուր համաձայնությամբ՝ անհրաժեշտության դեպքում դիմելով Գերագույն կոմիսարին»²:

«Այս համաձայնությամբ,- գրել է Սիմոն Վրացյանը,- վերջ գտավ Ջանգեզուրի արյունահեղությունը, որ քիչ մնաց պատճառ դառնար հայ-ադրբեջանյան պատերազմի»³:

«Ազերբայջան» թերթը 1919 թ. թիվ 231-ի առաջնորդող հոդվածում գովերգվում է նոյեմբերի 23-ին կնքված համաձայնագիրը՝ այն համարելով «պատմական առաջին օրինակը, որում ժողովուրդների առողջ բնագդը հաղթեց թշնամիների մութ զգացումներին»: Թերթի խմբագրությունը միաժամանակ չէր մոռացել ավելացնել. «Ջանգեզուրի գավառի բնակիչները հանդիսանում են Ադրբեջանի Հանրապետության քաղաքացիներ»⁴:

Նույն թերթը հաջորդ օրվա համարում գետեղում է. «Դաշնակների ինտրիգները Ջանգեզուրում» ծավալուն հոդվածը՝ «Փ. Ա.- Բ» ստորագրությամբ: Հոդվածագիրը նախ անդրադարձ է կա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թթ. 35-36, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 334-335:

² ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 2, թ. 325 և շրջ.:

³ **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 354, 355:

⁴ «Азербайджан», 28 ноября, 1919, № 231.

տարում Երևանում հրատարակվող ՀՅԴ օրգան «Յառաջ»-ում լույս տեսած, Ջանգեզուրի իրադարձություններին նվիրված հոդվածին, ուր շեշտված էր. «Ջանգեզուրի հետ կլինի ողջ Հայաստանը իր մարտական ու բարոյական բոլոր միջոցներով: Հայաստանը երբեք թույլ չի տա, որ իր անբաժանելի մաս կազմող Ջանգեզուրը զավթվի ադրբեջանական զինվորների կողմից»¹:

«Անբաժանելի մաս» բառակապակցությունից հետո դնելով հարցական նշան՝ հոդվածի հեղինակը կրկնում է մուսավաթականների կողմից բազմիցս ծեծված այն մեղադրանքը, թե Ջանգեզուրի շուրջ ստեղծված բոլոր թյուրիմացությունների պատճառը դաշնակների ստեղծած Գորիսի Ազգային խորհուրդն է, որը, իրեն ապօրինաբար կարգելով ղեկավար մարմին, Ջանգեզուրը հայտարարել է Հայաստանի մաս, թեև այն եղել է և կմնա որպես Ղարաբաղի գավառներից մեկը: Այնուհետև նշվում է, որ Գորիսի դաշնակցական բռնապետության ոչնչացման համար անհրաժեշտ է իրենց կառավարության տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները գորահավաքի ենթարկել:

Հոդվածագիրը նշում է, որ անհասկանալի է, թե ինչ տվյալների հիման վրա է «Յառաջը» Ջանգեզուրը համարում Հայաստանի անբաժանելի մաս, և այնուհետև «հիմնավորում է», թե ինչու գավառը Ադրբեջանինն է, այլ ոչ թե Հայաստանինը: «Գավառում հայերի թվի գերակայություն ստեղծելու համար,- գրում է նա,- դաշնակները Ջանգեզուրում (Անդրանիկի այնտեղ գտնված ժամանակից սկսած: - *Ա. Ա.*) ոչնչացրել են ոչ պակաս 100 մուսուլմանական գյուղ: Բայց այդ անմարդկային արարքը հայերին չի տվել ցանկալի էթնիկ գերակշռություն»:

Այնուհետև, թերթը (այս էլ քանիերորդ անգամ) «փաստար-

¹ “Азербайджан”, 29 ноября, 1919, № 232.

կում» է, թե Ջանգեզուրը «աշխարհագրականորեն» կապված չէ Հայաստանի հետ: «Միսիանի հատվածը, որով անցնում է խճուղին, երկար ձմռանը ծածկվում է ձյան հաստ շերտով և այդ իսկ պատճառով դադարում է ամեն տեսակի հաղորդակցություն Երևանի հետ: Պատահական չէ, որ ռուսական կառավարությունը, ձևավորելով Անդրկովկասի գավառները, տասնյակ անգամ չափ ու ձև անելով, չի գտել այլ ելք, քան Ջանգեզուրը խմբավորել Ելիզավետպոլի մյուս գավառների հետ: Ջանգեզուրը հանդիսանում է դարաբաղյան քոչվորների մշտական էյլաղը, մի բան, որ հաստատել են նախկին խաները, ապա և ռուսական իշխանությունները»¹:

«Ազերբայջան» թերթը նոյեմբերի 30-ին տպագրել էր ներքին գործերի նախարարության հայտարարությունը՝ ուղղված «Ադրբեջանի Հանրապետության Ջանգեզուրի գավառի քաղաքացիներին»: Նախարարությունը ազդարարում էր, որ Ջանգեզուրը եղել և մնալու է իր մայր հայրենիքի՝ Ադրբեջանի անբաժան մասը, և դաշնակցական ոչ մի «ավանտյուրա» չի կարող հասնել իր նպատակին²:

Այդ առթիվ Ա. Խատիսյանը Ադրբեջանի արտգործնախարար Մ. Ջաֆարովին հղում է բողոքի նոտա, ուր ասված էր, որ մուսավաթական կառավարության հայտարարությունը նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում երկու հանրապետությունների կառավարությունների միջև կնքած համաձայնագրի ուղղակի խախտում է, որը հղի է անցանկալի բարդություններով: «Ես իմ կառավարության անունից վճռական բողոք արտահայտելով Ձեր կառավարության միակողմանի ակտի դեմ, միաժամանակ ինձ թույլ եմ տալիս համոզմունք հայտնելու, որ Ձեր կառավարությունը, կոն-

¹ “Азербайджан”, 29 ноября, 1919, № 232.

² Տե՛ս նույն տեղում, 30 ноября, 1919, № 233.

ֆերանսի արդյունավետ աշխատանքի և երկու հանրապետությունների մերձեցման շահերից ելնելով, ձեռնպահ կմնա նշված ակտը կյանքում կիրառելուց, որը միանգամայն անհամապատասխան է կառավարությունների միջև կայացած համաձայնությանը և գոյություն ունեցող իրական վիճակին»¹:

Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պաշտոնապես պատերազմ չէր հայտարարված, բայց գոյություն ունեցող վիճակը պատերազմականից ոչնչով չէր տարբերվում: Շարունակվող դիվանագիտական առճակատումները մեղմելու և տարակարծությունները հարթելու համար դաշնակիցների ներկայացուցիչները, Ա. Խատիսյանի և Ն. Ուսուբբեկովի միջև նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում կնքած համաձայնագրի 3-րդ և 4-րդ կետերի համաձայն, նշանակեցին երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների հանդիպում:

Ադրբեջանի կառավարությունը սկզբում առարկում էր հանդիպել Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ: Մուսավաթ պատգամավորները խորհրդարանում այդ հարցի քննարկման ժամանակ հայտարարել էին. «Հանդիպում կազմակերպելու գաղափարը, որ առաջ է քաշվել հայերի կողմից, մի շախմատային խաղ է, որ նրանք ուզում են օգտագործել՝ իրենց գործերը կարգավորելու համար»²:

Բաքու մեկնելու համար Հայաստանի կողմից պատգամավորներ նշանակվեցին Մարտիրոս Հարությունյանը, Տիգրան Բեկզադյանը և Վահան Փափազյանը: Վերջինիս հիվանդության պատճառով նրան փոխարինել էր Հովսեփ Արղույանը, որը Բաքվի վրայով մեկնում էր Թեհրան՝ իբրև Պարսկաստանում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան: Ադրբեջանական պատ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 126:

² Նույն տեղում, թ. 151-ի շրջ.:

գամավորության կազմի մեջ էին Ֆաթալի Խան-Խոյսկին, Մամեդ Հասան Հաջինսկին և Ռահիմ բեկ Ալի օղլի Վեքիլովը: Որպես իրազեկ անձ՝ նիստերին ներկա էր լինելու նաև Խալիլ բեյ Խասմամեդովը¹:

Բաքվի խորհրդածոռովի նախօրյակին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը Ադրբեջանի առաջարկների դեմ կազմում է «Առարկություններ» վերնագրով փաստաթուղթը և ներկայացնում Բաքու գնացող հայ պատվիրակությանը: Յոթ կետից և մի քանի ենթակետերից բաղկացած այդ փաստաթղթում ներկայացված էին Հայաստանի անհամաձայնությունները վիճելի տարածքների նկատմամբ Ադրբեջանի ունեցած հավակնությունների ու գործողությունների վերաբերյալ: Առանձնակի ուշադրություն էր դարձված Ջանգեզուրի խնդրին: Փաստաթղթի 4-րդ կետով հայկական պատվիրակությանը խորհուրդ էր տրվում խորհրդածոռովում վճռականորեն մերժել Ջանգեզուրը զինաթափելու Բաքվի պահանջը: Այնտեղ ասված էր. «Հայաստանի կառավարությունը ներկա մոմենտում իր համար անհնարին և աննպատակահարմար է գտնում առաջարկել Ջանգեզուրի ազգային խորհրդին, որը հանդիսանում է տեղական կառավարման մարմին, զինաթափվել, քանի որ չկա որևէ երաշխիք, որ տեղի կամ շրջակայքի մուսուլմանական բնակչությունը հարձակումներ չի կատարի, չկա ոչ մի երաշխիք, որ Շարուրի, Նախիջևանի և Օրդուբադի բազմաթիվ թնդանոթներն ու գնդացիները չեն ուղղվի նրանց (զանգեզուրցիների: - *Ս. Ս.*) դեմ: Մենք չենք կարծում, որ այդ պայմաններում, նման հոգեբանական մթնոլորտում հնարավոր կլինի այդ հարցում ազդել Ջանգեզուրի տեղական ղեկավարության վրա»²:

¹ Տե՛ս **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 137:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 65:

«Առարկությունների» 5-րդ կետի 4-րդ ենթակետում շեշտված էր, որ երբեք չի կարելի համաձայնել, որ Զանգեզուրից փախած մուսուլմանները վերադառնան իրենց բնակավայրերը, ինչպես պահանջում է Բաքուն: «Մենք հաստատ համոզված ենք,- նշված էր փաստաթղթում,- որ Ադրբեջանի կառավարությունն այդ միջոցով նպատակ ունի, ի դեմս մուսուլման փախստականների, Զանգեզուր մտցնել 15000-ից մինչև 20000 զինված մարդկանց (նա ինքն է նրանց զինում), որպեսզի նվաճի [գավառը] ներսից»¹:

Փաստաթղթի 6-րդ կետով այն կազմողները դեմ էին արտահայտվում խորհրդաժողովը Ադրբեջանի մայրաքաղաքում կազմակերպելուն. «Մենք սկզբից համաձայնվել ենք կոնֆերանսը Բաքվում անցկացնել: Բայց ներկա հոգեբանական պայմաններում և մթնոլորտում, որը կա Բաքվում, մենք չենք համարում բարենպաստ հանգիստ աշխատանքի համար և այդ տեսակետից հարմար չեզոք քաղաք: Մյուս կողմից Թիֆլիսը, գտնվելով միատեսակ հեռավորության վրա Հայաստանից և Ադրբեջանից, հարմար է երկու կողմերի անձնական հարաբերությունների համար: Վերջապես, մենք կցանկանայինք, որ դաշնակիցները մոտ լինեին՝ և հաճախ տեղեկանային կոնֆերանսի աշխատանքների մասին»²:

Վերջապես, 7-րդ կետով փաստաթուղթը անդրադառնում էր այն հարցին, թե Զանգեզուրի անվտանգության համար որքան կարևոր է Շարուր-Նախիջևանի խնդրի անկողմնակալ լուծումը: «Ինչ վերաբերում է Շարուրին ու Նախիջևանին, մենք պնդում ենք այն պայմանների վրա, որոնք մշակվել են դաշնակիցների կողմից, այն է՝ ազատագրել այդ շրջանը Ադրբեջանի տիրապետությունից, որը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 66:

² Դաշնակիցների կենտրոնատեղին Թիֆլիսն էր:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 66:

հանդիսանում է լուրջ վտանգ Հայաստանի համար և այն դարձնել չեզոք գոտի: Շարուն ու Նախիջևանը անվտանգ ձեռքերում դնելը (այսինքն՝ այդ տարածքներից չեզոք նահանգապետություն ստեղծելը և նրա կառավարումը ամերիկացի նահանգապետի հանձնելը: - *Մ. Մ.*) համարում ենք ամենաամուր երաշխիքը Զանգեզուրի, Գողթանի և Դարալագյազի համար»¹:

Դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում բացված խորհրդաժողովի օրակարգում դրված էին մի շարք կարևորագույն հարցեր. 1) Սահմանների հարցը, 2) Երկաթուղային ու առևտրական պայմանագրերը, 3) Գաղթականների վիճակի կարգավորումը, 4) Երկու հանրապետությունների քաղաքացիների դատաստանական իրավական հարաբերությունների կարգավորումը, 5) Հյուպատոսական հարցը²:

Խորհրդաժողովի աշխատանքներն անցնում էին ծանր մթնոլորտում: Կողմերից ոչ մեկը, հատկապես ադրբեջանական կողմը, տրամադիր չէր գնալու փոխզիջումների ոչ միայն օրակարգային, այլև դրանից դուրս բարձրացված հարցերի շուրջ:

Այսպես՝ խորհրդաժողովում Ադրբեջանի պատվիրակությունն առաջարկեց երեք հանրապետություններից կազմել համադաշնակցություն: Մինչ այդ նման առաջարկ, մանավանդ Վրաստանի կողմից, եղել էր մի քանի անգամ: Այդ առաջարկի գլխավոր նպատակն էր միացյալ ուժերով դիմադրել հյուսիսից սպասվող ռուս սպիտակգվարդիական կամավորական կամ բոլշևիկյան բանակների առաջխաղացմանը: Հայ պատվիրակները

¹ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 66:

² Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 20 դեկտեմբերի, ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 352, թ. 40, գ. 427, մաս 1, թթ. 48-54, **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 137, **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 283-291:

վաղաժամ նկատեցին այդ առաջարկը, քանի որ Հայաստանի սահմանները դեռ ճշտված ու ճանաչված չէին:

Խորհրդաժողովն ընդհատեց իր աշխատանքները, որպեսզի օրակարգային հարցերի շուրջ առաջացած խնդիրները երկու կողմերի պատվիրակները համաձայնեցնեն իրենց կառավարությունների հետ, ինչպես նաև տեղյակ պահեն խորհրդարաններին: Հայ պատվիրակները մեկնեցին Երևան՝ նոր հրահանգներ ստանալու և խորհրդաժողովը Թիֆլիսում շարունակելու համար¹:

Տեղերում խնդիրների քննարկումը ձգձգվում էր, որովհետև երկու հանրապետությունների շահերը հնարավոր չէր համատեղել: Չէին դադարում նաև ընդհարումները:

Այնուամենայնիվ, Թիֆլիսում վերսկսվեցին խորհրդաժողովի աշխատանքները՝ Այսրկովկասի երեք հանրապետությունների արտաքին գործերի նախարարների մակարդակով: Այս անգամ էլ կողմերը չկարողացան որևէ համաձայնության գալ²:

Այդ նույն միջոցին Ադրբեջանը, գաղտնի դաշնակցելով քեմալական Թուրքիայի հետ, պատրաստվում էր նվաճելու Չանգեզուրը: Թուրքերը պարբերաբար գնդակոծում էին Կապանի շրջանի Ձեյվա գյուղը, հարձակումներ գործում Գորիսի շրջանի Ճաղատ սարի ուղղությամբ: Նրանք հատկապես արյունալի ոճիրներ կատարեցին Գողթանի Ագուլիսներում:

Հայաստանի այսպես կոչված «դաշնակիցներն» իրենց կայուն տեսակետը չունեին Չանգեզուրի հարցի վերաբերյալ: Թե՛ անգլիացիները, թե՛ ամերիկացիները հաճախ իրարամերժ տեսա-

¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1919, 20 դեկտեմբերի, ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 352, թ. 40, գ. 427, մաս 1, թթ. 48-54, **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 137, **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 283-291:

² Տե՛ս **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 269-270:

կետներ էին հրապարակ բերում: Եթե 1919 թ. ամռանը Այսրկովկասում ԱՄՆ գլխավոր կոմիսար Վ. Հասկելը անվերապահորեն կողմ էր Զանգեզուրի կառավարումը գավառի Ազգային խորհրդին թողնելուն՝ մինչև Փարիզի խաղաղության համաժողովի վճիռը, ապա նույն տարվա նոյեմբեր-դեկտեմբերին նա արդեն այնպիսի առաջարկներ էր անում, որոնք նվազագույնի էին հասցնում զանգեզուրցիների իրավունքները, թեև նրանք թուրքերի դեմ փայլուն հաղթանակ էին տարել կովի դաշտում:

Դեռևս դեկտեմբերի 7-ին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Զ. Ուորդրոպի և Վ. Հասկելի հետ դեկտեմբերի 5-ին ունեցած հանդիպումների մասին մի ընդարձակ զեկուցագիր էր գրել Ա. Խատիսյանին: Այնտեղ նշվում էր, որ Հայաստանում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Հախվերդովին Վ. Հասկելն ասել է՝ եթե հայ-ադրբեջանական խորհրդածողովը ոչ մի արդյունք չունենա, ապա ինքը խնդիրը կլուծի այսպես. Զանգեզուրի հայկական մասը կկցի Հայաստանին, իսկ Նախիջևանը կթողնի Ադրբեջանին: Զանգեզուրը կթույլատրի գաղթականների վերադարձը և քոչվորների սար բարձրանալը՝ առանց որևէ արգելք հարուցելու, իսկ Ադրբեջանը կբացի Ջուլֆայի ճանապարհը և հայ ճանապարհորդներին թույլ կտա ազատ երթևեկել¹:

1919 թ. դեկտեմբերի 8-ին Երևանից Ա. Խատիսյանի կողմից հղվել է հետևյալ նամակը. «Ամենակտրուկ կերպով հայտարարեք Հասկելին, որ ներկա պահին միակ ընդունելի որոշումը և Հայաստանի կողմից վերջին զիջումը այն է, որ Զանգեզուրը կառավարվի ազգային խորհրդի կողմից, իսկ Շարուր-Նախիջևանը ամերիկյան գեներալ-նահանգապետի կողմից: Հասկելի կողմից առաջարկված տարբերակը ժողովրդի մեջ մեծ դժգոհություն է առա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 540, թ.1:

ջացրել և հակասում է անգլիացիների, Ռեյի և հենց Հասկելի ցուցումներին: Վերջին ժամանակները զինված բախումները դադարել են: Կրկնում եմ՝ Հայաստանի կառավարությունը այլևս ոչ մի զիջում անել չի կարող, ավելին, մեր ռազմական վիճակն արդեն լավ է... Զատման սահման կարող է լինել միայն Ջաբուղը: Դուք էլ նկատի ունեցեք դա»¹:

Այսպիսով՝ դաշնակիցների լուռ կամ կրավորական անտարբերության պայմաններում Ադրբեջանը, չնայած Գորիսում կրած ջախջախիչ պարտությանը, մտադիր չէր ձեռք քաշել Զանգեզուրից և պատրաստվում էր գավառի վրա նոր հարձակումների: «Ճիշտ է, կռիվները փաստորեն շարունակվեցին, բայց այս անգամ արդեն նախահարձակը զանգեզուրցիներն էին»², - գրում էր Ս. Վրացյանը:

ԳԵՂԻ ԶՈՐԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Թիֆլիսում 1919 թ. նոյեմբերի 23-ին երկու երկրների միջև կնքված հաշտության համաձայնագիրը մնաց թղթի վրա: Երկու օր անց ընդհարումները շարունակվեցին³: Դեռ նոյեմբերի 12-ին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 178, թ. 114: Հասկելի ծրագրի և Ս. Խատիսյանի առարկությունների ու պայմանների մասին, տե՛ս նաև՝ **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 262-263:

² **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 355:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, թ. 24, գ. 128, թ. 132, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 2-րդ, թթ. 309-312, գ. 282, թթ. 35-36, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թթ. 15, 88-91, 98-100, 103-108, 138, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 521, թթ. 1-2, **Ա. Աստուածատրեան**, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը անկախութեան նախօրէին եւ անկախութեան օրերին, «Հայրենիք», 1957, հոկտեմբեր, թիվ 10, էջ 50, **Ալ. Խատիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 197, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 353-355, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 227:

Օրդուբադի և Նախիջևանի թուրքերը հարձակվել էին Գողթանի շրջանի Բիստ գյուղի, իսկ 25-ին՝ Ռամիս, Նասրվազ, Ալահի գյուղերի վրա և երկու օր տևած համառ մարտերից հետո պարտություն կրելով նահանջեցին¹:

Նախիջևանի գավառում օսմանյան բանակից մնացած զինվորներից կազմված զորամասը տեղի թուրքերի հետ նոյեմբերի 25-ին հարձակում գործեց Սիսիանի շրջանի վրա: Նոյեմբերի 29-ին Սիսիանի վրա նոր հարձակում եղավ՝ այս անգամ Նախիջևանի թուրքերից կազմված զորքի կողմից: Երկու դեպքում էլ, հանդիպելով ուժգին դիմադրության, թշնամին նահանջեց ելման դիրքերը²:

Թուրքերի հետագա հարձակումները խափանելու և ճակատները ամրապնդելու համար նոյեմբերի 26-ին Գորիսից 12-րդ մարտկոցի մի ջոկատ ուղարկվեց Սիսիանի շրջան, իսկ 9-րդ լեռնային մարտկոցի մի ջոկատ՝ Կապանի շրջան:

Զանգեզուրի հարավարևելյան ռազմաճակատի (Կապարգողթի) հրամանատար Գարեգին Նժդեհը ոչ մի հավատ չէր տաժում Այսրկովկասում դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների «խաղաղարար» միջնորդությունների հանդեպ, առավել ևս չէր հավատում, թե Ադրբեջանի կառավարությունը հանգիստ է թողնելու Զանգեզուրը: Դրա վկայությունը մուսավաթական զորքերի շարունակվող հարձակումներն էին գավառի վրա, Կապարգողթի թուրքերի և հատկապես Գեղի ձորի իսլամ բնակչության՝ հայերի հանդեպ շարունակվող թշնամանքը, նրանց համառ անհնազանդությունը Զանգեզուրի իշխանություններին:

Դեռևս 1918 թ. հուլիսի վերջերին դեպի Զանգեզուր արևմտա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 108, **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., էջ 52, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 358, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 231:

² Տե՛ս **Տիգրան Դեդեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», 1945, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 5 (250), էջ 98:

հայ գաղթականների անցման և Նախիջևանի հայության փախուստի ժամանակ Գեղի ձորի թուրքերը նախաճիրի էին ենթարկել նրանցից շուրջ 2000 հոգու¹։ Դժբախտ փախստականների նկատմամբ իրականացրած այդ գազանային հաշվեհարդարի մխացող կսկիծը հանգիստ չէր տալիս Զանգեզուրի հայությանը, որը եթե հանդես չբերեր հարկ եղած համատություն և հերոսական խոյանքներով չհակադարձեր թշնամուն, ապա, անշուշտ, ենթարկվելու էր նույն ահեղ ճակատագրին։

Գեղի ձորը դարեր առաջ եղել էր Սյունյաց Բաղաց իշխանների պատմական ոստանը, որը հետագայում աստիճանաբար գավթել էին Զանգեզուրի խորքերը թափանցած թուրքական ցեղերը։ Հայկական գյուղերը դարձել էին թուրքական, բայց հարյուրամյակներ հետո էլ դրանցում մնացել էին հայկական մշակույթի բազմաթիվ հետքեր՝ եկեղեցիներ, գերեզմանատներ և այլն²։

Այժմ ձորում կար 39 գյուղ, որոնցից 34-ը թուրքական էին և միայն 5-ը՝ հայկական։ Չորս կողմից օղակելով հայկական գյուղերը՝ բարբարոս թուրքերը մշտական տագնապի մեջ էին պահում նրանց բնակիչներին։ Իրենց գազանություններով ու թալանով ձորի ավազակաբարո բնակչությունը միանգամայն հուսահատության դուռն էր հասցրել հատկապես Գենվազի (Մեղրի) գյուղացիությանը³։

Մերտ կապեր ունենալով մի կողմից՝ Նախիջևանի, մյուս կողմից՝ Զանգեղանի ու Ջաբրայիլի, իսկ երրորդ կողմից՝ Շխլարի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 1, թ. 2, **Ստեմել**, Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, «Հայրենիք», էջ 31, **Վ. Առաքելյան**, Նժդեհ, Երևան, 1989, էջ 18, **Գ. Նժդեհ**, Հայ-թուրքական կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 47, *նույնի*՝ Հրամաններ, կոչեր, էջ 415։

² Տե՛ս «Արևոտ գիրք», Գորիս, 1921, էջ 29։

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53-ի շրջ., **Ա. Աստուածատրեան**, նշվ. աշխ., էջ 50, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 355։

վրայով նաև Հաջիսամլուի թրքության հետ՝ Օխչիձորի թուրք զանգվածը դարձել էր ծայրահեղ սանձարձակ և իր ասպատակությունները տարածում էր Կապարգողթից հեռու՝ պատուհաս դառնալով նույնիսկ Գորիսի շրջանի Տաթևի ենթաշրջանի, Սիսիանի Դարաբասի ձորի և ընդհանրապես Սիսիանի հայության գլխին՝ անտանելի դարձնելով նրանց կյանքը։ Ավագակախմբերը պարբերաբար քշում տանում էին այս ու այն գյուղի ոչխարն ու տավարը, սպանում դաշտում աշխատող խաղաղ հայ մշակին, գերի վերցնում պատահական ճամփորդներին և ազատում միայն մեծ փրկագին ստանալուց հետո, առևանգում և գերի էին տանում նաև հայ կանանց ու աղջիկների՝ նրանց պատվազրկելով¹։

Գեղվա ձորի թուրքերը անկառավարելի էին դարձել հատկապես ադրբեջանական թուրքերի պետության ստեղծումից, թուրքական զորքերի Այսրկովկաս մտնելուց և Բաքվի հայության կոտորածից հետո։ Նրանք խորապես համոզված էին, որ եթե ոչ այսօր, ապա վաղն իրենք Կապանի և Գենվազի վրայով միանալու են Ադրբեջանին, որը Գեղվա ձորից հեռու էր ընդամենը 10 վերստով։

Թուրքերի ավագակությունները և կատարած նախճիրները հայերին ստիպում էին գիշեր ու ցերեկ պաշտպանության տակ առնել տեղական ասպատակության ենթակա հայկական գյուղերը։

Հետախուզությունը հայտնել էր, որ Նախիջևանից Այրումի վրայով Գեղի ձոր են անցել մեծ թվով ասկյարներ ու սպաներ՝ նպատակ ունենալով հարձակվել ներքին Կապանի վրա²։

¹ Տե՛ս «Սյունիք» (Գորիս), 23 մայիսի, 1919, թիվ 18։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թթ. 53-ի շրջ., 56, Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 35, 36, Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 353, Գ. Նժդեհ, Հրամաններ, կոչեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 423, Է. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 226։

Ուրեմն՝ միայն զենքը կարող էր խափանել Գեղի ձորը Ադրբեջանին միացնելու դիվային ծրագիրը և վերջ դնել հայ խաղաղ բնակչության տառապանքներին:

Օխչիձորի հաղթանակից անմիջապես հետո (1919 թ. նոյեմբերի 15) Նժդեհը նախապատրաստվեց իրականացնելու հարձակողական երկրորդ խոշոր գործողությունը: Հերթի դրվեց Գեղի ձորը թուրքերից ազատագրելու ռազմական ծրագիրը: Ծրագրի կենսագործմամբ Ադրբեջանն ընդամիշտ կկորցնէր այն հույսը, ըստ որի՝ քանի որ ձորը ցեղակիցների ձեռքում է, Զանգեզուրը վաղ թե ուշ անցնելու է իր հսկողության տակ:

Զանգեզուրի պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանը, որը նաև համատեղում էր զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը, 1919 թ. նոյեմբերի վերջերին մեկնեց գավառից: Նրա գնալուց հետո Զանգեզուրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը (Ղազարով)՝ ռազմական գիտելիքներով առանձնապես աչքի չընկնող մի մարդ, իսկ ՀՀ նախարարների խորհրդի՝ դեռևս նոյեմբերի 8-ի որոշմամբ Զանգեզուրի պետական կոմիսար էր նշանակվել Երևանում Զանգեզուրի ներկայացուցիչ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, որը, նոյեմբերի 26-ին հասնելով Գորիս, դեկտեմբերի 1-ին ստանձնեց իր պաշտոնը¹:

Նույն օրերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումով Զանգեզուրում ստեղծվեց «Վարիչների խորհուրդ»՝ Ս. Մելիք-Յուլյանի ղեկավարությամբ, որը երկրամասը բաժանեց երկու մասի՝ բուն Զանգեզուրի՝ Գորիս կենտրոնով և

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479, 2-րդ մաս, թ. 352: Հայ պատմագրության մեջ այս նշանակումները միանշանակ արժանացել են բացասական գնահատականի՝ հատկապես գեներալ Ղազարյանի մասով, որի գորավարական ընդունակությունների մասին խիստ ցածր կարծիքի էին մասնավորապես Նժդեհը և Դրոն (տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, էջ 527-528):

Կապարգողթի՝ Հանքեր կենտրոնով: Ռազմական ղեկավարումն ավելի արդյունավետ դարձնելու համար Զանգեզուրը բաժանվեց երեք զինվորական շրջանների՝ Սիսիանի՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ, Կապարգողթի՝ Գարեգին Նժդեհի ընդհանուր ղեկավարությամբ և բուն Զանգեզուրի՝ գեներալ Ն. Ղազարյանի հրամանատարությամբ¹:

Իր պատրաստությունների և Գեղի ձորի գրավման վճռի մասին Նժդեհը հաղորդեց գեներալ Ն. Ղազարյանին և, նրա հավանությունը ստանալով, սկսեց նախապատրաստական աշխատանքները²:

Նենգ ու ռիսերիմ թշնամու դեմ արշավանքը Նժդեհը նախապատրաստեց խիստ գաղտնապահությամբ և ամենայն պատասխանատվությամբ: Անբավարար էր գորքի զինամթերքը, և որևէ տեղից այն ստանալու հույս չկար: Կապարգողթի գորքը չուներ նույնիսկ մեկ հրանոթ: Ուստի Նժդեհը ռազմերթի ծրագրի հիմքում դրեց *հանկարծակի ու արագ հարվածով* ամենասեղմ ժամկետում հաղթություն տանելու գաղափարը³:

Առաջին քայլը եղավ *զինանոցի համայրումը*: Նախկինում պղնձահանքերում որպես պայթեցնողներ աշխատած և ուժանակի գործածությանը քաջածանոթ 20 կապանցի վարպետներ 10 օրում պատրաստեցին 1-5 փթանոց մոտ 300 պայթուցիկ տակառ և 1-10 ֆունտ ծանրությամբ 1000-ից ավելի ձեռնառումը⁴:

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 371:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53-ի շրջ., Ստեմել, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 19:

³ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 21, *նույնի*՝ Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, էջ 46, 47:

⁴ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 318, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 38, Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 18, Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 47:

Երկրորդ կարևոր գործը եղավ գայլախմբերի ստեղծումը, որի առիթը դարձավ այդ օրերին թուրքերի կողմից երկու հայ երիտասարդների գազանային սպանությունը:

Նոյեմբերի 25-ին Նժդեհը վաշտապետերին ուղարկեց հետևյալ գրությունը. «Նկատում է, որ վերջին ժամանակներս թշնամին խոր եւ յանդուգն խուզարկութիւններ է կատարում, ինչպէս օրինակ՝ Վերին Խոտանանի դէպքը եւ Սիւնիքի մօտ մի վաշագանցու եւ ագարակցու սպանելը օրը ցերեկով: Թշնամին դորանով նախ մերկացնում է մեր դիրքերը և ուժերի դասաւորութիւնը ու միաժամանակ իր աւագակային խմբերով ահաբեկում է մեր ամբողջ հասարակութիւնը: Հրամայում եմ բոլոր վաշտապետներին՝ անմիջապէս ուղարկել ինձ մօտ երկուական աչքի ընկնող, կտրիճ տղաներ՝ գայլախումբերը կազմակերպելու համար»¹:

Գայլախմբերը կազմակերպվեցին ընդամենը երկու օրում՝ նոյեմբերի 26-ին և 27-ին: Դրանք ուժանակներով և ռումբերով զինված քաջ երիտասարդներից կազմված խմբեր էին, որոնք գիշերային համարձակ գործողություններով պետք է սարսափ տարածեին թշնամու շարքերում: Նոյեմբերի 28-ից մինչև 30-ը անցկացվեցին լարված ռազմափորձեր: Գայլախմբերի առջև խնդիր դրվեց գործել այնպես, ինչպես գործում է թշնամին՝ անողոք ու վրեժխնդիր²:

«Կովի նախապատրաստման ընթացքում պետք էր տեսնել պ-րն Նժդեհի եռանդն ու անդադար աշխատանքը»³, - այդ օրերին գրում էր ականատեսը:

¹ Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 38:

² Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեութիւնը...», էջ 86, 318, Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 39:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53-ի շրջ.:

Երբ արդեն պատրաստ էին պայթուցիկ տակառներն ու ձեռնառումները և կազմակերպված էին գայլախմբերը, Նժդեհը նոյեմբերի 30-ի առավոտյան արշավանքի պատրաստ վաշտերի հրամանատարներին ուղարկում է զորադասավորումների հետևյալ հրամանը.

«Թուրք սպաների, ինչպես Էդիֆ բեյի՝ և ուրիշների ներկայությունը Գողթանում, Ադրբեջանի թելադրությամբ սրանց կազմակերպած հաճախակի հարձակումները Գողթանի և Սիսիանի հայ գյուղերի վրա, սրանց վերջին օրերի ընթացքում ցույց տված ակտիվությունը, երբ Ադրբեջանը կոիվ է սկսել Ջանգեզուրի դեմ, վերջապես սրանց պատերազմական գործողությունները Ջանգեզուրի թիկունքում՝ հայ տարրի բնաջնջմամբ Նախիջևանի և Ադրբեջանի միջև կապ ստեղծելու նպատակով, կրկնում եմ՝ այդ բոլորը ստիպեցին Գենվազի, Կապանի և Տաթևի զորամասերին վերջ դնել Նախիջևանի նվաճողական ծրագրերին, այսինքն՝ մաքրել Գեղվա ձորը (որը այսօր թնավորում, դեպի իրեն է քաշում թե՛ Նախիջևանի և թե՛ բուն Ադրբեջանի ուժերը) և այդպիսով, միանգամ ընդմիշտ ապահովել Ջանգեզուրի հայության ֆիզիկական գոյությունը և խաղաղ կյանքը:

Մարտական լուրջ խնդիրը լուծելու համար հրամայում եմ.

- 1) **Գենվազի զորամասին.** իր ուժերի մի մասով (մոտավորապես 400 սվին) գրավել Փիրմատան լեռնաշղթան (Օխչի գյուղից դեպի հյուսիս և զուգահեռ Օխչվա ու Գեղվա ձորերին) և վճռականորեն գործել Գեղի և Փիրալլու գյուղերի դեմ:
- 2) **Կապանի արևմտյան ուժերին.** բաժանվել երեք մասի և նշանակված ժամին կենտրոնանալ Կոմբախի և Հալիձորի

* Նախիջևանի երկրամասում մնացած տաճկական զորամասերի հրամանատար:

վրա, իր աջ զորաթևով գրավել «Զիման» կոչված բարձունքը ու այս բարձունքից դեպի արևելք ձգվող լեռնաշղթան և արագ հարվածով գրավել Շհարջիկ և Աչաղլու գյուղերը:

Զախ զորաթևով գրավել Տունուս, Աջիշլու և Մուսալյամ գյուղերը և անմիջապես կապվել Գենվազի զորամասի հետ:

3) **Տաթևի զորամասին.** բռնելով Օղլան-Նիժա, Կիզիլ-Ղայա և Ագա-Գայա բարձունքները, ձախ զորաթևով գրավել Վերին և Ներքին Գերարա գյուղերը՝ կապ և կոնտակտ պաշտպանելով, ամբողջ ժամանակ, Կապանի զորամասի հետ: Աջ զորաթևով գրավել Քիրսը և շարժվել Զիրիշի վրա:

Կռիվներին ձգձգվող բնույթ չտալու համար հրամայում եմ բոլոր զորամասերին իրագործել իրենց վրա դրած մարտական խնդիրներն առանձին վճռականությամբ ու արագությամբ:

Նույն նպատակով Տաթևյան զորամասի աջ զորաթևին և Գենվազի ձախին, թշնամու համար թողնել նահանջի ճանապարհ Աջիբաջով դեպի Նախիջևան:

Գեղվա ձորի օպերացիային մասնակցող բոլոր ուժերին խստորեն արգելվում է թալանը՝ հայ մարտիկի անունն արատավորող այդ ստոր երևույթը: Այդպիսիները տեղն ու տեղը կոչնչացվեն գնդացրային կրակով, առանց զինվորադաշտային դատարանի պատշաճ որոշման, որն արդեն նշանակված է իմ կողմից:

Գործողությունները սկսել միաժամանակ՝ դեկտեմբերի 1-ին, ուղիղ ժամը 6-ին:

Վիրակապական կետերը նշանակվելու են զորամասերի պետերի կողմից:

Կռվի առաջին օրը իմ դաշտային շտաբը գտնվելու է Հալիձորի բերդում, ուր զորամասերի պետերը օրական առնվազն երեք անգամ պետք է ուղարկեն հաղորդագրություններ:

Արտակարգ դեպքում հաղորդագրել վայրկյանաբար:

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի

ռազմական ուժերի

ընդհանուր հրամանատար՝ Նժդեհ:

30 նոյեմբերի 1919 թ.

Ղափանի հանքեր»¹:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 30-ին, Նժդեհը հայտարարում է զորա-
ժողով: Ժամեր անց Կապանի վաշտերը կազմ ու պատրաստ հա-
վաքվում են Հանքերում, Գենվազի վաշտերը՝ Բաղաբերդում, իսկ
Դարաբասի և Տաթևի ուժերը կենտրոնանում են Մալղաշում:

Նոյեմբերի 30-ի ամբողջ օրը զորամասերն անցկացրին ռազ-
մափորձեր: Այդ օրը՝ երեկոյան, Նժդեհը Հանքերում իր զորքի
առջև հանդես եկավ հայրենաշունչ, կրակոտ ճառով: Նա, խոսե-
լով կատարվելիք արշավանքի նշանակության մասին, «կը բա-
ցատրե թե աւարի ու կողոպուտի տենչը չէ իրենցը այդ կուին մեջ,
թե յափշտակութենէ ու կողոպուտէ բարձր նպատակ մը զիրենք
կը տանի ռազմադաշտ, ուր պիտի վճռուի այդ երկրին հարազատ
զաւակներուն ապրելու անկորնչելի իրաւունքը: Հերոսներու
անունով կ'զգուշացնէ զօրքին՝ ձեռք չբարձրացնել կիներու եւ
երեխաներու վրայ»²:

Մարտի գնալուց առաջ Նժդեհն իր զինվորների հետ, որպես
ուխտագնացություն, այցելում է Դավիթ-Բեկի քաջ զորապետե-
րից մեկի՝ Թորոս իշխանի շիրիմին: Նրանց է միանում մեծ բազ-
մություն Կապանի գյուղերից ու Հանքերից: Նա իր զինվորներին
մի քանի դրվագներ է պատմում Դավիթ-Բեկի գլխավորած հերո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թթ. 56-57:

² Վ. Գեորգեան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Երևան,
1991, էջ 39:

սամարտերից և իր մարտիկներին ու զանգեզուրցի կամավորականներին կոչ անում երդվել հայոց նախնիների մեծագոր փառքով և մարտի նետվել՝ տոգորված նրանց արիությանը ու խիզախությամբ, թշնամու դեմ աստելությամբ առլեցուն, մեծ հաղթանակի ակնկալիքով: Ապա Նժդեհը հավաքվածներին զգուշացնում է, որ կորցնելով Սյունյաց բնական ամրությունները՝ կվտանգվի Հայաստանի ողնաշարը՝ ողջ Զանգեզուրը:

Նա ոգեշնչում է զինվորներին և մղում անձնագոհ կովի: Հրամանատարի կոչին արձագանքում են նրա՝ հանուն հայրենիքի անձը զոհելու պատրաստ զինվորները:

Արշավանքից անմիջապես առաջ Նժդեհը ժողովրդական գործամասերին ուղղում է հետևյալ հրամանը.

«Հրաման

Ղափան-Գենվագ-Տաթևի գործամասերին:

Զորաշարքային մաս

թիվ 12

Ա.

Զինվորներ՝, թշնամու ցանկությամբ սկսվում է մեր արշավանքը, մեր խաչակրաց արշավանքը Գեղվա ձորի դեմ:

Վաղը, երբ ձեր խենթ գրոհներից և զարկերից թշնամին շշմած կթողնի իր գյուղերը, ձեզ կողջունեն մեր հինավուրց, այսօր թշնամու կողմից պղծված բերդերի և վանքերի ավերակները:

Վաղը, երբ այդ ձորերում կլսվի ձեր ոտքերի ձայնը, ձեր զենքերի շաշունը, հայ գերիները, Քեյֆաշենի բեկերի շնաբարո կրքերի առարկան դարձած հայ կանայք ծնկաչոք կաղոթեն ձեր զենքի հաջողության համար:

Վաղը, երբ քաջերդ Աջիբաջ հասաք, հիշեք խալիլբեկյան սև օրերը, երբ այս գյուղի մոտ թշնամին բարբարոսաբար մորթոտեց

երկու հազարի չափ օսմանյան սրից ճողոպրած հայ կին ու երեխաներ: Ասում են՝ այժմ այնտեղ մի ամբողջ ձոր լիքն է կմախքներով, գանգերով, ուր հաճախ հյուր են գալիս Գեղվա ձորի շներն ու գիշատիչները:

Հիշե՛ք այդ և եղե՛ք անխնա ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ և մարդ եղե՛ք կանանց, երեխաների ու ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, առա՛ջ, մեզ հետ է Աստված և Դավիթ-Բեկի վրիժակ հոգին:

Բ.

Զորամասերի պետերին.

Կրակի մատնել, ավերել Փիրիլլուից դեպ արևմուտք գտնվող բոլոր գյուղերը: Մնացած գյուղերում հրդեհել միմիայն դարմանոցները և բեգերի տները: Գրոհների ժամանակ գործածել մեծ քանակությամբ ուժանակ և պայթուցիկ տակառ:

Նշանառությունը (сигнализация) կատարել կարբիդային լամպերով, գունավոր խարույկներով և դինամիտային փամփուշտներով:

Ղափան-Գենվագ-Գողթանի ռազմական ուժերի
ընդհանուր հրամանատար Նժդեհ:

1919 թ. նոյեմբերի 30

Ղափանի հանքեր»¹:

Նոյեմբերի 30-ի գիշերվա ժամը 12-ին հնչում է շեփորի ձայնը: Զորքը ոտքի վրա էր՝ կազմ ու պատրաստ: Մեկ ժամ հետո գորամասերը շարժվում են և ժամը 4-ին գրավում իրենց հատկացրած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 55, տե՛ս նաև՝ Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 39, Գ. Նժդեհ, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 414:

դիրքերը՝ սպասելով հարձակման հրամանի՝¹:

1919 թ. դեկտեմբերի 1-ի լուսաբացին՝ ժամը ուղիղ 6-ին, ստացվում է ընդհանուր հարձակման հրամանը: Ներքև նետված պայթուցիկ տակառի դրոշյունը հարձակման ազդանշան եղավ²: Գեղվա ձորի բարձունքները բռնած Կապանի վաշտերը նույն պահին սլացան առաջ:

Փաստորեն, Նժդեհը, Գեղվա ձորի արշավանքը սկսելով, անտեսեց նոյեմբերի 23-ի համաձայնագիրը: Նա հաշվի չառավ ոչինչ չասող, կողմերին որևէ բան չպարտադրող այդ փաստաթուղթը: Նա հայ զինվորական գործիչներից թերևս առաջինը և միակն էր, որը որևէ հավատ չէր ընծայում ոչ թշնամի թուրքին և ոչ էլ օտար «դաշնակցին»: Նա հավատում էր միայն զենքին, և նրա սկզբունքն անողորմ ու անզիջում կռիվն էր: Նա պնդում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է ապավինի իր սեփական ուժերին, զիտակցի, որ թեև փոքրաթիվ է, բայց հզոր է իր մտավոր, ֆիզիկական, ռազմագիտական ունակություններով:

Զնայած կռվի առաջին օրը՝ դեկտեմբերի 1-ին, թշնամին ուժգին դիմադրություն էր ցույց տալիս, բայց որոշ տեղերում ընկրկում էր հայ քաջերի առաջ: Հայերը Կոմբախ լեռան վրա բարձրացրած թնդանոթի կրակով ավերում էին ձորի Շհարջիկ, Աչաղլու, Քիրս, Սանջարախլու, Չիրիշ և այլ գյուղերը³:

Դեկտեմբերի 2-ին վաշտերն ուժգին գրոհով գրավեցին Շհարջիկը, բայց մյուս գյուղերը համառորեն դիմադրում էին: Երկրորդ օրվա արդյունքները նշանակալի չէին: Անհանգստացնում էր այն,

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 55, նաև՝ «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը ...», էջ 86, 87, 318, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 39, 40, **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 47:

² Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը ...», էջ 87, 319, **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 48:

³ Տե՛ս **Ստեֆել**, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 19:

որ ռազմամթերքը սպասածից արագ էր սպառվում: Դեկտեմբերի 3-ին ուշացումով Հանքեր բերված թնդանոթը տեղադրվեց Գեղվաձորի բարձունքներից մեկում. այն երեք արկ արձակելով՝ շարքից դուրս եկավ¹:

Այս հանգամանքներում կռվի ելքը պետք է վճռեին մարդկանց կամային հատկությունները, նրանց խիզախությունն ու անձնագոհությունը: Իրենց երկիրը պաշտպանող հայերը այդ բոլոր որակներով մեծապես գերազանցում էին թալանի ու արյան ծարավ թուրք ելուզակներին:

«Կռվի բախտը,- գրել է Նժդեհը,- վճռում է թշնամի կողմերից մեկի բարոյական հավասարակշռության խախտումը: Սրան հետևում է անխուսափելի խուճապը: Իսկ այդ վերջինին՝ նյութական պարտությունը:

Անհավասար կռիվը չի կործանում այս կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնված կողմը առնվազն եռապատկում է իր կորուստը, երբեմն էլ ոչնչանում իսպառ:

Սպանվածների, վիրավորների, գերվածների, ինչպես և պատերազմական ավարի քանակը եղել է և կմնա պարտության երկրորդական էլեմենտը:

Էականը՝ դա այն բարոյական ազդեցությունն է, որը ունենում է կռվող կողմերից մեկը՝ մյուսի վրա:

Ուրեմն հաղթելու համար պետք է բարոյապես ազդել գիտենալ»²:

Տարիներ անց վերհիշելով, թե զանգեզուրցի մարտիկները ինչպես էին իրականացնում իր այդ պատգամները, Նժդեհը գրում է. «Իմ մշակած եւ գործադրած տակտիկական գրեթե միշտ էլ

¹ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը ...», էջ 320, **Գ. Նժդեհ**, Հայբոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 49:

² «Արևոտ գիրք», էջ 30, 31:

յաջողում էր. որեւէ տարերային անակնկալով խախտել թշնամու հոգեբանական հաւասարակշռութիւնը՝ ապահովելով իմ մարտական յաջողութիւնը»¹:

Հայ վաշտապետերը և զինվորները զանգվածաբար խիզախում էին, տալիս անգուգական հերոսության բազում օրինակներ:

Դեկտեմբերի 4-ին հայկական ուժերը նոր թափով շարունակեցին գրոհը: Գնդակների ուժեղացող տարափի տակ թուրքական զորամասերը սկսեցին երերալ: Դեկտեմբերի 5-ին հայերի ձեռքն անցան Բաղաբերդի բարձունքները: Թշնամու դիմադրությունը մեծապէս թուլացավ: Հուժկու գրոհներով կապանցիները մեկը մյուսի հետևից գյուղերից դուրս էին մղում թուրքերին: Հաջորդ օրը թուրքերի նահանջը վերածվեց գլխակորույս խուճապի: Թշնամին զանգվածաբար լքում էր գյուղերը: Հայ մարտիկները, ոգեշնչված մոտալուտ կատարյալ հաղթանակի հեռանկարից, անվրեպ ու անխնա հարվածներ էին հասցնում թշնամուն: Կովի 7-րդ օրը՝ դեկտեմբերի 7-ին, հայկական զորքը գրավեց թուրքերի վերջին գյուղը՝ Աջիբաջը: Քչերին հաջողվեց գլուխը փախցնել և ազատվել: Թշնամին կովի դաշտում թողեց հարյուրավոր սպանվածներ, մեծաքանակ զենք ու զինամթերք²:

Հայերի կորուստները համեմատության եզրեր չունեին այն հսկա կորուստների հետ, որ դեկտեմբերի 1-ից 7-ը կրել էին թուրքերը: Բայց դրանք ցավալի կորուստներ էին: Սպանվել էր շուրջ երկու տասնյակ երիտասարդ, ծանր վիրավորվել էր քաջ հրամանատար Գերասիմ Աթաջանյանը, վիրավորվել էին հինգ տասնյակից ավելի մարտիկներ: Նժդեհի կարգադրությամբ ծանր վիրա-

¹ Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 15:

² Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեութիւնը...», էջ 88, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 40, Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 52:

վորներին շտապ տեղափոխում էին Հանքեր, որտեղ նրանց շրջապատում էին մեծ հոգատարությամբ: Կապանի երկու հայտնի բժիշկները՝ Գերմանիայում կրթություն ստացած վիրաբույժներ Միքայել Աթաջանյանը և Եգոր Անտոնյանը, օր ու գիշեր հիվանդանոցում էին, ամեն ինչ անում էին, որ վիրավոր մարտիկները որքան հնարավոր է շուտ վերադառնան իրենց վաշտերը¹:

Կապանցիների հաղթանակը կատարյալ էր: Գեղվաձորի ողջ թրքությունը գաղթեց Նախիջևան: Ձորը նորից դարձավ հայկական: Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Մերգեյ Մելիք-Յուլյանի կարգադրությամբ ազատագրված գյուղերը հանձնվեցին Նախիջևանի և Բարգուշատի հայ գաղթականներին, որոնք և բնակություն հաստատեցին այնտեղ:

Գեղվաձորի հաղթանակը Կապարգողթի հրամանատար Գարեգին Նժդեհի ռազմագիտական փայլուն տաղանդի դրսևորումն էր, նրա մտքի ու կազմակերպական փայլուն ունակությունների գործունեության արգասիքը: Հենց այդպես էլ այդ նշանավոր հաղթանակն ընկալվում էր ինչպես ողջ Զանգեզուրում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Հաղթանակի հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 8-ին, Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը Կապանից հետևյալ երկտողն է ուղարկում Նժդեհին.

«Միրելի՛ Գարեգին,

Կատարածներիդ անվերջ շնորհակալութիւն: Կուզենայի այս պատմական օրերին գեղեցիկ յաղթական շարքերն այստեղ ընդունել և ապա վերադառնալ կենդրոն (ք. Գորիս: - Մ. Մ.)»²:

¹ Տե՛ս **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 20, «Նժդեհ, կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 88:

² Վ. **Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 40:

Վերադառնալով Հանքեր՝ Նժդեհը մի քանի օրից հետո անցնում է Մեղրի (Գենվազ), որի հայությունը մեծ խանդավառությամբ ողջունում է Կապարգողթի փառապանծ հրամանատարի մուտքն իրենց շրջան: Այդ խանդավառությունը և երախտագիտությունը զգացվում էին Եփրեմ Վարդանյանի՝ Նժդեհին հղած հետևյալ գրության մեջ.

«Ողջունում ենք հաղթանակից հետո Ձեր կրկին այցը Մեղրիին, որի հարազատ զավակը լինելու բախտն ունիք: Ողջունում ենք Ձեր տարած հաղթանակն ու ասում՝ բարի՛ գալուստ: Դուք, մեր ազգի սրբության զինվորներով, կատարեցիք մի մեծ պատմական ակտ. հո՞ծ հայ բնակչության մեջ որպես մշտական արգելափակ՝ թուրք ազգաբնակչությունից մաքրեցիք Օխչին և Գեղվաձորը, ընդմիջտ ապահովելով հայերիս սպառնացող թիկունքը: Դուք ճշմարտացրիք մեր անմահ ռազմիկ բանաստեղծ Ռ. Պատկանյանի՝

*Աստված վկա, որ մենք կհաղթենք,
Թե մեկ անձնուրաց մարդ ունենայինք...*

խոսքը, և մեր ազգի անձնուրացներից մեկը հանդիսացաք այս արյունոտ օրերին:

Դուք բարձրացրիք հայ զինվորության ոգին ու նրա համբավը: Կեցցեք Դուք, կեցցեն Ձեր բոլոր զինվորները:

Մեղրի, 1919 դեկտ. 26

Ի դիմաց Մեղրիի հայության՝

Եփրեմ Վարդանյան¹:

Եթե Կապարգողթի հայերը վերջապես ազատվեցին Կապանի երկու ձորերի ավազակաբարո թուրքերի մշտական սպառնա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 44, թթ. 2-3:

լիքներից և ազատ շունչ քաշեցին, ապա Ադրբեջանում երկար ժամանակ չէր դադարում մուսավաթականների աղմուկը հրապարակային ժողովներում, միտինգներում, թերթերի էջերում: Կառավարությունն օգտագործում էր ամեն առիթ դաշնակիցների մոտ Հայաստանը ներկայացնելու որպես ջարդարար պետություն, թեև Նժդեհը և Կապարգողթը գործում էին միանգամայն ինքնուրույն:

Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլովը Երևան, իր կառավարությանը հաղորդում էր, որ Ադրբեջանի արտգործնախարարությունը Վրաստանի իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Վեքիլովին հանձնարարել է դաշնակիցների հրամանատարությանը ներկայացնել անհրաժեշտ բոլոր փաստերը և պաշտոնապես բողոք ներկայացնել Ջանգեզուրում մուսուլմանների կոտորածի առթիվ, որին զոհ է գնացել ավելի քան 600 մարդ, իսկ հազարավորները միայն փախուստով են փրկել իրենց կյանքը¹:

Դեկտեմբերի 8-ին Ղարաբաղի նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովը Ադրբեջանի նախարար-նախագահ Ն. Ուսուբբեկովին հեռագրում է Գեղվաձորի գործողության մասին՝ նշելով, որ «խաղաղ բնակչությունը ի վիճակի չէ դիմանալ Ջանգեզուրի հայերի կանոնավոր զորամասերի հարձակմանը: ... Ջանգեզուրի մուսուլմանները խուճապով հեռանում են ...»²:

Խ. Սուլթանովի հեռագրին հետևում է դեկտեմբերի 10-ին Ադրբեջանի արտգործնախարար Մ. Ջաֆարովի վճռական բողոքը Ա. Խատիյանին³: Բողոքի պատճենը ուղարկվում է Վ. Հասկե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 123:

² Նույն տեղում, թ. 140:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 139:

լին: Վերջինս այն ուղարկում է Ա. Խատիայանին՝ իր կողմից ավելացնելով հետևյալը.

«Եթե այդ մեղադրանքները հետաքննությունից հետո հաստատվեն, ապա դրանք շատ ուժգին հարված կհասցնեն Հայաստանի ապագային: Եթե որևէ ռազմական ուժ է ուղարկվել Զանգեզուր, շտապ հետ կանչեք և այդ մասին հաղորդեք ինձ»¹:

Դեկտեմբերի 12-ին Ա. Խատիայանը հեռագրով պատասխանում է Մ. Զաֆարովին՝ նշելով, որ Զանգեզուրում չեն եղել և չկան Հայաստանի Հանրապետությունից ուղարկված կանոնավոր զորամասեր, նոյեմբերի 23-ի համաձայնագրից հետո Հայաստանի կողմից որևէ ակտիվ գործողություն չի եղել: Խ. Սուլթանովի ցուցմունքը, ասված էր հեռագրում, հավանաբար Սիսիանի ուղղությամբ Նախիջևանին միանալու նպատակով հայերի կողմից թաթարների զինված ուժերի հարձակումը կասեցնելու, ապա և ջախջախելու արձագանքն է: Վերջում վարչապետն ավելացնում էր. «Հայաստանի կառավարությունը անկեղծորեն ցանկանում է և ձեռնարկում է բոլոր միջոցները նոյեմբերի 23-ի համաձայնագրի լիակատար պահպանման համար: Նա հավատում է, որ հայադրբեջանական կոնֆերանսը կարող է փոխադարձ համագործակցությամբ լուծել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև գտնվող վիճելի հարցերը»²:

Նույն օրը Խ. Սուլթանովը ինքն է Շուշիից հեռագիր հղում Վ. Հասկելին՝ դարձյալ բողոքելով Գեղի ձորում հայերի կատարած գործողություններից: Վ. Հասկելը նորից է հարցում անում Ա. Խատիայանին՝ ավելացնելով. «Այդ դեպքից կարող է ծագել մեծ պատերազմ երկու երկրների միջև՝ հարցականի տակ դնելով երկուսի ազգային անկախությունը: Անհրաժեշտ են ոչ թե խոսքեր, նո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 139:

² Նույն տեղում, թ. 138:

տաների փոխանակում, այլ անհապաղ խաղաղ աշխատանք տեղում»¹:

Վ. Հասկելի այս հարցմանը ևս Ա. Խատիսյանը նույն պատասխանը տվեց. «Ադրբեջանը դիմել է հերթական սադրանքի»:

1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կոստանդնուպոլսում բրիտանական գլխավոր կոմիսարը հեռագրում է Թիֆլիս, Այսրկովկասում բրիտանական ներկայացուցիչ Ջ. Ուորդրոպին՝ պահանջելով հաղորդել վերջերս Զանգեզուրում տեղի ունեցած իրադարձությունների, այսինքն՝ Գեղի ձորում իրականացված ռազմական գործողության մասին: Վերջինս դեկտեմբերի 14-ին հետևյալ հեռագիրն է հղում Երևան, արտգործնախարար Ա. Խատիսյանին.

«Կոստանդնուպոլսում բրիտանական գերագույն կոմիսարը ստացել է հեռագիր այն մասին, որ չնայած Զանգեզուրը հայտարարված է չեզոք և այդ մասին նույնիսկ կնքված է ժամանակավոր համաձայնագիր (նկատի ունի նոյեմբերի 23-ի համաձայնագիրը: - Ա. Մ.), բայց հայերը գրոհել և ավերել են մի շարք ադրբեջանական գյուղեր: Բրիտանական գերագույն հրամանատարությունը, գտնվելով այդ ոչ բարենպաստ հաղորդման թողած տպավորության տակ, խորհուրդ է տալիս խուսափել ագրեսիվ գործողություններից և բարեխղճորեն հարգել ստորագրված համաձայնագիրը: Ես շատ ուրախ կլինեի, եթե Ձեր մինիստրությունը ինձ հնարավորություն ընձեռեր ապացուցել այդ լուրի անճշտությունը»²:

Հետևում է Ա. Խատիսյանի պատասխանը, որով նա, այս էլ քանիեքորդ անգամ, ստիպված է լինում համոզել, որ Զանգեզուրում չկան Հայաստանի Հանրապետության զինվորական միա-

¹ «Борьба», 17 декабря, 1919, № 287.

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 131, թ. 143: Թարգմանություն անգլերենից:

վորներ, և որ տեղի ունեցածը հավանաբար եղել է սովորական ազգամիջյան ընդհարում¹:

«Այդ դեպքերը (Գեղի ձորը մոտ 40 թուրքաբնակ գյուղերից մաքրելը: - Ս. Ս.) նորից բողոքի ու սպառնալիքի նյութ դարձան գնդ[ապետ] Ռեյի և Ուորդրոպի (նաև՝ Վ. Հասկելի: - Ս. Ս.) կողմից: Ադրբեջանի կառավարությունը ցասկոտ հեռագրեր տվեց ու պատասխաններ ստացավ, բայց կյանքը գնաց իր ճանապարհով. Զանգեզուրն այլևս մաքրված էր ներքին թշնամուց»², - հիշում է Ս. Վրացյանը:

Զանգեզուրում պարտություն կրած Ադրբեջանը, քեմալականներին ունենալով թիկունքում, փորձեր էր անում Հայաստանի դեմ պայքարում նոր դաշնակիցներ գտնել: Այդ նպատակով կառավարության նախաձեռնությամբ և հրավերով դեկտեմբերի 15-ին Բաքու է ժամանում պարսկական կառավարության պատվիրակությունը, և այնտեղ դեկտեմբերի 17-ին սկսվում է համատեղ խորհրդաժողով:

«Աշխատավոր» թերթը գրում էր, որ ադրբեջանա-պարսկական խորհրդաժողովից մուսավաթական կառավարությունը շատ բան էր սպասում: «Բանն այն է, որ եթե Հայաստանն ու Վրաստանը իրենց գլխավոր խնդիրն են համարում անկախության պահպանումը, ապա Ադրբեջանի հոգսը ուրիշներին պատկանող տերիտորիաներ զավթելն է: Նա երազում է իրեն միացնել նաև Պարսկական Ադրբեջանը: Այդ բանը շատ լավ է ըմբռնում պարսից կառավարությունը, ուստի Բաքվի պարսիկ-թուրք խորհրդաժողովի առիթով հայերը անհանգստանալու պատճառ չունեն, քանի որ այն հազիվ թե ունենա Ադրբեջանի համար դրական արդյունքներ, բայց հնարավորություն կտա պարզել երկու

¹ Տե՛ս «Աշխատավոր», 1919, 17 դեկտեմբերի, թիվ 267:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 355:

երկրների բնավ էլ ոչ բարեկամական փոխհարաբերությունները»¹:

Պարսկական կառավարությունը քաջատեղյակ էր օսմանյան թուրքերի կրտսեր եղբայրների՝ Ադրբեջանի թուրքերի՝ Չանգեզուրի և Արցախի հայերի դեմ սանձազերծած կռիվների մասին: Նա նաև արդեն նկատում էր, որ ընդամենը մի քանի ամսվա պատմություն ունեցող, Ադրբեջան անունը որդեգրած թուրքական նոր պետությունը գնալով ծանր խնդիր է դառնալու իր համար:

Չանգեզուրի դեմ չդադարող հարձակումների ընթացքում որևէ նկատելի հաջողության չհասնելով և մեծ կորուստներ կրելով՝ Ադրբեջանը նոր հալածանքներ սկսեց իր հպատակ հայ քաղաքացիների դեմ: Վրաստանում հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բյուրոյի կողմից հրատարակվող տեղեկագրում բերվում էին այդ հալածանքների բազմաթիվ օրինակներ: Տեղեկագրի հաղորդմամբ իշխանությունները, առանց որևէ պատճառաբանության, փակեցին Բաքվում լույս տեսնող «Յառաջ» թերթը՝ Երևանի «Յառաջի» երկվորյակը²: Փակվեցին մի քանի հայկական դպրոցներ, աշխատանքից հեռացվեցին նավթահանքերում ու գործարաններում աշխատող բազմաթիվ հայ ինժեներներ և տեխնիկներ, պետական հիմնարկներից վտարվեցին հատուկենտ հայ պաշտոնյաները և այլն:

Որպես կանոն, ամեն մի արյունալի ոճրագործություն ծրագրելիս բարբարոս Թուրքիայի հարազատ ծնունդ Ադրբեջանը առիթը բաց չէր թողնում և վարպետորեն աղմուկ էր բարձրացնում՝ հայերին մեղադրելով նախահարձակ լինելու կամ ինչ-որ պայմանավորվածություն խախտելու համար:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 31, թ. 10:

² Տե՛ս «Слово», 17 декабря, 1919, № 102:

Գողթանում Ներքին և Վերին Ագուլիսների հայերն ընդունել էին Ադրբեջանի իշխանությունը և ապրում էին իբրև հպատակներ՝ կրելով Գողթանի մյուս գյուղերի հայ բնակչության նախատինքը՝ իբրև թուլամորթների և ստրուկների: Բայց Ադրբեջանին հպատակվելն անգամ չփրկեց ագուլիսցիների կյանքը: Նրանք, 1919 թ. վերջին լիովին շրջափակվելով, մատնվել էին սովի, և արդեն անխուսափելի էր նրանց կործանումը¹:

Թեև Նժդեհը որոշել էր իր ուժերով վերացնել թուրքերի կողմից Ագուլիսների պաշարումը, բայց Զանգեզուրի ղեկավարությունը մերժեց այդ առաջարկը այն պատճառաբանությամբ, թե ավելի կարևոր է Բարգուշատի շղթայի ապահովության պահպանումը²:

Դեկտեմբերի 19-ին* Օրդուբադի և շրջակա գյուղերի թուրքերը մտնում են Ներքին Ագուլիս և սկսում կոտորածը: Վայրենի խրախճանքին զոհ է գնում 400 հայ³: Բնակչության մի փոքր մասը խուճապահար կարողանում է փախչել և ապաստանել Վերին Ագուլիսում: Ներքին Ագուլիսը մինչև վերջին թելը կողոպտվում է:

ՀՀ վարչապետը այդ մասին տեղեկացնում էր Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին՝ ներկայացնելով Գորիսից ստացված հեռագիրը. «Մելիք-Մուսյան Աշոտը Ղափանից հաղորդում է, որ Օրդուբադի և Նախիջևանի թաթարները հրետանակոծությունից հետո կոտորել են [Ներքին] Ագուլիսի ողջ խաղաղ բնակչությանը և այժմ շարունակում են հարձակումը Վերին Ագուլիսի վրա»⁴:

¹ Տե՛ս **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 293-294:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 2 և շրջ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53-ի շրջ., **Գ. Նժդեհ**, Հայ-թուրքական կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 52-53, *նույնի*՝ Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, էջ 283:

³ Տե՛ս «Սյունիք», 1920, 15 հունվարի, թիվ 3:

⁴ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 2, գ. 183, թ. 285:

Այդ օրերին Վերին Ագուլիս է գալիս Էդիֆ բեյը և հայերին հավատացնում, որ պատահածը մի թյուրիմացություն էր, ուստի ոչ ոք թող երկյուղ չունենա: Հայտարարելով, թե թուրքերը միայն իր դիակի վրայով կմտնեն գյուղ՝ նա մեկնում է Օրդուբադ¹:

Կուրորեն հավատալով Էդիֆ բեյի խոսքերին՝ ագուլիսցիները ո՛չ գաղթում են հարևան Յդնա գյուղ, ո՛չ էլ օգնություն են խնդրում Նժդեհի Գողթանի զորամասից: Ավելին, երբ զորամասի հրամանատար Ղազար Քոչարյանը Ներքին Ագուլիսի ջարդից հետո քանիցս դիմում է Վերին Ագուլիսի բնակիչներին, որ թույլ տան գիշերով 200 զինվոր մտցնել գյուղ՝ պաշտպանելու բնակիչներին և բազա ստեղծելու Օրդուբադի դեմ գործողություններ սկսելու համար, պատասխանը լինում է. «Դուք մեզ հետ գործ չունեք, մենք թուրքերի հետ ապրում ենք հաշտ ու խաղաղ: Մեր սիրելի Էդիֆը խոստացել է մեզ պաշտպանել՝ ինչ գնով էլ լինի»²:

Դեկտեմբերի 23-ին ագուլիսցիները տեղեկանում են, որ թուրքերը պատրաստվում են շարժվել իրենց գյուղի վրա, թեև այնտեղ կային Ադրբեջանի ոստիկաններ: Հայերը դիմում են Օրդուբադում նստող գավառապետ Աբասկուլի բեկ Թաիրովի և այնտեղ գտնվող Էդիֆ բեյի օգնությանը: Վերջինս Օրդուբադից գալիս է Վերին Ագուլիս, արժանանում փառահեղ հյուրասիրության ու նորից հանգստացնում ագուլիսցիներին:

Դեկտեմբերի 24-ին շրջակա գյուղերի թուրք հրոսակախմբերը շրջապատեցին Ագուլիսը՝ սպասելով հրամանի: Գյուղի մեծերը նորից դիմեցին Օրդուբադ, և այս անգամ գյուղ եկավ Աբասկուլի բեկը՝ մի քանի շեյխերով: Նրանք իջան Էդիֆ բեյի մոտ: Տեղի ունեցավ խորհրդակցություն: Հաջորդ օրը Աբասկուլի բեկը վերադարձավ Օրդուբադ: Նա հեռացավ թե չէ, թուրք հրոսակա-

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 338:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 53-ի շրջ.:

խմբերը և նրանց միացած ասկյարները խուժեցին Ագուլիս, և սկսվեց սոսկալի կոտորած:

Երկու օր շարունակ սրախողխող էին արվում մարդիկ, բռնաբարվում էին կանայք ու աղջիկները, կողոպտվում ու ավերվում էր շեն գյուղը: Գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկները առանձնացվում էին և ուղարկվում հարեմներ: Գեղեցիկ օրիորդները՝ որպես նվեր, բաժանվում էին սպաներին: Ունևոր Փանյանի 16-ամյա աղջկան նվիրաբերում են Էդիֆ բեյին:

Այսպիսով, երկու Ագուլիսներում տանջանքներով մեռավ 1400 հոգի, իսկ գյուղերը դադարեցին գոյություն ունենալուց¹:

Ընկած ու անպաշտպան Ագուլիսում անասելի գազանություններ էին կատարում հատկապես Օխչի և Գեղի ձորերից Գողթան գաղթած թուրքերը: Հրաշքով փրկվածների մի փոքր մասը փախավ Զանգեզուր, մի ուրիշ աննշան մասն էլ, վճարելով փրկանք, անցավ Արաքս գետը և հայտնվեց Թավրիզում²:

Ագուլիսի կոտորածից հետո Գողթանի՝ հնարավոր ջարդի ենթակա Ղազանչի, Շուռութ, Փորաղաշտ ու Ագա գյուղերի բնակիչները գաղթեցին Զանգեզուր: Գողթանի հայության գլխին կախվեց լիակատար ոչնչացման և հայոց պատմական այդ գավառակի կորստյան վտանգը³:

Ադրբեջանը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ դաշնակիցներին ներկայացրեց իրավիճակը՝ կոտորածի մեղքը բարդելով հայկական ուժերի վրա:

1920 թ. հունվարի 1-ին Լոնդոնի «Թայմս» թերթը Բաքվից ստացած հաղորդման հիման վրա տպագրել էր հոդված այն մա-

¹ Տե՛ս «Մյունիք», 1920, թիվ 3, 15 հունվարի, **Ս. Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 338-339, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 234-238:

² Տե՛ս **Ալ. Խատիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 197, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 240:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

սին, որ Զանգեզուրի հայերը ներխուժել են «Աղբբեջանի Ղարաբաղ պրովինցիան», գրավել և ավերել են մի քանի թուրք գյուղեր և սպանել թուրքերի:

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը որոշ ժամանակ անց, գալով Լոնդոն, Բրիտանիայի արտգործնախարարի տեղակալին հայտնում է, որ ինքը հեռագրով իր կառավարությանը այդ մասին հարցում է արել և պատասխան է ստացել, որ Բաքվից ուղարկված տեղեկությունը իրականությանը չի համապատասխանում¹:

Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը 1920 թ. հունվարի 5-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Խատիայանին (պատճենը՝ ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլխանդանյանին) հեռագիր է հղում՝ նկարագրելով ագուլիսյան սարսափները: Այնուհետև գրում է. «Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը խորապես վրդովված և գրգռված է՝ պահանջում է ձեռք առնել ծայրահեղ միջոցներ ... Աներևակայելի դժվարություններով է հաջողվել ինձ, Ձեր հրամանների հիման վրա, հանգստացնել հայ ազգաբնակչությանը»²:

Երբ թուրքերն արդեն կոտորել էին Ագուլիսի հայությանը, նրանց հետագա ռճիրները կանխելու համար ղեկտեմբերի 28-ին Նժդեհը Օրդուբադի ուղղությամբ կատարեց ռազմական ցույց և կանգնեցրեց թշնամու հարձակումները³:

Ագուլիսցիների կոտորածի և գողթանցիների մի մասի ստիպողական գաղթի համար թուրքերը Նժդեհից նոր պատիժներ պիտի կրեին:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 141:

² «Մյունիք», 1920, 15 հունվարի, թիվ 3:

³ Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 361, **Ռ. Համբարձումեան**, Վարք Նժդեհի, ասոյթներ, Երևան, 2001, էջ 63:

Գեղվաձորի ռազմական հաղթանակից հետո Զանգեզուրի ղեկավարությունը ՀՀ ռազմական նախարարությանը խնդրում էր բարձրացնել Նժդեհի զինվորական աստիճանը՝ իր կատարած ծառայությունների համար: Գրությանը կից ներկայացրած «Պարգևաթերթում» միջնորդվում է «կապիտան Գարեգին Տեր-Հարությունյանին – Նժդեհին» միանգամից շնորհել գնդապետի՝ աստիճան՝ շրջանցելով փոխգնդապետի աստիճանը¹:

Գեղվաձորը գրավելուց հետո Նժդեհը պատրաստվեց *Օրդու-բաշի* դեմ գործողություններին: Օրդուբաշի բնակչությունն արդեն խուճապահար փախել էր տարբեր ուղղություններով: Բայց, չգիտես ինչու, գեներալ Ն. Ղազարյանը Գորիսից հրամայել էր այլևս ոչ մի քայլ առաջ չգնալ, միաժամանակ պահանջել էր թնդանոթները վերադարձնել նշանակված վայրերը², որովհետև թշնամին նոր ուժեր է կուտակում Զանգեզուրի սահմանների վրա՝ գավառի արևելքից Գորիսի, իսկ Նախիջևանի ու Մինքենդի կողմերից Միսիանի վրա հարձակվելու համար:

ՀՀ ներքգործնախարարին Զանգեզուրի պետական կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը ղեկտեմբերի 25-ին գրում էր. « ... Ամբողջ Զանգեզուրը շրջապատված է թշնամիներով. մեր հետախույզ մասերը սահմանագծերում միշտ հանդիպում են թշնամիներին: Աշխատում ենք ստեղծել այնպիսի սահմաններ, որոնք հնարավո-

¹ Պատմագիտական հետազոտություններում (տե՛ս, օրինակ, **Աւօ**, Նժդեհ, էջ 79, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 218, **R. Ovanisian**, The Republic of Armenia, vol. 2, 1979, էջ 218) սխալմամբ նշված է, թե Երևանից Նժդեհը Զանգեզուր էր եկել փոխգնդապետի աստիճանով: Ինչպես երևում է վերը բերած արխիվային փաստաթղթից, այդ ժամանակ նա կապիտան էր: Դրոյի 1920 թ. մայիսյան հրամաններում Նժդեհի կոչումը նշվում է «փոխգնդապետ»: Դա նշանակում է, որ Զանգեզուրի ղեկավարության միջնորդությունը դեռ չէր բավարարվել (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 9, թ. 5-9):

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479, մաս 2-րդ, թ. 353-ի շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 44, թթ. 2-3:

րություն կտան ընդհարումների դեպքում հեշտությամբ պահպանել երկիրը»¹:

1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին Հայաստանի զինվորական նախարար գեներալ Արարատյանի հրամանով Դրաստամատ Կանայանը (Դրո) նշանակվեց Զանգեզուր-Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար: Դեկտեմբերի 20-ին նա իր շուրջ 600 հոգանոց էքսպեդիցիոն զորամասով ժամանեց Գորիս²: Անվճռական գեներալ Ն. Ղազարյանի կարևորագույն կարգադրությունները այսուհետև համաձայնեցվելու էին հանդուգն ու խիզախ Դրոյի հետ:

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ 1920 Թ. ՄԿԶԲԻՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ
ՇՈՒՌՆՈՒԽՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԴՐԱ ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ**

Ավարտվեց իրադարձություններով լի զանգեզուրյան ևս մեկ տարին՝ 1919 թվականը: Այդ իրադարձությունները հիմնականում ռազմական էին՝ կռիվ, պաշտպանություն, հարձակում, ավեր ու արյուն: Բայց զավառում կար նաև ներքին կյանք՝ խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանք, կառավարման մարմինների վերակազմություն ու կատարելագործում և այլն:

1919 թվականին կատարված գործերի յուրատեսակ հաշվետվություն էր դեկտեմբերի 1-ին Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար նշանակված Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի դեկտեմբերի 25-ի զեկուցա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 54:

² Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 394, Դրո, Կենսագրական, հուշեր, վկայություններ, Երևան, 1991, էջ 138, Հ. Գևորգյան, Դրո, էջ 531:

գիրը Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին:

Գավառում գրեթե բացակայում էր ամուր կազմակերպված դատաստանական օգնությունը: Գորիս քաղաքում ոչ լրիվ կազմով գոյություն ունեցող շրջանային (окружной) դատարանը չէր կարողանում բավարարել գավառի մեծ պահանջմունքը, քանզի տեղում չկային մասնագետներ և պատրաստված անձինք, որոնցով կարելի լիներ լրացնել պակասը: Իսկ լիարժեք դատաստանական աշխատանք կատարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մեկ շրջանային դատավոր (окружной судья), երեք հաշտարար դատավոր, երեք դատաստանական քննիչ:

Չնայած իրավաբան մասնագետների խիստ պակասին՝ այնուհանդերձ հանցավոր տարրերը դատական պատասխանատվության էին կանչվում: Գյուղական բնակավայրում վերացվել էր շղթայակապության երևույթը՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության դեմոկրատական կարգերին անհարիր միջոց:

Զինվորական ծախսերը մեծ էին: Զորակոչն իրականացվում էր առանց որևէ դժվարության: Սկզբում որոշված էր զորակոչել մինչև 34 տարեկաններին, բայց պարենային դժվարությունների պատճառով կատարվել էր միայն մինչև 28 տարեկանների հավաք: Նույն պատճառով գավառի ղեկավարությունը զինակոչի ենթարկվածների կեսին ընդգրկում էր Գորիս քաղաքի և շրջանների կանոնավոր զորամասերում, իսկ մյուս կեսին՝ միլիցիական ծառայությունում:

Պարենավորման գործը գավառում 1920 թ. սկզբին առաջվա նման խոցելի էր: Ժողովրդի տնտեսական դրությունը աննկարագրելի ծանր էր: Գավառը իշխանություններին էր հանձնում ստացած բերք ու բարիքի և ընդհանրապես եկամտի 50%-ից ավելին: Ազգաբնակչությունն ընդհանուր ֆոնդին 1919 թ. տվել էր 22 հա-

գար փութ ցորեն, նույնքան գարի, ինչպես նաև պահանջված քանակի խոտ և դարման¹: 1920 թ. հունվարի կեսերին Երևանից Ջանգեզուր ուղարկվեց 20 հազար փութ ալյուր, 6 հազար զինվորական հագուստ, շաքար, թեյ, լոբի, չորացրած բանջարեղեն, որը քիչ թե շատ թեթևացրեց դրությունը: Բայց այդ ամենը չնչին բան էր պահանջարկի դիմաց:

Բժշկասանիտարական գործը բարձիթողի վիճակում էր, չէր բավականացնում դեղորայքը: Գյուղերում և նույնիսկ Գորիս քաղաքում 1919 թ. տիֆով վարակվել էին հարյուրավոր մարդիկ, որոնց զգալի մասը բուժվել էր ժողովրդական բուժամիջոցներով: Մայիս ամսին Երևանից Նախիջևանի վրայով Ջանգեզուր էր ուղարկվել 30 փութ դեղորայք և գործիքներ, որոնք սակայն ընկել էին թուրքերի ձեռքը:

Ջանազան հիվանդություններից մեծ կորուստներ էր կրում անասնապահությունը: Եղջերավոր անասունների մեջ իսկական կոտորած էր սկսվել ժանտախտի պատճառով:

Սակայն այդ ամենի կողքին ակնառու էին դրական փոփոխությունները:

Իր զեկուցագրում գեներալ-կոմիսարը նշում էր, որ գավառի ներքին կյանքը կանոնավորելու ուղղությամբ 1920 թ. սկզբին լարված աշխատում էին Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդը, նրան ենթակա Կապանի Ազգային խորհուրդը, շրջանային խորհուրդները: Դրանից բացի՝ գեներալ-կոմիսարությանը կից գործում էր գավառի կառավարման խորհուրդը, որն ուներ հետևյալ բաժանմունքները. 1) ներքին գործերի և պարենավորման, 2) դպրոցական-կրթական, 3) խնամատարության, ժողովրդական առողջապահության ու հասարակական աշխատանքների, 4) ճանա-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, թ. 352-ի շրջ.:

պարհների հաղորդակցության, 5) պետական վերահսկողության¹:

Ներքին գործերի բաժանմունքի ջանքերով վերակազմավորվում էր հեծյալ և հետևակ միլիցիան: Նոր գրավված Օխչի և Գեղի ձորերի տարածքներում ստեղծվել էր կոմիսարության 6-րդ շրջանը, որը բնակեցվել էր հայ գաղթականներով:

Գորիս քաղաքում հիմնվել էր պետական ջուլհականոց, որը բավականին կրճատել էր այնտեղ ապաստանած գործազուրկ գաղթականների թիվը:

Դպրոցական գործը զավառում հետզհետե բարելավվում էր: Ուսուցչական կազմը կանոնավոր աշխատավարձ էր ստանում: Հրահանգի համաձայն՝ բոլոր գյուղերում, ուր հնարավոր էր, բացվել էին դպրոցներ, թեև առաջվա պես շատ մեծ էր գրքերի և գրենական պիտույքների պակասը:

Աշխատանքներ էին տարվում Գորիս քաղաքի և գավառի բոլոր շրջանների միջև հեռագրային և հեռախոսային կապ հաստատելու ուղղությամբ: Առաջնահերթ էին համարվում Գորիսը Գողթանի և Գենվազի հետ կապելու աշխատանքները: Գորիսից հեռագրային հաղորդակցությունը Սիսիանի վրայով հասնում էր մինչև Բազարչայ և ծրագրված էր մինչև 1920 թ. գարնան սկիզբը հասցնել Ղուշիբիլակ: «Եթե Քեշիշքենդից ևս դեպի Սիսիան հեռագրաթել անցկացնելու աշխատանքները կանգ չառնեն,- կարողում ենք մի պաշտոնական փաստաթղթում,- ապա կարելի է հուսալ, որ մոտ ապագային Գորիսը կարող է միանալ Երևանի հետ հեռագրաթելով»²:

Սկսվել էր ճանապարհների կարգավորումը: Չնայած հաղորդակցության դժվարություններին՝ տրանսպորտային կապը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, թ. 352:

² Նույն տեղում, թ. 353:

Վայոց ձորի կենտրոն Քեշիշքենդի հետ գործում էր: Չանգեզուրի գյուղերից բերված ավելի քան 3 հազար գրաստ երթնեկում էր Գորիս-Քեշիշքենդ ճանապարհով¹, որի միջոցով Հայաստանի այդ տարածքից գավառ էր փոխադրվում զինամթերք, պարեն, հագուստ: Ոչ մի հնարավորություն չկար վարձատրելու մարդկանց այս աշխատանքի դիմաց. ամբողջ այդ գործը կատարվում էր հասարակական հիմունքներով: «Չանգեզուրի ժողովրդի այդ գոհողությունը անսահման է,- կարդում ենք նույն փաստաթղթում,- նա պատրաստ է ամեն ինչ գոհաբերել երկրի պաշտպանության համար»²:

1920 թ. մեծ հույսեր էր արթնացրել Չանգեզուրում, թեև աշխարհի քաղաքական հորիզոնը դեռ չէր պարզվել: Ընդհակառակը, շահերի բախումը հաղթանակած պետությունների միջև շարունակվում էր, Թուրքիայի խնդիրը չէր լուծվում, իսկ բոլշևիկյան Ռուսաստանը ձգտում էր ձեռք պարզել մի կողմից՝ պարտված Գերմանիային, մյուս կողմից՝ հոգեվարք ապրող Թուրքիային ու Պարսկաստանին: Եվ խորհրդային զորքերն իրենց արշավը ուղղեցին դեպի հարավ:

Հունվարի 8-10-ը խորհրդային և կամավորական բանակի միջև Դոնի ավազանում տեղի ունեցան խոշոր ընդհարումներ. Դենիկինը պարտվեց, իսկ խորհրդային զորքերը, գրավելով Նոր Նախիջևանն ու Ռոստովը, շարժվեցին առաջ: Դենիկինի կամավորական բանակը տվեց տասնյակ հազարավոր գերիներ, կարմիր զորքերի ձեռքն անցան բազմաթիվ թնդանոթներ, զենք, ռազմամթերք: Սրանք կամավորական բանակի վերջնական կազմալուծման նշաններն էին: Կարմիր բանակի սպառնալիքը մոտենում էր Այսրկովկասին, ուր հարկավոր էր դիմադրական ուժ ստեղծել:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, թ. 353:

² Նույն տեղում:

Եվ ահա հունվարի 12-ին Այսրկովկասում բրիտանական զլխավոր կոմիսար Ջոն Օլիվեր Ուորդըրոպը Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին պաշտոնապես հայտարարեց, որ լորդ Քերզոնի առաջարկով Փարիզում դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը ճանաչել է Վրաստանի և Ադրբեջանի փաստական անկախությունը:

Ջ. Ուորդըրոպի այս հայտարարությունը եթե հանդիսությունների ու խանդավառ ցույցերի առիթ տվեց Վրաստանի ու Ադրբեջանի մայրաքաղաքներում, ապա խիստ ծանր տպավորություն գործեց Հայաստանում և վրդովմունք առաջ բերեց դաշնակիցների նկատմամբ:

Թեև Ադրբեջանը դե ֆակտո անկախ էր ճանաչվել առանց Զանգեզուրի և Արցախի, բայց այդ երկրամասերը Եվրոպայի համար առաջվա պես համարվում էին «չեզոք» տարածքներ, և դրանց պատկանելության հարցը դեռ որոշված չէր, թեև արդեն մեկ տարի (1919 թ. հունվարից) շարունակվում էր Փարիզի վեհաժողովը: Չնայած դրան՝ Ջ. Ուորդըրոպը շարունակում էր Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ ադրբեջանական գավթիչների հավակնությունների օգտին հայտարարություններ անել: Ավելին՝ 1920 թ. հունվարի 23-ին նա ժամանում է Բաքու՝ Ադրբեջանի անկախության ճանաչման առիթով անձամբ շնորհավորելու մուսավաթական կառավարությանը, նաև խորհրդակցելու 1919 թ. վերջերից Զանգեզուրի շուրջ երկուստեք ծավալված ռազմական գործողությունների կապակցությամբ: Ջ. Ուորդըրոպը Բաքվի կառավարությանը հավաստիացնում է, որ ինքը Լոնդոնին ու Փարիզին անպայման կտրամադրի Հայաստանի դեմ, որն «ուզում է գավթել ուրիշի հողերը»¹:

Գեղվաձորի արշավանքից (1919 թ. նոյեմբերի 15) հազիվ մեկ ամիս էր անցել, երբ գավառի հայության առջև կանգնեց անտա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թթ. 56-57:

ռապատ ու լեռնային Շուռնուխ գյուղի և շրջակա գյուղերի, ինչպես նաև Բարգուշատ (Որոտանի ստորին հոսանք) գետի և հովտի թուրքերի ավազակային հարձակումների մշտական վտանգից ազատվելու հրատապ խնդիրը¹:

Շուռնուխը և նրան հարակից թուրքական գյուղերը՝ Էյվազլար, Մազրա, Նավլու և այլն, գտնվում էին Որոտան գետի աջ ու ձախ ափերին: Այդ տարածքն իր աշխարհագրական դիրքով իշխում էր Կապանի և Գորիսի շրջանների վրա, բացի դրանից՝ այդտեղով էր անցնում Գորիս-Կապան խճուղային ճանապարհը, որի «բանալին» գտնվում էր թուրքերի ձեռքին. ցանկացած ժամանակ նրանք փակում էին ճանապարհը, հաճախ սպանում կամ առևանգում հայ ճամփորդներին և, որպես կանոն, մնում անպատիժ²:

Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը, Դրոյի մասնակցությամբ իր նիստում քննարկելով Շուռնուխի դեմ արշավանք կազմակերպելու անհրաժեշտության հարցը, Ն. Ղազարյանի առջև դրեց այն իրականացնելու խնդիրը: Վերջինս հավանություն տվեց Ազգային խորհրդի առաջարկին և Նժդեհին հրավիրեց Գորիս՝ խորհրդակցելու³:

Գեներալ Ն. Ղազարյանը Զանգեզուր-արցախյան շրջանի հայկական ուժերի հրամանատար նշանակված Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) և իր անունից Կապարգողթի հրամանատարին առաջարկեց արշավանք սկսել Շուռնուխի և հարակից թուրքական գյուղերի վրա, տեղահանել բնակիչներին և Գորիս-Կապան

¹ Տե՛ս Եապօնի (Յովհաննէս Պարոնեան) յուշերը, գրի առաւ՝ Յ. Տէրունի, «Հայրենիք», 1941, հունիս, թիվ 8 (224), էջ 97, **Վ. Առաքելյան**, Նժդեհ, Երևան, 1989, էջ 20:

² Տե՛ս Եապօնի (Յովհաննէս Պարոնեան) յուշերը, էջ 97:

³ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 53:

խճուղին դարձնել անվտանգ¹: Նաև Նժդեհին ներկայացրեց արշավանքի իր ծրագիրը, որի համաձայն Շուռնուխի վրա պետք է հարձակում սկսվեր միաժամանակ՝ և՛ Կապանի կողմից՝ Կապարգողթի ուժերով, և՛ Գորիսի կողմից՝ Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոնի) հրամանատարության տակ գտնվող ջոկատով: Վերջինիս զորամասը հիմնականում հարվածելու էր Որոտանի աջ ափի թուրքական զյուղերին²:

Շուռնուխի ռազմական գործողության ընդհանուր ղեկավարությունը իրականացնելու էր Դրոն:

Գ. Նժդեհը, գտնելով որ Շուռնուխի հովտի վրա հարձակվելու ձեռնարկը տվյալ պահին աննպատակահարմար է և ռազմավարական տեսակետից խիստ վտանգավոր, դեմ արտահայտվեց այդ ծրագրին³: Գեներալ Ն. Ղազարյանի հետ զրույցի ժամանակ հիմնավորելով իր կարծիքը՝ նա ասում է, որ այն պահին, երբ Ղարաբաղում խմորվում են հայերի ապստամբական նոր շարժումներ, Շուռնուխի արշավանքը Ադրբեջանի կառավարությանն առիթ կտա մեծ ուժերով օգնության հասնելու Ղարաբաղի և Զանգեզուրի արևելյան ճակատների վրա կովող թուրքերին: Դա մեծապես կբարդացնի Ղարաբաղի առանց այն էլ ծանր դրությունը, ուր չկա ո՛չ կանոնավոր կազմակերպվածություն, ո՛չ էլ բավարար քանակի ռազմամթերք⁴:

Գ. Նժդեհը Շուռնուխի արշավանքը խիստ վտանգավոր էր համարում հատկապես Գողթանի համար: Գողթանը, ըստ նրա, իր աշխարհագրական դիրքով բացառիկ նշանակություն ունի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 73:

² Տե՛ս Եապօնի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, էջ 97, **Հ. Գևորգյան**, Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), Երևան, 2013, էջ 202, 204:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 2, գ. 44, թ. 3:

⁴ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 53, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 42:

Զանգեզուրի պաշտպանության հարցում, ուստի նրա կորուստը կարող է անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ: Սյունեցի կամավորների մի հավաքում խոսելով Գողթանի ռազմավարական նշանակության մասին՝ Նժդեհը նշել է. «Գողթանը դա մեր լեռնաշխարհի ռազմագիտական բանալին է: Զիջել այդ փոքրիկ, բայց իր աշխարհագրական դիրքի ու բնական ամրությունների արժեքով մեծ ու կարևոր շրջանը, կնշանակի հաշտվել Սյունիքից և Ղարաբաղից ընդմիջտ ձեռք քաշելու մտքի հետ:

Դեռ ավելին, ձեռքից տալ Գողթանը, կնշանակի անհնար դարձնելու աստիճան դժվարացնել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը՝ մշտական վախի ու ջղայնության մատնելով մեր փոքրիկ հանրապետությունը»¹:

Եվ ահա, աղբբեջանական ուժերը, պատրվակելով Շուռնուխի արշավանքը, կարող էին ոչնչացման սպառնալիք կախել Գողթանի փաստորեն անպաշտպան հայության գլխին: Ուստի, ասում էր Նժդեհը, երբ դրված է գողթանցիների լինել-չլինելու հարցը, առաջնությունը պետք է տալ Գողթան մտնելու և Օրդուբադը գրավելու իր մշակած ծրագրին: Նա գորավարին հիշեցրեց իր՝ նրան մի քանի օր առաջ ներկայացրած մարտագիրը, որտեղ հիմնավորել էր Օրդուբադի դեմ անհապաղ արշավանք սկսելու անհրաժեշտությունը, սակայն պատասխան չէր ստացել:

Նկատի առնելով այս բոլոր հանգամանքները՝ Նժդեհը գտնում էր, որ Շուռնուխի արշավանքը կարելի է սկսել Գողթանի արշավանքից անմիջապես հետո²:

Գեներալ Ն. Ղազարյանը տեղյակ էր Գողթանի նկատմամբ

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 56, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 42:

² Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 53:

Հայաստանի կառավարության տեսակետին: Կառավարությունը գտնում էր, որ կենտրոնից Գողթանին օգնության հասնելը գործնականորեն անհնարին է, հետևապես կրկին ու կրկին հիշեցնում էր, որ միակ ելքը դեպի Զանգեզուր գողթանցիների գաղթն է¹:

Իր զեկուցագրում Նժդեհը մասնավորապես նշում էր, որ Գեղիի, Ողջիի և Շխլարի կիրճերը և նրանց աղոթեջանաբնակ գյուղերը մասամբ դժվարացնում, մասամբ անհնար էին դարձնում առանձին շրջանների հաղորդակցումը: Կապանը Սիսիանի ու Գորիսի հետ հաղորդակցվում էր մեծ դժվարություններով, Գողթանը Գենվազի ու Կապանի հետ նույնպես հաղորդակցվում էր շատ ծանր պայմաններում, իսկ Գողթանը և Սիսիանը Շխլարի կիրճի պատճառով հաղորդակցվելու հնարավորություն չունեին: Քանի որ Զանգեզուրի թիկունքը վտանգված էր, Նժդեհը պնդում էր, որ ողջ ուշադրությունը պետք է դարձնել այդ կիրճերի վրա: Զբաղեցնելով Ողջիի և Գեղիի կիրճերը՝ նրա կարծիքով հանդուրժելի վիճակ կստեղծվեր Գողթանի, Գենվազի, Կապանի, Գորիսի և Սիսիանի համար, թեև Գողթանն ու Սիսիանը Շխլարի կիրճի պատճառով դարձյալ կմնային տարանջատված: «Իմ բոլոր դիմումները Զանգեզուրի իշխող շրջաններին ու հորդորումները՝ մաքրել Շիխլիարի կիրճը, ոչ մի դրական արդյունք չտվեցին, միշտ ստանում էի մերժում, որը հիմնավորվում էր այն բանով, թե շիխլիարցիները «հավատարիմ հպատակներ» և օրինապահ են, մոռանալով, որ և՛ Շահվերդիլյարը, և՛ Էյվազլարը, և՛ Ողջիի կիրճը Անդրանիկի ժամանակ էլ հայտարարել էին իրենց օրինապահության ու հավատարմության մասին»:

Զեկուցագրում այնուհետև նշվում էր, թե հայտնի է՝ այդ նույն «օրինապահ» էյվազլարցիները ինչպիսի ճնշում գործադրեցին

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 56:

քարահունջցիների վրա, իսկ «հավատարիմ» հպատակներ ողջեցիները իրենց Հայաստանի թշնամի էին հայտարարում և անգամ փորձում թիկունքից հարվածել Գողթանին: Նժդեհը համոզված էր, որ հարմար պահի, երբ կպահանջեն Ադրբեջանի շահերը, նույն խաղը Ջանգեզուրի գլխին կխաղան նաև Շխլարի կիրճի բնակիչները: Վերջին վեց ամիսների ընթացքում, նշում էր գորավարը հակառակորդը հինգ անգամ հարձակվել է Գողթանի և մեկ անգամ՝ Սիսիանի վրա, իսկ հայերը հարձակվել են երկու անգամ՝ մի անգամ Գողթանում, մի անգամ էլ՝ Սիսիանում (Ջուլում): Նա նշում էր, որ այդ օպերացիաների ընթացքում Գողթանը հնարավորություն չունեցավ օգնելու Սիսիանին, ինչպես և Սիսիանը՝ Գողթանին, քանի որ դրանց միջև գտնվում էր Շխլարի կիրճը, որի բնակչության օրինապահությանը հավատալը ոչ միայն պարզամտություն կլիներ, այլև հանցավորություն: Նժդեհը ընդգծում էր, որ ամբողջ Ջանգեզուրում չի գտնվի գեթ մի մարդ, որը հանգիստ խղճով կերաշխավորի շխլարցիներին այն առումով, որ նրանք ներգրավված չեն Ադրբեջանի ռազմական լրտեսության մեջ: Նժդեհը գրում է. «Ես համոզված եմ, որ Շիխլարի կիրճը հոգուտ Ադրբեջանի գործող մի հսկայական լրտեսական կազմակերպություն է, և որ այդ կիրճը Ջանգեզուրի ապագա դժբախտության պատճառն է»¹:

Ամփոփելով գրությունը՝ Նժդեհը փաստում էր, թե համաձայն տեղեկությունների՝ հակառակորդն զբաղված է Ջանգեզուրի դեմ ամենալայնածավալ գործողություն մշակելով: Նա կարծում էր, որ այդ օպերացիայի կազմակերպման աշխատանքները հակառակորդից կխլեն մեկ ամիս ժամանակ, և որ այդ ընթացքում անհրաժեշտ է պատրաստ լինել դիմավորելու հակառակորդին, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 48, թ. 2:

հնարավոր լինի ձախողել հակառակորդի պլանները, և որ նրան հնարավորություն չտրվի դրսից Շխլարի կիրճ ու Ջուլ ուժեր մտցնելով՝ հարվածել Սիսիանին և Քիլիսալուով միանալով հակառակորդի այն զորամասերի հետ, որոնք գործում են Հաջիսամլուի կողմից՝ Ջանգեզուրը կտրել Դարալագյազից, ինչը, իհարկե, երկրամասը կդնի անելանելի վիճակի մեջ: Ուստի անհրաժեշտ է Սիսիանի ուժերով անհապաղ մաքրել Շխլարի կիրճը և, գրավելով Արավսա, Լյաքաթաղ, Թեյվաս՝, Վերին, Միջին և Ներքին Անգր գյուղերը, կապ հաստատել Գողթանի հետ:

Որպես եզրակացություն Նժդեհը իրավամբ նշում էր.

«Շիխլարի կիրճի գրավմամբ կհեշտանան հետագա գործողությունները Նախիջևանի գավառում և կվերանա Երևանից կտրված լինելու վտանգը:

Ջեկուցելով Շիխլարի կիրճը մաքրելու անհրաժեշտության այս բոլոր շարադրված և, ըստ իս, անառարկելի փաստարկները՝ ես վերջին անգամ եմ խնդրում Ձերդ Գերագանցությանը, որ այն դեպքում, եթե որոշ անձանց հաջողվի ի վնաս հայրենիքի շահերի և ի հակասումն ռազմավարության պահանջների պնդել այն բանի վրա, որ Շիխլարի թաթարները մնան իրենց տեղերում, ինձ ազատել զբաղեցրածս պաշտոնից, որովհետև Ջանգեզուրում իմ հետագա մնալը կլինի անօգուտ և աննպատակ:

Նման պայմաններում ես ավելի օգտակար կլինեի արյունաքամ լինող Գողթանում մի շարքային կամավորի դերում»¹:

Կրկին ու կրկին ընդգծելով Օրդուֆաղի դեմ արշավանքի առաջնային նպատակահարմարությունը՝ Նժդեհը, սակայն, են-

* Այժմ դրանք Նախիջևանի Լյաքաթաղ (Լաքաթաղ) և Թեյվազ գյուղերն են:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 48, թ. 2:

թարկվում է զինվորական կարգապահությանը և, ի վերջո, համաձայնվում Ն. Ղազարյանի առաջարկին¹:

Շուռնուխի արշավանքից առաջ Նժդեհը մի գրություն է ուղարկում Դրոյին, որտեղ մասնավորապես նշված էր.

«Որպես հեղափոխական՝ իմ բարոյական պարտքն եմ համարում վերջին անգամ նախագգուշացնելու Ձեզ, որ Շուռնուխի գործողությունները շատ ծանր հետևանքներ պիտի ունենան Ղարաբաղի և Գողթանի համար:

Իհարկե ... իմ տեսակետը տվյալ հարցերի մասին ինձ՝ որպես զինվորականի, իրավունք չի տալիս չկատարելու ինձ տրվելիք հրամանը: Եղե՛ք համոզված, որ տրվելիք խնդիրները իմ ուժերի կողմից կը կատարվին ամենափայլուն կերպով»²:

1920 թ. հունվարի 17-ին Նժդեհը հետևյալ թիվ 17 մարտագիրն է ուղղում իր վաշտերին.

«1. Շուռնուխի ուղղությամբ թշնամին իր ձեռքին պահելով Ալի-Ղուլի-Ուշաղի, Էյվազլար, Շամսագ, Ղուրթղալա, Մազրթնի, Ային գյուղերը և Քեափագ, Ային-Տաղ և Խանակա բարձունքները, փակել է Ղափան-Գորիս խճուղին: Հրամայած է մաքրել եւ ապահովել այդ ճանապարհը թշնամու յարձակումներից:

2. Զինուորնե՛ր, անհաշտ թշնամին նորից մեզ իր ձեռնոցն է նետել: Վերցնենք առանց տատանումի: Օրեր առաջ իմ արևմտեան ուժերի խենթ հարուածներից ընկաւ անառիկ Գեղուածորը: Օրեր անց՝ ձեր նոյն Գեղուածորեան թափի ու կրակի առաջ պիտ ընկնի Որոտանի աջ ափը:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 48, թ. 2:

² **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 53, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 42, 43, **Վ. Առաքելյան**, Նժդեհ, էջ 20:

Այնտեղ, Գեղուայ բարձունքներում եւ ձորերում մեզ զօրավիզեց Դավիթ-Բէգի վրիժավառ սուերը, այստեղ, Որոտանի ճակատում, մեզ կ'առաջնորդէ Թորոս իշխանի հայրենանւեր հոգին: Եօթ բարձունք ունի այս ճակատը, հպարտ բարձունքներ, որոնց տիրելու մէջ, որոնց վրայ է մեր փրկութիւնը: Ով տիրեց այդ լեռներին՝ նա է տէրը Զանգեզուրին: Ուրեմն յառաջ, իմ եօթն անգամ սիրած և քաջ դափանցիներ, յառաջ դէպ այդ բարձունքները, դէպ Քեափագ, Ային-Տաղ, դէպ Հարթիգ:

Մեզ հետ Աստուած եւ մեր պատերազմական բախտը, յառաջ»¹:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար Դրոն ևս կարգավորում էր տեղի զինուժը՝ համապատասխան նշանակումներ կատարելով: Դրոյի՝ 1920 թ. հունվարի 18-ի հրամանով պողպորուչիկ Արիստակես Մուրադխանյանը նշանակվում է Սիսիանի ջոկատի գումարտակի հրամանատար: Պահեստագործի հրամանատար, ռոտմիստր Նիկոլայ Թարխանովը հունվարի 13-ին ծանուցում է Դրոյին, թե հատուկ հետևակային գումարտակը իր հրամանով մտել է Քարահունջ գյուղը, որի կազմում կա 60 զինվոր և մեկ ավագ սպա: Հրետանու պետը ծանուցում է, որ լեռնային մարտկոցի 9-րդ դասակը իր և հեծյալ մարտկոցի հետ՝ պորուչիկ Ռուբեն Արզանովի գլխավորությամբ, հունվարի 18-ին տեղակայվել են հանձնարարված վայրում:

Հունվարի 18-ին ջոկատի շտաբի պետ շտաբ-կապիտան Վալենտին Միրիմանյանը և համհարզ, պորուչիկ Նիկոլայ Նուրովը գնում են դիրքերը՝ Շուռնուխի օպերացիան անմիջականորեն դեկավարելու համար²:

¹ Վ. Գեղրգեան, նշվ. աշխ., էջ 43:

² Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 280, ց. 4, գ. 2, թ. 59:

1920 թ. հունվարի 22-ին՝ արշավանքից առաջ, Դրոն արձակում է հետևյալ կոչը.

«Սպանե՛ր և զինվորնե՛ր,

Թշնամին, որը երագում էր Զանգեզուրի գրավումը և վերջերս մտել էր մեր տարածք, կրելով մեծ կորուստներ անցած տարվա վերջին, ջարդված ու ոչնչացած, թողել է մեր սահմանները: Սակայն նա դեռևս չի կորցրել իր հույսը և, օգտվելով տեղի մահմեդականների աջակցությունից, պատրաստ է՝ կրկին անցնելու հարձակման և գրավելու մեր շրջանը:

Թշնամին շարունակում է իր ձեռքում պահել ողջ Շուռնուխի շրջանը և փակելով մեր ճանապարհները դեպի Ղափան, առաջիկայում ձգտում է միանալ Նախիջևանի հետ՝ կտրելու մեզ մեր եղբայրներից՝ դափանցիներից և գողթանցիներից, սակայն սուրբ ծննդյան օրերին, դուք, Հերոսական Հայաստանի քաջարի մարտիկներդ կրկին հաղթանակ և ուրախություն բերեցիք մեր ժողովրդին. թշնամին այստեղ էլ տեսնելով ձեզ փախավ:

Սպանե՛ր և զինվորնե՛ր, քաջությունը, անձնագոհությունը և խնդրի կարևորությունը գիտակցելը մեր առաջիկա հաղթանակների երաշխիքն են, քանի որ թշնամին արդեն գիտակցել է, որ մեծ է Ձեր սերը հայրենիքի հանդեպ և թե որքան դաժանորեն եք դուք պատժում նրան, ով համարձակվել է խաթարելու Ձեր ազատությունն ու պատիվը:

Շնորհապարտ եմ Ձեզ զինվորներ... Հավերժ փառք զոհվածներին...»¹:

1920 թ. հունվարի 19-ին Նժդեհի վաշտերն անցան հարձակման: Միաժամանակ Յապոնի զորամասը հարվածեց Որոտանի ափին գտնվող թուրքական էյվազլար գյուղին: Տեղ հասավ նաև

¹ ՀԱԱ, ֆ. 280, ց. 4, գ. 2, թ. 59-ի շրջ.:

Միսիանի աշխարհագրային ջոկատը՝ Պոդոս Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ¹: Դաժան բքի պայմաններում, հաղթահարելով Ղարաքիլիսա-Յայջի-Տաթև-Երիցաթումբ դժվարին ճանապարհը, Միսիանի ջոկատը դիրքեր գրավեց Կատար բարձունքում՝ կրակի տակ առնելով թուրքերի գրաված բարձունքները²:

Կռիվը տևեց ընդամենը երկու օր: Կապարգողթի հրամանատարը կռվի թեժ կետերում էր: Իր զինվորների համար Նժդեհն իսկական կուռք էր: Զորաշարքերում նրա հայտնվելը տասնապատկում էր զինվորների մարտական ոգին: Նա մարտիկներին հմայում էր անձնական քաջությամբ, իր օրինակով նրանց մղում նոր սխրանքների: Երբ վաշտերից մեկի զինվորները չկարողացան հարձակվելով վերցնել Խալաջ գյուղի անառիկ դիրքերը և մուրը վրա հասնելու պատճառով մտադիր էին գրոհը հետաձգել վաղվան, միայն տասը հեծյալների հետ Նժդեհը գրոհեց թշնամու դիրքերի ուղղությամբ: Դիրքերը գրավվեցին, և թուրքերը փախան գյուղից³:

Կռվի այս կամ այն հատվածում Նժդեհի երևալը ահ ու սարսափի էր մատնում թշնամուն:

Հունվարի 20-ին այլևս անկարող լինելով որևէ դիմադրության՝ թշնամին գլխապատառ լքեց բոլոր դիրքերը: Ռազմական ծրագրով նախատեսված 6 գյուղերի փոխարեն Նժդեհի քաջերը

¹ Տե՛ս «Երեկոյան Երևան» թերթ, 1990, 9 հուլիսի:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 54, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, հունիս, թիվ 8, էջ 115, Եսպոսի (Յովհաննէս Պարոնեան) յուշերը, էջ 97-98, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեութիւնը...», էջ 89, **Վ. Առաքելյան**, Նժդեհ, էջ 21:

³ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», Գորիս, 1921, էջ 30-31, **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 54, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեութիւնը...», էջ 90, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 44, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 21:

երկու օրում գրավեցին Բարգուշատի Չարալու, Սալդաշ, Փարի-
ջան, Գյոյալի, Դաշբաշ, Հարթիգ, Միհրալու, Խոջամուսախլու,
Այյադ, Ջոր, Մազըտտի, Թարավլու, Չարդախլու, Վերին և Ներքին
Քյոռջալանլու, Կարադաշ, Քյուրդ-Խալաշ, Ային, Ղուրդղուլադ,
Չիբիկլու, Սևաքար, Միսիթան, Ղարադաշ-Բուլաղի, Ղարաղլադ,
Խանլավա, Մահմուտլու և Հաջիլու գյուղերը: Նույն ժամանակ
Գորիսի զորամասը Յապոնի, Արտեմ Խանգադյանի և տաթևցի
Վարդանի ղեկավարությամբ գրավեց Շուռնուխ, Էյվազլար,
Մազրա, Նավլու և Հագարու գետի ափին ընկած թուրքական
մյուս գյուղերը¹:

Այսպիսով՝ Կապարգողթի և Գորիսի ուժերը, գրավելով բազ-
մաթիվ ռազմավարական կարևոր դիրքեր, ձեռք գցելով պատե-
րազմական ավար և բացելով Գորիս-Կապան խճուղին, իրենց
հսկողության տակ վերցրին 30-ից ավելի թուրքաբնակ գյուղեր²:

Կատարված ռազմական փայլուն գործողությունը արժանա-
ցավ հրամանատարության խրախուսանքին: 1920 թ. հունվարի
25-ի շնորհավորական ուղերձում նշվում էր. «Շուռնուխի ձեռ-
նարկած օպերացիան, որի նպատակը դեպի Ղափան ճանապար-
հի բացումն էր, պսակվեց լիովին հաջողությամբ:

Անկազմակերպ, անկարգապահ հակառակորդը փախավ՝
թողնելով իրենց կանանց և երեխաներին՝ չկարողանալով դիմա-
նալ Ձեր սրընթաց հարվածին:

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 54, Եապօնի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, էջ 98, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 89, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 43, **Հ. Գևորգյան**, Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), էջ 208-209, *նույնի՝* Դրո, էջ 546-547:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 280, ց. 4, գ. 2, թթ. 59, 82, Եապօնի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, էջ 98:

Քաջարի՝ սպաներ և զինվորներ, Դուք կրկին անգամ ապացուցեցիք Ձեր բարձր անձնագոհությունը, պարտքի հանդեպ անմնացորդ նվիրումը, սերը դեպի հայրենիքը և հանուն հաղթանակի մեծագույն զրկանքները տանելու ունակությունը:

Հրամայում եմ ջոկատի հրամանատարներին՝ մարտերում աչքի ընկածներին ներկայացնել շքանշաններին:

Գեներալ-մայոր Ղազարով, շտաբի պետ՝ կապիտան Դոնդարով»¹:

Շուտով իսկ գյուղախմբի վրա հայկական ուժերի հարձակումը և ձեռք բերած հաջողությունը նոր աղմուկ առաջացրին Ադրբեջանում: Վերջինիս քաղաքական դաշտը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցում գնալով դառնում էր ավելի արմատական: Երկրի խորհրդարանական և քաղաքական շրջաններում դժգոհության ալիք էր բարձրացել կառավարության ազդեցիկ անդամների և նրանց վարած տարտամ քաղաքականության դեմ: Այս առթիվ զանազան շրջաններում խորհրդակցություններ էին տեղի ունենում, որի հետևանքը պիտի լիներ կառավարության կազմից գլխավոր դերակատարներին՝ վարչապետ Ն. Ուսուբբեկովին, Ֆ. Խան-Խոյսկուն, Խուդադաթ Բեկ Մելիք-Ասլանովին, հեռացնելը: Ռազմական նախարար գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովը արդեն հրաժարական էր ներկայացրել²:

Հունվարի 22-ին պաշտոնապես հրաժարական տվեց նաև խորհրդարանի նախագահի ավագ տեղակալ (փոխխոսնակ) Հասան Բեկ Աղանը, որը մի տարուց ի վեր փաստորեն վարում էր խորհրդարանի նախագահի պաշտոնը: Ադրբեջանի խորհրդա-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 102, թ. 37, ց. 9, գ. 18, թ. 9, ֆ. 280, ց. 4, գ. 2, թ. 82:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 29-30, ֆ. 275, ց. 2, գ. 211, թ. 28, ֆ. 275, ց. 4, գ. 21, թ. 50, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, հունիս, թիվ 8, էջ 116, 117:

րանական և ազդեցիկ քաղաքական շրջանները կողմնակից էին առավել ակտիվ քաղաքականության¹:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ա. Խատիսյանին 1920 թ. հունվարի 24-ին գրած զեկուցագրում նշում էր. «Թե՛ մասնավոր և թե՛ պաշտոնական աղբյուրներից ստացած մեր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը տրամադիր է այս անգամ Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի խնդիրը վերջնականապես լուծել, միացնելով այդ վիճելի շրջանները երկրին ու ապահովել կանոնավոր հաղորդակցությունը Նախիջևանի շրջանի հետ: Այս նպատակին հասնելու համար տրամադրություն է նկատվում կառավարության կազմի մեջ մտցնել անձնավորություններ, որոնք ըստ ամենայնի կողմնակից լինեն՝ ինչ միջոցներով էլ ուզում է լինի, վիճելի վայրերը միացնել Ադրբեջանին: Սուլթանովի հստակ առաքելությունով շտապ Ղարաբաղ գնալը, քրդական դիվիզիոն կազմակերպելը և զանազան զորամասերից այդ դիվիզիոնը հմուտ, պատրաստված զինվորականներ փոխադրելը ապացույց է Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականության: Բոլոր պաշտոնական գրագրություններից և հրահանգներից հայտնի է, թե ինչ մեծ հույսեր են դրել նրանք նոր կազմակերպվող քրդական դիվիզիոնի վրա՝ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայությանը ճնշելու և երկիրը վերջնականապես նվաճելու խնդրում»²:

Հայկական հետախուզությունը Գորիսի զորակայան էր հաղորդել, որ Խ. Սուլթանովը ծրագրել է զինաթափել Վարանդայի ու Դիզակի հայկական այն գյուղերը, որոնք գտնվում են Ջանգեզուրի սահմանագծի վրա, և որտեղից Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայերն իրար հետ հարաբերություն են պահպանում: Այդ ծրագրի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 4, գ. 21, թ. 50:

² Նույն տեղում, թ. 50-ի շրջ., տե՛ս նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 34, գ. 486, թ. 19:

կենսագործումը, անկասկած, դիմադրության կհանդիպեր հայերի կողմից և առիթ կդառնար նոր ընդհարումների: Սահմանային նշված վայրերում բախումները կվերածվեին հայ-թուրքական կոտորածների¹:

Ահա թե ինչու Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը գրում էր. «Հայ-թուրքական հարաբերությունները այդպիսի տարամերժ և երկու հարևան ժողովուրդների համար կորստաբեր ընթացք ընդունելը կանխելու նպատակով անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի սկսվող շարժումը համատարած կոտորածների բնույթ չկրի, և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի հայությունը նոր փորձությունների չենթարկվի»²:

Շուտնուխի գյուղախմբի վրա հայերի հարձակումների կապակցությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը զայրալից նորանոր բողոքներով դիմեց Թիֆլիս՝ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին: Այդ բողոքներին հատկապես արձագանքում էին Անգլիայի ներկայացուցիչները: Այսրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Ջոն Օլիվեր Ուորդրոպը Ա. Խատիսյանին ուղղված իր հեռագրում ներկայացրել է, որ Ջանգեզուրից ուղարկված հաղորդագրությունները խիստ անհանգստացնող են, և խնդրվում է անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել՝ կանգնեցնելու Ջանգեզուրի ուղղությամբ կատարվող գործողությունները: Նա նույնիսկ Բաքվին վստահեցրեց, որ ինքն անձամբ պատրաստվում է հեռագրեր հղել Խաղաղության վեհաժողովին և հասնել

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 14, թ. 4, ֆ. 200, ց. 1, գ. 466, թ. 50, գ. 486, թ. 19, գ. 531, թ. 5, ֆ. 275, ց. 4, գ. 21, թ. 50-ի շրջ., «Հառաջ», 26 փետրվարի, 7 ապրիլի 1920 թ., “Слово”, 22 февраля, 14 марта, 1920, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, հունիս, թիվ 8, էջ 116:

² ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 4, գ. 21, թ. 50-ի շրջ.:

այն բանին, որ այն պաշտոնապես դատապարտի Հայաստանի Հանրապետության վարքագիծը¹:

Միաժամանակ անգլիացի գեներալը գաղութատերի համար-
ձակությամբ սպառնալիքով լի հեռագիր է հղում Հայաստանի
կառավարությանը²:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Ջ. Ուորդըրոպը 1920 թ. հունվարի 23-
ին ժամանեց Բաքու: Նա եկել էր՝ Ադրբեջանի պաշտոնյաներից
իմանալու Ջանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին և իր համերաշ-
խությունը հայտնելու Ադրբեջանի կառավարությանը³:

Ադրբեջանի պաշտոնյաների հետ ունեցած հանդիպումներից
հետո Ջ. Ուորդըրոպը հաջորդ օրը՝ երեկոյան, Ադրբեջանում
Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գրիգորի Ալշի-
բայայի մոտ կայացած բանկետի ժամանակ նաև հանդիպում է
ունենում Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկա-
յացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի հետ, որը տևում է մեկ ժամ⁴:

Հանդիպումը նվիրված էր Ջանգեզուրի վերջին դեպքերին,
Շուռնուխի ռազմական գործողությանը և Հայաստանի ու Ադրբե-
ջանի փոխհարաբերություններին: Ջ. Ուորդըրոպը հենց սկզբից
նկատում է, որ Ջանգեզուրում շարունակ տեղի ունեցող ընդհա-
րումները շատ վատ տպավորություն են թողնում Եվրոպայում,
ուստի երկու երկրները ամեն կերպ պետք է աշխատեն խուսա-
փել ազգամիջյան ընդհարումներից⁵:

Տ. Բեկզադյանը Ջ. Ուորդըրոպին մանրամասն ներկայացնում
է դրությունը, բացատրում Հայաստանի և Ադրբեջանի վատ հա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 98, գ. 466, թ. 46, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 572, թ. 3:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 572, թ. 3:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 56, գ. 475, թ. 32:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 417, թ. 56:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

րաբերությունների պատճառները, հանգամանորեն ներկայացնում Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Գոդթանի ազգամիջյան ընդհարումների ժամանակ Ադրբեջանի ու նրա գործակալների կատարած գործողությունները:

Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը, երկու երկրների վատթար փոխհարաբերությունների պատճառներից մեկը համարելով Հայաստանի դեմ ուղղված Խ. Սուլթանովի ագրեսիվ քաղաքականությունը, կարծես համոզում է անգլիացի գեներալին, որ այդ ամենի նպատակն է խլրտումներ առաջ բերել երկրի զանազան մասերում և հնարավորություն չտալ Հայաստանի կառավարությանը՝ իրականացնելու իր գործառույթները¹:

Խոսակցության ժամանակ Ս. Բեկզադյանը բրիտանացու ուշադրությունը հրավիրում է առանձնապես Ադրբեջանի իթթի-հատ կուսակցության գործունեության վրա, որն ամեն միջոց գործ էր դնում ուժեղացնելու համար թուրքական տարրի մասնակցությունը Ադրբեջանի իշխանական մարմիններում²:

Անդրադառնալով Ադրբեջանի հանդեպ Հայաստանի կառավարության վարած քաղաքականությանը՝ Ս. Բեկզադյանը նշում է, որ Ադրբեջանի ղեկավար քաղաքական շրջանների արտահայտած ագրեսիվ տրամադրություններին ի հակառակ՝ Հայաստանն ամեն կերպ աշխատում է բոլոր վիճելի խնդիրները լուծել խաղաղ ճանապարհով, որ նրա նախաձեռնությամբ մեծ դժվարություններով հաջողվեց գումարել հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողով, որի որոշումները, տարաբախտաբար, Ադրբեջանի վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով չեն կատարվում: Բայց, չնայած դրան, Հայաստանը մնում է խաղաղության դիրքերում³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 56 և շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Ի պատասխան այդ փաստարկների՝ Ջ. Ուորդրոպը խոստացավ խոսել վարչապետ Ն. Ուսուրբեկովի հետ և բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռք առնել կասեցնելու Ջանգեզուրի վերջին դեպքերի հետևանքով Ադրբեջանում սկսված զորաշարժը, թույլ չտալ Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում կենտրոնացնել զորամասեր և նորանոր ընդհարումների ու բարդությունների առիթ տալ: Միաժամանակ Ջ. Ուորդրոպը խնդրեց Տ. Բեկզադյանին Հայաստանի կառավարությանը նույնպես կոչ անել՝ զսպելու այն հայ զինվորական գործիչներին, որոնք ագրեսիվ են տրամադրված Ադրբեջանի և ընդհանրապես թուրքության հանդեպ¹:

Հունվարի 25-ին Տ. Բեկզադյանը երկրորդ անգամ այցելեց Ջ. Ուորդրոպին, որի ժամանակ նա անգլիացու ուշադրությունը հրավիրեց այն փաստի վրա, որ «Ուսուրբեկովի դիրքը բավական խախուտ է ներկայումս, քանի որ Ադրբեջանի կառավարության վրա շարունակվում է ուժեղանալ ոչ միայն մուսավաթ կուսակցության, այլև իթթիհատականների ազդեցությունը, որոնք այժմ ամեն կերպ ձգտում են փոխել կառավարության կազմը և այնտեղ մտցնել առավել ագրեսիվ գործիչների»: Ջ. Ուորդրոպը խոստացավ միջոցներ ձեռք առնել՝ կասեցնելու իթթիհատականների ագրեսիվ գործողությունները²:

Նույն օրը Ջ. Ուորդրոպը փոխայցելություն կատարեց Տ. Բեկզադյանին, իսկ երեկոյան «Մետրոպոլ» հյուրանոցում անգլիացի գեներալի պատվին Ադրբեջանի կառավարության կողմից տրվեց բանկետ, որին հրավիրվեց նաև Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը: Այստեղ անգլիացի գեներալը համոզմունք հայտնեց, որ Ադրբեջանն իր բոլոր ուժերով կպայքարի բոլշևիկ-

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 56-ի շրջ., 57:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ների դեմ, և երկրի բոլոր կուսակցությունները կաշխատեն Անտանտի օգտին¹:

ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը հունվարի 26-ին շտապ հեռագիր հղեց Թիֆլիս՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլյանին, ուր ասված էր. «Նկատի ունենալով Ջ. Ուորդոքայի սպառնալիքը Լոնդոնը և Փարիզը տրամադրելու մեր դեմ, ի նկատի ունենալով նրա այդտեղ գալը չորեքշաբթի, ասացեք նրան, որ նրա հեռագիրը [Հայաստանի] կառավարության վրա թողել է ճնշող և վիրավորական տպավորություն, մանավանդ մեր տոնի օրը, երբ այնքան հույսեր ունենք Անգլիայի վրա: Ջանացեք նրան տրամադրել այլ կերպ՝ ստանալու սիրալիր հեռագիր, որովհետև հարկավոր է նրան դիմավորել (Երևանում: - *Ա. Մ.*) և հանդիսավոր: Շտապ պատասխանեք»²:

Հունվարի 26-ի երեկոյան Ջ. Ուորդոքայը և նրան ուղեկցող պաշտոնյաներ փոխգնդապետ Կլոդ Բեյֆիլդ Ստոուքսը և Օվայտը, Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Ուսուբբեկովը, Ֆ. Խան-Խոյսկին, Գ. Ալշիբայան, Ադրբեջանի խորհրդարանի հայկական խմբակցության անդամները հրավիրվեցին Տ. Բեկզադյանի մոտ՝ ընթրիքի, որից հետո Ջ. Ուորդոքայը անմիջապես գնաց կայարան: Նրան ուղեկցում էին ընթրիքի բոլոր մասնակիցները: Արտակարգ գնացքով գեներալը մեկնեց Թիֆլիս³, որտեղից ծրագրել էր այցելել Երևան:

Ինչո՞ւ էր Ջ. Ուորդոքայը գալիս Երևան, ի՞նչ կապակցությամբ:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 56-ի շրջ., 57:

² Նույն տեղում, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 572, թ. 3:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, թ. 57:

Բանն այն է, որ մինչ այդ՝ հունվարի 23-ին, նրա տեղապահ փոխհյուպատոս Թոմաս Էդվարդ Միլլիգան Գրանդին Հայաստանի կառավարությանը պաշտոնապես հաղորդել էր, որ լորդ Քերզոնի առաջարկությամբ դաշնակիցների գերագույն խորհուրդը Փարիզում վերջապես ճանաչել էր նաև Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Եվ ահա Ջ. Ուորդոքայը հունվարի 29-ին Երևանում էր ու փորձելու էր այս դրական լուրերով ցրել ՀՀ կառավարության վրա թողած այն ծանր տպավորությունը, որ հետևանք էր նրա նախօրոք ուղարկած սպառնալից հեռագրի՝ կապված Զանգեզուրի իրադարձությունների հետ: Բացի այդ՝ բրիտանացին դարձյալ համոզելու էր ՀՀ կառավարությանը համատեղել իր ուժերը հարևանների հետ՝ ընդդեմ բոլշևիկյան Ռուսաստանի¹:

«... Բաքվում այժմ մթնոլորտը բարենպաստ է,- նշում էր Ջ. Ուորդոքայը:- Ադրբեջանի անկախության հռչակումը բարենպաստ կերպով ազդել է կառավարության վրա (ադրբեջանական: - *Ա. Մ.*), որը դարձել է պակաս ագրեսիվ: Նա վստահ է, որ Ադրբեջանը կայայքարի բոլշևիկների դեմ, և բոլոր կուսակցությունները կաշխատեն Անտանտի շահերի օգտին»²: Այնուհետև Ուորդոքայն ավելացրեց, որ ինքը «... բավականաչափ խիստ է խոսել նաև Ադրբեջանի հետ և կարծում է, որ նրանք կգատեն իրենց անպատասխանատու տարրերին»³:

Թե որոնք էին Անտանտի երկրների և մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի շահերն Այսրկովկասում, որքանով էին անկեղծ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 464, թթ. 30-31, ֆ. 275, ց. 4, գ. 25, թ. 2-3, **Ռ. Դարբինյան**, Հայաստանի Հանրապետության օրերուն, «Հայրենիք», 1950, թիվ 6 (293), էջ 28, 29, **Գ. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 281:

² Նույն տեղում, գ. 464, թթ. 30-31, ֆ. 275, ց. 4, գ. 25, թ. 4:

³ Նույն տեղում:

Ուորդըրոպի հավաստիացումները Հայաստանի և հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը լինելու մասին, և իրական ինչ արժեք ունեին Ադրբեջանի խոստումները, ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները՝ մասնավորապես Ջանգեզուրի և Արցախի շուրջ ընթացող արյունալի պայքարը:

Հայաստանում անկախության ճանաչման լուրը ընդունվեց ուրախությամբ¹. հազարավոր երևանցիներ համակրական ցույց կատարեցին Ջ. Ուորդըրոպի կացարանի առաջ՝ միաժամանակ բարձրացնելով Թուրքահայաստանի անկախության ճանաչման խնդիրը:

Հունվարի 30-ին բրիտանացի պաշտոնյայի ներկայությամբ տեղի է ունենում Հայաստանի նախարարների խորհրդի արտահերթ նիստ: Ցերեկվա ժամը 12-ին բացելով նիստը՝ նախարար նախագահ Ա. Խատիսյանը հենց սկզբից անդրադառնում է Ջանգեզուրի հարցին՝ ասելով, որ կառավարությունը սկզբունքորեն հակված է Ադրբեջանի հետ ունեցած վիճելի հարցերը խաղաղ միջոցներով լուծելու, մուսուլմանների հետ համերաշխ համակցություն հաստատելու տեսակետին, բայց չի կարող հանդուրժել որ Ադրբեջանը, օգտագործելով Հայաստանի խաղաղասիրությունը, ոստնձգություն կատարի Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և մյուս անվիճելի հայկական մարզերի վրա²:

Այնուհետև Ա. Խատիսյանը շարադրում է այն հարցերը, որոնք տվյալ ժամանակում առավել էին հետաքրքրում կառավարությանը.

¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1920, 29, 30 հունվարի, թիվ 20, 21, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 440-444:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, գ. 4, գ. 25, թ. 2:

1. Քանի որ Նախիջևանի երկրամասը վերածվել է տաճիկ-ադրբեջանական ագիտացիայի և մուսուլմանական ուժերի կազմակերպման կենտրոնի, ուստի անհրաժեշտ է վերջ դնել այդ դրությանը և այդ շրջանում ընդհանրապես հաստատել բաժանարար գիծ, ըստ որում՝ Հայաստանի կառավարության համար ընդունելի է Նախիջևանում անգլիական գեներալ-նահանգապետության հաստատումը: Պետք է նախ միջոցներ ձեռնարկել՝ բացելու Երևան-Թավրիզ երկաթուղին, որի նշանակությունը շատ մեծ է ամբողջ Այսրկովկասի համար:
2. Պետք է վերջ տրվի թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից տարվող պանիսլամական և հակահայկական քարոզչությանը Կարսում, Զանգիբասարում, Դարալագյազում, Զանգեզուրում և Հայաստանի մահմեդաբնակ մյուս մասերում:
3. Անդրադառնալով Շուռնուխ-Բարգաշատ նժդեհյան գործողության կապակցությամբ Ջ. Ուորդրոպի կողմից իրեն հղած զայրալից հեռագրին՝ Ա. Խատիսյանը շեշտում է, որ դա Հայաստանի կառավարության վրա թողել է ծանր տպավորություն: Ուստի գեներալը պարտավոր է ինչ-որ ձևով մեղմել այդ հեռագրի թողած ճնշող տպավորությունը՝ համանման հեռագիր ուղարկելով նաև Ադրբեջանի կառավարությանը՝ երկու Ագուլիսների և Շարուրի Խանլուխլար գյուղի հայ բնակիչների զանգվածային կոտորածները հիմք ընդունելով:
4. Անհրաժեշտ է թուրքական հարցի լուծումը, որից կբխի Հայաստանի Հանրապետությունում, նաև Զանգեզուրում գտնվող թուրքահայ բազմահազար գաղթականության՝ հայրենիք վերադարձի արագ կազմակերպումը: Հայաս-

տանի Հանրապետությունում գաղթականության անհանգիստ զանգվածի ներկայությունը մեծապես խանգարում է երկրի կառավարության բնականոն աշխատանքին:

5. Աղբրեջանական կառավարությունը ցանկանում է հայերի վրա ազդել նավթի ներմուծումը արգելելու միջոցով: Անհրաժեշտ է վերջ տալ այդ վիճակին:
6. Հայ ժողովուրդը վաղուց կողմնորոշված է դեպի դաշնակիցները: Նա կարող է անգլիական կառավարությանը օգտակար լինել և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական տեսակետներից: Հայկական բանակի համար նախատեսված ռազմական հանդերձանքը պետք է տրվի անմիջապես, ըստ որում՝ Այսրկովկասի երեք անկախ հանրապետություններին այն պետք է հանձնվի միաժամանակ:
7. Հայկական կառավարությունը լուր է ստացել, որ Բաթումը տրվելու է Վրաստանին: Դրանում մեծապես շահագրգռված է Հայաստանը, ուստի հարցի վերջնական լուծման ժամանակ պետք է նկատի առնել Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական շահերը: Խնդրվում է նպաստել Կարս-Բաթում երկաթուղու կառուցման ծրագրի իրականացմանը¹:

Հայաստանի վարչապետի ելույթից հետո նրա առաջ քաշած բոլոր հարցերին Ջ. Ուորդրոպը տալիս է հետևյալ պատասխանները.

- «1. Ես շատ լավ եմ հասկանում Նախիջևանի խնդրի լուծման անհրաժեշտությունը և ձեռք կառնեմ բոլոր հնարավոր միջոցներն արագացնելու հարցի լուծման ընթացքը: Առանց ռազմական ուժի գործադրության դժվար է տա-

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 275, ց. 4, գ. 25, թթ. 2-3:

ճիկներին և ասկյարներին հեռացնել այնտեղից: Անհրա-
ժեշտ է սպասել Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմա-
նագրի կնքմանը: Այդ պայմանագրում բոլոր հարցերը նա-
խատեսվելու են: Տաճիկները աշխատում են ոչ միայն Նա-
խիջևանում, այլև հենց Բաքվում: Այդ բանից դժգոհ է նաև
ինքը՝ Ադրբեջանի կառավարությունը: Վերջինս շահա-
գրգոված է նաև դեպի Թավրիզ ճանապարհի բացումով:
Ձեռք կառնվեն միջոցներ հաղորդակցությունը վերսկսելու
համար:

2. Մուսուլմանական շրջաններում պանիսլամական և հա-
կահայկական ազիտացիան կդադարի այն ժամանակ, երբ
խաղաղության պայմանագիր կկնքվի Թուրքիայի հետ, և
երբ վերջնականապես կպարզվեն Ադրբեջանի հետ Հա-
յաստանի սահմանները:
3. Չանգեզուրի դեպքերի կապակցությամբ ես բնավ նպա-
տակ չեմ ունեցել վիրավորելու Հայաստանի կառավարու-
թյանը, այլ միայն ցանկացել եմ նոր էջ բացել հայ-ադրբե-
ջանական հարաբերությունների պատմության մեջ, որ-
պեսզի մոռացության մատնվեն հին վիրավորանքներն ու
ընդհարումները: Դրա համար Բաքվում այժմ ստեղծվել է
բարենպաստ մթնոլորտ: Ադրբեջանի անկախության ազ-
դարարումը դրական ազդեցություն է ունեցել նաև այն
առումով, որ նրա կառավարողները դարձել են ավելի քիչ
ագրեսիվ:
4. Ես Հայաստանի լավագույն բարեկամներից եմ: Թուրքիա-
յի հարցը անպայման կլուծվի օրերս և, իհարկե, հայերի
համար բարենպաստ ելքով, այն է՝ Թուրքահայաստանը
կազատագրվի: Ձեր հարցը շատ լավ պաշտպանում է հայ-
կական պատվիրակությունը Փարիզում, և հայերի բազ-

մաթիվ բարեկամների կողմից եվրոպական բոլոր պետություններում:

5. Կարվի ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանը ստանա նավթ և կերոսին:
6. Հայերին կտրվի ռազմական հանդերձանք, ըստ որում հնարավոր է, որ Վրաստանը ստանա ավելի շուտ, իսկ Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ անպայման միաժամանակ:
7. Բաթումի մասին ես չունեմ ոչ մի տեղեկություն»¹:

Վերջում Ջ. Ուորդըրոպը Հայաստանի կառավարությանը կրկին հավաստիացնում է, որ ինքը հայերի անկեղծ ու լավագույն բարեկամն է:

Խորամանկ Ալբիոնը հարազատ էր մնում իր գործելառձին:

Երկու օր անց՝ հունվարի 31-ին, Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ ևս մի կարևոր տոն: Այդ օրը դրվեց հայկական համալսարանի հիմքը: Հանդիսավոր բացմանը ներկա էին նաև Երևանից ժամանած Ջ. Ուորդըրոպը, Թիֆլիսից եկած ամերիկյան գնդապետ Վ. Հասկելը և ֆրանսիական ներկայացուցիչ կապիտան Ա. Պուադեբարը:

Փետրվարի 2-ին Ալեքսանդրապոլից Երևան այցելեց Վիլյամ Նեֆյու Հասկելը: Նրա պատվին նույնպես քաղաքում տեղի ունեցավ համակրական ցույց, որի նշանաբանը Թուրքահայաստանի անկախության ճանաչումն էր: Ցուցարարները երախտագիտական արտահայտություններ էին անում ամերիկյան ժողովրդի հասցեին, որը շարունակում էր հաց մատակարարել Հայաստանին:

Այսպիսի տոնական օրեր էր ապրում Հայաստանը, երբ Երևանում ստացվեց Ադրբեջանի կառավարության հայտարար-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 4, գ. 25, թթ. 3-4, ֆ. 200, ց. 1, գ. 464, թթ. 30-31:

րությունը, որի նպատակը երկուսն էր՝ խաթարել հայերի ուրախությունը և պատրվակ գտնել Զանգեզուրի դեմ նոր ագրեսիվ գործողություններ սկսելու համար: Բաքուն դիմում է հերթական սադրանքի՝ Հայաստանին մեղադրելով այն բանում, որ նրա կանոնավոր գորքերը, միացած տեղի զինված ուժերին, Զանգեզուրից շարժվում են Շուշիի վրա՝ ճանապարհին ավերելով թուրքական գյուղերը: Ազդարարվում է, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը չդադարեցնի իր գորքերի շարժումը դեպի Շուշի, ապա Ադրբեջանը հարկադրված կլինի դիմելու կտրուկ միջոցների:

Հայտարարությունը, սպառնալիք պարունակելով հանդերձ, միաժամանակ միտում ուներ արդարացնելու այն գործողությունները, որոնք Ադրբեջանը մտադիր էր ձեռնարկել Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի դեմ: Բայց դա դաշնակիցների ներկայացուցիչներին թյուրիմացության մեջ գցելու և Զանգեզուրի դեմ հարձակման նախապատրաստությունը քողարկելու միակ հայտարարությունը չէր: Առանց հիմնավոր առիթների՝ դրան հաջորդեցին Հայաստանին ուղղված ուրիշ մի քանի հայտարարություններ ու սպառնալիքներ ևս հետագա դավադրական գործողություններն արդարացնելու համար¹:

Փետրվարի 6-ին Ադրբեջանը մի նոր հայտարարագիր ուղղեց Հայաստանի կառավարությանը՝ Զարուշատի և Ադբաբայի շրջաններում խռովությունները հայկական ուժերի կողմից ճնշելու առիթով: Հոգ չէր, որ Հայաստանի թուրքաբնակ շրջաններում խռովությունները կազմակերպում էին թուրք ու ադրբեջանցի գործակալները: Հայտարարությունը ավարտվում էր հետևյալ

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 4, գ. 21, թ. 50 և շրջ., “Слово”, 22 февраля, 1920, **Ա. Միքայելեան**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», 1923, Ա տարի, հունիս, թիվ 8, էջ 116, 117:

խոսքերով. «Այս նոր դիմումով սպառված ենք համարում բոլոր նախագգուշական միջոցները»:

Զանգեզուրի գորակայանի հետախուզությունը հայտնեց, որ Զաքուդի և Դիգակի շրջանների զինական ուժերը նահանգապետ Խ. Սուլթանովը դրել է մարտական պատրաստության մեջ:

Բայց Զանգեզուրի հայերը քնած չէին:

Մուսավաթական կառավարությունը որոշել էր Զանգեզուրի վրա հարձակվել չորս ուղղություններով. 1) Մինքենդ գյուղի վրայով դեպի Գորիս, 2) Ալիդուլիուշաղի գյուղի վրայով դեպի Կապան, 3) Զաքարյիլի գավառից դեպի Կապան և 4) Նախիջևանից տաճկական զորամասի հետ դեպի Զուլ¹:

Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունն այդ առթիվ բողոքի նոտա ներկայացրեց Ադրբեջանի արտգործնախարարությանը, ամերիկյան գլխավոր կոմիսար Վիլյամ Նեֆյու Հասկելին, բրիտանական գլխավոր կոմիսար Ջոն Օլիվեր Ուորդրոպին և Երևանում գտնվող արտասահմանյան բոլոր առաքելություններին²:

Իր հերթին Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց գավառի բնակչությանը՝ հայտնելով մուսավաթականների նոր հարձակման մասին:

Զաքարյիլից հարձակվող ադրբեջանական զորամասերը գրավեցին Այինդադ, Խանազա և Հարթիզ բարձունքները՝ նպատակ ունենալով Կապանի շրջանը կտրել Գորիսից: Շարունակելով հարձակումը՝ նրանք գրավեցին Զեյվա գյուղը և վտանգի տակ դրեցին Կապարգողթի Մոդես, Ուժանիս, Եղվարդ և Ագարակ գյուղերը: Զանգեզուրի վրա մյուս ուղղություններով թուրքերի հարձակումն առժամանակ հետաձգվեց:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 49:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 486, թ. 138:

Նժդեհի ուժերը առանց դժվարության կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Կապանի խորքերը, ապա պաշտպանությունից անցան հակահարձակման և հետ գրավեցին զավթած տարածքները:

Այդ կովից հետո Կապանի վաշտերի թվով 21 հրամանատարներ որոշեցին երախտագետ լինել իրենց սիրելի մարդուն՝ Կապարգողթի հրամանատարին: Նրանք միասին կազմեցին հետևյալ փաստաթուղթը.

«Արձանագրություն

Ղափանի ժողովրդական ռազմական ուժերի ներկայացուցիչները արտակարգ ժողովում որոշեցին նվիրաբերել իրենց սիրած հերոս-ղեկավար Գարեգին Նժդեհին, որը հաղթական դրոշակ բարձրացրեց Գեղվաձորի Բաղաբերդի բարձունքները և ջարդեց թշնամուն արևելքում, մի «Պատվո սուր»՝ հետևյալ մակագրությամբ.

«Գարեգին Նժդեհին, որին Ղափանը անվանեց «Երկրորդ Դավիթ բեգ», իսկ թշնամին՝ «Աժդահա-փաշա»:

Թող այդ սուրը միշտ հիշեցնե հերոսին, որ Նժդեհը և Ղափանը անբաժան են ոգով:

2-ին փետրվարի 1920 թ.»¹:

Փաստաթուղթը ստորագրել էին Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Նիկոլայ Աղախանյանը, Հարություն Գրիգորյանը, Արշակ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 102, թ. 37, ց. 9, գ. 18, թ. 9: Պատմագրության մեջ Կապանի ժողովրդական ռազմական ուժերի ներկայացուցիչների արտակարգ ժողովի որոշումը ընդունված է թվագրել 1920 թ. հունվարի 15-ով և այն ստորագրող ներկայացուցիչների թիվը նշել 25-ը (տե՛ս «Նժդեհ, կեանքն ու գործունեությունը: Նշխարներ, վկայություններ», էջ 89, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 40, 41): Մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք, արխիվում պահպանվող ձեռագիր արձանագրությունը թվագրված է 1920 թ. փետրվարի 2-ով, և ներկայացուցիչների թիվն էլ այլ է:

Առաքելյանը, Վարդապար Պետրոսյանը, Գերասիմ Աթաջանյանը, Արշակ Սարգսյանը, Աղաբեկը, Բոգդան Տեր-Մովսիսյանը, Սամսոն Աթայանը և ուրիշներ:

Զանգեզուրյան ուժերը տպավորիչ հաջողություններ ունեցան նաև գավառից արևմուտք ընկած Դարալագյազում: Այստեղ նույնպես տեղական թուրք բազմաքանակ բնակչությունն իր անհնազանդությամբ Նախիջևանի թրքության համար ըստ էության դարձել էր հինգերորդ գործառն: 1920 թ. փետրվարի սկզբներին Սիսիանի շրջանի զինվորական ջոկատը, Նոր Բայազետի, Երևանի, Ղրիբուլաղի և Դարալագյազի գումարտակները Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոն) ղեկավարությամբ, շարժվեցին դեպի Դարալագյազ և գրավեցին գավառի գրեթե բոլոր մուսուլմանաբնակ գյուղերը¹:

Այսպիսով՝ նշված ժամանակաշրջանում ստեղծված բացառիկ բարդ ու ծայրահեղ վտանգավոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և Զանգեզուրի հայկական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ խափանեն գավառի դեմ ուղղված Ադրբեջանի թուրքերի չղադարող ոտնձգությունները, և զանգեզուրցիների կյանքի ու կեցության համար ստեղծեն գոնե նվազագույն պայմաններ: Այդ գերլարված գործունեությունը ծավալվում էր արտաքին քաղաքական ամենաբարդ հանգամանքներում:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 29, թ. 56:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺՂԵՆԻ ԳՈՂԹԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

1919 թ. վերջերին և 1920 թ. սկզբներին պարտություն կրելով Ջանգեզուրի դեմ բոլոր ճակատներում՝ Նախիջևանում մնացած օսմանյան ուժերը և տեղի մուսավաթական ավագակախմբերը իրենց վրիժառական կրքերին հագուրդ տալու համար հաշվեհարդար սկսեցին հայության մնացած բեկորների հետ: 1920 թ. հունվարի կեսերին տեղեկանալով, որ հայկական ուժերի մեծ մասը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ կենտրոնացել է Շուռնուխի գործողության վրա, և քաջ գիտակցելով, որ գործնականում Նժդեհի համար անհնար է լինելու իր ուժերը Որոտանի աջ ափից արագորեն նետել Օրդուբադի դեմ՝ այնտեղի թուրք զինվորականությունը՝ Էդիֆ բեյի գլխավորությամբ, նախապատրաստվում էր նոր ոճրագործությունների Գողթանի հայության նկատմամբ¹:

Իսկ այդ ժամանակ, չհամարձակվելով ձեռնարկել լայնածավալ նոր ագրեսիա Ջանգեզուրի դեմ, այնտեղից պարտությամբ հեռացած մուսավաթականները մտադրվեցին իրենց հիմնական ուժերը նետել արցախահայության դեմ և ծավալել հաղթական ռազմական գործողություններ: Թուրքերը վերջնականապես համոզվել էին, որ առանց նախապես հնազանդեցնելու Ղարաբաղը, այլևս ավելորդ է մտածել Ջանգեզուրը գրավելու մասին: Ջանգեզուրի պատնեշը ոչ միայն չէր հաղթահարվել, այլև նրա զինված ուժերը կարողացել էին իրենց գործողությունները տեղափոխել Ադրբեջանի տարածք: Այդ պայմաններում զանգեզուրցիներից ևս մի ջախջախիչ պարտություն կրելուց հետո հայկական Ղարաբա-

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 41, **Վ. Առաքելյան**, Նժդեհ, Երևան, 1989, էջ 21, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 223:

ղը նույնպես ամրակուռ պարիսպ կդառնար՝ վերջնականապես տապանաքար դնելով Ադրբեջանի պանթուրքական ձգտումների ու ցնորքների վրա:

Ղարաբաղը զավթելու իր հերթական մտադրությունը իրականացնելու համար Ադրբեջանը շարունակում էր հենվել Անգլիայի բարոյական աջակցության վրա: Անգլիան շարունակում էր պաշտոնապես Ղարաբաղը ճանաչել Ադրբեջանի տարածք, դրանով իսկ, ի լուր իսլամական աշխարհի, ցույց էր տալիս, որ ինքը հովանավորում է մուսուլմանական մի երկրի ևս: Դրան գումարվել էր Արևելք թափանցող բոլշևիզմի վտանգի դեմ համատեղ պայքարի խնդիրը: Տվյալ պահին Անգլիայի համար առավել կարևորություն էր ստանում այն, որ Հյուսիսային Կովկասը գրաված և Ադրբեջանի սահմաններին մոտեցող կարմիր բանակի դեմ կանգուն պահվի մուսավաթական պատնեշը:

Այս անգամ էլ ադրբեջանական զորքերի կենտրոնավայրը եղավ Շուշին և նրա շրջակայքը:

«Սլովո» թերթը հաղորդում էր, որ փետրվարի 8-ին Հայաստանի կառավարությունը Գորիս քաղաքից ստացել է պաշտոնական հաղորդում այն մասին, որ մուսավաթականները մեծ ու տենդագին աշխատանք են տանում զենքի ուժով հայկական Ղարաբաղը գրավելու համար: Հաղորդման մեջ ասված էր. «Տաճիկ սպաների և զեներալ [Թեյմուր Բեյ] Նովրուզովի հետ Շուշի է ժամանել Նուրի փաշան՝ Նովրուզովը գլխավորում է մի քանի հա-

* Անդրադառնալով Նուրի փաշայի Շուշի գալուն՝ «Մշակը» ընթերցողներին հիշեցնում էր, որ դա այն մարդն է, որը «Բաքվում 30 հազար հայ կոտորեց (1918 թ. սեպտեմբերին: - Ա. Մ.): Մինչև Բաքուն վերցնելը նա մի կոչ ուղղեց Ղարաբաղի հայերին, (նրանց) հպատակության հրավիրեց՝ հայտարարելով. «Հակառակ դեպքում հիշել Ադանան», այսինքն 30 հազար հայերի ջարդը Ադանայում 1909 թ. ապրիլին («Մշակ», 1920, 29 փետրվար, թիվ 4): Ի միջի այլոց, Բաքվում ՀՀ

գարանոց ջոկատ: Աղբբեջանը մտադիր է լայնամասշտաբ հարձակման անցնել միաժամանակ մի քանի ուղղություններով: Հարձակման նպատակն է վերջնականապես ավերել և իրեն ենթարկել Ղարաբաղը, ապա գրավել Զանգեզուրը: Աղբբեջանը, ինչպես երևում է, որոշել է լրացնել Զանգեզուրի վրա նախորդ հարձակման ծրագիրը»¹:

Գորիսից ստացված այդ հաղորդումը մեծ գայրույթ առաջ բերեց Հայաստանի, այդ թվում՝ Զանգեզուրի բնակչության բոլոր շերտերում: Հայաստանի արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը այդ առթիվ հետևյալ հեռագիրն ուղարկեց Աղբբեջանի արտգործնախարար Ֆ. խան Խոյսկուն (պատճենը՝ Աղբբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին)։

«Հայաստանի կառավարության ստացած պաշտոնական լուրերի համաձայն Շուշիում և Ղարաբաղում կենտրոնացվում է մեծաքանակ զորք՝ տաճիկ զենեթալների ղեկավարությամբ: ... Որոշ զորաւյուններ արդեն շարժվել են: Այդպիսի գործողությունները բացահայտորեն խախտում են համաձայնագրերը և առիթ են հանդիսանում նոր արյունահեղությունների: Ամուր կանգնած լինելով համաձայնությունների և խաղաղասիրության տեսակետի վրա, ես հայկական կառավարության անունից աղբբեջանական կառավարությանը խնդրում եմ ուժի մեջ պահել նոյեմբերի 23-ի համաձայնագիրը և Ձեր կողմից բազմիցս շեշտված ու ողջունած բարիդրացիական հարաբերությունները: Սպասում եմ շտապ պատասխանի»²:

ներկայացուցչի զեկուցագրում Նուրի փաշայի փոխարեն սխալմամբ նշված է Խալիլ փաշայի անունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 92-93):

¹ “Слово”, 22 февраля, 1920. Այդ մասին տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 49:

² Նույն տեղում:

Նուրի փաշայի և գեներալ Թ. Նովրուզովի ռազմական մեծ ուժով Շուշի ժամանելուց հետո նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովը, որը մինչ այդ բնակվում էր քաղաքի հայկական մասում, փոխադրվեց թուրքական մասը:

Մինչև 1920 թ. փետրվարի երրորդ տասնօրյակի կեսերը Ադրբեջանի բանակը համալրվում էր և լարված մարզվում: Նուրի փաշայի և գեներալ Թ. Նովրուզովի հսկողությամբ բանակի սպաները կազմակերպեցին նաև քուրդ-թուրքական խոշոր հրոսակախմբեր, որոնց հիմնական խնդիրը հայկական բնակավայրերի գրավումից հետո դրանց բնակիչների գլխովին բնաջնջումն էր:

Խ. Սուլթանովը վերջապես որոշեց չեղյալ համարել օգոստոսյան համաձայնագիրը: Նա իր կառավարության անունից մի անգամ ևս Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդից պահանջեց մեկընդմիջտ վճռել Ադրբեջանին ենթարկվելու հարցը և այդ նպատակով առաջարկեց հրավիրել հայերի հերթական համագումար: Միաժամանակ նա հայտարարեց, որ համագումարը պետք է հրավիրվի Շուշիում և պատգամավորները փակված են պահվելու այնքան ժամանակ, մինչև որ ընդունվի այնպիսի որոշում, որը ձեռնտու լինի Ադրբեջանին¹:

Որպեսզի ճնշում գործադրվեր համագումարի վրա, հենց այդ օրերին Ադդամում և Խանքենդում կազմակերպվեցին հայերի կոդպուտներ ու ջարդեր:

Իմանալով համագումարի վրա վերահսկողություն հաստատելու Խ. Սուլթանովի մտադրության մասին՝ ընտրված 130 պատգամավորների մեծ մասը, բացառապես ընտրված Գյուլիստանի, Ջևանշիրի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի շրջաններից, հավաքվեցին Վարանդայի Շոշ գյուղում և սկսեցին արցախա-

¹ Տե՛ս «Հառաջ», 1920, 20 ապրիլի:

հայության 8-րդ համագումարի աշխատանքները. այն տևեց մինչև մարտի 4-ը:

Համագումարը նշեց, որ Ադրբեջանի կառավարությունը պարբերաբար խախտում է Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարում կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի գլխավոր կետերը, կոտորածներ է իրականացնում հայկական բնակավայրերում: Վճռականապես բողոքելով Խանքենդում, Ասկերանում, Աղդամում, Եվլախ-Շուշի խճուղու վրա տեղի ունեցած կոտորածների կապակցությամբ, համագումարը կոչ հղեց քաղաքակիրթ աշխարհին՝ վերջ տալու Ադրբեջանի արյունալի քաղաքականությանը: Համագումարը, արտահայտելով Ղարաբաղի ողջ հայության վճռականությունն ու կամքը, ի լուր ամենքի, ազդարարեց, որ եթե Ադրբեջանը խախտի օգոստոսյան համաձայնագիրը և դիմի բռնի միջոցների, նրան դիմադրություն ցույց կտրվի զենքով: Միաժամանակ համագումարը արտահայտվեց մայր Հայաստանի հետ միավորվելու օգտին¹:

Իսկ փոքրամասնությունը՝ 62 պատգամավորներ՝ հիմնականում Շուշիից, հավաքվում է քաղաքում: Մտքերի փոխանակության ընթացքում նրանց մեծ մասը հանդես է գալիս Արցախը **տնտեսապես** Ադրբեջանի մաս համարելու առաջարկով: Ընդունվում է որոշում՝ 52 կողմ, 10 դեմ ձայներով²:

Որոշումը վերցնելով իրենց հետ՝ 52 պատգամավորների ներկայացուցիչները մեկնում են Բաքու, ներկայանում Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին: Վերջինս պաշտոնապես հայտարարում է, որ նրանց իրավագոր չի ճանաչում հանդես գալու Լեռնային Արցախի 100.000 հայության անունից, և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, մաս I, թ. 32, 48-50:

² Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 1920, 21 մարտի, **Ա. Ղարիբյան**, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2012, էջ 251:

որ ժողովրդի իսկական ներկայացուցիչները Շոշ գյուղում հավաքվածներն են: Այնուհետև նրանք ընդունվում են վարչապետ Ն. Ուսուբբեկովի կողմից, որը նույնպես օրինական չի համարում ընդունված որոշումը և հրահանգում է լուծարված համարել Շուշիի «համագումարը»¹:

Այսպիսով՝ մուսավաթականները սվիններով ընդունեցին համագումարի արդյունքները: Հասկանալով, որ ջարդերով ու ահաբեկումներով անկարելի է ընկճել արցախահայությանը՝ Խ. Սուլթանովը և Բաքվի կառավարությունը որոշեցին բնաջնջել նրան:

Մարտի 4-ից Շուշիից սկսեցին գավառներ մեկնել ադրբեջանական զորամասերը, որոնց առջև առայժմ երկու խնդիր էր դրված. 1) ռազմակալել Արցախի բնակավայրեր տանող բոլոր ուղիները, 2) դիրքավորվել Ջանգեզուրի սահմանների ուղղությամբ՝ հրաման ստանալուն պես հայկական զույգ երկրամասերի վրա հարձակման անցնելու համար:

Օրինակ՝ դեպի Ջանգեզուր գրոհող ադրբեջանական զորամասերից մեկը, հասնելով Ջաբրայիլ, մարտի 7-ին միացավ այստեղ արդեն կազմավորված մի ուրիշ, ավելի բազմաքանակ զորամասի: Այդ առթիվ Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ, աքեպիսկոպոս Ներսես Թանգյանը տեղեկացնում է Ա. Խատիսյանին՝ գրելով. «Ջեբրայիլի գավառում տաճիկ սպաները մարզում են 1500 հոգուց բաղկացած զորամաս՝ Ջանգեզուրի վրա հարձակվելու համար»²:

Թուրք հրամանատարությունը Արցախի և Ջանգեզուրի գրավման համար կազմել էր միասնական ռազմական պլան և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թ. 52:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 499, թ. 62, «Նոր աշխատավոր», 1920, 23 մարտի:

առաջիկա ռազմական գործողության իրականացումը դիտում էր մի ամբողջության մեջ¹:

Զանգեզուրի Հայոց Ազգային խորհուրդը, թուրքերի վերջին նախապատրաստությունները հաշվի առնելով, կոչ ուղղեց գավառի հայ բնակչությանը՝

«Համաշխարհային պատերազմի սկզբից դուք տանում եք ձեր ուսերի վրա տնտեսական քայքայման ամբողջ ծանրությունը և հերոսաբար կուրծք եք տալիս կյանքի դաժան փորձություններին:

Երեք տարուց ավելի է, ինչ դուք համառ կռիվ եք մղում Զանգեզուրի թրքության դեմ և գերմարդկային ճիգերով կարողացել եք ազատվել նրանց անվերջ հարձակումներից և մեր թանկագին երկրամասը ազատ պահել թրքական ավերմունքից և սրածությունից»²:

Կոչի մյուս մասում նշվում էր, թե նոյեմբերյան կռիվներով Ադրբեջանը փորձում էր ստրկացնել ազատ Զանգեզուրը և երկիրը ներկել հայության արյունով, բայց հերոսամարտի ընթացքում հայերն իրենց անձնվիրությամբ ցույց տվեցին համայն աշխարհին, որ արժանի են ազատ հայրենիք ունենալու:

Նշվում էր նաև, որ հաղթված թշնամին դեռևս վերջնականապես ընկճված չէ և գիշեր ու ցերեկ ծրագրում է գրավել Զանգեզուրը, որը համարում է Ադրբեջանի կարևոր և անբաժան մասը:

Նաև կատարվում է եզրահանգում, թե քանի կանգուն է Ղարաբաղը, Զանգեզուրը անմատչելի է թշնամու համար: Ուստի թշնամի Ադրբեջանը ջանք չի խնայում՝ օր առաջ վերացնելու Ղա-

¹ Տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, էջ 563:

^{*} Կոչի տեքստը ընդունելուց հետո Ազգային խորհուրդը նպատակահարմար գտավ այն լույս ընծայել գեներալ կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի ստորագրությամբ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 604, թ. 1):

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 177:

րաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, որին նա առաջարկել է հպատակության մի շարք պահանջներ, ինչպիսիք են՝ թուրք զորամասերի համար ճանապարհների բացումը դեպի հայկական գյուղերը, մասսայական զինաթափությունը, հարկատվությունը և այլն: Այնուհետև նշվում է, որ թշնամին իր պահանջների իրականացման համար թնդանոթներով ռմբակոծում է հայկական գյուղերի դիրքերը Զևանշիրում և Խծաբերդում, դիմում կոտորածների, ավան-թալանի՝ խախտելով այն համաձայնությունը, որի զորությամբ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը պետք է պահպաներ իր ազատությունը Ադրբեջանի ոտնձգություններից մինչև Խաղաղության վեհաժողովի վերջնական որոշումները:

Կոչի շարունակության մեջ նշվում էր.

«Զանգեզուրի քաջարի՝ գյուղացիներ.

Զեզ համար թող պարզ լինի, որ Ղարաբաղի անկումով ինչպիսի անտանելի և դժվարին դրություն է ստեղծվում ձեզ համար:

Առանց Ղարաբաղի Զանգեզուրը երբեք ազատ լինել չի կարող:

Թշնամին մոտ է. նա օղակել է մեզ և պատրաստվում է արշավելու Զանգեզուրի վրա. եղե՛ք կազմ և պատրաստ, համախմբված քաջարի խմբապետների և զինվորական հրամանատարի շուրջը, և կուռ շարքերով կազմակերպված առաջին իսկ կոչին դիմեցե՛ք դեպի ֆրոնտ՝ դիմադրելու և ետ շարտելու թուրքական ուժերը, որոնք կհանդգնեն ձեռք բարձրացնելու միացյալ և անբաժան Զանգեզուր-Ղարաբաղի վրա:

Այս կլինի մեր վերջին խիստ նշանակալից ազատամարտը մեր դարավոր նենգամիտ թշնամու դեմ:

Կատարենք մեր պարտքը Մայր-Հայաստանի առաջ և պահպանենք Զանգեզուր-Ղարաբաղը, առանց որոնց չկա և ազատ Հայաստան:

Ամենքը դեպի ֆրոնտ և ամեն մի զոհաբերություն կատարյալ հաղթության համար. ամեն ոք իր կարողության և ընդունակության չափ իր զոհը բերե հայրենիքի ազատության սեղանին:

Զինվորը իր կյանքը, ունևորը իր հացը, իր կայքը, որովհետև առանց հաղթության մեր ամբողջ կարողությունը թշնամունն է և ոչ մերը:

Ոչ մի խնայողություն չպետք է լինի ազատության համար, և ոչ ոք պարապ չպիտի մնա կովի ամբողջ ընթացքում:

Թող հայ գեղջկուհիները հաց պատրաստեն կովողների համար, իսկ ծերերն ու մանուկները պաշար հասցնեն ֆրոնտ:

Եվ եթե ամեն ոք սրբությամբ կատարի իր փոքրիկ պարտքը, հաղթությունը անվիճելի է: Ոչ մի թերացում և ոչ մի դասալքություն. այդպիսիները հայրենիքի առաջ կհամարվեն ազատության դավաճաններ և անեծքով կհիշվեն նոքա Զանգեզուրի ազատամարտի պատմության մեջ:

Կեցցե Զանգեզուրի քաջամարտիկ գյուղացիությունը.

Կեցցե ազատ Զանգեզուր-Ղարաբաղը.

Կեցցե Հայաստանը. Կեցցե մեր առաջիկա հաղթությունը:

Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար՝ Ս. Մելիք-Եօլչեան

6-ին մարտի 1920 թ. Գորիս»¹:

Մարտի 8-ին Ա. Խատիսյանը հեռագրում է Ադրբեջանի արտգործնախարար Ֆ. Խան-Խոյսկուն և հայտնում Հայաստանի կառավարության տազնապարհ: Նա գրում էր, որ ստացված ճշգրիտ տեղեկությունների համաձայն՝ ադրբեջանական կառավարությունը Նուրի փաշայի և տաճիկ սպաների գլխավորությամբ գործնասեր է կուտակում հայկական Ղարաբաղի և Զանգեզուրի շրջաններում: Հայկական Ղարաբաղի բնակիչներին վերջնագրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 177, ֆ. 252, ց. 1, գ. 6, թ. 12:

յին առաջարկ է արված՝ զինաթափվել և ադրբեջանական զորքերին անարգել թողնել տեղաշարժվելու Դիզակի, Վարանդայի, Ջևանշիրի շրջաններով՝ հակառակ դեպքում սպառնալով գործածել զինված ուժեր:

Այնուհետև արձանագրում է. «... Դա կոպիտ խախտում է նախկինում ձեռք բերած համաձայնագրի, որի համաձայն ադրբեջանական զորքերը կարող են Ղարաբաղի տարածքով տեղաշարժեր կատարել միայն Հայոց ազգային խորհրդի համաձայնությամբ: Ադրբեջանական կառավարության ագրեսիվ գործողությունները սպառնում են վերածվել հսկայածավալ արյունահեղության: Խնդրում եմ Ձեզ չմերժել ձեռնարկելու Ձեզանից կախված բոլոր միջոցները՝ կանխելու համար ադրբեջանական զորքերի՝ դեպի Ղարաբաղի խորքերը շարժվելու դեպքում առաջանալիք անխուսափելի արյունալի ընդհարումները»¹:

Ֆ. Խան-Խոյսկին Ա. Խատիսյանի հեռագրին չի պատասխանում, բայց դրա փոխարեն ադրբեջանական հեռագրական գործակալությունը Շուշիում տարածում է հետևյալ հաղորդագրությունը. «Տեղի է ունեցել հայ գործիչների խորհրդակցություն որտեղ որոշվել է ընտրել երեք հոգու և նրանց ուղարկել Բաքու, Թիֆլիս և Երևան: Նրանք այդ մայրաքաղաքներում Ղարաբաղի հայերի անունից պետք է խնդրեն հայ ազիտատորներին հեռացնել, որոնք խանգարում են Ղարաբաղի մուսուլմանների հետ հայերի խաղաղ կյանքի հաստատմանը, ինչպես նաև հայտարարեն Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու մասին»²:

Վիճակը նույնքան տագնապալից էր Գողթանում: Այդ օրերին Ջանգեզուրի Ազգային խորհուրդը հեռագրում է Հայաստանի

¹ “Слово”, 14 марта, 1920.

² Նույն տեղում:

խորհրդարանին. «Այս ընդհանուր ստացուած տեղեկութիւններին համաձայն, թիւք ասկեարները թիւք սպաների գլխաւորութեամբ, Օրտուբաթի եւ Նախիջեւանի թաթարները՝ Ադրբեջանեան սպաների ղեկավարութեամբ, ընդհանուր յարձակում են գործում Գողթանի հայ գիւղերի վրայ՝ ոչնչացնելու և նուաճելու նպատակով: Հայ գիւղացիութիւնը մահուան կռիւ է վարում նենգաւոր եւ անպատիժ թշնամու դէմ»¹:

Զանգեզուրում լարված հետևում էին թե՛ Ղարաբաղում, թե՛ Նախիջևան-Գողթանում տեղի ունեցող իրադարձություններին և ձեռնարկում հարկ եղած միջոցառումներ:

«Նոր աշխատավոր» թերթը մարտի 5-ի խմբագրականում գրում է. «Թող պարզ լինի ... գարունքին Ադրբեջանը քոչվորներին սարը բարձրացնելու պատրվակին տակ սկսվելու է ընդհանուր արշավանք ամբողջ Զանգեզուրի դէմ և բոլոր կողմերից ...»²:

1920 թ. մարտի 14-ին Ավետիք Իսահակյանը Ժնևից Սիմոն Հակոբյանին գրում էր.

«... Ուրեմն նորից Զանգեզուրի շուրջը պատերազմ: Անգլիան ուզում է անպատճառ ունենալ Զուղայի բերանը: Հնար չկա, կորած է թե՛ Ղարաբաղը, թե՛ Զանգեզուրը և թե՛ Նախիջևանը: Դուք հավատու՞մ եք Թուրքահայաստանի ազատության. ես դրան չեմ հավատում, հրաշք պիտի լինի, եթե ազատվի: Իտալիան անվերջ զինում է Մուստաֆա Քեմալին, Ֆրանսիան՝ գիտեք ինչ շուն է, Անգլիան էլ մյուս կողմից Ադրբեջանին է զինում: Խաբում են մեզ: Բոլշևիկներից էլ հույս չկա, նրանք էլ պանթուրքիստ են դարձել: Շատ մոայլ եմ

¹ Ա. Միքայելեան, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», Ա տարի, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 116-117:

² «Նոր աշխատավոր», 1920, 5 մարտի:

տեսնում գործերը: Պոլսի առումը գարանտի չէ, քանի որ ոչ ոք լուրջ չի մտածում Հայաստան շինել ... Քեֆս շատ վատ է:

Ատոդ և գայրացած՝ քո

Ավետիք»¹:

Զուր էր հայոց մեծ բանաստեղծի հուսահատությունը: Զանգեզուրն ու Արցախը համառորեն պայքարում էին: Զանգեզուրցիներն ու արցախցիները, մշտական հարաբերության մեջ լինելով, սուրհանդակների միջոցով իրար պարբերաբար տեղեկություններ էին հաղորդում կազմակերպչական աշխատանքների, զինվորական ուժերի, Ադրբեջանի պատրաստությունների և զորքերի տեղափոխությունների մասին:

Ահա այդ բախտորոշ օրերին էր, որ Գարեգին Նժդեհը ձեռնարկեց իր պատմական քայլերից մեկը՝ Գողթանի արշավանքը: Նա հանգիստ չունեւ և մտածում էր օր առաջ Գողթանին օգնության հասնելու մասին: Սակայն խստաշունչ ձմռան բուքը փակել էր Գողթան տանող միակ ճանապարհը, որն անցնում էր մոտ 3904 մետր բարձրություն ունեցող Կապուտջուղ լեռան վրայով: Սյունյաց աշխարհի և Նախիջևանի միջև Գողթանն աշխարհագրական և բնակլիմայական առանձնահատուկ դիրք էր գրավում գավառակի վերին հատվածում՝ հատկապես Կապուտջուղի ստորոտներում, ձմեռը խստաշունչ էր, երկարատև: Անգամ սեպտեմբերի վերջին և գարնան սկզբի երկու ամիսներին ձյուն էր նստած լինում: Այնպես որ տարվա մեջ մոտ ութ ամիս Գողթանն առանձնացված էր Զանգեզուրից, և լեռնանցքի անանցելիության պատճառով գողթանցին հաճախ մնում էր մեն-մենակ դաժան ճակատագրի հանդեպ²:

¹ Պահպանվում է Իսահակյանների ընտանեկան արխիվում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 21, թ. 1, **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 55, **Վ. Գեորգեան**, նշվ.

Գորիս, Զանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատար գեներալ Ն. Ղազարյանին ուղարկած մի գրության մեջ Նժդեհին այսպես էր նկարագրում գողթանցիների ահավոր վիճակը. «Հաղորդում եմ Ձերդ գերագանցության, որ մի քանի օր ես՝ և Գողթանի տեղ մենք կունենանք մի հսկայական գերեզմանատուն: Հրեշավոր չափերի հասած սովն սկսել է իր ավերածությունը: Օր չէ անցնում, որ յուրաքանչյուր գյուղում սովամահ չլինեն 15-20 հոգի: Ժողովուրդը կերակրվում է շների և կատուների մսով, մի բան, որից առաջացել են մի շարք տարափոխիկ հիվանդություններ, որոնք լրացնում են սովի կատարած հունձը:

Հացի հետ վաղուց ի վեր սպառված են բոլոր տեսակի փոխանյութերը (суррогаты)»¹:

Սովից ու թուրքի սպառնալիքից իրենց կյանքը փրկելու համար գողթանցիներից շատերը, այնուամենայնիվ, փորձում էին ձմռան կեսին բարձրանալ Կապուտջուղ և լեռնանցքով անցնել Զանգեզուր: Բայց, ավա՛ղ, նրանցից քչերին էր հաջողվում հաղթահարել ճանապարհը: Կապուտջուղի լանջերին ընկած էին կանանց ու ծեբերի բազմաթիվ դիակներ²:

Գողթանի կոմիսար Աշոտ Մելիք-Մուսյանը Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհին գրում էր. «Ժողովրդի դրությունը ուղղակի ողբերգական է ... Գողթանին պահողը ներկա մոմենտում

աշխ., էջ 44, **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 357, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 223, 231, 232:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 21, թ. 1, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 41, թ. 5, տե՛ս նաև **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 55, *նույնի՝* Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, էջ 284, **Վ. Գևորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 44:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 22, թ. 4, **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 55, 60, *նույնի՝* Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, էջ 288, **Վ. Գևորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 45, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 21, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 223:

միայն Ղափուջուղն է: Այդ հսկան հենց որ մի քիչ հնարավորություն տա անասուններ անցկացնելու, Գողթանում ոչ մի մարդ չի մնա:

Մարդիկ պարզ ասում են. «Գողթանը մեզ պետք չէ»: ... Ժողովուրդը մեռնում է սովից: Նա անընդունակ է դառնել դիմագրավելու թշնամու ամենաթեթև գրոհին»¹:

Այնուհետև իր նամակում Ա. Մելիք-Մուսյանը շեշտում էր, որ եթե Հայաստանի Հանրապետության համար Գողթանը ռազմագիտական ու քաղաքական կարևորություն ունի, ապա նա կարող է օգնության ձեռք մեկնել և գողթանցիներին պահել տեղում²:

Երևանը, սակայն, հաշտվել էր Գողթանի կորստի հետ: Այդ մասին Գողթանում գիտեին: Ի՞նչ էր մնում անելու գողթանցիներին. կռվել կամ գաղթել: Նրանք, որքան էլ դժնդակ էր իրենց վիճակը, վճռում են կռվել³: Թեև նրանք իրենց հույսն արդեն կտրել էին Երևանից, բայց օգնություն էին ակնկալում Գորիսի իշխանություններից, որոնք էլ դեռ լռում էին⁴: Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամներից ոմանք, հատկապես Նիկոլայ Հովսեփյանը, լիովին համամիտ էին Նժդեհի տեսակետի հետ, այն է՝ Կապարգողթի ուժերը պիտի հարձակում գործեն Օրդուբադի ուղղությամբ և փրկեն Գողթանի ժողովրդին:

«Հայկական լեռնաշխարհի ինքնապաշտպանության գործով զբաղվողներու համար,- գրում էր Վարդան Գեորգեանը,- պարզ էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի վերապահուած դրութիւնը, եթե Գող-

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, էջ 55-56, տե՛ս նաև Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 45:

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Տե՛ս «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 90:

⁴ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 57:

թան յուսահատած գաղթեր՝ մշտական սպառնալիքի պիտի մատնուէր նորակազմ Հայ Հանրապետութիւնը»¹:

Բախտորոշ վճիռ կայացնելու համար այդ օրերին տեղի ունեցավ Գողթանի հայության հերթական համագումարը, որը որոշում ընդունեց կռվել, եթե Զանգեզուրը օգնության ձեռք մեկնի²: Համագումարից հետո Գողթանի կոմիսար Աշոտ Մելիք-Մուսյանը Կապարգողթի ընդհանուր հրամանատար Նժդէհին գրում է. «Մենք վճռել ենք մեռնել հայրենի լեռներում: Մենք մեր ձեռքով կկոտորենք մեր որդիներին, քույրերին, հայրերին ու մայրերին, որպէսզի շան նման սովից չսատկեն, իսկ տղամարդիկ կկռվեն մինչև վերջին շունչը»³:

Ահա այդպիսին էր հայրենիքի կործանման եզրին կանգնած մի հատվածի ողբերգական պատկերը:

1920 թ. փետրվարի 10-ին, երբ Նժդէհը Աշոտ Մելիք-Մուսյանի հետ գտնվում էր Քաջարանում, նրանց ներկայացան 200-ից ավելի գողթանցիներ, որոնք նոր էին թողել Գողթանը և հաղթահարելով Կապուտջուղի լեռնանցքը՝ անցել էին Կապանի շրջան: Նժդէհը և Ա. Մելիք-Մուսյանը նրանց առաջարկեցին վերադառնալ, բայց սովից հյուծված ամբոխը խնդրեց իրենց հետ չուղարկել: Միայն այն բանից հետո, երբ Նժդէհը խոստացավ, որ մեկ շաբաթ հետո՝ մինչև փետրվարի 18-ը, իր վաշտերով անցնելու է

¹ Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 45:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 2-ի շրջ., Գ. Նժդէհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 56, 57, *նույնի՝* Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, էջ 283, Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 45, «Նժդէհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 90:

³ Գ. Նժդէհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 56, տե՛ս նաև Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 45, «Նժդէհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 90:

Գողթան, գաղթականները համաձայնեցին վերադառնալ¹:

Պարզ է, որ ոչ մի ուժ, բացի Կապարգողթի վաշտերից, ի վիճակի չէր փրկելու Գողթանը: Ուստի Նժդեհն իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց Գողթանի հայության պաշտպանությունը:

Գաղթականների հետ հանդիպման հաջորդ օրը՝ 1920 թ. փետրվարի 11-ին, Նժդեհը գրություն է ուղարկում Գորիսի հրամանատարությանը՝ տեղեկացնելով, որ Գողթանի ռազմական ուժերի հրամանատարն իրեն գրավոր հայտնել է, թե այնտեղի հուսալքված և քաղցած ժողովուրդը սպասում է պարզ եղանակի, որ թողնի և գաղթի Զանգեզուր: Այդ տառապյալ ժողովուրդը, գրում էր նա, իր երկիրը դարձրել է իր Գողգոթան՝ հանուն Զանգեզուրի պաշտպանության և այժմ ուժ անգամ չունի կյանքը փրկելու համար:

Այնուհետև նշում է. «Կրկնում եմ՝ մի քանի օր ևս - և պարտաճանաչ ու մարտնչող Գողթանը, մեր Հանրապետության այդ Բելգիան², որը երկրորդ տարին է, ինչ հավատարիմ պահակի պես, ամենադժնդակ պայմաններում պաշտպանում է Զանգեզուրի նախադուռը, կ'ընկճվի և կը կորչի ընդմիշտ:

Ձերդ գերազանցություն, Զանգեզուրի կատարյալ փրկության ձգտողը նախ պիտ մտածէ Գողթանի մասին, որի մի բուռն ժողովուրդը, այլևս առանց դրսի օգնական ուժերի, չի կարող մնալ Ղափուջուղի այն կողմը:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 21, թ. 1, **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 284, **Վ. Գևորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 46, «Նժդեհ. կեսնքն ու գործունեությունը...», էջ 91:

² Նկատի ունեք այն, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում Բելգիան պաշտպանական վահան էր ծառայել Ֆրանսիայի համար:

Այս անգամ էլ ինձ և պրն. Աշոտին հաջողվեց մի կերպ խափանել Գողթանի մասսայական գաղթը, որն այնքան կատաստրոֆային պիտ լիներ Զանգեզուրի համար:

Տվածս խոսքը գողթանցիներին դրժել չեմ կարող (դա ոճիր և դավաճանություն կ'լիներ):

Գնում եմ, եթե չկարողացա փրկել դրությունը՝ պատվով կմեռնեմ սովի և թշնամու դեմ կովող ժողովրդի հետ:

Որոշել եմ մինչև ամսիս 18-ը 300 հոգով անցնելու Ղափուջուղը, որի համար և խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցության անմիջական կարգադրությունը՝ Գորիսի ռազմամթերանոցից բաց թողնել Գողթան անցնող զորամասիս համար 80.000 եռագծանի փամփուշտ ու հարկավոր քանակությամբ կենսամթերք և շորեղեն»¹:

Ի պատասխան այս գրության՝ գեներալ Ղազարյանը կազմում է մի փաստաթուղթ, որով ամփոփ ներկայացնում է Գարեգին Նժդեհի մարտական ուղին:

Այն է՝ «Կապիտան Նժդեհը դեկտեմբերի 1-ից մինչև 9 ժամանակվա ընթացքում արեց անընդհատ հարձակումներ թուրքերի դեմ Գեղվա ձորում, ոչնչացնելով թուրքական գյուղեր, որոնք շարունակ հանդիսանում էին Գենվազի, Ղափանի և Գողթանի պատուհասներ:

Միանգամայն ճիշտ կազմակերպված օպերացիաները (գործողությունները) վերջացան հաջող մեզ համար: 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ին և Ներքին Ազգույիսի կոտորածի ժամանակ կապիտան Նժդեհը կազմակերպել է Օրդուբադի ուղղությամբ ռազմական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 21, թ. 1 և շրջ., ֆ. 1457, ց. 2, գ. 41, թ. 5, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, թիվ 1, 2 (95, 96), էջ 174-175, **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 284, 285, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 45, 46, տե՛ս նաև «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 91, 92:

ցույց և դրանով հնարավորություն տվել մի քանի ագուլիսցիների ազատվել կոտորածից և կանգնեցնել թուրքերի հետագա հարձակումները Գողթանի խորքերը:

Վերջին 1920 թ. 19 հունվարի, Շարուրի օպերացիայի ժամանակ, նա ինքը, անձամբ առաջնորդելով վաշտերը, տիրում է թուրքերի կողմից գրավված բարձունքներին և դրանով նպաստում ընդհանուր հաջողություններին, որի հետևանքով ոչնչացվում են 30 թուրքական գյուղերը և բացվում է Գորիս-Ղափան հանքերի խճուղին»¹:

Գարեգին Նժդեհի որոշումը՝ արշավել դեպի Գողթան, օր օրի ավելի իրական էր դառնում: Փետրվարի 12-ին՝ ժամը 7-ին, նա հրաման է ուղղում իր զորքին:

«Զինակիցներ՝, դիմում է նա մարտիկներին, - հասել է օրը անօրինակ հերոսությամբ ավելի քան երկու տարի ամենադժնդակ պայմաններում Զանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռն ժողովրդի փրկության օրը, այն քաջանուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ, խորապես գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակությունը, բացճակատ հայտնեց մեզ իր որոշումը՝ «Գողթանը կը մեռնի, բայց չի՛ գաղթի»:

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր հայորդիների՝ Աստվածաշունչ Քրիստափորի և Ռոստոմի արյունաներկ ու սրբապղծված ծննդավայրը՝ երբեմնի չքնաղ Ագուլիսները պիտ վերագրավվեն, պիտ վերականգնվեն իրենց շենությամբ ու բարոյական մեծությամբ»:

Այնուհետև Նժդեհն իր վաշտերին դիմեց հետևյալ սրտառուչ կոչով. «Լսե՛ք, հնչել է ժամը, զինակիցներ՝, երբ վախկոտ էդիֆ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479, 2-րդ մաս, թ. 353:

ների՝ տմարդ սրից զարնված հազարավոր անթաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արյունոտ հատուցումն են պահանջում:

Լսե՛ք և հարյուրավոր գերված ու լլկված հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշավի և ուռաների սպասումով, ձեզ հերոսության են կանչում:

Լսե՛ք և ինձ, ձեր ղեկավարին, որը ձեզնից ծուխ, թշնամու գյուղերի հրդեհն ու քաղցր ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու առատ բարձրացրիք և՛ պատմական Որոտանի ավերում, և՛ Գեղվա ձորերում:

Լսե՛ք իմ քաջ ու հայրենանվեր զինակիցներ, լսե՛ք, լցվե՛ք բոցով ու վրեժով, առե՛ք զենքներդ ու առա՛ջ: Առա՛ջ, մեզ հետ են Աստված և մեծ հայորդիների՝ Քրիստափորի և Ռոստոմի անհանգիստ հոգիները: Առա՛ջ¹:

Նժդեհի մարտիկները քաջ գիտեին, որ տարվա այդ ժամանակ դեպի Գողթան անցում կատարելը պայմանավորված է մեծագույն դժվարություններով, որը և խիստ վտանգավոր է: Բայց հրամանատարի բոցավառ խոսքերով հմայված կապանցի և զենվազցի քաջերի համար կյանքից ավելի գերադասելի եղավ թշնամու սրի տակ գտնվող ազգակիցների փրկությունը: Նրանք ոտքի ելան առանց վարանումի, մեկ մարդու նման:

Մարտի 8-ին Կապանի Գենվազի ուժերի մի մասը համախմբվեց Բաղաբերդում: Այստեղ Կապանի ժողովրդի անունից գործին հանձնվեց սպիտակ կտավից մի դրոշակ, որի մի կողմի վրա գրված էր՝ «Ղափանը Գողթանի համար», իսկ մյուս կողմի

^{*} Նկատի ունի Նախիջևանում մնացած օսմանյան ուժերի հրամանատար Էդիֆ բեյին և նրա զինակիցներին:

¹ **Գ. Նժդեհ**, Հրամաններ, կոչեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 416, տե՛ս նաև **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 47, 48, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 92, 93, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, թիվ 1-2 (95-96), էջ 175, 176:

վրա՝ «Պատանակրաց արշավանք»։ Պատանակրաց ... Ասել է թե՛ մարդիկ իրենց եղբայրների փրկության համար պատրաստ էին մեռնելու, ուստի նրանցից ամեն մեկը մարմնի վրա կրում էր պատան։ Նժդեհն անչափ հուզված էր հայրենապաշտ հերոս ժողովրդի վերաբերմունքից։ Զինվորներն իրենց սերն ու նվիրվածությունը լեզենդ դարձած հրամանատարի նկատմամբ արտահայտում էին խանդավառ ցույցերով¹։

Բաղաբերդում հավաքված իր զինվորների առաջ ունեցած ելույթներից մեկում, վկայակոչելով կապանցիների նվիրած դրոշակը, Նժդեհը ասում է. «Մենք մեզ հետ տանում ենք մի պատան։ Հաջողության դեպքում կը հազցնենք թշնամուն։ Մեռնելու դեպքում մեզ կը հազցնեն»²։

Եթե Կապանում և Գենվազում ժողովուրդը, զորքը և ղեկավարությունը դեպի Գողթան արշավանք կատարելու հարցում միակամ էին, զոդված նժդեհյան անկոտրում կամքով, ապա Գորիսում՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդում և հրամանատարության մեջ, հետզհետե մեծանում էր արշավանքն աննպատակահարմար համարողների թիվը։

Արշավանքի նախապատրաստությունը վերջանալու վրա էր, երբ մարտի 9-ի երեկոյան Նժդեհը Գորիսից գններալ Ն. Ղազարյանից ստացավ հետևյալ հրամանը. «Հետաձգել Գողթանի օպերացիան։ Մեր հակահետախուզության տված տեղեկություններից երևում է, որ Զաբրայիլ-Կարյազինոյի շրջաններում երևացել են Նուրի փաշան և գններալ Ս. Մեհմանդարովը։ Աղյրեջանը պատ-

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 58, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 48, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 22։

² Նույն տեղում, ինչպես նաև՝ **Ռ. Համբարձումեան**, Վարք Նժդեհի, ասոյթներ, էջ 60։

րաստություններ է տեսնում մեծ ուժերով մի քանի կետերից հար-
ձակվելու Զանգեզուրի վրա»¹:

Գորիսից եկած հրամանը Նժդեհին ընդունեց զայրությամբ: Ինչ-
պե՞ս կարող էր հետաձգել օպերացիան: Դրա մասին նա մտածել
անգամ չէր ուզում. այդ դեպքում ինքը դավաճանած կլիներ իր և
իր բանակի նվիրական երդմանը, հուսախաբ արած կլիներ
սպասվող վտանգներն արհամարհող, հավանական մահը մոռա-
ցած և թշնամուն հաղթելու մոլեռանդ ցանկությամբ առլեցուն իր
քաջակորով զինվորներին²:

Նույն գիշերվա ժամը 1-ին Կապարգողթի հրամանատարը
հետևյալ պատասխանն է գրում գեներալ Ն. Ղազարյանին. «Ձեր
տված տեղեկություններից հետո Գողթանի արշավանքն ինձ հա-
մար դառնում է ավելի իմաստավից և անհետաձգելի: Հենց այս գի-
շեր Քաջարանում հավաքված զորքը իմ ղեկավարությամբ շարժ-
վելու է առաջ»³:

Միաժամանակ Նժդեհը նամակ է ուղղում Երևան՝ ՀՅԴ Արևել-
յան բյուրոյին, ուր նշվում էր. «Այսօր էլ, երբ հրեշավոր չափերի
հասած սովի և թշնամու գերադաս ուժերի դեմ մարտնչող Գող-
թանի մի բուռ ժողովուրդը «գաղթ կամ կոիվ» է պահանջում,
նրանք, որոնք չլսեցին ինձ և պատճառ դարձան Ագուլիսների կո-
տորածին, թեթև սրտով պատասխանում են՝ «Հրամայված չէ մեզ

¹ Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 49, տես նաև Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեոնահայաս-
տանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 58, Ստեփն. Գա-
րեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 20:

² Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկ-
րորդ, Երևան, 2002, էջ 58, *նույնի*՝ Իմ պատասխանը, էջ 205, Վ. Առաքելյան, նշվ.
աշխ., էջ 21, 22, Ռ. Համբարձումեան, Վարք Նժդեհի, ասոյթներ, էջ 60:

³ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ,
Երևան, 2002, էջ 59, Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 49:

... Առանց Երևանի թույլտվության չենք կարող, պատասխանատվության հարց կա» և այլն:

Չանձրացնելու չափ դիմումներ եմ արել, խնդրել, սպառնացել, որ կ'հեռանամ Զանգեզուրից, եթե թույլ չտան ինձ գրավելու Օրդուբադն ու Բարթազը, բայց միշտ էլ հազար անհիմն պատճառաբանություններով արգելել են ինձ:

Եվ Գողթանը, ավելի քան երկու տարի հավատարիմ պահակի պես ամենադժնդակ պայմաններում Զանգեզուրի ամրություններն ու նախադուռը պաշտպանող Գողթանը՝ աչքերը Ղափուջուղի բարձունքներին հառած սպասում է, անվերջ սպասում»¹:

Մարտի 9-ի լույս 10-ի գիշերը Նժդեհը արձակում է Կապուտջուղի լեռնանցքն անցնելու հրաման: 1920 թ. մարտի 10-ի առավոտյան սկսվում է Գողթանի արշավանքը²:

Հետագայում Նժդեհը գրել է. «... Մահաշունչ ձմեռվա կեսին, երբ քաղցած ու թափառ գայլն անգամ սարսափով էր մոտենում Ղափուջուղին՝ Ղափանի այդ փոքր Մասսին, մենք մեր հոգու կրակով հալեցրինք ձյունները, մեղմացրինք բնության արհավիրքը, բուքն ու բորանը և Գողթան իջանք ...»³:

Մարտի 15-ին 700 հոգուց բաղկացած զորքը կենտրոնանում է Բիստ գյուղում⁴: Նույն օրվա երեկոյան Նժդեհը թիվ 25 հրամանն է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 2 և շրջ., **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռագրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 283:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 59, **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 20, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 93, 428, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 22, Գողթանի արշավանքի մանրամասները տե՛ս նաև **Ռ. Համբարձումեան**, Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երևան, 2007, էջ 160-174:

³ **Գ. Նժդեհ**, Հրամաններ, կոչեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 417, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 93:

⁴ Տե՛ս **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49, **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 20, «Նժդեհ, կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 96:

իջեցնում Կապարգողթի ռազմական ուժերին: Հրամանի սկզբնամասում, դիմելով իր գորքին, նա նշում էր, որ արդեն երկու տարի է, ինչ թշնամին անվերջ հարձակումներ է գործում Ջանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող մի բուռ գողթանցիների վրա, որպեսզի տեր դառնա նրա հայրենի երկրամասին: Այդ նպատակն իրականացնելու դեպքում մուսուլմանական երկու երկրները՝ Ադրբեջանն ու Տաճկաստանը, տարածքներով կմիանան իրար: Այն բանից հետո, երբ տեղահանվեց Տանակետը, թշնամին այնուհետև «աննախընթաց բարբարոսությամբ սրի և հրի մատնեց Գողթանի կուլտուրական փառքը կազմող Ագուլիսների ուղղամիտ ազգաբնակչությունը»: Այնուհետև հրամանի մեջ ասված էր, որ չնայած այդ անդառնալի կորուստներին՝ Գողթանը իր կողմն է քաշել Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջանների բովանդակ ուժերին ու, այդպիսով, ցայսօր ապահովել Ջանգեզուրի անվտանգությունը: Եվ ահա այժմ, մշտական հարձակումներից ջլատված, գողթանցի հայերը իրենց վերջին համագումարում որոշել են՝ «կռիվ կամ գաղթ»:

«Խորապես գիտակցելով Գողթանի ռազմագիտական խոր նշանակությունը, շարունակում էր Նժդեհը, գնահատելով նրա՝ Ջանգեզուրի համար կատարած դերը և նկատի առնելով նրա արդի աննախընթաց կրիտիկական դրությունը՝ հրամայում եմ Ղափգենգողթի՝ ռազմական կամավոր ուժերին մի շարք մուսուլման գյուղերի տեղահանությամբ ու այրումով հայկական Գողթանի ժողովրդի համար ստեղծել ռազմագիտական ու տնտեսական հնարավորություն՝ շարունակելու իր գոյությունը հայրենի երկրում»¹:

¹ Կապան + Գենվազ (Մեղրի) + Գողթան:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 1, թ. 6, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 105, թ. 1, **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 57, *նույնի*՝ Հրամաններ, կոչեր, էջ 425, 426, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 46, 47:

Այնուհետև հրամանում Նժդեհը տալիս էր Կապարգողթի ուժերի տեղաբաշխումը, նշում նրանց թվաքանակը և զինական հնարավորությունները: Իսկ հրամանի երկրորդ մասի բնօրինակը նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել ամբողջությամբ.

«I Ազայի գորասյուն

[Հրամանատար]՝ պարուհիկ
Թաղևոսյան
Հետևակ 150
Հեծելագոր 7
Գնդացի 1
Ընդամենը՝ 150 հետևակ, 7 հեծյալ,
1 գնդացի

Գրավել Խարաբագիլան բերդը և Այգայի (Ազայի: - Ս. Ս.) կարևոր դիրքերը՝ անդամալուծելու Յայ-ջիից և Նախիջևանից Օրդուբադին օգնության հասցնելու բոլոր փորձերը, կտրելով թշնամու հաղորդակցությունը ինչպես շոսետով, նույնպես և Արաքսի ափով:

II Ռազմափորձային հարյուրյակ

[Հրամանատար]՝ պրապորշչիկ
Ոսկանյան
Հետևակ 100
Հեծելագոր 4
Գնդացի 1
Ընդամենը՝ 100 հետևակ, 4
հեծելագոր,
1 գնդացի

Գրավելով Դոյլունը, ճնշում է Քալանթար և Դոյլուն դիզաները, որոնց տեղահանությունից հետո մի հիսնյակը միանում է Ազայի գորասյունին, իսկ մյուսը մի գնդացի-րով ընդունում է դեպի ձախ և գրավում է կարևոր կետ Դաստայի, Վանանդի և Ազայի միջև խանգարելու թշնամու շարժումները շոսեի վրա և Արաքսի ափով:

III Քաղամարի (Վանանդի) գորասյուն

Գողթանի ռազմաճակատի
հրամանատար Ղազար
[Քոչարյան]
Հետևակ 300
Հեծելագոր 20

Դիսարը տեղահանելուց հետո վճռական հարվածով գրավել Վանանդը, Սալը, Վալավերը, Ադրին և Դիզին (Դիզան կամ Տիզենը: - Ս. Ս.): Ամբողջ ժամանակ հաստատ կապ ու կոնտակտ պաշտպանելով իր հարևան գորասյունների հետ:

Լեռնային թնդանոթ 1
Գնդացիր 2
Ընդամենը՝ 300 հետևակ, 20
ձիավոր, 1 թնդանոթ և 2 գնդացիր

IV Ագուլխի գորայություն

[Հրամանատար]՝ պողպորուչիկ
Գյուլնազարյան
Հետևակ 200
Հեծելազոր 6
Լեռնային թնդանոթ 1
Գնդացիր 1
Ռմբաձիգ 1
Ընդամենը՝ 200 հետևակ, 6 հեծյալ,
1
լեռնային թնդանոթ, 1 գնդացիր, 1
ռմբաձիգ

V Կարճևանի գորայություն

[Հրամանատար]՝ շտաբս-
կապիտան
Ամիրջանյան
Հետևակ 250
Հեծելազոր 40
Լեռնային թնդանոթ 1
Գնդացիր 1,

Վանանդի և վերոհիշյալ գյուղերի
անկումից հետո գորայությունը յուր
ուժերի 2/3-ը իջեցնում է Ագուլխ և
խիզախում է կապ ստեղծել Գեն-
վազի ուժերի հետ: Միանալուց հե-
տո մի հետևակային հարյուրյակ,
մի գնդացիրով մնում է զբաղեցնե-
լու Նուռնուսը, իսկ Գողթանի և
Գենվազի միացյալ ուժերը գրոհում
են Օրդուբադի վրա:

Արագ առաջխաղացումով գրավել
Ունուսը և Դոնիսը՝ թողնելով ան-
հրաժեշտ թվով զինվորներ՝ [խա-
փանելու]՝ Նուռնուսին, Դոնիսին
օգնության գալու փորձերը և իջնել
Վերինգետ թուրքական թաղը գրա-
վելու նպատակով:

Ունենալով երկու գորայություն՝ Օր-
դուբադյան և Գանձայի, առաջինով
գրավել Ղափա կոչված ամրություն-
ներ և վճռականորեն հարվածել Օր-
դուբադը: Երկրորդով գրավել
Գանձան, առաջանալ դեպի Ագու-
լխ՝ Գողթանի ուժերին միանալու
նպատակով:

Ընդամենը՝ 250 հետևակ, 40 ձիավոր,
1 լեռնային թնդանոթ և 1 գնդացի

VI Պահեստի ուժեր

[Հրամանատար]՝ պորուչիկ Տեր-Սարգսյան
Հետևակ 100

Կատարյալ մարտական պատ-
րաստությամբ լինել Շոր-ջրում

VII Բխտի պահակախումբ

[Հրամանատար]՝ շտաբ-
կապիտան
Մատակյան
Հետևակ 100
Հեծելազոր 3
Գնդացի 1
Ընդամենը՝ 100 հետևակ, 3
հեծելազոր,
1 գնդացի»:

Ուժեղացնելով Բխտ-Ալախի և
Նասիրվազի ճակատը և խոր
հետախուզություններով շփման
մեջ մտնել Բայախմատի և նրա
հարևան գյուղերի հետ:

Հրամանը ավարտվում է հետևյալ հանձնարարականով.
«Հրամայում եմ բոլոր զորասյուններին ու զորախմբերին՝ իրենց
վրա դրած մարտական խնդիրները իրագործել առանձին վճռա-
կանությամբ և արագությամբ: Կռիվներին տարերային և ահաբե-
կիչ բնույթ տալու համար բոլոր վաշտապետերին և զորախմբերի
պետերին՝ ունենալ հրձիգ տասնյակներ և գայլախմբեր: Սրանց՝
գործածել մեծ քանակությամբ ուժանակ և ձեռնառումներ»¹:

Մարտի 17-ին Կապարգողթի գորքը հասնում է Ցղնա: Այստեղ
է կենտրոնացվում նաև պայթուցիկով տակառների խմբաքանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 1, թ. 6-7, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 105, թթ. 1-ի շրջ., 2 և շրջ., Գ.
Նժդեհ, Հրամաններ, կոչեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 426-428:

կը¹: Մարտի 19-ի երեկոյան Ցղնայում կենտրոնացված զորքը շարվում է, և զինվորները ոգեկոչում են հայ ժողովրդի ազատագրության համար ընկած նահատակներին²:

Մարտի 20-ի լուսադեմին տրվում է հարձակման հրամանը, և, լույսը դեռ չբացված, Նժդեհի ուժերը գրավում են Խարաբագիլան հինավուրց բերդը, ինչպես նաև Դոյլու, Քալանթար, Դիսար, Հանան, Վալավեր, Ադրի, Դիզա (Տիզեն), Վանանդ, Դոնիս գյուղերը: Նույն օրը զորքը հասնում է Օրդուբադի նախադուռը և սրի քաշում ամբողջ պահակախումբը: Հայերի ձեռքն են անցնում նաև ռազմական բոլոր կարևոր կետերը³:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 21-ին, բացի Արաքսի ափին գտնվող Յալջի և Դաստակ գյուղերից, հայերի ձեռքն են անցնում Գողթանի մնացած բոլոր թուրքաբնակ գյուղերը⁴:

Այդ օրը Նախիջևանից օգնություն է հասնում Գողթանի թուրքերին, բայց նրանք չեն հանդգնում կովի մեջ մտնել և դաշտային թնդանոթից մի քանի արկ արձակելուց հետո նահանջում են Ջուլֆա⁵:

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 61, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 97, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 61, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

³ Տե՛ս **Գարեգին Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 61, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49, **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Ջանգեզուրում, էջ 20, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 94, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 243:

⁴ Տե՛ս **Գարեգին Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 61, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49, **Վ. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 22, **Ռ. Համբարձումեան**, Վարք Նժդեհի, ասույթներ, էջ 61:

⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 20-21, **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 62, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 98:

Նժդեհը չէր կարող անպատիժ թողնել գլխավոր ավագակա-
բույնը՝ Օրդուբադը:

Կապանի հանքերից ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին հղած նամա-
կում Նժդեհը նշում էր. «... Օխչու և Գեղվա ձորերի 36 գյուղերը
գրավելուց հետո, երբ Օրդուբադը տարերային պանիկայի
մատնված իր հարստություններն էր փոխադրում պարսկական
ափը, եթե իմ դեկտեմբերի 9-ին գրած դիմումը չմնար «ձայն բար-
բառոյ յանապատի»՝ այժմ մեր ձեռքին կլիներ ոչ թե միայն Օրդու-
բադը, այլև՝ Ջուլֆան»¹:

Մարտի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Նժդեհի վաշտերը Նուռնուսի
ու Կարճնանի կողմից հարձակվեցին հանցավոր քաղաքի վրա և
մարտի 22-ի առավոտյան շրջապատեցին այն: Օրդուբադի բնակ-
չությունը մատնվեց ահավոր խուճապի, շատերը փախուստի
դիմեցին: Հայերը, գրավելով գերեզմանատունը, պատրաստվում
էին գրոհով վերցնել քաղաքը²:

Զանգեզուրի գեներալ կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը հեռա-
գրում է Երևան, որ «Օրդուբադի շուրջ եղած ողջ տարածքը գրավ-
ված է մեր կողմից»³:

Օրդուբադի թուրք ղեկավարներից մեկը՝ Ասքիեր խանը, որն
այդ պահին գտնվում էր Ջուլֆայում, այնտեղից հեռախոսագիր է
ուղարկում Թավրիզ, որում նշում է, որ Նովրուզի առաջին օրը՝
մարտի 21-ին, 10 հազար հոգուց բաղկացած հայկական ուժերը,
իբր, գրավելով և այրելով թաթարական գյուղերը, հարձակվել են
Օրդուբադի վրա: «Հեռախոսային հաղորդակցությունը ոչնչաց-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 2, **Գ. Նժդեհ**, Նամակներ, գրություններ, հեռա-
գրեր, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 283:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր
երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 62-63, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 49:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 136:

ված է,- հաղորդում էր նա:- Օրդուբադի կողմից լավում են ուժեղ թնդանոթաձգության ձայներ: Օրդուբադի ժողովուրդը ձեզնից օգնություն է խնդրում մուսուլմաններին ազատելու համար: Հայտնեցե՛ք Ադրբեջանի կառավարությանը և եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին ու միջոցներ ձեռք առեք պաշարված Օրդուբադը ազատելու համար»¹:

Ասքիեր խանի այդ հեռախոսագրին հաջորդում է երկրորդ հաղորդագրությունը, որտեղ ասված էր. «Հայերը գրավել են Օրդուբադ տանող բոլոր ճանապարհները: Նախիջևանից եկած օգնական ուժը աշխատում է անցնել Օրդուբադ՝ Ահրարի վրայով: Շրջակա գյուղերի ազգաբնակչությունը սարսափի մատնված՝ հավաքվել է Օրդուբադում: Ուտեստեղեն չի ճարվում: Դիմեցե՛ք պարսից կառավարությանը և օգնություն խնդրեցե՛ք Ղարադաղից: Օրդուբադը ռմբակոծվում է»²: Այնուհետև, միտումնավոր խեղաթյուրելով իրողությունը, նա հաղորդում է. «Երկու կողմից էլ կան մեծ կորուստներ» (այնինչ Գողթանի ողջ օպերացիայի ընթացքում հայերը տվել էին ընդամենը երեք զոհ, և վիրավորվել էր Գողթանի ուժերի հրամանատար Ղազար Քոչարյանը), որ իբր, «հայկական ուժերը կազմված են կանոնավոր կառավարական զորքերից, զանգեզուրցիներից, պարսկահայերից և տեղացիներից»³ (իրականում Գողթանի ճակատում չկային ո՛չ երևանյան կանոնավոր զորքեր, ո՛չ պարսկահայեր):

Օրդուբադի անկումը ժամերի հարց էր, սակայն դրությունը փրկեց ոչ թե Նախիջևանից եկած ռազմական օգնությունը, այլ

¹ «Մինարեթ», Թավրիզ, թիվ 13, 22 ապրիլի 1920 թ., **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 62 (տողատակ), **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 50, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 94, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, թիվ 1-2 (95-96), էջ 176, 177:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Կապանից ուղարկված տագնապալի գրությունը, որը Գողթան էր հասցրել մի սուրհանդակ:

«Շուտ և կարևոր: Նժդեհին.

Ամսվա 23-ին սկսվեցին մեր ճակատներում կռիվները: Թշնամին մեծ ուժերով առաջանում է: Թուրքերը վերցրել են իրենց նախկին դիրքերը: Ագարակ-Զեյվա գծի վրա եղած գյուղերի դրությունը օրհասական է ... Մեր դեմ գործում է երեք թնդանոթ՝ մեծ ուժերով: Խնդրում եմ շտապեք մեզ հասնելու, բերելով ձեզ հետ թարմ ուժեր:

Շտաբս կապիտան՝ Նարինյան

25 մարտի 1920, ժամը 1, գիշեր, Ղափանի հանքեր»¹:

Երկու ժամ հետո հասնում է երկրորդ սուրհանդակը՝ այս անգամ Կապարգողթի հրամանատարին բերելով Կապանի Ազգային խորհրդի անդամ Արսեն Բաբայանի՝ Գյուտկումից ուղարկված հետևյալ գրությունը.

«Սիրելի՛ հրամանատար, մեծարգո՛ Նժդեհ.

Քո սիրեցյալ Ղափանը ձեռքից գնում է. այս գիշեր Զեյվան հանձնել են թուրքերին: Զեյվան ձեռքից գնալուց հետո, պարզ է, որ Մոդեսը, Ուժանիսը, Եղվարդը և Ագարակն էլ այսօր - վաղը կգնան: Հրամանատարություն չկա, զինվորությունը սրտով չի կռվում: Ի սեր այն նեղությունների, որ կրել ես մեր Հայրենիքի համար, հասիր մեզ: Եթե մինչև 3 օրը այստեղ չլինես քո քաջարի զինվորներով, այլևս Ղափանը կորած կը տեսնես»²:

¹ **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 63, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 50, **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Ձանգեզուրում, էջ 20, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 99:

² **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 63, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 51, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 99, 100:

Հիրավի, աղբբեջանական գորքերը խոշոր ուժերով, այդ թվում՝ 10 թնդանոթներով, հարձակում էին սկսել երեք ուղղությամբ. 1) Մինքենդի ուղղությամբ Գորիսի վրա, 2) Կեռլարի կողմից Ալիդուլիուշադի վրա՝ նպատակ ունենալով Կապանն անջատել Ջանգեզուրից, 3) Ջաբրայիլի կողմից՝ Կապանի վրա:

Առաջին երկու ուղղություններով հակառակորդի բոլոր գրոհները հետ էին մղվել: Կապանի ուղղությամբ Ջաբրայիլից հարձակվող աղբբեջանական գորքերը Նուրի փաշայի ղեկավարությամբ կարողացան նեղել հայ զորամասերին, որոնք նահանջեցին շրջապատի վրա իշխող Այինդադ բարձունքից, թշնամուն հանձնեցին նաև Խանադան և Հարթիզը¹:

Կապանի շրջանի վրա այս հարձակումը Նժդեհին ստիպեց դադարեցնել Օրդուբադի գրոհն ու գրավումը՝ մոտ ապագային թողնելով նրան հասցնելիք վճռական հարվածը:

ԿԱՏԱՂԻ ԿՈՒՎՆԵՐ ԱՐՑԱԽՈՒՄ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՈՒՇԻԻ ԵՎ ԱՄԿԵՐԱՆԻ ԲԵՐՂԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հենց այդ ժամանակ աղբբեջանական բանակը լիովին ավարտել էր հայկական Ղարաբադի դեմ վճռական կռվի նախապատրաստությունները: Չնայած դրան՝ Բաքվից ու Գանձակից դեպի Ղարաբադ էին շարժվում նորանոր զորամասեր:

Թուրքերը նախ ամրացրին Շուշին և Խանքենդ ավանը, ապա գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով իսկ ապահովեցին

¹ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 1920, 6 ապրիլի, **Գ. Նժդեհ**, էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 63, 64 (տողատակ), «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 94, **Ա. Ղարիբյան**, նշվ. աշխ., էջ 255-256:

Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ: Խ. Սուլթանովը մտադրվեց զորք մտցնել Ավան Յուզբաշյանի Մարգուշավան կավածքը (Ջևանշիրի շրջան), բայց նրա փորձը ձախողվեց՝ հանդիպելով վճռական դիմադրության: Շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչները, հավաքվելով Մարտակերտում, միաձայն որոշում ընդունեցին մերժել այդ անօրեն քայլը, որը 1919 թ. օգոստոսյան համաձայնագրի կոպիտ խախտում էր:

Ադրբեջանական նախահարձակների հաջորդ քայլը եղավ այն, որ զորքերը կենտրոնացրին ոչ միայն Ջևանշիրի սահմաններում, այլև Ասկերանում, Խանքենդում, Շուշիում, Կարյազինոյում, Ջաբրայիլում, Աղդամում և այլ վայրերում¹:

Ադրբեջանական բանակին պատրաստվում էին դիմադրել Ղարաբաղի շրջանները՝ Վարանդան, Խաչենը, Ջրաբերդն ու Դիզակը: Հայաստանի Հանրապետությունից եկած արցախցի զործիչները այստեղ կազմակերպեցին ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնց շտաբը տեղավորված էր Վարանդայի Սարուշեն գյուղում:

Բայց թուրք-ադրբեջանական յաթաղանի սպառնալիքի դիմաց Շուշին մնացել էր անպաշտպան: Շուշի քաղաքում հայության դրությունը անտանելի էր. հայ բնակչության ջուրը թուրքերը կտրում էին, քաղաքից դուրս ջրի գնացող հայ տղամարդիկ գնդակահարվում էին, իսկ կանայք՝ գերեվարվում²:

Անպաշտպան էր նաև Բաքվի և Ադրբեջանի մյուս քաղաքների ու շրջանների հայությունը, որի գլխին դամոկլյան սրի պես կախվել էր կոտորածների վտանգը:

Մարտի 17-ին Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը տեսակցություն է ունենում

¹ Տե՛ս «Слово», 27 марта, 1929:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, թ. 353-ի շրջ.:

վարչապետ Ն. Ուսուրբեկովի հետ՝ նպատակ ունենալով ճշտել կառավարության վերաբերմունքը այն լուրերի կապակցությամբ, թե շուտով սկսվելու են Ադրբեջանի հայության ջարդերը: Ն. Ուսուրբեկովը ասում է. «Ես մի անգամ արդեն առիթ ունեցել եմ հայտնելու Ձեզ, որ քանի ես կառավարության գլուխ եմ կանգնած՝ հակահայկական որևէ շարժում տեղի ունենալ չի կարող: Կառավարությունն այնքան ուժ ունի, որ ամեն շարժում յուր հիմքում կարող է խեղդել»¹: Հայ դիվանագետին հանգստացնող ազերի թուրք վարչապետը անշուշտ տեղյակ էր հակահայկական խմորումներին:

Մարտի 21-ին դրությունը կտրուկ լարվեց. Թարթառ ավանում կողոպտվեցին հայերի խանութները, իսկ Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերի սահմաններում թուրքերը սկսեցին քշել ու տանել հայերի նախիրը, ոտնատակ տալ արտերը: Ասկերանի շուրջը և Խանքենդում ադրբեջանական զորքերը նոր բախումների առիթ տվեցին, իսկ Շուշիում Խ. Սուլթանովը պահանջեց հայերի զինաթափում: Քաղաքի հայկական մասի սահմաններում թուրքական նորանոր զորքերը դիրքեր գրավեցին, չնայած որ հայկական մասում վաղուց առկա էին թուրք զորամասեր:

Բոլոր քայլերը վկայում էին, որ Ղարաբաղի հարաբերական խաղաղությունն ապրում է իր վերջին ժամերը:

Մարտի 22-ին մահմեդականների կրոնական տոնն էր՝ Բայրամը: Այն արագացրեց դեպքերը:

Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը հայերը՝ Դալի Ղազարի (Միքայել Բադալքոյիյան) գլխավորությամբ, հարձակվեցին Ասկերանի վրա, ջարդեցին թուրքերից և դադստանցիներից բաղկացած զորամասը: 50 ասկյարներից փախուստի դիմելով ազատվե-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 606, թ. 1, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 34:

ցին 15-ը¹: Գրավելով Արցախի գլխավոր միջանցքը՝ հայ մարտիկները Շուշին այդպես կտրեցին Ադրբեջանից: Դա սպասվող դեպքերի կանխման փորձ էր: Հայկական ուժերը հարձակվեցին նաև Խանքենդի վրա, ուր ևս գտնվում էին թուրքական զորքերը, պաշարեցին այն և կտրեցին Շուշիի հետ նրա կապը ևս: Հարձակում եղավ նաև Թարթառ ավանի վրա²:

Այս դեպքերն իրենց արձագանքն ունեցան Շուշիում, ուր միամիտ հայերը հույսները դրել էին Խ. Սուլթանովի՝ քաղաքի հայերին պաշտպանելու ազնիվ խոսքի վրա:

Մարտի 23-ի լուսաբացին քաղաք մտան մի քանի տասնյակ զինված հայ մարտիկներ և հարձակվեցին թուրքական զորանոցի վրա: Հարձակումը հանդիպեց ուժգին դիմադրության, և դա ազդանշան եղավ, որպեսզի թուրք զորքերը տարբեր ծայրերից միահամուռ հարձակվեն քաղաքի հայկական մասի վրա: Սկսվեց իրարանցում: Հայկական մասում հրդեհ ծագեց: Այն շուտով տարածվեց ամենուր: Հայությունը խուճապի մատնվեց, թուլացավ նրա առանց այն էլ անբավարար ինքնապաշտպանությունը: Ժողովուրդը ահաբեկված բռնեց փախուստի ճանապարհը³:

Շատերը մնացին բոցերի մեջ, իսկ մուսավաթական զինվորները և մահմեդական մոլեռանդ ամբոխը անցան ծրագրված ջարդարար գործողությունների ու թալանի: Այդ օրը սպանվեց մի քանի հազար մարդ, կին, ծեր ու երեխա: Բարբարոս զորքի ու խուժանի ձեռքով սրախողխող ընկան բազմաթիվ հասարակական, քաղաքական, կրոնական, մշակութային գործիչներ:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 27, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 34:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 34, «Յառաջ», 1920, 7 ապրիլի, թիվ 73, Հայաստանի պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 480:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 423, թ. 9:

Երկու օրվա ընթացքում Շուշիի հայկական մասը՝ մոտ 2000 տուն և բազմաթիվ խանութներ, հրդեհի ճարակ դարձավ: Քաղաքում կանգուն մնաց միայն 25 շինություն, այդ թվում՝ թեմական դպրոցը, Բեզլարյանի շքեղ տունը և մի քանի ուրիշ արժեքավոր շենքեր:

Հետագա մի քանի օրերին մուսավաթականներն ու խուժանը շարունակեցին անսանձ կամայականությունները, բռնություններն ու անպատիժ սպանությունները: Արցախի Ազգային խորհուրդը դադարեց գործել: Շուշիում Բեզլարյանի և մյուս չայրված տներում ապաստանած ավելի քան 5000 հոգի՝ կին ու երեխա, գերվեցին և նետվեցին բանտերը: Այս վիճակում Շուշին մնաց ամբողջ երկու շաբաթ: Ոճրագործ Խ. Սուլթանովը, գտնվելով մեկուսացած ու պաշարված դրության մեջ, զգուշանում էր կոտորել հայ գերիներին:

Պաշարված, բայց կանգուն էր մնացել նաև Խանքենդը՝ այդտեղ գտնվող թուրք զորքերով, որոնք հրետանու շնորհիվ կարողացան պահել իրենց դիրքերը: Հայերը վաղուց քաշվել էին այդտեղից:

Ամենուրեք շարունակվում էին համառ կռիվները, դրանք մեծ թափ էին ստացել հատկապես Ջևանշիրում և Գանձակի գավառում: Մարտի 24-ին ադրբեջանական զորքերը՝ թուրք խուժանի աջակցությամբ, Ջևանշիրի շրջանում (Ինջա գետից սկսած) դիմեցին հարձակման: Հայերը, որ առաջացել էին մինչև Թարթառ ավանը, քաշվեցին Մարաղա, Չայլու և Թալիշ գյուղերը, որոնց շուրջը տեղի ունեցավ համառ կռիվ: Հայերը, խնայելով փամփուշտները, հետզհետե թողեցին Մարաղան և երկու Չայլուները, Մարգուշավանը ու կենտրոնացան Թալիշում:

Ադրբեջանական մեկ այլ զորամաս՝ թնդանոթներով զինված, խուժանի ուղեկցությամբ մարտի 25-ին հարձակվեց Գանձակի

գավառի Կարաչինար և Էրքեջ գյուղերի վրա: Այս շրջանի զինված հայերը՝ Տեր-Անանյանի ղեկավարությամբ, դուրս եկան՝ թշնամուն դիմադրելու: Երկու օրվա համառ կռվից հետո զինամթերքի բացակայության պատճառով հայկական զինված ուժերը ստիպված թողեցին Կարաչինարը, Խարխապուտը, Պարիսը, Էրքեջը, Մանաշիղը և Ներքին Շենը: Մտնելով այդ գյուղերը՝ թուրքերը անյուր չարագործություններ կատարեցին բնակչության նկատմամբ:

Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հաղորդում էր Երևան. «Գանձակի գավառում կոտորածներ են կազմակերպվել հայկական գյուղերում: Կանանց առևանգել են, երեխաների ձեռքերն ու ոտքերը կտրել են, Գանձակի հայերի մեջ խուճապ է տիրում»¹:

Թիֆլիսում Գանձակի գավառի հայրենակցական միության վարչության նախագահ Ա. Միանսարյանը Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Ուսուբբեկովին ուղարկած բողոքում գրում էր. «Գանձակ քաղաքի և նրա շրջանների հայերի անասելի ծանր դրությունը վերջին ժամանակներս դարձել է ուղղակի անտանելի: Բռնությունները, սպանությունները, թալանը, ծաղր ու ծանակը, որ օրը ցերեկով կատարվում են լոյալ հայ բնակչության նկատմամբ, ընդունել են սիստեմատիկ բնույթ և զանգվածների մեջ ստեղծել այնպիսի խուճապ, որ բնակչությունը թողնում է ամեն ինչ՝ տուն ու տեղ, հանդ ու արտ և հեռանում անհայտ ուղիություններով»²:

Մարտի 26-ին Բաքու ժամանեց Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին³: Մարտի 27-ին Հայաստանի դիվանագիտա-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 106, թ. 6:

² “Слово”, 26 марта, 1920.

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 7:

կան ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը հանդիպում է նրա հետ: Զրույցի ընթացքում Ե. Գեգեչկորին նշում է, թե ինքը տեղեկացված է, որ Շուշիի դեպքերը սկսել են հայերը: Հարությունյանն ասում է, որ ինքը դեռ հավաստի տեղեկություններ չունի, ուստի չի կարող ասել, թե ովքեր են քաղաքում նախահարձակ եղել՝ թուրքե ըր, թե՞ հայերը:

Մարտի 29-ին Մ. Հարությունյանը երկրորդ անգամ է հանդիպում Վրաստանի արտգործնախարարի հետ, և նրանց միջև տեղի է ունենում հետևյալ խոսակցությունը.

«**Մ. Հարությունյան.** – Թիֆլիսի լրագրերից արդեն տեղեկացել եմ, որ գործը բոլորովին այլ կերպարանք ունի. հարձակումը կատարել են ոչ թե հայերը, այլ Ադրբեջանը, որը ցանկացել է իրագործել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը գրավելու իր ծրագիրը՝ հարձակումներ սկսելով բոլոր կողմերից: Բացի այդ, մեր ունեցած, բայց դեռ չստուգված տեղեկությունների համաձայն, Նովրուզ-Բայրամի օրը Շուշիում ասկյարները նախապես 16 հայ են սպանել, և առհասարակ վերջին ժամանակներս սպանությունները և բռնաբարությունները Ղարաբաղի շրջանում հասել են աննախադեպ չափերի: Այսպիսով, իմ մտածողությունը այժմ բոլորովին այլ ընթացք է ստանում:

Ե. Գեգեչկորի.– Ես նույնպես, մոտիկից ծանոթանալով մամուլին, արդեն գալիս եմ այն եզրակացության, որ այդ դեպքերը չէին կարող կազմակերպված լինել Հայաստանի կողմից, քանի որ, ինչպես հենց իրենք (թուրքերը: - Մ. Մ.) են ասում, այնտեղ հայկական զորամասեր շատ քիչ են և, մյուս կողմից, բռնությունների ու անկարգությունների փաստերն ինձ մտածել են տալիս, որ երևույթը լոկ տեղական բնույթ ունի (այսինքն՝ զանգեզուրցիները չեն մասնակցել Շուշիի դեպքերին: - Մ. Մ.): Երևում է, որ ժողովուրդը մի հուսահատական քայլ է արել՝ հարձակվելով զո-

րամասի վրա: Նաև պետք է ասեմ, որ Ադրբեջանի կողմից էլ դա կազմակերպված արշավանք չի կարող լինել, քանի որ այդ դեպքում նրանք նախապես պետք է բռնեին ստրատեգիական կարևոր կետեր:

Մ. Հարությունյան.– Դուք պետք է մտածեք մի փոքր էլ այն ուղղությամբ, որ սա կարող է լինել մի մտածված քայլ՝ արդարացնելու համար, թե ինչու չեն կարող (ադրբեջանցիները: - Մ. Մ.) այժմ ձեզ հետ միասին կովել բոլշևիկների դեմ: Մահմեդական հոգեբանության հետ լավ ծանոթ անձնավորությունները հաստատապես պնդում են, որ նախապես վճռված լինելով չդիմադրել բոլշևիկներին, Ադրբեջանը կազմակերպել է այս ընդհարումը, որպեսզի արդարացված պատճառաբանությամբ յուր գորքերն ուղղի դեպի Ղարաբաղ և ձեզ պատասխանի, թե շատ կուզենար ձեզ հետ միացած պաշտպանել Անդրկովկասը, բայց հայերը իրենց այդ շարժումով զբաղեցնում են Ադրբեջանի բոլոր զինված ուժերը»¹:

Ադրբեջանի կառավարության անդամների հետ Բաքվում ունեցած մասնավոր գրույցի ընթացքում, անդրադառնալով հայ-մուսուլմանական վերջին իրադարձություններին, Ե. Գեգեչկորին տազնապ էր հայտնել, որ դրանք կարող են վերաճել երկու հանրապետությունների միջև լայնածավալ պատերազմի՝ Այսրկովկասի համար ողբերգական հետևանքներով:

«Բակինեց» թերթը այդ առիթով գրում էր. «Գիտակցելով հայերի և մուսուլմանների միջև ընթացող ընդհարումների կործանարար լինելը և, ելնելով անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ընդհանուր շահերից, Ե. Գեգեչկորին մտադիր է հանդես բերել նախաձեռնություն և Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 9, գ. 417, թ. 139-140:

եղած վիճելի հարցերը խաղաղ միջոցներով լուծելու համար Թիֆլիսում հրավիրել արտակարգ կոնֆերանս»¹:

Մարտի 28-ին Ա. Խատիսյանը հեռագրով դիմում է Վ. Հասկելին, Ջ. Ուորդրոպին, Այսրկովկասում ֆրանսիական առաքելության ղեկավար մայոր Շ.-Մ. դե Նոնանկուրին և իտալական առաքելության ղեկավար գնդապետ Մելկիադե Գաբբային՝ նշելով, որ մարտի 20-ին Ադրբեջանը ձեռնարկել է Արցախի հայ բնակչությանը բռնությամբ զինաթափելու գործը, միաժամանակ բազմաթիվ ուղղություններով հարձակում է սկսել հայկական Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրա, և սկսվել են կատաղի մարտեր: Հայաստանի կառավարության անունից Ա. Խատիսյանը բողոք էր հայտնում և նշում, որ ողջ հայ ժողովուրդը չի կարող անտարբեր գտնվել հայության այս կոտորածի հանդեպ: Միննույն ժամանակ նա դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչներին կոչ էր անում «անհապաղ միջամտել և դադարեցնել Ադրբեջանի լայնածավալ ագրեսիան, բավարարություն տալ Արցախի հայ բնակչության օրինական պահանջներին և նրան զերծ պահել Ադրբեջանի հետագա բռնություններից»²:

Մարտի 30-ին Ա. Խատիսյանը նոր հեռագիր է հղում Թիֆլիս, դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ նրանց ուշադրությունը կրկին բևեռելով Արցախի և Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած ագրեսիայի վրա: Հեռագրում նա նշում է, որ ինքը տազնապ ունի, թե Արցախում և Զանգեզուրում հաջողության հասնելու դեպքում թուրքերը կկոտորեն Բաքվի, Ելիզավետպոլի և Ադրբեջանի Հանրապետության մյուս շրջանների հայերին³:

Ապրիլի 2-ին թշնամու գլխավոր ուժերը 4 թնդանոթով և բազ-

¹ “Бакинец”, 29 марта, 1920.

² “Слово”, 30 марта, 1920.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 143, տե՛ս նաև “Слово”, 1 апреля, 1920:

մաթիվ գնդացիներով հարձակվեցին Թալիշի վրա: Գյուղը, ուր հավաքվել էին հայկական ուժերը, երեք օր համառ դիմադրություն ցույց տվեց, բայց ապրիլի 5-ին հայերը ստիպված քաշվեցին նաև Թալիշից:

Կռիվների ընթացքում հայերը հետզհետե քաշվում էին դեպի Գյուլիստանի լեռները՝ ենթարկվելով քաղցի ու ցրտի զրկանքներին:

Գանձակի գավառում ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև երեք կենտրոնական գյուղերի շուրջը: Դրանք էին՝ Չարդախլուն, Բանանցը և Գետաշենը (Չայքենդ): Շրջակա գյուղերի բնակիչները նույնպես հավաքվեցին այդտեղ և միացան տեղի պաշտպաններին, բայց թշնամու դեմ երկար կռվել չկարողացան:

Սկզբում թուլության նշաններ ցույց տվեց Գետաշենը՝ մտածելով, որ զենքը վայր դնելով կարող է խուսափել ավերածությունից: Թշնամու մի զորամաս մտավ գյուղ և պահանջեց զենքերը հանձնել: Գետաշենցիները որոշ թվով զենքեր հանձնեցին, բայց բոլորովին անձնատուր չեղան:

Անձնատուր եղավ Մուլուկ (Ագատ) գյուղը, որը և չարաչար տուժեց: Ապրիլի 3-ից սկսած՝ այստեղ եկան պրիստավ Մահմուդ բեկը և մի տաճիկ սպա՝ մի քանի զինվորներով, ապա եկան այլ բեկեր, ավագակապետեր և զինված խմբեր: Խեղճ Մուլուկը հանձնեց իր զենքերը, հյուրընկալեց թշնամուն, տվեց մեծ փրկանք, բայց ոչինչ չօգնեց: Ապրիլի 5-ին հիշյալ պրիստավը գյուղ եկավ կասկածելի մարդկանցով ու ավագակներով, հայերին առաջարկեց տեղափոխվել Գանձակ՝ պատճառաբանելով, թե այնտեղ ավելի ապահով է: Ժողովուրդը, վերցնելով անհրաժեշտ որոշ պարագաներ, ճանապարհ ընկավ դեպի քաղաք, բայց երբ հասավ Նաջիքենդ ամառանոցից ոչ հեռու գտնվող Դափ-Յաղդ կոչվող ձորը, հանկարծ չորս կողմից ենթարկվեց հարձակման: Պայթե-

ցին համագարկեր, վրա հասան ավագակներն ու սանձագերծ խուժանը և անգեն ժողովրդին սկսեցին կողոպտել ու ջարդել, բռնաբարել ու առնանգել:

Այդ միջոցին անտառում թաքնված երկու տասնյակ սուլուկցի քաջեր թիկունքից անսպասելի հարձակվեցին ջարդարար խուժանի ու ավագակների վրա. նրանց մի մասը կոտորվեց, մյուսը, թողնելով անմեղ զոհերին, սարսափահար փախուստի դիմեց: Օգտվելով դրանից՝ կենդանի մնացած 400-ի չափ սուլուկցիները շարժվեցին դեպի Ելենենդորֆ գերմանական գաղութ, ապա այդտեղից անցան Գանձակ:

Արցախյան դիմադրության ամենաթեժ կետը շարունակում էր մնալ Ասկերանը:

Վերը նշվեց, որ մարտի 23-ի առավոտյան Մարիդամիշի 1918 թ. կովի հերոս Դավի Ղազարի գլխավորությամբ Վարանդայի և Խաչենի ընդամենը 450-500 քաջեր, զինված միայն հրացաններով, այն էլ փամփուշտի խիստ սակավ պաշարով, հարձակվել ու գրավել էին Ասկերանի բերդը: Թուրք պահակազորի փախուստից հետո նրանք ամրացել էին բերդում և փակել Ադրբեջանից Շուշի ձգվող ճանապարհը:

Մարտի 31-ին Ջանգեզուրի կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը Գորիսից Երևան ուղարկված հեռագրում տեղեկացնում էր. «Ասկերանը դարաբաղյան գյուղացիների ձեռքն է: Թաթարների բազմիցս գրոհները, հանդիպելով Ասկերանի բերդապարիսպներին, ջախջախվում են»¹:

Ադրբեջանի հեռագրական գործակալությունը հաղորդում էր. «Հայկական զինված ուժերի կողմից Ասկերանի բերդի գրավումով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 136:

Ղարաբաղի լեռնային մասը կտրված է հարթավայրային մասից, և դա հղի է հեռուն գնացող վտանգներով»¹:

Թշնամին չէր կարող հաշտվել, որ Ադրբեջանը Շուշիի հետ կապող Ասկերանի միջանցքը երկար ժամանակ մնա հայերի ձեռքում: Ասկերանի միջանցքը գրավելու համար ամենուրեք պատրաստություններ էին տեսնում. մարտական վիճակի էին բերվում Ադդամի և Եվլախի զորամասերը, կազմակերպվում էին կամավորների խմբեր տարբեր շրջաններում:

Ապրիլի 1-ին Ղուբայի Ջամա մեչիդում տեղի է ունենում Ղարաբաղի հարցին նվիրված միտինգ, որի ընթացքում որոշվում է կազմակերպել կամավորական ջոկատ՝ Ղարաբաղ ուղարկելու համար: Դրամահավաքի և կամավորական ջոկատի կազմակերպման համար ստեղծվում է երկու կոմիտե: Ապրիլի 2-ին որոշվում է կազմակերպել նաև սանիտարական ջոկատ՝ Ղարաբաղ ուղարկելու նպատակով²:

Բայց դա բոլորը չէր. Ադրբեջանի կառավարությունը ոտքի հանեց Դաշտային Ղարաբաղի իր բոլոր զինված ուժերը, ինչպես նաև Գանձակից ու Բաքվից բերեց կանոնավոր բանակի լավագույն զորամասերից երեք գունդ՝ շուրջ 3500-4000 զինվորով՝ զինված բոլոր տեսակի զենքերով, այդ թվում ծանր հրետանախմբով՝ ռուս փորձված թնդանոթաձիգերով հանդերձ: Այս բազմաքանակ զորքի ստորաբաժանումների մեծ մասը ղեկավարում էին թուրք սպաները:

Արխիվային փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Ադրբեջանի բոլոր շրջաններից իրենց զենքերով ու ռազմամթերքով կամավորական խմբեր են գնում Ղարաբաղ: Բաքվի համալսարանի թուրք ուսանողներն ու անգամ միջնակարգ դպրոցների բարձր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 69, թ. 1:

² Ст'я “Вестник бакинского генерал-губернаторства”, 6 апреля, 1920:

դասարանների աշակերտները մեկնում են ռազմաճակատ՝ ուժերը ներածին չափ օգտակար լինելու հայրենիքի պաշտպանության գործին: Միով բանիվ Ադրբեջանի թե՛ կառավարությունը և թե՛ քաղաքական բոլոր կազմակերպությունները միջոցների առաջ կանգ չեն առնում թուրք ժողովրդի հայրենասիրական զգացմունքները բորբոքելու և դեպի կոծիվ մղելու: Թե ինչով կվերջանա այս ամենը, դժվար է գուշակել»¹:

Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ապրիլի 3-ին իր կառավարությանը գրած զեկուցագրում նշում էր. «Բոլոր տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ այս կոծիվը ճակատագրական է լինելու երկու կողմերի համար: Այս կովում Ղարաբաղի հայության պարտությունը համագործ է տնտեսական և ֆիզիկական ոչնչացման: Եթե հանգամանքների անսպասելի բերումով Ղարաբաղի հայության գոյամարտը անհաջող վախճան ունենա, ապա Ադրբեջանը նրան չի խնայելու: Այդ բանը չեն թաքցնում հենց իրենք թաթար ղեկավար շրջանների ներկայացուցիչները և հրապարակով հենց այդպես էլ արտահայտվում են»²:

Երկու անհավասար ուժերի՝ Ասկերանի բերդում ամրացված փոքրաթիվ հայ մարտիկների և մի քանի հազարանոց թուրք զորքի միջև սկսվեց կատաղի կոծիվ, որը տևեց օրեր: Անհամեմատ փոքրաթիվ հայ մարտիկները թշնամու անընդհատ գրոհները հետ էին մղում՝ մեծ կորուստներ պատճառելով:

Արցախի զինված հայ գյուղացիությունը իր հույսը ամենից առաջ դրել էր Զանգեզուրի օգնության վրա: Նա ակնկալում էր, որ Զանգեզուրը, վերջապես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, իրեն օգնության են գալու մարդկային ուժերով: Ելնելով այդ պա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 10:

² Նույն տեղում, թ. 12:

հանջից՝ ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարի հրամանով Գորիսի վրայով Արցախ ուղարկվեց մի զորամաս՝ փոխգնդապետ Ա. Թարվերդյանի հրամանատարությամբ: Ջորամասի առջև խնդիր էր դրվել հասնել Ասկերան և միանալ Դալի Ղազարի գլխավորությամբ մղվող կռիվներին և բերդի պաշտպանությանը: Բայց քանի որ Գորիս-Շուշի խճուղով գնալը դեռ վտանգավոր էր (այն ամեն րոպե ենթակա էր հարձակումների), ուստի զորամասը Արցախ անցավ Խծաբերդի վրայով՝ ճանապարհին ստիպված կռվի մեջ մտնելով ադրբեջանական զորքի հետ, որի հետևանքով կորցրեց մի ամբողջ օր ու ժամանակին չկարողացավ հասնել տեղ և երբ հասավ, Ասկերանը արդեն գրավված էր թշնամու կողմից¹:

Փոխգնդապետ Ա. Թարվերդյանին տրված էին մեծ լիազորություններ: Ընդառաջ գնալով Արցախի զորահրամանատարների բազմաթիվ խնդրանքներին՝ այնտեղ ուղարկելու մի բանիմաց բարձրաստիճան զինվորականի, որն ի վիճակի լիներ համախմբելու ու միավորելու արցախյան բոլոր զինվորական ուժերը և վարելու դրանց միասնական գործողությունները, Ջանգեզուրի ղեկավարությունը նպատակահարմար գտավ այդ առաքելության իրականացումը դնել հենց Ա. Թարվերդյանի վրա: Սակայն վերջինս այն ուժը չէր, որ ի վիճակի լիներ դառնալու Արցախի զինվորական առաջին դեմքը:

Ապրիլի 1-ին անձամբ կռվի վայր եկավ Ադրբեջանի զինվորական նախարար գեներալ Սամեդբեկ Մեհմանդարովը և մնաց երկու օր: Այստեղ էին նաև գեներալ Հ. Սելիմովը և ուրիշ բարձրաստիճան զինվորականներ: Հ. Սելիմովն էր ղեկավարում բերդի հայ պաշտպանների դեմ ուղղված ռազմական գործողությունը:

Ադրբեջանի մեծաքանակ ուժը ապրիլի 3-ին ընդհանուր հար-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

ձակման անցավ բերդի վրա: Հայ քաջերը մի քանի անգամ հետ մղեցին թշնամուն՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրան: Բայց օրհասը մոտեցել էր. հայ կտրիճները սպառել էին իրենց փամփուշտի պաշարը, և դա հայտնի էր թշնամուն: Նույն օրը՝ երեկոյան, տեղի ունեցավ մի նոր հարձակում, և հայերը անգոր գտնվեցին հակադարձելու թշնամուն: Կենդանի մնացած երկու-երեք տասնյակ քաջերի հետ Դալի Ղազարը կովեց մինչև վերջին փամփուշտը և ընկավ հերոսական մահով՝ իր նահատակ մարտիկների կողքին:

Ասկերանի շղթան պատռվեց ...

Ասկերանի անկումը բուռն ցնծություն էր առաջ բերել Ադրբեջանով մեկ: Օրինակ՝ Ղազախ քաղաքում, որն ամբողջովին զարդարվել էր դրոշակներով, կազմակերպվել էր զանգվածային միտինգ, որից հետո մեչիդում հսկա բազմությունը կատարել էր Ասկերանի կռվում զոհվածների հոգեհանգիստ, ապա տեղի սեմինարիայի տնօրեն Կոչարլինսկին, ուսուցիչ Կասիմովը և հոգևոր դեմքերը հանդես էին եկել ելույթներով և կոչ արել ամեն ինչով նպաստել, որ զորքերը «Ղարաբաղը լիովին մաքրեն գյավուր հայերից»¹:

Գեներալ Հ. Սելիմովը իր զորքերը շարժեց հայկական բնակավայրերի վրա, նվաճեց ու ավերեց դրանցից շատերը²: Հատկապես սոսկալի էր Խաչենի և Գանձակի գավառների հայ գյուղերի վիճակը: Ավերածությունները այս շրջաններում հասել էին այնպիսի բարբարոսության, որ շատ տեղերում չէր կարելի նշմարել, թե երբևիցե այդտեղ բնակատեղի է եղել: Գյուղերը հողին հավասարեցվել էին մասնավորապես Գանձակի շրջանում, իսկ կոտո-

¹ Տե՛ս «Вестник бакинского генерал-губернаторства», 6 апреля, 1920:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 27, թ. 55:

րածից փրկված բնակիչները ապաստանել էին լեռներում ու անտառների խորքերում¹:

«Ազերբայջան» թերթը ապրիլի 5-ին տպագրում է կառավարության պաշտոնական հաղորդագրությունը այն մասին, որ ամսի 3-ի կեսօրին Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերը համառ դիմադրությունից հետո գրավել են Ասկերանի դիրքերը և առաջ են շարժվում հայերից պաշարված Շուշիի և Խանքենդի զորամասերն ազատելու համար²:

Ապրիլի 6-ին Ադրբեջանի զորքերը արշավով մտան Շուշի:

Միաժամանակ պաշարումից ազատվեց Խանքենդի զորամասը, ազատվեց նաև Շուշիի զորքը և ինքը՝ Խ. Սուլթանովը³:

Դրանից հետո Խ. Սուլթանովի ու Հաֆիբ բեյ Սելիմովի թողտվությամբ սկսվեց Շուշիում կենդանի մնացած անգեն ու անպաշտպան հազարավոր հայերի բռնությունների, բռնաբարությունների, տանջանքների ու սպանությունների մի եղելի շարան, որպիսին դժվար է պատկերացնել: Շուշիի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսին և թեմական դպրոցի տեսուչ, նշանավոր բուշնիկ Ալեքսանդր Ծատուրյանին (Ռուբենի) գլխատեցին և նրանց գլուխները, ի ցույց բուրի, բարձրացրին ձողերի վրա⁴:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 15:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 27, թ. 55:

⁴ Ղարաբաղի և հատկապես Շուշիի անցքերը քննելու համար ապրիլի 22-ին Թիֆլիսից Շուշի հասավ հատուկ քննիչ հանձնաժողով, որի կազմում հայերից Ռ. Յուզբաշյանն և Ա. Պապովյանն էին, վրացիներից՝ Գ. Ալշիբայան և թուրքերից՝ Ռ. Վեքիլովը և Աղաբաբանը: Այցելելով քաղաքային բանտ, ուր պահվում էին կենդանի մնացած հայերը՝ հանձնաժողովի անդամները հարց ու փորձ արեցին մերկ ու քաղցած, տանջված ու միանգամայն այլակերպված մարդկանց, որոնք տեղավորվել էին ապականություններով լի սառը հատակների վրա: Նրանցից շատերը ապրում էին իրենց վերջին ժամերը: Ի տես այդ սոսկալի

1920 թ. մարտի 23-ից ապրիլի 6-ը ժամանակահատվածում թուրքերը և քրդերը Շուշիում ոչնչացրին համարյա ամբողջ հայությանը: Քաղաքի 35 հազար բնակիչ ունեցող հայկական մասը դադարեց գոյություն ունենալուց. ավերված Շուշիին տեր դարձավ 23 հազար բնակիչ ունեցող թուրքական մասը¹:

Ղարաբաղի վարչական և մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էին տարածաշրջանի ողջ հայության և ընդհանրապես հայ մշակույթի համար:

Ղարաբաղի թուրք եզակի կոմունիստներից մեկը՝ Օջախկուլի Մուսանը, Ադրբեջանի կոմկուսի ղեկավար մարմնին ուղղած զեկուցագրում գայրույթով նկարագրում էր մուսավաթական ջարդարարների գործողությունները քաղաքում: Նա վկայում է, որ «Զարդերի ժամանակ Խոսրովբեկ Սուլթանովը մուսուլմաններին սրբազան պատերազմի կոչ էր անում հայերի դեմ՝ հորդորելով մինչև վերջին մարդը վերջ տալ հայությանը Շուշիում՝ չխնայելով կանանց, երեխաներին, ծերերին»²:

Մուսավաթական հրոսակախմբերին հաջողվեց հսկայական ավերներ կատարել Արցախում այն պատճառով, որ հայերն ապստամբել էին իրենց համար աննպաստ պայմաններում՝ առանց լուրջ ու բազմակողմանի նախապատրաստության, չունենալով ամուր կարգապահությամբ կանոնավոր զորք, անհրաժեշտ քանակի ռազմամթերք ու զենք: Մարտ-ապրիլյան դեպքերը եկան հաստատելու դեռևս 1920 թ. փետրվարի 2-ին Դիզակի Հարար գյուղում հրավիրված Արցախի Ազգային խորհրդի մի քանի

պատկերի՝ հուզմունքից լաց էին լինում հանձնաժողովի հայ ու վրացի անդամները (տե՛ս ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, մաս 2, թ. 123):

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 216, թթ. 14-17, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 144, գ. 417, թթ. 139-140, գ. 563, թ. 67, ֆ. 278, ց. 1, գ. 30, թթ. 1-2, “Слово”, 16 апреля, 1920:

² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 168, թ. 17:

անդամների և զինված ջոկատների հրամանատարների խորհրդ-
դակցությունում արձանագրված այն կանխատեսումը, թե «Ղա-
րաբաղում եղած սակավաթիվ ռազմամթերքով կովի դեպքում
երեք օր միայն կարող ենք դիմանալ»¹:

Այնինչ ռուս, թուրք գեներալների ու սպաների միջոցով Ադր-
բեջանը կարողացել էր հատկապես 1919 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ.
մարտ ամիսներին զգալի առաջընթաց ունենալ բանակաշի-
նության ուղղությամբ, և այդ գործում անուրանալի էր ռազմական
նախարար գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովի դերը:

Մուսավթական «Բակինեց» թերթը, անդրադառնալով բա-
նակի կազմակերպման ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություն-
ներին, գրում էր. «Ադրբեջանը պարտավոր է կենդանության ժա-
մանակ անձեռակերտ հուշարձան կանգնեցնել իր առաջին և ան-
փոփոխ ռազմական մինիստր գեներալ Մեհմանդարովին: Միայն
զինվորական գործի այդպիսի գիտակը կարող է կարճ ժամանա-
կում ոչնչից ստեղծել բանակ, որը պատիվ կբերեր եվրոպական
ցանկացած փոքր պետության: ... Իհարկե ոչ ոքի չի զարմացնում
Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների զորքերի
օրինակելի վիճակը, որքանով որ վրացիներն ու հայերը ծառա-
յության են անցել ռուսական բանակներում և զինվորական ոգին
նրանց մոտ բարձր է: Եվ գեն[երալ] Մեհմանդարովի մեծ աշխա-
տանքը հենց նրանով էլ բարձր է, որ, ի պատիվ մեր կառավարու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 606, թ. 30: Համիետ Գևորգյանը, իր արժեքավոր մենա-
գրության մեջ վկայակոչելով Եղիշե Իշխանյանին, Հովակ Ստեփանյանին և
դեպքերի ականատես ու մասնակից այլ գործիչների, իրավացիորեն նշում է, որ
Արցախի ողբերգությունը ու նամանավանդ Շուշիի կործանումը արցախյան
մարտական ջոկատների ղեկավարներ Դավի Ղազարի, Արսեն Միքայելյանի,
Զախար Մեսյանի, ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանի և նրանց մի շարք գործըն-
կերների հապճեպ կազմակերպած, վատ փոխհամաձայնեցված, չկշռադատված,
տաքալայուն ու անմիտ գործողությունների հետևանք էին (տե՛ս **Հ. Գևորգյան**,
Դրո, էջ 565-569):

թյան, պետք է ասել, որ սա միշտ և ամեն ինչում աջակցել է իր ռազմական մինիստրին՝ բանակի կառուցման համար նրան տրամադրելով դիկտատորական իրավունքներ և անսահմանափակ վարկեր»¹:

Եվ դա այն դեպքում, երբ Արցախի ու Զանգեզուրի հայ պաշտպանների համար զենք ու զինամթերք ձեռք բերելը կապված էր անասելի դժվարությունների հետ: Մարտիկները իրենց ստացած փամփուշտները օգտագործում էին միշտ մտածելով դրանք խնայելու մասին: Հայաստանը չէր կարողանում բավարար քանակությամբ զինամթերք առաքել Զանգեզուր, իսկ Արցախն ընդհանրապես Երևանից ոչինչ չէր ստանում: Արցախցիների միակ հույսը շարունակում էր մնալ Զանգեզուրը, որն իր սուղ հնարավորություններից, այնուամենայնիվ, բաժին էր հանում նրանց:

Այս բոլոր դեպքերից հետո՝ ապրիլի 4-ին, Դոնավազ գյուղում տեղի է ունենում մի խորհրդակցություն, որին մասնակցում են փոխգնդապետ Ա. Թարվերդյանը, գնդապետ Զ. Մեսյանը, Կ. Աթայանը, Հ. Թումյանը և ուրիշներ: Այստեղ որոշվում է. 1) գնդապետ Ա. Թարվերդյանին ճանաչել Արցախի բոլոր զինված ուժերի հրամանատար, 2) կոիվը շարունակել գլխավորապես ինքնապաշտպանական մարտավարությամբ:

Այդ խորհրդակցությունից հետո ճակատները ամրացվում են, լիազորները վերադառնում են իրենց տեղերը և կազմակերպում զինամթերքի առաքման գործը:

¹ “Бакинец”, 29 марта, 1920.

ԿԱՊԱՐԳՈՂԹԻ ՎԱՇՏԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆ ՆՈՐ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գողթանից հաղթականորեն Կապան վերադառնալով՝ Նժդեհը որոշեց շրջան ներխուժած թուրքերին հակահարված տալ Ագարակ և Զեյվա գյուղերի ուղղությամբ:

Իմանալով այդ մասին՝ Կապանի վտանգված գյուղերի պաշտպանները ոգի առան: Նրանք դեռ հիշում էին Գողթանի արշավանքից առաջ Նժդեհի արձակած մարտական կոչը, որը ներառում էր Զանգեզուրի թիկունքն ապահովելու կարճ ու հստակ ծրագիր:

Եվ հիմա, երբ Նժդեհը իր ուժերով օգնության էր հասնում Կապանի գյուղերին, դիրքերում լսվում էին ուրախության խոսքեր՝ «Հրամանատարը շուտով կհասնի, նա արդեն անցել է սարը ...»¹:

Մարտի 25-ին Գորիսից եկած պահեստային զորամասը և Կապարգողթի վաշտերը համատեղ նետվեցին կովի դաշտ: Չդիմանալով հայերի շեշտակի գրոհին՝ թուրքերը խուճապով թողեցին Զեյվա գյուղը: Հայ զորքը ճակատային շեշտակի գրոհներով թշնամուց հետ գրավեց նաև Հարթիզի և Սուսանի բարձունքները: Կարյազինոյի և Ջաբրայիլի կողմերից եկած զավթիչները քաշվեցին իրենց տեղերը: Կապանի շրջանի վրա կախված վտանգը վերացավ²:

Նժդեհի նպատակը Կապանի տարածքից թշնամուն քշելը չէր միայն: Նրա մտածմունքը շրջանի պաշտպանությունը հուսալի

¹ Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 53:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, թ. 21, Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 63, 64, Ստեմել, Գարեգին Նժդեհը Զանգեզուրում, էջ 20, 21, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 100:

դարձնելն էր և առհասարակ Ջանգեզուրի արևելյան մատույցներից նրան հեռացնելը: Իսկ այդ խնդիրը հնարավոր էր լուծել Որոտան գետի ստորին հոսանքի՝ աղբբեջանաբնակ տարածքով անցնող Բարգուշատի երկու կողմերում գտնվող թուրքական գյուղերի տեղահանությամբ միայն:

Ուստի Ջեյվան ազատելուց և Կապանի շրջանից թշնամուն հետ շարտելուց հետո Նժդեհը կանգ չառավ, այլ մտնելով աղբբեջանաբնակ տարածք՝ շարունակեց հետապնդել թուրքական գորամասերին: Նրա նպատակն էր մեջտեղից վերացնել Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև գտնվող աղբբեջանական սեպը և այդպիսով կենդանի կապ ստեղծել երկու հայկական երկրամասերի՝ Ջանգեզուրի և Արցախի միջև¹:

Այսպես սկսվեց Բարգուշատի արշավանքը:

Հայկական վաշտերը ապրիլի 1-ին հարձակվեցին Բարգուշատի (Որոտանի) թուրքական գյուղերի վրա: Նուրի փաշայի և գնդապետ արքայազն Ղաջարի զորքերը, կորցնելով իրենց բարոյական կորովը, նահանջեցին դեպի Դոնդարլու և Խոջահան²:

Ապրիլի 2-ի լուսաբացին հայկական վաշտերը շարունակեցին համառ գրոհը: Թշնամու դիմադրությունը արագ կոտրվեց. խոշոր կորուստներ կրելով՝ թշնամին սկսեց թողնել գյուղերը: Հայկական զորքի ձեռքն անցան գերիներ, ձիեր, մեծ քանակությամբ հացահատիկ, ինչպես նաև հակառակորդի շտաբի արխիվը՝ կարևոր փաստաթղթերով, որոնցից հայտնի դարձավ, որ

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 63-64, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 100, 428, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 53, **Ռ. Համբարձումեան**, նշվ. աշխ., էջ 61:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 64, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 100, 102, 428, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 53:

աղբբեջանական այս գորամասի մեջ նույնպես կան մեծ թվով օսմանցի սպաներ¹:

Կովի երրորդ օրը՝ ապրիլի 3-ին, վերջին կատաղի հարձակումով հայերը գրավեցին Բարգուշատի ձախ ափին փոված տարածքները²:

Զանգեզուրի և Արցախի միջև ընկած աղբբեջանաբնակ տարածքի առաջին շարքը մաքրելուց հետո կովի ծանրությունը փոխադրվեց Ասկյուլում (Ասքելում): Իր ավագակաբարո բնակչությանը վերջինս երկար ժամանակ պատուհաս էր դարձել հայ բնակչության գլխին: Հարկ էր վերացնել չարիքի այդ որջը, որքան էլ այն անառիկ էր իր դիրքով:

Ապրիլի 6-ին Նժդեհը հարձակման հրաման է տալիս, և հայկական վաշտերը, բաժանված երկու թևի, գրոհում են Ասկյուլումը: Թուրքերն այստեղ նույնպես խուսափում են հայկական ուժերի հետ առճակատումից և արագորեն թողնում են գյուղը³:

Ասկյուլումը և նրա շրջակա մի քանի բլուրները գրավելուց հետո հայկական զորքը, շարունակելով հարձակումը, նույն օրը՝ երեկոյան, մտնում է Խոջահան գյուղը և կրակի մատնում տեղի հարուստ շուկան⁴:

Այս ճակատը զորացնելու համար թուրքերը զգալի թվով օգնական ուժեր ստացան Ջաբրայիլից ու Ղարադաղի պարսիկ խա-

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 64 և տողատակ, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 53:

² Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 64, «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 102, 428, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Ռ. Համբարձումեան**, նշվ. աշխ., էջ 61:

³ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 65, 66, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Ռ. Համբարձումեան**, նշվ. աշխ., էջ 61:

⁴ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 66, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 54:

ներից և փորձեցին կանգնեցնել հայկական գորքի առաջխաղացումը: Բայց դա նրանց չհաջողվեց¹:

Շարունակելով հարձակումը՝ հայկական ուժերը ապրիլի 13-ին գրավում են Շուքրուդարասի բարձունքը, ապա հարձակվում Չավնդուրի (Բարթազ) շրջանի վրա: Այս տարածքում հայ քաջորդիները կռվում էին տասնապատկված եռանդով: Նժդեհը դարձյալ նրանց հետ էր և գրոհից առաջ հիշեցրել էր, որ Չավնդուրը նվիրական է ոչ միայն կապանցիների, այլև ողջ Ջանգեզուրի համար, քանի որ այն Թորոս իշխանի ծննդավայրն է: Նժդեհի օրինակով ամեն մի մարտիկ իր հետ մի բուռ հող էր վերցնում Թորոս իշխանի գերեզմանից: Հետագայում Նժդեհը վերհիշել է, որ դա հայ մարտիկներին նոր ոգի և նոր ուժ էր ներշնչում Չավնդուրը գրոհելիս: Շրջանը մաքրվեց թշնամուց: Թշնամին գլխակորույս փախավ տարբեր ուղղություններով²:

Ապրիլի 25-ի հրամանով Ջանգեզուրում գործող զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ն. Ղազարյանը գավառում մտցրեց ռազմական դրություն: Հրամանում ասվում էր.

«Համաձայն Արևելեան Գրուպպայի հրամանատարի 22 ապրիլի 1920 թ. № 93 հեռագրի, Ջանգեզուրի գավառը հայտարարված է զինվորական դրության մեջ:

Գեներալ Սիլիկյանը նշանակված է Ջանգեզուր – Դարալագյազի գեներալ-նահանգապետ, հանձին որի կենտրոնացված են

¹ Տե՛ս **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 67, «Նժդեհ. կեսնքն ու գործունեությունը...», էջ 100, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Ռ. Համբարձումեան**, նշվ. աշխ., էջ 61, **Է. Զոհրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 243:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թ. 54-ի շրջ. - 55: **Գ. Նժդեհ**, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտից, Երկեր, հատոր երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 66-69, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 54, **Ստեմել**, Գարեգին Նժդեհը Ջանգեզուրում, էջ 21, **Ռ. Համբարձումեան**, նշվ. աշխ., էջ 61:

զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները:

Ի կատարումն այդ հրամանի հրամայում եմ.

1. Ջանգեզուրի գավառը համարել զինվորական դրության մեջ սույն հրամանի հրատարակված օրից:
2. Ջանգեզուր գավառի բոլոր քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները ենթարկվում են ինձ:
3. Այսօրվանից կսկսի գործել զինվորական դատարան, որին կենթարկվեն հավասարապես այն բոլոր զինվորականները և քաղաքացիները, որոնք կմեղադրվեն դասալքության կամ այլ կերպ՝ զինվորական պիտույքների և առարկաների (որոնք կպատկանեն պաշտպանման և պարենավորման իրերի շարքին), հեռագրի, հեռախոսի, կամուրջների և այլ հաղորդակցական միջոցների կանխամտածված փչացման մեջ:
4. Ադրբեջանից բխող հանցավոր քարոզչությունը կխեղդվի անխնա, մեղավորները կհանձնվեն զինվորական դատարանին, որպես դավաճաններ, իսկ կասկածելիները՝ կաքսորվեն:

Բոլոր զինվորական ծառայության ենթակա քաղաքացիները 20 մինչև 50 տարեկան հասակը առաջին պահանջմամբ պարտական են ներկայանալ ուր հարկն է: Չներկայացողները կենթարկվեն զինվորական դատարանի»¹:

Թավրիզի «Մինարեթ» հայկական թերթը այս հաղթության մասին գրում էր. «Գորիսէն կը հեռագրեն, որ Ղափանի ուղղութեամբ գործող թուրք ուժերու մէջ երեւան է հանուած Ատրբեջանէն հետիոտն տիվիզիայի մասնակցությունը:

Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև գտնված հողամասը գրավեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 106, թ. 1:

են հայ գյուղացիները: Գրավուած են նաև Դեմիրչիլար, Կուբաթ-
լու, Դոնդարլու և Խաչմաս գյուղերը, մինչև Բարթազ»¹:

Իսկ «Ազերբայջան» թերթը գրում էր. «Պառլամենտի անդամ
Զալիլ բեգ Սուլթանովը Ջաբրայիլից պառլամենտին հեռագրում
է, որ Ջանգեզուրի հայերի վերջին հարձակումը սկսվել է մարտի
29-ին և վերջացել է ապրիլի 4-ին: Մահմեդական գյուղերը բոլո-
րովին այրված են: Թալանից զերծ մնացած մահմեդականները
փախել են Պարսկաստան: Պարսկաստանում մոտ 10.000 ադրբե-
ջանցի թուրքեր մնացել են անօթևան և քաղցած: Բնակչությունը
խուճապ սոսկումի է մատնված: Պարսիկները, փոխանակ օգնե-
լու փախստականներին՝ նրանց կողոպտում են: Սուլթանովը
ինքն էլ փախստականների մեջ է»²:

Այսպիսով՝ Գողթանից վերադառնալուց հետո Կապանի և
Գենվազի վաշտերը երկու շաբաթվա ընթացքում նոր փայլուն
հաղթանակներ տարան՝ բազմապատկելով հայ զենքի փառքը:

Ճիշտ է, անխուսափելի անկումից Օրդուբադը փրկվել էր,
բայց դրա փոխարեն Կապանի և Գենվազի սահմաններից այն
կողմ հայկական ուժերը կատաղի հարձակումներով գրավել էին
ադրբեջանական տասնյակ գյուղեր, վերցրել պատերազմական
զերիներ, մեծ քանակությամբ ցորեն և ռազմամթերք:

1919 թ. նոյեմբերի կեսերից մինչև 1920 թ. ապրիլի կեսերը, այ-
սինքն՝ հինգ ամիսների ընթացքում, Կապարգողթի վաշտերը,
մուսավաթական զորքերին ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով,
անձնագոհությամբ և խիզախությամբ հերոսական նոր էջեր գրե-

¹ «Մինարեթ», 1920, 23 ապրիլի, թիվ 14, տե՛ս նաև ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 436, թ. 131: «Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը...», էջ 95, **Վ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 56 (տողատակ):

² **Հ. Ստեփանեան**, Յուշեր, Թեհրան, 1930, էջ 42, «Նժդեհ. կեանքն ու գործու-
նեությունը...», էջ 95, **Զ. Գեորգեան**, նշվ. աշխ., էջ 55 (տողատակ):

ցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Զանգեզուրի 1918-1920 թթ. հերոսական կռիվների կազմակերպիչներից մեկը՝ Հովակիմ (Հովակ) Ստեփանյանը, տարիներ անց գրել է. «Քանի, քանի անգամ Սյունիքը կրկնեց հաղթական Ավարայրը: Քանի, քանի անգամ... թշնամու բանակները փորձեցին Արաքսի ջրերի մեջ խեղդել «նրա հպարտ ու անպարտ զավակներին», բայց միշտ էլ, հազար դիակներ փռելով մեր լեռների վրա, քաշվեցին հեռուները, Սյունիքի և հայ զենքի գովքն անելու»¹:

Կապարգողթի գործի փառահեղ հաղթանակների կոփողը Գարեգին Նժդեհն էր՝ իր ռազմագիտական հանճարով, կազմակերպչական վիթխարի տաղանդով, գործողությունների վճռակալությամբ, հայ ազգի ուժերի նկատմամբ անմար հավատով:

ՄԱՐՏԵՐ ԳՈՐԻՍԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հաղթական էին նաև Գորիսի շրջանի զինված ուժերը:

Մարտի 21-ին՝ դեռ Շուշին կործանելուց առաջ, ադրբեջանական զորքերը և նրանց միացած Աղդամից եկած մի քանի զորամասեր քաղաքից և շրջակա տարածքներից շարժվեցին դեպի Զանգեզուր:

Մարտի 23-ին ադրբեջանական բանակը՝ խոշոր ուժերով, զենքի երեք տեսակներով և 10 հրանոթներով, հարձակում է գործում տարբեր ուղղություններով. Գորիսի վրա՝ Մինքենդի ուղղությամբ, Կեռլարի կողմից՝ Ալիդուլիուշաղի վրա՝ նպատակ ունենալով Զաքրայիլի կողմից Կապանը բուն Զանգեզուրից կտրելու:

¹ Հ. Ստեփանեան, Յուշեր, էջ 42:

Մինքենդից ու Ջաբուդից հարձակվող աղբբեջանական զորքերի մեջ զգալի թիվ էին կազմում քրդական հեծյալ ջոկատները, որոնք առաջապահի դեր էին կատարում: Այս երկու ուղղություններում հաջողվեց կանգնեցնել հարձակումը: Կապանի ուղղությամբ կոմոդ հայկական զորքերին հակառակորդին հաջողվեց նեղել: Շրջակա կարևոր բարձունքները՝ Այինդաղը, Խանազան, Գարտիզը, անցան հակառակորդի ձեռքը:

Մարտի 25-ին հայկական զորամասերը Գորիսի շրջանի արևելյան սահմաններից հակահարձակման անցան բոլոր երեք ուղղություններով: Առավել թեժ մարտեր տեղի ունեցան Ջաբուդի և Մինքենդի տարածքներում: Այս հատվածներում զգալի կորուստներ կրելով՝ հակառակորդը անցավ պաշտպանության: Քրդերը, որոնք խաղալիք էին թուրքերի ու Աղբբեջանի կառավարության ձեռքին, նահանջելիս Գորիսի ուժերին թողեցին զենքի տարբեր տեսակներ և զինամթերք, այդ թվում՝ գնդացիներ, որոնք ստացել էին Բասարգեչարի և Նոր Բայազետի թուրքերից¹:

Մարտի 29-ին հայկական ուժերը վերսկսեցին հակահարձակումը հիշյալ ուղղություններով: Թուրքերը մեկը մյուսի հետևից թողեցին Դեմիրչիլարը, Կուբաթլին, Դոնդարլուն և ուրիշ բնակավայրեր:

1920 թ. մարտի 31-ին Չանգեզուրի կոմիսար Մելիք-Յուլյանը Գորիսից հեռագրում էր Երևան. «Շտապում եմ ուրախացնել Ձեզ Չանգեզուրի և Ղարաբաղի ռազմաճակատներում փայլուն հաղթանակների համար: Չանգեզուրի և Ղարաբաղի քաջարի զավակները հրաշքներ են գործում, թշնամու բոլոր հարձակումները ոչ միայն ետ են մղված, այլև անցնելով հարձակման, ջախջախել են աղբբեջանական զորքերը, վերցրել են զեռիներ և հետա-

¹ Տե՛ս , ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 436, թ. 131, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թ. 50 և շրջ.:

պնդում են նրանց: Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև ընկած տարածքները մաքրված են և գրավված են մեր զորքերի կողմից: ... Շուշիի ճանապարհը լիովին մեր ձեռքում է: Մարտերը շարունակվում են բոլոր ճակատներում: Ասկերանը ևս գտնվում է Ղարաբաղի գյուղացիների ձեռքում: Թաթարների չղադարող հարձակումները ջախջախված են Ասկերանի մատույցներում: Քաջարի զանգեզուրցիները այսօր առավոտյան միավորվել են ղարաբաղցիների հետ, իսկ կալադարասիցիները, ընդհակառակը, անցել են Զանգեզուր: Մարկիզի վրա օրերս իմ ձեռքով բարձրացվել է ազատ Հայաստանի Հանրապետության դրոշմ: Կռիվները շարունակվում են և արդյունքների մասին կհաղորդեմ հետագայում: Օրդուբադի ողջ շրջակայքը գրավված է մեր կողմից»¹:

Հաջորդ օրը Զանգեզուրի զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ն. Ղազարյանը Հայաստանի Հանրապետության բանակի հրամանատարին Գորիսից հեռագրում է. «Արդեն 6-րդ օրն է, որ շարունակվում են մարտերը, որոնց ընթացքում սպաները, զինվորները և ժողովուրդը, ամենաանապաստ կլիմայական և սննդամթերքի խիստ պակասի պայմաններում անձնագոհությամբ կատարել են հայրենիքի հանդեպ իրենց պարտքը: Փամփուշտները վերջանալու վրա են: Խնդրում եմ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի համար շտապ ուղարկել փամփուշտներ՝ գլխավորապես երեք գծանի հրացանների համար: Երկյուղում եմ, որ չլինի թե փայլուն հաղթանակները հանկարծ անցանկալի վերջ ունենան»²:

Ս. Մելիք-Յուլյանը ապրիլի 2-ին վարչապետ Ա. Խատիսյանին և ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլխանդանյանին Գորիսից հեռագրում է.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 136, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թ. 54-55:

² Նույն տեղում, թ. 139:

«Մարտերը շարունակվում են տասներկուերորդ օրը, մեր վիճակը գերազանց է մեր զանգեզուրյան ռազմաճակատներում: Հակառակորդը մեր կողմից ջախջախված է գլխովին և խուճապահար փախչում է: Գերված են ասկյարները հինգերորդ և յոթերորդ գնդերից: Մինչև Բարգուշատ և Հաքյարի ընկած տարածքները գրավված են: Մենք միացել ենք Ղարաբաղին և օգնություն ենք ցույց տալիս: Ըստ տեղեկությունների Ադրբեջանը խոշոր ուժերով հարձակում է սկսել Ջիվանշիրի վրա»¹:

Գորիս-Շուշի խճուղու գրավումը և Խծաբերդի վրայով ճանապարհի բացումը հնարավորություն ստեղծեցին, որ զանգեզուրցիները օգնության ձեռք մեկնեն մաքառող արցախահայ մարտիկներին: Արցախը օդի և ջրի պես կարիք ուներ փամփուշտների, ուստի նշված ճանապարհներով առաջին հերթին զինամթերքի մի քանի խմբաքանակներ ուղարկվեցին Արցախի մարտական ջոկատներին: Բայց Արցախը առաջվա պես կարիք ուներ մի հզոր անձնավորության, որը կարողանար ի մի բերել երկրամասի հայոց բոլոր զինական ուժերը, իր ռազմագիտական տաղանդով թշնամու դեմ միշտ լիներ հաղթական, ինչպես Կապարգողթի հրամանատարը: Ուստի արցախցի գործիչների մի խումբ ապրիլի 8-ին նամակով դիմեց Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար գեներալ Ն. Ղազարյանին (պատճենը՝ Նժդեհին), ուր ասված էր.

«Այժմ, երբ Ղարաբաղը բարձրացրել է ապստամբության սրբազան դրոշը և արնաքամ է լինում, պետք է օգնել նրան ոչ թե զորամասերով կամ դրամական միջոցներով, այլ մի փորձված առաջնորդով և ռազմամթերքով: Այդպիսի առաջնորդ այժմ փոխգնդապետ Նժդեհն է, որի անունը թշնամիների համար դառել է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 138:

վրեժխնդրության խորհրդանիշ, և որի անունից թշնամին սար-սափահար փախչում է, ինչպես ցույց տվեցին մոտիկ անցյալի դեպքերը, երբ թշնամու կանոնավոր գորքերը լսեցին Նժդեհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախուստի դիմեցին: ... Նժդեհն ստեղծված է ժողովրդի համար և նա պիտ լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն ավելի է զգացվում»¹:

Նույն օրը՝ ապրիլի 8-ին, Մերգեյ Մելիք-Յուլյանը Գորիսից նամակ է ուղարկում Կապան՝ Նժդեհին, ուր փորձում է շոշափել Արցախ գնալու նրա տրամադրությունը:

Նամակում գեներալ-կոմիսարը Նժդեհին նախ խորհուրդ է տալիս դադարեցնել Կապարգողթի ուժերի հետագա արշավանքը, դրա փոխարեն կազմակերպել պաշտպանական ամուր գիծ և Գորիս ուղարկել եղած թնդանոթները:

«Այս պատմական մոմենտին, - նշում էր նա, - երբ ամեն լրջությամբ պարտքը հայրենիքի և հայ ժողովրդի առաջ՝ անում եք այն բոլոր հանձնարարականները, որ դրված են մեզ վրա կուսակցության ու կառավարության կողմից, ես հնարավորություն չունեմ, դժբախտաբար, հանդիպելու Ձեզ, խորհրդակցելու ամենաշիտակ կուսակցականի և տաղանդավոր զինվորականի հետ զանազան ռազմական հարցերի շուրջը, որոնք վերաբերվում են ընդհանուր մեր գործին: Ես այստեղ համարյա մենակ եմ և հսկայական աշխատանքներ կան կատարելու: Այս բոլորիս ստացա մեր շտաբի պետի հաղորդումը, որում նկարագրված է, թե ինչ մեծ գործ եք կատարում Դուք Ձեր արշավանքներով: Այդ բոլորը մեզ շատ է ուրախացնում, և ես, հրճվանքս արտահայտելով, հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունը»²:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 3, թ. 1: Վ. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 41:

² ՀԱՍ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

Այնուհետև, անդրադառնալով Գորիսի շրջանի վիճակին, գեներալ-կոմիսարը Նժդեհին տեղեկացնում է թուրքերի նոր հանձակումներին հաջորդած իրադարձություններին:

«Այս վերջին գործողությունների ժամանակ,- գրում էր նա,- մեր գործողությունները ընդհանրապես լավ են ընթանում, բացի Մինքենդի ռազմաճակատից, որ չնայած մեր երկու հարձակումներին, չհաջողվեց գրավել և շոսեով միանալ Ղարաբաղին: Դրա պատճառով էլ Երևանից եկած պետական զորամասը՝ բավականին ուշ Խծաբերդի վրայով անցավ Ղարաբաղ»:

Ս. Մելիք-Յուլյանը նամակում նշում էր, որ Արցախ գնացած փոխգնդապետ Ա. Թարվերդյանը չունի անհրաժեշտ համարձակություն և հմտություն, ուստի ինքը երեկ (ապրիլի 7-ին: - Ս. Ս.) մեկնել է Արցախ՝ ստանձնելու այնտեղի զինվորական ուժերի ընդհանուր ղեկավարությունը, բայց ճանապարհին՝ Կոռնիձոր գյուղում, ստացել է Ասկերանի անկման լուրը և գեներալ Ղազարյանի խնդրանքով վերադարձել է Գորիս, քանի որ «նա այստեղ մենակ դժվարանում է գործ կատարել և անօգնական է»¹:

Ապա նամակագիրը զգույշ մոտենում է իր հիմնական ասելիքին՝ գրելով.

«... Ղարաբաղի հարցը մեր երկրի ամենագլխավոր և էական հարցերից մեկն է: Ես մի ամբողջ օր է մտածում եմ, (թե) ինչպես անենք գործն ուղղելու համար: Եկա եզրակացության. խնդրել Ձեզ գալ այստեղ՝ խորհրդակցելու և ապա միասին Ղարաբաղ անցնելու, այնտեղ դրությունը պարզելու և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու: Ես կարծում եմ, որ Դուք չեք մերժի և Ձեր ժամանակավոր տեղապահ կնշանակեք ու իսկույն կանցնեք Գորիս, իհարկե՝ վերջացնելով Ձեր գործն այդտեղ: Ես կարծում եմ,

¹ Խոսքը Ա. Թարվերդյանի զորամասի մասին է:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

որ Ձեր շրջանը մաքրելուց (թուրքերից: - *Ս. Ս.*) հետո մոտիկ ապագայում Ղափանին և Մեղրուն առանձին վտանգ չի սպառնա, և Դուք մի որոշ ժամանակով կարող եք այստեղ անցնել: Դրսում (Արցախում: - *Ս. Ս.*) խնդիրը շատ լուրջ է, ճակատագրական, ուստի Դուք իմ ընկերական խնդրանքը չպետք է մերժեք և անպատճառ պետք է գաք Գորիս: Սպասում եմ շուտափույթ Ձեր գալուն: Իսկույն ճանապարհվեք կամ ուշանալու դեպքում պատասխան գրեք»¹:

Գարեգին Նժդեհի պատասխանը եղավ ապրիլի 23-ին իր գորքով Վարանդա անցնելը:

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄՆԵՐ

Զանգեզուրում և Արցախում ծավալված պատերազմները երկու թշնամի պետությունների կառավարությունների միջև առաջ էին բերել դիվանագիտական նոր առճակատումներ:

Տվյալ պահին դիվանագիտական կռիվ կենտրոնում հիմնականում հետևյալ հարցերն էին՝ ո՞վ է եղել արցախյան արյունալի դեպքերի պատճառը, ո՞վ է եղել նախահարձակը զանգեզուրյան իրադարձություններում: Ադրբեջանական կողմը, ինչպես միշտ, մեղադրում էր հայերին, վերջիններս՝ ադրբեջանական կողմին:

Արցախից նոր վերադարձած ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Բեկ Վեքիլովը ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի խորհրդարանի նիստում զեկույց էր ներկայացրել Շուշիի դեպքերի կապակցությամբ և տեղի ունեցածի ամբողջ մեղքը կրկին բարդել հայերի վրա: Նիստի ընթացքում խորհրդարանական բոլոր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

խմբակցությունների ներկայացուցիչները (բացառությամբ հայ խորհրդարանականների) արտահայտվել էին հայերի դեմ և կառավարությունից պահանջել ամենակտրուկ միջոցները ձեռք առնել հայերի ըմբոստացումը խեղդելու համար: Ձախակողմ խմբակցությունների ներկայացուցիչներն իրենց ագրեսիվ տրամադրությամբ և բացարձակ թշնամական վերաբերմունքով գերազանցում էին մուսավաթականներին¹:

Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին ապրիլի 5-ին ուղարկած իր հայտագրում Ֆ. Խան-Խոյսկին գրում էր. «Ադրբեջանական զորամասերի վրա բայրամի օրը հայկական ուժերի գիշերային հարձակումը չէր կարող ամենախոր ցասում առաջ չբերել ամբողջ ադրբեջանական ժողովրդի մեջ: Ժողովրդի ճակատագրի համար պատասխանատու Ադրբեջանի կառավարությունը պարտավոր է կատարել իր նվիրական պարտականությունը և անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել ճնշելու այդ ապստամբությունը, որ առաջացել է մի խումբ չարամիտների կողմից և որ սպառնում է պետության ազատությանը և նույնիսկ գոյությանը ...»²:

Ֆ. Խան-Խոյսկին Մ. Հարությունյանի հետ հանդիպման ժամանակ նրան ասել էր, թե Ասկերանում սպանված Դալի Ղազարի մոտ թղթեր են գտնվել՝ ստորագրված Հայաստանի կառավարության անդամների կողմից: «Այդ թղթերի պատճենները ես ձեզ կուղարկեմ, իսկ ապագայում այդ ամենը մենք հրատարակության կտանք: Այդ թղթերից պարզվում է, որ Հայաստանի կառավարությունը այդ շրջանների համար պաշտոնյաներ է նշանակել»³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 10:

² Նույն տեղում, թ. 15:

³ Նույն տեղում, թ. 28:

Ֆ. Խան-Խոյսկին Շուշիի հայկական մասի ոչնչացման գլխավոր պատասխանատուն էր համարում Զանգեզուրի հայերին՝ նշելով, թե քաղաքի վրա հարձակվողները Զանգեզուրից Ջևանշիրի վրայով ներթափանցած 20-25 հոգանոց զինված խմբերն են եղել¹:

Ճիշտ է, Շուշիի հայ բնակչությունը հույսեր էր կապում ոչ միայն Արցախի գավառների հայ զինյալների, այլև զանգեզուրցիների օգնության հետ: Մի առիթով Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը Երևան ուղարկած զեկուցագրում նշել էր. «Շուշիի հայությունը սուրհանդակների միջոցով աղերսում է (զանգեզուրցիներին: - Ս. Ս.) ազատել իրեն Ադրբեջանի լծից»²: Սակայն իրականում Զանգեզուրի հայերը չմասնակցեցին Շուշիի դեպքերին:

Իրականում Հայաստանի կառավարությունը, չցանկանալով բորբոքել մի նոր արյունահեղություն, բացարձակապես ոչ մի մասնակցություն չունեցավ կոիվներին: Նա Արցախ չուղարկեց զինվորներ՝ նման ձևով իր համերաշխությունը արտահայտելով դաշնակիցներին, և եթե առանձին մարտիկներ Հայաստանի Հանրապետությունից Արցախ էին թափանցել, ապա իրենց նախաձեռնությամբ միայն: Զանգեզուրցի մարտիկները, անշուշտ, անհատապես թե մանր խմբերով, անցել էին Դիզակ ու Մարանդա և միացել արցախյան ջոկատներին, բայց Շուշիի դեպքերին նրանք որևէ մասնակցություն չէին ունեցել³: Փոխարենը Հայաստանի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 3:

² ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, թ. 353-ի շրջ.:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 606, թ. 6: Ինչպես հանրապետության հոչակման առաջին պահերից, այնպես արցախյան ճգնաժամի օրերին Հայաստանի ղեկավարությունը, ցավոք, հետևողականորեն առաջնորդվում էր միջազգային իրավունքի և համընդհանուր բարոյականության սկզբունքներով, մի բան, որ արդարացված չէր, երբ հայությունն իր դիմաց ուներ բարոյականությունից գաղափար

կառավարությունը, հույսը դնելով «դաշնակիցների» միջամտության վրա, օգնության էր կանչում նրանց ներկայացուցիչներին՝ անկեղծորեն հավատ տաժելով վերջիններիս կազմակերպած համաժողովների և երկու հանրապետությունների կառավարությունների ղեկավարների հանդիպումների արդյունավետության նկատմամբ:

Ադրբեջանի կառավարությունը, մուսավաթական կուսակցության տեղական մարմինները, խաներն ու բեկերը բոլոր միջոցներով թուրք բնակչությանը գրգռում էին հայության դեմ: Ադրբեջանի բոլոր խավերն ու հոսանքները զբաղված էին Արցախի հարցով: Բաքվում տիրում էր խորհրդավոր լռություն: Ռազմաճակատում տիրող դրության մասին պաշտոնական հաղորդագրությունները գրեթե ոչինչ չէին ասում: Այդ ամենը Բաքվի հայությանը խիստ մտահոգում էր և պաշարում երկյուղով: Երեկոները՝ մութն ընկնելուն պես, հայերը փակում էին իրենց խանութները և քաշվում տները ու երկյուղից այլևս դուրս չէին գալիս փողոց: Շարունակվում էին հայերի վիրավորանքներն ու ձեռքալալությունները: Մարտի 29-ին և 30-ին անհայտ պատճառներով

չունեցող Տաճկաստան և Ադրբեջան, որոնք իրենց համար հարմար պահի, առանց թույլ անգամ վարանելու, ոտնատակ էին տալիս այդ սկզբունքները: Ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ Ջանգեզուրում և Արցախում, իհարկե, կային գործիչներ, որոնք մշտապես նախագուշացնում էին նման գործելակերպից բխող վտանգների մասին և առաջարկում էին գործել այնպես, ինչպես գործում է թշնամին՝ անողոր ու դաժան: Բայց նրանք կառավարական շրջաններում եղանակ չէին ստեղծում: Նման գործելակերպը ծանր նստեց հայության վրա: Օրինակ՝ 1918 թ. վերջերին Գորիսից դեպի Շուշի սկսած արշավանքը դադարեցնելու և անգլիացիների ճնշման տակ Զաքուղի ձորից վերադառնալու մասին Անդրանիկի որոշումը դրա ակնառու ապացույցներից մեկն էր: Գարեգին Նժդեհն էր, որ, Ջանգեզուր գալով, վճռականապես փոխեց թշնամու դեմ կռվելու մարտավարությունը և այստեղ հրապարակ բերեց «ակն ընդ ական» սկզբունքը:

քաղաքի մի քանի շրջաններում տեղի են ունենում հայերի խմբակային ձերբակալություններ:

ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ապրիլի 6-ին ՀՀ արտգործնախարարին հաղորդում է. «Ամեն օր ռազմաճակատից վիրավորներ են բերում Բաքու, որը թուրք ամբոխի թշնամական տրամադրությունները լարում է դեպի տեղի հայերը: Թե՛ քաղաքում և թե՛ գործարանային շրջանում օրը ցերեկով հայերի սպանությունները սովորական երևույթ է: Այստեղի հայությունը ահաբեկ է և բոլոր ամբողջ սպասվում է կոտորած: Եթե որևէ դժբախտություն պատահելու լինի՝ սարսափահար եղող ժողովուրդը մի հուսալի տեղ չունի, որի վրա կարողանա հենվել: Ոտքից գլուխ զինված թուրք տարրի մեջ մի բուռ հայությունը ի՞նչ կարող է անել: Ադրբեջանի կառավարության հավաստիացումներին վստահել չի կարելի: Եթե անկեղծ ցանկություն էլ ունենա կառավարությունը կասեցնելու հակահայկական շարժումը քաղաքում, հազիվ թե կարողանա, որովհետև արյունարբու թուրք ամբոխը չափազանց սանձարձակ է դարձել և իրերի ընթացքին պիտի ուղղություն տա նա, այլ ոչ թե կառավարությունը»¹:

Այս ամենը տեղի էր ունենում այն միջոցին, երբ Թիֆլիսում հրավիրվել էր անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների համաժողովը, որը քննում էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի ընդհարումներին վերջ տալու և ընդհանրապես երկրամասում խաղաղություն հաստատելու հարցը:

Համաժողովի կազմակերպումը մտահղացել էր Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին, և այդ գաղափարին անմի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 15:

ջապես հավանություն էին տվել Այսրկովկասում դաշնակիցների ներկայացուցիչները:

Համաժողովի նախօրյակին՝ ապրիլի 3-ին, Հայաստանի խորհրդարանի 78-րդ նիստում հանդես գալով ելույթով՝ վարչապետ Ա. Խատիայանն ասում է. «Մենք ողջունում ենք կոնֆերանսը ... Մենք հրահանգ ենք տալիս մեր պատվիրակության անդամներին, որ նրանք գնան ու դաշնակիցներին հայտնեն, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը պիտի տրվեն Հայաստանին, քանի որ դրանք Հայաստանի անբաժան մասերն են»: Ա. Խատիայանը նշում է, որ երբեք չեն հրաժարվելու իրենց ազգային իրավունքներից՝ հիշեցնելով. «Դեռ սրանից երկու տարի առաջ Բաթումում Խան-Խոյսկին և Ուսուրբեկովը պնդում էին, թե լավ կլինի, եթե Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաքը լինի ոչ թե Երևանը, այլ՝ Վաղարշապատը, որովհետև, իբր, Երևանի թուրքերը հազիվ թե համաձայնեն դրա հետ: Բայց ինչպես տեսնում ենք, նրանց ասածները չիրականացան: Մենք մեր հարևաններից ոչ մի երկրամաս չենք ուզում գրավել և նրանց էլ թույլ չենք տա տերիտորիայից մի բուռ հող անգամ գավթել»¹:

Այսրկովկասի հանրապետությունների ներկայացուցիչների համաժողովը բացվեց ապրիլի 9-ի կեսօրին՝ Ե. Գեգեչկորու նախագահությամբ: Համաժողովին Վրաստանից մասնակցում էին արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին, ռազմական նախարար Գ. Լորդկիպանիձեն, Հայաստանում վրացական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեն, Ադրբեջանից՝ խորհրդարանի փոխխոսնակ Ա. Աղանը, արտգործնախարար Ֆաթալի Խան-Խոյսկին (համաժողովի վերջնամասում), Վրաստանում ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մամեդ Ռիզա բեկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թթ. 54-55:

Վեքիլովը և արդարադատության նախարարի տեղակալ Օլգեր-բեյ Կրիչինսկին, Հայաստանից՝ արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը, Ստեփան Մամիկոնյանը, Սմբատ Խաչատրյանը և Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը¹:

Ապրիլի 11-ին ընդունվեց հետևյալ որոշումը. «Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունների համաժողովը որոշում է. Առաջին, անմիջապես դադարեցնել Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբադում և Ղարաբադում այժմ տեղի ունեցող արյունալի բոլոր ընդհարումները: Երկրորդ, Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին հանձնարարել անհապաղ ձեռնարկել ամենավճռական միջոցներ, որպեսզի համապատասխան հանրապետության սահմաններում բացառվեն հայ և մուսուլման բնակչության ընդհարումները: Երրորդ, այս որոշման մասին շտապ տեղեկացնել ադրբեջանական և հայկական կառավարություններին՝ համապատասխան գործողությունների դիմելու համար:

Կոնֆերանսի նախագահություն՝

Ա. Ադան, Ս. Մամիկոնյան, Ե. Գեզեչկորի»²:

Համաժողովի ապրիլի 12-ի նիստում ընդունվեց երկրորդ որոշումը.

«Կոնֆերանսն ընտրում է 6 հոգուց բաղկացած հանձնախումբ, որը

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 537, թ. 54, նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 411, մաս 1, թթ. 52, 54, 56, “Вестник бакинского генерал-губернаторства”, 16 апреля, 1920, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 292, **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 312:

² ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 411, թ. 74, “Вестник бакинского генерал-губернаторства”, 16 апреля, 1920, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 295-296, **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 315-316:

- 1) Տեղում կանցկացնի և կվերահսկի արյունալի ընդհարումները դադարեցնելուն ուղղված կոնֆերանսի որոշումը կյանքում կիրառելու համար:
- 2) Հետագոտել տեղի ունեցած ընդհարումների պատճառները և պատկերը»¹:

Համաժողովը ավարտեց իր աշխատանքները, բայց քննարկված բոլոր հարցերը մնացին անլուծելի:

Ո՛չ մասնավոր խաղաղասիրական դիմումները, ո՛չ դաշնակիցների կրկնակի նախագգուշացումները չկարողացան Արցախի արյունալի դեպքերի առաջն առնել և այդպիսով Ադրբեջանի կառավարությանը հեռու պահել նման գործողություններից:

Ռազմական ընդհարումները բոլոր ճակատներում դադարեցնելու մասին համաժողովի ընդունած որոշումն անշեղորեն կատարելու փոխարեն մուսավաթական ուժերը շարունակում էին հարձակումները Արցախի հայ գյուղերի վրա², միաժամանակ կենտրոնանում Զանգեզուրի մատույցներում³:

ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՇՐՋԱՂԱՐՁ

Ասկերանը գրավելուց հետո Ադրբեջանի առաջ բացվեց երազանքների հեռանկարը. նա այժմ իրագործելի համարեց նվաճել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, ապա իջնել Արարատյան դաշտ և Հայաստանի վրայով գնալ և միանալ Թուրքիային:

Այդ ծրագիրն իրագործելու համար Ադրբեջանը աշխատում էր Հայաստանում առաջ բերել անկայունություն և այդ նպատա-

¹ “Вестник бакинского генерал-губернаторства”, 16 апреля, 1920, **М. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 297, **Յու. Ղուլյան**, նշվ. աշխ., էջ 317-318:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427-ի 1-ին մաս, թ. 216:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 606, թ. 17:

կով ամեն ինչ անում էր՝ ոտքի հանելու Երևանից ոչ հեռու գտնվող թուրքաբնակ Ջանգիբասարը և Վեդիբասարը¹: Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը թուրք բնակչության համար հայթայթում էր դրամ ու զենք:

Ապրիլի 4-ին Ջաֆարաբադ գյուղի մոտ հայերը կանգնեցրին Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի ավտոմեքենան, որի մեջ նստածները Ջանգիբասար էին տանում դրամական մեծ միջոցներ:

Բացի այդ՝ հայկական կառավարության ձեռքն ընկան Ադրբեջանի կառավարության և Հայաստանում նրա դիվանագիտական ներկայացուցչի միջև փոխանակված մի շարք ծածկագիր գրություններ ու հեռագրեր, որոնք բացեցին ծրագրվող ապստամբության մանրամասները:

Խրախուսված Ասկերանի անկումով և հայկական Շուշիի կործանումով՝ ադրբեջանական կառավարությունը ապրիլի 7-ից սկսած իր զորքերին հարձակման մղեց Ջևանշիրի հայկական գյուղերի վրա: ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ապրիլի 9-ին Բաքվից Երևան էր հաղորդում, որ Արցախում կենտրոնացած ադրբեջանական զորամասերը՝ Խալիլ փաշայի և զենեբալ Հ. Սելիմովի գլխավորությամբ, շարժվել են դեպի Ջանգեզուր²:

Հանդես գալով խորհրդարանում՝ Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար Մ. Վեքիլովը հայտարարում էր, թե «Ադրբեջանի զորքը և թե կամավորական խմբերը սրբազան խոստում են տվել շուտով գրավել Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և բոլոր գաղթականներ-

¹ Տե՛ս Է. Ա. **Զոհրաբյան**, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 49:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 6:

րին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը»¹: Իսկ Ջևանշիրի տարածքով դեպի Ջանգեզուրի սահմանները իրենց գորքերի առաջխաղացումը Ֆ. Խան-Խոյսկին պատճառաբանում էր այսպես. «Ջանգեզուրի սահմաններում մենք պարտական ենք զորք ունենալ, երբ տեսնում ենք, թե այնտեղ ինչ պատրաստություններ են տեսնվում Ղարաբաղի հետ կապեր հաստատելու համար: Մենք դա պետք է անենք Ջանգեզուրի ազդեցությունը վերացնելու համար»²:

Ադրբեջանը շարունակում էր անհաշտ ու սանձարձակ մնալ, քանի որ այդ օրերին կարողացել էր մեծապես համալրել իր զինանոցը և պայմանները դասավորել ի նպաստ իրեն, այնինչ Արցախն ու Ջանգեզուրը զբաղված էին ռազմամթերք հայթայթելու ծանր հոգսով:

Ապրիլի սկզբին կամավորական բանակը Հյուսիսային Կովկասում ծանր պարտություն էր կրել և կազմալույծ վիճակում դիմել դեպի Այսրկովկաս:

Այդ բանակի մի մասը, ռազմավարական ճանապարհով մտնելով Վրաստան, վրաց կառավարությանն էր հանձնել մեծ թվով թնդանոթներ ու գնդացիներ, զենքի այլ տեսակներ ու զինամթերք: Դրա փոխարեն իշխանությունները համաձայնել էին ապաստարան տալ սպաներին³, իսկ զինվորներին զինաթափելուց հետո թույլատրել երկրի տարածքով անցնել Բաթում և այնտեղից մեկնել արտասահման:

Կամավորական բանակի մի ուրիշ զանգված, շուրջ 8000 զինվոր ու սպա, զեներալ Դ. Պ. Դրացենկոյի և ծովակալ Ա. Ի. Մերգենի ղեկավարությամբ, կուտակվել էր Պետրովսկ նավահանգրս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 10:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

տային քաղաքում: Կտրված լինելով գլխավոր հրամանատարությունից՝ կամավորականները մնացել էին անելանելի դրության մեջ: Նավատորմը վառելիք չունեի, զորքը մնացել էր առանց դրամի: Դ. Պ. Դրացենկոն դիմում է անգլիացիներին՝ խնդրելով պարտքով դրամ տալ, բայց մերժում է ստանում: Զորամասը ստիպված է լինում Պետրովսկուց նավերով հեռանալ դեպի պարսկական ափը՝ Էնգելի: Այստեղ անգլիացիները թույլ չեն տալիս, որ զորամասը ափ իջնի, ավելին՝ կամավորականներին առաջարկում են զինաթափվել, մնալ առանձին ճամբարում՝ որպես ռազմագերիներ: Ահա այս վիճակում գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոն Ադրբեջանից առաջարկ է ստանում գալ Բաքու, հանձնել զենքերն ու ռազմամթերքը և ստանալ դրանց արժեքը: Գեներալին նաև խոստանում են ցանկացողներին հնարավորություն տալ մնալ Բաքվում, իսկ ովքեր կկամենան հեռանալ՝ ճանապարհ տալ:

Էնգելիից նավերով ճանապարհ ընկնելով՝ Դ. Պ. Դրացենկոյի ու Ա. Ի. Սերգենի գլխավորած զորքը ապրիլի 5-ին հասնում է Բաքու: Կամավորականները իրենց հետ բերել էին մեծաքանակ ռազմամթերք ու զինատեսակներ, ռազմական տեխնիկա ու զինվորական գույք, ինչպես նաև 32 տարբեր տեսակի նավերից բաղկացած նավատորմի¹:

ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ապրիլի 6-ին տեսակցություն է ունենում գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոյի հետ: Նրա այն հարցին, թե գեներալը ինչու զենքերը հանձնեց կամավորական բանակի թշնամի Ադրբեջանին, վերջինս պատասխանել էր. «Մենք գերադասեցինք մեր գույքը հանձնել մեր թշնամիներին՝ ադրբեջանցիներին, քան իբրև ռազմագե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 17:

րիներ հանձնվել մեր «դաշնակից» անգլիացիներին: Ուրիշ ելք չունեինք»:

Գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոյի հետ իր հանդիպման մասին Մ. Հարությունյանը հաղորդում է Երևան և տեղեկացնում, որ իր ունեցած տեղեկության համաձայն՝ կամավորականները Ադրբեյջանին են հանձնել 15 ինքնաթիռ, 6 զրահապատ ավտոմոբիլ, մեծ տրամաչափի 14-16 թնդանոթ, մոտ 200 գնդացի, մի քանի տասնյակ հազար հրացան, մի քանի միլիոն փամփուշտ, ձիեր, սայլեր, մեծաքանակ ուտեստեղենի պաշարներ: Այդ ամենի համար Ադրբեյջանը վճարել էր 50 միլիոն ռուբլի¹:

Զինաթափ եղած զինվորականներին Ադրբեյջանի կառավարությունը փոխադրեց Գանձակ, մինչև որ Դ. Պ. Դրացենկոն կկարողանար բանակցել իր գլխավոր հրամանատարության հետ ու պարզել հետագա անելիքները: Եթե հաջողվեր, այդ զորամասը՝ բաղկացած մոտավորապես 4000 հոգուց, Փոթիի վրայով կտեղափոխվեր Ղրիմ: Այդ զորամասում կային 1000-ից ավելի հայեր, որոնց ռուսներից գատել էին և պահում էին Բաքվում: Ադրբեյջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նրանց չուղարկեն Գանձակ, այլ աշխատում էր նրանց ժամանակավորապես ուղարկել Էնզելի, եթե իհարկե անգլիացիները թույլ տային²:

Ապրիլի 9-ին Մ. Հարությունյանը իր կառավարությանը տեղեկացնում է. «Կամավորական բանակի Բաքու հասած զորամասի զինաթափ լինելը և ողջ ռազմական գույքը Ադրբեյջանին հանձնելը ... մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել նավատորմիղի անձնակազմի մոտ, որը, որոշելով չհանձնվել Ադրբեյջանին, Բաքվից հեռացել էր Էնզելի՝ իր հետ տանելով նաև նավերի վրա եղած

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 18:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ռազմական գույքը: Այստեղ ողջ նավատորմիդը հանձնվել էր անգլիական օկուպացիոն իշխանություններին»¹:

Հայաստանի Հանրապետությունը սահմանակից չէր Ռուսաստանին և ոչ էլ ուղղակի կապ ուներ ռուսական կամավորական (սպիտակ) բանակի հետ, թեև նրանք ընդհանուր շահերով կապված էին միմյանց: Հայաստանը բռնել էր անկախության ուղին, բայց հույս ուներ, որ Ռուսաստանը կաջակցի իրեն և տարբեր միջոցներով կնվազեցնի իր վրա վրացիների և ադրբեջանցիների ճնշումները, միաժամանակ կչեզոքացնի վերակենդանացող Թուրքիայի սպառնալիքը, ինչպես նաև կպատսպարի իր հողերի վրա հայտնված տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներին, հնարավորություն կընձեռի, որ այնտեղ գործող հայ կազմակերպությունները նյութական օժանդակություն ուղարկեն Երևան, և վերջապես կընդունի Ռուսահայաստանի անկախությունը և կնպաստի Թուրքահայաստանի ու Հայաստանի Հանրապետության միավորմանը՝ միացյալ ազատ ու անկախ հայկական պետություն կազմելու համար:

Բայց հարց էր առաջանում. Հայաստանը ո՞ր Ռուսաստանի հետ պետք է մշակեր իր հարաբերությունը: Այդ երկիրը քաղաքացիական պատերազմի մեջ էր և բաժանված երեք-չորս պետությունների: Հստակ չէր, թե դրանցից որն է հաղթական լինելու: Ռուսաստանում ընթացող քաղաքական պատերազմի նկատմամբ իր չեզոքությունը հայտարարելով՝ Երևանի կառավարությունը միաժամանակ հստակ հայտարարել էր, որ Հայաստանի վստահելի բարեկամ կարող է լինել այն Ռուսաստանը, որը կճանաչի ու կհարգի հայ ժողովրդի անկախ պետությունը: Այս նպատակով հայ ներկայացուցիչներ գործուղվեցին ռուսական զանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 29:

զան կենտրոններ: Այնուհանդերձ, աշխարհագրական մերձավորության և հավանական օժանդակության դյուրության նկատառումներով Հայաստանի ջանքերը կենտրոնացան Հարավային Ռուսաստանի՝ գեներալ Ա. Դենիկինի գլխավորած կամավորական զինված ուժերի հրամանատարության վրա: Փաստորեն դաշինք ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետության և կամավորական բանակի միջև¹, որի հիման վրա Հայաստանը սկսեց օգնություն ստանալ Ա. Դենիկինից: Վերջինիս կարգադրությամբ Հայաստան ուղարկվեց մի քանի հազար տոննա ցորեն, որից ոչ մի կիլոգրամ տեղ չհասավ կամավորական բանակներին հակազդող Վրաստանի և Ադրբեջանի հարուցած արգելքների պատճառով:

Կամավորական բանակի զինվորները, մանավանդ սպաները, հրամանատարության ներկայացուցիչները սովորաբար ջերմ ընդունելության էին արժանանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ծառայողների, հյուպատոսների և կառավարության կողմից: Սպաները, հաճախ գալով Հայաստան, կարևոր դեր էին խաղում հայկական բանակում, ստանում զինվորական բարձր պաշտոններ: Նրանցից մի քանիսը ծառայում էին նաև Զանգեզուրի զինական ուժերում: Օրինակ՝ 1919 թ. նոյեմբերյան կռիվներից հետո Սիսիանի զորամասի հրամանատար նշանակվեց փոխգնդապետ Սամոյլենկոն, Գորիս քաղաքի պարետի տեղակալն էր Վ. Սադովնիչին, Զանգեզուրի զինուժի շտաբի անդամ էր Ի. Վոլկովը և ուրիշներ²:

Հայաստանը, սակայն, իրեն ծայրահեղորեն զգույշ էր պահում, որպեսզի ռուսական բանակների հետ ունեցած հարաբերությունը դաշնակիցների կողմից մեկնաբանվի այնպես, որ վեր-

¹ Այդ մասին տե՛ս “Бакинец” թերթի 1920 թ. մարտի 29-ի համարում տպագրված “Армения и большевизм” հոդվածը:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 16:

ջիններս արգելքներ չհարուցեն իր անկախության պահանջը պաշտոնապես ընդունելուն: Այնուհանդերձ, Հայաստանի և սպիտակգլարդիական բանակների միջև հարաբերությունները շարունակում էին մնալ սերտ, թեև գեներալ Ա. Դենիկինը այդպես էլ մինչև վերջ չճանաչեց հայոց պետության անկախությունը:

Այնուամենայնիվ, Այսրկովկասում անգլիացիների քաղաքականությունը նկատելի դժվարություններ էր ստեղծում հայ-ռուսական հարաբերությունների մեջ: Անգլիացիները 1918-1919 թթ. Կովկասում էին գտնվում նաև արգելք լինելու բոլշևիկների ազդեցության տարածմանը: Այդ նպատակով էին նրանք օժանդակում Ա. Դենիկինի բանակին: Բայց Անգլիան վախենում էր, որ Ռուսական կայսրությունը վերականգնվի, և իր նախկին այդ մրցակիցը գերակշիռ դիրք ունենա Մերձավոր Արևելքում: Ահա թե ինչու Անգլիան կասկածանքով էր նայում հայ-ռուսական որևէ մերձեցման, որը, ըստ նրա, կարող էր նպաստել ռուսների Այսրկովկաս վերադառնալուն:

Բայց ահա այժմ՝ Հայաստանում պարենավորման սուր ճգնաժամի պայմաններում, կառավարության որոշման համաձայն, անցանկալի էր համարվել կամավորական բանակի զինվորների ու սպաների մուտքը այստեղ¹: Գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոն Ադրբեջանին էր հանձնել ոչ միայն ունեցած զենքն ու զինամթերքը, այլև, ինչպես ասվեց, մեծաքանակ սննդամթերքը: Իսկ Հայաստանը հազիվ էր գլուխ բերում իր բանակի պարենավորումը:

Ձենքի ու ռազմամթերքի այս նոր պաշարով հարստացած Ադրբեջանն էլ ավելի զինեց Ղարաբաղի դեմ կենտրոնացած բանակը՝ լայնածավալ ու վճռական հարձակման համար:

Սակայն ռազմական նախարար գեներալ Սամեդբեկ Մեհմանդարովը, չնայած իր հասցեին ադրբեջանական մամուլի հիա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 16:

ցական արտահայտություններին և կառավարության մեջ ունեցած ազդեցիկ դերին, խիստ դժգոհ էր իր բանակից: Նա չէր թաքցնում, որ ռազմամթերքի և պարենի մշտական պակաս ունեցող Հայաստանի բանակը, Զանգեզուրի ու Արցախի զինված ջոկատները, որոնք փամփուշտները հաշվելով են կրակում, իրենց ռազմական պատրաստվածությամբ և մարտական ոգով մեծապես գերազանցում են ադրբեջանական զորքերին: Չնայած պաշտպանության նախարարի ձեռնարկած խստագույն միջոցներին՝ բանակում կարգապահությունը մնում էր ծայրահեղ ցածր մակարդակի: Զանգեզուրի դեմ ամեն անգամ ձեռնարկած հարձակման ձախողումից հետո զորքը բարոյալքվում էր, ասկյարները զանգվածաբար լքում էին զորամասերը և վերադառնում տուն: Բանակում անպակաս էին ներքին հակասությունները: Թուրք սպաները բացահայտ արհամարհանքով էին վերաբերվում ադրբեջանական բանակի զինվորներին և սպայական ցածրաստիճան անձնակազմին, որի արդյունքը վերջիններիս ատելությունն էր նրանց նկատմամբ: Ասկերանի և Շուշիի դեպքերից հետո Նուրի փաշան մեկնել էր Դադստան՝ ադրբեջանական բանակի համար կամավորներ հավաքագրելու, բայց այնտեղ անհաջողության հանդիպելով և տեղացիների հետ ընդհարվելով՝ ձեռնունայն վերադարձել էր Բաքու: Ապրիլի 16-ին նա Բաքվից իր սպայակույտով եկել էր Եվլախ՝ նորից Ղարաբաղ անցնելու համար, ուր այս անգամ ականատես էր եղել ադրբեջանական բանակի հրամանատարության դեմ դադստանցիների ընդվզումներին:

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ կռվող զորամասերի մեջ մեծ թիվ էին կազմում հյուսիսկովկասյան լեռնցի մահմեդական զինվորականները, որոնց թվում գերակշռում էին դադստանցիները: Նրանց շրջանում ուժեղ դժգոհություն էր առաջացել թուրք զինվորական բարձր պաշտոնյաների, գլխավորապես գեներալ Հ. Սելի-

մովի դեմ: Պատճառն այն էր, որ գեներալը, ադրբեջանցի թուրք սպաներին խնայելով, հայերի դեմ կովի ամենավտանգավոր տեղերն էր ուղարկում լեռնցի սպաներին՝ նրանց կյանքը ենթարկելով վտանգի: Հատկապես մեծ բողոք էր առաջացել ռազմաճակատում ունի ռուսիստր Կիշինբեկովի սպանվելու կապակցությամբ: Դադստանցիները որոշել էին թողնել ծառայությունը Ադրբեջանի զորքերում և մեկնել հայրենիք¹:

Իրենց բանակի մարտունակության մասին Ս. Մեհմանդարովի և Ադրբեջանի ուրիշ բարձրաստիճան զինվորականների ունեցած երկյուղն ավելի էր մեծացել այն պատճառով, որ Բաքվում Թուրքիայից հեռագիր էր ստացվել, որով Ադրբեջանի կառավարությանը հայտնվում էր, որ Հայաստանի դեմ գործողություններ սկսելու դեպքում Թուրքիան որևէ օգնություն հասցնել չի կարող, որովհետև ստեղծված քաղաքական պայմանների հետևանքով նա անգոր է Ադրբեջանին օգնություն տրամադրելու: Նամակը ստանալուց հետո Ադրբեջանի նախարարների խորհուրդը հրավիրում է հատուկ նիստ: Քննարկումներից հետո հանդես է գալիս նախարար Ս. Մեհմանդարովը և հայտարարում, որ ինքն իր զորքերի վրա ոչ մի վստահություն չունի և չի կասկածում, որ ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում անպայման պարտություն է կրելու²:

Ապրիլի կեսերից Բաքվում սկսվել էր նախարարական ճգնաժամ: Մուսավաթի աջ արմատական թևը գտնում էր, որ կառավարությունը ոչ միայն ի վիճակի չէ գրավելու Զանգեզուրը, այլև ի վիճակի չէ կարգ հաստատելու Ղարաբաղում, ուստի պետք է հեռանա: Նասիբ բեկ Ուսուբբեկովը մինչ այդ արդեն հայտարարել էր, որ իր առողջական վիճակը ստիպում է հրաժարական տալ, և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 38:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

չորս ամսով մեկնել էր հանգստանալու և բուժվելու: Որպես նոր վարչապետի թեկնածու շրջանառվում էր հիմնականում Ֆ. Խան-Խոյսկու անունը¹:

Ծայրահեղ մուսավաթականների նպատակն էր այնպիսի կառավարություն կազմել, որը, երկրի ողջ տնտեսական ու մարդկային ռեսուրսները մոբիլիզացնելով, վճռական հարձակումով լուծեր Արցախի ու Ջանգեզուրի հայաթափման և զույգ երկրամասերը վերջնականապես Ադրբեջանին միացնելու խնդիրը:

Սակայն անպարտելի Ջանգեզուրը և կիսանվաճ Արցախը ձեռքերը ծալած չէին նստել:

Ամեն ինչից երևում էր, որ առանց Հայաստանի Հանրապետության և առաջին հերթին առանց Ջանգեզուրից եկած օգնության Արցախը չի կարողանալու ազատվել Ադրբեջանի ճիրաններից:

Իր գործամասով Երևանից գալով Գորիս՝ Ջանգեզուր-Արցախ զինված ուժերի հրամանատար Դրոն իրեն է միացնում քաղաքի հեծյալ հարյուրյակը և ապրիլի 17-ին (այլ տվյալներով՝ ապրիլի 15-ին)² Հարար-Սաֆյան-Խծաբերդ գյուղերի վրայով մտնում է Լեռնային Արցախի Վարանդայի շրջանը: Մի քանի օրվա ընթացքում համարյա ամբողջ Վարանդան՝ մինչև Ղարաբուլաղ գյուղը, անցնում է Դրոյի ուժերի հսկողության տակ: Սարուշեն գյուղում հաստատվում է Դրոյի շտաբը:

Արցախը հայտարարվեց մայր հայրենիքին վերամիավորված: Ապրիլի 21-ին կազմավորվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որը գոյություն ունեցավ մինչև մայիսի 25-ը:

Հանրապետության և Ջանգեզուրի գործամասերի մուտքը Արցախ հսկայական ոգևորություն էր առաջ բերել արցախցիների

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 37:

² Տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, էջ 581:

մեջ, նրանց հոգում արթնացրել մայր հայրենիքի հետ միավորվելու երազած հույսերը: Այդ հույսերը նրանք ամենից առաջ կապում էին կովի դաշտում զանգեզուրցիների տարած նոր հաղթանակների հետ:

1920 թ. ապրիլի 22-ին Հայաստանի բանակի արևելյան խմբավորման հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը Նոր Բայազետից Գորիս ուղարկած հ. 93 հեռագրով Ջանգեզուրի գավառը հայտարարել էր ռազմական դրության մեջ: Նույն օրերին ՀՀ խորհրդարանի որոշմամբ Ջանգեզուրի ու Դարալագյազի գավառները միավորվել էին և ստեղծվել էր Ջանգեզուր-Դարալագյազի նահանգ: Գեներալ-նահանգապետ նշանակված գեներալ Մովսես Սիլիկյանի ձեռքում էին կենտրոնացվում նահանգի բոլոր զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները: Դրա հետևանքով վերացավ Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը, որը վարում էր Ս. Մելիք-Յուլյանը, իսկ Ջանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը նշանակվեց գավառի զինվորական ջոկատի պետ, որին ենթարկվելու էին Ջանգեզուրի բոլոր քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները¹:

Կապարգողթի վաշտերի վերջին հաղթություններն աննախընթաց խանդավառություն էին ստեղծել ամբողջ Ջանգեզուրում: Այդ հաղթանակները տոնելու համար հենց նույն ապրիլի 22-ին Ջանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքում տեղի ունեցավ մեծ գորահանդես: Հրապարակում շարվել էր զինավառ զորքը, քաղաքից և գյուղերից հավաքվել էին հազարավոր մարդիկ. նրանք եկել էին փառաբանելու Կապարգողթի հերոսներին և նրանց առաջնորդին:

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 8, գ. 106, թ. 1:

Վերջին փառավոր հաղթանակների առթիվ շնորհակալական խոսքեր ասացին Ս. Մելիք-Յոլյանը և Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Զաքար Յոլյանը, ապա ելույթ ունեցավ Կապարգողթի հերոս հրամանատար Գարեգին Նժդեհը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կատարած հերոսությունների համար ստացած իր Գեորգիյան խաչը Ս. Մելիք-Յոլյանը անձամբ կախեց Գարեգին Նժդեհի կրծքին և ցանկություն հայտնեց մոտ ապագայում այդ խաչի կողքին կախված տեսնել Հայաստանի Հանրապետության «Մեծն Վարդան» զինվորական շքանշանը¹:

Այստեղ էլ հենց տոնահանդեսի ժամանակ ժողովուրդը պահանջեց օգնության գնալ Արցախին: Նոր ուժերով արցախահայությանը օգնության գալու հարցը վճռված էր:

Ապրիլի 23-ին Կապարգողթի ուժերը Նժդեհի զլխավորությամբ Կապանի շրջանից Դիզակի վրայով անցան Վարանդա և ուղղություն վերցրին դեպի Շուշի: Այդ ընթացքում ճանապարհի երկու կողմերի գյուղերի թուրք և քուրդ բնակիչները, թողնելով տները, հեռացան տարբեր ուղղություններով, զլխավորապես՝ Պարսկաստան²:

Շուշիում գտնվող Դրոն ապրիլի 26-ին հետևյալ խոսքերով ողջունեց Արցախ մտած զանգեզուրցիներին.

«Շնորհավորում եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, որ ցանկալի բոլորին նրանք օգնության հասան հարազատ Ղարաբաղին: Յուրաքանչյուր զանգեզուրցի թող հիշի, որ կռվելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դրանով նա կռվում է ամբողջ Հայաստանի և, մասնավորապես, Զանգեզուրի ազատության և խաղաղության համար: Վստահ եմ, սպանե՛ր և զին-

¹ Տե՛ս Վ. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 41:

² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 242, գ. 486, թթ. 136, 137:

վորնե՛ր, առաջնորդությամբ ձեր արժանավոր հրամանատար փոխգնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացիների հետ, որ ահա ամբողջ ամիս կռվում են, ոչ միայն կթեթևացնենք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլև ձեր կորովի ասպետական գործողություններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտավորության և ազատ գոյության ապագայի գրավականը»¹:

Զորքերի զգալի մասը Արցախ անցնելուց հետո, բնականաբար, թուլանում էր Զանգեզուրի պաշտպանական ուժը: Ուստի գավառի իշխանությունները միջոցներ ձեռնարկեցին առաջվա նման բարձր պահելու բնակչության զգոնությունը և զինյալների մարտական ոգին:

Ի կատարումն հայոց բանակի՝ Արևելյան խմբավորման հրամանատարի ապրիլի 22-ի հեռագրի՝ գեներալ Ն. Ղազարյանը իր նոր պաշտոնում ապրիլի 25-ին տվեց հ. 1 հրամանը՝ «Զանգեզուրի գավառին»: Հրամանով Զանգեզուրի գավառը համարվեց ռազմական դրության մեջ. ստեղծվեց զինվորական դատարան՝ հրձիգության և այլ ծանր մեղքեր գործածներին խստագույնս պատժելու համար: Շեշտվում էր, որ հատկապես անողոքաբար կպատժվեն «Աղդբեջանից բխող հանցավոր պրովոկացիոն ազիտացիա» անողները, «մեղավորները կհանձնվեն զինվորական դատարանին, որպես դավաճաններ, իսկ կասկածելիները կաքսորվեն»: Զինվորական ծառայության ենթակա 20-50 տարեկան բոլոր քաղաքացիները «առաջին իսկ պահանջով պարտական են ներկայանալ, ուր հարկն է: Չներկայացողները կենթարկվեն զինվորական դատի»²:

1920 թ. ապրիլի 25-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում գումարվեց Արցախի հայ գյուղացիության 9-րդ համագումարը, որին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 8, գ. 106, թ. 1, 2:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 3:

մասնակցում էին միայն Վարանդայի և Դիզակի պատգամավորները: Համագումարը որոշեց «Լեոնային Ղարաբաղը հայտարարել որպես Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի մաս և խնդրել Մոսկվայում գտնվող Հայաստանի պատվիրակությանը (նկատի էր առնվում Լ. Շանթի պատվիրակությունը¹: - *Ա. Ա.*)՝ համագումարի որոշման մասին հայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը»: Համագումարն ընդունեց Դրոյի բոլոր առաջարկները, այդ թվում՝ զորահավաք անցկացնելու պահանջը: Նաև որոշում ընդունվեց «Ղարաբաղի դատը պաշտպանելու համար» ներկայացուցիչ ուղարկել Թիֆլիս՝ կովկասյան հանրապետությունների նոր համաժողովին մասնակցելու ²:

Այդ օրերին հայ գյուղացիության համագումար տեղի ունեցավ նաև Մարտակերտում, որին մասնակցեցին Խաչենի, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի գավառներից եկած պատգամավորները: Այս համագումարը նույնպես որոշեց Թիֆլիս ուղարկել պատգամավոր՝ կովկասյան հանրապետությունների համաժողովին արցախահայության պահանջը ներկայացնելու համար: Ապա, քննարկելով այն կարևոր հարցը, թե Լեոնային Արցախը Հայաստանի և Ադրբեջանի Հանրապետություններից որի իշխանությունն է նախընտրում, համագումարը միաձայն որոշում ընդունեց. «Ոչ մի դեպքում և ոչ մի պայմանով չենթարկվել խան-բեկական կառավարությանը»³:

Նույն օրերին թիֆլիսաբնակ ղարաբաղցիների հայրենակցական ընկերության կոմիտեի հանձնարարությամբ Արամայիս Երզնկյանը և Սիմոն Փիրումյանը մեկնեցին Մոսկվա և հանգա-

¹ Է. Ա. Զոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921), Երևան, 2010, էջ 23:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 461, թ. 144:

³ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ. 191-192:

մանորեն շարադրված գեկուցագիր ներկայացրին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը: Զեկուցագրում ասված էր, որ «Վերջին երկու-երեք տարվա ընթացքում Ղարաբաղի աշխատավորները կռվել են մեծամասնական գաղափարների համար, սպասել են մեծամասնականներին, ձգտել են ազատվել բուրժուա-կալվաճատիրական Ադրբեջանի գերիշխանությունից և միանալ Հայաստանին»¹:

Բայց հենց այդ ժամանակ տեղի ունեցավ դեպքերի անսպասելի շրջադարձ:

Մարտի 25-ին Ֆ. Խան-Խոյսկու հետ հանդիպման ժամանակ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի այն հարցին, թե «Դուք հնարավո՞ր եք համարում բոլշևիկների արշավանքը դեպի Անդրկովկաս», Ադրբեջանի արտգործնախարարը պատասխանել է. «Հաստատ ոչինչ չի կարելի ասել»²: Իսկ այն հարցին, թե «Դուք տեղեկություն չունե՞ք դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի որոշման մասին, որ եթե Անդրկովկասի հանրապետությունների վրա հարձակում լինի, սրանք որևէ օգնություն կստանան նրանցից», Ֆ. Խան-Խոյսկին պատասխանել է. «Մինչև այժմ նրանց կողմից ոչ աջակցություն է եղել և ոչ էլ որևէ խոսք: Մենք դիմել ենք նրանց և խնդրել հայտնելու, թե վտանգի դեպքում ինչով են աջակցելու մեզ»³:

Դեռ մարտի վերջին Այսրկովկասում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ամերիկայի ներկայացուցիչները, Թիֆլիսում մի առիթով անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ դիրք են բռնելու դաշնակից երկրները, եթե ռուս բոլշևիկյան բանակները մոտենան Այսրկովկասի սահմաններին, վստահաբար հայտարարել

¹ «Մշակ», 1920, 21 օգոստոսի, թիվ 76:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 606, թ. 6:

³ Նույն տեղում:

էին, թե Այսրկովկասի անկախ հանրապետությունների դեմ խորհրդային բանակների հարձակման դեպքում Անտանտը ստիպված կլինի այդ հանրապետություններին օգնություն ցույց տալ ոչ միայն ռազմական հանդերձանքով ու զենքով, այլև մարդկային ռեսուրսներով, ըստ որում՝ այդ օգնությունը կլինի ավելի զգալի, քան Դենիկինին ցույց տված օգնությունը: Բացի այդ՝ բացառված չէ, որ իրենց երկրները նորից Ռուսաստանին ենթարկեն տնտեսական բլոկադայի¹:

Բայց դրանք միայն խոսքեր էին: Բոլշևիկյան 11-րդ բանակի մի մասը, թվով 7-8 հազար մարդ, արդեն կենտրոնացել էր Դադստանում: Դա անհանգստություն էր պատճառում Ադրբեջանի ղեկավար շրջաններին և երկյուղ ներշնչում, որ բոլշևիկյան այդ ռազմուժը կարող է առաջանալ դեպի իրենց երկիրը: Անհանգստությունը գուրկ չէր հիմքից:

Ապրիլի 26-ին Ադրբեջանի կառավարությունը թատերական-դիվանագիտական մի ժեստ արեց. դիմեց Վրաստանի կառավարությանը, որի հետ ուներ զինական դաշինք և նրանից խնդրեց ռազմական օգնություն՝ իր սահմանների վրա հայտնված ռուսական բոլշևիկյան զորքերին դիմադրելու համար: Միաժամանակ Ադրբեջանը դիմեց դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին՝ նրանց խնդրելով Հայաստանից պահանջել հավաստիացումներ, որ նա հարձակումներ չի գործելու Ադրբեջանի տարածքների վրա, որպեսզի վերջինս հնարավորություն ստանա Ղարաբաղից և Հայաստանին սահմանակից այլ վայրերից իր զորքերը հանելու ու նետելու երկրի անկախությանը սպառնացող կարմիր բանակի դեմ:

Վրաստանի կառավարությունը Ադրբեջանին անմիջապես հայտնեց, որ իր երկիրը պատրաստ է ռազմական օգնություն ցույց տալու բարեկամ երկրին:

¹ Տե՛ս “Бакинец”, 29 марта, 1920:

Ադրբեջանի կառավարության խնդրանքի մասին դաշնակիցների ներկայացուցիչները ապրիլի 26-ին հարցում արեցին Հայաստանի կառավարությանը: Վերջինս դեռ չէր հասցրել պատասխանել, երբ հաջորդ օրը՝ ապրիլի 27-ին, կարմիր բանակը մտավ Ադրբեջանի սահմաններից ներս:

Ինչո՞ւ էր Խորհրդային Ռուսաստանը այդպես շտապել մտնել Այսրկովկաս:

- 1) Դեռ 1920 թ. հունվարի կեսերին քեմալական Տաճկաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև կնքվել էր մի գաղտնի դաշնագիր, որով Ռուսաստանը պարտավորվել էր խզել բոլոր կապերը համաձայնության պետությունների հետ և երկրում հաստատել խորհրդային կարգեր: Դա պատնեշ կստեղծեր այդ պետությունների առջև, որոնք ցանկանում էին ամուր նստել Կովկասում և Ռուսաստանը դուրս մղել այնտեղից: Եվ Կովկասը կորցնելու վտանգից դրդված՝ խորհրդային կառավարությունը որոշեց ժամ առաջ այնտեղից հեռացնել համաձայնության տերություններին:
- 2) Բոլշևիկյան կառավարությունը հսկայական ջանքեր էր գործադրում երկրի տնտեսությունը վերականգնելու համար, իսկ առանց նավթի անհնարին էր աշխատեցնել գործարանները, գործի զգել նավթային շարժիչները և այլն: Բայց հսկա Ռուսաստանում նավթ չկար: Նավթը Բաքվում էր, որը պետք էր գրավել:
- 3) Տաճկաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունները վերջինիս հնարավորություն էին տալիս քեմալականների միջամտությամբ իր կողմը քաշել Ադրբեջանին և նրա օգնությամբ ցամաքային ուղղակի կապ հաստատել Տաճկաս-

տանի հետ Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջևան գծով և, իբրև պարզև, Բաքվի կառավարմանը հանձնել նշված հայկական երկրամասը:

Ադրբեջանի սահմաններում հյուսիսից անակնկալ հայտնված կարմիր զորամասերը, չհանդիպելով դիմադրության, մոտեցան Բաքվին: Մուսավաթական կառավարությանը ներկայացվեց վերջնագիր, որը նույն օրը ձայների մեծամասնությամբ ընդունվեց երկրի խորհրդարանի կողմից:

Ապրիլի 28-ին կարմիր բանակը մտավ Բաքու և մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետությունը հայտարարվեց խորհրդային բոլշևիկյան հանրապետություն: Անմիջապես գործի անցան նախապես կազմված խորհրդային մարմինները: Բոլշևիկյան իշխանության հաստատման ընթացքում Ադրբեջանից չքացավ անգլիական ազդեցությունը:

Խաբկանք դուրս եկավ դաշնակից տերությունների ներկայացուցիչների այն խոստումը, թե այսրկովկասյան անկախ հանրապետությունների դեմ բոլշևիկյան հարձակման դեպքում իրենց երկրները օգնության են գնալու նրանց:

Ադրբեջանում գլխապետույտ արագությամբ կատարված անարյուն այս հեղափոխությունը թեև անակնկալ էր հայության և հայկական կառավարության համար, բայց հայկական կողմին հենց սկզբից պարզ էր, որ կատարվածը խաբկանք է, որ մուսավաթական կառավարությունը վարագուրվել է և ներկայանում է բոլշևիկյան դիմակով:

Ռուս բոլշևիկյան ալիքը Ադրբեջանի վրայով հասավ Հայաստանի սահմաններին և առաջին հերթին սպառնաց Արցախին ու Զանգեզուրին:

Դաշտային աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում Զանգեզուրից եկած մարտիկները ազատագրված Արցախի տեղական

ջոկատների հետ ամբողջ մեկ ամիս իրենց դիրքերում կազմ ու պատրաստ էին հակահարված տալու խորհրդայնացված Ադրբեյջանի «կարմիր» հրոսակախմբերին և նրանց աջակից կարմիր զորքերին:

1918 թ. գարնանից մինչև 1920 թ. գարունը, շուրջ երկու տարի, Ջանգեզուրի հայությունը հերոսական մաքառումների և անհուն զոհողությունների գնով կարողացավ օսմանյան ու ադրբեյջանական զավթիչներից պաշտպանել իր հայրենի լեռնաշխարհը: Նա ապրում էր անկախ՝ ունենալով իր սեփական կառավարությունը, պետական ներքին կազմակերպությունը և զինված ուժերը՝ միշտ իրեն համարելով Հայաստանի անբաժան մասը: Եվ դա այն ժամանակ, երբ գավառը, խոստումներից ու համակրանքի արտահայտություններից բացի, ոչինչ կամ համարյա ոչինչ չէր ստանում դրսից: Ջանգեզուրցին ցույց տվեց, թե ինչպես է կարողանում արժևորել զենքի ուժը, նախընտրում պատվավոր մահը ստրուկի կյանքից: Թշնամու բոլոր հարձակումները, ալիք առ ալիք գարնվելով հայրենապաշտ ու քաջ զանգեզուրցիների անհողողող կամքին և վճռականությանը, ջարդուփշուր էին լինում: Ջախջախված զորքերի մնացորդները գլխիկոր բռնում էին փախուստի ճանապարհը:

Ջանգեզուրը միշտ մնաց կանգուն, ազատ ու հպարտ:

«Ղարաբաղի հանդեպ Ջանգեզուրը բախտավոր էր նրանով, որ սկզբից իսկ վանել էր իրենից թուրք-թաթարական լուծը և անվնաս դարձրել օտար աշխարհակալների դավերը: Վարված չլինել նա այս կերպ, թերևս ավելի լավ չլինել նրա վիճակը այսօր, քան Ղարաբաղինը»¹:

Այդ ճակատագրական տարիներին Ջանգեզուրի ժողովրդի համար բախտավորություն էր, որ գավառի ղեկի մոտ էին փորձ-

¹ Զ. Ստեփանյան, Յուշեր, Թեհրան, 1930, էջ 72:

ված, խելացի, նվիրյալ ու հայրենապաշտ ղեկավարներ՝ Զանգե-
զուր-Արցախ զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դրոն,
Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ, Զանգեզուր-Ղա-
րաբաղի շրջանային խորհրդի նախագահ Արշակ Շիրինյանը, Կա-
պարգողթի հրամանատար Գարեգին Նժդեհը, Գողթանի կոմիսար
Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային
խորհրդի նախագահ Միքայել (Միշա) Պարոնյանը, Խորհրդի ան-
դամներ Նիկոլայ Հովսեփյանը, Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, Զանգե-
զուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Կապանի Ազ-
գային խորհրդի նախագահ Սմբատ բեկ Մելիք-Ստեփանյանը, ազ-
գային գործիչներ Զաքար Յուլյանը, Գերասիմ Բալայանը, Արտեմ
Խանգադյանը, Հակոբ Տերունին, Զաքար Տեր-Դավթյանը, Բագրատ
Բաղիրյանը, Զաքար Տեր-Ղազարյանը, Արմենակ Պարոնյանը,
Խաչատուր Մալինցյանը, Եփրեմ Վարդանյանը և ուրիշներ, զին-
վորական գործիչներ՝ Ռուբեն Նարինյանը, Հովհաննես Պարոն-
յանը (Յապոն), Սիսիանի ինքնապաշտպանական զորամասի
հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանը, կապիտան Նիկոլայ Դոն-
դարովը, հրետանաձիգ Սիմոն Մելիք-Հարությունյանը (Թոփչի
Սիմոն), Տաթևի վանքի վանահայր, հարյուրապետ Հովհաննես
Տեր-Գրիգորյանը, հարյուրավոր խիզախ սպաներ և կորովի մար-
տիկներ, Կապանի, Մեղրու, Գորիսի, Սիսիանի շրջանի բոլոր գյու-
ղերից կամավոր-քաջագունների մի ամբողջ կոհորտա:

Զանգեզուրին վիճակված էր նոր բախումներ ու արյունալի
նոր կռիվներ՝ մուսավաթական-բոլշևիկյան միացյալ ուժերի դեմ:
Սկսվում էր զանգեզուրյան հերոսապատումի նոր փուլը (1920
հուլիս-1921 թ, հուլիս)՝ իր առասպելական դրսևորումներով:
Սկսում էր ազատության համար դյուցազնական մի գոյամարտ,
որը գլխավորելու էր արդեն Կապարգողթում լեզենդ դարձած
Գարեգին Նժդեհը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Ա. Ա. – 36

Ա. Ն. տե՛ս Նուրիջանյան Ար-
շակ

Ա. Ս. տե՛ս Սիմոնյան Արամ

Աբաշիձե Կ. – 54

Աբեղեան Արտ. – 56, 58

Աբրահամյան Ա. Ա. – 15

Աբրահամյան Հ. – 54, 104, 232,
250, 257, 261, 262, 264, 265,
380, 381, 386, 391

Ազատյան Ա. – 314

Ազատյան Հ. – 96

Աթայան Կ. – 656

Աթայան Սամսոն – 477, 607

Աթաջանյան Գերասիմ – 60, 61,
476, 561, 607

Աթաջանյան Միքայել – 562

Ալավերդյան Մ. – 114

Ալեքսանյան Ալեքսան – 159

Ալեքսեն-Մեսիսի Շ. – 61

Ալիշան Ղևոնդ- 8

Ալշիբայա Գրիգորի – 498, 594,
597, 653

Ահարոնյան Ա. (Ահարոնեան
Ա.) – 55, 572

Ահարոնյան Վարդգես – 95, 370

Աղաբաբան – 653

Աղաբեկ – 477, 607

Աղախանյան Նիկողայ – 477, 606

Աղախանով Դ. – 148

Աղախանով Եփրեմ բեկ – 35

Աղայան Գարեգին – 73

Աղասի – 253

Աղան Ա. – 674, 675

Աղան Հասան բեկ – 591

Ամատունի Նապոլեոն – 37

Ամիրջանյան – 632

Ամուրեան Ա. – 97

Այվազյան Ա. – 19

Այվազյան Հովհաննես – 95, 99,
100, 132, 134, 135, 139, 140,
149, 151, 152, 261, 264, 266,
278, 304

Այվազյան Մ. – 176

Անանուն Դավիթ – 58, 87, 428

Անդերսոն Զարլգ Ալեքսանդր –
243

Անդրանիկ – 81, 84, 95-120, 122,
124, 126-158, 160, 161, 165,
167, 169, 177-208, 210-213,
215-224, 226, 227, 230, 232-
239, 245, 247, 249-273, 276-

280, 282, 283, 285-300, 302-318, 321-326, 328, 333-336, 340-346, 350, 352-354, 356, 358, 363-366, 368-372, 374, 415, 435, 452, 453, 457, 530, 539, 549, 583, 672
 Անտոնյան Եզոր – 73, 477, 562
 Անուշյան – 478
 Առանշահիկներ – 16
 Առաքելյան Արշակ – 477, 606, 607
 Առաքելյան Գ. – 31, 57
 Առաքելյան Դանիել – 171, 172
 Առաքելյան Հ. – 8
 Առաքելյան Վ. – 549, 552, 580, 586, 589, 608, 620, 627-629, 634
 Առուշանյան Աստվածատուր – 274
 Առուշանյան Հայրապետ – 72, 219
 Ասատուրյան Ավետիս – 376
 Աստուածատուրեան Ա. – 54-56, 64, 83, 99, 329-332, 340, 356, 376, 380, 381, 385, 400, 409, 547-549
 Ասփեր խան – 635, 636
 Ավանեսյան Խաչատուր – 184
 Ավետիսյան Խ. – 8
 Ավետիսյան Հ. – 61
 Արամ – 200

Արարատյան Քրիստափոր – 274, 533
 Արզանով Ռուբեն – 587
 Արզումանյան Միքայել – 386-388, 391, 392-394, 398, 410-412, 421
 Արղության Հովսեփ – 396-402, 408, 409, 412, 414, 420, 541
 Աւօ – 477, 573

Բ

Բաբալեան Ա. – 246, 261, 376, 382, 383, 385, 409
 Բաբայան Արսեն – 477, 637
 Բաբայան Սահակ – 71
 Բագրատունի Յակով (Հակոբ) – 243, 271, 272, 315, 316, 322-325, 341, 356, 357
 Բագրատունիներ – 13
 Բադալյան Ա. – 451
 Բադալյան Հակոբ – 159
 Բաղիրյան Բագրատ – 696
 Բալայան Ալեքսան (Ալեքսան Դայի, Ելեքսան Դայի) – 171, 228, 236, 283
 Բալայան Գերասիմ – 355, 356, 376, 696
 Բալաչյան Միքայել (Բալաչիխյան Միխայիլ) – 72, 220
 Բակունց Արսեն – 195

Բակունց Երեմիա – 71, 286, 376,
402

Բաղաց իշխաններ – 453, 549

Բաղիրյան Սերգեյ – 195

Բաղրամյան (ղատավոր) – 286

Բաղրամյան (պողպորուչիկ) –
219

Բարխուդարյան Ա. – 314

Բարխուդարյան Թովմաս – 477

Բարխուդարյան Ս. – 9

Բարսեղյան Խ. – 18

Բարսեղյան Վահան – 302

Բեկզադյան Տիգրան – 541, 594-
597, 610, 675

Բեհբուդով Լյուբովալի բեկ – 171

Բժշկյանց Հայկ – 37

Բիչ Վիլյամ – 243

Բիչերախով Լազար – 315-317,
324, 334

Բոնապարտյան Հայկ – 101, 122,
123, 207

Բորոյան Սմբատ – 118, 141, 143,
213, 238, 259, 277, 279, 298

Բորտ (Յակով Թոմանովիչ) –
138, 144, 180, 181, 270

Գ

Գաբբայի Մելիխադե – 646

Գալամբերյան Գնել եպսկ. – 12

Գալոյան Գալուստ – 54, 61, 374,
379, 380, 385

Գալուստ – 166

Գամբաշիձե Դավիթ – 535

Գասպարյան Գասպար – 97,
503, 518

Գասֆիլդ Նիկոլաս – 263

Գեգեչկորի Եվգենի – 61, 498,
500, 501, 510, 534, 537, 643-
645, 673-675

Գեորգեան Վարդան – 454, 478,
482-485, 487, 488, 519, 520,
522, 528-530, 550, 552, 553,
556, 558, 559, 561, 562, 581,
582, 586, 587, 589, 590, 606,
619-624, 626-630, 634-637,
657-660, 662, 667, 688

Գիբոն Վիլյամ Դաֆ – 275-277,
279, 280, 282-284, 321-323,
325, 326, 336, 342, 371

Գիլման Վեր – 243

Գինոս – 477

Գյուլխանդանյան Ա. (Գիւլխան-
դանեան Ա.) – 53, 59, 63,
572, 665

Գյուլնազարյան Մ. – 455, 632

Գրանդ Թոմաս Էդվարդ Միլլի-
գան – 598

Գրիգորյան Ա. – 49, 50

Գրիգորյան Աբգար – 72

Գրիգորյան Գր. – 9, 62, 71, 376

Գրիգորյան Գևորգ – 218

Գրիգորյան Հայկ (Անդրեաս) –
147, 193, 218, 220

Գրիգորյան Հարություն – 477,
606

Գրիգորյան Ռ. – 30

Գևորգյան Աստվածատուր –
189

Գևորգյան Թորգոմ – 300

Գևորգյան Համլետ – 103, 278,
423, 451, 514, 551, 574, 581,
590, 614, 655, 686

Դ

Դալի Ղազար (Բաղալքոխյան
Միքայել) – 640, 648, 651,
652, 655, 670

Դալի Մարմա – 236

Դանիելյան Խաչատուր – 73, 367

Դանիելյան Հովհաննես – 73

Դավթյան Արմենակ – 476

Դավթյան Դավիթ – 476, 477

Դավիթ-Բեկ – 8, 18-20, 215, 219,
479, 556, 558, 587

Դարբինեան Ռ. – 67, 82, 598

Դենիկին – 499, 500, 578, 682,
683, 692

Դենստերվիլ Լ. Չ. – 242, 243

Դեյեանց Տիգրան – 278, 548

Դոնդարով Նիկոլայ – 509, 591,
696

Դոնսկոյ Դ. – 61

Դորունց Նիկոլայ – 71, 364

Դրացենկո Դ. Պ. – 678-680, 683

Դրո (Դրաստամատ Կանայան)
– 210, 423, 428, 446, 463, 514,
551, 573, 574, 580, 581, 586-
588, 590, 614, 655, 686, 688,
690, 696

Դուբրովին Ֆ. Ֆ. – 285, 286

Դուման Նիկոլ – 488

Դև Էդմոն – 441

Ե

Ե. Ս. – 33

Եզանյան Ալեքսան – 230

Ենգիբարյան Գարեգին – 245,
258

Եպիսկոպոսյան Համազասպ –
487

Եսայան Դ. – 402

Եսայան Մելիքսեթ – 70, 376

Եվանգուլով Լևոն (Եվանգուլ-
յան) – 274, 490, 500, 534, 564,
597

Երզնկյան Արամայիս – 690

Զ

Զախարյան Խաչատուր – 72

Զավարյան Սիմոն – 43

Զատիկ – 132

Զարաֆյան Լևոն – 355, 356

Զաքարյան Մուշեղ – 70, 195,
 362, 364, 376, 415, 416, 434
 Զաքարյաններ – 14
 Զաքո – 507
 Զելինսկի Ս. Պ. – 28
 Զիաթխանով Իսմայիլ խան –
 175
 Զիլֆուղարյան Ս. – 12
 Զոհրաբյան Է.- 277, 278, 441,
 454, 547, 548, 550, 571, 608,
 620, 634, 660, 677, 690
 Զորավար տե՛ս Անդրանիկ

Է

Էդիֆ բեյ – 122, 522, 525, 530,
 554, 570, 571, 608, 626
 Էլչիբեկյան Միքայել – 73, 477
 Էնվեր փաշա – 238, 379

Թ

Թադևոսյան – 631
 Թաիրով Աբասկուլի բեկ – 570
 Թանգյան Ներսես – 613
 Թարխանով Նիկոլայ – 587
 Թարվերդյան Ա. – 651, 656, 668
 Թաունզենդ Ա. Ֆ. – 408-410, 412
 Թելունց Մալիկ – 19
 Թեկինսկի Մահմեդ խան – 419
 Թոմսոն Վիլյամ Մոնտգոմերի –
 243, 262-267, 270, 275, 281,

284, 290, 310, 322, 325-327,
 330, 336, 340, 350, 355, 365,
 372, 374, 375, 391-393, 419
 Թորոս իշխան – 556, 587, 660
 Թորոսեան Ռ. – 451
 Թորոսյան Ս. – 73, 435
 Թումանյան Հովհաննես – 99,
 430
 Թումյան Հարություն – 175, 177,
 378, 656

Ի

Իբրահիմբեկով – 494
 Իզեթ փաշա – 238
 Իզգահ բեյ – 136
 Իշխանյան Բ. (Իշխանեան Բ.) –
 168, 431
 Իշխանյան Եղիշե (Իշխանեան
 Եղիշե) – 31, 56, 88, 95, 103,
 163, 165, 176, 251, 264, 266,
 304, 316, 343-345, 351, 376,
 380-382, 386, 396, 655
 Իռանիայան Ա. – 176
 Իսախանյան Ն. – 176
 Իսահակյան Ավետիք – 618
 Իսահակյաններ – 619
 Իսկանդարյան Եգոր – 218
 Իսկանդարյան Եղիա – 378

Լ

Լազարև Էդվարդ – 38
Լազևան Գ. – 375, 458, 542, 544, 545
Լալան Ե. – 22, 36, 58
Լալայան Արտեմ – 8, 171, 228-230, 232, 233, 235, 236, 254, 387
Լալայան Մուշեղ – 451
Լաուտոն Ֆրեդերիկ Իստլենդ – 337, 384
Լենին Վ. – 121, 212
Լենկ-Թեմուր – 15
Լեո – 67, 84, 264, 329, 358, 381, 409, 418
Լիսիցյան Ստ. – 8
Լորդկիպանիձե Գ. – 674
Լվով Գ. – 52

Խ

Խալիլ բեյ (փաշա) – 121, 122, 124, 134, 136, 148, 212, 213, 216, 217, 240, 441, 467, 610, 677
Խանգաղյան Արտեմ – 590, 696
Խանգաղյան Ս. – 503
Խան-Խոյսկի Ֆաթալի – 61, 78, 213, 255, 262, 270, 290, 517, 542, 591, 597, 610, 616, 617, 670, 671, 674, 678, 686, 691

Խաչատրյան Գերասիմ – 433
Խաչատրյան Հ. – 431
Խաչատրյան Ս. – 8
Խաչատրյան Սմբատ – 675
Խաչատուրեան Յրթ. Յ. – 249, 329, 409, 413
Խասամեդով Խալիլ-բեկ – 61, 517, 542
Խատիսյան Ալեքսանդր (Խատիսեան Ալ.) – 77, 308, 310, 339, 340, 374, 391, 392, 396, 444, 451, 470, 473, 497, 498, 501, 502, 510, 511, 514, 533-538, 540, 541, 546, 547, 564-566, 571, 572, 592, 593, 597, 599, 600, 610, 613, 616, 617, 646, 665, 674
Խատիսյան Գևորգ – 258
Խարազյան Երվանդ (Երո) – 259
Խարլամով Վ. – 54
Խեչո – 488
Խոնդկարյան Ա. – 428
Խոջաբաղյան Սմբատ – 184
Խոջաբեկյան Վ. – 37
Խոջա-Էյնաթեանց Յ. – 25, 27, 31
Խոջամիրյան Կարապետ – 38
Խոջամիրյան Հովհաննես – 38
Խոջայան Ի. – 431
Խորենի Վ. – 428
Խուդադով Ռ. – 372-374
Խուրշուդյան Դավիթ – 189

Ծ

Ծառուրյան Ալեքսանդր Ռու-
բենի – 170, 653

Կ

Կասիմով – 652
Կասմինին Ռոդիոն – 140, 154,
158, 220
Կարաբեկով Կ. – 431
Կարապետեան Յովհ. – 38, 41
Կարապետյան Համբարձում –
95, 99, 100, 101, 125, 132,
134, 156, 264, 277, 293, 304
Կարճիկյան Խ. – 61
Կերենսկի Ա. – 70
Կիշիմբեկով – 685
Կլատերբակ Սեսիլ Հ. – 430, 431
Կոլմակով Ալեքսեյ Գրիգորևիչ –
270, 395, 407
Կոլչակ – 324
Կոնդուրով Ա. – 37, 42, 43
Կոնդուրով Գ. – 37, 42
Կոնդուրով Խարլամպի (Ուստա
Ալավերդի) – 37
Կոչարլինսկի – 652
Կոստանյան Ռ. – 47
Կորի Ջորջ Նորտոն – 422, 427,
497, 533, 536
Կրիկորով Գևորգ – 219

Կրիչինսկի Օլգերբեյ – 675
Կուզմինսկի Ալեքսանդր – 33
Կուզնեցով – 503

Հ

Հախվերդյան Ս. – 8, 9, 62, 71,
376
Հախվերդով (Ախվերդով Աբդու-
ռահիմ բեկ) – 472, 496, 546
Հակոբյան Սերգեյ – 477
Հակոբյան Սիմոն – 618
Համադանցի Աստվածատուր Ա
– 19
Համբարձումյան Ռաֆայել –
451, 452, 454, 479, 485, 486,
572, 627-629, 634, 658-660
Համբարձումյան Սողոմոն – 73
Համբարյան Ա. – 35, 38, 40, 44,
45
Համիդ Աբդուլ – 464
Հայպետ Եղ. – 86
Հայրապետյան Ա. – 38
Հաջինսկի Մամեդ Հասան – 517,
542
Հաջին – 268, 269
Հասան Բասրի բեյ – 175
Հասանբեկով Աբդուլլա բեկ –
276
Հասկել Վիլյամ Նեֆյու – 470-
473, 495-497, 511, 512, 514,

524, 532, 533, 546, 547, 564-
567, 603, 605, 646
Հարություն – 200
Հարությունյան Լևոն – 72
Հարությունյան Մարտիրոս –
541, 639, 644, 645, 650, 670,
673, 677, 679, 680, 691
Հատուկ – 369, 370
Հեղար բեկ – 436
Հեղարով Ն. – 49
Հովհաննիսյան Մ. – 141
Հովհաննիսյան Ռ. – 329, 356,
396, 420, 433, 461
Հովսեփյան Բ. – 225
Հովսեփյան Դանիել – 72
Հովսեփյան Նիկողայ – 70, 71,
195, 226, 237, 255, 266, 315,
316, 395, 407, 409, 505, 506,
509, 621, 696
Հուսեփիյան Մ. – 376

Ղ

Ղազախեցյան Վ. – 30
Ղազանչյան Բագրատ – 171, 228
Ղազարյան Բագրատ – 119
Ղազարյան Լևոն – 53
Ղազարյան Ն. (Ղազարով) – 551,
552, 573, 574, 580-582, 586,
591, 620, 624, 627, 628, 660,
665, 666, 687-689
Ղաջար – 658

Ղարազյոզյան Գ. – 173
Ղարախանյան Միքայել – 72
Ղարիբյան Ա. – 612, 638
Ղուլյան Յու – 329, 415, 544, 545,
569, 675, 676

Մ

Մալինցյան Խաչատուր – 376,
503, 509, 696
Մալունց Ղազար – 101, 509
Մախարաձե Գ. Ֆ. – 498, 499,
674
Մակաս Ա. Գ. – 492
Մահմուդ բեկ – 647
Մամիկոնյան Ստեփան – 675
Մանանդյան Հ. – 431
Մանուկ – 128, 142, 191
Մանուկյան Արամ – 340
Մանուչարյան – 286
Մատակյան – 633
Մաքսիմովիչ – 425
Մելիք-Ազարյանց Ա. – 37, 38,
42, 43, 101
Մելիք-Ասլանով Խուդադար
բեկ – 61, 432, 433, 591
Մելիքեան Յ. – 53
Մելիք-Կարակոզով Մ. բեկ – 38
Մելիք-Հարությունյան Սիմոն
(Թովփի Սիմոն) – 506, 509,
696

Մելիք-Հովսեփյան Աշոտ – 171,
399, 400

Մելիք-Հուսեփյաններ – 21

Մելիք-Հուսեփյան Մանուչար
բեկ – 22

Մելիք-Հուսեյնով Բողդան – 260

Մելիք-Մուսայանց (Մելիք-Մուս-
յան) Աշոտ – 187, 216, 569,
620-622, 696

Մելիքյան Վ. – 53-55

Մելիք-Յուլյան Շամիր – 220

Մելիք-Յուլյան Սերգեյ (Մելիք-
Եօլչեան Ս.) – 56, 83, 380,
382, 400, 401, 409, 413, 415,
434, 509, 551, 562, 572-574,
614, 616, 635, 648, 664, 665,
667, 668, 671, 687, 688, 696

Մելիք-Նամազալիև – 167

Մելիք-Շահինազար – 254

Մելիք-Շահինազարյան Գ. – 171,
173

Մելիք-Շահինազարյան Միքայել
բեկ – 94, 102, 104, 105, 126,
127, 137, 143-145, 162, 163,
180, 181, 190, 191, 194, 199,
200, 217, 224, 236, 237

Մելիք-Շահինազարյան Սոկրատ
բեկ – 171, 224, 225, 228, 236,
251-254, 265, 342, 346, 347,
357

Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ
բեկ – 73, 100, 205, 217, 273,

289, 319, 376, 402, 405, 406,
477, 562, 696

Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն
բեկ – 73

Մելիք-Փարսադանով Սաֆրազ
– 37

Մելիք-Փարսադանով
Քրիստափոր – 37

Մելիք-Քարամյան Ա. – 165

Մելիք-Քարամյան Իվան բեկ
(Իվանբեկ) – 73, 217, 477

Մելիք-Օհանջանյան Միխայիլ –
509

Մեհմանդարով Սամեդբեկ –
346, 591, 627, 651, 655, 683,
685

Մեսյան Զախար – 655, 656

Միանսարյան Ա. – 643

Մինախորեան Վ. – 27, 58

Մինասյան Լևոն – 117

Միրզաբեկյան Իշխան – 355

Միրզան Բեգլար բեկ – 37, 38

Միրիմանյան Վալենտին – 587

Միրումյան – 23

Միքայելյան Արսեն (Միքայե-
լեան Ա.) – 96, 97, 101, 152,
257, 260, 261, 589, 591, 593,
604, 618, 655

Մխիթար Սպարապետ – 20

Մկրտչյան Բալասան – 72

Մնացականյան Ստ. – 8

Մոհրաթյանց Համբարձում –
184

Մոնք-Մեյսոն Գոդֆրի Նոել
Գրեյ – 354-357, 388, 393, 414
Մուշեղ – 99, 127, 128, 191
Մուսայելյան Գարեգին – 210
Մուսայելյան Հ. – 171, 172
Մուսայելյան Սարգիս – 34
Մուսան Օջախկուլի – 654
Մուրադխանյան Ասլան (Ասլա-
նիկ) – 171, 232
Մուրադխանյան Արիստակես –
587
Մուրադյան Դ. – 35, 38, 40, 44,
45

Յ

Յադիգարով Իսրաֆիլ բեյ – 503
Յապոն տե՛ս Պարոնյան Հով-
հաննես
Յավեր փաշա – 179
Յոլյան Զաքար – 509, 688
Յովակիմյան Բ. – 451
Յուզբաշյան Ավան – 639
Յուզբաշյան Ռ. – 653

Ն

Նաբի – 31
Նազարբեկյանց (Նազարբեկով)
Խաչատուր – 37, 42, 43

Նախիջևանսկի Հուսեին խան –
509

Նասիբյան Ներսես – 355
Նարիկյան Ռուբեն – 504, 509,
637, 696

Նեյբաթյան Ներսես – 231

Ներուշն Ա. – 61

Նժդեհ Գարեգին – 451-455, 465,
476-489, 517-523, 525, 526,
528-531, 548-554, 556-564,
569, 570, 572-574, 580-586,
588-590, 606, 608, 619-631,
633-638, 657-660, 662, 663,
666-669, 672, 688, 689, 696

Նիկոլայ II – 33, 50, 53

Նիկողոսյան Նիկոլայ – 476

Նոնանկուրի դե Շ.-Մ. – 646

Նովրուզով Թեյմուր բեյ – 609,
611

Նուրի փաշա – 78, 79, 111, 112,
173, 178, 240, 264, 491, 609-
611, 616, 627, 638, 658, 684

Նուրիջանյան Արշակ – 73

Նուրիջանյան Կարապետ – 477

Նուրով Նիկոլայ – 587

Շ

Շահ-Աբաս – 16

Շահմազյան Արսեն (Շահմա-
զեան Արսեն) – 337, 339, 340,

351, 358, 359, 364, 375, 388,
 390-393, 395, 397, 398, 400-
 402, 407, 409-411, 413, 437,
 446, 447, 450-453, 468, 469,
 471, 475, 491, 493, 503-506,
 508, 509, 519, 520, 549, 551

Շահնագարյան Ասլան – 232,
 233, 235, 280, 282, 335

Շահնագարյան Լևոն – 282

Շահնագարյան Հայկ Մ. – 356

Շահնագարյան Ռուբեն – 433

Շահումյան Ստեփան Գ. – 81,
 121, 122

Շանթ Լևոն – 511, 690

Շատլվորթ Դիգբի Ինգլիզ – 375,
 377, 379-382, 391, 393, 395-
 400, 402-404, 406-414, 417,
 418, 421, 430

Շարդինյի Պիեռ-Օգյուստ – 420,
 495

Շելկովնիկյան Գրիգոր Հարու-
 թյունի – 328, 440

Շիխլինսկի Ալի-Աղա – 492, 498

Շիրինյան Արշակ – 70, 98, 156,
 159, 160, 167, 209-211, 220-
 222, 224, 227, 230, 233, 237,
 255, 258, 266, 315, 316, 376,
 395, 402, 407, 409, 416, 447,
 449-452, 475, 476, 509, 696

Շուշինսկի Ֆ. – 176, 266

Ռ

Ռսկանյան – 631

Չ

Չելեայան Անդրանիկ – 95, 101,
 124, 132, 134, 152, 156, 259,
 261

Չիլինգարյան – 276

Չիսեիձե Ն. – 74

Չիսենկելի Ա. – 54, 61

Չոլո – 128

Չուբարյան Պ. – 431

Չուրսիս Գ. – 21

Պ

Պանդուխտ – 101, 118, 119

Պապաջանով Մ. – 54

Պատկանյան Ռ. – 563

Պարոնյան Արմենակ – 696

Պարոնյան Հովհաննես (Յա-
 պոն) – 210, 278, 495, 509,
 581, 588, 590, 607, 696

Պարոնյան Միքայել (Միշա) –
 71, 101, 105, 106, 185, 188-
 190, 195, 200, 295, 298, 299,
 301, 303, 505, 509, 696

Պետրոսյան Արտեմ – 231

Պետրոսյան Գ. – 535, 598
 Պետրոսյան Վարդապար – 607
 Պետրոսյան Քր. – 8
 Պողոսյաններ – 15
 Պսուրյան Լևոն վարդապետ – 173
 Պուադեբար Ա. – 603
 Պֆելլեր – 22

Ջ

Ջամալյան Արշակ – 311
 Ջաֆարով Մ. – 54, 61, 472, 496, 513, 540, 564, 565
 Ջեբեջի Սարգիս – 101, 122, 207
 Ջեմիլ Ջահիդ բեյ – 169-172, 174, 175

Ռ

Ռասուլզադե Մահմեդ (Ռասուլ Ջադե) – 79, 461
 Ռեկլիս Էլիզե – 58
 Ռեյ Ջեյմս – 495, 496, 532-537, 547, 567
 Ռոզով Յակով – 37
 Ռոստոմ (Ջորյան Ստեփան) – 211, 488, 625, 626
 Ռուստամբեկով Շ. – 431, 433
 Ռուստամով Աբդուլազիմ – 135

Ս

Սադովնիչի Վ. – 682
 Սազանդարյան Տիգրան – 71, 224, 295
 Սահակ – 477
 Սահակյան Տ. – 8
 Սամոյլենկո – 682
 Սասունի Արմեն – 155, 220
 Սասունի Կարո – 277
 Սավադյան Ավանես – 72
 Սարատիկյան Մեսրոպ բեկ – 62
 Սարգիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաքո) – 138, 188, 504
 Սարգսեան Ե. – 59, 82
 Սարգսեան Լևոն – 56, 58
 Սարգսյան Ա. Ա. – 417, 472, 473
 Սարգսյան Արշակ – 477, 607
 Սարգսյան Գարեգին – 530
 Սարգսյան Ստեփան – 210, 262
 Սարուր (Քիրս Սարոտ) – 102-105, 149, 163, 165, 249, 251, 252, 261, 262, 264, 266, 302, 349, 356, 380, 381, 386
 Սաֆրազբեկյան – 219
 Սեբաստացի Ղուկաս – 19
 Սելիմով Հաբիբ – 651-653, 677, 684, 685
 Սերգեն Ա. Ի. – 678, 679
 Սիգմա – 426, 457, 461, 462
 Սիլիկյան Մովսես (Սիլիկով) – 210, 277, 492, 660, 687

Միմենս եղբայրներ – 39

Միմոնյան Արամ – 35, 38, 40, 44,

45, 58, 63, 111, 122, 129, 142,
156, 161, 166, 167, 186, 187,
192, 204, 213, 250, 251, 253,
258, 268, 277, 283, 288, 295,
299, 302, 310, 313, 321, 324,
373, 395, 451, 454, 463, 464,
471, 496, 498, 515, 535-537,
539, 542, 544, 562, 566, 567,
597, 598, 609, 631, 644, 645,
668, 669, 671

Միմոնյան Հրաչիկ – 33, 81, 95-
97, 99-105, 110, 124, 125, 130,
132, 134, 135, 139-141, 147,
148, 150-152, 156-159, 163-
165, 167, 174, 175, 181, 185,
189, 192-194, 206, 209, 219,
224, 232, 237, 246, 247, 249,
252, 258-262, 264-266, 277,
278, 284, 286-288, 291, 293,
297, 300, 302-305, 315, 317,
319, 325, 328, 329, 340, 349,
354, 356, 357, 370

Միմոնյան Ռ. – 84, 95, 100, 101

Սմբատ (Ագարակից) – 477

Սմբատ Բ թագավոր – 14

Սմբատ գահերեց (Օրբեյան) –
15

Սմբատյան Արտակ եպիսկո-
պոս – 12

Սյուրմեյան Արտավազդ վրդ. –
12

Սողոմոնյան Մ. – 54, 65

Սողոմոնյան Ս. – 53

Ստարիցկի – 22

Ստեմել – 8, 22, 95, 98-101, 104,
135, 141, 152, 156, 165, 185,
194, 195, 197, 257, 260-262,
293, 296, 388, 391, 402, 409,
410, 413, 519, 520, 549, 552,
559, 562, 628, 629, 634, 637,
357, 660

Ստեփանեան Յով. (Ստեփան-
յան Հովակիմ (Հովակ)) – 65,
95-97, 99-107, 125, 126, 129,
132-134, 139, 140, 143, 144,
147-150, 152, 154, 156-159,
162, 163, 190, 220-222, 225,
236, 237, 249, 257, 259-262,
264, 266, 278, 300, 302, 304,
306, 655, 662, 663, 695

Ստեփանյան Համազասպ – 476,
477

Ստեփանյան Հովսեփ – 364

Ստոռուքս Կլոդ Բեյֆիլդ – 597

Սուրխայ բեյ – 187

Սուլթանով Իլդիրիմ բեյ – 467

Սուլթանով Խոսրով բեյ
(Խոսրովբեյ) – 164, 329-331,
349, 353-356, 360, 361, 375,
377, 379, 381, 386-388, 391,
394, 395, 399, 410, 413-415,

419, 423-427, 430-434, 439,
445, 456-459, 462, 463, 466,
491, 503, 517, 535, 536, 564,
565, 592, 595, 605, 611, 613,
639-642, 653, 654
Սուլթանով Ջալիլ բեկ – 64, 662
Սուլթանով Սուլթան բեկ – 164,
426, 445, 467, 503
Սուլթանովներ – 329
Սուլկևիչ Վ. – 444, 463, 464
Սուրենեան Գ. – 211
Սուրխայ բեկ – 166
Սքուայր Ջ. Ֆ. – 263, 276
Սևյան Մատթեոս – 72

Վ

Վահան եպիսկոպոս – 653
Վանեայան Հարություն – 71
Վարդազարյան Բալասան – 72
Վարդան – 590
Վարդանյան Եփրեմ – 563, 696
Վարդանյան Լ. – 176
Վերմիշև Բրիստափոր – 374
Վեքիլով Մամեդ Ռիզա բեկ –
534, 564, 674, 675
Վեքիլով Մուստաֆա բեկ – 669,
677
Վեքիլով Ռահիմ բեկ Ալի օղլի –
542, 653
Վիլհելմ – 214

Վիլսոն – 214
Վոլկով Ի. – 682
Վորոնցով-Դաշկով Իլարիոն
Իվանովիչ – 33
Վրացյան Սիմոն (Վրացեան Ս.)
– 53, 63-65, 68, 83, 89, 103,
121, 169, 275, 331, 355, 375,
376, 380-382, 389, 390, 444,
459, 502, 507, 535, 538, 547-
550, 552, 567, 570-572, 574,
620

Տ

Տեր-Անանյան – 643
Տեր-Գրիգորյան Հովհաննես –
509, 696
Տեր-Դանիելյան Միսակ (Արա-
մայիս) – 326, 358, 381, 418,
424, 433
Տեր-Դավթյան Զաքար – 509, 696
Տեր-Դավթյան Պողոս – 376, 378,
505-507, 509, 552, 589, 696
Տեր-Իսրայելյան Ս. – 173
Տեր-Հակոբյան Ա. – 490, 496
Տեր-Հայրապետյան Սահակ –
71, 225, 376
Տեր-Հարությունյան Անդրեաս –
477, 606
Տեր-Հարությունյան Գարեգին –
489, 573

Տեր-Հարությունյան Միսն
(Թովչի Միսն) – 509

Տեր-Ղազարյան Գ. – 61

Տեր-Ղազարյան Երվանդ – 220,
222

Տեր-Ղազարյան Զաքար – 74,
115, 125, 139, 140, 146, 147,
155, 159, 213, 217, 218, 220,
221, 225, 504, 696

Տեր-Ղազարյան Ղ. – 61

Տեր-Մարգարով Գասպար – 63

Տեր-Մարտիրոսյան – 655

Տեր-Մինասյան Գեղեոն – 63, 73,
155, 188, 200, 225, 257, 289,
312-314, 358, 477, 509, 696

Տեր-Մինասյան Ռուբեն – 91,
210, 470

Տեր-Միքայելյան Արսեն – 280

Տեր-Մկրտչյան Դավիթ – 140,
153, 155, 218, 220

Տեր-Մկրտչյան Քրիստափոր –
121

Տեր-Մովսիսյան Բագրատ – 477

Տեր-Մովսիսյան Բոգդան – 607

Տեր-Պետրոսյան Հ. – 73, 376

Տեր-Պետրոսյան Վարդազար –
477

Տեր-Սարգսյան – 633

Տեր-Սարգսյան Միրզա – 165

Տերունի Հակոբ (Տերունի Յակ.)
– 159, 278, 376, 509, 580, 696

Տեր-Օհանյան Լ. – 412

Տիգրանյան Միրական – 331,
332, 366, 374, 384

Տիմչենկո Նիկոլայ – 490

Տիրացույան Ն. – 314

Տոռոզյան Նիկոլայ – 71

Տոնեան Ա. – 67, 69

Ց

Ցղնա – 216, 530, 570, 633, 634

Ու

Ուլուքբյան Բ. – 96, 102, 105,
251, 252, 261, 262, 264, 376,
380, 381, 388, 394

Ումառյան Ա. – 8

Ուորդորոպ Ջ. Օլիվեր – 495, 497,
500, 532, 546, 566, 567, 579,
593, 594, 596-601, 603, 605,
646

Ուսուրբեկով Նասիբ-բեկ – 513,
517, 534-537, 541, 564, 591,
596, 597, 613, 640, 643, 674,
685

Փ

Փանիլյան – 286

Փանյան – 571

Փափագյան Վահան – 541
 Փիլիպոսյան Հովնան – 218
 Փիլոս – 298
 Փիրումյան Ալեքս բեկ – 231
 Փիրումյան Մ. – 199
 Փիրումյան Սիմոն – 690
 Փիրումով բեկ – 498
 Փոլադով Խոսրով բեկ – 231

Ք

Քազիմ փաշա – 240
 Քալանթար Անուշ – 27, 31, 35,
 Քալանթարովներ – 35
 Քամայան Ա. – 171
 Քաջագունի Հովհաննես – 210,
 247
 Քաջունի Եղիշե – 95, 155, 156,
 202, 260, 305, 306
 Քեմալ Մուստաֆա – 618
 Քեռի – 488
 Քերբալայ խան – 441
 Քերզոն – 579, 598
 Քյարիմ բեյ – 434
 Քոչարյան Ղազար (Քաչալ Ղա-
 զար) – 451, 523, 526, 570,
 631, 636

Քրիստափոր (Միքայելյան Քրիս-
 տափոր) – 488, 625, 626

Օ

Օհանեան Վ. – 451
 Օհանջանյան Համո – 61, 675
 Օսիպով Նիկոլայ տե'ս Հով-
 սեփյան Ն.
 Օվայտ – 316, 597
 Օրբելյան Խուդա-Բադիշ Սուլ-
 թան – 34, 35
 Օրբելյան Սամսոն բեկ – 34, 35
 Օրբելյան Ստեփանոս – 9, 15
 Օրբելյաններ – 15
 Օրի Իսրայել – 18, 215
 Օրջոնիկիձե – 212

Ֆ

Ֆեթվաճյան Արամ – 101
 Ֆորդ Ժ. Հ. – 438
 Ֆորեստյե-Ուոկլեր Ջորջ Թաուն-
 զենդ – 335

Гейдаров Н. – 29, 35, 36, 49, 52,
57

Григорян Г. – 9

Заварян С. – 27, 30-32, 38, 43

Зелинский С. – 28, 35, 57, 58

Зохрабян Э. А. – 442

Карапетян О. – 38, 39

Каспарова И. – 38

Махмурян Г. Г. – 408

Микаелян В. А. – 83

Орджоникидзе Г. – 213

Саркисян Г. – 21

Сеф С. – 53, 54, 67

Туманян М. – 53, 167, 329, 331,
349, 355, 356, 374, 380, 385,

391, 393, 408, 420, 422, 423,
459, 474, 535, 545, 547, 675,

676

Худадов В. – 57, 67, 82, 86, 462

Чурсин Г. – 21, 64

Шостак М. – 37-41, 44

Шушинский Ф. – 176, 266

Эльде – 61, 67, 83

Banyo' Pe'ter – 19

Burdett Anita L. P. – 52

Bak Ja'nos M. – 19

Ovanisian R. – 573

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Արդալար – 17, 261, 263, 494,
507, 516, 616

Ագարա գետ տե՛ս Հագարի

Ագարա ձոր տե՛ս Հագարի

Ագարակ – 31, 35, 89, 122, 388,
434, 435, 467, 477, 485, 605,
637, 657

Ագուլիս (Ներքին, Վերին) – 385,
545, 569-572, 600, 624, 625,
628, 630, 632, 633

Ադանա – 609

Ադրբեջան (Ադրբեջանի Հան-
րապետություն) – 35, 54, 76-
79, 82-85, 88, 89, 91-94, 99,
108, 109, 112, 121-123, 130,
136, 138, 155, 156, 166, 168,
171, 173-175, 177, 181, 184,
195, 205, 213, 214, 227, 240-
242, 244-252, 254-256, 262-
266, 268, 270, 272, 274, 280-
284, 290, 294, 311, 315, 318,
319, 321, 323-326, 328-336,
340-343, 346-347, 349-351,
353, 355-359, 361, 362, 365,

367, 369, 371-374, 376, 378,
380, 381, 383, 386-390, 393-
395, 397-413, 415-423, 426-
433, 436-440, 444, 445, 448,
450, 454, 456, 457, 459, 461-
464, 467-470, 472-474, 476,
489-492, 494-503, 510-517,
519-522, 526, 528, 530-543,
545-548, 550, 551, 554, 564-
572, 579, 581, 584, 591-600,
602-605, 607-612, 614-619,
627, 630, 636, 639-641, 643-
646, 648-655, 661, 664, 666,
669-680, 682, 683, 685, 686,
689-695

Ազա (Այզա) – 571, 631

Ազա-Գայա բարձունք – 555

Ազատ – 493, 647

Աթլիզ – 529

Ալահի – 548, 633

Ալանգյազ լեռնագագաթ – 4

Ալաշկերտ – 76

Ալավերդի – 44, 45

Ալելու (Ալիլու) – 73, 147

Ալիանլու – 229, 281

Ալիդարա – 26, 269

- Ալիլյար – 35
 Ալիդուլիշեն – 72
 Ալիդուլիուշադի (Ալի-Ղուլի-Ուշադի) – 586, 605, 638, 663
 Ալի- Ջանդր բարձունք – 523
 Ալլաթ – 319, 348
 Ախալցխա – 79
 Ախալքալաք – 77, 79
 Ախլաթյան – 50, 73, 85, 147, 148
 Ահրար – 636
 Աղահուրդ տե՛ս Եղվարդ
 Աղբաբա – 604
 Աղբիս – 435
 Աղդամ – 169-171, 173-175, 177, 229, 234, 252, 291, 327, 348, 356, 358, 395, 418, 440, 498, 611, 612, 639, 649, 663
 Աղզիբիր – 103
 Աղկայա – 103
 Աղրի – 631, 634
 Աղուդի – 130-132, 150, 151, 192, 193, 222, 504
 Աղքենդ – 73, 219
 Ամաղու – 278
 Ամերիկա – 480, 691
 Ամիրանլար – 85
 Ային – 586, 590
 Այինդադ բարձունք (Ային-Տադ) – 586, 587, 605, 638, 664
 Այյադ – 590
 Այսրկովկաս – 19, 32, 39, 51-57, 59, 62, 66, 70, 74, 75, 77-80, 82, 84, 91, 108, 155, 239-244, 246, 249, 264, 275, 285, 307, 329, 336, 347, 372, 373, 380, 381, 383, 402, 409, 419, 420, 474, 495, 497-501, 510, 512, 524, 531-533, 535, 536, 540, 545, 546, 548, 550, 566, 578, 579, 593, 598, 600, 601, 645, 646, 674, 678, 683, 691-693
 Այրարատ – 11
 Այրիվանք – 103
 Այրում – 550
 Անգեղակոթ – 49, 72, 126, 134, 135, 138, 142-144, 146, 148, 154, 184, 185, 188, 218, 369, 370
 Անգլիա (տե՛ս նաև Մեծ Բրիտանիա) – 112, 245, 333, 334, 383, 390, 391, 402, 404, 406, 419, 593, 597, 609, 618, 683, 691
 Անդրկասպյան երկիր – 78
 Անդրկովկաս տե՛ս Այսրկովկաս
 Անգր (Վերին, Ներքին, Միջին) – 585
 Աչաղու (Աչախլու, Աչաղլու) – 100, 555, 559
 Աջանան – 198
 Աջարիա – 79
 Աջիբաջ – 555, 557, 561
 Աջիշլու – 555

Առաջաձոր – 85, 282, 477
 Առաջավոր Ասիա – 58
 Աստարա գետ – 462
 Ավարայր – 55, 663
 Ավդալար տե՛ս Աբդալար
 Ավստրո-Հունգարիա – 238
 Ատրպատական – 613
 Արագած լեռ – 4
 Արալքի – 529
 Արավսա – 585
 Արավուս – 72, 149, 150, 151, 153
 Արավուսի ձոր – 149
 Արարատյան դաշտ – 26, 67, 76, 97, 280, 370, 417, 467, 676
 Արարատյան Հանրապետություն տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետություն, Երևանի Հայկական Հանրապետություն – 92, 286, 323, 344, 350, 351
 Արաքս գետ – 3, 4, 7, 58, 122, 213, 269, 302, 314, 374, 403, 417, 441, 442, 462, 475, 519, 571, 631, 634, 663
 Արաքսի հովիտ (Արաքսի կիրճ) տե՛ս Արարատյան դաշտ
 Արդահան – 76, 439
 Արեշ – 57, 167, 213, 274
 Արիկլի – 395
 Արճեշ – 76
 Արշակունյաց թագավորություն – 11

Արցախ տե՛ս նաև Ղարաբաղ – 6, 10, 16, 17, 19, 23, 53, 54, 56, 65, 79, 84, 90-92, 99, 101-109, 111, 112, 125, 132-134, 138-140, 143, 147, 148, 152, 155-157, 160, 162, 163, 165, 168-170, 172, 173, 176, 177, 180, 182, 190, 191, 206, 219, 211, 223, 224, 227-229, 230, 232, 233, 235, 237, 240, 246, 247, 249, 250, 255-257, 261, 264, 265, 268, 272, 284, 304, 306, 316, 318, 321, 323, 325, 328-335, 337, 338, 341-347, 349-351, 353, 355-359, 361, 363, 365, 374-376, 378-380, 382-387, 391, 392, 394, 396-399, 413, 416-418, 421-423, 426, 427, 430-434, 442, 444-446, 456-458, 460, 462-464, 517, 530, 568, 579, 599, 612, 613, 619, 641, 642, 646, 650, 651, 654-656, 658, 666-669, 671, 672, 676-678, 684, 686, 688-690, 694, 696
 Արցախի լեռնաշղթա – 3
 Արփա-Գյաղուկ – 230
 Արևելյան Այսրկովկաս տե՛ս Այսրկովկաս
 Արևելյան Հայաստան – 16, 35, 48, 58, 82, 92, 333, 681

Արևիք տե՛ս նաև Մեղրի – 3, 64,
65, 71, 121, 123, 202, 297,
302, 305, 452, 453, 477, 517
Արևմտյան Հայաստան – 264,
336, 354, 363, 599, 602, 603,
618, 681
Ափկիս – 521
Աֆանդի – 103
Աֆղանստան – 78

Բ

Բաբերդ – 76
Բազարչայ – 49, 72, 120, 140,
146, 147, 192, 218, 370, 395,
577
Բաթում – 76, 77, 82, 91, 92, 96,
110, 173, 239, 471, 601, 603,
674, 678
Բալախանի – 36
Բալաք – 72
Բաղաբերդ – 8, 14, 99, 453, 520,
529, 556, 561, 606, 626, 627
Բաղաբուրջ – 477
Բաղակու քար – 14
Բաղամար – 631
Բաղաց թագավորություն տե՛ս
Սյունիքի թագավորություն
Բաղք – 3
Բայահմատ – 633
Բայանդուր – 72, 200, 504, 507

Բանանց – 647
Բաշ-Ապարան – 77
Բաշ-Նորաշեն – 385, 441
Բաշուշեն – 426
Բաշքենդ – 490
Բասարգեչար – 83, 664
Բարգուշատ – 562, 569, 590, 658,
666
Բարգուշատ գետ – 6, 7, 17, 504,
580, 658, 659
Բարթազ – 660, 662
Բարթազ լեռ – 519, 629
Բաքու (Պաքու) – 33, 35-37, 53,
56, 59, 63, 67, 76, 80-84, 92,
94, 108, 121, 122, 136, 138,
164, 166-169, 172, 181, 211-
214, 243, 263, 264, 266, 267,
270, 271, 275, 276, 282-284,
290, 315-317, 322, 324, 326,
327, 329, 331, 333, 339, 340-
343, 348, 355, 356, 358, 360,
375, 377-380, 382, 393, 397,
400, 401, 403, 408, 413, 416-
418, 422, 423, 427, 431, 433,
439, 440, 445, 456-458, 466-
468, 472, 492, 493, 496, 498,
499, 511, 515, 517, 519, 522,
528, 537, 538, 541-544, 550,
567, 568, 571, 572, 579, 593,
594, 598, 602, 604, 609, 612,
613, 617, 638, 639, 643, 645,

646, 649, 650, 672, 673, 677,
679, 680, 684, 685, 693, 694
Բելաքան – 320
Բելգիա – 623
Բելյուֆ (Պելյուֆ) – 77, 477
Բիչանակ լեռ – 139
Բիստ – 98, 120, 528, 548, 629,
633
Բիլու – 103
Բնունիս – 73, 147, 148, 219
Բորիսովկա – 72
Բոնակոթ – 29, 49, 50, 73, 85,
127, 219, 378, 434
Բրեստ – 177
Բրեստ-Լիտովսկ – 239
Բուլղարիա – 92, 211, 214, 238,
452
Բուռուն – 71

Գ

Գանձա – 632
Գանձակ տե՛ս նաև Ելիզավե-
տպոլ – 31, 34, 48, 77-79, 89,
92, 93, 102, 111, 112, 118,
141, 142, 169, 173, 194, 203,
204, 222, 264, 282, 493, 502,
638, 642, 643, 647-649, 652,
680
Գանձասար – 10

Գառնակ լիճ (Ղազի գյուղ) – 504,
507
Գառնի – 451
Գարտիզ – 664
Գեղարքունիք – 13
Գեղի – 524, 525, 554, 587
Գեղվա բերդ – 8
Գեղվա գետակ – 99, 583
Գեղվաձոր (Գեղվա ձոր, Գեղի
ձոր) – 26, 98, 395, 442, 475,
519, 520, 522, 524, 527, 547-
552, 554, 555, 557-560, 562-
567, 571, 573, 577, 579, 586,
606, 624, 626, 635
Գենվագ տե՛ս նաև Մեղրի – 64,
71, 73, 121, 453-455, 475-478,
481, 483, 486-488, 518, 521,
522, 524, 528, 529, 549, 550,
554-558, 563, 577, 583, 624,
626, 627, 630, 632, 662
Գեորու – 72
Գեչուլու – 525
Գետաթաղ – 26, 29, 73
Գետաշեն (Չայքենդ) – 34, 647
Գերմանիա – 238, 562, 578
Գժաձոր (Գիժաձոր) – 135, 147,
148, 207, 218, 306, 312, 443,
525
Գիլաթաղ – 529
Գիլյանի տափաստան – 395
Գյոզալղարա – 6

Գյումուր (Գյամբրի, Գյոմբրի) –
135, 147, 148, 207, 213, 218,
306, 312, 395, 443

Գյոյալի – 590

Գյուլիստան – 20, 93, 493, 611,
647, 690

Գյուտկում – 49, 476, 477, 637

Գորի – 34

Գորիս (Ձագեձոր, Կյորես, Շեն)
– 3-6, 8, 18, 20-25, 29, 32, 34,
35, 37, 46-49, 51, 53, 64, 65,
68-71, 73, 101, 102, 104, 105,
108, 111, 113-115, 117-119,
125-131, 136, 138, 143, 144,
150, 151, 154, 157-159, 162,
163, 165, 178, 180, 183-197,
199, 201-208, 211, 213, 217,
220-223, 225, 238, 239, 250-
253, 257-260, 262, 266, 267,
271, 276, 277, 279-286, 289-
300, 302-308, 312-315, 332,
336, 339, 341-343, 345, 356,
358, 359, 362, 366, 368, 371,
376, 378, 387, 388, 393-396,
399-401, 407-412, 414, 415,
425, 427, 434, 436, 437, 442,
443, 446, 451-453, 463, 465,
466, 468, 476, 486, 492-496,
498, 502-506, 508, 513, 515,
516, 518, 521, 523, 524, 539,
545, 547-551, 562, 569, 573-
578, 580, 581, 583, 586, 589,

590, 592, 605, 609, 610, 616,
620, 621, 623-625, 627, 628,
638, 648, 651, 657, 661, 663-
665, 667-669, 672, 682, 686,
687, 696

Գուդեմնիս – 122

Դ

Դահրավ – 174

Դադստան (Տադստան) – 35, 66,
76, 79, 83, 684, 692

Դամասկոս – 212

Դաշբաշ – 590

Դաշտային Արցախ (Դաշտային
Լարաբադ, Հյուսիսային Ար-
ցախ) – 78, 83, 102, 219, 649

Դաստա (Դաստակ) – 631, 634

Դավալու – 371, 384

Դարաբաս (Դարբաս, Ըդուերծ)
– 4, 73, 130, 140, 153, 155,
556

Դարաբասի ձոր – 217, 218, 550

Դարալագյազ տե՛ս նաև Վայոց
ձոր – 89, 102, 103, 105, 142,
144, 226, 276, 278-280, 370,
371, 378, 443, 450, 470, 495,
544, 585, 600, 607, 660, 687

Դարդանեղ – 238

Դափ-Յադդ ձոր – 647

Դեմիրչիլար – 35, 662, 664

Դիզա (Դիզի, Տիզեն) – 631, 634
 Դիզակ – 93, 171, 178, 228-236,
 251, 252, 254, 265, 266, 280-
 282, 335, 341, 350, 353, 361,
 387, 459, 592, 605, 611, 617,
 639, 654, 671, 688, 690
 Դիլիջան – 97, 102
 Դիսար – 631, 634
 Դոյլու – 631, 634
 Դոնդարլու – 35, 64, 136, 166,
 273, 436, 437, 658, 662, 664
 Դոնավազ – 656
 Դոնիս – 632, 634

Ե

Ելենենդորֆ – 648
 Ելենովկա – 103
 Ելիզավետպոլ տե՛ս նաև Գան-
 ձակ – 20, 31, 34, 51, 57, 79,
 108, 165, 168, 213, 329, 540,
 646
 Եղեգիս տե՛ս նաև Վայոց Ձոր –
 11, 13
 Եղվարդ – 31, 434-437, 467, 605,
 637
 Եղվարդի բերդ – 8
 Եռաբլուր (Ուչ-Թափա) – 134,
 280, 504, 505
 Եվլախ – 45-47, 168, 169, 240,
 284, 343, 347, 348, 365, 396,

397, 403, 412, 426, 457, 459,
 492, 508, 612, 649, 684
 Եվրոպա – 211, 269, 334, 579, 594
 Երզնկա – 76, 436
 Երիցաթումբ – 72, 436, 589
 Երիցվանք (Արծվանիկ) – 8, 49,
 198
 Երնջակ – 13
 Երևան – 8, 9, 12, 15, 18-20, 31,
 33, 35, 37, 38, 53, 54, 59, 61,
 65, 79, 81-84, 88, 91, 96, 99,
 101-103, 110, 119, 120, 122,
 124, 128, 141-143, 159, 160,
 161, 165, 167, 168, 182, 209-
 213, 220, 226, 232, 238, 239,
 243, 246, 247, 254, 257-261,
 264, 274, 276-279, 296, 308,
 316, 317, 323, 328, 329, 331,
 333, 334, 337, 340, 341, 350,
 354, 365, 366, 368, 371, 374,
 380-384, 388, 390, 392-394,
 397, 399, 407, 409, 410-412,
 420, 421, 423, 428, 429, 431,
 441, 444, 447, 450-452, 454,
 455, 457, 465, 466, 471, 472,
 474, 475, 477, 479, 480, 485,
 486, 488, 490, 493, 496, 498,
 506, 514, 519, 520, 522, 523,
 525, 528-530, 535, 538-540,
 545-552, 556, 558-561, 564,
 566-569, 572-574, 576, 577,
 580, 581-583, 585, 586, 589,

590, 597, 598, 600, 603, 605,
607, 608, 612, 617, 619, 620-
624, 626-630, 633-638, 643,
648, 656-660, 664, 668, 671,
674, 677, 680, 681, 686, 690

Երևանի Հայկական Հանրապե-
տություն տե՛ս նաև Արա-
րատյան Հանրապետու-
թյուն – 110, 251

Ջ

Ջաբուղ – 346, 347, 378, 462, 494,
502, 507, 547, 605, 664

Ջաբուղ գետ – 6, 161, 164, 255,
302, 355, 410, 445, 502, 508,
510

Ջաբուղի հովիտ (Ջաբուղի
կիրճ) – 273, 345

Ջաբուղի ձոր – 6, 119, 166, 188,
220-222, 261, 262, 266, 326,
371, 413, 491, 494, 498, 507,
672

Ջանգեգուր տե՛ս նաև Լեռնա-
հայաստան – 3- 8, 10, 11, 16-
18, 20-37, 40, 43-60, 63-67,
69-71, 73-77, 79, 83-91, 93-
109, 111-115, 117, 118, 120-
126, 129, 130, 134-139, 141,
143, 144, 146, 149, 152-166,
168, 169, 177, 178, 180-185,

188, 189, 192-199, 201-207,
211, 212, 214, 215, 219-221,
223, 224, 226, 227, 229, 233,
235-238, 240, 245-251, 254-
262, 264-273, 276, 277, 280,
284-289, 291-296, 298-312,
314-318, 323-325, 327-331,
333-335, 337-340, 347, 349-
354, 357-369, 371-380, 383-
385, 387- 394, 396-410, 412-
418, 421-423, 427, 428, 432,
434, 435, 437-440, 442-457,
460-476, 478, 483, 486, 489-
500, 502, 504-506, 508-521,
523-525, 529-540, 542-549,
551, 552, 554, 557, 559, 562,
564-569, 571-574, 576, 578-
585, 587, 588, 591- 596, 598-
600, 602, 604, 605, 607, 608,
610, 613-625, 627-630, 634,
635, 637, 638, 644, 646, 648,
650, 651, 656-666, 669, 671,
672, 674, 676-678, 682, 684-
689, 694-696

Ջանգեգուրի լեռնաշղթա – 3, 4,
20

Ջանգելան (Ջանգիլան) – 17, 20,
30, 64, 94, 123, 346, 518, 519,
549

Ջանգիբասար – 83, 600, 677

Ջարսլու – 303

Ջարուշատ – 604

Զաքարյալա – 320, 492, 502
 Զեյթուն – 99
 Զեյվա (Դավիթ Բեկ) – 59-62, 89,
 261, 319, 436, 443, 477, 485,
 545, 605, 637, 657, 658
 Զեյվա բերդ – 8, 99
 Զոր – 590
 Զորաց քար – 8

Է

Էլզաս-Լոթարինգիա – 92
 Էմանյու – 435
 Էյվազլար – 290, 580, 583, 586,
 588, 590
 Էջմիածին տե՛ս նաև Վաղար-
 շապատ – 19, 58, 59, 83, 354,
 372, 427
 Էրզրում – 76, 436
 Էրնաձուր – 269
 Էրքեջ – 643

Թ

Թագազյուղ – 73, 147, 148, 219
 Թալիշ – 640, 642, 647
 Թաղավարդ – 689
 Թանգու կամուրջ – 8
 Թավրիզ – 79, 92, 181, 182, 441,
 571, 600, 602, 635, 636, 661

Թարավլու – 590
 Թարթառ – 17, 498, 640-642
 Թեզխարաբ – 230
 Թեհրան – 53, 63, 64, 65, 68, 83,
 89, 121, 169, 275, 331, 355,
 375, 376, 382, 389, 390, 459,
 502, 507, 538, 541, 552, 570,
 571, 662, 695
 Թեյվաս (Թեյվազ) – 585
 Թերեք – 79
 Թթու ջուր (Լիսագորսկ) – 161,
 251
 Թիլլաք – 524
 Թիֆլիս – 15, 22, 36, 47, 53, 56,
 58, 61, 62, 67, 68, 96-98, 102,
 118, 120, 165, 168, 173, 240,
 250, 258, 270, 274, 314, 335,
 341, 343, 374, 379, 391, 412,
 420, 421, 430, 445, 466, 469,
 470, 490, 495-497, 499, 532-
 534, 537, 540, 541, 543, 545,
 547, 566, 593, 597, 603, 617,
 643, 644, 646, 653, 673, 690,
 691
 Թովմա առաքյալի վանք – 8
 Թոփ – 528
 Թուրքահայաստան տե՛ս Արև-
 մտյան Հայաստան
 Թուրքեստան (Թուրքիստան) –
 76, 78
 Թուրքիա տե՛ս Օսմանյան
 կայսրություն

Ի

Ինչա գետ – 642
 Ինչաբել – 524
 Իշխանասար լեռ – 443
 Իտալիա – 618, 691
 Իրան տե՛ս նաև Պարսկաստան
 – 4, 519

Լ

Լաչին տե՛ս նաև Քաշաթաղ –
 17, 20, 52, 56, 57, 64, 94
 Լեռնահայաստան տե՛ս նաև
 Զանգեզուր – 8, 453, 454,
 480, 485, 486, 513, 552, 556,
 582, 583, 619-622, 627-630,
 634-638, 657-660
 Լեհվազ – 26, 269
 Լեռնային Արցախ (Լեռնային
 Ղարաբաղ) – 31, 54, 56, 65,
 83, 88, 94, 102, 103, 165, 169,
 174, 219, 264, 304, 318, 337,
 360, 380, 408, 417, 445, 458,
 459, 472, 473, 612, 615, 686,
 690
 Լիզին (Լծեն) – 25, 35, 73
 Լիճք – 26, 122, 487
 Լյաքաթաղ (Լաքաթաղ) – 585
 Լոս Անջելես – 454
 Լոր – 29, 35, 73

Խ

Խալաջ – 589, 590
 Խալֆալու – 425
 Խաղդափ – 435
 Խանաբաղ – 174, 426
 Խանագա բարձունք (Խանակա)
 – 586, 605, 664
 Խանադա – 638
 Խանլավա – 590
 Խանլուխլար – 600
 Խանձաձոր – 281
 Խանքենդ (Խանքենդի) տե՛ս
 նաև Ստեփանակերտ, Վա-
 րարակն – 173, 281, 325-327,
 346, 353, 355, 358, 378, 426,
 436, 462, 491, 611, 612, 638-
 642, 653
 Խաչեն – 93, 171, 228, 231, 236,
 352, 253, 265, 282, 341, 350,
 353, 361, 459, 611, 639, 648,
 652, 690
 Խաչմաս – 662
 Խարաբազիլան բերդ – 631, 634
 Խարխապուտ – 493, 643
 Խդրան – 477
 Խլաթաղ – 63, 477
 Խժաբերդ – 229, 230, 233, 235,
 281, 283, 350, 615, 651, 666,
 668, 686
 Խնածախ – 49, 72, 113, 180, 188,
 189, 200, 414, 443, 504, 516

Խնձորենկ – 8, 31, 36, 49, 50, 72,
 107, 113, 184, 188, 219, 282,
 303, 504
 Խնուս – 88
 Խոզնավար – 72, 180, 188, 189,
 200, 414, 436, 438, 446, 504,
 506, 507, 516
 Խոժոռաբերդ – 17, 20
 Խոյ – 179
 Խոջալու – 358
 Խոջահան – 658, 659
 Խոջամուսախլու – 590
 Խոտ – 5, 72, 290
 Խոտանան (Ներքին, Վերին) –
 378, 415, 509, 553
 Խորհրդային Հայաստան – տե՛ս
 Հայաստան
 Խրամորթ – 174
 Խուղափերինի կիրճ – 3
 Խուստուփ լեռ – 4
 Խուրս – 524

Օ

Օարա երկիր – 7
 Օիժեռնավանք – 8
 Օդուկ – 3, 4, 11

Կ

Կազբել լեռնագագաթ – 4
 Կալադարասի տե՛ս Ղարա-
 դշլաղ
 Կալեր – 26
 Կապան – 3, 5, 8, 13, 14, 18-20,
 23-26, 29-31, 38, 39, 41-49,
 51, 59-61, 63, 65, 66, 71, 73,
 74, 85, 98, 100-102, 106, 121-
 123, 136, 151, 157, 196-198,
 202, 204, 205, 207, 215, 216,
 222, 227, 250, 251, 267, 268,
 272-274, 286, 289, 292, 297,
 301, 302, 305, 306, 312-314,
 319, 327, 358, 376, 378, 388,
 405, 415, 434, 436, 437, 442,
 443, 446, 452-455, 466, 467,
 474-477, 478, 481-483, 486-
 488, 493, 509, 517-524, 528,
 531, 545, 548, 550, 552, 554-
 560, 562, 563, 569, 576, 580,
 581, 583, 586, 588, 590, 605,
 606, 622, 624, 626, 627, 629,
 630, 637, 638, 657, 658, 661-
 664, 667, 669, 688, 696
 Կապանի թագավորություն
 տե՛ս Սյունիքի թագավորու-
 թյուն
 Կապանի հանքեր – 22, 24, 39,
 43-46, 48, 51, 53, 60, 65, 70,

100, 313, 378, 454, 455, 483,
521, 556, 558, 625, 635, 637

Կապարգողթ (Կապ[ան]+
Ար[ևիք]+ Գողթ[ն]) – 452,
453, 455, 476-478, 481-485,
488, 489, 518, 520, 523, 526,
530, 531, 548, 550, 552, 562-
564, 580, 581, 589, 590, 605,
606, 620-623, 628, 630, 631,
633, 637, 657, 662, 663, 666,
667, 687, 688, 696

Կապուտջուղ լեռնագագաթ – 4,
99, 475, 519, 522, 619-624,
629

Կասպից ծով – 7, 336

Կավարտ – 85

Կատար լեռնագագաթ – 24, 589

Կարաղաջ – 590

Կարաչինար – 493, 643

Կարձևան – 122, 473, 519, 632,
635

Կարմրակուճ (Կեմրակուճ) –
231, 232

Կարյազին (Կարյազինո) – 85,
231, 232, 358, 378, 428, 434,
466, 519, 627, 639, 657

Կարս – 76, 77, 83, 240, 398, 412,
471, 600, 601

Կեդաբեկի հանքեր – 39

Կեռյար – 638, 663

Կզնուր – 452

Կիզիլ-Ղայա – 555

Կիլիկիա – 336

Կիլիս – 269

Կիմազլու – 528

Կողբ – 471

Կոմբախ լեռ – 4, 554, 559

Կոռնիձոր (Գերենգուր) – 72,
113, 166, 180, 188, 189, 191,
200, 230, 387, 503, 504, 507,
515, 668

Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս,
Պոլիս) – 12, 85, 97, 102, 211,
212, 214, 277, 278, 293, 303,
304, 306, 494, 518, 566

Կովկաս – 38, 41, 53, 56, 63, 78-
81, 84, 112, 212, 214, 228,
241, 263, 269, 327, 332-334,
402, 410, 419, 426, 428, 429,
457, 460-462, 514, 683, 693

Կովսական – 3, 7, 17, 20

Կոթաղի բերդ – 8

Կոթաղի գետակ – 99

Կրկժան – 426

Կուբաթլի (Կուբաթլու) – 17, 20,
49, 51, 56, 57, 64, 94, 662, 664

Կուրիս – 122

Կևարանի հանքեր – 37

Հ

Հարանդ – 3, 7

Հագարակ տե՛ս Ագարակ

Հագարի (Աղավնո) գետ – 6, 17,
89, 161, 164, 255, 261, 265,
302, 345, 590

Հագարի (Աղավնո) ձոր – 6, 7,
166, 236, 266, 666

Հագարու գետ տե՛ս Հագարի

Հագարու ձոր տե՛ս Հագարի

Հադրութ – 228, 232, 281

Հալաջ – 85

Հալեպ – 12

Հալիձոր – 18, 37, 72, 100, 554

Հալիձորի բերդ – 8, 18, 555

Հալիձորի կիրճ – 5

Հայաստան (Հայաստանի Հան-
րապետություն) տե՛ս նաև
Արարատյան Հանրապե-
տություն, Երևանի Հայկա-
կան Հանրապետություն – 3,
4, 7, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 22,
27, 34, 37, 48, 53-55, 58, 63-
65, 68, 77, 78, 82-84, 88-92,
96, 99, 103, 110, 121, 141,
151, 159, 160, 168, 169, 182,
209, 212, 239, 244-248, 256,
261, 271, 274, 275, 277-279,
284, 296, 302, 307, 309, 310,
311, 315, 319, 322, 324, 326,
328-334, 336-340, 349, 352,
353, 355-357, 359-363, 372-
376, 378-387, 389-394, 396-
401, 404, 406, 407, 409-412,
415-417, 419, 421, 422, 427,

429, 430, 438, 439, 440, 441,
444, 446, 447, 450, 451, 453,
455-457, 459-463, 465, 467-
475, 490, 493, 495, 496, 498-
502, 507, 509, 510, 512, 513,
514, 517, 532-552, 557, 564-
567, 569-572, 574, 575, 578,
579, 583, 584, 588, 592-605,
607, 609, 610, 612, 615, 616,
617, 619-621, 639, 641, 643-
646, 650, 655, 656, 665, 670,
671-678, 680-688, 690-696

Հայկական լեռնաշխարհ – 3,
621

Հանան – 634

Հանդ (Վերին Հանդ) – 25, 26,
475, 525

Հանքեր տե՛ս Կապան

Հաջիլու – 529, 590

Հաջի-Ղուրբանլար – 435

Հաջի-Մուխան – 103

Հաջի-Սամլու (Հաջիսամլու) –
89, 164, 261, 329, 414, 443,
550, 585

Հաջի-Քերիմբեկլու – 85

Հարամի Դյուզ – 89

Հարանց անապատ – 8

Հարար – 57, 654, 677, 686

Հարթիզ – 590, 638

Հարթիզի բարձունք – 587, 605,
657

Հաքարու գետ տե՛ս Հագարի

Հաքյար գետ տե՛ս Հագարի
 Հաքյար ձոր տե՛ս Հագարի
 Հին Թաղեր – 281
 Հյուսիսային Կովկաս – 36, 67,
 83, 609, 678
 Հնդկաստան – 78, 83
 Հովվի բլուր – 504, 507

Ձ

Ձորք – 3

Ղ

Ղազախ – 35, 77, 373, 490, 652,
 675
 Ղազանչի – 148, 571
 Ղաթար – 38, 45
 Ղաթարի հանքեր – 24, 37, 44,
 273
 Ղալադարասի – 225
 Ղալան – 395
 Ղալաջուղ – 72
 Ղամարլու – 341, 470
 Ղայբալիշեն (Ղայբալիքենդ) –
 425, 426
 Ղաջար – 231
 Ղարաբաթ – 395, 434, 435, 477
 Ղարաբաղ տե՛ս նաև Արցախ –
 20, 56, 63, 67, 68, 77, 78, 89,

93, 96, 97, 101-105, 109, 112,
 126, 149, 152, 156, 161, 162,
 164, 165, 169, 171, 178, 182,
 205, 207, 209, 210, 212-214,
 219, 223, 225, 226, 229, 232-
 237, 245, 247-253, 255-258,
 260-262, 264-268, 272, 280-
 282, 302-304, 310, 317, 321-
 324, 326, 327, 331, 336-340,
 344, 345, 349, 351, 352, 354,
 356, 358, 361, 362, 364-366,
 372-376, 378-382, 386, 393-
 400, 403, 408-416, 419-422,
 427-430, 432-434, 437-439,
 445-447, 450, 455-463, 467,
 469, 475, 491-494, 508, 509,
 514, 517, 535-537, 539, 564,
 572, 574, 581, 582, 586, 587,
 589, 591-593, 595, 596, 599,
 604, 608-612, 614-618, 621,
 638-640, 644-646, 649, 650,
 652-655, 658, 661, 664-666,
 668, 674-678, 683-685, 688-
 692, 695, 696
 Ղարաբաղի լեռնաշղթա – 161,
 374, 688
 Ղարաբուլաղ – 686
 Ղարադաղ – 79, 636, 659
 Ղարադաղի լեռներ – 4
 Ղարադաջ-Բուլաղի – 590
 Ղարաղշլաղ (Բերդաձոր) – 49,
 161-166, 170, 180, 186, 189,

191, 223, 229, 234, 236, 253,
256, 303, 306, 312, 590

Ղարաքիլիսա (Ղարաքիլիսե) –
49, 73, 77, 102, 130, 134, 147,
192, 207, 209, 213, 218, 219,
259, 277, 305, 309, 370, 395,
451, 452, 490, 493, 589

Ղարս տե՛ս Կարս

Ղափա – 632

Ղափան տե՛ս Կապան

Ղափանի հանքեր տե՛ս Կապա-
նի հանքեր

Ղափգենգողթ տե՛ս Կապար-
գողթ

Ղափուջուղ լեռնագագաթ տե՛ս
Կապուտջուղ

Ղզլջան – 261

Ղզլջուղ – 131

Ղլիջբաղ – 174

Ղորդարա – 435

Ղրիմ – 83, 680

Ղրխբուլաղ – 607

Ղուբա – 649

Ղուշչիբիլակ – 443, 531, 577

Ղուշչիլար – 529

Ղուրդղուլաղ – 590

Ղուրթղալա – 586

Ճ

Ճակատեն – 476, 477

Ճարտար – 350

Մ

Մագրթնի – 586

Մագրտտի – 590

Մագրա – 73, 120, 207, 443, 580,
590

Մալդաշ – 556

Մալեպ – 122

Մալիշկա – 143, 144

Մալն – 521

Մակեդոնիա – 92

Մահմուտլու – 590

Մաղանջուղ – 72, 180

Մաղավուզ – 414, 443

Մանաշիդ (Մանաշեն) – 493,
643

Մարաղա – 640, 642

Մարանդ – 79

Մարանդա – 671

Մարգուշավան – 639, 642

Մարտակերտ – 228, 639, 690

Մարտիրոս – 120

Մարքիզ (Մարկիզ) լեռ – 236,
261, 665

Մեղան – 23

Մեծ Բրիտանիա (տե՛ս նաև
Անգլիա) – 242, 333, 334, 404,
428, 445, 572, 598, 612

Մեծ Հայք – 11

Մեղրի տե՛ս նաև Արևիք,
Գենվազ – 3, 14, 20, 24-26,
29, 46, 48-51, 64, 65, 71, 89,

91, 121-123, 207, 267, 268,
 272, 286, 289, 297, 314, 315,
 327, 417, 443, 453, 455, 473,
 477, 478, 493, 519, 521, 522,
 524, 549, 563, 630, 669, 696
 Մեղրի գետ – 5, 26
 Մեղրու հովիտ (Մեղրու կիրճ) –
 3, 4, 121
 Միհրալու – 590
 Մինքենդ (Մննի) – 6, 57, 152,
 219, 236, 573, 605, 638, 663,
 664, 668
 Միջագետք – 97
 Միջերկրական ծով – 336
 Միջին Ասիա – 36, 83
 Միսիթան – 590
 Միրիշալու – 174
 Մնջվան – 518
 Մշո վանք – 179
 Մովլա Ահմեդլի – 236
 Մոդես – 388, 436, 443, 485, 605,
 637
 Մոսկվա – 15, 690
 Մամնա – 230-232, 236
 Մամնայի ձոր – 231
 Մուդրոս – 238, 240
 Մուխուրթուրյան
 (Մուխուրթուրյան) – 72, 218,
 443
 Մուղան – 122
 Մուղանի անապատներ – 167
 Մուղանի դաշտ – 231

Մուղանլու – 85
 Մուսալլամ (Մուսալլամ) – 529,
 555
 Մուսուլմանլար – 89, 233, 251,
 395
 Մուսուլմանլու – 281

Յ

Յայջի – 72, 130, 442, 589, 631,
 634
 Յայջիի լեռներ – 278

Ն

Նախիջևան – 11, 13, 19, 22, 23,
 31, 77, 83, 90, 91, 97-99, 103,
 109, 117, 118, 121-124, 127-
 129, 134, 136, 138, 148-150,
 152, 182, 190, 207, 211, 213,
 214, 223, 257, 259, 271, 274,
 276-279, 283, 304, 306, 314,
 328, 329, 336, 341, 371, 373,
 374, 378, 384, 385, 387, 391-
 395, 398, 403, 412, 416, 417,
 438-443, 446, 449, 450, 452,
 456, 460, 461, 466-470, 472,
 496, 502, 505, 509, 514, 517,
 519, 522-525, 528-530, 542-
 544, 546, 548-550, 554, 555,

562, 565, 569, 573, 576, 585,
 588, 592, 595, 600-602, 605,
 607, 608, 618, 619, 626, 630,
 631, 634, 636, 675, 677, 694
 Նախիջևանիկ – 174, 175
 Նաջիքենդ ամառանոց – 647
 Նասրվազ (Նասիրվազ) – 528,
 548, 633
 Նավլու – 580, 590
 Նեհրամ – 442
 Ներքին Գերարա – 555
 Ներքին Կապան տե՛ս Կապան
 Ներքին Շեն – 643
 Ներքին Քյոռջալանլու – 590
 Նյուվադի (Նուվադի) – 26, 50,
 269, 521, 522
 Նորավանք – 15
 Նոր Բայազետ – 102, 103, 463,
 607, 664, 687
 Նոր Նախիջևան – 578
 Նորս – 135, 148, 207, 213, 218,
 306, 312, 443, 448, 525
 Նորս Մազրա – 135, 148, 306,
 312
 Նուխի – 34, 120, 167, 213
 Նուռնուս – 632, 635
 Նուրգուր – 524

Շ

Շաբադին – 529
 Շահբազյուրդ սար – 475, 519

Շահթախտ – 441
 Շաղաթ – 8, 11, 49, 72
 Շամասազ – 586
 Շամխոր – 213
 Շարուր – 83, 257, 278, 385, 440-
 442, 470, 472, 514, 542-544,
 600, 625
 Շարուր-Դարալագյազ – 83, 469
 Շարուր-Նախիջևան – 245, 277,
 385, 440, 441, 466, 469, 472,
 543, 546
 Շաքի – 50, 131, 134, 135, 395,
 492, 502
 Շիկահող – 49, 198
 Շինաթաղ (Շնաթաղ) – 50, 73, 85
 Շինուհայր – 5, 18, 32, 49, 72,
 130, 290
 Շիլար – 150, 524, 549
 Շիլարի ձոր (Շիլարի, Շիլա-
 րի կիրճ) – 149, 151, 525,
 583-585
 Շհարջիկ (Քաղաքիկ) – 8, 100,
 555, 559
 Շհարջիկի բերդ – 8
 Շոր-ջուր – 633
 Շվանիձոր – 50, 122, 473, 519,
 521
 Շրվենանց – 63
 Շուշի – 23, 35, 46-48, 51, 53, 54,
 65, 68, 86, 94, 99, 101-107,
 109, 111, 125-128, 132-134,
 137, 139-143, 147, 148, 152,

155-157, 161-165, 170-177,
181, 186, 187, 190, 191, 194-
196, 199, 200, 203-205, 207,
212, 217, 219, 221-224, 227-
229, 231, 232, 234, 236, 237,
240, 251-257, 259-268, 275,
276, 280-284, 290, 291, 303,
304, 306, 321, 326, 327, 329,
333, 335, 340, 342, 343, 345-
347, 349, 352-357, 372, 377-
379, 382, 385-388, 391, 393-
397, 399, 400, 407, 409-414,
419, 420, 423-426, 428, 430,
432, 433, 436-438, 445, 456-
459, 462, 467, 486, 491, 498,
508, 536, 565, 604, 609-613,
617, 638-642, 644, 648, 649,
651, 653-655, 663, 665, 666,
669, 671, 672, 677, 684, 688,
Շուռնուխ – 48, 314, 580-582,
586-588, 590, 591, 593, 594,
600, 608
Շուռուք – 571
Շուքյուրդարասի բարձունք –
660

Ո

Ողջի (Օխչի) գետ – 5, 13, 17, 18,
529
Ողջիի կիրճ տե՛ս նաև Օխչի
ձոր – 583

Որոտան գետ – 4-6, 8, 23, 87,
580, 581, 586-588, 608, 626,
658
Որոտանի ձոր (Որոտանի
կիրճ) – 6, 18, 133, 504
Որոտնա բերդ – 8
Որոտնա վանք – 8

Չ

Չաթալջա – 214, 238
Չայգամի – 48
Չայլու – 640, 642
Չանախ-Բուլաղ – 274
Չանախչի – 251-253
Չավնդուր – 660
Չարալու – 590
Չարդախլու – 590, 647
Չեչնիա – 83
Չիբիկլու – 590
Չիրիշ – 555, 559

Պ

Պաղեստին – 211
Պարիս – 493, 643
Պարսկաստան տե՛ս նաև Իրան
– 15-17, 19, 20, 41, 45, 66, 67,
77, 97, 212, 241-243, 269, 302,
439, 440, 442, 453, 484, 519,
541, 578, 662, 688

Պետրոգրադ – 52
 Պետրոսաշեն – 230
 Պետրովսկ – 678, 679
 Պոդոս-Պետրոս վանք – 12
 Պովոլժիե – 83

Ջ

Ջաբրայիլ – 35, 46, 57, 94, 229,
 230, 320, 329, 377, 395, 459,
 467, 549, 605, 613, 627, 638,
 639, 657, 659, 662, 663
 Ջամիլլու – 426
 Ջաֆարաբադ տե՛ս Հարար
 Ջիտաթադ – 14
 Ջոմարդլու – 149, 153
 Ջրաբերդ – 93, 171, 228, 266, 350,
 459, 639, 690
 Ջրախոր – 100
 Ջուլ – 89, 274, 531, 584, 585, 605
 Ջուլֆա – 67, 117, 122, 213, 243,
 385, 395, 441, 442, 462, 546,
 634, 635
 Ջուղա – 385, 618
 Ջևաթ – 85
 Ջևանշիր (Ջիվանշիր) – 35, 57,
 236, 265, 282, 329, 341, 353,
 361, 377, 428, 459, 492, 502,
 611, 615, 617, 639, 642, 666,
 671, 677, 678

Ռ

Ռազիդարա – 528
 Ռոստով – 578
 Ռումիս – 216
 Ռուսահայաստան տե՛ս Արևել-
 յան Հայաստան
 Ռուսաստան (Ռուսական կայս-
 րություն) – 18, 20, 21, 27, 39,
 43, 45, 48, 52, 55, 66, 74, 80,
 122, 213, 242, 244, 286, 287,
 344, 361, 417, 535, 578, 598,
 681-683, 690-693

Ս

Սադարակ – 83
 Սալ – 631
 Սալասուդ – 127
 Սալդաշ – 590
 Սալյան – 85, 86
 Սալվարդ լեռնագագաթ – 4
 Սամուրի կամուրջ – 462
 Սանջարախլու – 559
 Սառնակունք – 8
 Սասուն – 88, 99, 127, 142, 155,
 179, 191
 Սատանի կամուրջ – 5
 Սարալու – 435
 Սարդարապատ – 77, 257
 Սարիդամիշ – 648
 Սաֆյան – 686

Մելիմի լեռնանցք – 103
 Մերս – 509
 Մեֆյան Պարսկաստան տե՛ս
 Պարսկաստան
 Միբիր – 324
 Միսական տե՛ս Սյունիք
 Միսիան – 3, 4, 8, 11, 18, 20, 24,
 25, 29, 30, 47-51, 56, 64-66, 71,
 72, 74, 84, 85, 89, 98, 99, 102,
 105, 106, 115, 120, 124-131,
 134-146, 148-159, 178, 183,
 186, 187, 189-194, 200, 202,
 204, 206-208, 213, 215, 217-
 219, 221, 222, 224, 225, 227,
 250, 251, 258, 268, 274, 278-
 280, 286, 296, 304-306, 308,
 309, 312, 327, 362, 369, 370,
 376, 378, 395, 434, 442, 443,
 446, 466, 468, 493, 502, 504-
 506, 509, 524, 540, 548, 550,
 552, 554, 565, 573, 577, 583-
 585, 587, 589, 607, 682, 696
 Միսիանի մահալ տե՛ս Միսիան
 Միրիա – 211
 Սյունի վանք – 8
 Սյունիք – 3, 4, 8, 9, 11-16, 18-20,
 22, 48, 54, 56, 70, 92, 97-101,
 105, 106, 132-134, 139, 147-
 150, 152, 156, 158, 219, 249,
 257, 259, 260-264, 266, 278,
 279, 300-302, 304, 454, 553,
 582, 619, 663

Սյունիքի բարձրավանդակ – 3
 Սյունիքի (Սյունյաց) թագավո-
 րություն – 13, 14, 16, 18
 Սյունյաց աշխարհ տե՛ս Սյու-
 նիք
 Սյունյաց (Սիւնեաց) երկիր
 տե՛ս Սյունիք
 Սյունյաց լեռներ տե՛ս Զանգե-
 զուրի լեռնաշղթա
 Սոբի – 528
 Սոսք – 13
 Սոֆիա – 212, 485
 Սպիտակաշեն – 230
 Սվազ – 436
 Սվարանց – 35
 Ստեփանակերտ տե՛ս նաև
 Խանքենդ, Վարարակն –
 452
 Սրաշեն (Սարուշեն) – 475, 639,
 686
 Սուլթանբեկ – 278, 509
 Սուլուկ տե՛ս Ազատ
 Սումուքլու – 261
 Սուս – 261
 Սուսանի բարձունք – 657
 Սուրմալու – 83, 239, 245, 471,
 472
 Սուրունլար – 236
 Սևանա լիճ (Գեղամա լիճ) – 13,
 490
 Սևանի ավազան – 67
 Սևաքար – 590

Վ

Վալավեր – 631, 634
 Վահանավանք – 8, 9
 Վահրավար – 122, 477
 Վաղարշապատ տե՛ս նաև Էջ-
 միածին – 19, 58, 674
 Վաղուդի – 130-132, 134, 150,
 151, 154, 192, 193, 222, 504
 Վայոց ձոր տե՛ս նաև Դարա-
 լագյազ, Եղեգիս – 3, 11, 67,
 105, 128, 151, 157, 296, 302,
 304, 441, 442, 466, 502, 509,
 531, 578
 Վան – 76, 77, 88, 97, 244
 Վանանդ – 631, 632, 634
 Վանք – 122
 Վաշինգտոն – 514
 Վասպուրական – 11, 13
 Վարազաբույն – 174
 Վարանդա – 93, 171, 228, 229,
 231-236, 251, 254, 265, 266,
 280-282, 341, 342, 350, 353,
 361, 383, 433, 459, 592, 611,
 617, 639, 648, 669, 686, 688-
 690
 Վարարակ գետակ – 23
 Վարարակն տե՛ս նաև Խան-
 քենդ, Ստեփանակերտ –
 240, 426
 Վարդանագուր – 269
 Վեդիբասար – 83, 677

Վենետիկ – 8, 19
 Վերին Գերարա – 555
 Վերին Կապան տե՛ս Կապան
 Վերինգետ – 632
 Վրաստան – 5, 41, 77, 91, 165,
 240, 244, 274, 311, 324, 333,
 335, 373, 439, 444, 471, 496,
 498-501, 510, 511, 534, 544,
 546, 564, 567-569, 579, 594,
 597, 601, 603, 643, 644, 655,
 673-675, 678, 682, 692

Տ

Տաթև – 5, 12, 35, 49, 50, 72, 117,
 129, 225, 468, 550, 554-557,
 589
 Տաթևի վանք – 5, 8, 12, 13, 101,
 438, 509, 696
 Տաճկաստան տե՛ս Օսմանյան
 կայսրություն
 Տանակերտ – 630
 Տանձատափ – 72
 Տաշտուն – 26, 122
 Տեղ (Դիզ, Դըզ) – 47, 49, 72, 113,
 161, 163, 164, 180, 184, 188,
 200, 219, 220, 225, 257, 261,
 303, 395, 400, 401, 404, 414,
 494, 495, 503, 504, 507, 515,
 516
 Տոլորս – 8, 73

Տրապիզոն – 336
 Տրտու գետ տե՛ս Թարթառ
 Տումի – 229
 Տունուս – 555

Ց

Ցղնա – 216, 530, 570, 633, 634

Ու

Ուգուրչայ – 198
 Ուգուրչայ գետ – 37, 38
 Ուզ – 73, 218
 Ուժանիս – 198, 319, 388, 434,
 435, 467, 477, 605, 637
 Ուլիա-Նորաշեն – 384
 Ուխտասար լեռնագագաթ – 8
 Ունուս – 632
 Ուշադի – 586
 Ուվա-չայ – 384
 Ուրմիա լիճ – 58
 Ուրուտ – 130, 153

Փ

Փահլուլ – 426
 Փաշալու – 509
 Փառակա – 216

Փարիզ – 15, 246-248, 264, 275,
 290, 319, 323, 329, 330, 332,
 336, 353, 361, 363, 377, 389,
 392, 396, 412, 426, 429, 458,
 460, 497, 514, 538, 546, 579,
 597, 598, 602

Փարիջան – 590

Փիրալլու (Փիրիլլու) – 554, 558

Փիրդովդան – 529

Փիրգամալ (Փիրջամալ) – 174,
 175

Փիրմազրա – 527

Փիրմատան լեռնաշղթա – 554

Փոթի – 680

Փորադաշտ – 571

Փոքր Կովկաս – 373

Փրչևան տե՛ս Զանգեղան

Փուշկազ – 122

Ք

Քալանթար – 631, 634

Քաշաթաղ տե՛ս նաև Լաչին – 7,
 17, 20

Քաշունիք – 7

Քաչալ դաղ (Ճաղատ սար, Ճա-
 դատասար, Լիսագոր) – 6,
 504-507, 545

Քաջարան – 13, 622, 628

Քարագլուխ – 174

Քարահունջ – 23, 50, 72, 587

Քարաշեն – 47, 50, 72, 303, 504
 Քարինտակ – 254
 Քելբաջար (Քարվաճառ, Շար) – 17, 152
 Քելֆաշեն – 557
 Քելշիշենդ – 105, 371, 463, 577, 578
 Քիլիսալու – 585
 Քիրս – 555, 559
 Քիրս լեռ – 229
 Քյաթուկ – 174
 Քյափազ (Քեափազ) բարձունք – 586, 587
 Քյոլլու – 528
 Քյոռջալանլու (Վերին և Ներքին) – 590
 Քյուրաթաղ – 350
 Քյուրդլար – 35
 Քյուրդ-Խալաջ – 590
 Քոսա մեջիդ լեռ – 6
 Քուրդիստան – 57, 169
 Քուրի (Քուռ, Կուր) հովիտ – 77
 Քնդադիք (Գավդադըդ, Կնդադիս, Քնտատիկ) – 6

Օ

Օխչի (Ողջի) – 523, 524, 529, 530, 554

Օխչի ձոր (Օխչիձոր) տե՛ս նաև
 Ողջիի կիրճ – 442, 475, 518-520, 522, 523-532, 550, 551, 554, 563, 571, 577, 635

Օղլան-Նիժա բարձունք – 555

Օսմանյան կայսրություն (Թուրքիա, Տաճկաստան, Օսմանյան Թուրքիա) – 15, 16, 75, 76, 78, 79, 82, 96, 179, 212, 214, 238-240, 242, 245, 248, 255, 264, 270, 363, 372, 381, 417, 428, 439, 494, 535, 545, 568, 578, 602, 630, 672, 676, 681, 685, 693, 694

Օրդուբադ – 48, 89, 122, 123, 216, 269, 314, 417, 472, 473, 518, 519, 522, 523, 528, 530, 542, 548, 569, 570, 572, 573, 582, 585, 608, 621, 624, 629-632, 634-636, 638, 662, 665, 675

Օրթաքյուղ – 149, 151, 153

Օքուզարաթ լեռնագագաթ – 4

Ֆ

Ֆրանսիա – 92, 419, 618, 623, 691

Ֆրեզնո – 303, 371, 372

Азербайджан – 67, 82, 462
 Армения (Республика Армения) –
 38, 53, 408, 682
 Баку – 27, 29, 52, 176, 271, 303
 Варшава – 38
 Великобритания – 408
 Восточная Армения – 21
 Грузия – 61
 Елизаветпольская губерния (Ели-
 саветпольская губерния) –
 28, 37, 57
 Ереван – 9, 21, 38, 53, 83, 408, 442
 Закавказье (Закавказский край) –
 28, 53, 57, 61, 86, 408
 Зангезур (Зангезурский уезд) –
 21, 28, 29, 37, 64
 Кавказ – 38, 39, 57
 Ленинград (Санкт-Петербург) –
 27, 38, 39, 57, 86
 Москва (М.) – 38, 57, 67, 86, 213
 Нагорный Карабах (Карабаг) –
 27, 83, 422
 Российская империя – 38, 57
 Россия – 61
 Ростов на Дону – 61
 СССР – 86

Сюник – 9
 Тифлис – 21, 28, 37, 38, 53, 57,
 61, 64, 74, 443
 Шамхор – 67
 Шарур-Нахичеван – 442
 Шуша – 176

 America – 19
 Armenia – 19, 52
 Budapest – 19
 Caucasus – 19
 Eastern Europe – 19
 Iran – 19
 Karabakh – 19
 Lim Island – 19
 London – 52
 Medieval Central Europe – 19
 Paris – 52
 Republic of Armenia – 573
 République arménienne – 52
 Tehran – 19
 Western Armenia – 19
 Yerevan – 19

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Զանգեզուրի պատմության համառոտ ուրվագիծ.....	3
Զանգեզուրը 1917 թ. քաղաքական զարգացումներում	52
Զանգեզուրը 1918 թ. առաջին կեսին՝ մինչև թուրք զավթիչների ներխուժումն Անդրկովկաս	66
Օսմանյան զորքերի ներխուժումը Անդրկովկաս և Զանգեզուրի համար Ադրբեջանի կողմից ահազնացող վտանգի ստեղծումը	76
Զորավար Անդրանիկի զորամասի և Շուշվա գնդի մուտքը Զանգեզուր: Գավառի ինքնապաշտպանական ներուժը	96
Անդրանիկի գլխավորությամբ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ամրապնդումը և առաջին ընդհարումները թշնամու հետ 1918 թ. ամռանը	108
Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ Միսիանում մղած կռիվները օսմանյան զավթիչների և մուսավաթական հրոսակախմբերի դեմ (1918 թ. օգոստոս – սեպտեմբեր)	124
Ղարաղլաղի ավերումը: Բաքվի անկումը, օսմանյան զորամասի մուտքը Շուշի	161
Գորիսի շրջանը թշնամու ներխուժման վտանգին դեմ հանդիման: Անդրանիկի վերադարձը Միսիանից	178
Անգլիացիների մուտքը Ադրբեջան և նրանց հայավնաս կողմնորոշումը	241
Զանգեզուրից Արցախին օգնության գնացող հայկական ռազմուժերի արշավանքի խափանումը անգլիացիների կողմից (1918 թ. նոյեմբեր)	255
1918 թ. վերջավորության անորոշությունները	275
Զանգեզուրում զորավար Անդրանիկի օրենսդրական գործունեության պատմությունից (համառոտ ակնարկ)	285

Զանգեզուրում հայտնված գաղթականության հոծ զանգվածին և զինվորականությանը սովից փրկելու ուղղությամբ ձեռնարկած ճիգերը	292
Անգլիական օկուպացիայի պայմաններում Ադրբեջանի թուրքերի առաջին խոշորածավալ հարձակումները Զանգեզուրի և Արցախի դեմ: ՀՀ կառավարության քաղաքականության փոփոխությունը հայկական զույգ երկրամասերի նկատմամբ (1919 թ. հունվար - փետրվար)	318
Արցախն ու Զանգեզուրը նվաճելու անգլո-ադրբեջանական գործողությունները 1919 թ. գարնանը	368
Գեներալ Շատովորթի առաքելությունը Զանգեզուր և երկրամասը որպես Հայաստանի անբաժան տարածք լինելու փաստացի ճանաչումը անգլիացիների կողմից	396
Ադրբեջանի սանձազերծած արյունալի նոր կռիվները 1919 թ. ամռանը՝ Արցախը և Զանգեզուրը ռազմակալելու համար	423
Ղարաբաղը ժամանակավորապես Ադրբեջանի կառավարման անցնելը: Զանգեզուրը միայնակ մուսավաթական ագրեսիային դեմ հանդիման	456
Կրավորական ժամանակաշրջանի հոգսերը: Սեպտեմբերյան կռիվները	465
Վճռական կռիվների նախապատրաստություն	476
1919 թ. նոյեմբերյան կռիվները Գորիսի շրջանում	489
Ազատագրական կռվի նժդեհյան մարտավարության առաջին կիրարկումը Զանգեզուրում: Օխչիձորի ռազմական գործողությունը	518
Զանգեզուրը հայ-ադրբեջանական դիվանագիտական պայքարի ուլորտներում (1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր)	531
Գեղի ձորի ռազմական գործողությունը և դրա արձագանքները	547
Զանգեզուրը 1920 թ. սկզբին, Գարեգին Նժդեհի շուռնուխյան ռազմական գործողությունը և դրա արձագանքները	574
Գարեգին Նժդեհի Գողթանի արշավանքը	608

Կատաղի կռիվներ Արցախում: Հայկական Շուշիի և Ասկերանի բերդի անկումը.....	638
Կապարգողթի վաշտերի հարձակողական նոր գործողությունները	657
Մարտեր Գորիսի շրջանում.....	663
Դիվանագիտական նոր առճակատումներ	669
Անսպասելի շրջադարձ	676
Անձնանունների ցանկ	697
Տեղանունների ցանկ	714

ՄԻՍՈՆՑԱՆ ԱՐԱՄ ՀՐԱԶԻԿԻ

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ
1917-1920 ԹԹ.**

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Հրատ. խմբագիրներ՝ Լ. Ավետիսյան, Ա. Ասատրյան
Ձևավորող՝ Ա. Աղուզումցյան

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ:
Չափսը 60x84 1/16: Տպագր. 46.4 մամուլ:
Տպաքանակ՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am